086568160
101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

st
09.463 Ho

RHB

KØBENHAVN

1840-1940

FR. BAGGES KGL. HOFBOGTRYKKERI
KØBENHAVN

*København*s Borgerrepræsentation kunde i Aaret 1940 fejre 100 Aars Jubilæum, idet Grundlaget for den folkevalgte Repræsentation var skabt ved Anordningen af 1. Januar 1840, og det første Møde i Borgerrepræsentationen blev afholdt den 23. April 1840. Det blev derfor vedtaget at udarbejde et Værk om Borgerrepræsentationens Historie og det københavnske Bysamfunds Udvikling fra 1840 til 1940. Krigen førte med sig, at Arbejdet blev forsinket. Nu foreligger Værket om det københavnske Bysamfunds Udvikling under det frie Folkestyre. Det vil forhaabentlig ved sit Indhold bidrage til Forstaaelse af Folkestyrets Betydning for vor Bys Udvikling. Værket om Borgerrepræsentationens Historie vil, da Arbejdet med de talrige utrykte Kilder har vist sig mere omfattende end oprindelig antaget, først kunne se Lyset senere, og det vil snarere faa Karakter af Københavns Bystyres Historie. Det er at haabe, at der vil blive Mulighed for at fuldføre og udgive dette Værk.

København i Marts 1941.

Københavns Borgerrepræsentation.

FORORD

I Marcus Rubins to Værker »1807–14« og »Frederik VI.s Tid fra Kielerfreden til Kongens Død« samt i Villads Christensens Bog »København 1840–57« foreligger der en indgaaende Skildring af Københavns byøkonomiske og forvaltningsmæssige Udvikling i første Halvdel af det 19. Aarhundrede. Disse Værker er ikke blevet fortsat for Aarene fremefter, og efter 1857 findes ingen samlet Beskrivelse af det københavnske Bysamfund.

Ganske vist er der i Aarenes Løb udgivet adskillige Værker, der ogsaa behandler Nutidens København, men enten drejer det sig om rene Billedværker, eller det er Beskrivelser af enkelte Sider af Bysamfundet og dets Forvaltning. Københavns Kommune har saaledes udgivet en Række Jubilæumsskrifter, der omhandler de større kommunale Institutioners Organisation og Udvikling, og fra private Institutioner og større Industri- og Handelsvirksomheder foreligger der ligeledes adskillige Værker, der belyser vigtige Sider af Byens Erhvervsliv. Endelig har betydningsfulde Elementer i Hovedstadens Kulturliv, som f. Eks. Teater, Film, Maler- og Billedhuggerkunst, Presse m. m. ligesom f. Eks. Arbejderbevægelsen og de politiske Partiers Indsats i Hovedstadens Liv, i de senere Aar været gjort til Genstand for udførlig Behandling i specielle Værker.

Under Hensyn til, at nærværende Værk omfatter hele Hundredaaret 1840 til 1940, har den Tid og Plads, der har været til Raadighed for Værkets Udarbejdelse, ikke gjort det muligt at foretage en egentlig Videreførelse af Rubins og Villads Christensens Bøger; saaledes har det f. Eks. været nødvendigt i det hele og store at se bort fra Københavns Indsats i Landets kulturelle Liv. Og for de behandlede Emners Vedkommende har det selvsagt alene været muligt at medtage Hovedpunkterne i den Udvikling, der har ført Hovedstaden frem til det Stade, den indtager i Dag.

Endvidere gøres opmærksom paa, at under Hensyn til det planlagte Værk om *Københavns Bystyres Historie* har man ikke behandlet Spørgsmaal af forfatningsmæssig Karakter, ligesom iøvrigt den udførligere Behandling af alle Emner af rent forvaltningsmæssig, administrativ Karakter falder udenfor Planen for nærværende Værk.

Værket falder i to Hoveddele: *Det københavnske Bysamfund* og *Københavns Kommunes Økonomi*.

I den første Del behandles først Byens Bebyggelse og befolkningsmæssige Udvikling i Hundredaaret, og herefter følger Afsnit om Bolig- og Byggeforhold, Hygiejniske Forhold, Arbejdsløn, Priser og Forbrug samt Erhvervs- og Trafikforhold. I Tilknytning hertil og for ogsaa at vise Kommunalbestyrelsens Indsats indenfor de sociale

og kulturelle Omraader er givet en Skildring af Den offentlige Forsorg og Den københavnske Skole. Endelig er i et Afsnit om Københavns Forhold til det øvrige Hovedstadssamfund de Linjer trukket op, der har ført til, at Hovedstadssamfundet i Dag strækker sig langt ud over Københavns Kommunes legale Grænser.

I Værkets anden Del: *Københavns Kommunes Økonomi* er der først foretaget en Gennemgang af Kommunens samlede Udgifter og Indtægter i de hundrede Aar, og derefter er der givet en systematisk Fremstilling af de kommunale Skatters og Afgifters Historie. Derefter følger to Afsnit om henholdsvis De kommunale Virksomheders Udgifter og Indtægter og Kommunens Status. Ved Behandlingen af Kommunens Regnskaber har Formaalet først og fremmest været at opnaa den størst mulige Ensartethed af Regnskaberne, og der er lagt Vægt paa at give en Fremstilling af de skiftende Regnskabsprincipper i Hundredaaret.

Medens der om adskillige af de under Det københavnske Bysamfund behandlede Emner foreligger en omfattende Litteratur, er dette ikke i samme Omfang Tilfældet med Hensyn til Kommunens Økonomi. Den Litteratur, der findes herom, er af mere fragmentarisk Karakter, enten omfattende enkelte Institutioner eller enkelte kortere Tidsperioder, eller den skjuler sig i Kommissions- eller Udvalgsbetænkninger af ofte ret speciel Karakter.

Efter Emnets Art og de Synspunkter, der er lagt til Grund for Behandlingen, kan det ikke undgaas, at Beskrivelsen af Kommunens Økonomi har maattet blive af en noget mere statistisk-økonomisk Karakter end Bogens øvrige Afsnit; men hvad Fremstillingen maatte savne i let Tilgængelighed, vil forhaabentlig opvejes af dens Indhold af positive Oplysninger.

Med Hensyn til den Litteratur, der har været benyttet under de enkelte Afsnits Udarbejdelse, har man indskrænket sig til — bortset fra de direkte citerede Skrifter — at henvise til den mest betydende. Det tilføjes, at Forkortelsen B. F. henviser til »Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger«.

I efterfølgende Indholdsfortegnelse er anført Navnene paa Forfatterne til de respektive Afsnit.

Ved Korrekturlæsning og Tabeludarbejdelse samt Tegning af Diagrammer har Assistent Svend Dyhr, Statistisk Kontor, ydet udmærket Bistand.

De i Bogen optagne Billeder er fremskaffet i Samarbejde med Redaktør E. Mentze. Det bemærkes, at hvor intet andet Aarstal er anført, er Billedet fotograferet i 1940.

Til Slut er det os magtpaaliggende at rette en Tak til de Embedsmænd indenfor Københavns Kommune og til de sagkyndige udenfor Kommunen, der elskværdigst har gennemlæst forskellige Afsnit og givet nyttige Raad.

København i Marts 1941.

Axel Holm *Kjeld Johansen*

INDHOLD

DET KØBENHAVNSKE BYSAMFUND

Side

BEBYGGELSE OG BEBYGGELSESPLANER af Arkitekterne, Professor *Steen Eiler Rasmussen* og *Peter Bredsdorff* 3

Bebyggelsens Udbredelse 4
Kommunens Jorder indenfor Bygrænsen 14
Planer for det gamle Fæstningsterræn 16
Planer til Gammelholms Bebyggelse 25
Planer for de indlemmede Distrikter 26
Ordningen af Baneforholdene 28
Planer for det gamle Banegaardsterræn 30
Typiske Bebyggelsesformer i Kvarterer udenfor Søerne 34

BEFOLKNINGSFORHOLD af Kontorchef, cand. polit. *Kjeld Johansen* 39

Københavns befolkningsmæssige Udvikling 39
Bydelenes Vækst 45
Strukturforskydninger indenfor den københavnske Befolkning 48

BOLIG- OG BYGGEFORHOLD af Kontorchef, cand. polit. *Kjeld Johansen* ... 62

Boligforholdene i Midten af forrige Aarhundrede 62
Sanering af usunde Boliger og Bykvarterer 78
Beboelsesforholdenes Udvikling i de enkelte Bykvarterer 84
Boligforholdenes Udvikling talmæssig belyst 91

HYGIEJNISKE FORHOLD af Kontorchef, cand. polit. *Kjeld Johansen* 106

De hygiejniske Forhold i Midten af forrige Aarhundrede 106
Sundhedsvæsen og Sundhedslovgivning 112
Hospitalsvæsenet 119
Natrenovationens Fjernelse, Kloaksystem og Nødtørftsanstalter 125
Dagrenovationens Fjernelse 131
Vandforsyningen 133

Side

Byens Badeforhold ... 135
Skolehygiejnen ... 141
Begravelsesvæsenet ... 143

ARBEJDSLØN, PRISER OG FORBRUG af Sekretær, cand. polit. *B. Bech* ... 146

1840–1857 ... 146
1857–1871 ... 150
1871–1914 ... 153
1914–1940 ... 159

ERHVERVS- OG TRAFIKFORHOLD af Fuldmægtig, cand. polit. *H. C. Jørgensen* ... 165

Fra 1840 til Næringsfrihedens Indførelse ... 165
Fra Næringsfrihedens Indførelse til Verdenskrigen ... 171
Under og efter Verdenskrigen ... 187

DEN OFFENTLIGE FORSORG af Vicedirektør, cand. jur. *Rud. Conrad* ... 206

I. Tilstanden omkring 1840 ... 206
1. Fattigvæsenets Ordning og Opgaver ... 206
2. Fattigvæsenets Stiftelser ... 210
3. Andre Stiftelser ... 217
4. Skolevæsenet for fattige Børn ... 218
5. Forsørgelse udenfor Stiftelse ... 220
II. Forsørgelsesvæsenets Udvikling i Perioden 1840–1891 ... 223
III. Perioden 1892–1933 ... 230
IV. Forsørgelsesvæsenets nuværende Virksomhed ... 244

DEN KØBENHAVNSKE SKOLE af Kontorchef, cand. polit. *Axel Holm* ... 256

Skolevæsenet omkring 1840 ... 256
Udviklingen siden 1844 ... 261
A. De offentlige Skoler ... 262
B. Privatskolerne ... 273

FORHOLDET MELLEM KØBENHAVN OG DET ØVRIGE HOVEDSTADSSAMFUND af Kontorchef, cand. polit. *Kjeld Johansen* ... 280

Kommunernes Udvikling fra Land- til Bykommuner ... 280
Københavns Samarbejde med det øvrige Hovedstadsomraade ... 286

KØBENHAVNS KOMMUNES ØKONOMI

af Kontorchef, cand. polit. *Axel Holm.*

Side

Indledning 301

I. KOMMUNENS SAMLEDE UDGIFTER OG INDTÆGTER 302

1. 1841–1861 302
2. 1862–1903/04 304
3. 1904/05–1919/20 311
4. 1920/21–1939/40 320

II. DE KOMMUNALE SKATTER OG AFGIFTER 330

1. 1840–1861 331
2. 1862–1903/04 345
3. 1904/05 til Verdenskrigen 359
4. Verdenskrigens Aar 1915/16–1919/20 368
5. Aarene siden Verdenskrigen 374

III. DE KOMMUNALE VIRKSOMHEDERS UDGIFTER OG INDTÆGTER 386

Stadens Jorder og faste Ejendomme samt Bidstrup Gods og Skove 387
Torvevæsenet 388
Belysningsvæsenet 389
Sporvejene 393
Renteudgifter og Renteindtægter 394
Forskellige kommunale Virksomheder 396
Begravelsesvæsenet 397
Centraladministrationen 397
Forsørgelsesvæsenet 399
Hospitalsvæsenet 401
Sindssygevæsenet 403
Sundhedsvæsenet 404
Skolevæsenet 405
Politi- og Fængselsvæsenet 406
Vej- og Kloakvæsenet (Stadsingeniørens Direktorat) 408
Vandforsyningen 410
Brandvæsenet 411
Kommunebibliotekerne 412
Nødtørftsanstalter og Badeanstalter 412

Side

Byens Badeforhold ... 135
Skolehygiejnen ... 141
Begravelsesvæsenet ... 143

ARBEJDSLØN, PRISER OG FORBRUG af Sekretær, cand. polit. *B. Bech* ... 146

1840–1857 ... 146
1857–1871 ... 150
1871–1914 ... 153
1914–1940 ... 159

ERHVERVS- OG TRAFIKFORHOLD af Fuldmægtig, cand. polit. *H. C. Jørgensen* ... 165

Fra 1840 til Næringsfrihedens Indførelse ... 165
Fra Næringsfrihedens Indførelse til Verdenskrigen ... 171
Under og efter Verdenskrigen ... 187

DEN OFFENTLIGE FORSORG af Vicedirektør, cand. jur. *Rud. Conrad* ... 206

I. Tilstanden omkring 1840 ... 206
1. Fattigvæsenets Ordning og Opgaver ... 206
2. Fattigvæsenets Stiftelser ... 210
3. Andre Stiftelser ... 217
4. Skolevæsenet for fattige Børn ... 218
5. Forsørgelse udenfor Stiftelse ... 220
II. Forsørgelsesvæsenets Udvikling i Perioden 1840–1891 ... 223
III. Perioden 1892–1933 ... 230
IV. Forsørgelsesvæsenets nuværende Virksomhed ... 244

DEN KØBENHAVNSKE SKOLE af Kontorchef, cand. polit. *Axel Holm* ... 256

Skolevæsenet omkring 1840 ... 256
Udviklingen siden 1844 ... 261
A. De offentlige Skoler ... 262
B. Privatskolerne ... 273

FORHOLDET MELLEM KØBENHAVN OG DET ØVRIGE HOVEDSTADSSAMFUND af Kontorchef, cand. polit. *Kjeld Johansen* ... 280

Kommunernes Udvikling fra Land- til Bykommuner ... 280
Københavns Samarbejde med det øvrige Hovedstadsområde ... 286

KØBENHAVNS KOMMUNES ØKONOMI

af Kontorchef, cand. polit. *Axel Holm.*

Side

Indledning ... 301

I. KOMMUNENS SAMLEDE UDGIFTER OG INDTÆGTER ... 302

1. 1841–1861 ... 302
2. 1862–1903/04 ... 304
3. 1904/05–1919/20 ... 311
4. 1920/21–1939/40 ... 320

II. DE KOMMUNALE SKATTER OG AFGIFTER ... 330

1. 1840–1861 ... 331
2. 1862–1903/04 ... 345
3. 1904/05 til Verdenskrigen ... 359
4. Verdenskrigens Aar 1915/16–1919/20 ... 368
5. Aarene siden Verdenskrigen ... 374

III. DE KOMMUNALE VIRKSOMHEDERS UDGIFTER OG INDTÆGTER ... 386

Stadens Jorder og faste Ejendomme samt Bidstrup Gods og Skove ... 387
Torvevæsenet ... 388
Belysningsvæsenet ... 389
Sporvejene ... 393
Renteudgifter og Renteindtægter ... 394
Forskellige kommunale Virksomheder ... 396
Begravelsesvæsenet ... 397
Centraladministrationen ... 397
Forsørgelsesvæsenet ... 399
Hospitalsvæsenet ... 401
Sindssygevæsenet ... 403
Sundhedsvæsenet ... 404
Skolevæsenet ... 405
Politi- og Fængselsvæsenet ... 406
Vej- og Kloakvæsenet (Stadsingeniørens Direktorat) ... 408
Vandforsyningen ... 410
Brandvæsenet ... 411
Kommunebibliotekerne ... 412
Nødtørftsanstalter og Badeanstalter ... 412

Side

IV. KOMMUNENS STATUS 413

Principperne for Opgørelsen af Kommunens Status 413
Aktiverne 1841–1940 420
1. Kommunens faste Ejendomme 420
A. Ejendomme, der tjener almindelige kommunale Formaal 420
B. Ejendomme, der har almindelig økonomisk Betydning 429
C. Kommunens Driftsvirksomheder 435
2. Kommunens øvrige Aktiver 439
Passiverne 1841–1940 443
1. Stadens Laan 443
2. Prioritetsgæld og Anden Gæld 450
3. Kommunens Egen-Kapital 450

TABELBILAG 459

SAGREGISTER 483

DET KØBENHAVNSKE BYSAMFUND

BEBYGGELSE OG BEBYGGELSESPLANER

I dette første Afsnit er Københavns Udvikling i Hundredaaret 1840–1940 illustreret ved Planer, der viser, hvorledes Bebyggelsen har udbredt sig fra den lille By, afgrænset af Volde og Grave, til Storbyen med de vidtstrakte Forstæder. Paa de første Sider er vist Bebyggelsens Vækst for hvert Tyveaar, og Grundtrækkene i hver Periodes Udvikling er trukket op som en kort Oversigt, en Indføring til Bogens Stof. Da Bebyggelsen ikke kan betragtes som noget isoleret, er der paa dette Sted kort gjort Rede for Havneforhold, Jernbaner og andre Anlæg, der er livsvigtige for Byens Vækst, og Samspillet mellem Bebyggelse og Friluftsomraader er ogsaa kort berørt. Paa ganske tilsvarende Maade er der redegjort for de vigtigste Træk i Kommunens Ejendomsforhold til Sammenligning med Planerne for Bebyggelsens Udbredelse.

Paa de følgende Sider er der vist Eksempler paa Byplanarbejder gennem det forløbne Aarhundrede. Den topografisk interesserede vil i den ellers meget omfattende Litteratur om Københavns Historie forgæves søge efter en samlet Fremstilling af Planer og Forhandlinger vedrørende det tidligere Vold- og Demarkationsterræns Omdannelse til Bykvarterer. Planerne gemmer sig i Kommissionsbetænkninger, i lidet tilgængelige, privat udgivne Pjecer og i Tidsskriftartikler. For at give et Indtryk af det meget betydelige Forarbejde, der er gaaet forud for den endelige Plan, gengives i kronologisk Rækkefølge en Samling Planer, der begynder med Professor Wilkens' Plan af 1854 og afsluttes med Kommunens Plan af 1885, der danner Grundlag for den nuværende Gadeplan og for Rækken af Parker. Lidet kendt er ogsaa de herefter gengivne Planer til Gammelholms Bebyggelse. Grundlaget for de indlemmede Distrikters Bebyggelsesplaner blev skabt ved den store internationale Byplankonkurrence for København 1909, og her er medtaget de med første og anden Præmie belønnede Forslag, hvoraf det sidste, udarbejdet af Stadsingeniør Bjerre, har faaet størst Betydning. Af indgribende Betydning for Københavns Plan har Baneforholdene været, og der er gjort Rede for Hovedtrækkene i de Projekter, der har ført til den nuværende Ordning. De mange Overvejelser, det har kostet at naa frem til en endelig Bebyggelsesplan for det gamle Banegaardsterræn, som blev frigjort ved Baneomlægningerne, er illustreret ved 8 Planer 1904–1928, som giver et stærkt Billede af de skiftende Byplanidealer indenfor denne Periode. Bebyggelsesplaner for andre Dele af København har man ikke ment at kunne gennemgaa paa samme udførlige Maade, men ved Stikprøver fra Vesterbro og Brønshøj har man søgt at vise de forskellige Bebyggelsesformer, der er særlig karakteristiske for Byens Udvikling.

BEBYGGELSENS UDBREDELSE

Paa Kortet tilvenstre S. 5, hvorpaa Bebyggelsens Udbredelse (som paa de følgende Kort) er vist med sort, ser man København i 1840 som en lille By helt omgivet af Volde og Grave. Indenfor Voldene blev Pladsen udnyttet til det yderste, og alle disponible Grunde var praktisk talt bebygget. Hvor det var muligt, blev nye Lejligheder indrettet paa de private Grunde, og de offentlige aabne Arealer blev heller ikke skaanet. I 1848 solgte Magistraten endog en stor Del af Nikolaj Kirkeplads til privat Bebyggelse. Byens Befolkning var i stærk Vækst, og der maatte hvert Aar skaffes Husrum til nye Tusinder af Indbyggere. Men Voldene, hvis Porte blev lukket hver Nat, dannede en uovervindelig Hindring for Byens Udvidelse. Omraadet mellem Volden og den paa Kortet angivne punkterede Linie langs Jagtvejen og Falkoneralle — den saakaldte Demarkationslinie — var behæftet med en Byggeservitut, der hindrede almindelig bymæssig Bebyggelse. I Tilfælde af militært Angreb skulde alle Bygninger paa Demarkationsterrænet kunne fjernes for ikke at yde en Angriber Dækning. Det var f. Eks. sket, da Englænderne bombarderede Byen i 1807. Ingen Huse maatte være af Grundmur eller mere end een Etage høj. Arealet nærmest udenfor Voldene, Glaciset, hørte under Fæstningen, og det blev af Militæret holdt helt fri for Bebyggelse. Udenfor Søerne, ved de store Hovedveje ind mod Byen, Roskildevejen, Frederiksborgvejen og Strandvejen, havde der dannet sig smaa Forstæder af lave Bindingsværkshuse.

Vesterbro var især præget af sine Slagterier, Reberbaner og Tømmerpladser og af sine mange Sommerforlystelser: Teatre, Beværtninger med Haver o. lign. Paa *Nørrebro*, der var den største af Forstæderne, fandtes en Del større Fabrikker og Manufakturer, og langs Sortedamssøen laa de 23 Blegdamme, hvoraf nogle enkelte allerede var inddraget til Bebyggelse. Desuden var der Assistens Kirkegaard (fra 1760) og nogle ældre Lystejendomme som Blaagaarden og Solitude. *Østerbro* var kun svagt bebygget, der var Lyststeder med store Parker mellem aabne Vænger. Helt udenfor Demarkationslinien laa Frederiksberg By med sine Gaarde og Beværtninger. Kongens Ophold paa Frederiksberg Slot, Taffelmusikken og Sejladsen paa Kanalerne havde gjort den til et yndet Udflugtssted for Københavnerne. De sorte Pletter udenfor Forstæderne er de gamle Landsbyer, nærmest København laa Valby og Sundbyerne.

I 1860 ses Byen endnu indespærret af Voldene, men udenfor Søerne er der sket en betydelig Udvikling. I 1847 var den første danske Jernbane blevet aabnet fra København til Roskilde med Udgangspunkt, hvor Hovedbanegaarden nu ligger. Allerede flere Aar tidligere havde Georg Carstensen faaet Tilladelse til at anlægge Tivoli paa selve Fæstningens Glacis, men det betød ikke, som man havde haabet, at Militæret vilde slappe sit Greb om Byens Udvidelse. Tværtimod kom der i Slutningen af Fyrrerne Forbud mod enhver Bebyggelse mellem Volden og Søerne. Militæret ønskede nu at skabe et helt aabent Bælte nærmest den gamle Fæstning, som efter de nyeste Planer skulde danne en indre Forsvarslinie bag et System af fremskudte Forter udenom Forstæderne. Efter at disse Planer var blevet kendt, kunde man ikke længere opretholde Byggeforbudet paa den ydre Del af Demarkationsterrænet, og i 1852 blev Demarkationslinien trukket tilbage til Søerne og Arealerne udenfor givet fri til Bebyggelse. Under

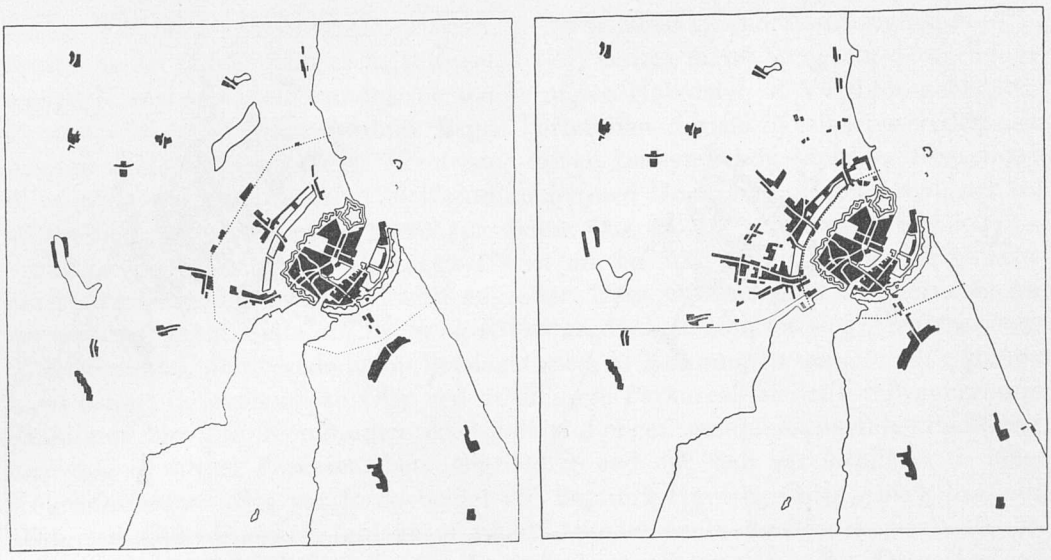

Bebyggelsens Udbredelse i København 1840 og 1860.

den store Koleraepidemi i 1853 maatte Militæret ogsaa midlertidigt bøje sig for de indre Demarkationsarealers Vedkommende og tillade Opførelsen af store Lejre af Telte og Barakker til Evakuering af Befolkningen fra de usundeste Kvarterer. De heldige Resultater af denne midlertidige Udflytning til frie og aabne Omgivelser gav Stødet til Opførelsen af de Arbejderboliger, som »Lægeforeningen mod Koleraens Udbredelse« samme Aar paabegyndte paa Østerfælled.

Ophævelsen af Byggeforbudet satte ogsaa Fart i den mere velhavende Befolknings Udflytning til landlige Villakvarterer, først og fremmest til Frederiksberg, der i flere Aar havde haft Omnibusforbindelse med København, og som desuden kunde friste med sine lave landkommunale Skatter. I 1852 udstykkede F. C. Bülow, senere Raadmand i København, Grundene i »Villakvarteret« mellem Bülowsvej og H. C. Ørstedsvej, og i de nærmest følgende Aar blev alle Villavejene ved Frederiksberg Alle og Gl. Kongevej bebygget. Paa Østerbro købte Hofvinhandler Waagepetersen i 1857 Lystejendommen Rosendal og udstykkede Parken til Villagrunde under Navnet Rosenvænget.

Det blev dog hverken de velanlagte Arbejderboligkolonier eller de finere Villakvarterer, der i det store og hele kom til at afløse de lave Bindingsværkshuse og de store Haver paa det tidligere Demarkationsterræn. Ophævelsen af Byggeforbudet blev Signalet til et Spekulationsbyggeri af Etagehuse nøjagtig svarende til dem, som Overbefolkningen i den gamle By havde tvunget frem. Samlede Bebyggelsesplaner blev der ikke Tid til at udarbejde. Efterspørgslen efter Lejligheder var stigende, og enhver Forsinkelse af Byggeriet betød formindsket Gevinst til Bygherrerne. Først kom Nørrebro, hvor Murergade, Tømrergade og Smedegade blev anlagt o. 1853 paa Blaagaardens Jorder. Kort Tid efter kom Viktoriagade, Absalonsgade, Eskildsgade m. fl. paa Vesterbro, og i Løbet af faa Aartier var hele det indre Vesterbro og Nørrebro udbygget.

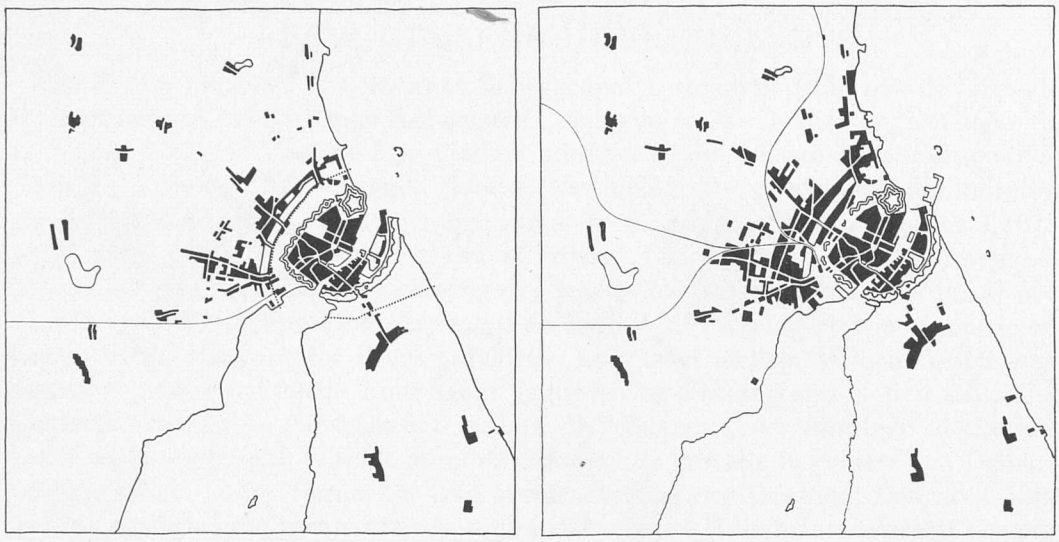

Bebyggelsens Udbredelse i København 1860 og 1880.

I Tiden mellem 1860 og 1880 blev der bygget baade indenfor Voldene, paa Fæstningsterrænet og i Forstæderne. I 1859 var der vedtaget en Lov om, at Gammelholm og den botaniske Have ved Charlottenborg skulde afgives til Bebyggelse. Flaadens Anlæg blev herefter flyttet til Orlogsværftet paa Nyholm, og Gammelholms Bebyggelse i sin nuværende Form blev paabegyndt efter en Plan udarbejdet af F. Meldahl. I Aarene 1862–73 blev en stor Del af Nyboders lave Længer erstattet med høje Huse. Endelig gennemførte Det københavnske Byggeselskab 1872–76 store Ombygningsarbejder mellem Kongens Nytorv og Grønnegade, hvorved et af Byens daarligste Boligkvarterer forsvandt og gav Plads for Ny Østergade, Hovedvagtsgade og Hotel d'Angleterre.

Omsider var Turen ogsaa kommet til Demarkationsservitutternes Ophævelse paa Arealet mellem Voldene og Søerne. Men da man havde set, hvor meget Grundejerne tjente, da Bebyggelsen blev givet fri paa Grundene udenfor Søerne, vaagnede der en stærk Interesse for, at det Offentlige skulde indkassere Grundværdistigningen paa det sidste Stykke Demarkationsomraade. En Landsforsvarskommission foreslog i 1855 hele Befæstningen nedlagt, Voldterrænet solgt til Bebyggelse, Demarkationsservitutterne ophævet mod Erstatning og en helt ny Befæstning opført udenom Forstæderne for de indkomne Penge. Hovedresultatet af Kommissionens Arbejde var, at Fæstningen blev nedlagt i 1856 undtagen paa Amagersiden og Kastellet. En senere Kommission nedsat af Krigsministeriet 1858, »Sløjfningskommissionen«, gik med Hensyn til Demarkationsarealerne endnu videre og foreslog, at hele Terrænet skulde eksproprieres af Staten, mens det endnu havde den lave Værdi. Herefter skulde Arealet reguleres, forsynes med Gader og Afløb og saa sælges uden Byggeindskrænkninger. Paa denne Maade vilde Bebyggelsen komme til at foregaa mere planmæssigt, og Staten kunde sikre sig hele Værdistigningen ved Demarkationsservituttens Bortfald. I 1860 fremsattes der fra konservativ Side et

Lovforslag om en saadan Ekspropriation, men Forslagets Grundlovsmæssighed blev betvivlet, og det blev forkastet i Folketinget. I 1867 vedtog man i Stedet for det ejendommelige Kompromis, at Grundejerne skulde afgive Halvdelen af Værdiforøgelsen ved Demarkationsservituttens Bortfald. Begge Parter blev derved lige interesserede i den stærkest mulige Udnyttelse af Arealerne. Loven bemyndigede samtidig Regeringen til at sælge selve Voldterrænet til Kommunen (med Undtagelse af det Areal, der var udlagt til den nye botaniske Have), og denne Overdragelse fandt Sted i 1869.

Fra kommunal Side var Militærets Planer om en fuldstændig Bebyggelse af Fæstningsterrænet tidligere blevet stærkt angrebet. Helst ønskede man Voldterrænet bevaret som et grønt Bælte om Byen, og Rigsdagsudvalget, som foreslog Arealerne solgt til Kommunen, motiverede netop Forslaget med, at Kommunen saa selv vilde komme til at bringe de økonomiske Ofre ved at udlægge Parkareal istedet for Byggegrunde. Resultatet blev, at Kommunen ikke udlagde noget sammenhængende Parkbælte, men dog et samlet Parkareal betydeligt større end det, den var forpligtet til ifølge Købekontrakten. 1871 var Jordarbejdet ved Botanisk Have og Østre Anlæg begyndt, 1876 ved Ørstedsparken (anlagt af Landskabsgartner H. A. Flindt). Samtidig begyndte man at sælge Byggegrunde i Frederiksborggadekvarteret. Paa Demarkationsterrænet medførte Takseringen af Grundenes Værdistigning en stærk Udnyttelse op til Bygningslovens Grænser. Store Dele af Demarkationsterrænet, som Nansensgadekvarteret (o. 1873) blev bebygget, inden man fik Bestemmelser om »Lysafstande«, hvad disse Kvarterers snævre Gaarde bærer tydeligt Præg af.

Byggeriet i Forstæderne fortsattes med stor Fart i denne Periode, ogsaa Østerbro begyndte at komme med. Der blev anlagt Kloaker, og der blev vedtaget nye Bygningslove i 1871 og 1875, som tvang dette Byggeri op i et lidt bedre Niveau end den foregaaende Periodes. De filantropiske Byggeselskaber fik en Afløser i Arbejdernes Byggeforening, der bl. a. opførte det store Kvarter af Smaahuse mellem Øster Farimagsgade og Øster Søgade.

Den første Hestesporvognslinie (mellem Frederiksberg og Lille Vibenshus) blev anlagt 1863–65 af et engelsk Selskab, som senere overdrog Koncessionen til det danske »Kjøbenhavns Sporvei-Selskab«. Selskabet anlagde flere nye Linier i de følgende Aar, og der blev desuden givet Koncessioner til nye Selskaber. Sporvejsnettet blev kun udbygget indenfor de fuldt bebyggede Kvarterer og fik endnu ingen Betydning for Byens Spredning.

Hovedbanegaarden blev i 1864 flyttet til Vester Farimagsgade, »det gamle Banegaardsterræn«, og Roskildebanen fik en ny Indføring paa Strækningen fra Vigerslev med en lokal Station paa Frederiksberg. Samtidig blev Jernbanen til Helsingør over Hillerød aabnet, og al Diligencebefordring til og fra København ophørte. I 1870 aabnedes Jernbanen til Masnedsund.

I samme Periode skete ogsaa de første større Havnearbejder udenfor den gamle Inderhavn. Fra 1868 begyndte man at danne Refshaleøen af Fyld fra store Uddybningsarbejder i Havnen. Den blev solgt til Burmeister & Wain i 1872 og kan betragtes som Byens første egentlige Industrikvarter. Ogsaa i Kalvebod Strand blev der indvundet nyt Land ved Opfyldninger.

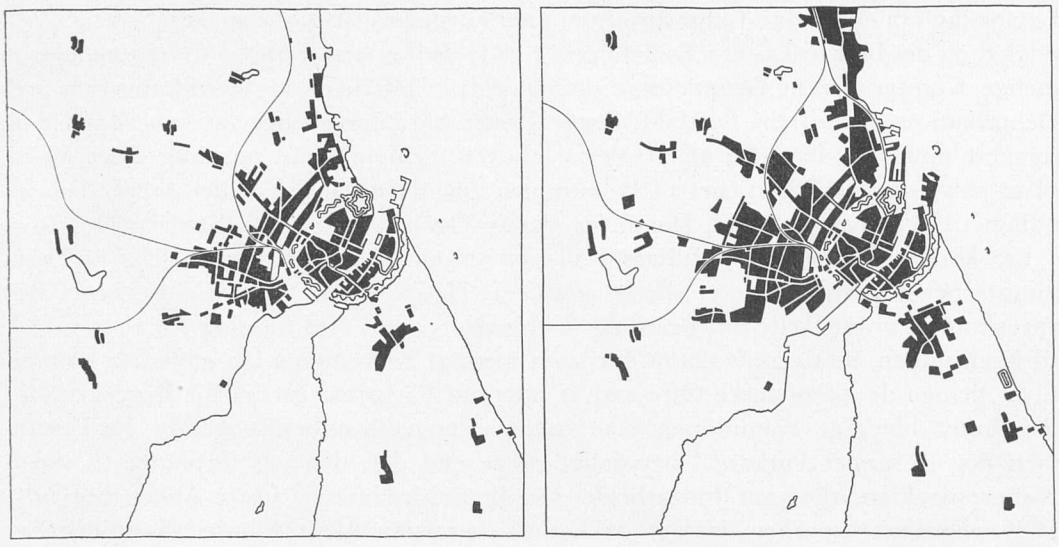

Bebyggelsens Udbredelse i København 1880 og 1900.

Mens en ny Befæstning blev bygget helt udenfor København 1886–93, fuldførtes Omdannelsen af det gamle Fæstningsterræn. Fæstningsværkerne fra Nørrevold til Kalvebod Strand blev sløjfet i 1885, og samme Aar godkendtes en endelig Bebyggelsesplan for denne Strækning. Dagmarteatret og nogle tilstødende Ejendomme var blevet opført i Begyndelsen af Firserne. Anlægget af Aborreparken nord for denne Bebyggelse blev afsluttet i 1886 (Parken forsvandt lidt efter lidt efter 1910), og Halmtorvet (den nuværende Raadhusplads) blev færdigt i 1888. Industribygningen var allerede blevet bygget til Kunst- og Industriudstillingen i 1872. Hovedbygningen til en ny, stor nordisk Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i 1888 blev opført, hvor Hovedbrandstationen (1890–92) og Raadhuset (1893–1900) kom til at ligge. I 1893 blev Vestre Boulevard anlagt, og i Slutningen af Aarhundredet blev Grundene her bebygget.

Indenfor den gamle Voldlinie var Bebyggelsen ved at skifte Karakter, idet den i stadig højere Grad blev Kontor- og Forretningscentret for den hurtigt voksende By. Især langs Hovedstrøgene: Frederiksberggade-Østergade og Købmagergade tog Omdannelsen til ren Forretningsbebyggelse Fart. Som et af de første Stormagasiner i nutidig Forstand blev Magasin du Nords Bygning opført i 1894 efter de bedste parisiske Mønstre. Den voksende Færdsel gennem den gamle By stillede ogsaa *sine* Krav om Ombygninger, og allerede i Slutningen af Firserne fremkom der Planer om Anlæg af en ny Færdselsaare fra Bremerholm til Nørrevold, parallelt med Købmagergade. En Del af den, Kristen Bernikowsgade, blev gjort færdig i Forbindelse med et stort privat Ombygningsforetagende, som i Halvfemserne kom til at fortsætte Ny Østergade-Ombygningen fra Halvfjerdserne.

Bebyggelsen af Forstæderne skred rask frem. De nye Bygningslove af 1875 og 1889 betød en Forbedring af de spekulationsbyggede Etagehuskvarterer. Bebyggelser som

paa Gammelholm eller i Nansensgadekvarteret risikerede man ikke mere. Da Fabrikant Anker Heegaard i 1898 planlagde en Bebyggelse paa sin Fabriksgrund i Blaagaardskvarteret, besluttede Kommunen at erhverve den og udlægge den som aabent Areal midt i dette tætbebyggede Kvarter. Grunden blev ryddet Aaret efter, og en mindre Del af den blev bebygget. Paa den øvrige Del blev Blaagaardsplads anlagt.

Fællederne, som efterhaanden blev omsluttet af Bebyggelse, laa selv ubebyggede hen, idet Kommunen og Staten gennem længere Tid havde været uenige om Ejendomsretten til dem. Først i 1893 kom det til en Overenskomst, hvorved Kommunen helt gav Afkald paa forskellige Dele af Fællederne, imod at Militæret opgav sine Rettigheder paa Resten. Paa Statens Del af Østerfælled blev Garderhusarkasernen opført 1897, paa dens Arealer af Blegdamsfælled og Nørrefælled opførtes senere Rigshospitalet og Militærhospitalet.

Paa det ydre Vesterbro, f. Eks. langs Søndre Boulevard, der blev anlagt paa den gamle Roskildebanes Arealer, fortsattes med nye Kvarterer af høje Huse, og paa Nørrebro blev der bygget meget i Kvartererne udenfor Jagtvejen. Med Fredensbro, der blev bygget i 1888 som en Træbro og ombygget i 1904, aabnedes en ny Forbindelse over Søerne. Paa Østerbro, der hidtil i nogen Grad var gaaet fri, opstod de lange Sidegader, og Rosenvænget kom til at ligge som et isoleret Villakvarter mellem de høje Huse. I 1895 erhvervede Kommunen Kastellets Arealer nord for Østbanegaarden og udstykkede dem til Bebyggelse. Paa Frederiksberg blev der anlagt nye Villakvarterer paa begge Sider af Falkoneralleen, og i Gentofte opstod store Villakvarterer, hvor de velhavende Beboere nød godt af de lave Skatter. Som Modtræk mod denne Udvikling besluttede Kommunen i 1899 at udlægge Ryvangen, Kvarteret nærmest Hellerup, som et servitutbeskyttet Villakvarter med store Grunde. Arbejdernes Byggeforening byggede nye Rækkehuskvarterer ved Vesterfælledvej og ved Strandvejen omkring Kildevældsgade. Lige før 1900 førte en ny Boliglov til Dannelsen af en lang Række Byggeforeninger (som Regel med 100 Medlemmer), som opførte Kvarterer af ens eller næsten ens fritliggende Smaahuse med Haver. Byggeforeningskvartererne kom næsten alle til at ligge i Valby og Sundby, ved Sporvejenes yderste Endepunkter, og først fra denne Tid kan man tillægge Sporvejene nogen Betydning for Byens Spredning.

Jernbaneforholdene havde langtfra fundet nogen endelig Løsning endnu. Den anden Hovedbanegaard, som var blevet bygget i 1864, viste sig allerede i Halvfjerdserne at være for lille. Østbanegaarden blev bygget midt i Halvfemserne, og til yderligere Aflastning af Hovedbanegaarden blev det vedtaget at opføre en ny stor Godsbanegaard, tildels paa Arealer, der skulde opfyldes i Kalvebod Strand. Disse Planer medførte, at Vestre Gasværkshavn maatte nedlægges, og 1895–97 anlagde Statsbanerne en ny Gasværkshavn udenfor de opfyldte Arealer. Halvfemserne blev iøvrigt Københavns største Havnebygningsperiode. Paabegyndelsen af Kielerkanalen, som vilde føre en stor Del af Østersøskibsfarten udenom Øresund, gav Stødet til Anlægget af Frihavnen, som blev aabnet i 1894, og Aaret efter blev Kalkbrænderihavnen færdig. Ved disse nye Anlæg maatte de yndede Promenader Langelinie langs Kastellets Kystlinie og Strandpromenaden udenfor Østerbro forsvinde. Som Erstatning blev den nye Langeliniepromenade bygget i Yderkanten af Frihavnen.

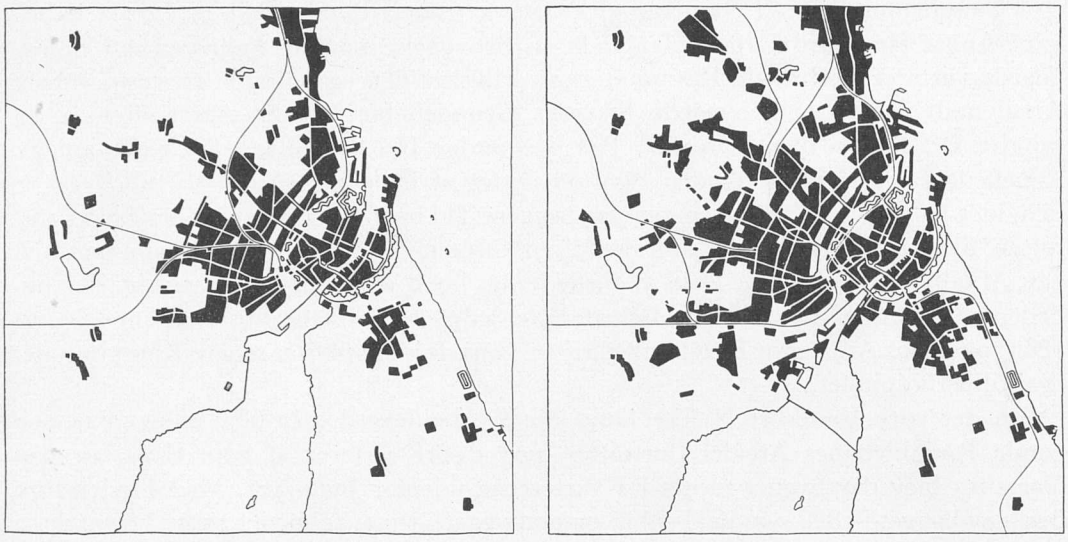

Bebyggelsens Udbredelse i København 1900 og 1920.

Naar man undtager det gamle Banegaardsterræn, der først blev frigjort i Periodens Slutning, blev de sidste centralt beliggende Grunde nu bebygget — Glyptotekskvarteret, Aladdinkvarteret paa Christianshavn og Amagerbrokvarteret (fra 1912). I Forstæderne var man paa samme Maade ifærd med at udfylde de sidste Huller i Bebyggelsen, i det væsentlige Omraader helt ud til Kommunegrænsen.

Ved Overenskomsten med Staten om Fællederne i 1893 blev der fastsat en Gadeplan med den Forudsætning, at ogsaa disse Arealer engang skulde bebygges. Men allerede i Borgerrepræsentationens afsluttende Debat om Overenskomsten blev der fremsat Ønsker om, at saa store Dele af Arealerne som mulig maatte blive udlagt til Parker og Sportspladser. Tanken om at udlægge særlige Arealer til Sport var helt ny. Halvfjerdsernes Parkanlæg paa Voldterrænet var alle udformet som Spadsereanlæg, og først i Firserne var moderne Boldspil som Fodbold, Tennis og Kricket blevet indført. Da et Udvalg i 1904 skulde træffe endelig Bestemmelse om den fremtidige Anvendelse af Fællederne, var Tanken om en Park istedetfor en Bebyggelse efterhaanden trængt igennem. Man udskrev en Konkurrence om Anlæg af »en stor Folke- og Idrætspark med enkelte store Sletter til Møder, Fester, Leg, Boldspil og anden Idræt«, og i 1908 kunde Stadsingeniøren forelægge sit endelige Projekt til den nye Fælledpark.

Bortset fra Fællederne, var Størstedelen af Kommunens gamle Omraade fuldt bebygget ved Aarhundredskiftet, og der var opstaaet Bebyggelser flere Steder i de tilstødende Landkommuner. Ved en Lov af 3. April 1900 blev Brønshøj, Valby og Sundbyerne indlemmet, og Kommunen fik sine nuværende Grænser. Indlemmelsen kom ikke til at omfatte Frederiksberg, som siden den Tid har været helt omsluttet af københavnsk Omraade.

Det blev især det lave Byggeri, der kom til at præge Udviklingen i de indlemmede Distrikter. Nye Byggeforeninger med offentlig Støtte opstod stadig efter 1900, men rent talmæssigt betød de dog ikke nær saa meget som de Parcelforeninger, der særlig under Krigstidens Bolignød dannedes overalt i Yderdistrikterne. Formaalet med en Parcelforening er at gøre Grundene indenfor et bestemt Udstykningsforetagende byggemodne ved at anlægge Veje og sørge for Kloakering og Vandforsyning. Opførelsen af Husene bliver en Privatsag for Medlemmerne, og Udbygningen af Parcelforeningskvartererne sker derfor først over en længere Aarrække. Cyklerne, som først i denne Periode fik deres store Udbredelse, blev af den største Betydning for Bebyggelsens Spredning i Yderdistrikterne. Ogsaa Sporvejene var iøvrigt nu naaet til at blive den jævne Borgers Befordringsmiddel. Et stort Fremskridt var det, da Kommunen i 1898 hørte op med at forny Koncessionerne til alle de private Selskaber og istedet bortforpagtede Driften til et enkelt Selskab »A/S De kjøbenhavnske Sporveje«, som kunde gennemføre Enhedstakster over hele Nettet. I 1911 blev Skridtet taget fuldt ud, idet Kommunen selv overtog Sporvejene og herved opnaaede at faa et kraftigt Middel til at føre en aktiv Bebyggelsespolitik. Den private Slangerupbane, som blev aabnet 1906, fik Betydning for Udflytningen til Gladsakse Kommune. Amagerbanen, der kom Aaret efter, medførte ogsaa en Del Boligbyggeri, men blev dog først og fremmest en Industribane.

Statsbanernes Problemer var kun delvis blevet løst ved Anlægget af Østbanegaarden og Godsbanegaarden i Halvfemserne. I 1899 blev der afholdt Konkurrence om Forslag til en »endelig Ordning«, og de udvalgte Løsninger gik alle ind for en Flytning af Hovedbanegaarden til Arealerne Syd for Vesterbrogade og en Tunnelbaneforbindelse herfra til Østbanegaarden. Denne Ordning blev vedtaget i Rigsdagen, og den nye Hovedbanegaard kunde tages i Brug i 1911. Herefter gennemførtes Boulevardbanen og de Reguleringer, der stod i Forbindelse hermed. En Del tiloversbleven Fyld anvendtes til Opfyldninger i Svanemøllebugten, som Havnevæsenet udførte for Kommunen. I den nye Strandkant blev Strandpromenaden anlagt, og de bagved liggende Grunde blev udstykket til Villabebyggelse i Lighed med Ryvangen. Udsigten over Sundet sikredes ved, at Havnevæsenet forpligtede sig til indenfor et Tidsrum af 80 Aar ikke at foretage yderligere Opfyldning i Bugten.

Havnen fik i denne Periode sin nuværende Form. De store Uddybningsarbejder omkring Indsejlingen mod Nord havde medført saa stærk Strøm i Havneløbet mellem Broerne, at man i Perioder overhovedet ikke kunde sejle igennem ved Knippelsbro. Da der ved Aarhundredskiftet fremkom Ønsker om nye centrale Industrikvarterer ved Havnen, opførtes Dæmnings- og Sluseanlægget tværs over Kalvebod Strand, hvorved man blev i Stand dels til at regulere Havnens Strømforhold, dels til at opfylde store Arealer i Bugten syd for Langebro, det senere Islands Brygge Kvarter. Paa Sjællandssiden af Kalvebod Strand havde man allerede før Sluseanlæggets Gennemførelse bygget den Ø-formede Fiskerihavn, »Djævleøen«. Senere i Perioden — under Indtryk af Krigstidens industrielle Ekspansion — blev Sydhavnen videre udbygget under den Forudsætning, at den med Tiden fortrinsvis skulde besejles ad et uddybet Sydløb gennem Kalvebod Strand.

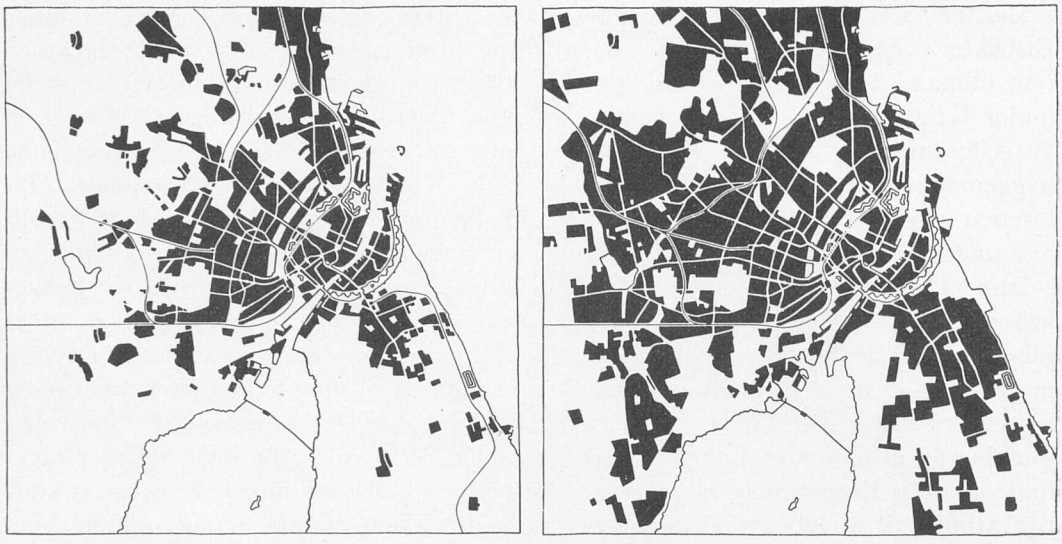

Bebyggelsens Udbredelse i København 1920 og 1940.

Ogsaa i denne nyeste Periode er der sket store Forandringer i den indre By. Beboelseslejlighederne er i stadig højere Grad blevet trængt ud, og store Kontor- og Forretningsbygninger er blevet opført. Samtidig er nye Færdselsaarer ført igennem i Forbindelse med en Række Saneringsarbejder efter 1930 — ved Torvegade, Bremerholm, Kronprinsessegade og Vognmagergade.

Nybyggeriet var i Periodens første Aar stærkt præget af de vanskelige økonomiske Forhold efter Krigen. Næsten alt Boligbyggeri skete med offentlig Støtte. I den første, dyreste Tid o. 1917–22 maatte Kommunen for at skaffe en Del af de mange husvilde Familier Tag over Hovedet opføre billige Barakker, som det var Tanken at fjerne igen, naar Tiderne var blevet bedre. Samtidig gennemførte Kommunen med store Ofre et mere permanent Boligbyggeri og ydede Støtte til Privates og Foreningers Byggevirksomhed. Saa godt man kunde, hjalp man det billige Parcelbyggeri, men langt den overvejende Del af Byggeriet var dog Etagehuse, som blev anset for den billigste Byggeform og den letteste at administrere og kontrollere. I de første Aar ydedes der uden helt faste Regler baade Laan og direkte Tilskud fra Stat og Kommune. I 1922 kom den første Statsboligfondslov, som varede til 1928. Denne Lovgivning medførte en stærk offentlig Kontrol med Byggeriet, som kom ind i meget faste ydre Former. »Statsboligfondshusene« var i Reglen Storkarreer med et stærkt begrænset Udvalg af Lejlighedstyper. En Forudsætning for Statslaanene var det, at Kommunen holdt Grundpriserne nede paa Førkrigsniveauet, hvad den som Storgrundejer havde gode Muligheder for, og herigennem blev det muligt at undgaa den Udnyttelse ud til Bygningslovgivningens Grænser, som havde præget tidligere Perioders Byggeri. Kommunens økonomiske Ofre for at gennemføre en mere aaben og tiltalende Bebyggelsesform med store Grønnegaarde i Stedet for Side- og Baghusene var ikke forgæves.

Da den offentlige Støtte og Kontrol ophørte, vendte man ikke tilbage til tidligere Tiders snævre Gaarde. Tværtimod blev de lukkede Karreer nu aabnet, først forsigtigt i Hjørner og Sider, senere foldet helt ud som Stokke og Blokke liggende frit i store beplantede Arealer med Lege- og Hvilepladser.

Hvor Kommunen ikke selv ejede Grundene, har den ved Forhandling med Grundejerne faaet gennemført samlede Bebyggelsesplaner for en lang Række Kvarterer, og man er naaet meget vidt i denne Henseende, naar man gør sig klart, hvor svagt et Middel til Regulering af Bebyggelsen man har haft i det særlige Bygningsreglement for de indlemmede Distrikter. Ved Paalægning af Servitutter og Deklarationer har man endvidere søgt at fordele Bebyggelsen i Omraader med højere og lavere Bebyggelse, og paa denne Maade er langt den største Del af Yderomraaderne i de indlemmede Distrikter nu sikret i Fremtiden som lav Bebyggelse. En Fastlægning af særlige Industrikvarterer var ikke mulig, førend man i 1934 ved en særlig Tilføjelse til Bygningsloven fik Ret til Ekspropriation af private Grunde »til Sikring af en tilfredsstillende Ordning af Bebyggelsesforholdene«. Siden den Tid har Kommunen fastlagt fire store Kvarterer, som man søger reserveret til Fabrikker — i Valby og i Utterslev ved Sydhavnen og ved Amagers Østkyst. Senere har man ved at anlægge en ny Benzinhavn ved Prøvestensfortet i Forbindelse med Industrikvarteret paa Amager taget det første Skridt til en Østhavn.

Store Parkplaner, som tilsigter at skabe et grønt Bælte om Byen ved Udnyttelse af de lavtliggende Arealer langs Kommunegrænsen, Utterslev Mose, Kagsmose og Damhusengen, nærmer sig deres Fuldendelse. Ved Amager Strandvej har Kommunen aabnet sin første offentlige Badestrand.

Transportmidlerne er stadig blevet forbedret. I 1930 blev Ringbanen Frederiksberg–Vanløse–Hellerup aabnet, og samme Aar paabegyndtes Elektrificeringen af Nærtrafikken og Opførelsen af en Række nye S-Stationer. Flere Sporvejslinier er blevet forlænget eller omlagt, nye Omnibuslinier er kommet til og i 1938 en Trolleyforbindelse helt ud til Lyngby.

København vil snart være færdig udbygget indenfor den nuværende Kommunegrænses Rammer. Man vil naturligvis fortsætte Arbejdet med at sanere i de usunde Boligkvarterer, med at forbedre Færdselsforbindelserne, med at udbygge Parkerne og med at gøre Byen smukkere. Men i alle Hovedtræk er der disponeret over Arealerne. Der har imidlertid længe eksisteret et andet og større København end Københavns Kommune, nemlig hele det store, bymæssigt bebyggede Omraade, som daglig sender Titusinder af Mennesker ind til Forretnings- og Industrikvartererne i Centrum, det Omraade, som man i erhvervsmæssig og geografisk Henseende maa kalde København. Omegnskommunerne er alle overvejende Boligomraader med lav og aaben Bebyggelse, men af vidt forskellig økonomisk og social Struktur. De har deres egne økonomiske og tekniske Organer, men i de senere Aar er det dog lykkedes at gennemføre en større samlet Planlægning paa flere Omraader, saasom et Net af Hovedtrafiklinier for hele Københavnsegnen. Flere af de planlagte Hovedudfaldsveje og Ringveje er nu blevet gennemført eller sat i Arbejde, bl. a. Strandvejen mod Køge og den nye Hørsholmvej.

KOMMUNENS JORDER INDENFOR BYGRÆNSEN

Fra gammel Tid bestod Københavns Kommunes Ejendomme udenfor Voldene dels af Fællederne, der blev brugt til Græsning for Borgernes Kvæg, dels af den egentlige Bymark med forskellige Vange, Haver og Marker, der blev udlejet eller bortfæstet mod Jordskyld. Med Indførelsen af Enevælden var fulgt en Række Indskrænkninger i Byens Ejendomsret til Bymarken, og ganske særlig til Fællederne. Ikke alene havde Garnisonen Ret til at lade sine Heste græsse her uden at betale Afgifter, men ved en Række kongelige Paabud reserveredes Fællederne i stadig højere Grad til Revyer, Troppeøvelser og Skansearbejder, som naturligvis formindskede Græsudbyttet stærkt. Fra 1843 rejste Byen gentagne Gange Spørgsmaalet om at faa Fællederne gjort brugbare til Græsning igen, men stødte stadig paa Krigsministeriets Modstand. Først i 1893 blev Spørgsmaalet om Ejendomsretten ordnet ved en Overenskomst, hvor Kommunen maatte afstaa store Dele af alle Fælleder for at faa Militæret til at give Afkald paa sin efter Statens Mening hævdvundne Ret til at benytte dem som Exercerplads (se S. 9).

Men Byen havde ogsaa haft svært ved at holde fast paa den Del af Bymarken, som var bortfæstet til Private. I Tidens Løb var man gaaet over til meget lange Lejemaal, f. Eks. Livsfæste, og samtidig forsømte man i alt for høj Grad at forhøje Afgifterne, efterhaanden som Jorden blev mere værd. Dette førte naturligt til, at Fæsterne mere og mere betragtede Afgiften som en Art Hæftelse paa deres Grund, og at de følte det som et Indgreb i deres private Ejendomsret, hvis Byen vilde forhøje Afgiften eller opsige Fæstemaalet. I mange Tilfælde misbrugte de deres Rettigheder og udstykkede og solgte bort af deres Fæstegrunde. Byen værnede i Almindelighed sine Ejendomme mod disse Overgreb, saa godt den kunde. Kun i enkelte Tilfælde, hvor man troede at gøre en særlig god Forretning, solgte man Grunde og i Reglen mod Tilbagekøbsret. Endnu i Slutningen af det 18. Aarhundrede var Størstedelen af den gamle Bymark i Byens Eje.

Først da Regeringen efter den store Brand i 1795 havde sat den saakaldte Erstatningsfondskommission til midlertidigt at forvalte Kommunens Ejendomme og herigennem skaffe Penge til Genopbygningen, skete der Brud paa de gamle Principer. Kommissionen begyndte straks, ikke alene at revidere Fæstekontrakterne, men ogsaa under Magistratens Protester at sælge bort af Fæstejorderne, og i de 16 Aar den virkede, mistede Byen Størstedelen af sine Arealer, naar der ses bort fra Fællederne. Alt hvad Magistraten opnaaede var, at der i Skøderne blev indført Fæstebrevenes gamle Bestemmelser om, at der ved Bebyggelse krævedes Magistratens Samtykke, og at der ikke maatte bygges noget »som enten for det almindelige eller for de tilstødende Beboere ikke kan tillades«. De solgte Arealer kaldes »de røde Grunde« efter Signaturen paa et Kort hos Stadskonduktøren, og de nævnte Bestemmelser: »den røde Servitut«. Grundene (som er vist med Skravering paa Kortet tilvenstre) findes især i et bredt Bælte udenfor Jagtvejen, og set sammen med de Grunde, som Byen endnu ejede omkring 1840 (vist med sort), udfylder de praktisk talt hele Arealet mellem Søerne og Kommunegrænsen (prikket). Den liberalistiske Periode, man nu var kommet ind i, ophævede helt Bystyrets gamle Uvilje mod at sælge Byens Jorder. Den energiske Kæmner Grosserer Borgen kæmpede forgæves for at bevare Jordejendommene for Byen. En Komité, der omkring 1850 skulde

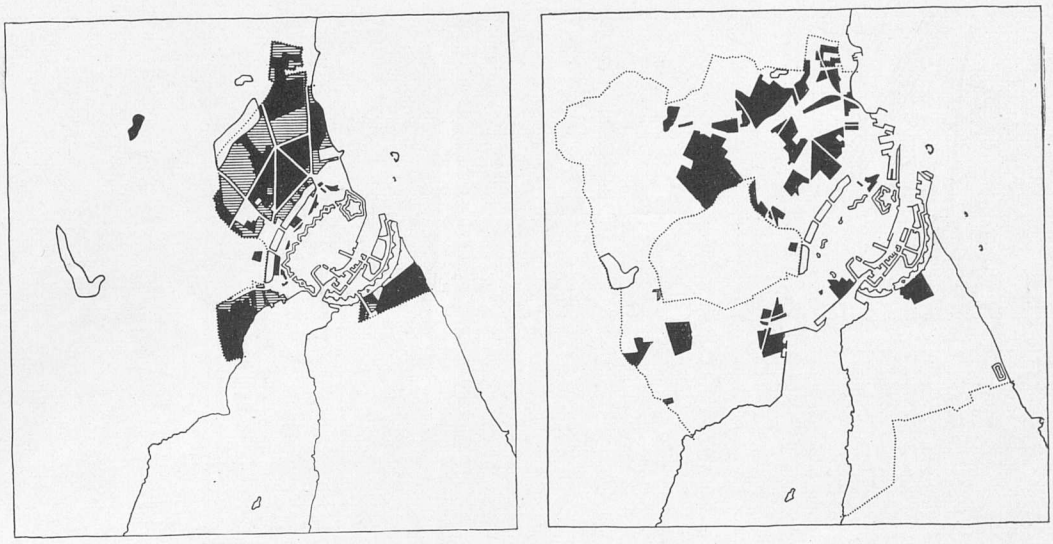

Københavns Kommunes Ejendomme 1840 og 1900.

undersøge hans Forslag om en Revision af Fæsteafgifterne, fraraadede enhver Nyordning af Fæsteforholdet og gik ind for den videst mulige Afløsning til fri Ejendom. Dette Standpunkt blev tiltraadt baade af Magistrat og Borgerrepræsentation, og et betydeligt Frikøb af Fæstegrunde fandt Sted umiddelbart efter 1852, saa at den Grundværdistigning, der skyldtes, at Demarkationsservitutten paa samme Tid blev ophævet udenfor Søerne, tilfaldt de tidligere Fæstere. Ved Aarhundredets Slutning var der praktisk talt ingen Fæstegrunde tilbage.

Samtidig med, at Kommunen havde skilt sig af med sine Ejendomme, var Byen vokset, og ved Aarhundredskiftet var man kommet ind i en Tid, hvor en mere planmæssig Spredning af Bebyggelsen stod paa enhver Storbys Program. Staten støttede ved en særlig Lovgivning Udflytningen fra den indre By til Parcelkvarterer i Byens Udkant, og man opdagede, at de særlige Servitutter paa de »røde« Grunde kunde bruges til at opnaa en mere aaben og tiltalende Bebyggelse, end Bygningsloven sikrede. Det maa ses som et Led i de samme Bestræbelser, at Kommunen 1894–99 under Borgmester Borup købte en Række store Gaarde udenfor Kommunegrænsen, mens de endnu kunde erhverves til deres rene Landbrugsværdi. Paa Kortet tilhøjre ses, hvor stor en Arealtilvækst »de borupske Grunde« betød. Grundbesiddelserne gjorde det ikke alene muligt for Kommunen at gennemføre nye hensigtsmæssige Vejlinier, men ogsaa at holde Grundpriserne i Byens Udkant nede og herigennem fremme aabne og lave Bebyggelsesformer. Gennem de følgende Aar fortsatte Kommunen sine Grundkøb i de indlemmede Distrikter, og i den senere Tid har Kommunen købt betydelige Arealer i Nabokommunerne, bl. a. de store Arealer omkring Lundtofte i Lyngby-Taarbæk Kommune. Ved at Kommunen sikrer sig Tilbagekøbsret til ethvert Areal, der sælges, vil de faste Ejendomme stadig være af stor Betydning for Københavns Bebyggelses- og Byplanpolitik.

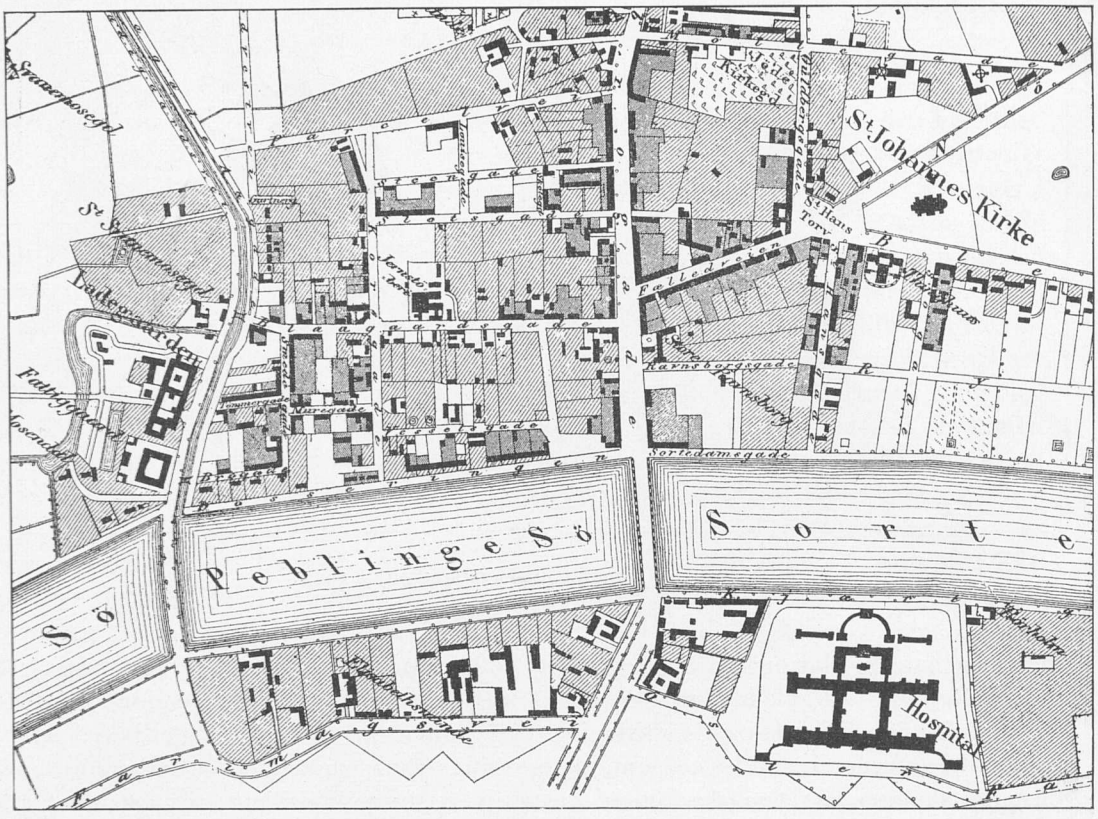

Udsnit af Kort over Københavns Forstæder 1860 fra Traps »Danmark«. 1 : 10.000.

PLANER FOR DET GAMLE FÆSTNINGSTERRÆN

Frigivelsen til Bebyggelse af Arealerne udenfor Søerne kunde have givet Anledning til en Planlægning af største Format, men Udviklingen kom helt bag paa Myndighederne. Til at begynde med manglede baade Byggelovgivning, Kloakplaner og Gadeplaner. Først i 1854 blev nogle midlertidige Byggebestemmelser udarbejdet af den hygiejniske Kommission, og først i 1855 tog man Skridt til at udarbejde en Bebyggelsesplan for Forstæderne. I 1857 blev et Forslag vedtaget i Borgerrepræsentationen, men da var de fleste Gadeanlæg allerede foregrebet. Ryesgade staar som det eneste synlige Resultat af denne Plan, som det ikke har været muligt at efterspore. Mens der blev bygget paa Broerne, laa Arealet mellem Søerne og Voldene endnu beskyttet af det militære Byggeforbud.

Da Militæret kort Tid efter Demarkationsliniens Tilbagerykning helt opgav Tanken om at benytte de gamle Fæstningsværker, foreslog Professor J. Wilkens at nedlægge dem og opføre en ny Befæstning langs Søerne. Det var Wilkens, der som Rigsdagsmand havde faaet gennemført Demarkationsliniens Flytning og Frigivelsen af Arealerne udenfor Søerne til Bebyggelse. Efter hans nye Forslag skulde ogsaa hele Arealet indenfor Søerne aabnes for Bebyggelse, bortset fra Tivoli, Kastelspladsen og en smal Parkstribe (Side 17).

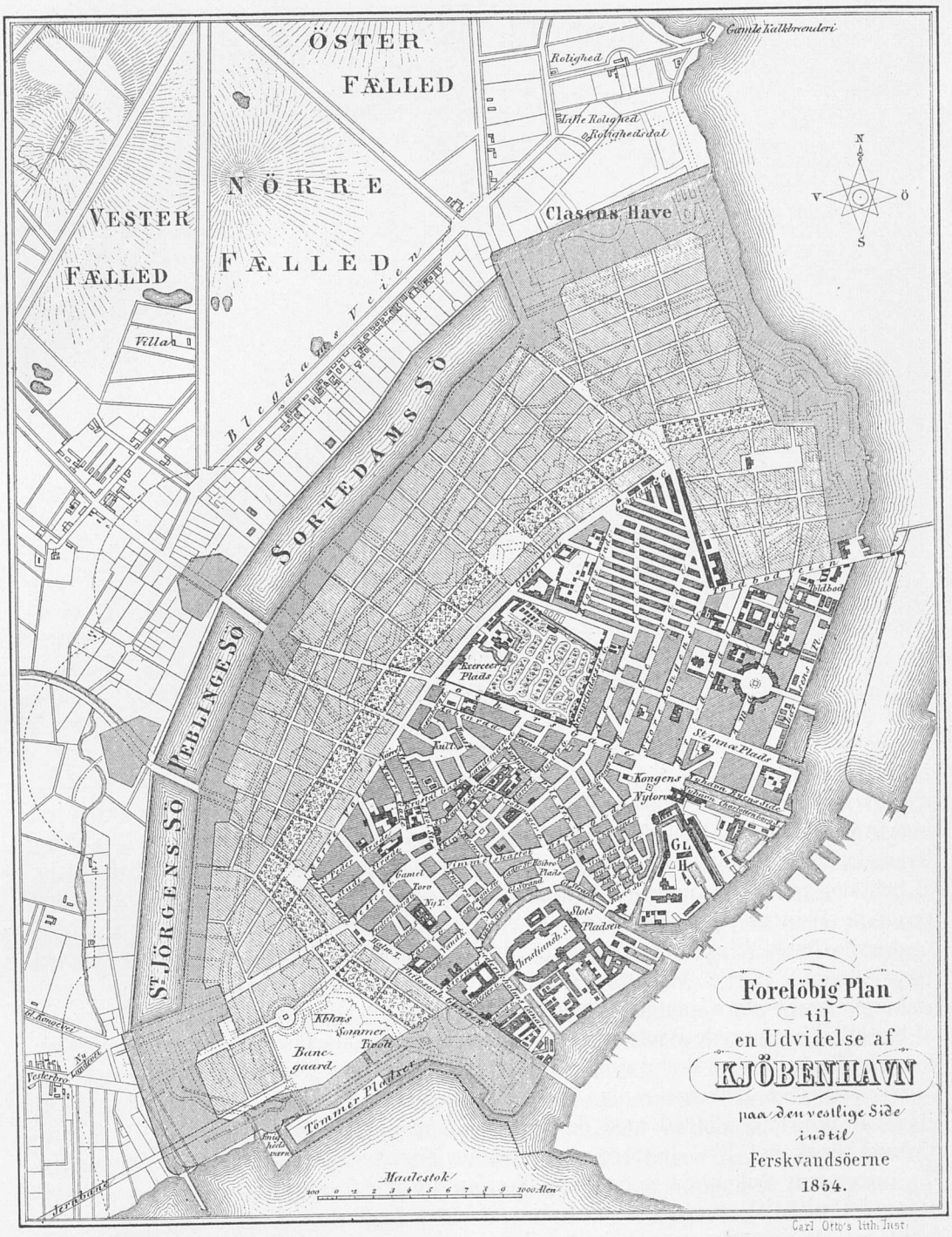

Professor J. Wilkens' Forslag til Københavns Udvidelse, 1854.

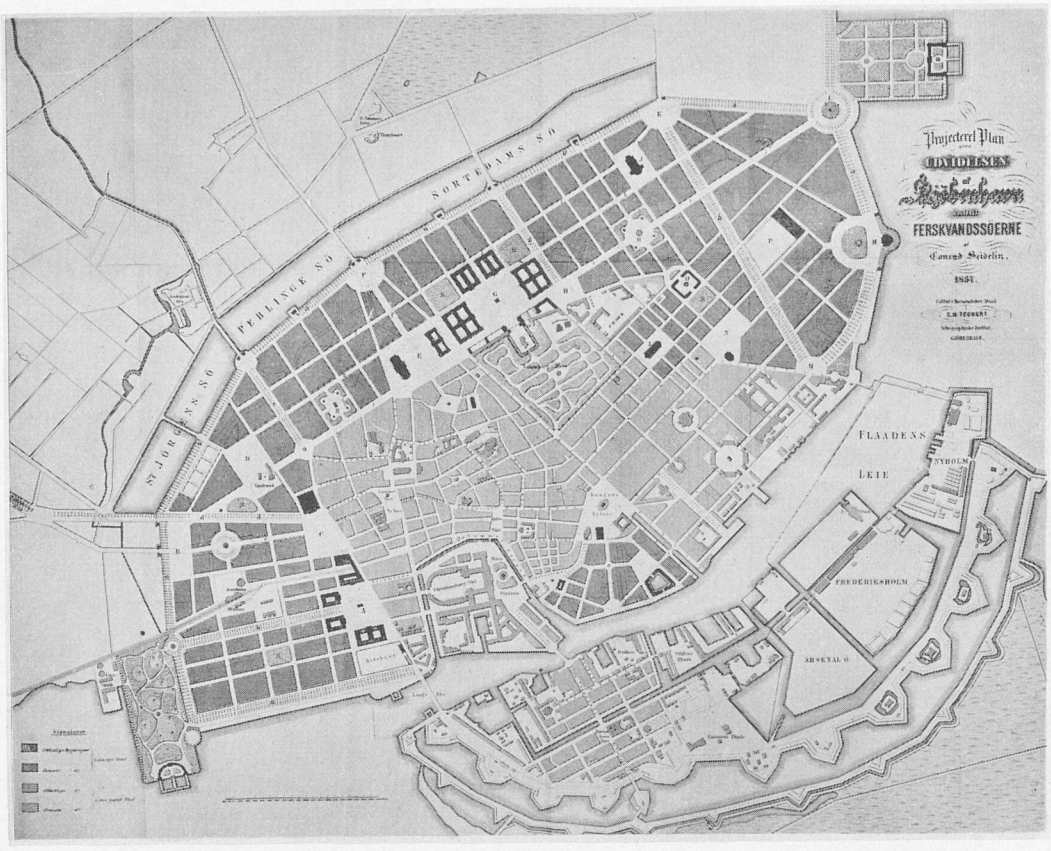

C. Seidelins Plan til Københavns Udvidelse, 1857.

Wilkens' Plan byggede paa et Kompromis mellem en indre Fæstningslinie og en ydre, men Aaret efter fremkom der Planer til en ny *sammenhængende* Befæstning helt udenfor Byen. Disse nye militære Planer gav Anledning til en Række Projekter til Bebyggelse af hele det gamle Fæstnings- og Demarkationsterræn. Til de interessanteste hører den gengivne Plan af Arkitekten Conrad Seidelin. Den giver et godt Billede af Halvtredsernes Byplanidealer, der stammer fra de store Arbejder i Paris. Efter Statskuppet 1852 havde Napoleon III udnævnt Haussmann til Seinepræfekt for ved hans Hjælp at kunne gennemføre sine gennemgribende Ændringer af Paris med Gennembrydning af brede træbeplantede Boulevarder til Sanering af de daarlige Boligkvarterer. I Wien blev der i 1857 taget Beslutning om Sløjfning af de gamle Volde og udskrevet Konkurrence om en Bebyggelsesplan for Demarkationsterrænet. Det københavnske Forslag har betydelig Lighed med de samtidige præmierede Forslag i Wien. Et karakteristisk Træk er f. Eks. de store monumentale Torve omgivet af offentlige Bygninger. En interessant Enkelthed er Seidelins Forslag om nye Lystanlæg paa Arealer opfyldt i Sundet udfor Vesterbro og Østerbro afsluttet med store Badeanlæg, som kunde afløse de eksisterende smaa Søbadeanstalter.

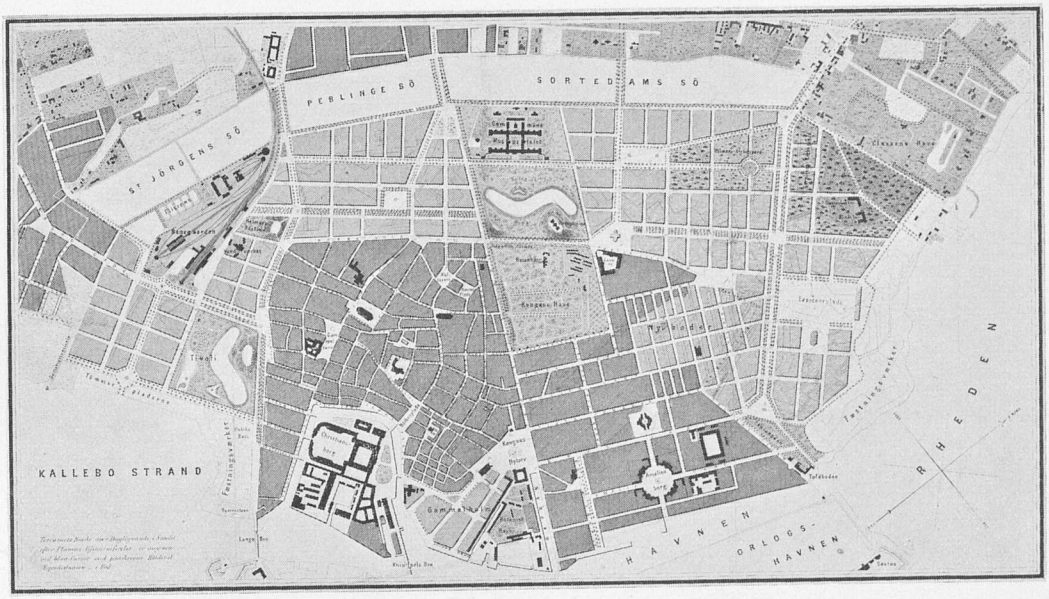

Sløjfningskommissionens Plan til Københavns Udvidelse, 1865.

For at gennemføre en samlet Bebyggelsesplan for Fæstnings- og Demarkationsterrænet i det Omfang, Seidelin foreslog, var det ikke nok, at man ophævede Demarkationsservitutterne mod Erstatning. Det vilde i Virkeligheden være nødvendigt, at hele Terrænet blev eksproprieret. Dette Resultat kom en af Krigsministeriet i 1858 nedsat Kommission, »Sløjfningskommissionen«, ogsaa til i sin Betænkning, som blev afgivet samme Aar. Til Trods for, at et Lovforslag om Ekspropriationen var blevet forkastet, fremsatte Sløjfningskommissionen i 1865 det ovenfor gengivne Forslag til en samlet Bebyggelse af Demarkationsterrænet, Voldterrænet med Kastellet samt Nyboder. Lægen E. Hornemann havde i en Piece »Den nuværende Husvildhed« 1857 slaaet til Lyd for en stærk Spredning af Byen: »Hellere end at fylde Stadens Indre med nye Kvarterer, kunde der være Tale om at bygge endnu længere ude til Fordel for den arbejdende Klasse, f. Eks. ved Valby og sørge for Skillingstog med Jernbanen. Engang vil det dog komme saa vidt«. Sløjfningskommissionen var af den modsatte Mening. Ved at bevare Voldterrænet som et aabent Bælte, vilde man »til Skade for Udviklingen skabe to Byer i Stedet for at give den ældre By en umiddelbar Udvidelse, og man vilde tvinge mange til at bo i Udkanten af Forstæderne«. Kommissionen mente derfor, at det netop var nødvendigt at bygge højt og tæt paa disse Grunde — »30 Individer pr. 1.000 Qv. Alen« (svarende til ca. 750 pr. ha, altsaa som det nuværende Københavns tættest befolkede Kvarterer). Planen er tegnet med ret dybe Karreer, i Reglen med 60–85 m Dybde. Nogle brede Boulevarder, der ikke følger den gamle Voldlinie, gennemkrydser Gadenettet. Til Trods for, at der i Betænkningen er skrevet meget om sanitære Hensyn, er der ikke blevet Plads til noget Lystanlæg udover botanisk Have. Denne Plan var beregnet til at kunne være tilstrækkelig indtil Aar 1900.

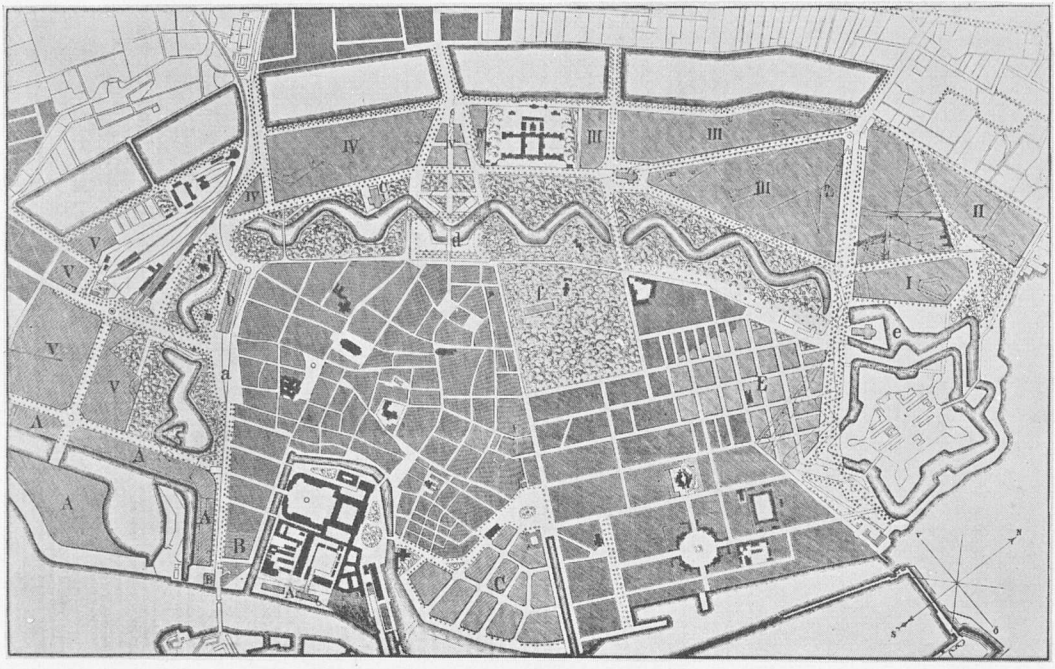

F. Meldahls Plan til Fæstningsterrænets Anvendelse af Nov. 1865 (Illustreret Tidende, 14. Januar 1866).

Sløjfningskommissionens Plan, der blev udstillet paa Charlottenborg i 1865, vakte megen Modstand. Kommissionen havde raadspurgt Billedhuggeren H. V. Bissen og Arkitekten Chr. Hansen begge udpeget af Kunstakademiet. Det hindrede imidlertid ikke, at Akademiet i en Betænkning gengivet i Berlingske Tidende 16. November 1865 tilraadede, at Voldterrænet ikke skulde udstykkes til Bebyggelse, men udlægges som kuperet Parkareal. En skitsemæssig Plan paa dette Grundlag blev udarbejdet af Arkitekten F. Meldahl og offentliggjort i Januar 1866. Meldahl stod som en førende Autoritet paa Omraadet og havde stor Indflydelse. Han havde bl. a. i 1859 udarbejdet sin Plan til en fuldstændig Bebyggelse af Gammelholm (se S. 25). Han var Professor ved Kunstakademiet og havde det egentlige Ansvar for Akademiets Betænkning om Fæstningsterrænet, og i 1866 blev han valgt til Medlem af Borgerrepræsentationen, og det skyldtes ikke mindst ham, at Planerne om Voldterrænets Omdannelse til Park blev støttet herfra. Hans ovenfor gengivne Bebyggelsesplan fremtræder kun som en Hoveddispositionsplan. Paa Demarkationsterrænet har han f. Eks. kun vist de store gennemgaaende Færdselsaarer. Ved Dronning Louises Bro har han samlet Forlængelserne af Nørregade, Frederiksborggade og Gothersgade til et Pladsanlæg, et Træk, som ogsaa fandtes baade i Seidelins og i Sløjfningskommissionens Forslag. Ved Kalvebod Strand har han vist et nyt Havneanlæg med tilhørende Industrigrunde, paa Voldterrænet udfor Studiestræde et overdækket Torv (b), og udfor Frederiksborggade et stort aabent Torv (d), placeret omtrent som det senere Grønttorv. Hovedtankerne i denne Plan fik kort Tid efter fuld Tilslutning fra Kommunens ledende Teknikere.

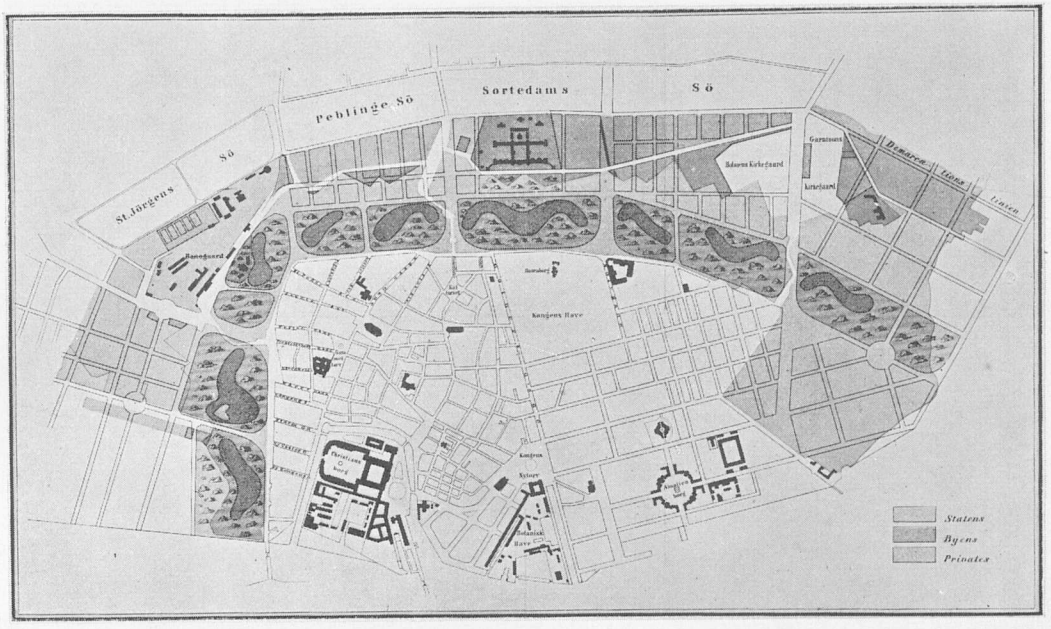

Embedsmandsudvalgets Plan til Fæstningsterrænets Anvendelse af Febr. 1866 (Borgerrepr. Forh. 1865–66).

Kommunalbestyrelsen havde, efter at Sløjfningskommissionens Plan var offentliggjort, nedsat et særligt Udvalg — bestaaende af Stadsingeniøren, Stadskonduktøren, Stadsbygmesteren, Stadslægen og Brolægningsinspektøren — til at afgive Betænkning om den. Betænkningen, som vel nærmest var den moderne orienterede Stadsingeniør L. A. Coldings Værk, blev afgivet i Februar 1866 og formede sig som en skarp Kritik af Militærets Planer. Overfor Sløjfningskommissionens Betænkeligheder ved at udlægge et aabent Bælte mellem den ældre By og de nye Bydele, hævdede den, »at jo mere Byen udvider sig, jo større Afstanden ud til det aabne ubebyggede Terrain bliver, desmere vil man skjønne paa at have et ubebygget Terrain inde i Byen«. Hele Voldterrænet burde i Henhold til ovenstaaende Plan omdannes til et sammenhængende Parkanlæg. Udvalget kritiserede videre, at Sløjfningskommissionen kun havde tænkt sig at udvide Byen med nye *Bolig*kvarterer, men ikke afsat Plads til det *Erhvervsliv*, som skulde give de mange nye Indbyggere Eksistensmuligheder. Netop de Arealer, som var selvskrevne til Kvarterer for Handel og Industri, havde man reserveret til Befæstningsanlæg, som man kunde have placeret andre Steder. Udvalget foreslog, »at de nærmest Vandet liggende Partier indrettes til Qvarterer, der kunne udvikle sig til livlige Handelspladser, beliggende ved dybt Vand med Kaier, Kraner, Pakhuse og hvad der videre er nødvendigt for at fremme Handel og Skibsfart, Skibsbyggeri etc.« Magistraten støttede ikke Udvalgets Indstilling, hvorimod Borgerrepræsentationen paa Forslag af Meldahl udtalte sig for at gennemføre Udvalgets Plan, kun bortset fra at Arealet mellem Kommunehospitalet og Rosenborg burde udlægges til botanisk Have som foreslaaet af Sløjfningskommissionen.

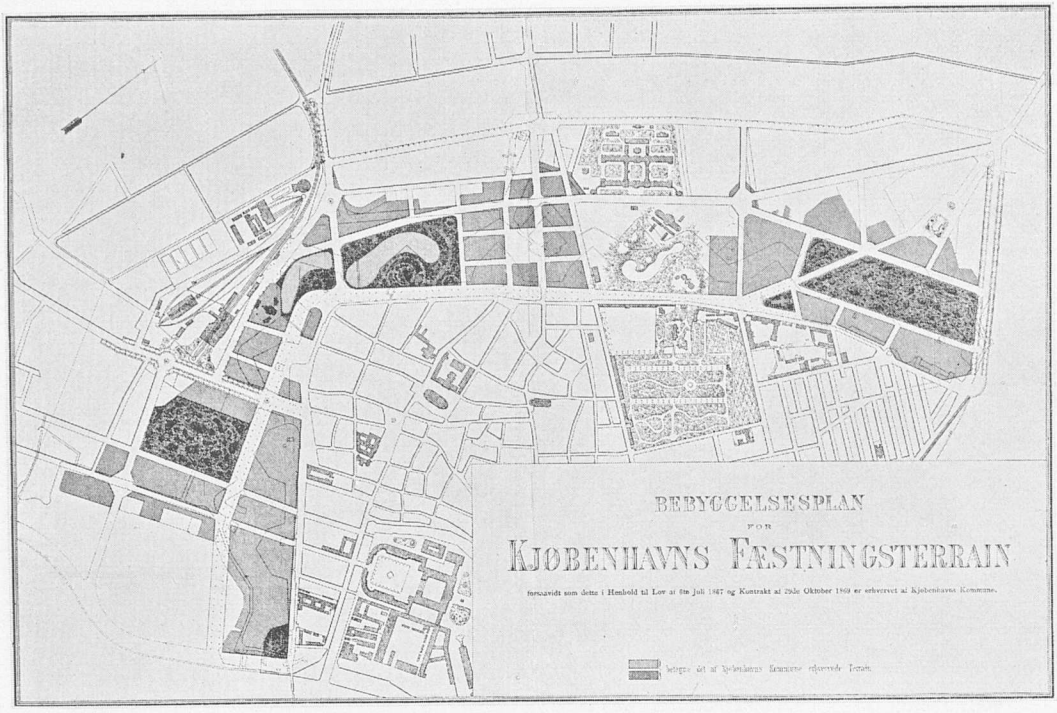

Kommunens Bebyggelsesplan for Fæstningsterrænet approberet 1872.

I September 1867 blev den Lov vedtaget, som definitivt udelukkede, at Demarkationsterrænet kunde drages ind under en samlet Bebyggelsesplan, og at Voldterrænet kunde udlægges som et sammenhængende Parkareal. Loven bestemte, at Grundejerne paa *Demarkationsterrænet* kunde beholde deres Ejendomme, men at de skulde betale Halvdelen af Værdiforøgelsen ved Demarkationsservituttens Bortfald. Til at udarbejde en Gade- og Vejplan for Arealerne blev der nedsat en særlig Kommission af Repræsentanter for Regeringen og Kommunalbestyrelsen, og i Oktober 1868 blev Planen stadfæstet. Samtidig bestemte Loven, at Regeringen kunde afhænde *Voldterrænet* til Kommunen, hvad der skete i Oktober 1869. Kommunalbestyrelsen nedsatte straks et Fællesudvalg til at udarbejde en samlet Bebyggelsesplan, og i November 1871 afleverede Udvalget ovenstaaende Plan, der blev godkendt Aaret efter. I Købekontrakten var det fastsat, at mindst 300.000 Kv. Alen skulde udlægges som Park, men i Planen blev et langt større Areal, nemlig 600.000 Kv. Alen, holdt fri for Bebyggelse. Ørstedsparken ses i dens nuværende Udstrækning. Østre Anlæg havde man tænkt sig betydelig mindre end nu, idet baade Arealerne langs Sølvgade og langs Østervoldgade blev foreslaaet udlagt til Bebyggelse, og yderligere tænkte man sig Parken gennemskaaret af en Diagonalgade fra Sølvgade mod Østerbrogade. Tivolis Areal blev forskudt mod Vest og helt afskaaret fra Voldgraven, Vest for Gyldenløvesgade ses den lille Aborrepark, og endelig var der planlagt et ganske lille Udsigtsanlæg ved Kalvebod Strand.

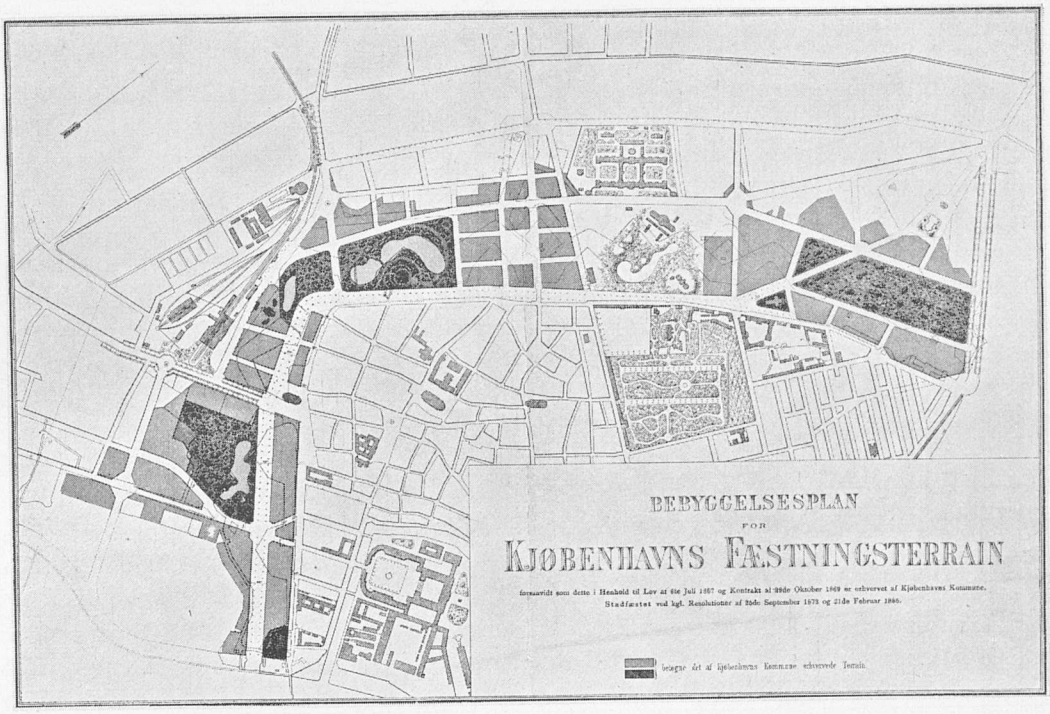

Kommunens Bebyggelsesplan for Fæstningsterrænet approberet 1885.

Da Planen af 1872 skulde virkeliggøres, begyndte man med Arealerne omkring Frederiksborggade. I Borgerrepræsentationen var der Stemning for at sælge Grundene med Pligt til at følge nærmere udarbejdede Bebyggelsesplaner med sammenhængende Gaardarealer. Man havde i Forstæderne kunnet se, hvor stærkt den gældende Bygningslov af 1871 savnede Bestemmelser om »Lysafstande«. Men da man kom til det Resultat, at Grundene vilde blive vanskeligere at afhænde med saa store Indskrænkninger i Byggefriheden, og at Priserne ihvertfald vilde blive lavere, saa nøjedes man med at sælge Grundene med de Bestemmelser, som den senere Bygningslov af 1875 kom til at indeholde. I 1876 blev Anlægget af Ørstedsparken paabegyndt, og samtidig blev hele Arealet mellem botanisk Have og Østerbrogade udlagt til Park indtil videre, da der vilde gaa lang Tid, inden den planlagte Bebyggelse langs Sølvgade og Østervoldgade kunde gennemføres. I 1885 blev ovenstaaende ændrede Udgave af Planen fra 1872 godkendt, hvor Vestre Boulevard er ført parallelt med Vestervoldgade, saa man i højere Grad kunde undgaa at bebygge Arealerne over den opfyldte Voldgrav, og en Del af Voldgraven ligesom tidligere kunde indgaa i Tivoli. Aaret efter sluttede Kommunen en Overenskomst med Staten, hvorved bl. a. Grunden til Kunstmuseet blev afgivet og Kommunen til Gengæld fik fri Raadighed over Fæstningsterrænet, naar blot 600.000 Kv. Alen blev bevaret som Parkareal. Den nordlige Del af Østre Anlæg havde man efter denne Overenskomst Ret til at bebygge, og først langt senere fik Arealet sin endelige Udformning som Parkanlæg.

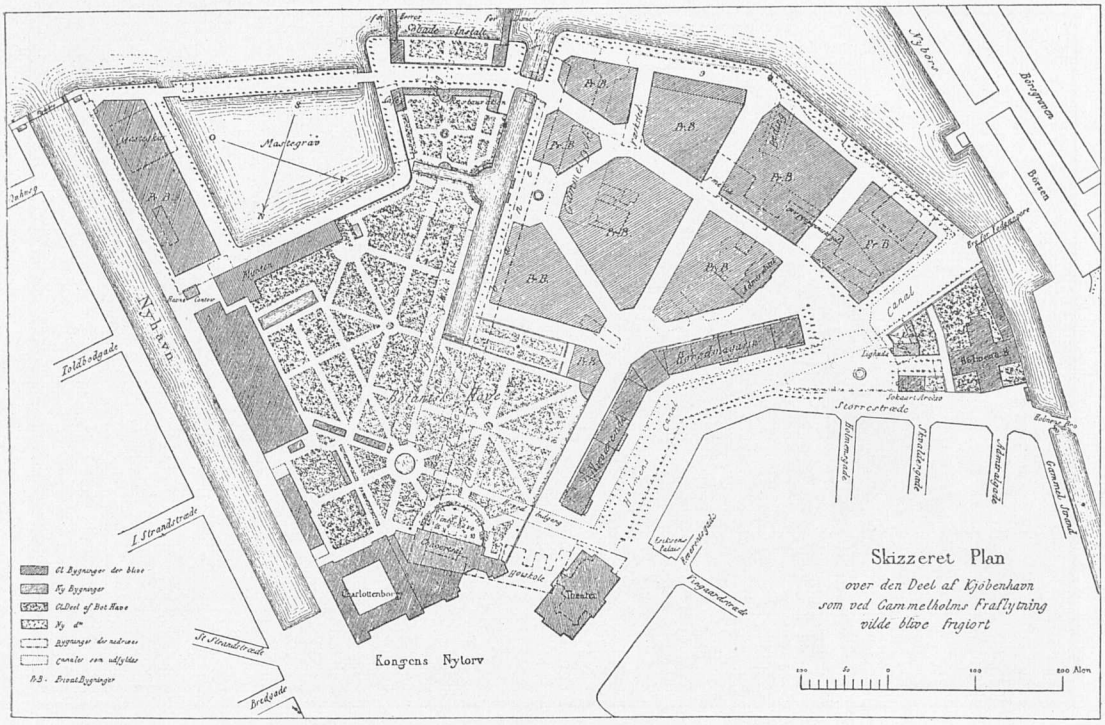

G. F. Hetsch: Bebyggelsesplan for Gammelholm, 1844.

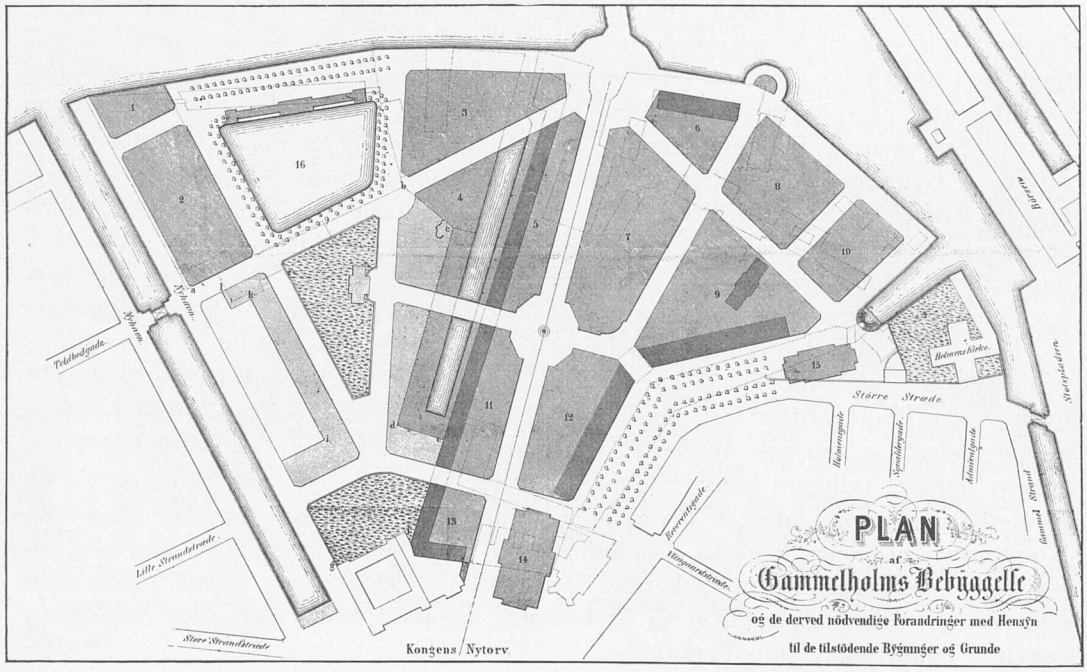

Conrad Seidelin: Bebyggelsesplan for Gammelholm, 1852. Fremsat i Samarbejde med Direktør G. Skram.

PLANER TIL GAMMELHOLMS BEBYGGELSE

Bebyggelsen af Gammelholm kaster godt Lys over Bebyggelses- og Byplanprincipper i Perioden før 1860. Arealet havde fra gammel Tid givet Plads for Flaadens Anlæg, men efterhaanden som det kneb med Byggegrunde indenfor Voldene, opstod Ønsket om at frigøre det til Bebyggelse. Arkitekten, Professor G. F. Hetsch offentliggjorde 1844 et Projekt dertil. Han mente, at man ved at sælge en Del af Arealet til privat Bebyggelse bl. a. kunde opnaa at skaffe Universitetets botaniske Have bag Charlottenborg en tiltrængt Udvidelse. Haven vilde han afslutte med en Restaurant og en Badeanstalt, og langs Havnen tænkte han sig brede, træbeplantede Promenader. Senere skulde det vise sig, at de mange Kloakudløb i Havnen umuliggjorde Badeliv paa dette Sted, og at der var Brug for hver eneste Meter Bolværksplads til Havneformaal. Nogle Aar senere udarbejdede Conrad Seidelin (se S. 18) en ny Plan, som forudsatte, at ogsaa den botaniske Haves Areal blev bebygget.

En Kommission om Gammelholms Anvendelse fremsatte i 1857 i Samarbejde med baade Hetsch og Seidelin en Bebyggelsesplan, hvorefter den botaniske Have blev bevaret, og den henstillede, at den nylig vedtagne første Byggelov blev skærpet for dette Kvarter. Men den Lov, der blev vedtaget i 1858 om Flytningen af Marinens Anlæg og om Bebyggelsen af Gammelholm, forudsatte alligevel, at den botaniske Have blev helt nedlagt, og Regeringen overdrog til Arkitekten, Professor F. Meldahl at udarbejde Bebyggelsesplanen. Da der ikke blev stillet skærpede Krav til Bebyggelsen, blev de værdifulde Grunde udnyttet saa stærkt, som den mangelfulde Byggelov tillod.

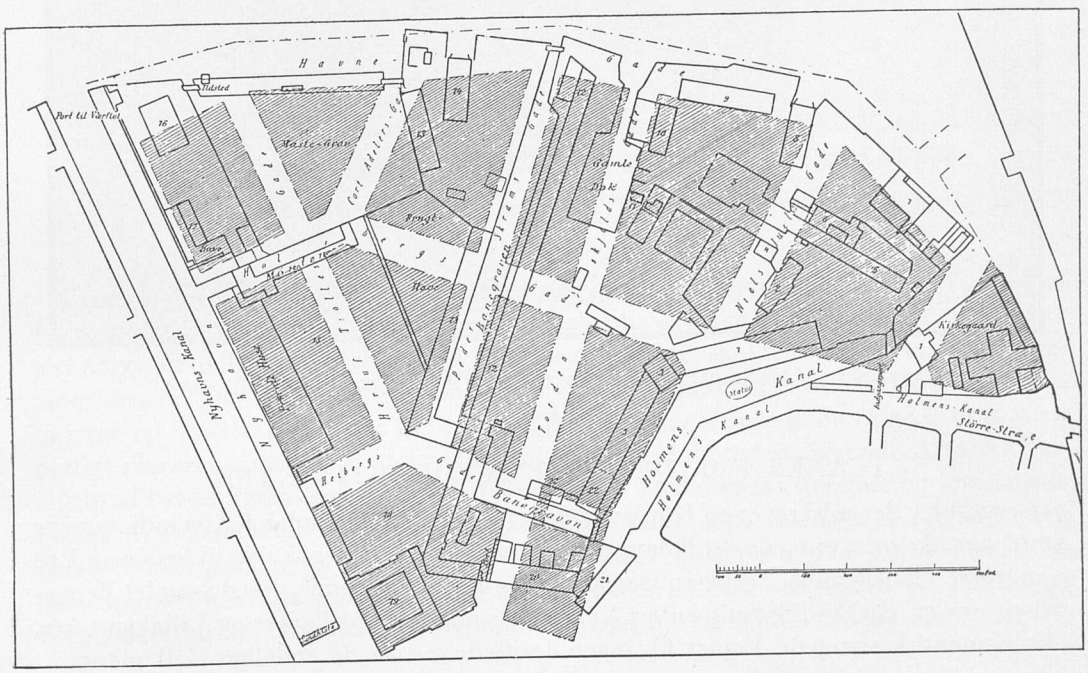

F. Meldahl: Bebyggelsesplan for Gammelholm, 1859. Udarbejdet for Regeringen.

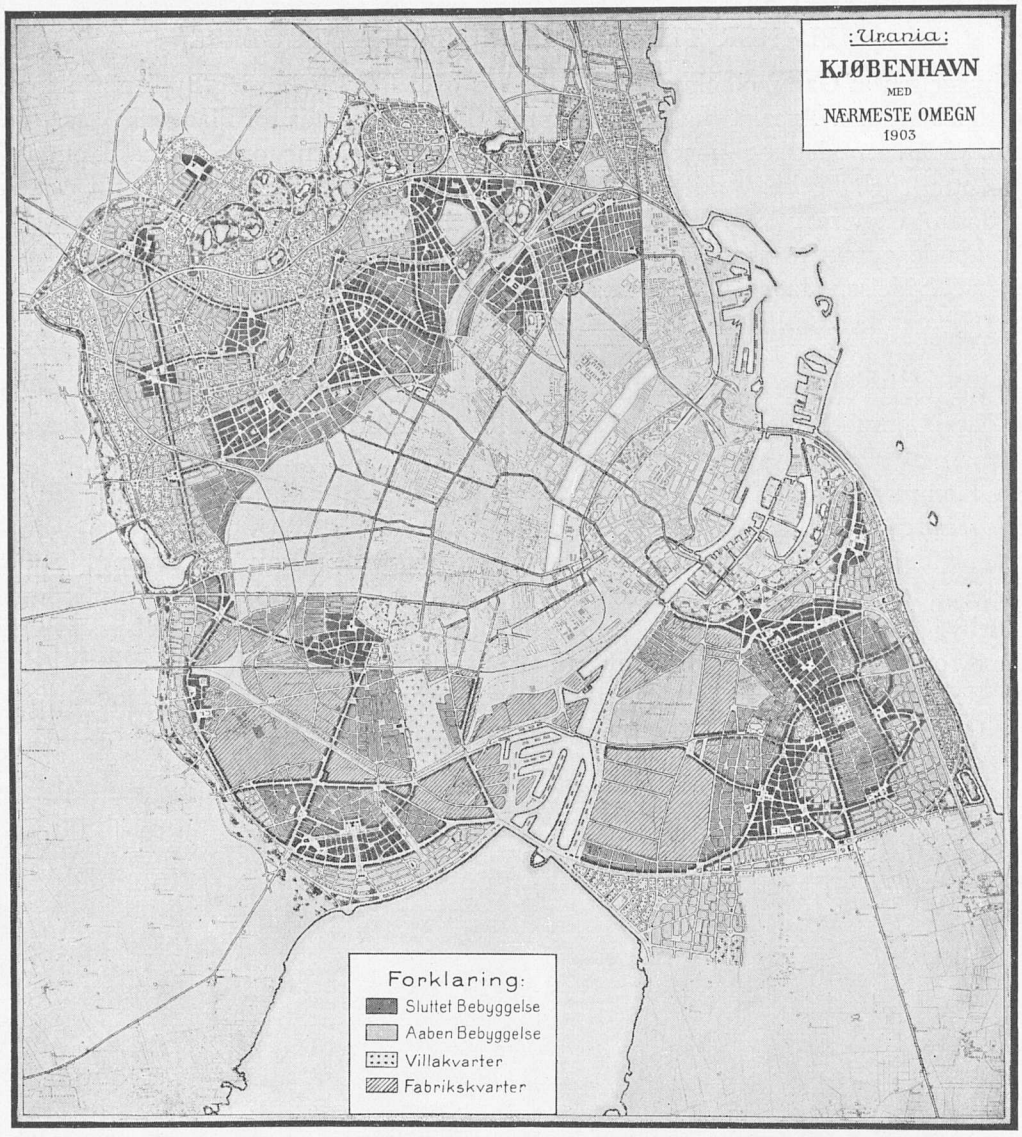

Stadsgeometer Carl Strinz: Plan for Bebyggelsen af de indlemmede Distrikter. 1909.

PLANER FOR DE INDLEMMEDE DISTRIKTER

I 1908 blev der udskrevet en Konkurrence om en Bebyggelsesplan for de indlemmede Distrikter, da man ønskede, at Kommunens store Grundarealer skulde indgaa som Led i en større Planlægning. Tyskeren Carl Strinz, som fik 1. Præmie, havde samlet Bebyggelsen om en Række Forstadscentrer, indbyrdes adskilte ved Parker og Villakvarterer. Det romantisk slyngede Vejnet fik ingen Indflydelse paa de endelige Gadeplaner.

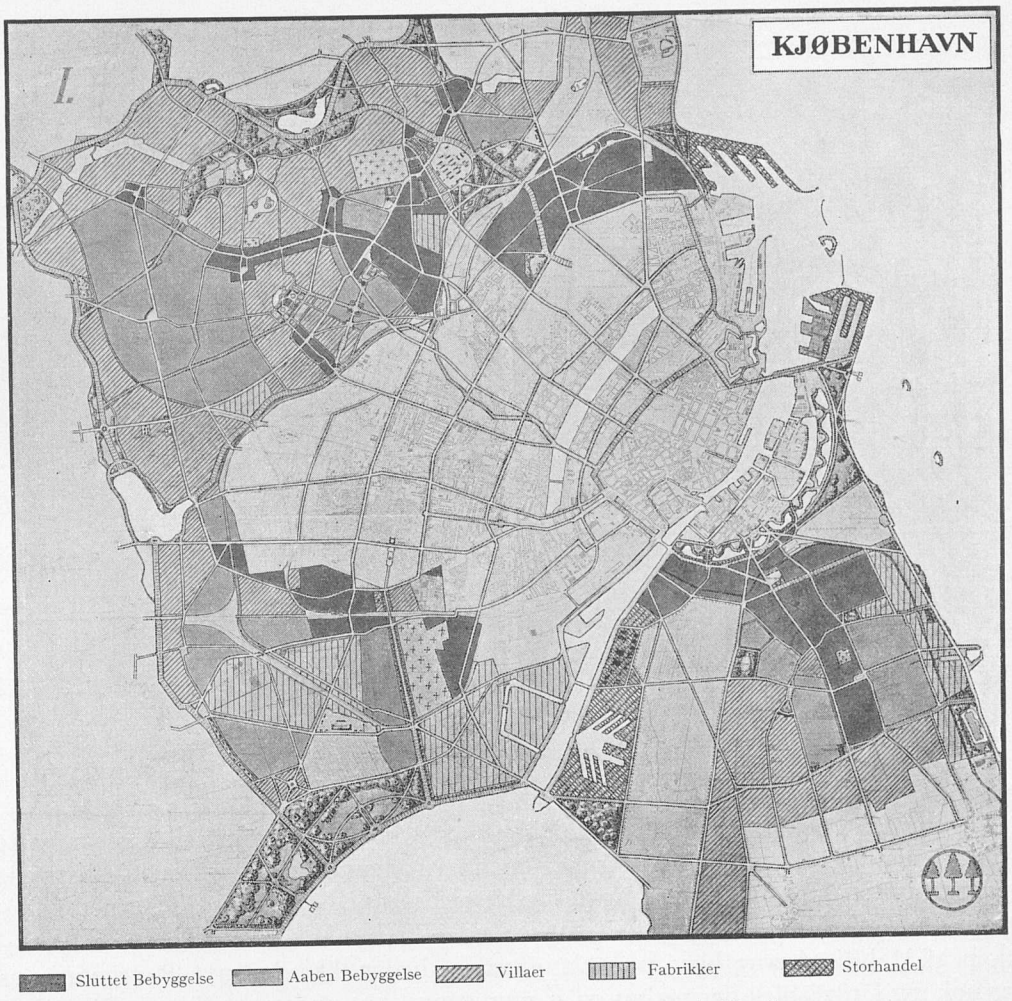

Ingeniør A. Bjerre: Plan for Bebyggelsen af de indlemmede Distrikter. 1909.

Langt mere tidssvarende virker i Dag det ovenfor gengivne 2. Præmie Forslag af Ingeniør A. Bjerre, senere Stadsingeniør i København. Paa Helhedsplanen er der ikke vist nogen smaalig Detaillering af de Vejanlæg, som først skulde realiseres en Menneskealder senere. Den er snarere en moderne »Generalplan«, der ordner Hovedfærdselslinierne og fordeler Arealerne til forskellig Anvendelse. Den høje Bebyggelse er saavidt muligt placeret omkring de store Udfaldsveje og paa de højest liggende Arealer. Ved Hjælp af brede Parkalleer har Forfatteren søgt at forbinde eksisterende og foreslaaede Parker til et sammenhængende System af grønne Omraader. Saaledes er Frederiksberg Have–Søndermarken forbundet med en foreslaaet Folkepark paa Valby Fælled og Fælledparken med Lersøen og Utterslev Mose. Med Afvigelser i Enkeltheder har denne Plan siden dannet Grundlag for Byplanlægningen for Københavns ydre Kvarterer.

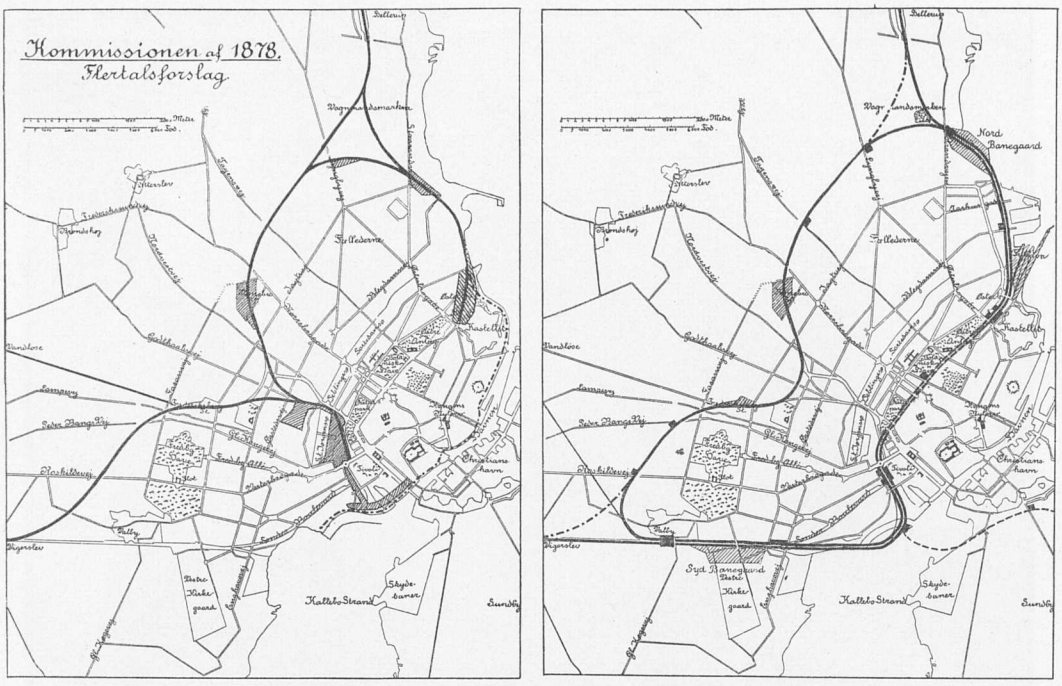

Forslag til nye Jernbaneanlæg ved København 1881 og 1885.

ORDNINGEN AF BANEFORHOLDENE

Allerede faa Aar senere, da Roskildebanen var blevet forlænget til Korsør, viste Banegaarden sig at være utilstrækkelig, og da Nordbanen i 1861 kom til, byggede man en ny stor Fællesbanegaard Nord for Vesterbrogade og betragtede hermed Banegaardsspørgsmaalet for løst et godt Stykke ud i Fremtiden. Men allerede i Begyndelsen af Halvfjerdserne blev man klar over, at heller ikke den nye Banegaard var stor nok, og i 1878 blev der nedsat en Kommission til at undersøge Sagen. Den afgav i 1881 en Betænkning med Forslag om betydelige Udvidelser ikke alene omkring selve Banegaarden, men ogsaa ved at bygge en Filialbanegaard ved Ladegaarden og udlægge nye Godsbanearealer Syd for Vesterbrogade samt ved at bygge en ny stor Østbanegaard paa Kastelsglaciset (Planen tilvenstre). Foruden at man herved lagde Beslag paa meget kostbare Arealer, led denne Løsning under Manglen paa en Forbindelse mellem de to Banegaardssystemer, hvoraf Hovedbanegaarden vilde komme til at tage hele den vestgaaende Trafik og Østbanegaarden hele den nordgaaende. I 1885 fremsatte Ingeniør H. A. Hammerich, en Tekniker med en alsidig Uddannelse i Udlandet, det tilhøjre gengivne Modforslag, hvorefter Banerne fra Nord og Vest skulde forbindes dels med en Tunnelbane langs den gamle Voldlinie, dels med en Højbane gennem Forstæderne. Al Trafik mod Vest skulde udgaa fra en ny Nordbanegaard ved Svanemøllebugten, saa der ad de to Linier kunde opsamles Passagerer fra hele Byen, mens den nordgaaende Trafik skulde udgaa fra en ny Sydbanegaard.

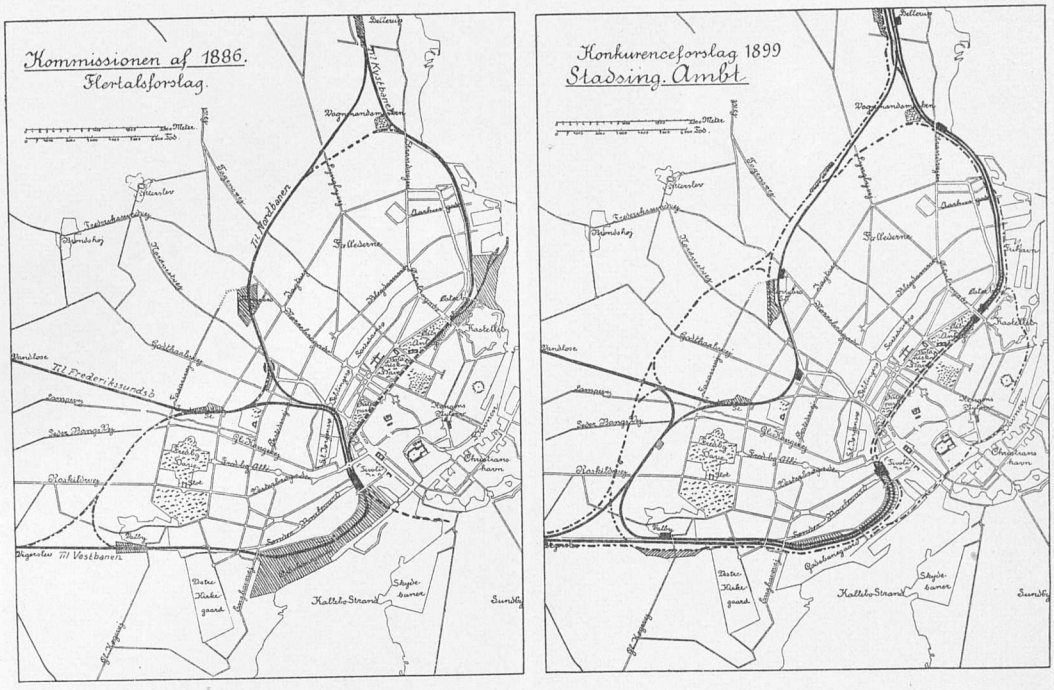

Forslag til nye Jernbaneanlæg ved København 1886 og 1899.

For en ny Kommission, som blev nedsat i 1886, udarbejdede Ingeniør Hammerich et noget ændret Forslag, hvor Tunnelbaneforbindelsen langs Voldlinien var bibeholdt, men uden de store Nord- og Sydbanegaarde og uden nogen sluttet Ringlinie gennem Forstæderne (Planen tilvenstre). Kommissionens Flertal sluttede sig til dette Forslag i sin Betænkning af 1888, og 1894 vedtoges en Lov om Gennemførelsen af den første Del af Anlægget: Østbanegaarden, Banen herfra til Hellerup samt Godsbanegaarden. Rigsdagen ønskede, at Spørgsmaalet om den meget bekostelige Flytning af Hovedbanegaarden blev overvejet endnu en Gang. I 1898 nedsatte man derfor en tredje Kommission, som skulde udarbejde Forslag til »en definitiv Ordning af Personbanegaardsforholdene i København« paa Grundlag af en offentlig Konkurrence. Ved Bedømmelsen viste det sig, at alle de fire foretrukne Projekter laa paa Linie med den Løsning, som Ingeniør Hammerich havde foreslaaet i 1885. Det Forslag, der nærmest blev lagt til Grund for det videre Arbejde, var udarbejdet af Københavns Stadsingeniør C. Ambt (Planen tilhøjre). Det nye Projekt blev forelagt i Rigsdagen 1902–03 og vedtaget i Hovedtrækkene, idet dog den løftede Ringbane og Svanemøllestationen foreløbig blev udskudt. At den meget radikale Omlægning af Jernbanerne i København overhovedet blev økonomisk gennemførlig, skyldtes først og fremmest, at de værdifulde Arealer mellem Gyldenløvesgade og Vesterbrogade, som Hovedbanegaarden havde beslaglagt, blev frigjort til anden Anvendelse. Samtlige Arealer, som Statsbanerne ikke fik Brug for ved Nyordningen, blev overtaget af Københavns Kommune for ca. 15 Mill. Kroner.

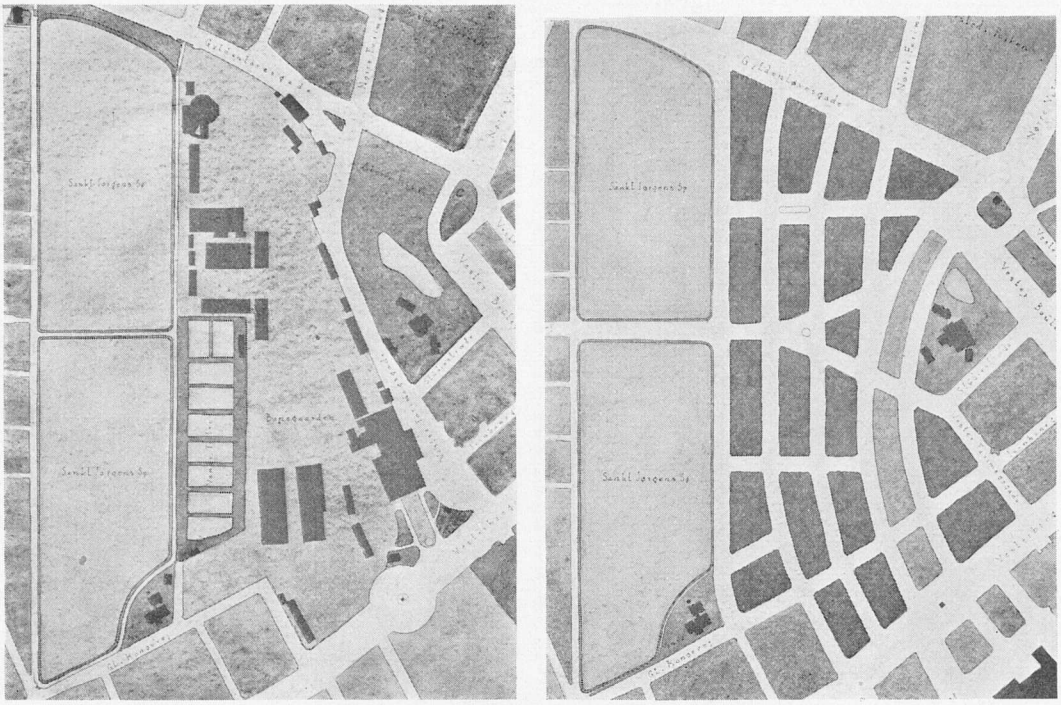

Det gamle Banegaardsterræn. Til venstre: Tilstanden 1902. Til højre: Bebyggelsesplan 1904.

PLANER FOR DET GAMLE BANEGAARDSTERRÆN

For det Areal, Kommunen erhvervede, efter at Københavns Hovedbanegaard var flyttet fra sin tidligere Plads nord for Vesterbrogade til den nuværende syd for, er der gennem de sidste fire Aartier udarbejdet en Række forskellige Gade- og Bebyggelsesplaner, der afspejler Tidens skiftende Byplanidealer. Allerede fra før Arealernes Overtagelse foreligger Planer udarbejdet af Statsbanernes Ingeniørkontor. Den ovenfor gengivne fra 1904 er typisk. Ikke blot det tidligere Banegaardsterræn, men ogsaa de Vandværket tilhørende Arealer med Filtre etc. skulde inddrages i Gadeplanen. Banegravens Placering laa fast. En bred Dæmning, der omtrent halverede Søen, skulde give en god Forbindelse med Frederiksberg (Danasvej). Der er ført Skraagader til Dæmningen, Gl. Kongevej er forlænget til Jernbanegade, og iøvrigt er der trukket en Række Opdelingsgader parallelt med Søbredden, saa at der opstaar et Antal rektangulære Karreer ligesom ved de tidligere bebyggede Kvarterer mellem Voldlinien og Søerne. Paa tilsvarende Maade havde man i sin Tid opdelt det aabne Areal udenfor Wiens gamle Ring af Volde. Mod disse sidste skematiske Gadeplaner reagerede Østrigeren Camillo Sitte i sin over hele Europa læste Bog: »Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätze«. Den satte ogsaa sine Spor i københavnske Gadeplaner, f. Eks. i det meget kapriciøse Gadenet for Arealet mellem Lyngbyvej, Jagtvej, Strandvejen og Vognmandsmarken.

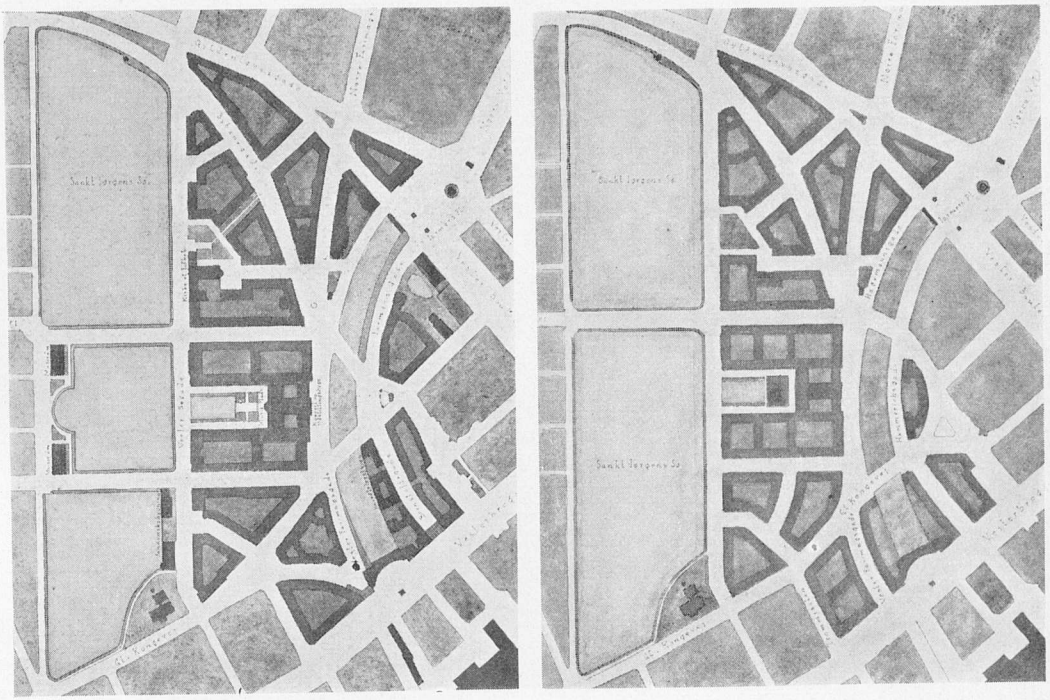

Det gamle Banegaardsterræn. Til venstre: Det præmierede Konkurrenceforslag af 1910, udarbejdet af Arkitekterne Egil Fischer og Holger Rasmussen samt Afdelingsingeniør Nobel. Til højre: Kommunens Forslag af 1912.

For at faa udarbejdet en kunstnerisk mere tilfredsstillende Bebyggelsesplan end man hidtil havde haft, lod Københavns Kommune i 1910 afholde en offentlig Konkurrence om Spørgsmaalet. Første Præmie blev tildelt et Forslag udarbejdet af Arkitekterne Egil Fischer og Holger Rasmussen samt Afdelingsingeniør Nobel (afbildet til venstre). Det er et Skoleeksempel paa den Sitte'ske Byplanlægning. Der er mange Diagonalforbindelser. Gaderne er ført efter store krumme Linier. Det, mente man, gav et smukkere og mere tiltalende Gadebillede end den efter Lineal trukne Gade. Hvor det var muligt, søgte man at give Gaderne en klart markeret Afslutning ved Anbringelsen af en større Bygning som *point de vue*. Smaa Frem- og Tilbagespring i Gadeflugten skulde yderligere skabe Liv og Afveksling. Beliggenheden ved Søen var tænkt udnyttet til stor Effekt ved et symmetrisk Anlæg med hele to Dæmninger. I Midten skulde der, stærkt tilbagetrukket fra Søen, ligge en Koncert- og Udstillingsbygning flankeret af to symmetriske Foreningsbygninger, og paa Frederiksbergsiden skulde Anlægget fortsættes med to symmetriske Museer. Panoptikonbygningen blev foreslaaet ombygget, og mellem Reventlowsgade og Jernbanegraven placeredes en lang smal Bygning (virkeliggjort langt senere som Hotel Astoria). Nordsiden af Vesterbrogade skulde skærmes af en høj, konkav Bygning med Buegange i Stueetagen, tænkt som Baggrund for Frihedsstøtten. I den noget ændrede Form vist til højre blev Planen vedtaget af Borgerrepræsentationen 16. December 1912.

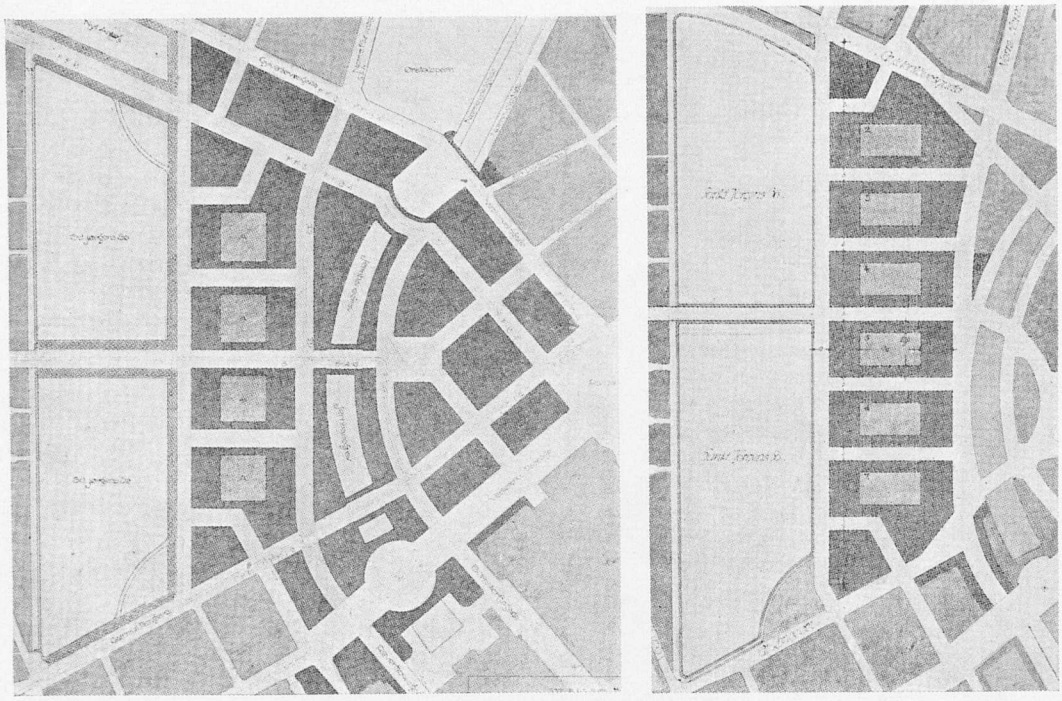

Det gamle Banegaardsterræn. Til venstre: Charles I. Schou og A. Wagner Petersens Bebyggelsesplan af 1915. Til højre: Charles I. Schous Forslag 1918.

Planen af 1912 blev i de følgende Aar udsat for skarp Kritik. Man ankede ikke mindst over Karreernes meget uregelmæssige Udformning, der vanskeliggjorde en rentabel Udstykning og en harmonisk Bebyggelse. I Juli 1915 fremsendte Arkitekterne Charles I. Schou og A. Wagner Petersen til Magistraten den ovenfor til venstre gengivne Plan ledsaget af en længere motiveret Beskrivelse. Hele Linieføringen er simplere og mere bevidst udformet uden farlige Hjørner eller tilfældigt formede Pladser. Gl. Kongevej er ført til Raadhuspladsen ad Jernbanegade. Vestre Boulevard er ført videre ad en ny Gade og en ny Dæmning parallel med Gyldenløvesgade, saa at man faar en bedre Skæring med Farimagsgade. Ved Bebyggelsen regner man ikke med Virkningen af smaa lunefulde Frem- og Tilbagespring og tilfældige Hushøjder og Gadebredder, men forlanger simple Proportioner gennemført for hver Gade: Vesterbrogade 48 m bred med Husfacader, der er 12 m høje, andre Gader er 24 m brede med 18 m's Højde etc. Magistraten afviste dette Forslag under Henvisning til det sene Tidspunkt. Februar 1918 fremsendte »Den frie Arkitektforening« (uden Resultat) et nyt Forslag af Arkitekt Charles I. Schou afbildet til højre. Paa det Tidspunkt var Broerne over Jernbanegraven, Axeltorv og Teknologisk Institut udført. Forslaget drejer sig derfor kun om Arealets vestlige Del. Bebyggelsen foreslaas gennemført i Form af seks store regelmæssige Karréer med lige store Blokfronter mod Søen og med Gaardanlæg med Kolonnader for Fodgængere.

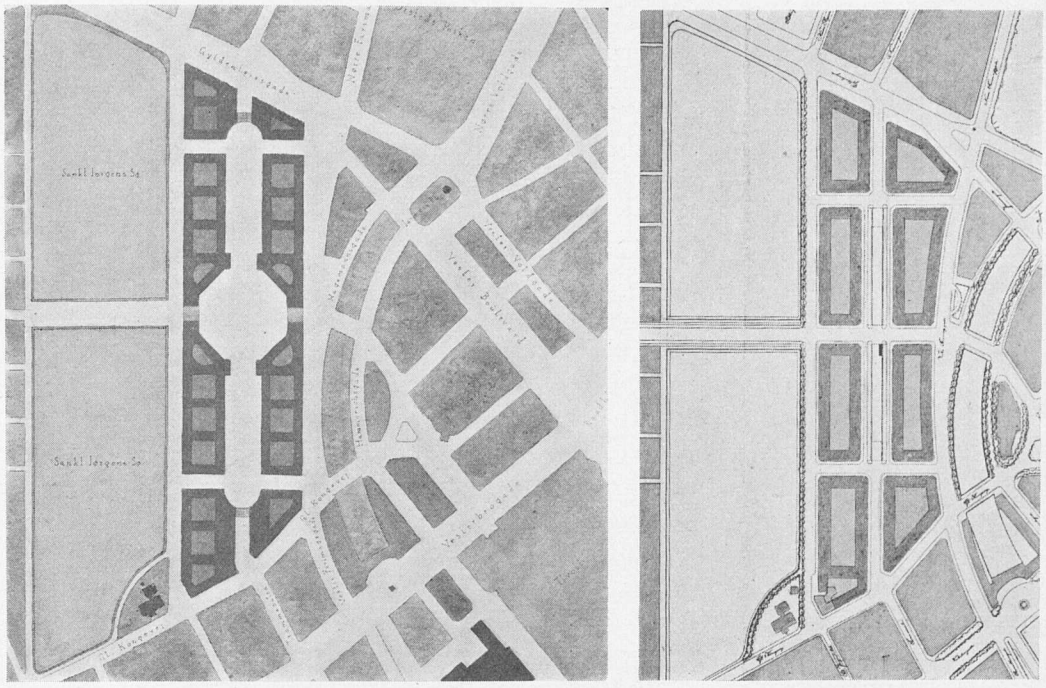

Det gamle Banegaardsterræn. Til venstre: Det præmierede Konkurrenceforslag af 1920, udarbejdet af Professor Edvard Thomsen. Til højre: Edvard Thomsens Forslag af 1928.

Omkring 1918 slog den Ide mere og mere an, at man ved Byanlæg skulde tilstræbe at skabe store, regelmæssige Pladser med en udpræget »Rumvirkning«, og det blev nu bestemt, at der i Bebyggelsesplanen skulde indlægges en stor ottekantet Plads af Størrelse som Amalienborg Plads. 1919 blev Professorerne Hack Kampmann, Carl Petersen og Edvard Thomsen indbudt til en Konkurrence om denne Bebyggelse. Kampmann trak sig ud af Konkurrencen, og i Februar 1920 blev Edvard Thomsens Forslag vedtaget af Borgerrepræsentationen. Efter dette Forslag var de to Adgange til den ottekantede Plads overdækket med Porte, der var 20 m brede og 15 m høje. Pladsen var til begge Sider udvidet med en rektangulær Plads med en halvrund Afslutning. Senere omarbejdede Edvard Thomsen Planen: 1923 faldt hele den ottekantede Plads bort. En endnu senere Plan, gengivet ovenfor til højre, blev forelagt Borgerrepræsentationen i Marts 1928. Den aflange Plads i Midten er bibeholdt for at give passende Lys til Bebyggelsen, men de halvrunde Afslutninger er opgivet. Midten er foreslaaet forsænket med overdækket Parkeringsplads for 186 Automobiler. Dette Forslag danner Grundlaget for den endelig Bebyggelsesplan. Ved Servitutter er Bygningshøjden fastsat til 20,5 m (den største Højde man kunde opnaa Tilladelse til), derover skulde Bygningerne gennemføres med en Tagflade under 45°. Vestersøhus blev dog i 1936 gennemført med en ændret Tagprofil og som en helt ubrudt Blok fra Gyldenløvesgade til Kampmannsgade.

TYPISKE BEBYGGELSESFORMER I KVARTERER UDENFOR SØERNE

Den gengivne Plan over en Del af Vesterbro kan give et samlet Billede af den Udvikling, som Bebyggelsesformerne gennemgik fra den første Udflytning til Forstæderne efter Demarkationsliniens Tilbagerykning i 1852, og til disse Bydele var fuldt udbygget omkring Aarhundredskiftet. Den ældste Bebyggelse skete ved, at de enetages Bindingsværkshuse ved Vesterbrogade blev udskiftet med fler-etages grundmurede Huse samtidig med, at der opstod nye Sidegader Syd for Vesterbrogade paa den Strækning, som laa nærmest Byen. Disse første Sidegader blev lagt ud i stor indbyrdes Afstand for at spare paa Gadeareal og Anlægsudgifter. De enkelte Grunde blev lange og smalle, og der blev udfoldet stor Opfindsomhed for at udnytte dem paa den mest økonomiske Maade. I de ældste Karreer, f. Eks. ved Viktoriagade, er Udnyttelsen ganske vist ikke overvældende stor. Kun Forhusene er indrettet til Beboelse, mens Karreernes Indre er beslaglagt af lavere Værksteds- og Garagebygninger, som har afløst ældre Staldbygninger o. lign. I de lidt nyere Karreer fra Tresserne og Halvfjerdserne, f. Eks. ved Istedgade, Dannebrogsgade og Saxogade, florerer derimod de høje Side- og Baghuse. I sin simpleste Form foregik denne Bebyggelse ved, at der paa den enkelte Grund blev bygget flere Huse saa tæt som mulig bagved hinanden, Gadehuset med en noget finere Facadebehandling, men iøvrigt helt ens (ses f. Eks. i den Del af Absalonsgade, som ligger Syd for Istedgade). Hvor Grunddybden og andre Forhold har opfordret til det, har man i Stedet for selvstændige Baghuse bygget en Tværfløj ud i Gaarden og faaet en T-formet Bebyggelse (ses f. Eks. paa mange Grunde i den sydlige Del af Dannebrogsgade). I visse Kvarterer af Byen findes Eksempler paa, at Lejlighederne i disse Tværfløje alle har Adgang fra en lang, daarlig belyst Midtergang, men i Almindelighed har Tværfløjens Lejligheder dog Adgang fra Trapper i Gaarden. For at undgaa den Deklassering, som disse tarveligere Adgangsforhold til Side- og Baghusene betød i Praksis, lagde man i adskillige Tilfælde smaa private Gader ind paa Grundene og gav Sidehusene Adgang herfra, saa de med lidt god Vilje kunde opfattes som Gadehuse (se f. Eks. Saxogade eller den noget senere Skydebanegade, hvor hele Bebyggelsen er gennemført under eet efter dette Princip). For alle de nævnte Bebyggelsesformer gælder det, at Lysforholdene er meget slette, og i disse kun 60–80 Aar gamle Kvarterer, som teknisk set endnu langtfra er udtjente, har København et af sine alvorligste Saneringsproblemer.

Med Byggeloven af 1889, som bl. a. stillede nye Krav til Beboelsesrum, Trappeforhold og Gadebredder, fulgte ogsaa en Ændring af de typiske Bebyggelsesformer. Gaderne blev lagt tættere, saaledes at der paa de kortere Grunde ikke blev nogen Mulighed for Side- eller Baghuse. Grundene blev stadig bebygget enkeltvis, som Regel med to Opgange ad Gangen, men Udstykningsplanerne gav nu kun Mulighed for faa Variationer. En Hustype, hvor man for at udnytte Grunden skød Trapper og W. C. Rum ud foran Gaardfacaden, blev almindelig og har givet Anledning til Betegnelsen: Redekamsbebyggelse (f. Eks. Karreerne fra omkring 1900 ved Gods-

Udsnit af Stadskonduktørens Karrékort over Vesterbro. Maal 1 : 5000.

banegade, Krusaagade og Sommerstedgade). Man havde ad denne Vej opnaaet sammenhængende Lysgaarde i Karreerne, men de var stadig opdelt med Plankeværker i Skellene og opfyldt med Skure og Udhuse. I Karreerne ved Absalonsgade, Asger Rygs Gade og Skjalm Hvides Gade (nederst paa Kortet) er man naaet endnu et Skridt videre. Til hver enkelt Ejendom hører det sædvanlige private Gaardareal med Udhuse og Tørrestativer, men Karredybden er igen blevet større, og midt i Karreen er der blevet Plads til et samlet, beplantet Omraade, sikret mod Bebyggelse. Disse Karreer, som blev bygget umiddelbart før Verdenskrigen, danner Overgangsleddet til Efterkrigstidens eller den saakaldte Statsboligfondsperiodes Storkarreer.

Til at vise den Udvikling, som Bebyggelsesformerne gennemgik efter Aarhundredskiftet, er valgt et Areal af Brønshøj, som tillige med de andre Yderdistrikter blev indlemmet under København Aar 1900. Det valgte Areal hørte ind under de store Ejendomme, som Kommunen erhvervede i Halvfemserne under Borgmester Borup. Særlig iøjnefaldende er den store Forskel i Bebyggelsestæthed, som ses fra Udsnittet af Vesterbro. Ikke alene var det andre Bygningsbestemmelser, som gjaldt her, end for det tidligere københavnske Omraade. Indtil 1930 havde hvert af Yderdistrikterne sit eget Reglement, der først og fremmest stillede Krav om et betydelig større ubebygget Areal end Københavns Bygningslov. Men samtidig benyttede Kommunen sin stærke Stilling som Storgrundejer til at opnaa en endnu mere aaben Bebyggelse end bestemt ved Reglementerne, og for en lang Række Omraader har man faaet reguleret Bebyggelsen efter større samlede Bebyggelsesplaner. Kvarteret omkring Genforeningspladsen foroven i Planen er et typisk Eksempel paa en saadan samlet Planlægning. Den største Del af Kvarteret stammer fra »Statsboligfondsperioden« i Tyverne, som domineredes af de store Byggeforetagender. Mens man i visse Førkrigskarreer (f. Eks. ved Søndre Boulevard paa Kortet over Vesterbro) havde opnaaet et sammenhængende Gaardareal i Karreer, der var opført stykkevis af forskellige Bygherrer, saa fik man nu, hvor hver Karré blev opført som een Ejendom, langt større Muligheder for at erstatte Gaardene med store Haveanlæg. Karreerne omkring Pladsen er privat Byggeri, mens selve Pladsen er et kommunalt Parkanlæg med Sportsarealer i Midten og beskyttende Plantninger udenom. Bebyggelsen øverst til højre er opført af Kommunen og viser Tendens mod den Aabning og Opløsning af Karrebebyggelserne, som er kommet til fuld Udfoldelse i de sidste 10 Aar.

Arealet nedenfor med fritliggende Huse og Dobbelthuse er et særlig smukt Eksempel paa et Kvarter med lav Bebyggelse opstaaet ved Samarbejde mellem Kommunen og en Byggeforening med udpræget social Karakter, Haveboligforeningen Grøndalsvænge. Pionerarbejdet paa dette Omraade blev gjort af de mange Byggeforeninger, som med offentlig Støtte virkede omkring Aarhundredskiftet. Organisationsformen led her af ret stærke Mangler, især at de enkelte Huse alt for ofte skiftede Ejere, fordi Medlemmerne spekulerede i den ret stærke Værdistigning. Grøndalsvænge blev organiseret efter helt andre Principper, hentet fra engelske Haveboligkolonier. Her staar Foreningen som Ejer af Husene og Medlemmerne nærmest som en Art Lejere, og den almindelige Værdistigning af Bygningerne tilfalder altsaa Foreningen under eet. Jordværdistigningen vil komme det offentlige til Gode ved, at Kommunen, der som

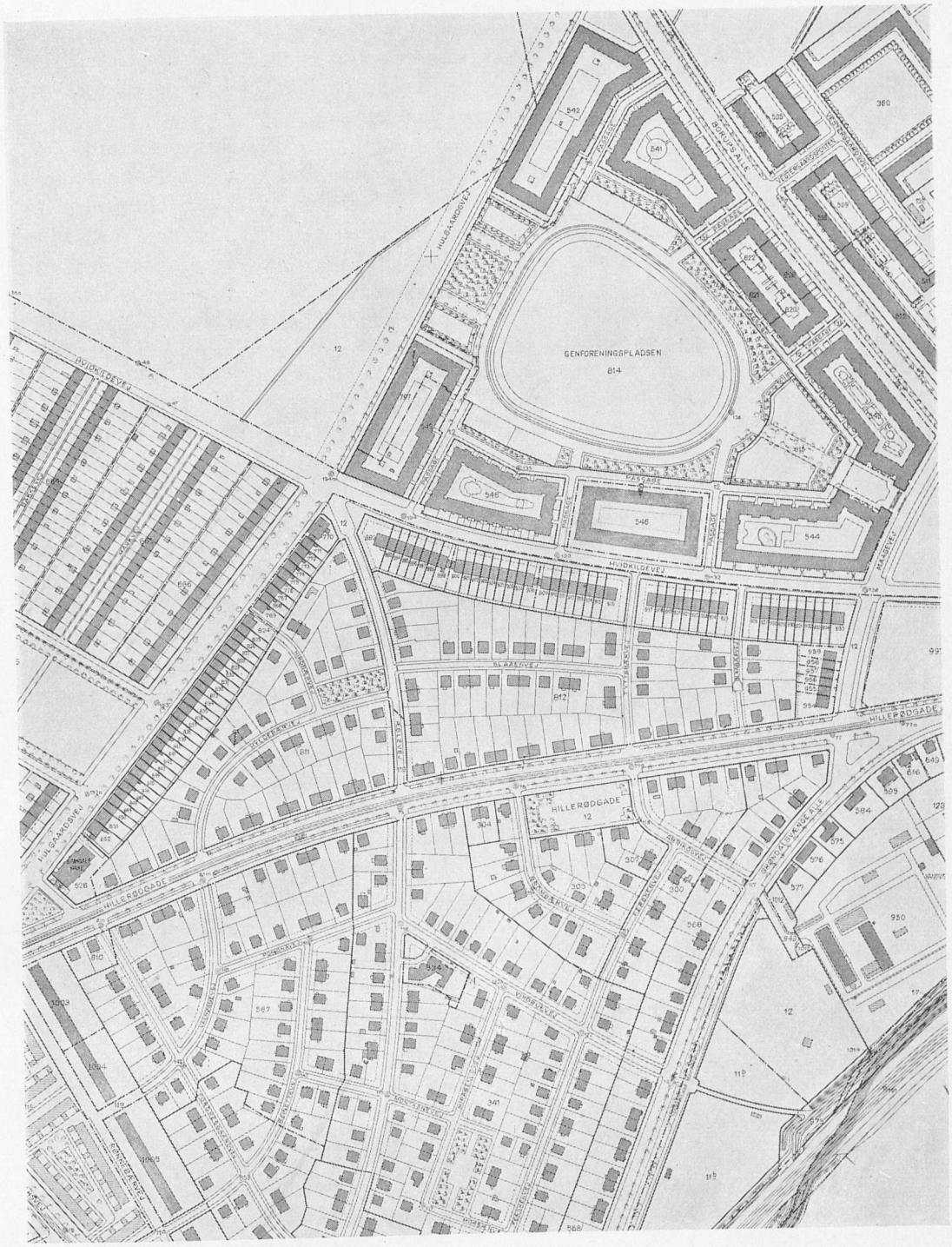

Udsnit af Stadskonduktørens Karrékort over Brønshøj. Maal 1:5000.

Grundsælger lod hele Købesummen indestaa som Prioritet i Bebyggelsen, sikrede sig Tilbagekøbsret i Aar 2000. De ca. 400 Huse er opført i Etaper fra 1915 efter Typetegninger udarbejdede af Arkitekterne Jesper Tvede og Poul Holsøe og danner det mest harmonisk udseende Haveboligkvarter i København.

De vanskelige Forhold efter Verdenskrigen muliggjorde Eksperimenter med helt nye, billige Boligtyper, hvoraf Bakkehusene, de første Rækkehuse i København i moderne Forstand, hører til de interessanteste (til venstre i Planen). Hustypen var i Begyndelsen ude for haard Kritik, men slog dog hurtigt godt an og blev snart efter fulgt af nye Rækkehusbebyggelser. Bakkehusene blev gennemført som billigt Byggeri, men det var som Boligtype for ret velstillede Befolkningslag, at Typen i de følgende Aar fik Succes. I de sidste Aar har de billige Rækkehuse faaet en Renæssance i Forbindelse med Lovgivningen om Boliger for mindrebemidlede, børnerige Familier.

BEFOLKNINGSFORHOLD

KØBENHAVNS BEFOLKNINGSMÆSSIGE UDVIKLING

Med sine 120.800 Indbyggere var København i 1840 en forholdsvis lille Hovedstad og af et udpræget provinsielt Tilsnit. I de første fyrretyve Aar af det 19. Aarhundrede var Byen kun vokset med 20.000 Mennesker eller gennemsnitlig med 500 om Aaret, og det er træffende blevet sagt, at Københavns mest karakteristiske Træk i denne Periode var dens Stillestaaen. Den økonomiske Krise, der fulgte efter de ulykkelige Krigsaar 1807–14, ramte Hovedstaden langt haardere end det øvrige Land, tildels som Følge af, at Danmarks gunstige Stilling — ikke mindst paa Grund af de udmærkede Vilkaar for den oversøiske Handel — i Aarene forud for Landets Inddragning i Krigen navnlig var kommet København til Gode.

Den udenlandske Handel kom vel i Gang igen efter Krigens Ophør, men Forholdene havde ændret sig, Konkurrencen var skærpet, og ikke alene kom vor tidligere Mellemhandel, men ogsaa største Delen af Danmarks egen Omsætning med Udlandet i Hænderne paa tyske Byer, navnlig Hamborg. Skibsfarten mellem Hovedstaden og Provinsbyerne faldt til en Trediedel af, hvad den var før Krigen. Medens Udviklingen var til Skade for København, var den i visse Henseender til Gavn for Købstæderne, og da nu tilmed Krisen gjorde Landbruget til Hovederhvervet, og Handelen paa Norge i det væsentlige gik over paa Provinsbyerne, fik disse Fremgang paa Hovedstadens Bekostning. Betegnende er det, at medens Provinsbyernes Folketal i Aarene 1801–40 steg fra 92.500 til 142.900 eller med godt 50 pCt., voksede det københavnske Indbyggertal i den samme Periode fra 101.000 til 120.800 eller med 20 pCt. Noget andet er, at de enkelte Provinsbyer maalt med Hovedstaden kun var smaa, de havde i 1840 alle under 10.000, og de to Trediedele endda under 2.000 Indbyggere.

I 1830'erne sporedes en vis Fremgang for det københavnske Erhvervsliv, og i 1840'erne opstod der i Hovedstaden et nyt og selvstændigt Handelsliv, selvom dette endnu nogle Aar fremefter var trykket af Udlandets Overtag. Omkring 1850 begyndte København at vinde den tabte Indflydelse over Provinshandelen tilbage, og der opstod i Hovedstaden Kommissionshuse, der overtog Salget af Udførselsvarer. København fik ogsaa Tag i Kornhandelen og netop paa et Tidspunkt, hvor Ophævelsen af den engelske Korntold muliggjorde en forøget Afsætning til stigende Priser. Af Betydning var Krigen 1848–50, der skærpede Modsætningerne mellem Dansk og Tysk og herved bidrog til at mindske Hamborgs Indflydelse. Denne viste iøvrigt Tilbagegang fra 1847, idet dette Aars Handelskrise i særlig Grad var gaaet udover de hamborgske Handelshuse, der var impliceret i den danske Handel.

Den almindelige Fremgang for det københavnske Erhvervsliv sporedes efterhaanden i Hovedstadens Tilvækstsforhold, om end til at begynde med ikke synderlig stærkt. I Tiaaret 1840–50 voksede Byens Folketal med ca. 13.000 (heraf skyldtes ca. 10.000 Vandringer), hvorefter der i 1850 fandtes ca. 133.600 Indbyggere i København[1]). — Som det vil blive beskrevet i senere Afsnit i dette Værk, var Københavns befolkningsmæssige Udviklingsmuligheder endnu kun smaa. De strenge Bestemmelser for Byggeri udenfor Voldene bevirkede, at største Delen af de københavnske Indvaanere var trængt sammen paa Byen indenfor Voldlinien; endnu i 1850 boede der saaledes kun ca. 8.000 Mennesker paa Stadens udenbys Grunde. Følgen heraf var, at de indre Bydele var overbebyggede og overbefolkede og altsaa ikke egnede til at afgive Bolig for en voksende Befolkning. Hertil kom, at Hovedstadens Forbindelse med det øvrige Land var alt andet end god; den eneste Jernbanestrækning, der overhovedet fandtes i Kongeriget, var Banen til Roskilde (aabnet i 1847), og den, der vilde længere bort, maatte benytte Diligence eller Dagvogn, hvis vedkommende da ikke foretrak den uberegnelige og besværlige Rejse ad Søvejen.

I det efterfølgende Tiaar 1850–60 voksede Stadens Indbyggertal med ca. 22.000 (heraf ca. 13.500 ved Vandringer) og var herefter steget til 155.100 i 1860. I denne Periode blev de store Forstadsarealer frigivet til Bebyggelse, hvorved der skabtes nye Muligheder for Byggeriet og dermed for den københavnske Befolknings boligmæssige Ekspansionstrang. I 1860 var Befolkningstallet i de udenbys Kvarterer steget til ca. 24.000, saaledes at Staden indenfor Voldene (herunder Christianshavn) stort set i 1860 havde samme Indbyggertal som ti Aar før. Øresundstoldens Ophævelse og Gennemførelsen af Næringsfriheden i 1857 betød i Forbindelse med adskillig anden Lovgivning en Lettelse for Byens Erhvervsliv; Næringsloven gjorde det blandt andet nemmere for Tilflyttere fra Provinsen at begynde nye Virksomheder i Hovedstaden. I disse Aar forbedredes ogsaa Forbindelsen med Provinsen ved Jernbanens Udvidelse til Korsør i 1857.

I Aarene 1860–70 steg Københavns Folketal med ca. 26.000 (heraf var knap 14.000 Vandringsoverskud), og herefter var Byens Indbyggertal 181.300 i 1870. I disse Aar blev Voldterrænet og Gammelholm frigivet til Bebyggelse, hvorved der aabnedes Mulighed for nye, store, centralt beliggende Boligkvarterer. De første Sporvejslinier anlagdes i 1860'erne, Havneforholdene forbedredes, og Jernbanenettet udbyggedes til Klampenborg og over Hillerød til Helsingør. Krigen i 1864 førte til et nationalt Genrejsningsarbejde, der ogsaa viste sine Virkninger i det københavnske Erhvervsliv; i denne Forbindelse kan først og fremmest nævnes Stiftelsen af Det forenede Dampskibsselskab i 1866.

Den gunstige økonomiske Udvikling, der gjorde sig gældende i Slutningen af 60'erne, fortsattes med betydelig Styrke i Tiaaret 1870–80, og i disse Aar foregik da ogsaa en kraftig Vækst i Byens Folketal. Ved Tællingen i 1880 androg Københavns Befolkning 234.900 Mennesker; dette var en Tilvækst paa ti Aar paa 53.600 eller en gennemsnitlig aarlig Tilvækstprocent paa 2,62 eller mere end i nogen foregaaende Periode. København var hermed rykket ind i Storbyernes Række, og den svarede nu i Størrelse til

[1]) Det officielle Folketal i 1850 var 129.700, men grundet paa visse Mangler ved Tællingen (Krigsforholdene) maa dette Tal anslaas til at være ca. 4.000 for lavt.

europæiske Hovedstæder som: Lissabon, Edinburgh, München og Dresden. — Af Tilvæksten faldt ca. 37.000 paa Vandringerne, heraf ca. 25.000 paa de første fem Aar af Halvfjerdserne. Dette betydelige Indvandringsoverskud til Hovedstaden skyldtes i første Række Aartiets gunstige Bykonjunkturer; Landbrugets Driftsformer maatte omlægges som Følge af den oversøiske Konkurrence, og Skarer af den herved overflødiggjorte Arbejdskraft søgte ind til Byerne. Hovedstadens Erhvervsliv var i stærk Vækst; en Række betydelige industrielle Virksomheder saa Dagens Lys, der opstod nye Storbanker og dannedes forskellige nye Dampskibsselskaber. Tillige udfoldedes et betydeligt kommunalt Initiativ ved Voldterrænets Bebyggelse og Omdannelse til Parkanlæg.

I Tiaaret 1880–90 steg Stadens Folketal med 78.000, og Københavns Indbyggertal i 1890 var herefter 312.900. Af Tilvæksten var godt Halvdelen, nemlig 39.400 Vandringsoverskud, Resten Fødselsoverskud. Medens Fødselsoverskudet omkring Aarhundredets Midte kun var godt 1.000 aarlig, laa det i disse Aar paa ca. 4.000 aarlig; Byen havde nu naaet en saadan Størrelse og ved de foregaaende Aartiers stærke Indvandring faaet tilført en saadan Vitalitet, at den alene i Kraft af sit Fødselsoverskud kunde opnaa en anselig aarlig Stigning i sit Folketal. Naar saa tillige Vandringsoverskudet var betydeligt og stigende, maatte Følgen blive en kraftig Tilvækst, ja saa stor, at den hos adskillige ansvarlige vakte en vis Betænkelighed. Tilstrømningen til Hovedstaden i 80'erne foregik navnlig i Aarene 1880–84. Femaaret udviste saaledes et Vandringsoverskud paa 27.700 mod 11.700 i Aarene 1885–89. — Naar man fra visse Sider var betænkelig ved disse Aars store Vandringsoverskud, var Grunden den, at man ikke mente at kunne spore en tilsvarende Stigning i det københavnske Erhvervsliv eller i Byens økonomiske Fremtidsmuligheder. Københavns Finansborgmester klagede over den forholdsvis aftagende Skatteevne, og Aviserne havde Jeremiader over Strøgforretningernes Tilbagegang og det store Antal ledige Lejligheder (i 1887 kulminerede Tallet med 3.800 ledige Beboelseslejligheder eller over 5 pCt. af Lejlighedsbestanden). Naar Byen virkede magnetisk paa Landbefolkningen, var det ikke fordi den kunde lokke med glimrende Arbejdsmuligheder, men Aarsagen maatte søges i de slette Forhold paa Landet under Landbrugskrisen. Det blev udtalt, at for København gjaldt det mindre om at udvikle sig og vokse i Folketal end om at vokse i Velstand. Det hævdedes, at der var ved at fremkomme et Misforhold mellem Byens Størrelse og det øvrige Land, og en af Tidens ansete Nationaløkonomer udtalte, at man maatte haabe, at Misforholdet ikke vedblivende vilde tiltage, hvis »..... det Danmark, der ligger udenfor Hovedstaden, ikke skal blive til et stort Amager for København«[1]). Medens København endnu i 1870 kun omfattede 10 pCt. af hele Danmarks Befolkning, saa var den tilsvarende Andel i 1890 steget til knap 15 pCt. Henregnedes endvidere Frederiksberg — der paa det daværende Tidspunkt nærmest var at betragte som en Forstad til København, og som i 1890 havde et Indbyggertal paa 47.000 — samt Sundbyerne og den københavnske Udflytterkoloni Utterslev med til Hovedstaden, saa rummede denne i 1890 381.600 Mennesker eller godt 17 pCt. af hele Danmarks Befolkning.

Den Pessimisme, der gjorde sig gældende med Hensyn til Hovedstadens stærke Tilvækst, var dog i det hele og store ikke berettiget. I alle Lande med en tilsvarende Struk-

[1]) Nationaløkonomisk Tidsskrift 1892, S. 547.

tur og økonomisk Udvikling som hos os var der i disse Aar en stærk Vækst i Byernes og navnlig de store Byers Folketal. Vel var København forholdsvis stor, og Hovedstadsomraadets Folketal større end samtlige Købstæders, men dette skyldtes Hovedstadens enestaaende gunstige Beliggenhed, der gjorde den til Landets naturlige Handelscentrum. Men hertil kom, at man oversaa eller i bedste Fald undervurderede det Faktum, at en Periode med stærk Tilvækst en vis Tid fremefter har en accumulerende Tendens; stor Tilvandring i et Femaar, betyder stort Fødselsoverskud i det næste Femaar, og den stærke Befolkningstilvækst afføder et betydeligt Initiativ indenfor Byggeri, Erhvervsliv og kommunal Administration, der kalder nye Skarer til. I et lille Land med et beskedent Folketal, naas Kulminationen dog hurtigt, Indvandringen og hermed i anden Omgang Fødselstallet vil mindskes, og der indtræder en Periode med aftagende Befolkningstilvækst. Hertil kom for den betragtede Periode, at Næringsfrihedens Gennemførelse betød, at Haandværk, Industri og Handelsvirkomheder i stigende Omfang dukkede op i nye bymæssige Bebyggelser i Landdistrikterne, en Udvikling der yderligere fremmedes, efterhaanden som Jernbanenettet udvikledes (Stationsbyer), og dette Forhold virkede selvsagt svækkende paa Landboernes Vandring til Byerne. Et Par Tal vil illustrere Forholdet; af Landbefolkningen boede i 1860 ca. 70.000 eller 7–8 pCt. i Stationssogne, men i 1901 ca. 425.000 eller omkring 30 pCt.

Københavns befolkningsmæssige Udvikling i Aarene fremefter godtgjorde det her sagte; medens Byens samlede aarlige Tilvækst i Aarene 1880–84 var 3,58 pr. 100 Indbyggere, var Tallet i 1885–89 faldet til 2,24, og Faldet fortsattes i de følgende Aar. I Tiaaret 1890–1901 var Tilvæksten i København indenfor de hidtidige Grænser 1,30 pCt. aarlig, og heraf var 1,18 Fødselsoverskud og blot 0,12 Indvandringsoverskud. I absolutte Tal var Tilvæksten i Aarene 1890–1901 47.900 Mennesker (heraf 6.100 Indvandringsoverskud), hvorefter Byens Folketal i 1901 indenfor de hidtidige Grænser var 360.800. Men i 1901 sprængte København sine territoriale Rammer, idet Valby–Brønshøjdistriktet fra 1. Januar 1901 indlemmedes i Københavns Kommune, og Stadens Folketal indenfor de nye Grænser var herefter i 1901: 378.200 eller med Sundbyerne, der indlemmedes den 1. Januar 1902, 400.600 Indbyggere.

I det følgende Tiaar voksede København med godt 60.000 Mennesker, og i 1911 var Indbyggertallet 462.200. Tilvandringen til Byen var i disse Aar kun ringe, det samlede Vandringsoverskud var 6.400, og Tilvæksten skyldtes altsaa ganske overvejende Fødslerne, idet Fødselsoverskudet androg 55.200. Den almindelige økonomiske Stagnation i Forbindelse med den midlertidige Lammelse, der indtraadte i vigtige Grene af Hovedstadens Erhvervsliv som Følge af Byggekrakket og Banksammenbrudene i 1907–08, betød en stærk Indskrænkning i Efterspørgslen af mandlig Arbejdskraft. Dette viste sig derved, at der i Tiaaret var et Udvandringsoverskud fra København af 2.700 Mænd, og bl. a. forlod talrige Bygningshaandværkere Byen. Kvinderne havde derimod ogsaa i denne Periode Indvandringsoverskud, om end aftagende i Forhold til de nærmest foregaaende Aar. Dette hænger sammen med, at de til Hovedstaden indvandrede Kvinder hovedsagelig fik Beskæftigelse indenfor Fag, der var ret upaavirkede af de svingende Konjunkturer, nemlig som Husassistenter, ved Vask og Strygning, Handelsvirksomhed m. m.

I de nærmeste Aar før Verdenskrigen bedredes Konjunkturerne, og en jævn og rolig Udvikling var at forudse med en mindre aarlig Tilvækst af Københavns Indbyggertal. Men Krigen ændrede Forholdene, og bortset fra det første Krigsaar, hvor der var et Fraflytningsoverskud paa 3.800 Mennesker, foregik der i disse Aar en Indvandring til Hovedstaden af et Omfang, der næsten svarede til 70'ernes og Begyndelsen af 80'ernes. — Medens København i 1915 havde 490.700 Indbyggere, saa var Tallet i Begyndelsen af 1920 steget til 556.900, og af denne Tilvækst paa godt 66.000 eller 2,56 pCt. aarlig, var 44.500 Indvandringsoverskud og 21.700 Fødselsoverskud. Intet Under, at en saa voldsom Befolkningsforøgelse i en Tid, hvor flere forskellige Forhold stillede sig hindrende i Vejen for en normal Byggevirksomhed, maatte føre til en katastrofal Bolignød i den store By. Krigens Ophør satte Punktum for den store Vandring til København, dog bortset fra 1919, hvor Indvandringsoverskudet som Følge af en kortvarig Opblussen af det økonomiske Liv efter Verdensfredens Indtræden steg til 10.000. I 1920 og 1921 førte den økonomiske Depression for Erhvervslivet endda til en Overskudsudvandring fra Byen.

De følgende Aar viste en meget ujævn Vækst i Hovedstadens Folketal, og enkelte Aar stod Byen befolkningsmæssig set nærmest i Stampe. Fødselsoverskudet, der i Begyndelsen af Aarhundredet laa paa 5–6.000, var under Verdenskrigen faldet til 4–5.000; i 1920 og 1921 steg det atter til 5–6.000 (de foregaaende Aars store Tilvandring), men derefter dalede det igen, og siden 1927 har det, bortset fra de allersidste Aar, svinget mellem 2–3.000 aarlig. Med et saa ringe Fødselsoverskud er Vandringsoverskudet blevet den afgørende Faktor for Hovedstadens Tilvækst, og da dette under Tyvernes som Helhed ikke særlig gunstige Konjunkturer var lavt, voksede Byen ikke synderlig stærkt. I 1921 var Folketallet 561.300 og ved Udgangen af 1930 617.000 eller en Tilvækst paa 55.700 (36.500 Fødselsoverskud og 19.200 Vandringsoverskud), altsaa knap 1 pCt. aarlig. I Aarene 1931–39 har Tilvæksten været noget svingende; Fødselsoverskudet er i de sidste Par Aar steget til godt 5.000, Vandringsoverskudet var i 1934 oppe paa 10.400 og i 1935 paa 8.400, men har derefter været dalende, og i Aaret 1939 var det Nul. Den samlede Tilvækst siden 1931 har andraget 81.700 (30.500 Fødselsoverskud og 51.200 Vandringsoverskud) eller en gennemsnitlig aarlig Vækst paa 1,39 pCt.

Ved Indgangen til 1940 er Københavns Indbyggertal herefter rundt regnet 700.000 eller 18,3 pCt. af Danmarks Befolkning, og Hovedstaden svarer i Størrelse til udenlandske Byer som Manchester (Englands 4. største By) og Leipzig (Tysklands 6. største By). Endvidere skal nævnes, at Stockholms Indbyggertal i 1939 er ca. 584.000, medens Oslo og Helsingfors har henholdsvis 275.000 og 316.000 Indbyggere.

Som bekendt er det imidlertid ganske urigtigt saavel i befolkningsmæssig som i adskillige andre Henseender at regne Hovedstaden som det legale Begreb: Københavns Kommune. Erhvervsøkonomisk bestaar Hovedstadssamfundet i alt Fald af de tre Kommuner: København, Frederiksberg og Gjentofte Kommune. Allerede i 80'erne betegnedes Frederiksberg som en Forstad til København, og de københavnske Indkorporeringer af Valby og Brønshøjdistriktet omkring Aarhundredskiftet gjorde Frederiksberg til en Enklave, hvorefter den statistisk-økonomisk set maa betegnes som et Bykvarter i Hovedstadssamfundet, og Gjentofte Kommune har siden da og i stigende Omfang

udviklet sig som en Forstadsbebyggelse til dette. I 1916 havde Frederiksberg 99.400 og ved Udgangen af 1939 113.700 Beboere, og Gjentofte Kommunes Indbyggertal er i samme Periode vokset fra 31.700 til 76.800. De tre Kommuner, der hver for sig administrativt set er selvstændige Enheder, benævnes under ét som Hovedstadskommunerne, deres Indbyggertal var ved Udgangen af 1939 ca. 890.000 eller 23 pCt. af Landets Indbyggertal, og det danske Hovedstadssamfund hører herefter hjemme blandt de største europæiske Bysamfund.

Men vor Hovedstads Forstadsbebyggelse naar faktisk adskillig længere ud end angivet ved Gjentofte Kommunes Grænser; i Praksis medregnes til Forstæderne hele det Bælte af større og mindre Kommuner, der omgiver Hovedstadsomraadet, ja endda et Par endnu mere fjerntliggende Kommuner. Ialt drejer det sig om 11 Kommuner, hvis Beboere har en saa stærk Tilknytning til det københavnske Erhvervssamfund, at det maa anses for naturligt at medregne de paagældende Omraader til Hovedstadssamfundet i videre Forstand[1]). Ved Udgangen af 1939 var de 11 Kommuners Indbyggertal 127.600, saaledes at Hovedstadskommunernes og deres Forstadsomraade var oppe paa at rumme en Befolkning paa godt 1 Million eller mere end en Fjerdedel af hele Landets Indbyggertal.

Skal man i Dag indlade sig paa at stille Hovedstadens befolkningsmæssige Horoskop for de nærmeste Aartier, maa det alt taget i Betragtning blive, at Københavns Kommunes Vækst indenfor de nuværende territoriale Grænser vil blive meget moderat. Byens Fødselsoverskud har i de senere Aar som allerede nævnt været af en beskeden Størrelse, og under Hensyn til de demografiske Forskydninger og Nutidsmenneskenes hele Indstilling vil det næppe stige synderligt, og Tilvandringen til Byen vil i en Tid, hvor den danske Befolkning med raske Skridt nærmer sig det stationære Punkt, vel nærmest blive lav. Hertil kommer, at den almindelige Tendens til Bortflytning fra de indre Bydele ud til Forstadsomraadets frie Bebyggelse sikkert paa langt nær er bragt til Ophør, kun vil Tempoet være afhængig af Velstandsniveauets Højde. Frederiksberg har allerede i adskillige Aar været en udbygget Kommune med et stagnerende Folketal, men derimod er Gjentofte Kommune endnu ikke udbygget, og i Forstadskommuneomraadet er Bebyggelsesmulighederne praktisk talt ubegrænsede. Det vil da ogsaa blive indenfor dette sidste, at de kommende Tiders befolkningsmæssige Udvikling vil komme til at foregaa, dog næppe med den eventyrlige Fart, som det er sket i den hidtil forløbne Del af indeværende Aarhundrede. — Udviklingen i den nærmeste Fremtid maa da antagelig forme sig saaledes, at København i det store og hele befolkningsmæssig vil komme til at hvile i sig selv, men hvis Hovedstadens Erhvervsliv fortsat udvikles og trives, og Befolkningens nuværende Levevilkaar iøvrigt kan opretholdes, vil dette blive Kilden til en yderligere befolkningsmæssig Ekspansion i det store Forstadskommuneomraade. Dette er i saa Fald kun en Videreførelse af den hidtidige Udvikling, idet Gjentofte og Forstadskommunernes Eksistens i det hele og store kan føres tilbage til den Næring og Kraft, der er tilført dem fra det københavnske Erhvervs- og Samfundsliv.

[1]) De 11 Kommuner er følgende: Taarnby, Hvidovre, Rødovre, Glostrup, Brøndbyerne, Herlev, Gladsaxe, Lyngby-Taarbæk, Søllerød, Hørsholm og Birkerød.

BYDELENES VÆKST

I Afsnittet om Boligforholdene beskrives de forskellige Bykvarterers Udvikling og Vækst gennem de Hundrede Aar, og her skal da kun ganske kort omtales de vigtigste befolkningsmæssige Forskydninger, der har fundet Sted indenfor Bydelene.

Af Københavns 120.800 Indvaanere i 1840 boede 115.800 indenfor Voldene, og endnu saa sent som i 1880 var Beboertallet i den indre By stort set uforandret, men derefter har det været i stadig Tilbagegang, og i 1939 er det kun godt halvt saa stort som for hundrede Aar siden. — Indenfor de enkelte af Byens Kvarterer ses Udviklingen af nedenstaaende Oversigt.

	1840	1860	1880	1901	1911	1921	1930	1939
Byen indenfor den gamle Voldlinie	115.799	130.827[1]	131.641	108.855	86.020	87.312	76.920	63.884
Gamle Bys ældre Del		21.168	19.181	13.911	10.423	9.989	8.614	6.620
– – yngre –		45.919	39.984	27.290	17.030	16.932	14.617	9.565
Gammelholm		–	8.403	7.290	6.028	5.769	5.411	4.944
Christianshavn	115.799	16.657	17.038	19.919	19.195	19.839	17.294	17.129
St. Annæ Øster Kvarter		13.213	12.927	10.598	8.241	8.148	7.587	6.507
– Vester –		33.206	33.355	29.258	24.109	25.266	21.706	17.821
Skibene i Havnen og paa Reden		–	753	589	994	1.369	1.691	1.298
Voldkvartererne	–	–	18.676	44.456	42.759	42.869	40.993	39.690
Østerbro (inclusive Frihavnen)			8.249	36.251	61.724	76.083	79.059	82.368
Indre Nørrebro	3.309	16.870	46.266	83.328	81.111	89.402	83.759	77.377
Ydre –			5.080	22.182	42.661	50.407	57.204	56.803
Vesterbro	1.711	7.296	24.790	65.564	74.681	84.820	78.931	70.556
Amagerbrokvarteret	–	ca. 150	148	151	3.692	19.479	24.199	23.170
Det gamle København	120.819	155.143	234.850	360.787	392.648	450.372	441.065	413.848
Valby	c. 1.000	c. 1.600	3.240	7.484	13.679	26.507	40.911	63.319
Brønshøj	1.393	2.085	3.825	9.964	18.214	32.677	68.830	131.045
Sundbyerne	2.145	4.610	9.923	22.340	37.620	51.788	66.263	90.593
Det nuværende København	–	–	–	400.575	462.161	561.344	617.069	698.805
Frederiksberg	2.304	8.164	26.510	76.231	97.237	104.815	106.251	113.706
Gjentofte Kommune	2.780	3.660	5.106	14.470	24.691	34.451	47.848	76.849
De 3 Hovedstadskommuner	–	–	–	491.276	584.089	700.610	771.168	889.360
11 Forstadskommuner	16.300	19.400	21.100	28.356	37.080	51.251	83.575	127.600
Hovedstadssamfundet	–	–	–	–	–	751.861	854.743	1.016.960

[1]) Herunder Kastellet med 664 Personer, fra 1880 er Kastellet medregnet under Voldkvartererne.

I de ældre Bydele, den »gamle« By, boede i 1860 ca. 67.000 eller godt Halvdelen af hele Stadens Beboertal indenfor Voldene. Beboelsestætheden var meget stor; i Kvarteret omkring Nicolai Kirke, i Latinerkvarteret og i Kvarteret omkring Trinitatis Kirke

endda 850 Mennesker pr. ha. Til Sammenligning kan anføres, at der i Byen indenfor Søerne i 1939 boede 123 Mennesker pr. ha. I det folkerige St. Annæ Vester Kvarter (Adelgade–Borgergadekvarteret) fandtes, bortset fra Nyboder, 919 Mennesker pr. ha, hvorimod det tilsvarende Tal for St. Annæ Øster Kvarter (Amaliegade–Bredgade Kvarteret) kun var 297. En speciel Opgørelse fra 1860 gav til Resultat, at der i den indre Bys Gader boede henved 4.000 Mennesker i Ejendomme med et Beboertal mellem 20 og 34 pr. 100 Kv.-Alen. Alt i alt var der Tale om en saa stærk Sammenstuvning af Befolkningen, at Tidens hygiejnisk set yderst utilfredsstillende Forhold i ikke ringe Grad kunde føres tilbage hertil, hvilket da ogsaa til Stadighed paapegedes i Datidens officielle Beretninger.

I 1880 var den i Begyndelsen af 60'erne paabegyndte Bebyggelse af Gammelholm saa godt som fuldført, og med lige saa mange Mennesker som Beboertallet voksede her, gik det tilbage i de ældste Bykvarterer. De næste tyve Aar bedredes Forholdene kendeligt, og i denne Periode mindskedes den gamle Bys Beboertal med en Trediedel. De følgende Aartiers store Saneringsarbejder i de gamle Bydele og de i Forbindelse hermed foretagne Omdannelser af Boligerne til Forretningslokaler medførte en yderligere betydelig Tilbagegang af Folketallet, først og fremmest i den gamle By, men dog ogsaa i St. Annæ Kvartererne. Kun paa Christianshavn, hvor nogen Nybebyggelse fandt Sted, var Folketallet stigende. Bortset fra en midlertidig Standsning under Verdenskrigen 1914–18 er Udviklingen stadig fortsat, og de indre Bydele har udviklet sig til det moderne Citykvarter af i Dag. I den gamle By er Folketallet nu kun en Fjerdedel af 60'ernes, og paa Gammelholm og i St. Annæ Kvartererne ses ligeledes en betydelig Nedgang i Folketallet.

Københavns Udvikling fra Smaastad til Storby er da sket paa den Maade, at der først paa Broerne, derefter i Voldkvartererne og sidst i Yderkvartererne er vokset en Bebyggelse frem, der har kunnet afgive Boligrum for den øgede Folkemængde.

Først befolkedes Nørre- og Vesterbro, hvis Arealer blev frigivet til Bebyggelse i 1852, og Fæstningens Nedlæggelse i 1857 førte i Voldkvartererne til et begyndende Byggeri, der tog stærk Fart i Aarhundredets Slutning. I 1880 boede ca. 75.000 Mennesker eller en Trediedel af hele den københavnske Befolkning paa Nørre- og Vesterbro og tyve Aar senere ca. 170.000 eller henved Halvdelen af det gamle Københavns Indbyggertal; det var den store indvandrede Arbejderbefolkning, der fandt sit Hjem her. Voldkvarterernes Beboertal kulminerer allerede i 1901, men samtidig begynder Østerbro at vokse, og da Bydelen endnu ikke er udbygget, har Indbyggertallet i dette store Bykvarter været i stadig, om end siden 1921 kun i svag Stigning. I dette sidste Aar kulminerede Folketallet paa det indre Nørrebro og paa Vesterbro, medens det endnu i det næste Tiaar voksede i Nørrebros Yderkvarterer. De to første Kvarterer havde stort set allerede længe været udbyggede, og nu udtyndedes Beboertallet, dels ved en stadig mere og mere fremtrængende Forretningsbebyggelse, der efterhaanden har bredt sig til Sidegaderne, og dels ved den almindelige Nedgang i Arbejderbefolkningens Børnetal. Og de samme Forhold viser sig siden 1930 paa det ydre Nørrebro. Amagerbrokvarteret var det københavnske Bykvarter, der sidst kom med i Udviklingen, endnu saa sent som i

De københavnske Bydeles, Frederiksbergs og Gjentofte Kommunes samt Forstadskommuneomraadets Vækst 1840–1940.

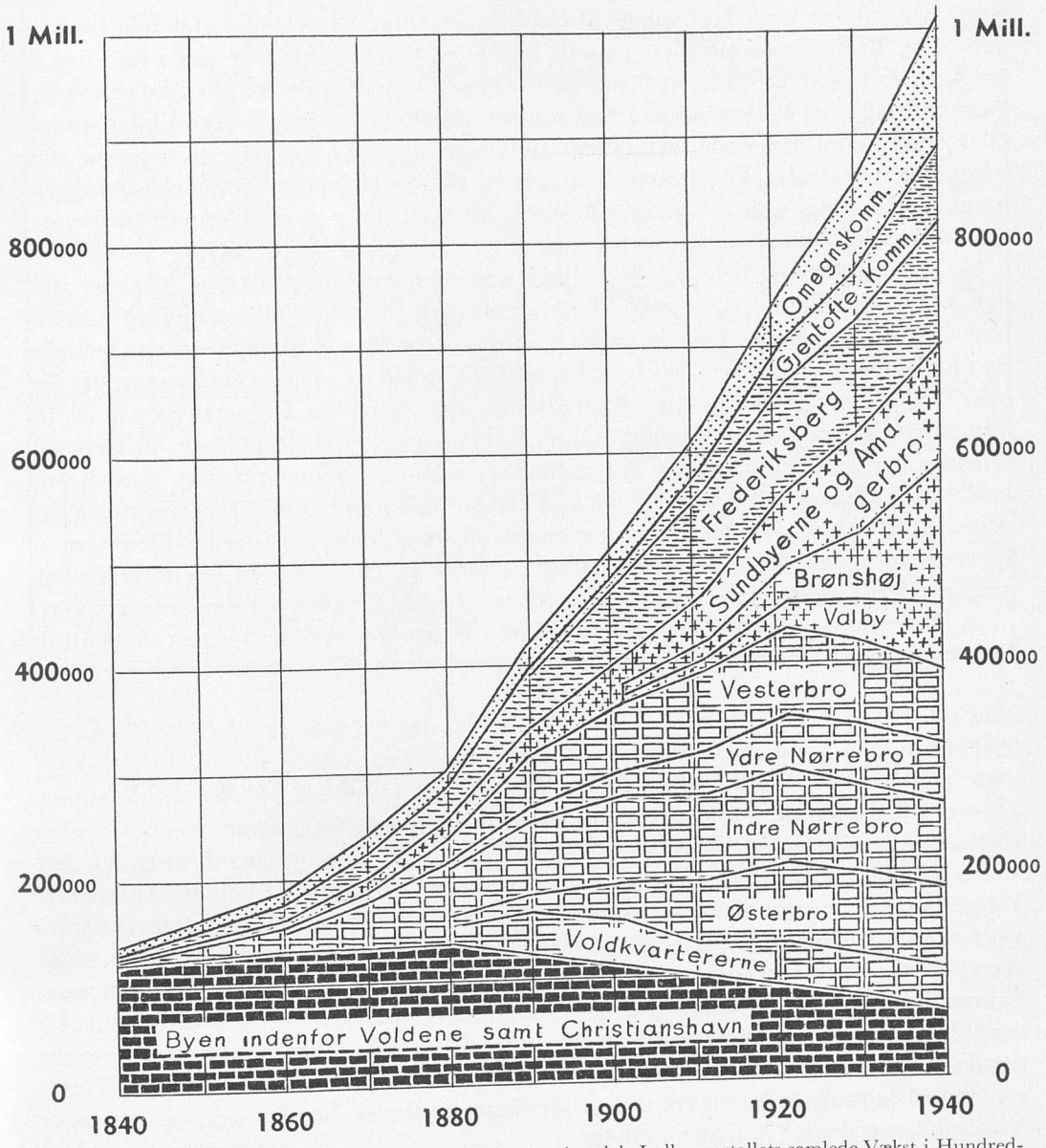

Sammenholdt med Tabellen S. 45 viser ovenstaaende Tegning dels Indbyggertallets samlede Vækst i Hundredaaret indenfor det Omraade, der nu henregnes til Hovedstadssamfundet, og dels hvorledes Indbyggertallet i de enkelte københavnske Bydele og de til Hovedstadsomraadet hørende Kommuner er steget eller gaaet tilbage i de hundrede Aar.

1911 var Indbyggertallet kun paa knap 4.000, men derefter har det været stærkt voksende, for dog i allerseneste Tid at vise en mindre Tilbagegang.

Resultatet bliver da, at samtlige de Bykvarterer, der tilsammen udgør det saakaldte *gamle* København, med Undtagelse af Østerbro, har stagnerende eller dalende Indbyggertal, og Byens Befolkning har i stadig stigende Omfang slaaet sig ned i de store og luftige Yderkvarterer i Valby, Brønshøj og Sundbyerne. Da de tre Distrikter omkring Aarhundredskiftet indlemmedes i København, var deres samlede Folketal knap 40.000 eller omkring en Tiendedel af Stadens Indbyggertal, ved Udgangen af 1939 var Indbyggertallet i de tre Yderkvarterer steget til 285.000 eller to Femtedele af Københavns Folkemængde, heraf alene i Brønshøjdistriktet 131.000 eller henved en Femtedel af hele den københavnske Befolkning.

De her gengivne og behandlede Folketal vedrører, hvad Statistikerne betegner som den *faktiske* Befolkning, d.v.s. den Menneskemængde, der paa Folketællingstidspunktet havde Natteleje i Byen[1]), men spørger man om, hvor mange Mennesker, der befinder sig i København om Dagen, bliver Tallet adskillig større. 50–60.000 Mennesker, der bor paa Frederiksberg, i Gjentofte, Forstadsomraadet og endnu fjernereliggende Kommuner, har deres daglige Gerning paa de københavnske Arbejdspladser; til Gengæld arbejder ganske vist ca. 25.000 Københavnere udenfor Byens Omraade, men Resultatet bliver alligevel, at den »københavnske Dagbefolkning« er mindst 30.000 større end dens Natbefolkning. Og hertil kommer saa de mange Mennesker, der fra Provinsen og Forstadsomraadet for en Dag eller Aften kommer til Hovedstaden for deres Forretningers eller Indkøbs Skyld eller for at tage Del i Forlystelseslivet, og som bidrager deres til at skabe det pulserende Liv, der rører sig i Byens Hovedgader og paa de centrale Pladser.

STRUKTURFORSKYDNINGER INDENFOR DEN KØBENHAVNSKE BEFOLKNING

Det er allerede nævnt, at Byens Vækst beror paa, i hvilket Omfang Antallet af Fødsler overstiger Antallet af Dødsfald (Fødselsoverskudet) og af Tilflytternes Overvægt overfor Fraflytterne (Vandringsoverskudet). Disse Faktorer er imidlertid bestemmende ikke alene for Folketallets absolutte Størrelse, men ogsaa for Befolkningens Sammensætning efter Køn, Alder og ægteskabelige Stilling, og da Forskydninger i disse Forhold i flere Henseender øver Indflydelse paa Byens erhvervsøkonomiske Struktur, er det af Interesse at følge Bevægelserne gennem de hundrede Aar. I omstaaende Diagram er indtegnet de aarlige Svingninger for Fødsler og Dødsfald samt Vandringsoverskudet indenfor Femaar.

[1]) Tallene *omfatter* derfor ikke de Københavnere, der paa Folketællingstidspunktet midlertidig var borte fra Byen, men til Gengæld er de midlertidig nærværende (tilrejsende og Gæster paa Hoteller og i private Hjem) inkluderet i Tallene.

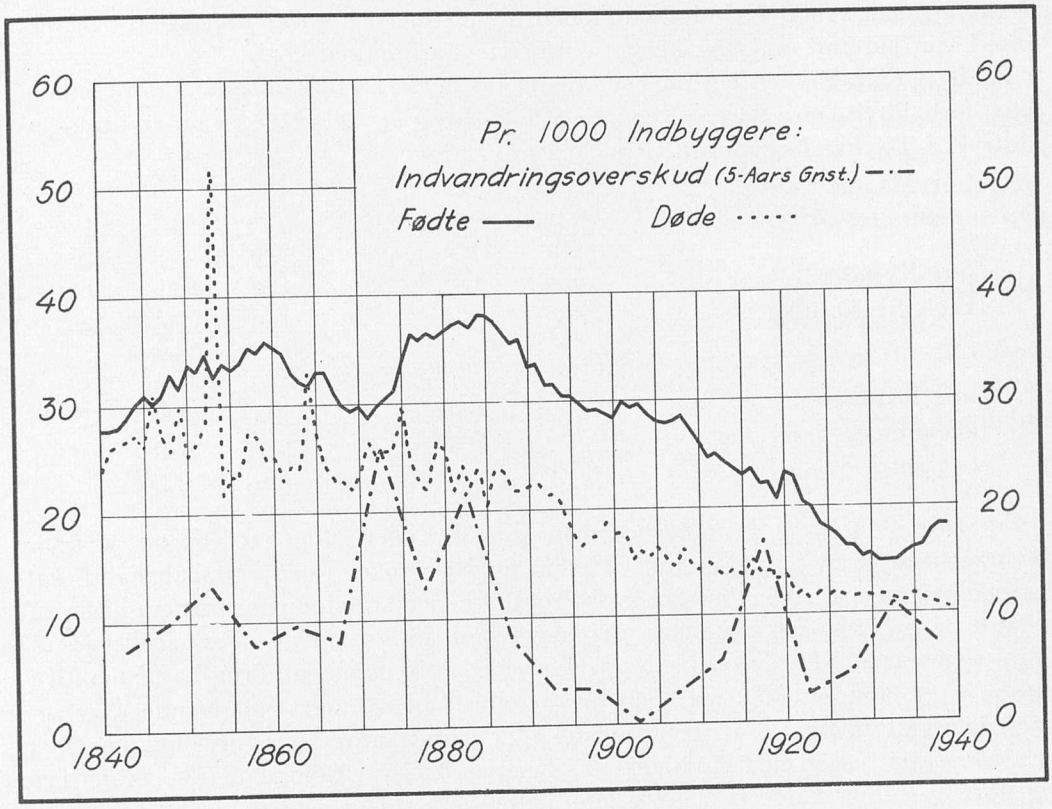

Fødselshyppigheden androg 29 pro Mille omkring 1840, den kulminerede i Firserne (37 pro Mille) for herefter at dale fra Tiaar til Tiaar, saaledes at den i Aarene 1930–39 gennemsnitlig kun har været godt halv saa stor (16,2 pro Mille) som ved Periodens Begyndelse. — Nedgangen i Fødselshyppigheden er uden Tvivl vor Tids mest komplicerede Befolkningsproblem, men til Trods for, at det har været Genstand for dybtgaaende Undersøgelser, kan det dog endnu ikke siges at være helt afklaret. En aftagende Fødselshyppighed er i og for sig ikke ensbetydende med et Fald i Frugtbarheden (d. v. s. Antal Børn pr. fødedygtig Kvinde), idet den kan bero paa en Nedgang i Antallet af Kvinder i de fødedygtige Aldersklasser i Forbindelse med et aftagende Antal gifte Kvinder. Dette sidste maa naturligvis ikke opfattes, som om Moderskabet var Monopol for de gifte Kvinder, men da ca. 85 pCt. af de Børn, der fødes af Mødre med Hjemsted i København, kommer til Verden indenfor Ægteskabet, er det dog i ganske overvejende Grad Antallet af gifte Kvinder, der er af Betydning for Frugtbarhedsproblemet.

Det maa nu straks bemærkes, at Faldet i Fødselshyppigheden ikke skyldes en formindsket Ægteskabshyppighed, tværtimod har denne i indeværende Aarhundrede som Helhed været stigende. Endvidere udgør Kvinderne i de saakaldte fødedygtige Aldersklasser (20–49 Aar) den samme Andel af det samlede Kvindetal nu som i 1840, og

af det samlede Antal Kvinder i de fødedygtige Aldersklasser er mindst 10 pCt. flere gifte i vor Tid end omkring Midten af forrige Aarhundrede.

Faldet i Fødselstallet kan da henføres til, at der saavel i som udenfor Ægteskabet fødes forholdsvis færre Børn pr. Kvinde i de fødedygtige Aldersklasser nu end tidligere. Udtrykt i Tal har Nedgangen været følgende:

Antal fødte Børn pr. 1.000 Kvinder i Alderen 20–49 Aar.

	1840	1860	1880	1901	1921	1935
Gifte Kvinder	209	226	240	170	126	82[1])
Ikke-gifte Kvinder	51	59	59	59	45	26
Naar Antallet af fødte Børn for 1840 sættes = 100, faas for:						
Gifte Kvinder	100	108	115	81	60	39
Ikke-gifte Kvinder	100	115	116	115	89	51

[1]) I 1938 var Tallet 92.

Fra 1840 til 1935 er Frugtbarheden for gifte Kvinder faldet med 60 og for ugifte Kvinder med 50 pCt. Som et andet Udtryk for Nedgangen i den ægteskabelige Frugtbarhed kan nævnes, at der i 1880, hvor Frugtbarheden kulminerede, gennemsnitlig var 2 Børn pr. københavnsk Ægteskab, der havde bestaaet i 5 Aar, medens det tilsvarende Tal i 1936 var 0,8. De nyeste Undersøgelser viser, at Nedgangen i Frugtbarheden i København er standset omkring 1935, og herefter kan iagttages en stigende Tendens, men hvorvidt denne er af forbigaaende eller varig Natur, maa foreløbig staa hen.

Dødeligheden[1]) viser med Undtagelse af Tiaaret 1850–59 (Koleraen i 1853) i det hele og store et stadigt Fald gennem de hundrede Aar, og der er nu ca. 11 Dødsfald aarlig pr. 1.000 Indbyggere mod 27 i 1840erne. Naar Dødeligheden i 1840–49 for de forskellige Aldersklasser sættes = 100, stiller Dødeligheden i Aarene 1880–89, 1901–05 og 1931–35 sig som vist i nedenstaaende Oversigt.

	Mænd			Kvinder		
	1880–89 gsntl.	1901–05 gsntl.	1931–35 gsntl.	1880–89 gsntl.	1901–05 gsntl.	1931–35 gsntl.
0–4 Aar	91,2	53,6	16,9	89,6	48,8	13,3
5–14 –	75,5	39,9	22,4	75,8	31,8	18,9
15–39 –	76,6	54,6	27,0	65,1	42,5	29,4
40–64 –	67,0	60,1	35,9	66,9	55,8	44,4
65 Aar og derover	72,3	69,1	60,7	70,7	66,7	68,7
Samtlige Aldersklasser	79,9	56,9	29,5	76,6	52,3	34,3

Indenfor de første Leveaar holdt Dødeligheden sig længe paa et højt Niveau, men i vort Aarhundrede har Forbedringerne for de første Alderstrin til Gengæld været

[1]) De i det følgende nævnte Tal er eksklusive dødfødte. I 1840erne var der 1,4 dødfødte pr. 1.000 Indbyggere mod gsntl. 0,4 i Aarene 1930–39.

meget betydelige, saaledes at Børnedødeligheden nu kun er $^1/_6$ à $^1/_7$ af, hvad den var omkring 1840.

Navnlig var Spædbørnsdødeligheden tidligere meget høj; i 1840erne døde ca. $^1/_5$ af de levendefødte Børn i Løbet af det første Leveaar, og dette var Tilfældet endnu i 90erne. I 1911–15 var Spædbørnsdødeligheden i København dalet til ca. $^1/_{10}$ af de levendefødte, og de senere Aars energiske Arbejde for at bekæmpe Smaabørnsdødeligheden har ført til det gunstige Resultat, at der i det første Leveaar nu kun dør 5–6 pCt. af Drengene og 3–4 pCt. af Pigerne.

For de produktive Aldersklasser er Dødeligheden nu $^1/_4$ à $^2/_5$ af, hvad den var i 1840, og for de ældste Aldersklasser er Dødeligheden dalet med 30–40 pCt.

Aarsagerne til Faldet i Dødeligheden er mangfoldige og forskellige for de enkelte Alderstrin, men fremhæves maa de hygiejniske Forbedringer taget i Ordets videste Forstand, der ikke mindst har reduceret Epidemierne som Dødsaarsag til et Minimum. Nedenstaaende Tal giver en Række Eksempler herpaa.

Antal Dødsfald:

	pr. 100.000 Indbyggere		pr. 100.000 Børn under 10 Aar					pr. 10.000 Fødsler
	Tyfus	Difteritis	Lungetuberkulose	Skarlagensfeber	Mæslinger	Kighoste	Kolerine	Barselsfeber
1840–49 gsntlig.....	110	–	340	115	–	168	–	161
1860–69 –	57	–	302	285	188	200	–	174
1880–89 –	17	76	268	142	230	231	762	35
1900–09 –	6,5	11	147	39	85	144	563	12
1920–29 –	0,6	7,5	86	11	46	44	96	11
1930–39 –	0,4	6,3	60	15	32	42	72	11

Fødselsoverskudet, der i 1840erne var godt 2 pro Mille, var stadig stigende, indtil det i 1880erne kulminerede med ca. 14 pro Mille, men derefter har det som Helhed været dalende, og i Tiaaret 1930–39 gsntlig var det 5 pr. 1.000 Indbyggere.

Vandringsoverskudet, der er den Tilvækstfaktor, som er stærkest paavirket af de svingende Konjunkturer i Byens økonomiske Liv, overstiger indtil 1890 Fødselsoverskudet, men 1890–1909 og 1920–29 opviser kun smaa Vandringsoverskud, og i disse Perioder beror Byens Tilvækst saa ganske afgjort paa Fødselsoverskudet. Anderledes i 1910–19, hvor Vandringsoverskudet er betydeligt (Krigsaarene), og i 1930–39.

Af Københavns Indbyggere er godt Halvdelen (57 pCt.) født indenfor de tre Hovedstadskommuners Omraade, en Fjerdedel paa Øerne udenfor Hovedstaden, omkring en Syvendedel i Jylland og en Tyvendedel i Udlandet. I 1930, fra hvilket Aar denne Opgørelse stammer, var 85.000 af Københavns Indbyggere født i Jylland, hvorfor Hovedstaden spøgende er blevet betegnet som Landets største jydske By. Det absolutte Antal Udlændinge i København var godt 30.000, hvoraf omtrent Halvdelen var født i Sverige og godt en Fjerdedel i Tyskland.

Faktorerne, der bestemmer Folketallets absolutte Størrelse, er som nævnt afgørende for en Række andre demografiske Forhold, hvoraf de vigtigste skal omtales her.

Seksualprocenten, d. v. s. det talmæssige Forhold mellem de to Køn, viser som Helhed gennem Aarene et stigende Overtal af Kvinder; af 1.000 Personer var i 1840 516 Kvinder, i 1901 539, i 1930 540 og i 1935 535.

Igennem hele Perioden er der for Barneaarene saa godt som talmæssig Ligevægt mellem Kønnene; derimod var der i 1840 lidt færre Kvinder end Mænd i Aldersklassen 15–39 Aar, medens disse Aldersgrupper senere opviser et ret betydeligt Kvindeoverskud. Aarsagerne til Nutidens Kvindeovertal i Alderen mellem 15 og 39 Aar maa stort set henføres til Forskydningerne i Byens Erhvervsliv, som har medført, at Hovedstaden i Nutiden har Brug for et stort Antal yngre Kvinder. Kvindernes Overtal findes dog først og fremmest indenfor de midaldrende og navnlig de ældre Aldersgrupper, og dette gælder for hele Perioden. For den ældste Aldersgruppes Vedkommende udviser Kvindernes Overtal, der i 1840 var meget betydeligt (et stort Antal Enker), dog et kraftigt Fald.

Herefter skal Forskydningerne i den københavnske Befolknings *Aldersopbygning* omtales. Nedenstaaende Figurer viser, hvorledes 100 Mænd og 100 Kvinder fordeler sig paa de forskellige Aldersgrupper i hvert af Aarene 1840, 1890 og 1935.

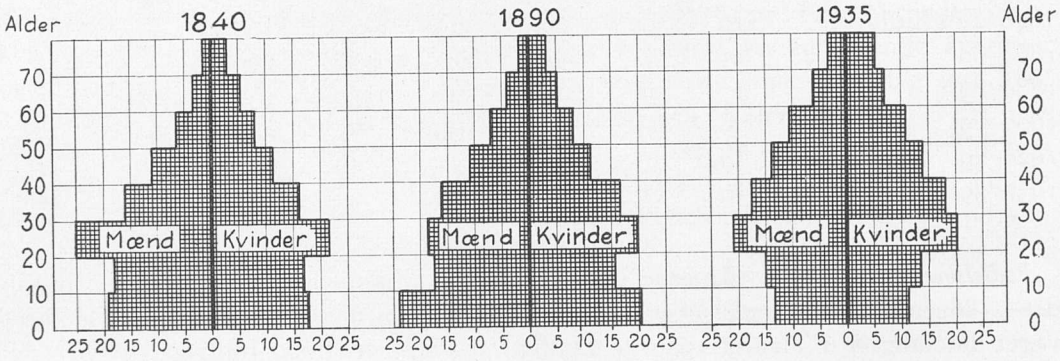

I 1840 var Folketallet, bortset fra Aldersklassen 20–30 Aar, stadig aftagende med Alderen; Figuren er nærmest pyramidalsk. Det store Antal 20–30-aarige var naturligvis et Vandringsprodukt og maatte tilskrives det Forhold, at København foruden at være Hoved- og Handelsstad tillige var en Fæstning med en ikke ubetydelig Garnison. I 1890 hviler Figuren paa et bredt Fundament (Børnene). Det er de foregaaende Aartiers stærke Vandring, der er resulteret i store Fødselskuld; de 20–30-aarige er ikke paa langt nær saa dominerende som i 1840. I 1935 har Figuren nærmest Form som en Urne, den aftagende Fødselshyppighed har indsnævret Fundamentet, Vandringsoverskudet har igen givet Byen et stort Kontingent til de yngre af de produktive Aldersklasser, og endelig har den aftagende Dødelighed bevirket en endog meget betydelig Tilvækst indenfor de ældste Aldersklasser. — Udtrykt i Tal ses Forholdet paa de tre Tidspunkter af omstaaende Oversigt.

	1840	1890	1935	1840 pCt.	1890 pCt.	1935 pCt.
Børnene:						
under 5 Aar	12.248	37.434	40.913	10,1	12,0	6,1
5–14 Aar	19.682	58.744	85.076	16,3	18,8	12,8
Ialt	31.930	96.178	125.989	26,4	30,8	18,9
Uddannelsesalderen:						
15–19 Aar	11.407	23.947	50.113	9,5	7,6	7,5
De egentlige produktive Aldersklasser:						
20–64 Aar	72.652	177.426	442.160	60,1	56,7	66,4
De ældre Aldersklasser:						
65 Aar og derover	4.830	15.308	48.007	4,0	4,9	7,2
Samtlige Aldersklasser	120.819	312.859	666.269	100,0	100,0	100,0

Siden 1890 har København fordoblet sit Folketal, men ikke desto mindre er det absolutte Antal Børn under 5 Aar ikke meget større nu, og forholdsvis er der i 1935 kun halvt saa mange Børn under 5 Aar som i 1890. Tilvæksten falder først og fremmest paa de produktive Aldersklasser, hvilket set udfra et erhvervsøkonomisk Synspunkt maa betegnes som en Fordel, om Byen ellers byder paa de tilstrækkelige Arbejdsmuligheder, og disse kan udnyttes. Endelig viser den ældste Aldersgruppe en betydelig Stigning; og medens der i 1890 var over dobbelt saa mange Børn under 5 Aar som ældre Mennesker, var der i 1935 flere indenfor de ældre Aldersklasser end Børn under 5 Aar.

Endelig skal omtales den københavnske Befolknings Fordeling efter *ægteskabelig Stilling*; holder vi os til Befolkningen over 20 Aar (under 20 Aar er praktisk talt alle ugifte) faas følgende Forholdstal:

	Mænd			Kvinder		
	1840	1890	1935	1840	1890	1935
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Ugifte	50,7	34,3	26,6	40,9	36,4	29,4
Gifte	43,4	60,4	65,1	38,3	47,1	53,9
Enkemænd og Enker	5,9	4,8	4,3	20,8	15,6	11,5
Separerede og Fraskilte		0,5	4,0		0,9	5,2
Ialt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Udviklingen er gaaet i den Retning, at en stigende Andel af den voksne Befolkning lever i Ægteskab. Karakteristisk for 1840 er det betydelige Antal forhen gifte Kvinder (Enker); i 1935 er der forholdsvis færre Personer i Enkestand, men til Gengæld et stigende Antal separerede og fraskilte.

Folketællingerne giver i store Træk et Billede af *Erhvervsforholdene* gennem Tiderne; til Belysning af de Strukturforskydninger, der paa dette Omraade har fundet Sted

Den københavnske Befolknings Erhvervsfordeling i 1855.

	Forsørgere			Forsørgede Mænd og Kvinder	Hele Befolkningen Mænd og Kvinder
	Mænd	Kvinder	Tilsamm.		
1. Civile Embedsmænd og Bestillingsmænd[1]	3.421	478	3.899	6.624	10.523
2. Officerer og militære Embedsmænd	791	2[3]	793	1.362	2.155
3. De militære Underklasser	6.067	»	6.067	4.677	10.744
4. Privatiserende Videnskabsmænd, Kunstnere, Studenter m. fl.[2]	1.277	296	1.573	2.191	3.764
5. Landbrugere, Gartnere og de som har deres Næring af Søen	1.193	6	1.199	1.808	3.007
6. Haandværkere og Industridrivende	19.293	5.687	24.980	26.626	51.606
7. De, som lever af Handel og Omsætning	5.904	1.014	6.918	10.251	17.169
8. Daglejere og Arbejdsmænd uden nærmere Angivelse m. fl.	4.781	1.520	6.301	8.122	14.423
9. Kapitalister og Pensionister o. l.	1.340	3.335	4.675	4.177	8.852
10. Tyendeklassen	2.596	10.870	13.466	–	13.466
11. Personer med andet og uangivet Erhverv	262	1.404	1.666	1.257	2.923
12. Personer under Fattigvæsenet og i Fængsler	1.586	1.492	3.078	–	3.078
Tilsammen...	48.511	26.104	74.615	67.095	141.710[4]

1) Herunder privat antagen Medhjælp.
2) Herunder Læger, Sagførere o. l. samt Lærere ved Privatskolerne m. m.
3) Oldfruer paa Garnisonshospitalet og Søhospitalet.
4) Naar hertil lægges 1.881 Pensionærer og Plejebørn, naas det officielle Folketal i 1855 paa 143.591 Personer.

gennem de hundrede Aar, skal gives tre Oversigter, hvoraf de to første omfatter Aarene 1855 og 1890, medens den sidste viser Erhvervsforholdene i 1930.

Af de cirka 74.600 Forsørgere, der fandtes ved Folketællingen i 1855, udgør de Erhvervsgrupper, der i Nutiden betegnes som »immaterielle Erhverv« (1–4) ialt 12.300 Personer eller ca. 17 pCt. af Forsørgerne; af de mandlige Forsørgere drejer det sig endda om 25 pCt. De immaterielle Erhvervs store Betydning skyldes i første Række den betydelige Garnison, men desuden var København som Hoved- og Residensstad præget af mange civile Embedsmænd og som Universitetsby af mange Videnskabsmænd og studerende m. m. Hovederhvervet var Haandværk og Industri, eller som det hed i Datidens Sprogbrug »de som leve af Produkters Forædling eller Forarbeidning, eller den industrielle Klasse«; her findes en Trediedel af Forsørgerne. Denne Gruppe opdeles i Hovedpersoner (Principaler, Herrer og Mestere) samt Medhjælpere (Contoirbetjente, Svende, Drenge eller faste Folk); Antallet af Hovedpersoner er 9.921 (heraf 5.131 Kvinder) og 15.059 Medhjælpere (heraf 556 Kvinder).

Karakteristisk for Tiden er det betydelige Antal Hovedpersoner og det ringe Antal Medhjælpere, selv under Hensyntagen til, at en stor Del af de i Tabellen som »Daglejere og Arbejdsmænd uden nærmere Angivelse« benævnte Personer maa antages delvis at have været beskæftiget ved Haandværk og Industri og derfor i et vist Omfang burde have været henregnet til dennes Medhjælpergruppe. Medhjælperstabens beskedne Størrelse hænger naturligvis sammen med, at Haandværket var dominerende,

og at der endnu omkring Aarhundredets Midte kun i et Faatal af Tilfælde kunde tales om en egentlig Industri. Største Parten af Medhjælperne fandtes indenfor de rene Haandværksfag; eksempelvis var 8.600 af Medhjælperne beskæftiget i følgende 11 Fag: Bagere, Blikkenslagere, Bødkere, Dreiere, Smede, Malere, Murere, Sadelmagere, Skomagere, Snedkere og Tømrere. De kvindelige Hovedpersoner ernærede sig hovedsagelig ved Syning.

Handel og Omsætning beskæftigede i Forhold til, hvad der er Tilfældet i Nutiden, kun et beskedent Antal Mennesker, nemlig 6.900 eller knap 10 pCt. af Forsørgerne, heraf var 4.388 Hovedpersoner (heraf 855 Kvinder) og 2.530 Medhjælpere (heraf 159 Kvinder).

Blandt Gruppens Hovedpersoner var ikke færre end 1.055 Traktører, Gjestgivere, Kromænd o. l., endvidere 845 Urtekræmmere og Høkere og 120 Vognmænd, Hyrekuske og Hesteudlejere. Nutidens Specialhandel kendtes ikke, og karakteristisk er det, at af Forsørgerne betegnes kun 1 som Delicatessehandler, 1 som Farvehandler og 10 som Tobakshandlere.

Endelig bemærkes af Tabellen det betydelige Tyendehold, der iøvrigt af Datiden ikke regnedes til Forsørgergruppen.

Alt ialt giver Befolkningens Erhvervsfordeling fra Aarhundredets Midte et slaaende Billede af de maalt med Nutiden smaa og beskedne Erhvervsmuligheder, der var i det daværende København.

Udviklingen ses af nedenstaaende Tal, der viser den københavnske Befolknings Erhvervsfordeling i 1890.

Den københavnske Befolknings Erhvervsfordeling i 1890.	Forsørgere			Forsørgede Mænd og Kvinder	Hele Befolkningen Mænd og Kvinder
	Mænd	Kvinder	Tilsamm.		
1. Civile Embedsmænd og Bestillingsmænd[1]	5.372	1.120	6.492	10.255	16.747
2. Officerer og militære Embedsmænd	658	»	658	1.026	1.684
3. De militære Underklasser	3.333	»	3.333	2.158	5.491
4. Privatiserende Videnskabsmænd, Kunstnere, Studenter m. fl.[2]	5.339	2.316	7.655	4.881	12.536
5. Landbrugere, Gartnere og de som har deres Næring af Søen	2.574	68	2.642	3.745	6.387
6. Haandværkere og Industridrivende	37.590	14.345	51.935	71.616	123.551
7. De, som lever af Handel og Omsætning	19.628	4.152	23.780	35.173	58.953
8. Daglejere og Arbejdsmænd uden nærmere Angivelse m. fl.	10.682	4.851	15.533	24.674	40.207
9. Kapitalister og Pensionister o. l.	3.255	8.043	11.298	8.220	19.518
10. Tyendeklassen	1.372	16.491	17.863	–	17.863
11. Personer med andet og uangivet Erhverv	1.474	2.350	3.824	2.314	6.138
12. Personer under Fattigvæsenet og i Fængsler	1.791	1.689	3.480	304	3.784
Tilsammen...	93.068	55.425	148.493	164.366	312.859

[1]) Herunder privat antagen Medhjælp. Personer ved Statens Trafiketater (Post- og Telegraf- samt Jernbanevæsen) er medtaget i denne Gruppe.

[2]) Herunder Læger, Sagførere o. l. samt Lærere ved Privatskolerne m. m.

I 1890 er Byens erhvervsmæssige Struktur paa flere Punkter anderledes end i 1855. De immaterielle Erhvervs Betydning er forholdsvis mindre end omkring Aarhundredets Midte, hvilket i første Række skyldes en kraftig Reduktion af Garnisonen, hvortil kommer, at Embedsstanden normalt vokser svagere end Folketallet. Gruppen »privatiserende Videnskabsmænd« udviser en kraftig Stigning, hvilket blandt andet forklares ved en stærk Tilgang i Antallet af Studerende.

Hovederhvervet er uforandret Haandværk og Industri, men medens Haandværket dominerede i 1855, har Forholdene ændret sig, og Udviklingen mod en moderne Storindustri er i fuld Gang. Dette kan blandt andet ses af Fordelingen mellem Hovedpersoner og Medhjælpere, idet der nu var 8.030 Hovedpersoner (heraf 1.045 Kvinder) mod 43.905 Medhjælpere (heraf 13.300 Kvinder). Antallet af Hovedpersoner er noget lavere end i 1855; Antallet af mandlige Hovedpersoner viser ganske vist en betydelig Stigning, men dette mere end modsvares af Tilbagegangen for de kvindelige Indehavere (største Parten af de kvindelige Syersker regnes ikke mere som Hovedpersoner). Medhjælperstaben er omtrent tredoblet, og adskillige Fag, der i 1855 klarede sig med et Faatal af Medhjælpere, er vokset op til at beskæftige et betydeligt Antal Medhjælpere. Dette gælder ikke alene Fag, i hvilke der er opstaaet egentlige Fabriksvirksomheder, men ogsaa visse Haandværksfag, f. Eks. Bygningshaandværket (Murer-, Tømrererhvervet o. fl.). Eksempelvis kan anføres, at i følgende syv vigtige Faggrupper: Tobaksfabrikanter, Skomagere, Skrædere, Snedkere, Maskinfabrikanter, Smede og Bogtrykkere steg indenfor Perioden 1855–1890 Antallet af mandlige Hovedpersoner kun fra 2.400 til 2.636, medens Antallet af mandlige Medhjælpere voksede fra 6.188 til 12.377.

Handel og Transporterhvervet (bortset fra Statens Trafikvirksomheder, der er henregnet til den immaterielle Virksomhed) omfatter i 1890 henimod en Sjettedel af Forsørgerne eller forholdsvis dobbelt saa stort et Antal som i 1855. Denne Erhvervsgruppe viser ligesom Industrien Udvikling mod større Virksomheder, hvilket fremgaar deraf, at Medhjælperne udgør 12.793 af Gruppens 23.780 Personer.

Medhjælperstabens Stigning skyldes dog delvis Fremkomsten af helt nye Medhjælpergrupper, f. Eks. indenfor Transportfaget (Sporvognskonduktører og -Kuske). Medhjælpertallet hos Vognmænd og Hyrekuske var i 1855: 212, men i 1890 androg det 1.502.

I Forhold til Aarhundredets Midte viser Handelen en betydelig Udspecialisering, eksempelvis findes der i 1890 blandt Forsørgerne 173 Brødhandlere, 126 Mælkehandlere, 43 Frugt- og Vildthandlere, 193 Tobaks- og Cigarhandlere, 205 Ølhandlere o. s. v. Foruden de store Forretninger er ogsaa Smaaforretningernes Antal steget stærkt (Specialkøbmændene, de smaa Øl- og Tobakshandlere o. s. v.), medens de mellemstore Forretninger ikke har kunnet klare sig. Forholdene indenfor Handelen svarer saaledes godt til den tilsvarende Udvikling indenfor Industrien, hvor de mellemstore Lavsmestervirksomheder var i Aftagen. Endelig maa det anføres, at Tyendeklassen viser en betydelig Reduktion.

Byens *nuværende* erhvervs-økonomiske Struktur belyses af følgende Oversigt fra den københavnske Folketælling i 1930, der saa vidt gørligt er bragt i Overensstemmelse med Fordelingerne for 1855 og 1890.

Den københavnske Befolknings Erhvervsfordeling i 1930.	Forsørgere			Forsørgede Mænd og Kvinder	Hele Befolkningen Mænd og Kvinder
	Mænd	Kvinder	Tils.		
1—4. Immateriel Virksomhed.....	30.573	14.028	44.601[1])	40.102	84.703
5. Landbrugere og Fiskere samt levende af Søtransport.....	9.468	273	9.741	12.575	22.316
6. Haandværkere og Industridrivende.....	96.399	29.928	126.327	133.448	259.775
7. De, som lever af Handel og Omsætning.....	51.505	24.261	75.766	63.217	138.983
9. Kapitalister, Pensionister, Rentenydere o. l.....	13.559	30.471	44.030	13.895	57.925
10. Husgerning	1.063	31.696	32.759	4.339	37.098
11. Personer med andet og uangivet Erhverv.....	3.913	3.134	7.047	6.739	13.786
12. Personer under Fattigvæsenet og i Fængsler.....	964	894	1.858	625	2.483
Tilsammen...	207.444	134.685	342.129	274.940	617.069

[1]) Heraf tilhørte 3.425 Militæretaten.

De immaterielle Erhverv har i 1930 forholdsvis lidt flere af Forsørgerne end i 1890. Stigningen hænger sammen med, at der i Nutiden er sket en kraftig Udvikling af det offentlige Administrationsapparat, ikke mindst indenfor Undervisnings-, Sundheds- og Trafikvæsenet. Industriens og Handelens Betydning er yderligere øget, og Udviklingen mod Stordrift er stadig fortsat samtidig med, at der indenfor begge Erhvervsgrupper er bevaret et betydeligt Antal mindre Virksomheder (se herom nærmere Afsnittet om Erhvervs- og Trafikforhold). — De inaktive Erhvervsklasser viser en betydelig Stigning, men her maa Forskydningerne i Befolkningens Aldersfordeling og Udvidelsen af den offentlige Forsorg (Rentenyderne) haves i Erindring, jfr. den betydelige Tilbagegang for Personerne under Fattigvæsenet. Forsørgerne, der er tilknyttet Husgerningsgruppen, har yderligere tabt Terræn siden 1890, hvilket blandt andet forklares ved Familiernes aftagende Størrelse (det dalende Børnetal) og de mindre, men bedre udstyrede Boliger m. v.

Endelig skal nævnes, at de kvindelige Forsørgere, naar der ses bort fra Tyendeklassen (Husgerning), de inaktive Erhvervsklasser (Kapitalister og Pensionister) og Personer under Fattigvæsenet og i Fængsler, i 1855, 1890 og 1930 udgjorde henholdsvis 20, 25 og 27 pCt. af Forsørgerne. Kvindernes Fremtrængen indenfor Erhvervsgrupperne er foregaaet med forskellig Styrke, jfr. efterfølgende Tal.

	Af 100 Forsørgere var Kvinder:		
	1855	1890	1930
Immaterielle Erhverv[1])	14	24	34
Haandværk og Industri	24	28	24
Handel og Omsætning	15	17	32

[1]) Bortset fra Militæretaten.

De kvindelige Forsørgeres stærkt øgede Betydning indenfor de immaterielle Erhverv skyldes først og fremmest Undervisnings- og Sundhedsvæsenets stærke Vækst. Af Gruppens 14.000 kvindelige Forsørgere i 1930 var 2.300 beskæftiget ved Undervisning og 4.600 ved Sundhedsvæsen. Indenfor Industrien har den kvindelige Arbejdskraft samme Betydning nu som i 1855, men derimod er der indenfor Handelen forholdsvis dobbelt saa mange Kvinder i 1930 som for hundrede Aar tilbage. Af de ca. 24.000 kvindelige Forsørgere, der i 1930 fandtes indenfor Handel og Pengeomsætning, var 7.500 Kontorpersonale og 8.400 Butikspersonale.

Hvordan har nu de københavnske Borgeres *Indtægtsforhold* stillet sig gennem den betragtede Periode? — Dette Forhold belyser den københavnske Indtægtsstatistik, der gaar tilbage til 1860erne, og paa Grundlag af hvilken Forsørgerne i den efterfølgende Oversigt er fordelt paa forskellige Indtægtsgrupper.

	Samlet Antal mandl. Forsørgere	Af 1000 mandlige Forsørgere havde: under 800 Kr.	800–1.200 Kr.	1.200–2.200 Kr.	2.200–4.000 Kr.	4.000–6.000 Kr.	6.000 Kr. og derover	Samlet Antal kvindel. Forsørgere	Af 1000 kv. Forsørgere havde: under 800 Kr.	800–1.200 Kr.	1.200–2.2000 Kr.	2.200 Kr. og derover
Embeds- og Bestillingsmænd samt fast ansatte Lærere	2.588	129,5	141,4	276,7	234,5	110,5	107,4					
Fast ansatte i underordnede Poster	6.901	879,3	90,7	29,4	0,6	»	»	879	884,0	67,1	38,7	10,2
Private Videnskabsm., priv. Lærere, Kunstnere og Studerende	2.223	466,0	193,0	191,7	65,2	36,0	48,1					
Jordbrugere, Gartnere og Søfarende	1.363	684,5	103,4	121,1	47,7	16,9	26,4	13	–	–	–	–
Hovedpers. v. Haandværk og Industri	5.558	330,5	273,8	243,1	84,4	33,6	34,6	1.126	701,6	162,5	104,8	31,1
Hovedpersoner ved Handel	4.343	87,3	234,6	342,4	135,9	71,3	128,5					
Medhjælp v. Haandværk og Industri	13.862	957,1	35,0	6,9	0,8	0,1	0,1	5.582	994,1	4,6	1,1	0,2
Medhjælp ved Handel	2.706	662,2	199,6	98,3	25,6	8,8	5,5					
Daglejere o. l.	10.206	950,6	40,1	9,2	»	0,1	»	16.550	994,6	1,5	3,7	0,2
Kapitalister og Pensionister	1.312	304,1	202,0	242,4	137,1	48,1	66,3	3.254	327,0	284,6	237,8	150,6
Ialt	51.062	700,1	113,6	99,9	42,3	19,1	25,0	27.404	899,6	44,5	36,3	19,6

I 1863 havde 70 pCt. af de mandlige Forsørgere og 90 pCt. af de kvindelige Forsørgere under 800 Kr. i aarlig Indtægt. Godt en Tiendedel af de mandlige Forsørgere havde en Skatteindtægt af 800–1.200 Kr. og et lignende Antal mellem 1.200 og 2.200 Kr.; mindre end en Tiendedel havde Indtægter over 2.200 Kr. Hele Arbejderstanden, Medhjælpergruppen og Funktionærstanden er saa godt som fuldstændig samlet paa Indtægtsgrupperne under 1.200 Kr. Dette kan ikke undre, eftersom Aarslønnen for fag-

lærte mandlige Arbejdere opgives til ca. 650 Kr. og for ufaglærte til ca. 450 Kr.; de kvindelige Arbejderes Løn var adskillig lavere. Kun Embedsstanden, de selvstændige ved Industri og Handel samt Kapitalistgruppen har en Spredning af nogen Betydning paa de større Indtægtsgrupper. — Den københavnske Befolknings samlede Indtægt anslaas til 71 Mill. Kr. eller ca. 460 Kr. pr. Indbygger, og selv under Hensyn til Prisniveauet var Arbejderstandens og Middelstandens Indtægter saa beskedne, at de mange Beretninger om Datidens spartanske Livsførelse er særdeles vel forstaaelige.

I Løbet af de næste tredive Aar foregik der en kendelig Forbedring i Indtægtsfordelingen, hvilket ses af den efterfølgende Oversigt, der belyser Indtægtsforholdene i Begyndelsen af 1890erne.

	Samlet Antal mandl. Forsørgere	Af 1000 mandlige Forsørgere havde:						Samlet Antal kvindelige Forsørgere	Af 1000 kv. Forsørgere havde:			
		under 800 Kr.	800–1.200 Kr.	1.200–2.200 Kr.	2.200–4.000 Kr.	4.000–6.000 Kr.	6.000 Kr. og derover		under 800 Kr.	800–1.200 Kr.	1.200–2.200 Kr.	2.200 Kr. og derover
Embeds- og Bestillingsmænd samt fast ansatte Lærere	3.252	60,0	115,0	308,4	235,5	146,1	135,0	3.436	801,2	86,5	99,5	12,8
Fast ansatte i underordnede Poster	6.057	599,0	260,0	134,1	6,9	»	»					
Private Videnskabsmænd, priv. Lærere, Kunstnere og Studerende	5.393	500,8	120,7	160,6	92,9	49,9	75,1					
Jordbrugere, Gartnere og Søfarende	2.574	604,9	128,2	142,6	78,9	22,5	22,9	68	970,6	»	»	29,4
Hovedpers. v. Haandværk og Industri	6.985	224,9	338,9	236,3	89,4	46,5	64,0	1.045	987,4	7,4	3,3	1,9
Hovedpersoner v. Handel	8.700	132,9	268,8	262,1	118,6	76,3	141,3	2.287	826,4	107,1	50,7	15,8
Medhjælp v. Haandværk og Industri	30.605	747,0	218,1	31,6	2,4	0,5	0,4	13.300	993,5	5,5	0,8	0,2
Medhjælp ved Handel	10.928	744,2	86,2	110,5	38,9	12,7	7,5	1.865	971,6	22,5	5,9	»
Daglejere o. l.	15.657	727,4	239,4	31,3	1,6	0,2	0,1	25.381	997,9	1,3	0,6	0,2
Kapitalister og Pensionister	2.917	263,6	225,2	242,7	125,1	63,5	79,9	8.043	443,5	213,6	182,9	160,0
Ialt	93.068	579,7	211,2	111,3	43,6	22,9	31,3	55,425	895,9	43,7	35,5	24,9

Af de mandlige Forsørgere har nu knap 60 pCt. under 800 Kr. i aarlig Indtægt, men til Gengæld er Gruppen 800–1.200 Kr. forholdsvis dobbelt saa talrig som i 1860erne. Indtægtsgrupperne paa 1.200 Kr. og derover er fra 1863 til 1893 kun steget fra 18,6 til 20,9 pCt.

Dette Forhold hænger sammen med, at Stigningen i Forsørgernes Antal først og fremmest falder paa Arbejderstanden, hvis Indtægter stadig er meget beskedne.

Af den egentlige Arbejderstand og de dermed ligestillede Samfundsklasser havde ca. 75 pCt. under 800 Kr. i Aarsindtægt, men Arbejdslønnen i 1892 for en Arbejdsmand beløb sig da ogsaa kun til 780 Kr. aarlig, og for kvindelige Arbejdere ved Haandværk og Industri til 440 Kr. aarlig, medens det kvindelige Hustyendes gennemsnitlige Aarsindtægt (indbefattet fri Station) var ca. 500 Kr. For den faglærte Arbejder var Aarslønnen ca. 1.000 Kr. — Den samlede Indtægt i København anslaas i Begyndelsen af 90erne til godt 160 Mill. Kr. eller ca. 525 Kr. pr. Indbygger. Selvom Indtægtsforøgelsen pr. Indbygger i Løbet af de tredive Aar forekommer beskeden, betegner den ikke desto mindre et betydeligt reelt Fremskridt, idet Varepriserne gennem denne Periode havde en faldende Tendens, hvilket i særlig Grad kom de ubemidlede Sam-

fundsklasser til Gode. Fremgangen viste sig i en almindelig Højnelse af Levefoden for de brede Befolkningslag, bl. a. i en Bedring af Boligforholdene. Dette er der gjort Rede for i Afsnittet om Arbejdsløn, Priser og Forbrug, hvortil nærmere henvises.

Indenfor de immaterielle Erhverv er der en tydelig Oprykning til de højere Indtægtsgrupper; Embedsmændenes Gagering er steget, og det almindelige Fremskridt for Erhvervslivet giver gode Indtjeningsmuligheder for Læger, Sagførere m. fl.

Hovedpersonerne indenfor den industrielle Gruppe viser ligeledes betydelig større Forholdstal indenfor højere Indtægtsgrupper. Det er Storindustriens Opkomst, der begynder at gøre sig gældende. Haandværksmestrenes Indtægtsforhold er vel ogsaa forbedret, men dette er ganske vist sket paa Bekostning af deres Antal, idet Chancen for at opnaa selvstændig Virksomhed for Haandværkerstanden er ringere end før.

For Hovedpersonerne indenfor Handelen har Indtægtsforholdene forskudt sig i nedadgaaende Retning. Dette hænger sammen med, at den Fordobling i Forsørgernes Antal, der er sket siden 1863, først og fremmest skyldes en Tilvækst i Antallet af Smaahandlende.

Til Belysning af Indtægtsfordelingen i Nutiden er valgt Aaret 1930, for hvilket der foreligger en Deling mellem mandlige og kvindelige Skatteydere; Antallet af Skatteydere svarer stort set til Folketællingens Forsørgertal.

	Samlet Antal mandlige Skatteydere	Af 1000 mandlige Skatteydere havde:						Samlet Antal kvindelige Skatteydere	Af 1000 kv. Skatteydere havde:			
		under 1000 Kr.	1.000–2.000 Kr.	2.000–3.000 Kr.	3.000–5.000 Kr.	5.000–10.000 Kr.	10.000 Kr. og derover		under 1000 Kr.	1.000–2.000 Kr.	2.000–3.000 Kr.	3.000 Kr. og derover
Over- og underordn. Tjenestemænd	15.325	12,3	24,8	88,4	605,0	220,2	49,3	4.304	62,8	247,2	310,9	379,1
Liberale Erhverv[1]	8.698	261,2	133,7	116,0	186,3	175,2	127,6	3.842	321,7	340,7	196,0	141,6
Selvstændige Erhvervsdrivende[2]	23.365	69,4	129,6	196,7	299,5	192,8	112,0	4.470	242,3	345,6	195,1	217,0
Arbejdere	99.393	112,0	183,2	238,2	408,6	57,2	0,8	26.421	336,6	518,2	133,3	11,9
Andre Medhjælpere	32.467	92,6	180,2	177,3	312,7	206,0	31,2	21,246	210,2	457,0	227,0	105,8
Personer v. Husgerning	–	–	–	–	–	–	–	22.221	333,9	650,3	12,3	3,5
Pensionister og andre uden Erhverv	10.677	256,5	291,3	181,5	141,2	84,4	45,1	26.250	527,4	250,3	88,9	133,4
Andre og uangivne Erhverv[3]	18.016	538,3	164,7	83,8	144,6	59,4	9,2	12.335	566,4	314,6	72,4	46,6
Ialt	207.941	147,4	166,9	191,6	350,0	114,2	29,9	121.089	365,0	431,2	122,3	81,5

[1]) Læger, Sagførere, private Lærere og Lærerinder, Journalister, Arkitekter, Musikere m. fl.
[2]) Ved Haandværk og Industri, Handel og Pengeomsætning.
[3]) Herunder Lærlinge og Elever.

Indtægtsfordelingen i 1930 er væsentforskellig fra 90ernes. For de mandlige Skatteydere er det kun blandt de liberale Erhverv, Pensionistgruppen og i Gruppen for andre og uangivne Erhverv, i hvilken sidste der findes et stort Antal ganske unge: Studenter, Lærlinge og Elever, at Indtægter under 1.000 Kr. spiller nogen Rolle. Af Tjenestemændene findes $^3/_5$ og af Arbejdergruppen $^2/_5$ i Indtægtsgruppen 3–5.000 Kr.; for den faglærte københavnske Arbejder var i 1930 den gennemsnitlige Aarsfortjeneste 3–4.000 Kr., for den ufaglærte Arbejder ca. 2.500–2.600 Kr. og for kvindelige Arbejdere ca. 13–1.400 Kr. Arbejdslønningerne er saaledes 3–4 doblet siden Slut-

ningen af forrige Aarhundrede, hvilket selv under Hensyntagen til den stærke Stigning i Prisniveauet er ensbetydende med en betydelig Forbedring af Levestandarden.

Til Belysning af den *Udjævning af Indtægtsfordelingen*, der har fundet Sted indenfor den betragtede Periode skal til Slut opstilles en Oversigt, der for hvert af de tre Aar viser, hvorledes Forsørgerne deler Indkomstbeløbets fire Fjerdedele. Tallene fremkommer paa den Maade, at det samlede Indtægtsbeløb er delt i fire lige store Dele, og begyndende med de laveste Indtægter er det herefter udregnet, hvor mange Forsørgere, der skal til for at naa hver af Indtægtens Fjerdedele.

	Antal Forsørgere	Samlet ansat Indkomst	Forsørgernes Fordeling paa Indkomstens 4 Fjerdedele							
			1. Fjerdedel[1])		2. Fjerdedel[2])		3. Fjerdedel[3])		4. Fjerdedel[4])	
		Mill. Kr.	Ialt	pCt.	Ialt	pCt.	Ialt	pCt.	Ialt	pCt.
1862.....	78.466	71	37.890	48,3	30.808	39,3	8.184	10,4	1.584	2,0
1892.....	148.493	164	82.428	55,5	51.710	34,8	12.365	8,3	1.990	1,4
1930.....	342.129	927	195.505	57,2	77.795	22,7	51.661	15,1	17.168	5,0

[1]) Omfatter i 1862 og 1892 Forsørgere med Indtægter under 800 Kr., i 1930 Forsørgere med Indtægter under 3.000 Kr.

[2]) Omfatter i 1862 Forsørgere med Indtægter 1.000–1.600 Kr., i 1892 Forsørgere med Indtægter 1.000–2.200 Kr. og i 1930 Forsørgere med Indtægter 3–4.000 Kr.

[3]) Omfatter i 1862 Forsørgere med Indtægter 1.600–6.000 Kr., i 1892 Forsørgere med Indtægter 2.200–10.000 Kr. og i 1930 Forsørgere med Indtægter 4–7.000 Kr.

[4]) Omfatter i 1862 Forsørgere med Indtægter o. 6.000 Kr., i 1892 Forsørgere med Indtægter over 10.000 Kr. og i 1930 Forsørgere med Indtægter over 7.000 Kr.

I hvert af Aarene deler omkring Halvdelen af Forsørgerne Indtægtens første Fjerdedel, men rigtignok med den betydelige Ændring, at denne Halvdel af Forsørgerne i 1862 og 1892 alle havde under 800 Kr. i Indtægt, medens Gruppen i 1930 omfattede Indtægter op til 3.000 Kr. Den næste Fjerdedel af Indtægten deltes i 1862 af ca. $^2/_5$ af Forsørgerne, men i 1930 kun af $^1/_5$, og medens i 1862 den øverste Indtægtsgrænse for denne Gruppe var paa 1.600 Kr., er det i 1930 Forsørgere med 3–4.000 Kr. i Indtægt, der deler denne Fjerdedel, d. v. s. Funktionærer og faglærte Arbejdere. Indtægtens øverste Halvdel deltes i 1862 mellem c. $^1/_8$ og i 1930 mellem c. $^1/_5$ af Forsørgerne, altsaa for saa vidt en betydelig Forbedring i Retning af større Ligelighed; men naar der i 1930 endnu kun er 15 pCt. om at dele Indtægtens 3. Fjerdedel og 5 pCt. om at dele den øverste Fjerdedel, kan det ikke nægtes, at der stadig er en betydelig Ulighed i den københavnske Befolknings Indtægtsforhold.

Men den betydelige Stigning, der gennem Aarene har fundet Sted i Arbejderbefolkningens og Middelstandens Gennemsnitsindtægter er ikke desto mindre et Udtryk for, at Afstanden mellem de forskellige Samfundsklassers økonomiske Levevilkaar føles langt mindre nu end for hundrede Aar tilbage. Yderligere kommer saa hertil det 20. Aarhundredes betydelige Udvikling af Sociallovgivningen, af Skole- og Biblioteksvæsenet, af Sporten og det øvrige Friluftsliv, der naturligvis i det hele og store først og fremmest har betydet en Forbedring af de brede Befolkningslags Levevilkaar.

BOLIG- OG BYGGEFORHOLD

BOLIGFORHOLDENE I MIDTEN AF FORRIGE AARHUNDREDE

For hundrede Aar siden var de københavnske Boligforhold selv set med Datidens Øjne ganske utilfredsstillende, og det er da ikke underligt, at vor Tid maa karakterisere dem som slette og i mange Henseender mildest talt som forfærdelige. Aarsagerne hertil var flere, men den afgørende Hindring for en Forbedring var ganske utvivlsomt at søge i, at Befolkningen grundet paa de militære Myndigheders Krav om Opretholdelsen af de bestaaende Fæstningsanlæg stort set var tvunget til at bo indenfor Voldene. Den Ekspansionsmulighed, som de store udenbys Kvarterer rummede i boligmæssig Henseende, var derved saa godt som ubenyttet, og herved var ikke stort at stille op, saalænge Militæret fastholdt de gældende Bestemmelser for Fæstningsterrænets Bebyggelse.

I Fyrrerne boede Københavns ca. 125.000 Indbyggere paa nær 5–6.000 indenfor Voldlinien (heraf ca. 200 paa selve Voldene og i Ravelinerne), hvilket vil sige, at de var trængt sammen paa et Areal af ca. 274 ha[1]). Beboertallet androg saaledes 440 pr. ha, og til Sammenligning hermed kan anføres, at der i Byen indenfor Voldene samt paa Christianshavn i 1939 optaltes 62.600 Beboere eller 128 pr. ha.

I Købmager og Rosenborg Kvartererne boede der ikke færre end 1.083 og 1.094 Mennesker pr. ha, der fandtes 15 Gader med over 1.500 Indbyggere, og i de to folkerigeste, nemlig Adelgade og Borgergade, var Beboertallet 4.999 og 4.271 (i 1939 var de tilsvarende Tal 1.951 og 2.284). I 1860 skrev Chefen for Statistisk Bureau, at der i København var Gader og Stræder, hvor de sanitære Forhold var af den betænkeligste Art, og videre hedder det: ». . . . . og om end intet Qvarteer, som Heelhed betragtet, hos os staaer saa lavt eller frembyder et saa bedröveligt Skue, som Tilfældet er i mange andre Hovedstæder, saa tör det dog ikke fordölges, at der næsten i alle Qvarterer findes Arnesteder for smitsom Sot, og at ogsaa Kjöbenhavn har egentlige Fattig-Boliger, hvor Beboerne er sammenstuvede i mörke, lave og usunde Vraaer og der levee i en bedrövelig Tilstand for tidlig at blive Dödens Bytte[2])«. I Sammenligning med Udlandets større Byer maatte København i sin Helhed betegnes som meget tæt befolket, og i et Andragende til Rigsdagen i 1852 om Ophævelse af Forbudene mod at bygge paa

[1]) I Arealet er ikke medregnet: Havnen og Strømmen mellem København og Christianshavn, Nyholm med Orlogsflaadens Havn og Gammelholm m. m.

[2]) Om Hovedstadens Befolkning efter Folketællingen den 1ste Februar 1860, Statistiske Meddelelser, Første Bind, S. 12. (Kbhvn. 1862).

Demarkationsterrænet blev endda angivet, at det egentlige København var dobbelt saa tæt befolket som Bryssel.

Endnu i 1830 fandtes der Tomter fra Bombardementets Dage, men i de følgende Aar blev de saa godt som alle inddraget under Bebyggelsen. Dette skyldtes blandt andet den Belønning i Form af nogle Aars Skattefrihed, der blev tilstaaet nye Bygninger, som opførtes paa tidligere ubebygget Plads. De nye Huse var tarvelige og ofte slet udført, idet der kun anvendtes daarlige Materialer. Omkring 1840 viste der sig vel Trang til bedre Boliger, men det — om end kun svagt — stigende Folketal nødvendiggjorde en Udbygning af de allerede bestaaende Ejendomme ved Paasætning af flere Etager og yderligere Bebyggelse paa Ejendommenes frie Arealer (Gaardsrum og Haver). Kældre og Loftsrum blev ligeledes i stort Omfang inddraget til Beboelse, og i 1850erne levede 8–9 pCt. af Byens Befolkning i Kælderlejligheder.

Den intensive Udnyttelse af Grund- og Bygningsarealet, der ikke hindredes ved lovmæssige Forskrifter, var, om end forkastelig, saa dog sikkert uundgaaelig under de givne Forhold. Med Hensyn til Bygningernes Højde fandtes der vel siden 1795 en Bestemmelse om, at der i Gader under 18 Alens Bredde kun maatte bygges indtil 18 Alen, i 1810 forøget til 21 Alen, i Højden, og i de bredere Gader indtil 24 Alens Højde foruden Taget, men med den stigende Overbefolkning dispenseredes der ofte fra Bestemmelserne. — Om Arealets Udnyttelse, Gaardspladsens Størrelse, Lejlighedernes Etagehøjde o. l. fandtes ingen Regler. I en Forordning af 1802 angaaende Bygningsafgift til Staten var der ligefrem en Opfordring til at knibe Smaalejlighedernes Arealer ind til det mindst mulige, idet Lejligheder, der beboedes af én Familie, og hvis Areal ikke oversteg 64 Kv.-Alen, var fritaget for at svare Bygningsafgift.

Ikke mindst havde Lægerne gennem deres Gerning Lejlighed til at se de uheldige Virkninger af de elendige Boligforhold, og mange af Tidens Skildringer af disse stammer derfor ganske naturligt fra Lægestanden. En karakteristisk, men ingenlunde enestaaende Skildring af et Fattigkvarter, er følgende Beskrivelse fra 1855 af Karréen mellem Rigensgade–Rosengade–Kronprinsessegade og Klerkegade[1]). De paagældende Ejendomme beboedes af 998 Mennesker og betegnedes som et af de tættest befolkede Kvarterer i Byen, men der var dog adskillige Eksempler paa lige saa tæt Beboelse andetsteds. Karréens samlede Areal var 5920 Kv.-Alen, hvoraf de tre Fjerdedele var bebygget. Gaardsrummet var saaledes ingenlunde særlig lille, men det var uregelmæssigt fordelt, og ved Side- og Mellembygninger afdelt i mange smaa Rum, saaledes at Forholdet faktisk var det, at der paa de fleste Steder kun fandtes en Gaard af faa Alens Bredde indeklemt mellem 3–4 Etagers høje Huse. Af hele Gaardsrummet faldt ca. Halvdelen paa den vestlige Ende af Kvarteret, men da der her fandtes Stalde med 29 Køer og 1 Hest samt et Brændevinsbrænderi, var det kun et tvivlsomt Gode. Betegnende nok karakteriseredes det sundeste af Husene som et, der aldeles manglede Gaardsrum. Generedes Værelserne mod Gaarden af de stillestaaende Uddunstninger fra det fugtige og som oftest kun faa Alen brede Gaardsrum, saa blev Værelserne mod Gaden fyldt med Stanken fra de ildelugtende Rendestene og Genboejendommenes mange sundhedsfarlige Virksomheder, Stalde m. m. Det nævnes, at i et Hus i Kvar-

[1]) Dr. Engelsted: Beskrivelse af et Fattigkvarter i Kjøbenhavn i Ugeskrift for Læger, 1855, Nr. 23.

teret, der var gennemtrukket med Uddunstninger fra et Oplag af Klude og Ben, fandtes tillige et Udsalg af Levnedsmidler til Kvarterets Beboere.

I Maanederne Jan.–Oktbr. 1855 havde ca. Halvdelen af Karreens Beboere været nødt til at søge Lægehjælp, heraf ca. en Trediedel for epidemiske Sygdomme. I et enkelt Hus havde over 90 pCt. af Beboerne været sygemeldt. Huset uden Gaardsrum kunde opvise den mindste Sygelighed; her, hvor alle Beboerne kom til at bo ud mod Gaden, var Luften trods alt friskere, og Lejlighederne derfor sundere. Kvarteret sammenstilledes med de nye Arbejderboliger paa Østerfælled (Lægeforeningens Boliger), og Forskellen i Beboernes Sundhedstilstand var slaaende; i det nye Kvarter havde i de første ti Maaneder af 1855 en Trediedel af Beboerne været syge, heraf en Fjerdedel af epidemiske Sygdomme.

En Undersøgelse fra et andet Fattigkvarter, nemlig den bagerste Del af Christianshavn, gav et lignende Resultat som for Karreen ved Klerkegade; af et Beboertal paa 3.900 havde i hvert af Aarene 1855 og 1856 ca. 40 pCt. været syge, og ca. 20 pCt. havde været ramt af epidemiske Sygdomme.

En energisk og dygtigt arbejdende Sundhedskommission, der var nedsat af Justitsministeriet i Marts 1851, redegjorde i sin Betænkning fra Oktober s. A. bl. meget andet ogsaa udførligt for Boligforholdene og paapegede, hvad der kunde og burde gøres til disses Forbedring. Med Støtte, bl. a. i Folketællingsmaterialet fra 1850, fastslog Kommissionen, at København var overbebygget og overbefolket, og at Tilstandene forværredes Dag for Dag. Det hedder i Betænkningen: ». . . . . og da Kjöbenhavn er en Fæstning, kan dette endnu vanskeligere undgaaes, med mindre der tages bestemte Forholdsregler derimod. Men skeer dette ikke, vil al fri Plads og alle Gaardsrum her i Staden efterhaanden indskrænkes mere, Bygningernes Höide og Boligernes Overfyldning med Mennesker tiltage, Luft og Lys holdes mere og mere ude. Ureenligheden og Luftens Fordærvelse föröges, og Følgerne deraf for Epidemiernes lettere Opkomst og Udbredning o. s. v. ikke udeblive[1])«.

Det nævntes, hvorledes der hyppigt købtes store og rummelige Gaarde til Nedrivning, i hvis Sted der opførtes smalle, høje og dybe Huse med smaa Gaardsrum og med fuldkommen Foragt for manglende Sol og Luft. Mellem-, Side- og Baghusbebyggelsen bredte sig mere og mere, og i Halvtredserne boede en Femtedel — i enkelte Kvarterer endog en Trediedel — af Byens Befolkning i Sidehuse og Bagbygninger. I Nørrekvarter boede kun 40 pCt. af Befolkningen i Etagerne i Forhusene, og i andre Kvarterer, hvor Grundene var for smaa til Baghusbebyggelse, var der til Gengæld et betydeligt Antal Kælderbeboelser; i 1860 boede eksempelvis i Kvarteret omkring Gammelstrand 16 pCt. af Befolkningen i Kældre.

Som Eksempel paa Beboelsestætheden anførtes, at det ikke var sjældent, at Beboernes Antal var saa stort, at der kun var 50 Kubikfod (1.5 m^3) Luft pr. Beboer. I nogle Beboelser havde enkelte Værelser til sin Tid været saa overfyldt, at Beboerne om Natten maatte stuve sig sammen i siddende Stilling af Mangel paa Plads. I Gaardene var det

[1]) Dr. Hornemann: Beretning om den ved allerhöieste Commissorium af 12. Marts 1851 nedsatte Sundhedscommissions Virksomhed, S. 64. (Kbhvn. 1852).

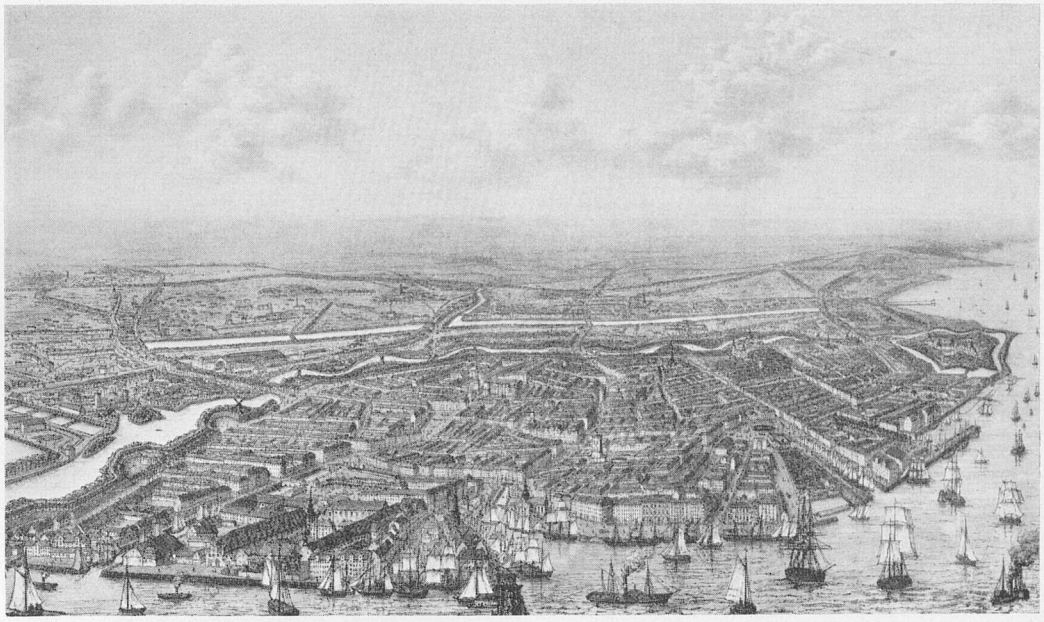

Kort over København 1858.

ofte Tilfældet, at der knap nok var Plads til Privetet (Retiraden), og enkelte Steder manglede der Gaardsrum, saaledes at Priveterne maatte være i selve Huset. I saadanne Tilfælde blev disse anbragt lige under Trappen, og Følgen heraf var, at Trappegangen bestandig var ildelugtende, hvilket forplantede sig til Lejlighederne. Der ankes ogsaa over, at Priveterne ofte var for faa i Forhold til Beboernes Antal, et Forhold der naturligvis maatte give Anledning til megen Urenlighed; saaledes skrives bl. a.: »Paa nogle Steder findes ikkun eet Sæde for 40–60 Mennesker, der, som Følge heraf, ikke kunne benytte dette naar fornödent gjöres, saa at de nödes til at sætte sig udenfor, noget som især er Tilfældet med Börn[1])«.

Saaledes blev Betænkningen ved og maatte naturligvis gøre Indtryk i en Tid, hvor Koleraen stod truende saa at sige udenfor Døren, og dens Forløber Kolerinen allerede var begyndt at grassere.

Kommissionen mente, at Bestræbelserne burde rettes mod at iværksætte en Spredning af Befolkningen, at forhindre yderligere Bebyggelse af den frie Plads og samtidig at sørge for, at Renligheden og de sanitære Forhold fremmedes. Det henstilledes, at der snarest mulig udarbejdedes nye Lovbestemmelser om Forholdet mellem Bygningernes Højde og Gadernes Bredde, om Minimum for Etagernes Højde paa ikke under fire Alen, om Gaardspladsens Længde og Bredde i Forhold til Bygningernes Højde og Udstrækning, om Trapperne, Priveternes Antal og Plads og Regler om, hvorvidt Kælderne burde benyttes til Beboelse og meget andet. — Som Middel til at sprede Befolk-

[1]) Citeret fra Dr. Hornemann's Beretning.

Gaard i en af de store, tætbefolkede Karreer paa Vesterbro. Opført i Slutningen af det 19. Aarhundrede.

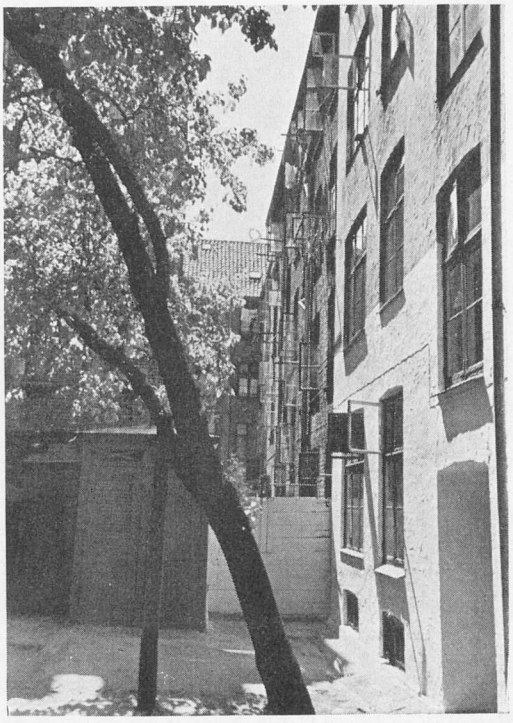

Gaardsplads paa Nørrebro.

ningen henstilledes det at præmiere Nedrivning og Ombygning af usunde Boliger, eventuelt at fremtvinge en Evakuering ved Ekspropriation samt til paa forskellig Vis at støtte Opførelsen af sunde Boliger udenfor Staden, særlig for den arbejdende og fattige Klasse.

Den umiddelbare Følge af Kommissionens Indstillinger blev nogle midlertidige Bygningsbestemmelser, der udstedtes i 1854, og endelig den nye fuldstændige Byggelov af 1856 (se herom S. 69).

Imidlertid var der forinden, omtrent samtidig, indtruffet to Begivenheder, der hurtigere end tænkt satte Fart i Boligsagen, nemlig Militærets Tilbagetrækning af Demarkationslinien til Søerne i 1852 og Koleraen i 1853.

Frigivelsen af Udenbys Vester (Vesterbro) og Udenbys Klædebo Kvarter (Nørre- og Østerbro) betød, at ca. 1800 Tdr. Land fik fuldstændig Byggefrihed, hvilket blev Signalet til en livlig Byggevirksomhed paa de store Forstadsarealer, og inden 1857 var Bebyggelsen naaet helt ud i Kløvermarken, mellem Jagtvejen og Lygten. Beklageligvis udviklede Forholdene sig saa hovedkulds, at der ikke blev Tid for de fuldstændig uforberedte kommunale Myndigheder til at træffe selv de allernødvendigste Foranstaltninger, endsige til at opstille nogen Bebyggelsesplan. Da denne sidste kom i 1857 samtidig med den udenbys Kloakplan, havde Grund- og Byggespekulanter gjort deres Arbejde saa grundigt, at de nye Bykvarterer allerede havde faaet det triste og ensfor-

mige Præg, som endnu den Dag i Dag er saa karakteristisk for adskillige af Sidegaderne paa det indre Nørre- og Vesterbro, og for en stor Del var Bebyggelsen i Strid med Reglerne i den nye Byggelov. Østerbro var den af Forstæderne, der blev sidst bebygget, og den undgik derved at blive maltrakteret som Nørre- og Vesterbro. Karakteristisk for Tiden var det, at Staten frigav hele Arealet udenfor Søerne uden at betinge sig Erstatning for de Rettigheder, den havde besiddet; hele den kolossale Grundværdiforøgelse tilfaldt ubeskaaret de daværende Grundejere.

I 1840 beboedes de to udenbys Kvarterer af 5000 Mennesker, og i 1850 var Folketallet kun vokset til 7000, men i det følgende Tiaar steg Beboernes Antal til 24.200, hvoraf 7.300 paa Vesterbro og 16.900 paa Nørre- og Østerbro. Saa godt som hele Hovedstadens Befolkningstilvækst i Aarene 1850–60 falder faktisk paa Forstadsomraadet, og svarende hertil byggedes der kun lidt i Byen indenfor Voldene og paa Christianshavn. I Aarene 1850–55 opførtes der saaledes kun 73 Bygninger i den gamle By, men saa meget desto mere, nemlig 175 Bygninger, i de udenbys Distrikter. I Perioden 1855–60 blev 84 Grunde bebygget paa Vesterbro (f. Eks. Valdemarsgade, Dannebrogsgade og Oehlenschlægersgade), og i de samme Aar opførtes 191 nye Bygninger paa Nørre- og Østerbro. Adskillige af de nye Bygninger blev saa stærkt befolket, at det nok kunde vække Betænkeligheder, men alligevel maatte Udviklingen betegnes som et Fremskridt sammenlignet med de Boligforhold, der blev budt Befolkningen i de ældre Bydele.

Til Trods for den betydelige Udflytning blev de daarligste Boliger i de indre Bydele stadig mere og mere overbefolkede, saaledes at der med Rette kunde tales om Husvildhed, der dog mere karakteriseredes derved, at mange kun kunde faa en usund og slet Bolig med kneben Plads end derved, at man slet ikke kunde skaffe sig en Lejlighed. I 1855 optaltes 86 Ejendomme i den indre By, hvor der fandtes 20 Beboere og derover pr. 100 Kv.-Alen (inklusive Gaardsrummet), ialt drejede det sig om godt 6000 Mennesker eller 5 pCt. af hele Indbyggertallet. Med Rette betegnedes denne Sammenpakning af Befolkningen som foruroligende; iøvrigt var der mange andre Huse og Gaarde, hvor Forholdet ikke var stort bedre, hvad Beboelsestætheden angik, og hvorom den officielle Statistik skrev »..... hvori derfor ogsaa Betingelserne for Sundhedens og Livets Opholdelse maa antages at være i den sørgeligste Forfatning«[1]).

Større Lejligheder var der vel ogsaa for faa af, men denne Mangel blev dog delvis afhjulpet derved, at Staten i Begyndelsen af Halvtredserne solgte væk af Nyboder, hvis lave Husrækker erstattedes med høje Huse; senere hen blev det første Indhug i det gamle Nyboder efterfulgt af flere andre.

Ingen Begivenhed i Midten af forrige Aarhundrede opskræmte vel Sindene stærkere end Koleraepidemien i 1853, der i Løbet af fire Maaneder medførte Døden for 4.700 af Hovedstadens Beboere. Med ét Slag aabenbaredes for enhver tænkende de slette Boligforholds forfærdelige Følger. Som bekendt flyttedes Beboerne fra de daarligste og stærkest angrebne Kvarterer ud i fritbeliggende Boliger, Teltlejre eller Barakker uden-

[1]) Om Hovedstaden Kjøbenhavns Befolkning efter Folketællingen d. 1ste Februar 1855, Meddelelser fra Statistisk Bureau, Tredie Samling, S. 64. (Kbhvn. 1856).

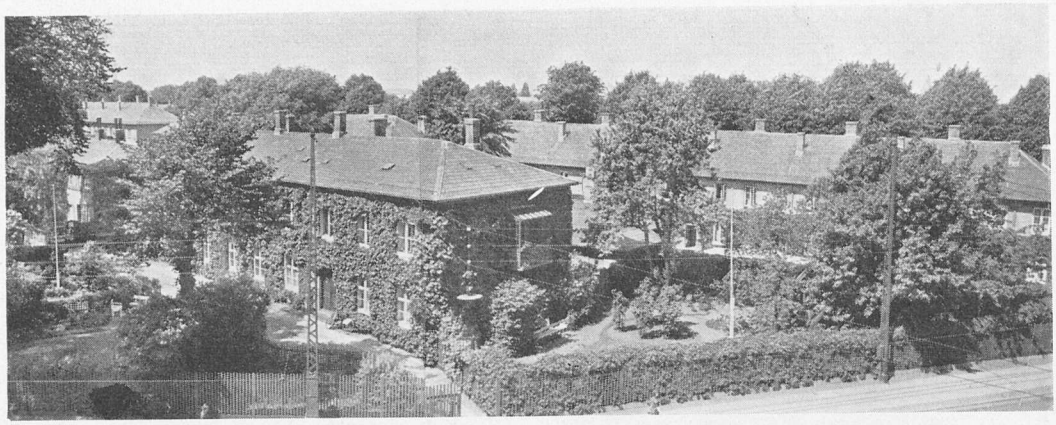

Lægeforeningens Boliger paa Østerfælled mellem Strandvejen og Øster Allé.

for Byen. Til Teltlejrene paa Christianshavns Eksercerplads og paa Glaciet mellem Nørre- og Vesterport udflyttedes alene over 700 Personer, og i det hele flyttedes ca. 3000 Mennesker bort fra Byens mest overfyldte Huse. Den gunstige Virkning af Evakueringsbestræbelserne gav Stødet til Ønsket om at faa en større Del af den mindrebemidlede Befolkning varigt anbragt i sunde og billige Boliger udenfor Voldene.

Det var Lægerne, der tog Initiativet, og Resultatet af Bestræbelserne blev *Lægeforeningens Boliger paa Østerfælled* imellem Strandvejen og Øster Allé. Paa billige Vilkaar stilledes Grunden til Raadighed af Kommunen og Krigsministeriet, medens Midlerne iøvrigt skaffedes tilveje ved Restbeløbet af en Kapital, der var indsamlet af en under Epidemien dannet Komité og stillet til Lægeforeningens Disposition. Byggeforetagendet støttedes iøvrigt af Sparekassen for København og Omegn og af Statsanstalten for Livsforsikring. De første Lejligheder toges i Brug i 1854, men der byggedes stadig til, navnlig i Tresserne og Halvfjerdserne, i de sidste Aar paa et nyt Areal imellem Østre Gasværk og Strandvejen. Ialt opførte Foreningen over 700 Lejligheder, væsentlig med 1 og 2 Værelser og til en billig Leje; i Tilknytning til Foreningen oprettedes en Forbrugsforening og et Børneasyl. Lejlighederne er i Brug den Dag i Dag, og selvom de nu maa siges at være forældet, er de stadig stærkt eftertragtet, og Bebyggelsen er da ogsaa i det hele af en tiltalende Karakter.

Bortset fra ganske enkelte Fortilfælde af mindre Omfang maa Lægeforeningens Boliger betegnes som den første Byggeforeningsbevægelse her i Landet, om end ved sin Oprindelse og filantropiske Karakter af væsentlig anden Art end det senere kooperative Byggeri. Flere filantropiske Byggeselskaber oprettedes iøvrigt i Tresserne (først og fremmest Arbejdernes Byggeforening fra 1865), og i 1875 var der ialt opført 18–1900 Arbejderboliger, d. v. s. at der ved private Bestræbelser var skaffet billigt og sundt Husrum til over 10 pCt. af de Familier, der dengang maatte henregnes til Hovedstadens »uformuende og arbejdende Klasse«.

DEN KØBENHAVNSKE BYGGELOVGIVNING

I 1852 nedsattes af Kongen en Kommission til Udarbejdelsen af Forslag til en fuldstændig Bygningslov for København og dens Forstæder. Da det paa Grund af Koleraen trak noget ud med Tilendebringelsen af Kommissionens Arbejde, forelagde Justitsministeren i 1854 i Landstinget et Forslag indeholdende de mest paakrævede nye Regler, »som maatte gives for at forhindre det meget uregelmæssige Byggeri, som i den senere Tid havde fundet Sted«. Den herefter vedtagne Lov af 19. Marts 1854 fik dog kun kortvarig Gyldighed, idet den to Aar efter bortfaldt ved og afløstes af Stadens første egentlige Byggelov, *Bygningslov for Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder af 17. Marts 1856.*

Det var Forholdene i Byen indenfor Voldene, der skabte Loven af 1856, og følgelig blev dens Regler afpasset efter det høje Beboelseshus i den forholdsvis smalle Gade med Datidens ringe Færdsel. Hvor dygtigt et Arbejde Loven derfor end var, saa medførte Byggeriet paa de frigivne Arealer i Forbindelse med Bebyggelsens ændrede Karakter og Trafikkens Stigning, at dens stereotype Form og Mangel paa Graduering meget snart traadte klart frem. Var Loven end mangelfuld, maa det dog i høj Grad beklages, at den ikke var kommet en halv Snes Aar før, saaledes at den havde kunnet hindre de værste Forsyndelser ved Bebyggelsen i Forstæderne.

Loven indeholdt først og fremmest en Række Bestemmelser, der tog Sigte paa Bygningernes forsvarlige Udførelse og paa Brandsikkerheden, saaledes vedrørende Fundamenteringen, Murene, Bjælkelagene, Tagene m. m. I hver ny Bygning skulde der være mindst to Trapper, og hver Beboelseslejlighed have Adgang til dem begge, Tagrender af Træ blev forbudt, og der blev fastsat detaillerede Bestemmelser om Skorstens- og Kakkelovnsrør. Husenes Højde blev for den nye Bebyggelse fastsat til Gadens Bredde med Tillæg af en Fjerdedel; nye Gaders Bredde skulde være mindst 20 Alen. — Der var stillet betydelige Forventninger til de hygiejniske Bestemmelser, men Resultaterne blev meget beskedne. For Beboelseshuse blev det fastsat, at Gaardsrummet ikke maatte være under en Fjerdedel af hele Grundens Areal, og enhver Gaard, til hvilken der anbragtes Vinduer fra Værelser eller Køkkener, skulde mindst indeholde 25 Kv.-Alen ubebygget Areal og i hver Retning have en mindste Udstrækning af tre Alen. Gaarden skulde være brolagt mindst $1^1/_2$ Alen fra alle Bygninger og Afløbsforholdene bragt i Orden. Beboelseskældre skulde have mindst fire Fods Højde over Brolægningens Niveau og være forsynet med tilfredsstillende Vinduer, Bræddegulv m. m., og efter Udgangen af 1865 maatte der overhovedet ikke indrettes nye Beboelseskældre. Der fastsattes Indskrænkninger for Beboelse i Loftetagen. Latriner maatte fremtidig ikke anbringes under Beboelseslejligheder eller Trapper og i Etagerne kun under Iagttagelse af særlige Forskrifter. Ethvert nyt Latrinhus skulde være fjernet tre Alen fra Post eller Brønd og indeholde mindst ét Sæde for hver 20 Mennesker, der maatte antages at skulle benytte det. Kostalde maatte ikke anlægges under Beboelseslejligheder eller ud til Gaden. Alle nye Køkkenvaske og Køkkenrender skulde være af Sten eller Metal, og i nye Bygninger maatte Køkkenvasken ikke anbringes paa Gangene eller paa Trappen. Ingen Beboelses-

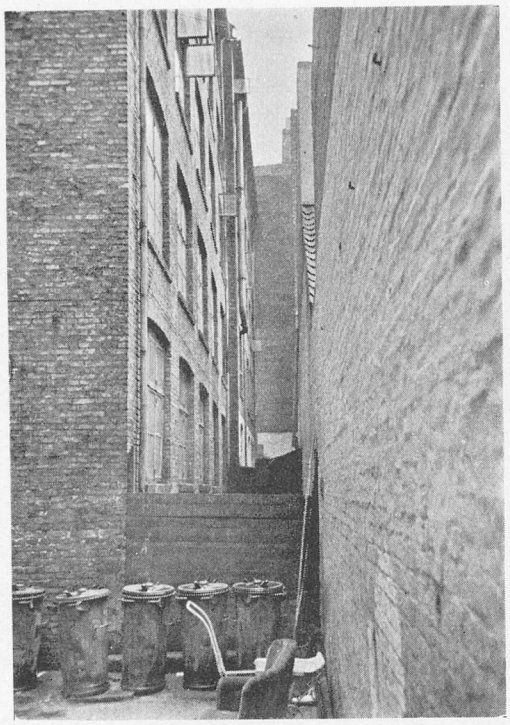

En af de snævre, usunde Gaarde fra den ny By fra Slutningen af det 19. Aarhundrede.

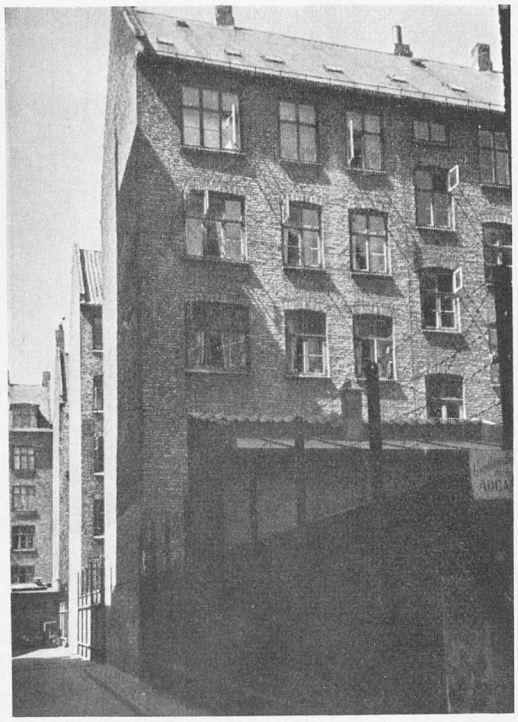

Typisk Række af Sidebygninger fra Gammelholm Kvarteret.

etage maatte være under fire Alens Højde regnet fra Gulv til Loft. — Til Overvaagelse af Forskrifternes Overholdelse blev der oprettet en Bygningskommission med Politidirektøren som Formand.

Tilbagevirkende Kraft fik Lovens Bestemmelser i Almindelighed ikke, den bestaaende Bebyggelse godkendtes, og det er de endnu eksisterende Bygninger fra Tiden før Bygningsloven, der udgør en Del af vor Tids saneringsmodne Bygninger.

Ved en særlig Lov af 1857 ophævedes Bestemmelserne om Skattelettelse for Lejligheder paa under 64 Kv.-Alen og for Huse, der var opført paa tidligere ubebygget Grund, og herefter var det kun Fattigskatten, som Smaalejligheder var fritaget for.

Til at sikre et tilfredsstillende Byggeri var Bestemmelserne langt fra tilstrækkelige, og en Tid lang kneb det endda med at faa adskillige af Reglerne overholdt. Om det betydelige Byggeri, der fandt Sted i Tresserne, lød da ogsaa mange haarde Ord. Ikke mindst i Nørrebro Kvarteret var Byggeriet af en saadan Karakter, at det allerede af Datiden blev stemplet som »tøjlesløst«, og naar Nørrebro i Folkemunde ofte er blevet betegnet som »Rhabarberkvarteret«, er det i høj Grad Bebyggelsen, der er tænkt paa[1]).

De stadige Klager over Bygningsloven af 1856 førte til en Række Forsøg paa at faa den ændret, og disse resulterede i *Bygningsloven for Staden Kjøbenhavn af 21. November 1871.*

[1]) Navnets Oprindelse henføres til, at en Del af Jordene ned mod Ladegaardsaaen før Bebyggelsen blev benyttet til Dyrkning af Rabarber.

Forbedringerne var dog ikke mange, ja nærmest kun tre, nemlig: forbedret Fundamentering, Vandlaas paa alle nye Køkkenvaske samt Forbud mod at anlægge Ko- og Hestestalde, hvis Gaardsrummet var under en Trediedel af hele Byggegrundens Areal. Paa ét Punkt betød Loven endda et betydeligt Tilbageskridt, idet det paa Trods af Forbudet i 1856-Loven blev tilladt at indrette Beboelseskældre, naar disse opfyldte bestemte Betingelser, der endog under visse Forhold kunde bortfalde. Nævnes maa ogsaa, at 1871-Loven optog nogle Regler, der i 1867 ved Demarkationsservituternes Ophævelse var fastsat for det tidligere Fæstningsterræns Bebyggelse om, at det ubebyggede Areal til Ejendomme udenfor Voldene skulde være mindst en Trediedel af hele Grundens Areal, for Hjørnegrunde dog kun en Fjerdedel. Man ventede, at dette skulde føre til en mere hensigtsmæssig Bebyggelse, men Forholdet blev faktisk det, at saavel ved Bebyggelsen paa Fæstningsterrænet som i Forstæderne udstykkedes det lovbefalede ubebyggede Areal ligesom i den ældre By i flere mindre Gaarde, og paa enkelte Steder blev en Del af det ubebyggede Areal endda lagt foran Bygningen ud imod Gaden. Dette kunde nemlig tillades, hvor det drejede sig om Arealer, som Kommunen forlangte afstaaet til Udvidelse af allerede eksisterende Gader. Det var paa denne Maade, at Gader som Nordre Frihavnsgade og Aaboulevarden opnaaede en anselig Bredde, men selvfølgelig var det en forkastelig Udvej. Iøvrigt var det i 1867-Loven fastsat, at Gaderne paa Fæstningsterrænet skulde have en Bredde af 25 Alen.

Byens Udvikling burde have medført, at der var blevet gennemført nye skærpede Regler for Husenes Højde, Gadens Bredde og Gaardsrummets Størrelse, men ikke desto mindre blev de gamle Bestemmelser fastholdt. Bebyggelsen paa Gammelholm godtgjorde dette: f. Eks. var Tordenskjoldsgade en Hovedgade, men den blev mere og mere mørk og sølet for hvert nyt Hus, der opførtes. Eller man tænke sig, hvilke Muligheder der forspildtes i de nye Bykvarterer i Forstæderne derved, at Gadebredden kun blev 20–25 Alen.

Ved den meste Bebyggelse blev Lovens Regler gaaet saa nær som mulig; det var ikke alene paa Gammelholm og i Nyboder Kvarteret, men ogsaa paa Terrænet ned mod Søerne. Overalt blev der bygget 6-Etagers Huse med ligesaa høje Side-, Mellem- og Baghuse indeholdende en Vrimmel især af smaa Lejligheder og med halvmørke og indespærrede Gaardsrum, og hver Bygningskarré saa godt som hermetisk lukket til alle Sider. Da Rigsraadet i 1859 diskuterede Planen om Gammelholms Salg, blev det foreslaaet at nægte Tilladelse til, at Sidehusenes Endegavle stødte sammen, og at holde disse 5 Alen fra hinandens Grund, for paa den Maade at skabe en Luftkanal. Bestemmelsen blev dog ikke gennemført her, men fandt senere Anvendelse ved nogle af det københavnske Byggeselskabs Bebyggelser ved de forlængede Gader udenfor Nørreport.

Overalt blev der indrettet Kældre til Beboelse, og der blev ført talrige Klager over deres Fugtighed. Fra Gammelholm nævntes Eksempler paa, at Vandet i Kældrene steg og faldt med Vandet i Havnen, og i mange Beboelseskældre stod der ved Højvande indtil 1½ Alen Vand. — Om Bebyggelsen paa Gammelholm, der var blevet paabegyndt i 1861 og afsluttedes i Slutningen af Halvfjerdserne, lød der i det hele taget mange haarde Ord; det hed sig, at meget var slet bygget, og navnlig klagedes der over, at Funderingen paa den opfyldte Grund lod meget tilbage at ønske. Det gik særlig ud

over de første Beboere, der flyttede ind, ofte endnu inden Stilladserne var fjernet, de boede forholdsvis billigt, men maatte til Gengæld tørre den værste Fugt ud, hvorfor de betegnedes som »Svampene«; senere hen sattes Lejen op, hvorved de oprindelige Lejere blev tvunget til at flytte.

En følelig Mangel paa Smaalejligheder i Tresserne førte til, at den i 1857 ophævede Skattefrihed for Bygningsafgift til Staten og for Arealskat til Kommunen for Lejligheder under 64 Kv.-Alen, atter indførtes i 1866, og ved en Lov fra 1873 udvidedes Bestemmelsen om Fritagelse for Bygningsafgift til Staten til alle Lejligheder under 80 Kv.-Alen. — I 1875 var af det samlede Etageareal ca. 6 pCt. fritaget saavel for Bygningsafgift som for Arealskat og ca. 1½ pCt. for Bygningsafgift alene.

Kommunalbestyrelsen havde fraraadet Loven, idet den ikke mente, at denne Foranstaltning vilde faa den Virkning, der tilsigtedes, nemlig en lettere Tilvejebringelse af gode og billige Boliger for Arbejderklassen. Og Tiden gav Kommunalbestyrelsen Ret, de københavnske Lejligheder blev hverken bedre eller billigere. Den opnaaede Skattelettelse gik udelukkende i Grundejernes Lommer, og Loven førte med sig, at der opførtes et stort Antal daarlige Kaserner med meget smaa Lejligheder, selvom man her og der foretrak at forhøje Lejlighedernes Minimumsstørrelse fra 64 til 80 Kv.-Alen.

Af en ganske anden Virkning til Afhjælpning af Bolignøden var derimod Stiftelsen af Arbejdernes Byggeforening i 1865.

I 1875 lykkedes det at faa gennemført en enkelt, men vigtig Ændring til Byggeloven, nemlig om skærpede Lysafstandsregler. Disse tog Sigte paa at rette de uheldige Bebyggelsesforhold, der fremkom derved, at det efter 1871-Loven var tilladt at opføre Side- og Baghuse i blot tre Alens Afstand fra modstaaende Hus. Følgen heraf var, at Opholdsrum og Trappegange, der vendte ud imod saadanne Gaardsrum, blev ualmindelig mørke, og særlig paa Gammelholm og i Nansensgade-Kvarteret havde man Eksempler paa denne Byggemaades uheldige Virkninger.

De følgende Aar blev der fra forskellig Side og ikke mindst fra Kommunalbestyrelsen arbejdet ihærdigt paa at faa gennemført en ny Byggelov. Der var almindelig Enighed om, at Byggeriet efterhaanden havde naaet saadanne Dimensioner og var blevet i den Grad spekulationsmæssigt præget, at det var nødvendigt at skærpe adskillige af Lovens Bestemmelser. Paa den anden Side indsaa man ogsaa, at der til Fyldestgørelse af kunstneriske Hensyn ved Byggearbejdets Udførelse burde gøres visse Indrømmelser i Retning af en større Bevægelsesfrihed for de byggende.

I Rigsdagssamlingen 1880-81 forelagdes Forslag til en ny Bygningslov. Paa Grund af de vanskelige politiske Forhold (Provisorierne), naaede Forslaget først igennem begge Rigsdagens Ting i Samlingen 1888-89 og udkom derefter som *Bygningslov for Staden Kjøbenhavn af 12. April 1889*. Loven blev dog for saa vidt en Skuffelse, som den i alt væsentlig var bygget over de ældre Love og derfor ikke blev den Nydannelse, som var ønsket og paakrævet.

Af Bestemmelserne kan nævnes, at nye Gaders Bredde skulde være mindst 30 Alen, dog saaledes at der undtagelsesvis kunde gaas ned til 20 Alen indenfor og 25 Alen udenfor Voldlinien. Nye Huse maatte højst have 6 Etager. Ethvert Rum, der anvendtes til Beboelse, d. v. s. blev forsynet med Ildsted, skulde have en Størrelse af mindst

15 Kv.-Alen; ethvert Beboelsesrum skulde have direkte Dagslys fra Vindu, der kunde aabnes til fri Luft. Ved Sundhedsvedtægt skulde der gives de fornødne Bestemmelser om Forbud mod og Straf for at benytte Rum, der ikke fyldestgjorde Forskrifterne for Beboelsesrum, til stadigt Natteophold for Mennesker. Disse sidste Bestemmelser var foranlediget ved et Andragende fra et Udvalg til Forbedring af Tyendeklassens Kaar samt ved Udtalelser fra et større Antal københavnske Læger, og de tilsigtede at faa sat en Stopper for Indretningen af de uforsvarlige Rum, der fandtes i mange af Byens Lejligheder som Opholds- og Soverum for Tjenestetyendet.

Som det tidligere er omtalt, forbød 1856-Loven at indrette Beboelseslejligheder i Kældre efter 1865, men Loven af 1871 havde dog tildels igen under visse nærmere Betingelser givet Tilladelse hertil. Efter mange indgaaende Overvejelser optoges tilsvarende Bestemmelser med enkelte yderligere Skærpelser i 1889-Loven. Borgerrepræsentationens Flertal var imod at indrette Kældre som Beboelsesrum, men Magistraten hævdede, at det for adskillige mindre Næringsdrivende var af Betydning at kunne have Beboelse ved Siden af deres Kælderbutik, og da der ikke var ført Bevis for, at Beboelseskældre, der opfyldte Betingelserne i Bygningsloven af 1871, var sundhedsfarlige, fandt Magistraten det i højeste Grad utilraadeligt at udelukke Kældre fra Beboelse.

En Tillægslov af 1895 paabød Vandlaas paa Køkkenvaske, en Bestemmelse der var af stor hygiejnisk Betydning, idet Køkkenvasken i mange Lejligheder uden W.C. benyttedes paa en Maade, der var imod Hensigten. Mangt og meget udhældtes i Vasken, og de fælles, ofte utætte Nedløbsrør var en Kilde til Stank og Udbredelse af Infektion.

Bortset fra Bestemmelserne om Bygningsmyndighederne og om Overtrædelse af Bygningslovgivningen kom 1889-Loven ikke til at gælde for de i 1901–02 indlemmede Distrikter. Hvert af disse havde oprindelig sit Bygningsreglement, der i 1930 samarbejdedes til en Helhed. Kun paa to Punkter adskilte dette sidste sig væsentlig fra Loven af 1889, nemlig derved, at det kun tillod fem Beboelseslag og ved, at det stillede betydelig større Krav til det ubebyggede Areal, der mindst skulde være lig med det bebyggede Areal.

I Forbindelse med Omtalen af Byggeloven maa det nævnes, at Sundhedsvedtægten af 1886 indeholdt forskellige Bestemmelser, der tilsigtede at forbyde sundhedsfarlig Beboelse og forhindre en sundhedsfarlig Overbefolkning af Lejlighederne. Hvis Sundhedskommissionen skønnede, at et Beboelsesrum var saa slet eller saa umuligt, at dets Benyttelse var sundhedsfarligt, kunde den paabyde det repareret eller renset, og i Fald dette ikke blev gjort eller var utilstrækkeligt, forbyde dets Benyttelse. Skønnede Kommissionen, at en Beboelseslejlighed var saa overbefolket, at dens Benyttelse maatte anses for at være sundhedsfarlig, kunde den forbyde Beboerne at have Logerende, og om dette ikke var tilstrækkeligt, paabyde Ejeren at opsige Beboerne og kun udleje Lejligheden til en Husstand af nærmere fastsat Størrelse. Sundhedskommissionen afgjorde, hvorvidt en Lejlighed var overbefolket, men enhver Beboelseslejlighed skulde i det mindste indeholde 250 Kubikfod (7.7 m^3) Luft, eller for saa vidt den fandtes i Kælder, Stue eller Kvist 300 Kubikfod (9.3 m^3) Luft pr. Beboer (Voksen eller Barn).

En systematisk Kontrol med Bestemmelsernes Overholdelse fandt dog ikke Sted, men iøvrigt var der ingen Lyst hos Myndighederne til at skride ind, selv i de Tilfælde, hvor

de blev bekendt med Overtrædelser, da disse som oftest bundede i Beboernes Fattigdom.

De her nævnte Bestemmelser genfindes i Sundhedsvedtægten af 1918, dog med den Ændring, at Lejlighedsstørrelsernes Minimum pr. Boende (Voksen eller Barn) er fastsat til 10 m³, eller for saa vidt Beboelseslejligheden findes i Kælder eller Stueetage til 12 m³. Endvidere indeholdt Vedtægten Bestemmelse om Ansættelse af et teknisk-hygiejnisk Tilsyn, hvilket i 1921 fik sin endelige Udformning ved Indførelsen af et kommunalt Boligtilsyn, hvortil de kommunale Sygeplejersker, Plejebørnstilsynsdamer og Kommunelæger fik Pligt til at anmelde iagttagne sanitære Mangler. Boligtilsynets Opgaver blev først og fremmest en Kontrol med og Administration af de her refererede Bestemmelser i Sundhedsvedtægten, og hvis de forefundne Mangler efter Forhandling med Ejerne ikke blev afhjulpet, da Henvisning til Sundhedspolitiets Behandling. — I den forløbne Aarrække har Boligtilsynet behandlet Forholdene i et betydeligt Antal af Byens daarlige Beboelsesejendomme og draget Omsorg for, at adskillige Mangler er blevet afhjulpet, men derimod har Tilsynet kun i meget ringe Omfang evnet at faa gennemført Forbud mod Beboelse af hele Ejendomme, endsige Karréer. Naar Tilsynet i de forløbne Aar ikke har virket som Saneringsmyndighed, kan der foruden Lovbestemmelsernes Ufuldstændighed peges paa, at Boligforholdene i største Parten af den Tid, hvor Tilsynet har eksisteret, har været af en saadan Karakter, at der ikke har været Mulighed for at give Afkald paa Beboelsesejendomme, der egentlig for længst burde være dømt til Nedrivning.

I Bemærkningerne til Lovforslaget af 1889 udtaltes det, at man var gaaet saa grundigt til Værks, at Lovgivningsvirksomheden »dermed for et længere Tidsrum maatte kunne betragtes som afsluttet paa dette Gebet for Staden Kjøbenhavns Vedkommende«. Disse Ord fik en Gyldighed, som Lovens Fædre næppe havde tænkt sig, idet der bortset fra Tillægsloven af 1895 og forskellige Ændringer af Lovens Ekspropriationsbestemmelser, senest ved Lov af 16. Maj 1934, kom til at gaa 50 Aar, inden det trods gentagne energiske Forsøg lykkedes at faa gennemført en ny Byggelov for København.

Naar det nu betænkes, hvilken Udvikling Byggeriets Teknik og Bolighygiejnen har gennemløbet i den sidste Menneskealder, kan man med Rette spørge om, hvordan det har været muligt gennem en saa lang Aarrække at klare sig med Lovbestemmelser, der for en stor Del var udarbejdet i Midten af forrige Aarhundrede og altsaa tog Sigte paa Forholdene, saaledes som de var i den gamle By indenfor Voldene. Svaret herpaa er, at det har kunnet lade sig gøre derved, at Bygningskommissionen gennemførte en udstrakt Dispensationspraksis, hvortil der fandtes Hjemmel i Loven. Paa væsentlige Punkter har det af Kommunalbestyrelsen i 1915 udarbejdede Byggelovforslag været normgivende. Til en vis Grad lykkedes det herved at afbøde 1889-Lovens manglende Smidighed, men Resultatet blev ganske vist, at adskillige Bebyggelser gennemførtes ved Hjælp af Dispensationer i et saadant Omfang, at Loven tilsidst præsenterede sig gennemhullet som en Si.

Bygningsteknisk er det vel herved lykkedes at følge med Tiden, men derimod har det ikke været muligt at forhindre, at store Dele af Byen, i Ly af den forældede Lovgivning,

den Dag i Dag henligger udbygget paa en i bebyggelsesmæssig Henseende uforsvarlig Maade. Der findes i København megen slet Bebyggelse, som kun har kunnet opstaa og bestaa, fordi den nødvendige Lovgivning har manglet, og der findes en Sammenblanding af de forskellige Bebyggelsesarter, som udelukkende skyldes Bygningslovens Mangel paa byplanmæssige Bestemmelser.

I Yderdistrikterne er det trods Bygningsreglementets Mangler lykkedes at opnaa væsentlig bedre Boligforhold end i Byens ældre Kvarterer. Blandt andet som Følge af den almindelige Højnelse af Boligkulturen og den voksende byplanmæssige Forstaaelse, der har præget Efterkrigsperiodens Boligbyggeri, er der i de indlemmede Distrikter ad frivillig Vej gennemført en aaben Bebyggelse, som i nogen Grad har bødet paa tidligere Tiders Forsyndelser. Ved Forhandlinger mellem Magistrat og Grundejere har disse sidste gennemgaaende forstaaet Nødvendigheden af videregaaende Reguleringer, og Yderkvarterernes Bebyggelse har faaet det Præg, som hidtil i det væsentlige har været forbeholdt Omegnskommunerne. Boligkvarterernes aabne Karakter er yderligere fremhævet ved et System af Parker, hvorved de naturlige Lavninger i Terrænet, der er uegnet til Bebyggelse, er udnyttet paa særdeles heldig Vis. Gennemførelsen heraf har i høj Grad beroet paa de betydelige kommunale Grundbesiddelser, der ogsaa er den direkte Aarsag til Gennemførelsen af nogle af Yderdistrikternes mest tiltalende Boligkvarterer, som f. Eks. Haveboligkvarteret »Grøndalsvænge«, Rækkehuskvarteret ved Hulgaardsvej, den halvhøje Bebyggelse ved Genforeningspladsen, Bebyggelsen paa Bispebjerg Bakke og adskillig anden Bebyggelse.

De sidste Aartiers Byggeri kan saaledes siges at have udviklet en almindelig Byggeskik af væsentlig bedre Kvalitet end forudsat i Lovgivningen, og det maatte da blive en bydende Nødvendighed at skabe Sikkerhed for, at denne Byggeskik ikke senere forringedes. Hertil kan yderligere tilføjes, at en fortsat tilfredsstillende Ombygning af de ældre Bydele i høj Grad er afhængig af en Række Reguleringsbestemmelser, der tager Hensyn til den samlede Bebyggelse.

Det er disse Synspunkter, der lig-

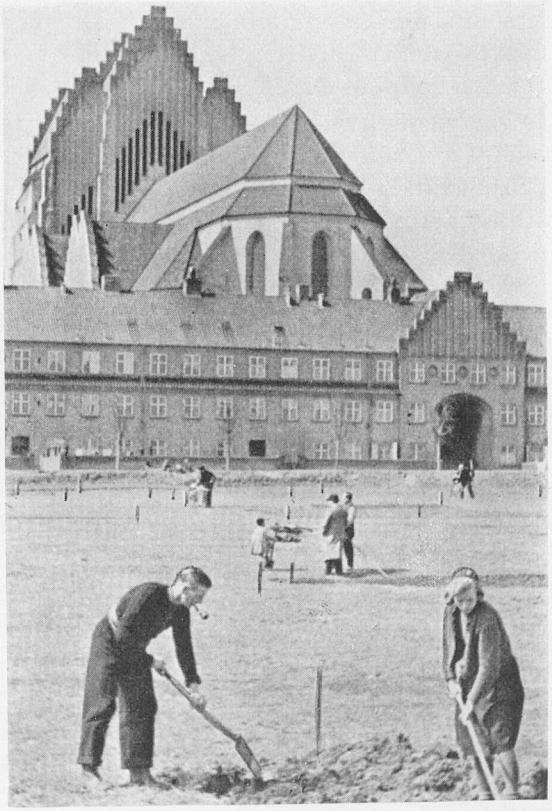

En Del af den halvhøje Bebyggelse paa Bispebjerg Bakke omkring Grundtvigskirken. I Forgrunden ses de smaa Nyttehaver, som anlagdes i Forsommeren 1940.

ger til Grund for den nuværende *Byggelov for Staden København af 29. Marts 1939.*

Loven af 1889 betegnedes, og med Rette, som en *Bygningslov*, idet henimod Halvdelen af dens Bestemmelser var af konstruktiv Natur og tog Sigte paa den enkelte Bygning, medens den derimod kun i ringe Grad bekymrede sig om den omkringliggende Bebyggelse. Den nye Lov betegner sig derimod, og med lige saa stor Ret, som en *Byggelov*, idet dens Bestemmelser i første Række tilsigter at skabe Sikkerhed for en harmonisk Bebyggelse til Afløsning af Fortidens planløse Byggeri. Detailbestemmelser er ikke optaget i Loven, men er henvist til forskellige Regulativer og Vedtægter, i første Række til en Bygningsvedtægt (af 18. December 1939) indeholdende alle de egentlige bygningstekniske Bestemmelser. Da Vedtægten kan ændres ad administrativ Vej, er det muligt til enhver Tid at bringe Reglerne i Overensstemmelse med Tidens tekniske Udvikling.

For at skabe Fasthed i Administrationen henlægger Loven Udøvelsen af den almindelige Bygningsmyndighed til Magistraten, men i Sager vedrørende Erhvervsbyggeri samt i Sager vedrørende Bygninger eller større Lokaler, hvori mange Mennesker samles (Kirker, Teatre, Hoteller m. m.) skal Bygningskommissionens Godkendelse foreligge, forinden der gives Byggetilladelse. Iøvrigt skal Bygningskommissionen fremtidig fungere som en Slags Overinstans i en Række komplicerede Tilfælde, der kræver Bedømmelse af forskellige Autoriteter.

Bestræbelserne for at skabe Planmæssighed i Bebyggelsen er søgt opnaaet ved en Inddeling af Byen i Byggeomraader og Grundkredse. De første Bestemmelser gør det muligt for Kommunalbestyrelsen at forbeholde særskilte Omraader for forskelligartet Bebyggelse (Bolig-, Forretnings- eller Industribebyggelse). Disse Bestemmelser tilsigter at tilvejebringe saavel Plan i Ombygningen af Byens ældre Kvarterer som en formaalstjenlig Bebyggelse af de endnu ubebyggede Arealer. Hvis den bestaaende Grundudformning, Bebyggelses- eller Gadeforholdene paa et Omraade er af en saadan Beskaffenhed, at en fremtidig Bebyggelse kun kan ordnes tilfredsstillende ved en samlet Planlægning, kan Kommunalbestyrelsen vedtage en saakaldt Reguleringsplan, i Henhold til hvilken det i Hovedtræk fastlægges, hvorledes det paagældende Omraades Bebyggelse eller Gadeforhold skal ordnes. I Tilknytning hertil er indført Regler om en ved Magistratens Foranstaltning udarbejdet Udredningsplan, der tilsigter det offentliges Medvirken til at formidle Reguleringsplanens Gennemførelse paa den mest hensigtsmæssige Maade ved de Arealafstaaelser eller Omlægninger, der nødvendigvis maa finde Sted.

Inddelingen i Grundkredse — ialt fire — tilsigter en zonemæssig Deling af Bebyggelsen; første Grundkreds er Kvartererne indenfor Voldene, anden Kreds de tidligere udenbys Kvarterer og tredie og fjerde Kreds i alt væsentlig de indlemmede Distrikter. Paa Grund af Bydelenes forskellige historiske Udvikling og de betydelige Variationer i Grundværdierne er det nødvendigt at tillade en større Bebyggelsesintensitet paa de dyre Citygrunde end paa Yderkredsenes Grundarealer, der i høj Grad er udnyttet til Lavbebyggelse[1]). — Men 1889-Lovens faste og tilsyneladende forholdsvis simple Regler for Forholdet mellem bebygget og ubebygget Areal var i denne Henseende utilfredsstil-

[1]) Variationerne i Grundværdierne pr. m² bevæger sig fra over 2000 Kr. i 1. Kreds, 4-500 Kr. i 2. Kreds (i enkelte Gader endnu mere) til op mod 100 Kr. i 3. Kreds og ned til nogle faa Kr. pr. m² i 4. Kreds.

lende, idet de medførte Uligheder i Henseende til de faktiske Udnyttelsesmuligheder af de forskellige Grunde.

Efter den nye Lov bestemmes den enkelte Grunds Udnyttelsesgrad ved Forholdet mellem Bebyggelsens Brutto-Etageareal og Grundens Areal med Tillæg af en Del — sædvanligvis Halvdelen — af det tilgrænsende Gadeareal. Ved den praktiske Udnyttelse af en Grund er der herefter Mulighed for at give en Bebyggelse en øget Udstrækning mod til Gengæld at undlade at gaa i Højden eller omvendt. Forholdet mellem Etagearealet og Grundarealet betegnes som Udnyttelsesgraden, og denne er aftagende fra de indre mod de ydre Grundkredse, men med en vis Adgang til Forøgelse for Erhvervsbebyggelses Vedkommende.

Efter de nye Regler vil den altfor store Beboelsestæthed, der nu eksisterer i visse udbyggede københavnske Kvarterer, ikke mere kunne finde Sted ved Nybyggeri, og de lave Udnyttelsesgrader i Byens yderste Kvarterer vil sikre den nuværende Udnyttelse til Villaer, Rækkehuse eller aaben Etagebebyggelse (Parkbebyggelse).

Ved Bebyggelsen af en Grund gælder iøvrigt, at en saa stor Del af denne skal være ubebygget, at der kan tilvejebringes tilfredsstillende Lysforhold, Brandsikring og Adgangsforhold, og hvis det er en Beboelsesbygning, skal der sikres fornødent Opholdsareal for Beboerne, tilstrækkeligt Areal til Cykleparkering samt et tilstrækkelig stort og frit Areal til Opholdssted og Legeplads for Børn. For Forretnings- og Erhvervsbebyggelse kræves fornøden Tilkørsels- og Parkeringsplads.

Den nye Lov er gaaet helt bort fra 1889-Lovens stive og med Rette kritiserede Regler om et bestemt Maksimum for Etageantallet og den faste Begrænsning af Bygningernes Højde. I Stedet for fastsættes en Bygnings Højde under Hensyn til Tilvejebringelse af tilfredsstillende Lysforhold m. m. og saaledes, at den i 1. og 2. Grundkreds ikke maa overstige Afstanden til modstaaende Gadelinie, og i 3. og 4. Kreds, hvor Udnyttelsesgraden er lavere, $^2/_3$ og $^1/_2$ af denne Afstand. I Forretningskvarterer i 1. Kreds kan det tillades, at Bygninger føres op til en Højde af $^4/_3$ Gange Afstanden til modstaaende Gadelinie.

En af Hovedankerne mod den tidligere Byggelov var dens Værnen om forældet Bebyggelse; hermed bryder den nye Lov, idet Godkendelser tidsbegrænses til 100 Aar, og dette gælder ogsaa for den ældre Bebyggelse, men ganske vist først efter Forløbet af 100 Aar fra den nuværende Lovs Ikrafttræden at regne. I denne Forbindelse kan ogsaa nævnes, at Loven stiller Krav om, at enhver Bygning, uanset hvornaar den er opført, skal holdes i forsvarlig og sømmelig Stand.

Efter Forbillede i Byplanloven af 1938 bestemmes det, at der ved nye Gadeanlæg skal udarbejdes saakaldte Retningsplaner, der bl. a. kan indeholde Bestemmelser om Bebyggelsen ved de paagældende Gader. Nye private Gader skal i 1. Grundkreds have mindst 15 m Bredde og udenfor denne mindst 20 m Bredde. Som Hovedregel fastsættes det, at alle bestaaende Gader efterhaanden ved Nybygning eller Ombygning skal kunne kræves udvidet til de for nye Gader fastsatte Bredder. For at give en let tilgængelig samlet Oversigt over Byggemulighederne saavel ved de anlagte som ved de projekterede Gader affattes og offentliggøres en Gadefortegnelse.

Med Hensyn til Boligernes Størrelse og Indretning indeholder Loven meget væsentlige Forbedringer. Der sondres mellem egentlige Opholds- eller Arbejdsrum og de

hertil knyttede Birum, og der gives en Række Forskrifter for Beboelseslejligheder. Boligen skal bl. a. have en indvendig Højde af mindst 2,5 m og indeholde mindst eet Opholdsrum med et Gulvareal af ikke under 15 m². Ethvert Opholdsrum, og dette gælder ogsaa Køkkenet, skal have mindst 6 m² Gulvareal og skal være forsynet med mindst eet velbelyst Vindue, der skal kunne aabnes til det fri, og hvis Størrelse er sat i Forhold til Gulvarealet. Ingen Beboelseslejlighed maa have Gulvet liggende under det omgivende Terræn, hvilket altsaa vil sige, at det fremtidig forbydes at indrette Kældre til Beboelse.

I Borgerrepræsentationens Jubilæumsaar er den nye Byggelovs Bestemmelser ført ud i Livet (Loven traadte i Kraft d. 1. Januar 1940), og efter alt at dømme vil disse Lovregler langt ud i Fremtiden blive af afgørende Betydning for Befolkningens Boligvilkaar og i Forbindelse med den nær tilknyttede Byplanlov og Boligtilsynslov blive bestemmende for den hensigtsmæssige Placering af de forskellige Byggearter. Det er den almindelige Opfattelse, at Loven har faaet en saa heldig Udformning, at den paa tilfredsstillende Vis vil kunne indfri de Forventninger, der er stillet til den. Dette fandt Udtryk ved de Ord, hvormed Indenrigsministeren afsluttede sin Tale ved Lovforslagets Vedtagelse i Tinget: ». . . . . Jeg tror derfor ogsaa, at de ærede Ordførere har Ret i, at der er Grund til ved Gennemførelsen af denne Byggelov at lykønske Staden København til dette moderne Lovværk, som Byen kommer til at virke under paa disse Omraader, og udtrykke Tilfredshed med, at i Virkeligheden hele Rigsdagen kommer med denne Lovgivning som en Gave til Byen«[1]).

SANERING AF USUNDE BOLIGER OG BYKVARTERER

I det sidste halvt Hundrede Aar er der ved Nedrivninger og Ombygninger, for en stor Del i Forbindelse med nye Gadegennembrud, ryddet godt op i den daarlige Bebyggelse i de ældste Bydele. I Begyndelsen af Halvfjerdserne forsvandt flere af de Gyder og Gange, der endnu var tilbage, saaledes Peder Madsens Gang, Prammandens Gang og Bag Hovedvagten og gav Plads for de store Bygningskomplekser mod Ny Østergade og Hovedvagtsgade samt Hotel d'Angleterre. Mest berygtet var Peder Madsens Gang, der var 180 Alen lang og for største Delen kun 4 Meter bred. Husene var i en ussel Forfatning og Arnestedet for stor Sygelighed og Dødelighed[2]). — I Slutningen af Halvfemserne opstod Citygadekvarteret, og Nygade udvidedes. I 1900 nedreves de ældre Bygninger mellem Børsen og Havnen, og her opførte Privatbanken sit Hovedsæde. I 1907 ombyggedes Farvergadekvarteret. De her omtalte Saneringsarbejder udførtes paa privat Initiativ.

I 1898 havde Kommunalbestyrelsen taget Spørgsmaalet om Ombygning af usunde og uheldigt bebyggede Kvarterer op til Debat, og Resultatet heraf blev, at Kommunen i Begyndelsen af Aarhundredet erhvervede og nedrev en Række Ejendomme i det usunde og berygtede Brøndstræde-Vognmagergade Kvarter. Paa Tomterne opstod bl. a. det mondæne Christian IX Gade Kvarter, og smalle Gyder og Gader erstattedes med

[1]) Folketingets Forhandlinger fra 3. Marts 1939, Spalte 4800.

[2]) En indgaaende Beskrivelse af Kommunelæge Ulrich i Hygiejniske Meddelelser VII. Bind.

brede og lyse Færdselsaarer. Til en Del af dette Saneringsarbejde ydede Staten Støtte i Form af Laan.

Verdenskrigen med dens Boligmangel satte foreløbig en Bom for Saneringsarbejdet, men omkring 1930 tog Kommunen fat igen; denne Gang navnlig i Kvarteret mellem Østergade og Holmens Kanal (Bremerholm) og paa Christianshavn. Endvidere blev der et Par Aar senere ved Kommunens Grundsalg til Egmont H. Petersens Fond (Gutenberghus) yderligere nedrevet en Del Ejendomme i Vognmagergadekvarteret, men en fuldstændig Sanering af Kvarteret mellem Østergade og Nørrevoldgade har dog endnu ikke fundet Sted.

De af Kommunen foretagne Saneringsarbejder har fornemmelig været bestemt af Trangen til Gadeudvidelser og til Fremskaffelse af helt nye Færdselsaarer, og Saneringen har for saa vidt været underordnet, som den har været bestemt af og knyttet til disse Arbejder. Dette har medført, at adskillige gamle Ejendomme, f. Eks. paa Christianshavn i Kvarteret sydvest for Torvegade ved Dronningensgade og Sofiegade, der burde være nedrevet, har faaet Lov til at blive staaende, eftersom de ligger ved Gader, som Kommunen ikke har ønsket at udvide.

I den sidste Snes Aar er der i de gamle Bydele ialt nedrevet Ejendomme med 3–4000 Lejligheder, og sanitært og bygningsmæssigt er de paagældende Kvarterer forbedret og ændret til det ukendelige.

Endnu findes der dog adskillige miserable Ejendomme i den gamle By, men som

En Del af Adelgade–Borgergade Kvarteret.

større samlede sorte Pletter kan nu kun nævnes Adelgade-Borgergade Kvarteret og nogle enkelte Kvarterer paa Christianshavn.

Adelgade-Borgergade Kvarteret, der fremhæves som det »klassiske« københavnske Slumkvarter, bestaar af godt 200, overvejende smaa og lave Ejendomme, der for største Parten er faldefærdige af Ælde. Kvarteret har ca. 2400 Lejligheder og beboes af 5–6000 Mennesker. Ejendommene er smalle og i Forhold til Etageantallet (som Regel 4–5 Beboelseslag) af saa ringe Højde, at Halvdelen af Lejlighederne har under 2,5 Meter Etagehøjde. I 1936 var Kvarterets samlede Ejendomsskyldværdi 17 Mill. Kr., hvoraf knap 6 Mill. Kr. var Grundværdi[1]). — En Sanering af Kvarteret kan vel volde Vanskeligheder i en økonomisk trang Tid, men kan ikke betegnes som uoverkommelig, forudsat at de paagældende Ejendomme kan erhverves til rimelige Ekspropriationssummer[2]).

Saneringsproblemer af en ganske anden Rækkevidde foreligger derimod for en Række Gader i andre Dele af Byen, og her drejer det sig ikke om smaa faldefærdige Huse, men om høje tætbeliggende Ejendomme med indtil 6 Beboelseslag, der af mange forskellige Aarsager afgiver en yderst slet Beboelse. De Ejendomme, der tænkes paa, ligger dels paa Vesterbro (Saxogade, Oehlenschlægersgade og Istedgade), dels i Nansensgadekvarteret og dels paa Nørrebro (Fredensgade, Blaagaardsgade- og Rantzausgadekvarteret) og er opført i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede. Det er altsaa ikke Alderen, der er Grunden til, at de paagældende Ejendomme er uegnede til Beboelse, men det skyldes derimod, at der her er Tale om et hensynsløst Massebyggeri, som de slette Bygningslove ikke var til Hinder for. — Ejendommene, der tildels er stærkt overbefolkede, er ofte urenlige og, ikke mindst hvad Trapper og Vinduer angaar, daarlig vedligeholdte. Da Gaderne er forholdsvis trange, og der parallelt med Forhusene løber en Række lige saa lange og høje Baghuse, kun adskilt fra de første ved en smal og skummel Gaard, er Lysforholdene som Regel elendige. Af de Ejendomme, der er bygget i Halvfjerdserne, er adskillige opført efter det utiltalende Korridorsystem, hvorefter de enkelte Lejligheder er placeret med Udgang til 20–30 Meter lange Gange, der løber i Husets Længderetning. For hver Ende af Gangen findes en Trappe, og Gangens eneste Lys kommer fra Trapperummene. Følgelig bliver Gangen mørk, Luften stillestaaende og ildelugtende. Den daarlige Luft forplanter sig til Lejlighederne, der ikke kan blive ordentlig udluftet, da Gennemtræk er udelukket. Den evindelige Færdsel paa de lange Gange skaber en stadig Uorden og Uro, og i Ildebrandstilfælde vil der i disse høje Huse med de to Trapper i aaben indbyrdes Forbindelse kunne opstaa anderledes vanskelige Problemer end i de lave Ejendomme i Adel- og Borgergade.

Fra alle Sider erkendes det, at Forholdene er meget daarlige, men en tilfredsstillende Ombygning, endsige en Nedrivning af det betydelige Antal Ejendomme, det drejer sig om, rummer Perspektiver af saa betydelig økonomisk Rækkevidde, at det synes at

---

[1]) En Beskrivelse af Kvarteret findes i Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg, S. 78 ff. (Kbhvn. 1938).

[2]) I Betænkningen om Kommunens Budget for 1941–42 udtaler Udvalget, at det forberedende Arbejde med Saneringen af Adelgade- og Borgergade Kvarteret er skredet saa langt frem, at Saneringsarbejderne formentlig kan paabegyndes i 1941 under Forudsætning af, at Regering og Rigsdag gennemfører de dertil fornødne Ændringer i Saneringslovgivningen.

høre Fremtiden til. Som en foreløbig Løsning kan peges paa, at man — efter engelsk, delvis ogsaa svensk Mønster — nedrev Baghusene, hvorved Lysforholdene vilde bedres, og Bebyggelsestætheden mindskes. Desværre er det vel sandsynligt, at de paagældende Ejendomme endnu gennem en Aarrække i det væsentlige uændret vil tjene som Boliger for Byens daarligst stillede Befolkning og derved afgive et slaaende Eksempel paa, hvorledes flere Generationer hygiejnisk og sundhedsmæssig bliver Offer for tidligere Tiders forfejlede og mangelfulde Byggebestemmelser.

Hvad Østerbro angaar, saa findes vel her Gader (Viborggade, Aalborggade, Hjørringgade, Ryesgade og enkelte andre), hvor Ejendommene lider af en Række sanitære Mangler, men som Helhed er Bebyggelsen forholdsvis ny, hvortil kommer, at hele Bydelen nyder Fordelen af Sundets og Fælledernes Nærhed.

Af Byens Yderdistrikter rummer Sundbyerne de fleste daarlige Beboelser. Rundt om i Kvarteret findes en Række slet byggede Lejekaserner (Liflandsgade, Øresundsvej, Kraingade, Minorkagade, Spaniensgade og Portugalsgade), men de sidste Aartiers stærke Byggeri, der ganske vist langtfra altsammen har været tilfredsstillende, har dog bidraget til, at Bydelens mindre heldige Bebyggelse træder mere i Baggrunden. Hvad der gælder om disse Kvarterer, kan stort set ogsaa siges om det ydre Nørrebro. Hvad endelig Valby og Brønshøj angaar, saa har disse Bydele, og da navnlig Brønshøj, gennem de sidste Aartier været Skueplads for et Byggeri af et saadant Omfang og som Helhed af en saadan Karakter, at de iøvrigt forholdsvis kun faa mindre heldige Beboelser forekommer forsvindende.

En mere rationel Sanering af de ældre Bydele end den hidtidige har i de senere Aar trængt sig mere og mere paa, saaledes at den nu maa siges at være bydende nødvendig. Ved Byggelovstillægget af 1934 var der vel givet det Offentlige Mulighed for at foretage de fornødne Ekspropriationer, selv hvor der ikke var Tale om Anlæg eller Udvidelse af Gader, men Erstatningsreglerne »sand Værdi i Handel og Vandel« virkede skræmmende. De med de hidtige Saneringsarbejder forbundne Omkostninger maatte gøre Kommunalbestyrelsen betænkelig ved at binde an med en samlet Sanering af et helt Bykvarter, naar Erstatningerne skulde fastsættes ikke efter Husenes samfundsmæssige Værdi som Beboelse, men efter deres faktiske Lejeværdi[1]). Denne er tilmed, naar der tages Hensyn til Lejlighedernes Rumfang og Bekvemmeligheder, ofte urimelig høj, 12–16 Kr. pr. m^2 er saaledes meget almindelig. Denne relativt høje Leje finder dels sin Forklaring i den store Efterspørgsel fra fattige Mennesker efter disse absolut set billige Smaalejligheder og dels i, at mange af Lejlighederne har en mere eller mindre lyssky Anvendelse (Spillebuler, Smugkroer, Udlejning til Gadens løse Fugle).

Den megen Diskussion, der i de senere Aar har været rejst om Sagen og Henvendelser fra Kommunen til Indenrigsministeriet om Statens Støtte til Saneringsarbejdet gennem Tilskud eller billige Laan, førte til, at der i 1935 nedsattes en ministeriel Kommission med den Opgave at fremsætte Forslag til Bestemmelser »der er egnede til at

[1]) Eksempelvis erhvervede Kommunen i Aarene 1931-36 Ejendomme indeholdende c. 1200 Lejligheder for et Beløb af 13 Mill. Kr.; efter at de fornødne Gadeudvidelser var foretaget, solgtes de resterende Grundarealer for ca. Halvdelen af det Beløb, som Erhvervelsen havde kostet.

hindre, at der fremkommer Beboelser, der ikke stemmer med de Minimumskrav, der til enhver Tid maa stilles til Boligen, samt Forslag til Bestemmelser egnede til at fremme en Sanering af saadanne nu eksisterende Kvarterer«[1]). Paa Grundlag af Kommissionens Forslag vedtog Rigsdagen *Lov af 31. Maj 1939 om Boligtilsyn og Sanering af usunde Boliger.*

I Erkendelse af, at effektive Indgreb overfor slette Boligforhold kræver et regelmæssigt sagkyndigt Tilsyn, indfører Loven dels et for hele Landet fælles Boligtilsynsraad, der skal føre Overtilsyn med Boligforholdene, dels stedlige Boligtilsyn, i de største Kommuner Boligkommissioner, der har det direkte Tilsyn med Kommunens Boligforhold. København nedsatte i 1939 umiddelbart efter Lovens Vedtagelse sin Boligkommission, hvis administrative Forretninger udføres af det bestaaende Boligtilsyns Personale. I Loven bestemmes det, at en Bolig for at kunne anses for sundhedsmæssig forsvarlig skal yde Beskyttelse mod Fugtighed, Kulde og Hede, give fyldestgørende Adgang for Dagslys, ved oplukkelige Vinduer direkte ud til det fri give forsvarlig Adgang til Fornyelse af Luften i samtlige Rum og yde Mulighed for tilstrækkelig Opvarmning. Endvidere skal de enkelte Lejligheder have Adgang til godt og tilstrækkeligt Drikkevand, have behørigt Afløb for Spildevand og have tilfredsstillende Adgang til W.C. eller, hvor W.C.-Indlæg ikke er paabudt, til forsvarlig indrettede Klosetrum og være tilstrækkelig brandsikret. Med Hensyn til Lejlighedsstørrelsernes Minimum pr. Boende opretholder Loven de samme Grænser som i den nugældende københavnske Sundhedsvedtægt, nemlig 12 m^3 for hver Beboer i en Kælder- eller Stuelejlighed og 10 m^3 i andre Beboelseslejligheder.

Skønner Boligtilsynet ved sin Inspektion, at en Bygning eller en Del af denne i væsentlig Grad afviger fra de her nævnte Krav, og Manglerne ikke vil kunne afhjælpes, kan Boligtilsynet nedlægge Forbud mod, at Bygningen helt eller delvis anvendes til Beboelse eller Ophold. Som uafhjælpelige betragtes Manglerne, selv om Ændringer eller Istandsættelse vilde kunne afbøde de mest fremtrædende Ulemper, naar den paagældende Bygning eller vedkommende Rum dog iøvrigt vilde vedblive at være væsentlig ringere end de Bygninger eller Rum i Kommunen, der opfylder den gældende Bygge- og Sundhedslovgivnings Forskrifter.

Boligtilsynet kan forlange Mangler, derunder Urenlighed, afhjulpet, og hvis Paabudet ikke efterkommes, forbyde Benyttelsen. Endelig kan Boligtilsynet træffe Beslutning om, at Bygninger, der i sundhedsmæssig Henseende maa anses for utidssvarende, og hvor Manglerne ikke kan rettes ved Ombygning, ikke maa benyttes til Bolig eller Opholdssted for Mennesker efter Udløbet af et nærmere fastsat Aaremaal, der dog ikke kan sættes til mindre end 12 Aar.

Boligtilsynet skal indberette til Magistraten, hvis det kommer til Kundskab om, at Personer, der er under egentlig offentlig Forsorg, betaler en Husleje, der er urimelig høj i Forhold til det udlejedes Værdi. Magistraten kan i disse særlige Tilfælde, og for alle Lejemaal i Ejendomme, som Boligtilsynet har gjort tidsbegrænset, afæske henholdsvis Voldgiftsretten (i Henhold til Lov om Leje af 1937) og Boligretten, en Udtalelse om, hvilken Husleje der maa anses for rimelig. Ejeren kan ikke betinge sig højere Leje end de af Retten fastsatte Beløb. — Hvis det københavnske Boligtilsyn kan faa Lov til at benytte de Vaaben, som Loven giver det i Hænde, vil det være muligt at faa Ram paa

[1]) Saneringsudvalgets Betænkning, S. 77.

langt den største Part af Københavns daarlige Beboelse og faa de grelleste Vildskud af de Lejer, der nu betales i Fattigkasernerne, sænket til et rimeligt Niveau. Det maa dog stadig haves i Erindring, at hvergang der udstedes et absolut Forbud mod Benyttelsen af en Ejendom til Beboelse, melder Spørgsmaalet sig om Anbringelse af saa og saa mange som Regel ubemidlede Familier.

Den her refererede Del af Loven tager naturligvis først og fremmest Sigte paa den enkelte Ejendom, men som det fremgaar af Lovens Ordlyd, indeholder denne ogsaa Bestemmelser om Sanering af usunde Omraader. Indenfor et usundt og brandfarligt Omraade kan Kommunalbestyrelsen fordre Afstaaelse mod Erstatning af de til en Nyordnings Gennemførelse fornødne Grunde og Bygninger. Dette gælder ogsaa Bygninger, der opfylder de sundhedsmæssige og brandtekniske Krav, forsaavidt det er nødvendigt for det offentlige at raade over dem af Hensyn til Gennemførelse af de nye Bebyggelsesforhold. Ved Fastsættelse af Erstatninger ved Ekspropriationen skal der bl. a. tages Hensyn til Ejendommens Tilstand, Beliggenhed og øvrige Beskaffenhed. De her fastsatte Erstatningsbetingelser maa antages at ville medføre, at Erstatningerne for de gamle Rønners Vedkommende ikke skal fastsættes efter den hidtil opnaaede Lejeværdi, men efter Lejeværdien for de af Ejendommens Lejligheder, i hvilke Beboelse stadig vil kunne tillades. For mange københavnske Slumejendomme vil Erstatningerne herefter nærme sig til Grundværdierne.

Fra Statens Side er der til Saneringsarbejder i de tre Hovedstadskommuner for Femaaret 1939/40–43/44 stillet et Beløb paa 10 Mill. Kr. til Raadighed.

Der er i dette Afsnit sagt adskillige haarde, dog næppe for haarde Ord om den københavnske Bebyggelse. I Ly af Byggelove, som Tiden alfor hurtig løb fra, ufuldstændige Sundhedsforskrifter og en total Mangel paa byplanmæssige Bestemmelser er der navnlig i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede opført et betydeligt Antal Boligkaserner, der afgiver en utilstedelig slet Beboelse, og som Følge deraf paa forskellig Vis til Stadighed forvolder Samfundet betydelige Udgifter. Alt ialt drejer det sig om et boligmæssigt Problem af en saa betydelig økonomisk Rækkevidde — Antallet af saneringsmodne københavnske Lejligheder er fra sagkyndig Side løselig anslaaet til ca. 30.000 — at det kun synes muligt at løse det paa lang Sigt.

Det vil dog være ganske fejlagtigt ud fra det her sagte om Fortidens Synder at slutte, at København boligmæssig set er en slet By. Tværtimod er Forholdet det, at største Parten af den københavnske Lejlighedsbestand afgiver en efter Storbyforhold sund og ganske god Beboelse. Store Dele af den nu lidt ældre Bebyggelse maa, navnlig for saa vidt det drejer sig om de større Lejligheder, betegnes som ret tilfredsstillende, og ved Nybygninger saavel som ved Moderniseringer af ældre Ejendomme er der i den sidste Snes Aar sket meget væsentlige Fremskridt. Dette skyldes naturligvis først og fremmest Nybebyggelserne i Yderkvartererne, men det er dog rimeligt at pege paa, at der i de fleste af Byens Hovedfærdselsaarer og vigtigere Gader gennem Nedrivninger og Ombygninger er sket saadanne Ændringer saavel i Husenes Ydre som i deres Indre, at selv de Gader, der omkring Midten af forrige Aarhundrede var fuldt udbyggede, faktisk er ændret til det ukendelige.

BEBOELSESFORHOLDENES UDVIKLING I DE ENKELTE BYKVARTERER

I Tilslutning til Oversigten S. 88–89 skal gives nogle Oplysninger om de Forskydninger, der har fundet Sted indenfor Lejlighedsantallet i de forskellige Bydele i Perioden 1875–1939.

De ældste Bydele (d. v. s. Staden mellem Havnen, Vester- og Nørrevoldgade samt Gothersgade og Nyhavn) har i Aarenes Løb gennem Nedrivninger og Ombygninger stadig maattet afgive Beboelseslejligheder til Forretninger og anden Erhvervsvirksomhed. Medens hele dette Byomraade i 1875 rummede 14.800 Beboelseslejligheder, var Tallet i 1925 kun 8.200; siden er det yderligere dalet, og i 1939 kan Beboelseslejlighedernes Antal anslaas til 7.300.

I 1859 blev *Gammelholm* frigivet til Bebyggelse; denne paabegyndtes i 1861 og var nogenlunde fuldført i Slutningen af Halvfjerdserne. Større samlede Ombygninger har ikke senere fundet Sted i Kvarteret, men da Forretningsvirksomhederne ogsaa her har bredt sig paa Lejlighedernes Bekostning, er Lejlighedstallet noget mindre nu end dengang.

St. Annæ Øster og Vester Kvarter (d. v. s. den nordligste Del af Byen indenfor den gamle Voldlinie, begrænset af Gothersgade, Kgs. Nytorv og Nyhavn) var saa nogenlunde udbygget ved Midten af Halvfjerdserne. I disse Kvarterer, der rummer saavel nogle af Byens største og fornemst beliggende Lejligheder (Amaliegade, Bredgade m. fl.) som nogle af de sletteste Beboelser (Adelgade-Borgergade Kvarteret), findes adskillige gamle Ejendomme. Af Statens Nyboder afhændedes i Aarene 1853–78 en saa stor Part af de sydlige Karréer, at Nyboders Areal indskrænkedes til mindre end det halve. Sidenhen har der vel fundet nogle Ombygninger Sted, men den resterende Del af Nyboder har dog ialt væsentligt faaet Lov til at henligge urørt. Adelgade-Borgergade Kvarterets Ejendomme er saa godt som alle opført før 1850, og i Amaliegade-Bredgade Kvarteret ligger mange store Patricierejendomme, der er opført i det 18. Aarhundrede. Som samlede Nybebyggelser kan nævnes Bebyggelsen omkring Marmorkirken fra Slutningen af forrige Aarhundrede, Palægadens Bebyggelse, paabegyndt i 1900, og de store Ejendomme i Grønningen, der blev opført i Begyndelsen af indeværende Aarhundrede paa de Arealer, hvorpaa den gamle Husarkaserne havde sit Domicil.

Voldkvartererne blev frigivet til Bebyggelse ved Fæstningens Nedlæggelse i 1867, og Arealet blev overtaget af Kommunen i 1869 med Undtagelse af det Areal, der agtedes benyttet til den nye botaniske Have. For de private Grunde indenfor Søerne hævedes Byggeservitutterne, saafremt Ejerne afstod Halvdelen af Grundenes Værdistigning. 1869 paabegyndtes den første Bygning paa Demarkationsterrænet, Skolen i Nansensgade, men iøvrigt skred Bebyggelsen kun langsomt frem. I 1875 var der ikke opført mere end 8–900 Lejligheder i Voldkvarteret, heraf Halvdelen paa Nørrevold (Nansensgade, Nørresøgade). I Vestervolddistriktet var der saa at sige kun Bebyggelse paa Vesterbrogade, og af Østervoldkvarterets ca. 300 Lejligheder fandtes godt 100 i Hallinsgade og ca. 80 paa Østerbrogade. I Begyndelsen af Halvfjerdserne anlagdes Botanisk Have og Østre Anlæg, og Sløjfningen af Voldene paabegyndtes (det sidste Voldparti forsvandt

først i 1913). I 1872 vedtog Kommunalbestyrelsen at anlægge en 80 Alen bred Boulevard om den gamle By fra Østerbro til Kalvebodstrand; i 1879 aabnedes Ørstedsparken, og Anlæget og Beplantningen af Nørre Voldgade fuldførtes i 1882. I 1885 sløjfedes Vestervold med Filosofgangen fra Halmtorvet (nu Raadhuspladsen) til Langebro, og Aaret efter fuldførtes Aborreparken (senere sløjfet ved Boulevardbanens Anlæg). De her nævnte Arbejder maatte selvsagt virke stærkt fremmende paa Voldkvarterets Bebyggelse, og i Tiaaret 1875–85 opførtes da ogsaa 8000 Beboelseslejligheder paa de frigivne Arealer. I Nørrevoldkvarteret alene opførtes 5–6000 Lejligheder, hvilket vil sige, at dette Kvarter i det hele og store udbyggedes og fik sit nuværende Udseende. Som tidligere nævnt er Bebyggelsen i Nørrevoldkvarteret af højst forskellig Art og Værdi. Nansensgadekvarteret er et Eksempel paa det uheldige og senere saa fordømte Spekulationsbyggeri, medens Forhusbebyggelsen i Nørre Farimagsgade og de store Bygninger for Enden af Gothersgade, Frederiksborggade og Vendersgade (Søtorvet), der opførtes af det københavnske Byggeselskab, repræsenterede et solidt og godt Byggeri, der har bevaret sin Værdi op gennem Tiden. I Østervoldkvarteret fuldførtes 1875–85 ca. 2000 Lejligheder; det var Øster Farimagsgade og Østerbrogade, der bebyggedes, og endvidere opførtes af Arbejdernes Byggeforening den maalt med Datidens Øjne uhyre tiltalende Rækkehusbebyggelse i Sidegaderne fra Øster Farimagsgade og ned mod Sorte-

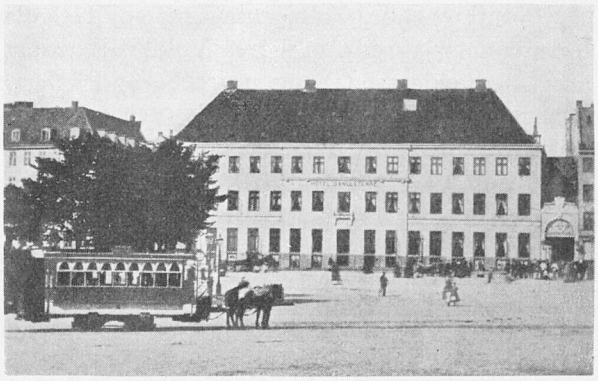

Det gamle Hotel d'Angleterre paa Kongens Nytorv fra Slutningen af 1860.

Trianglen i Slutningen af det 19. Aarhundrede.

Østervold inden Sløjfningen i 1913.

damssøen. I Vestervoldkvarteret skred Bebyggelsen derimod kun langsomt frem; i 1885 var det samlede Lejlighedsantal ikke mere end godt 500. Terrænet optoges i alt væsentlig af Statsbanerne, Vandværket (anlagt i 1859) og Tivoli (1843), og Bebyggelsen af Reventlowsgade, Colbjørnsensgade og Helgolandsgade var først lige paabegyndt. — I Aarene 1885–1901 fuldføres Voldkvarterernes Bebyggelse (Grundstenen til Raadhuset nedlagdes 1894), og større Forandringer finder derefter først Sted ved Hovedbanegaardens Flytning (1911), Boulevardbanens Anlæg (paabegyndt 1913), Anlæget af Jarmersplads og Axeltorv (1917).

Der kom til at gaa lang Tid, førend det gamle Banegaardsterræn bebyggedes; Begyndelsen blev gjort, med Opførelsen af Axelborg og Paladsteatret i 1917, og i 1930 opførte et engelsk Konsortium det efter københavnske Forhold storstilede Forretningskompleks »Vesterport«. I de senere Aar er saa hertil kommet flere store Forretnings- og Institutionsejendomme samt et Par enkelte større og fornemt udstyrede Boligkomplekser ud mod St. Jørgens Sø.

Christianshavn er den Bydel, der rummer flest, særdeles velbevarede Bygninger fra det 18. Aarhundredes Opgangsperiode, men tillige fandtes her, indtil de store Oprydningsarbejder paabegyndtes i 1925, nogle af Byens usleste Lejligheder. Paa Christianshavns bagerste Del byggedes der i Slutningen af forrige Aarhundrede en Del Lejligheder, og i 1901 paabegyndtes omkring Bodenhoffs Plads det saakaldte »Aladdin Kvarter«, der

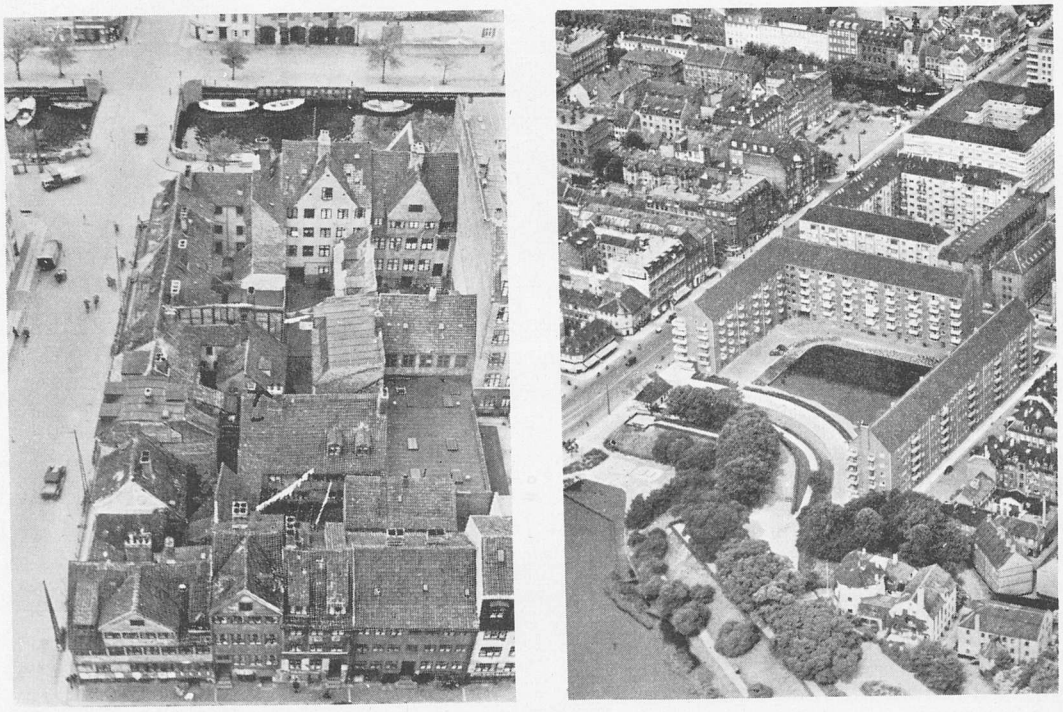

Fra det gamle og det nye Christianshavn. Til venstre ses de tæt sammenbyggede Huskarreer med de skaktagtige Gaarde, fot. i 1928. Til højre den nye Bydel med sine store luftige Pladser mellem Bebyggelsen, fot. i 1939.

kom til at bestaa af en Række stilfulde og velindrettede Huse. Medens store Dele af Christianshavn i boligmæssig Henseende ikke undergik større Ændringer førend i 1925, opstod der navnlig ud imod Havnen en Del industrielle Virksomheder, der i høj Grad forandrede denne Bydels Fysiognomi. I 1925 foretoges i Forbindelse med Torvegades Udvidelse en Række Saneringsarbejder, hvorved adskillige af de gamle Slumejendomme maatte vige for en moderne Storstadsbebyggelse, hvilket i Forbindelse med Opførelsen af endnu flere store Boligkomplekser ud mod Voldterrænet har ændret Christianshavns Udseende til det ukendelige.

Efter at Forbindelsen mellem Amager og de ældre Bydele var forbedret ved den nye Langebro (aabnet 1903) og Anlægget af Amager Boulevard (paabegyndt 1905), bebyggedes paa opfyldt Vandareal *Islands Brygge* (paabegyndt 1905), og noget senere opstod *Amagerbrokvarteret* (paabegyndt 1912). Medens de første Ejendomme, der opførtes paa Islands Brygge, indeholdt større Lejligheder, byggedes der senere fortrinsvis Lejligheder med 2 og 3 Værelser, der paa Opførelsestidspunktet hørte til Byens bedste, ogsaa derved, at de rummelige Gaarde ofte anlagdes med en Beplantning. Begge Kvarterer har stort set en god og tiltalende Bebyggelse.

Østerbro kom forholdsvis sent med i Bebyggelsen, og igennem en Aarrække var den upaavirket af Kasernebyggeriet paa Vester- og Nørrebro. For hundrede Aar siden hørte Bebyggelsen faktisk op lidt udenfor Trianglen. I 1857–72 udparcelleredes Rosenvænget som Villakvarter, men endnu i 1875 var det samlede Antal Lejligheder paa Østerbro knap 1400, hvoraf ca. 600 tilhørte Lægeforeningens Boliger, der var fuldført i 1871. I de følgende Tiaar gik det rask fremad med Byggeriet paa det indre Østerbro, og samtidig paabegyndtes adskillige Lejligheder i Strandvejskvarteret (Udstykningen af Classens Have med flere til fri Bebyggelse). I Aarene 1878–81 opførte Lægeforeningens Boliger en Samling Bygninger mellem Østre Gasværk og Strandvejen, og i 1892 paabegyndte Arbejdernes Byggeforening en Række Arbejderboliger ved Svanemøllen. I Perioden fra 1895–1906 mere end fordobledes Lejlighedstallet, og herefter rummede Østerbro over 15.000 Lejligheder.

I de senere Aar er Kvarteret mellem Strandvejen og Lyngbyvejen udbygget til Dels ved Opførelsen af en Række meget store Boligkomplekser, og med sine 30.000 Beboelseslejligheder, hvoraf henimod Halvdelen er opført efter 1916, repræsenterer Østerbro i boligmæssig Henseende det bedste af de ældre københavnske Yderdistrikter.

Nørrebro var det københavnske Forstadskvarter, der først kom med i Bebyggelsen; allerede i 1840'erne boede der 3–4000 Mennesker i Kvarteret, og Demarkationsliniens Flytning i 1852 til Søernes indre Grænse blev som tidligere omtalt Signalet til et stort Byggeri. I 1853 anlagdes de første Sidegader paa Blaagaards Jorder, nemlig Tømrer- og Smedegade, og i 1857 anlagdes Allersgade som den første Gade i »Kløvermarken« (mellem Jagtvejen og Lygten). I 1875 fandtes der 5–6000 Lejligheder i Blaagaardskvarteret, hvor hele det nuværende Gadenet mellem Peblingesøen og Kapelvejen stort set var anlagt og bebygget (Aaboulevarden fremkom dog først i 1897, efter at Ladegaardsaaen var overdækket). Blegdamskvarteret var derimod endnu kun svagt bebygget i 1875; eksempelvis var der i Ryesgade, som senere skulde blive Københavns folkerigeste Gade, blot 300 Lejligheder, og paa Sortedamsdosseringen fandtes ikke flere end 50 Lej-

BEBOELSESLEJLIGHEDERNES FORDELING INDENFOR DE KØBENHAVNSKE BYDELE I PERIODEN 1875—1939.

	1875	1885	1890	1895	1901	1906	1911	1916	1921	1925	1930	1935	1939
Gamle Bys ældre og yngre Del	14.822	14.275	13.474	12.628	11.663	10.695	8.998	8.759	8.592	8.223	8.200	7.531	7.300
Gammelholm	1.500	1.884	1.881	1.839	1.778	1.767	1.707	1.653	1.667	1.668	1.651	1.625	1.650
St. Annæ Øster og Vester Kvarter	10.400	11.028	11.101	10.979	10.689	10.617	10.265	10.289	10.231	10.148	10.052	9.807	9.700
Voldkvartererne	877	8.899	9.808	10.681	11.437	11.794	12.131	12.212	12.319	12.403	13.053	13.011	13.350
Christianshavn	3.466	4.307	4.624	4.797	4.835	5.715	6.940	9.532	11.727	12.678	5.957	5.480	5.600
Amagerbrokvarteret	16	33	42	32	32	217					7.777	7.872	8.400
Østerbro	1.378	2.639	4.002	5.659	9.205	15.152	17.203	18.756	21.188	22.946	25.442	28.378	29.600
Blaagaardskvarteret	5.629	8.678	9.271	9.776	10.587	11.381	11.705	11.715	12.245	12.153	44.998	47.982	49.600
Blegdamskvarteret	2.455	4.534	6.583	8.162	9.168	9.589	9.895	9.986	9.983	9.953			
Ydre Nørrebro	1.650	3.488	4.997	5.516	8.056	12.001	14.123	14.993	17.708	21.316			
Vesterbrokvarteret	4.573	9.007	12.982	14.646	16.859	20.425	21.577	21.915	23.589	23.533	25.122	25.454	25.700
Det gamle København	46.766	68.772	78.765	84.715	94.309	109.353	114.544	119.810	129.249	135.021	142.252	147.140	150.900
Valbydistriktet	—	—	—	—	1.803	2.943	3.348	5.025	6.666	9.247	11.928	18.136	21.700
Brønshøjdistriktet	—	—	—	794	2.548	3.621	4.495	5.005	7.890	13.064	18.994	33.850	45.000
Sundbyerne	—	—	—	3.770	5.605	8.432	9.284	11.328	13.078	15.783	19.419	26.584	30.000
Hele København	—	—	—	—	104.265	124.349	131.671	141.168	156.883	173.115	192.593	225.710	247.600

ligheder. Paa det ydre Nørrebro (udenfor Jagtvejen) var Bebyggelsen (bortset fra Kvarteret omkring Allersgade m. fl.) meget spredt. De følgende Tiaars store Byggevirksomhed koncentrerer sig i høj Grad om Nørrebro; af hele den københavnske Byggevirksomhed falder mellem $^1/_3$ og godt $^2/_5$ paa denne Bydel. Blaagaards- og Blegdamskvarterets Bebyggelse fuldførtes saa godt som fuldstændig; paa det ydre Nørrebro steg Lejlighedstallet voldsomt, og i 1906 optaltes her ca. 12.000 Lejligheder. I de følgende Aar bevirkede Byggekrisen en midlertidig Standsning i Opførelsen af nye Ejendomme, men i Aarene efter 1916 blussede Byggeriet paa det ydre Nørrebro atter op, og i 1925 var Lejlighedstallet over 20.000; i denne sidste Periode koncentrerede Byggeriet sig navnlig om de store Arealer mellem Tagensvej og Lyngbyvej.

Paa *Vesterbro*, den ældste af de københavnske Forstæder, var der for Hundrede Aar siden kun en nogenlunde sammenhængende Bebyggelse paa den forreste Del mellem Farimagsvejen og Værnedamsvejen. I 1858 anlagdes de første Sidegader paa Vesterbro, Valdemarsgade, Dannebrogsgade og Oehlenschlægersgade, dog ikke i deres fulde Udstrækning. I 1875 var det samlede Antal Lejligheder paa Vesterbro ialt 4.600, hvoraf ca. 3600 indenfor Værnedamsvejen og Oehlenschlægersgade. I 1885 var Lejlighedstallet fordoblet, hvilket først og fremmest skyldtes Fuldførelsen af Byggeriet i Vesterbros Sidegader; alene i Saxogade tilkom der i dette Tiaar 800 nye Lejligheder. Byggeriet begyndte dog at trænge længere ud ad Vesterbrogade og Enghavekvarteret og fortsattes herude i de følgende Aar. I 1886–91 opførtes Arbejderhusene ved Vesterfælledvej; i Begyndelsen af Aarhundredet var Bebyggelsen naaet ud i Enghavekvarteret, og i 1911 begyndte Byggeriet paa Frederiksholm. Før 1914 var der paa Vesterbro over 20.000 Lejligheder, og i de senere Aar er denne Bydel vokset op til at rumme godt 25.000 Lejligheder. De senere Aars Bebyggelse har koncentreret sig om Gaderne omkring Enghaveparken og Kongens Enghave med Frederiksholm; sidstnævnte Kvarter er ikke mindst præget af Arbejdernes kooperative Byggeforening, der siden 1913 her har opført ca. 1800 Lejligheder, der har formet sig som en hel lille Bydel af særdeles tiltalende Karakter.

Ved Indlemmelserne af *Brønshøj* og *Valby* i 1901 og af *Sundbyerne* i 1902 fandtes der i det daværende København næsten 100.000, medens der i de tre indlemmede Distrikter tilsammen fandtes knap 10.000 Lejligheder, hvoraf 1.800 i Valby, 2.500 i Brønshøj og 5.600 i Sundbyerne. De indlemmede Distrikter omfattede et Areal paa 4.589 ha. mod 2.344 ha. i det hidtidige København; pr. ha var der i 1901 9 Indbyggere i de nye Distrikter mod 153 i det gamle København. Ganske naturligt blev de nye Forstæder af stor Betydning som nye Beboelsesomraader for Storbyens Befolkning. I Begyndelsen af Aarhundredet viste det sig vel ikke stærkt; saa længe der endnu var byggemodne Arealer i større Omfang i de gamle Forstæder, foretrak man at bygge her, hvor Afstanden til Bykernen var mindre. Men den stærke Tilstrømning til Hovedstaden, der fulgte med Verdenskrigen, i Forbindelse med Efterkrigsperiodens ændrede Syn paa Byggeformer og Boligforhold, har i de sidste tyve Aar medført et Byggeri i de københavnske Yderdistrikter, der navnlig for Brønshøjs Vedkommende har nærmet sig det eventyrlige.

Valby var omkring 1850 en hyggelig Landsby, hvor velstillede københavnske Borgere laa paa Landet; i 1865 og 1883 hærgedes Valby af større Brande, der medvirkede til at give den et nyt og mere bymæssigt Præg. I Slutningen af 90erne tog Udviklingen Fart; der kom Sporvejsforbindelse med København, og Indlemmelsen i 1901 fremskyndede

yderligere Bebyggelsen. I 1901 havde Valby som foran nævnt 1800 Lejligheder, og i 1911 var Antallet vokset til 3300. Af Lejlighederne var ikke færre end ca. 700 opført af forskellige Byggeforeninger, der i Aarene 1898–1905 ved Hjælp af Statslaan havde bygget en Række Smaahuse for deres Medlemmer; derved forandredes Bebyggelsens Præg, der tidligere, bortset fra den oprindelige Landsby, var stærkt domineret af en herskabelig Villabebyggelse. Krigsaarene førte til et stort Byggeri i Valby, adskillig Højbebyggelse kom til, og i 1925 optaltes over 9000 Lejligheder. I Aarene derefter har der været en meget livlig Byggevirksomhed i Distriktet, og Valbys Lejlighedstal er nu oppe paa over 20.000. Valbys Vækst skyldes i væsentlig Grad, at den i Aarenes Løb er blevet et betydeligt Fabrikskvarter, ikke mindst ved den lette Adgang til Godsbanen.

Brønshøj er det største af de københavnske Bykvarterer, det omfatter ca. $^1/_3$ af hele Stadens Areal, og i Distriktet bor nu ca. $^1/_5$ af hele Byens Indbyggertal. — Endnu ved Slutningen af forrige Aarhundrede var Brønshøj Sogn (indtil 1902 udgjorde Brønshøj ét Sogn) et udpræget Landdistrikt. Der fandtes vel nok fem saakaldte bymæssige Bebyggelser, men eksempelvis karakteriseredes den største af disse, Brønshøj By, som en Landsby bestaaende af enkelte store Bøndergaarde og nogle faa private Huse omkring Gadekæret og langs Frederikssundsvej. Vanløse var først ved at blive opdaget, og den gode Jord ved at blive inddraget til Gartneribrug; Emdrup havde i mange Aar været et yndet Udflugtssted og havde langt tilbage i Tiden adskillige faste Landliggere.

I Aarene omkring Indlemmelsen paabegyndtes i Brønshøjdistriktet forskellige tekniske Anlæg, der medførte en vis Tilnærmelse til Hovedstaden, og denne styrkedes yderligere ved Sporvejsanlæg i 1902 ad Frederikssundsvej til Brønshøj og i 1903 ad Frederiksborgvej til Bispebjerg Kirkegaard. Afstanden til de indre Bydele følte dog stadig lang, og da der var tilstrækkeligt med mere centralt beliggende Arealer, udøvede Brønshøj endnu i adskillige Aar fremefter ingen særlig Tilstrækning paa Byggeriet. Endnu saa sent som i 1916 var det samlede Lejlighedstal i hele det mægtige Brønshøjdistrikt kun 5000, hvoraf største Parten var samlet i Utterslev i Bebyggelsen omkring den inderste Del af Frederikssundsvej. Hovedstadens stærke Befolkningsvækst i de følgende Aar bragte Liv i Byggeriet i Brønshøj, og i disse Aar udbyggedes bl. a. Haveboligforenin-

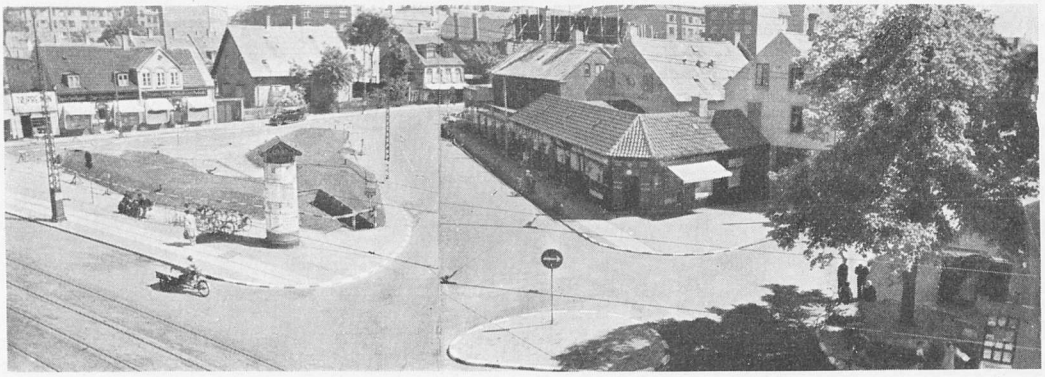

Udsigt over det endnu provinsielle Valby Torv.

gerne »Grøndalsvænge« og »Præstevangen«, og Byggeriet i Vanløse var særdeles livligt. Med den stigende Bebyggelse fulgte betydelige Udbygninger af Sporvejsnettet, hvilket igen bidrog til, at Kvartererne i Distriktet virkede mere tillokkende for Udflytningen. I 1925 var der 13.000 Lejligheder i Brønshøj, og fem Aar senere nærmede Tallet sig de 20.000. I det sidste Tiaar er der opført ikke færre end 25.000 Lejligheder, saaledes at Brønshøj nu omfatter en Række Bykvarterer med tilsammen 45.000 Lejligheder. Det er allerede nævnt, at Bebyggelsen som Helhed er af en tiltalende Karakter, der for visse Bebyggelsesomraaders Vedkommende endog maa betegnes som mønstergyldig. Alle Byggearter er repræsenteret, men dominerende er den halvhøje Bebyggelse, Rækkehusene og Enfamiliehusene. De sidste findes i et Antal af ca. 7.000 eller mere end Halvdelen af samtlige Villaer og Parcelhuse i hele København. Alt i alt er Brønshøj med sin frie og moderne udstyrede Bebyggelse og de nye store Naturparkanlæg en Bydel, som København har Grund til at være stolt af.

Sundbyerne havde endnu omkring 1870 et decideret Landsbypræg med straatækte Huse og Bøndergaarde, men i 80erne og 90erne byggedes der adskillige større Kaserner, og Sundbyerne fik Karakter af en Hovedstadsforstad. Omkring Aarhundredskiftet udfoldede der sig et ret livligt Byggeforeningsbyggeri i Sundbyerne, og i denne Forbindelse maa ogsaa nævnes Opførelsen af Eberts Villaby, det saakaldte »Bellevue Kvarter« ved Holmbladsgade. Adskillige udmærkede større Byggekomplekser blev i de kommende Aar opført rundt om i Distriktet, men desværre udviklede der sig tillige i en Række Sidegader og Smaastræder en talrig Baggaardsbebyggelse af lidet tiltalende Karakter, hvor Dele af den fattigste Part af Hovedstadens Befolkning efterhaanden har søgt hen. I Efterkrigsperiodens første Tid voksede Sundbyerne kun langsomt, men i den sidste halve Snes Aar er der blevet bygget særdeles livligt i Distriktet, der nu rummer ca. 30.000 Lejligheder.

BOLIGFORHOLDENES UDVIKLING TALMÆSSIG BELYST

Omkring 1840 var saa godt som alle de københavnske Ejendomme grundmurede, kun ganske enkelte gamle Bygninger var opført af Bindingsværk. Efter Datidens Opfattelse var Husene »— — — byggede fordetmeste i en god Stil og af et venligt og muntert Udseende«[1]). Antallet af nummererede Gaarde og Huse opgives til ca. 5.000. De fleste Ejendomme havde foruden Kælderen tre Beboelseslag; ovenover de almindelige Etager var ofte anbragt en Kvistbeboelse. Kælderbeboelse var som tidligere omtalt en hyppig Foreteelse; ca. 8 pCt. af Byens Indbyggere boede i Kælderlejligheder. I den overbebyggede By havde Mellem- og Baghusbebyggelsen et uhyggelig stort Omfang; heri boede ca. en Femtedel af alle Stadens Beboere. Efter en Opgørelse fra Midten af Halvfjerdserne laa henimod en Femtedel af Lejlighederne i Stueetagen, Halvdelen paa

[1]) S. Sterm: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn, S. 101. (Kbhvn. 1839).

1. eller 2. Sal og en Femtedel paa 3. eller 4. Sal, medens Resten var Kælder- og Kvistlejligheder.

I det gamle København spiller Etagebeboelsen nogenlunde samme Rolle nu som dengang, dog med en vis Forskydning opefter, særlig derved, at der er tilkommet nogen Beboelse (ca. 6 pCt. af samtlige Lejligheder) paa 5. Sal som fuld Etage. Derimod viser Kvist- og navnlig Kælderlejlighederne Tilbagegang; i 1935 fandtes i det gamle København 1.700 Kælderlejligheder med 4.300 Beboere, eller ca. 1 pCt. af Lejlighedernes samlede Beboertal. Ogsaa i Side-, Mellem- og Baghusbebyggelsen er der ryddet godt op; endnu i 1890 boede 60.000 Mennesker eller en Femtedel af Indbyggertallet i Mellem- og Baghuse, men i 1935 var de tilsvarende Tal i det gamle København 38.500 eller knap 10 pCt.[1]). — Trods Forbedringerne er Mellem- og Baghusbeboelsen dog endnu en alvorlig Gêne, saa meget desto mere, som den hovedsagelig bestaar af daarlige Smaalejligheder og tilmed er stærkt koncentreret i visse Bykvarterer i den indre By, paa Christianshavn samt paa det indre Nørre- og Vesterbro. Endnu saa sent som i 1925 udtaltes det i en officiel Beretning paa Grundlag af en Undersøgelse omfattende ca. 15.600 Boliger, »..... at der i omtrent Halvdelen af Side- og Baghuse i den ældre Del af Byen kun findes Boliger, der er i Strid med Sundhedsvedtægtens Bestemmelser«[2]). Størstedelen af de i 1925 optalte Beboelser var endnu i Brug i 1935, og Forholdene, forsaavidt Boligernes Tilstand angaar, sikkert nogenlunde uforandret. I de tre Fjerdedele af de københavnske Baghuslejligheder fandtes i 1935 ingen Børn, men i den resterende Fjerdedel var der 1.400 Børn, og heraf boede 26 pCt. i overbefolkede Lejligheder. Det vil forstaas, at der paa dette Punkt er nok at tage fat paa for det nye Boligtilsyn, men antagelig kommer der til at gaa adskillige Aar, førend Baghusbeboelsen er bragt til Ophør. — I de indlemmede Distrikter er Kælder- samt Mellem- og Baghusbeboelse nærmest en Undtagelse, og i København indenfor de nuværende Grænser bor i Dag mindre end 1 pCt. af Befolkningen i Kælderlejligheder og kun ca. 6 pCt. i Side-, Mellem- og Baghuse.

I de nyere boligstatistiske Undersøgelser er Ejendommene delt mellem den egentlige Højbebyggelse (4 eller flere Beboelseslag), den halvhøje Bebyggelse (2–3 Beboelseslag) samt Ejendomme i sammenhængende Husrække med ét Beboelseslag, der afgiver Bolig til mere end en Familie (f. Eks. Nyboder) og endelig den egentlige Lavbebyggelse (Enfamilies Rækkehuse, Villaer og Parcelhuse). I 1935 er af de egentlige Beboelsesejendomme knap Halvdelen Højbebyggelse, en Femtedel halvhøj Bebyggelse og en Trediedel Lavbebyggelse. Højbebyggelse er mest udpræget paa det indre Nørrebro (92 pCt.) og paa Vesterbro (85 pCt.), den halvhøje Bebyggelse i den indre By (31 pCt.; Nyboder og Byggeforeningshusene langs Søerne), paa det ydre Nørrebro (26 pCt.), paa Østerbro (22 pCt.) og i Valby og Brønshøj (27 og 21 pCt.). Lavbebyggelsen er koncentreret i de indlemmede Distrikter; af de 14.200 københavnske Ejendomme, der i 1939 betegnes som Rækkehuse eller Villaer og Parcelhuse, ligger de 13.400 i Valby, Brønshøj og Sundbyerne, hvor de udgør henholdsvis 48, 58 og 49 pCt. af de tre Distrik-

[1]) Da Sidehusene før 1925 i Statistikken regnedes til Forhusbebyggelsen, er Forbedringerne i Virkeligheden større end her angivet.

[2]) Betænkning I, Bilag 7, fra det af Indenrigsministeriet under 7. Juli 1924 nedsatte Boligudvalg.

ters Beboelsesejendomme. Af den københavnske Befolkning bor nu de tre Fjerdedele i Højbebyggelse, en Sjettedel i halvhøj Bebyggelse og en Tiendedel i Lavbebyggelse.

Angaaende *Ejendommenes Besiddelsesforhold* skal gives nogle enkelte Oplysninger.

Omkring 1850 var de københavnske Boliger, bortset fra Lejligheder i offentlige Bygninger og i milde Stiftelser, saa godt som alle opført af Privatfolk og i privat Besiddelse.

I de næste Aartier startedes en filantropisk Byggeforeningsbevægelse, hvis Formaal var at skaffe navnlig Arbejderstanden sunde og billige Boliger; i denne Forbindelse maa først og fremmest Lægeforeningens Boliger (paabegyndt 1854) og Arbejdernes Byggeforening (stiftet 1865) nævnes[1]). I 1875 opgjordes Antallet af Lejligheder opført af Byggeselskaber til ca. 1.900 eller godt 4 pCt. af den samlede Lejlighedsbestand. Efter i nogle Aar at have staaet i Stampe gav en Række Love (1887 – 1898 – 1908), der ydede Statslaan paa billige Vilkaar, Byggeforeningsbevægelsen ny Vind i Sejlene, og nu paa kooperativt Grundlag. Yderligere fremmedes Bevægelsen ved den Mangel paa Lejligheder, der i Slutningen af 90'erne gjorde sig gældende i København (der var i disse Aar kun 4–500 ledige Lejligheder), og som skabte Boligvanskeligheder, navnlig for Familier med mange Børn. I 1901

[1]) En indgaaende Skildring af Byggeforeningsbevægelsen findes S. 141 ff. i Tillægs-Bilag til Betænkning II fra Boligkommissionen af 1918: Byggeforeningsbevægelsen i Hovedstaden. (Kbhvn. 1921).

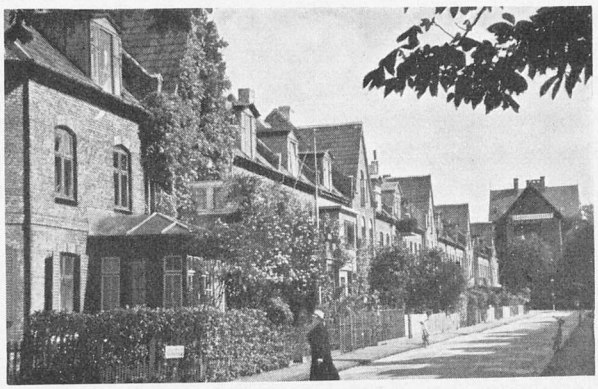

Byggeforeningshuse mellem Øster Farimagsgade og Søerne.

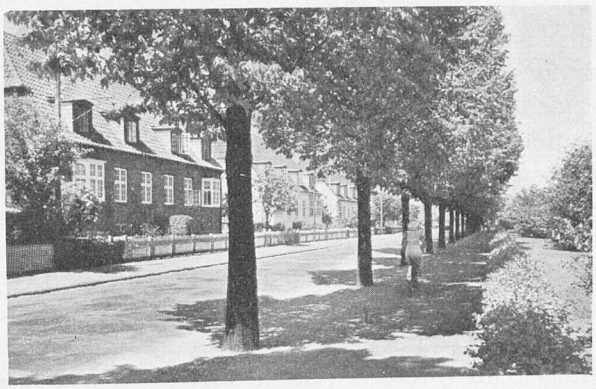

Haveboligforeningen »Grøndalsvænge«.

Et af »Arbejdernes Andels-Boligforening«s Etage-Beboelsesejendomme.

var Antallet af Lejligheder opført af Bolig- og Byggeforeninger i København og paa Frederiksberg ca. 5.000 med 17–18.000 Beboere.

Aarene 1912–14 bragte et nyt Fremstød for Byggeforeningsbevægelsen, endda under socialt set yderst tiltalende Former; nævnes maa her navnlig Haveboligforeningerne »Grøndalsvænge« og »Præstevangen« og Andelsselskabet »Arbejdernes Andels-Boligforening«, hvilken sidste afveg fra den hidtidige Bevægelse derved, at den paabegyndte Opførelsen af Etage-Beboelseshuse. En Opgørelse fra 1916 gav til Resultat, at der fandtes 6.500 Lejligheder i Ejendomme opført af Byggeforeninger, og lagde man hertil Lejligheder opført af det offentlige (herunder Statens Nyboder) og Lejligheder opført af Stiftelser og velgørende Foreninger, var ialt 14.700 Lejligheder unddraget det almindelige private Boligmarked, og 38.000 Mennesker eller ca. 8 pCt. af de københavnske Beboere i Lejligheder boede til en modereret eller i alt Fald forholdsvis lav Husleje. — I Efterkrigsperioden skød Byggeforeningsbevægelsen adskillige Vildskud, idet en Række Entreprenørforetagender for at faa Andel i de offentlige Tilskud camouflerede sig som Byggeforeninger, endskønt det kooperative Moment var skudt helt i Baggrunden, og Medlemmernes Rettigheder overfor Foreningen yderst problematiske. Naar Antallet af Lejligheder i Bolig- og Byggeforeninger i 1930 opgives til ca. 18.000, eller naar i 1935 Antallet af »Andelslejligheder« angives til ca. 16.000, kan disse Tal derfor ikke tages som et Udtryk for det virkelige kooperative Byggeri. I de senere Aar er de irregulære Former for Byggeforeningsbyggeri stort set bragt til Ophør, og der er truffet Foranstaltninger til at sikre, at Støtten til Boligforeninger alene tilfalder Byggeforetagender af kooperativ eller social Karakter.

Boligmanglen og de vanskelige Vilkaar for Byggeriet under Verdenskrigen 1914–18 førte til, at Københavns Kommune fra 1916 selv begyndte at optræde som Bygherre og Udlejer af almindelige Beboelseslejligheder. Den kommunale Byggevirksomhed, der stadig er blevet fortsat, om end i de senere Aar i aftagende Tempo, har hovedsagelig taget Sigte paa at hjælpe den mindrebemidlede Del af Befolkningen, herunder ogsaa Aldersrentenydere. I Aarene 1916–39 har Københavns Kommune ialt opført 11.900 Lejligheder til en samlet Anskaffelsesværdi af 130 Mill. Kr.[1])

I 1935 fandtes i København ialt 221.000 Lejligheder, der udelukkende benyttedes til Beboelse, og som var beliggende i egentlige Ejendomme[2]), heraf var 13.800 Lejligheder i Statens og Kommunens Besiddelse (heri ikke medregnet Tjenesteboliger), 195.200 ejedes af Private (heraf 10.700, der ejedes af de fire store Boligforeninger: Arbejdernes Andels-Boligforening, Arbejdernes kooperative Boligforening, Københavns almindelige Boligselskab og Socialt Boligbyggeri), samt 12.000 Lejligheder, der ejedes af Stiftelser, Foreninger o. l. samt Tjenesteboliger.

Forskydningerne i *Beboelseslejlighedernes Fordeling efter Størrelse* (Antal Værelser) siden 1880 ses af omstaaende Oversigt:

[1]) Heri er Husvilde- og Aldersrenteboliger ikke medregnet.

[2]) Hertil kom 1.900 Lejligheder i Sommer- og Lysthuse samt Barakker og 2.800 saakaldte »Blandede Lejligheder«, d. v. s. Lejligheder, hvor et eller flere af Værelserne udelukkende benyttes til Erhvervsvirksomhed.

Lejligheder med:	1880 pCt.	1901 pCt.	1911 pCt.	1921 pCt.	1935 pCt.
1 Værelse	16,8	13,3	11,1	11,3	9,6
2 Værelser	32,9	40,9	42,3	42,8	43,9
3 –	31,3	17,1	18,9	19,7	20,6
4 –		14,5	15,2	15,1	15,6
5–7 –	14,3	11,6	10,6	9,6	9,3
8 eller flere Værelser	4,7	2,6	1,9	1,5	1,0
Ialt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Karakteristisk for Udviklingen er Tilbagegangen saavel for de mindste som for de større Lejligheder, men nu som tidligere er 2 Værelsers-Lejligheden den almindeligste Størrelsestype. Tilbagegangen for de større Lejligheder kan dels henføres til det aftagende Antal Personer pr. Husstand (jfr. det følgende), dels til, at Vægten i vore Dage lægges paa Udstyret og ikke paa Værelsernes Antal. I 40'erne og langt frem i Tiden maatte en Middelstandsfamilie absolut have en Stadsstue »Salen« (senere benævnes den »Dagligstuen«), der til daglig stod ubenyttet hen og kun var i Brug ved festlige Lejligheder, men i vore Dage er der hverken Raad eller Trang til en Stadsstue. — Det er blevet paastaaet, at Lejlighedernes Areal er mindre nu end tidligere, men at dette ikke er rigtigt fremgaar af efterfølgende Tal, der angiver *Lejlighedernes gennemsnitlige Størrelse i m².*[1])

	Lejligheder med: 2 Værelser m²	3 Værelser m²	4 Værelser m²
Lejligheder opført før 1900	48,8	68,5	85,1
– – 1900–15	58,5	76,5	94,8
– – 1916–25	59,4	77,7	99,4
– – 1926–38	57,8	76,2	101,4

Lejlighederne fra vort Aarhundrede er 10–20 pCt. større end i de ældre Ejendomme, og nogen væsentlig Forskel i Arealet mellem Lejlighederne opført indenfor de forskellige Perioder af vort Aarhundrede er der ikke, selvom det nok maa siges, at der for 2- og 3 Værelsers-Lejlighederne i de senere Aar har været en vis Tilbøjelighed til at knibe paa Arealet for at faa Udlejningsprisen saa lav som mulig.

Særlig bemærkelsesværdig har Udviklingen været med Hensyn til *Lejlighedernes Udstyrelse med Køkken, W.C., Elektrisk Lys, Badeindretning, Centralvarme og Varmtvandsinstallation.* — Selv langt tilbage i Tiden var det, bortset fra 1 Værelses-Lejlighederne i den indre Bys gamle Ejendomme, kun undtagelsesvis, at der ikke hørte Køkken til Lejlighederne. Omkring 1880 anslaas det, at ca. 1.000 Husstande med flere end én Person pr. Husstand hverken havde eget Køkken eller Adgang til andres og derfor var henvist til at tilberede Maden i det samme Værelse, hvor de opholdt sig om Dagen og sov om Natten. I 1925 havde 97 pCt. af Lejlighederne Køkken og 1 pCt. Kogekakkelovn; ialt

[1]) Tallene angiver Bruttoarealet, saaledes at Ydermure, indvendige Skillerum og Trappegange er medregnet i Lejlighedsarealet.

var der 3.100 Lejligheder, som hverken havde Køkken eller Kogekakkelovn, heraf ca. 1.900 Etværelseslejligheder. Disse sidste var som Regel Enkeltværelser udskilt fra en større Lejlighed og udlejet direkte af Værten[1]). I 1935 udtaler den officielle Statistik, at saa at sige samtlige Lejligheder nu maa anses for at være forsynet med Køkken, saaledes at det er uden større Interesse paany at søge Forholdet belyst.

W.C.-Installation i Lejlighederne var endnu i 1890'erne en Undtagelse, i 1907 fandtes i hele København 32.000 W.C., men derefter gik det rask fremad. I 1925 havde godt tre Femtedele af de københavnske Lejligheder W.C., og naar Andelen ikke var større, skyldtes det først og fremmest manglende Kloakeringsanlæg i Yderdistrikterne, samt at Installationen i visse af de ældre Ejendomme var kostbar, besværlig eller næsten umulig at gennemføre i de ganske smaa Lejligheder, hvis Areal var saa lille, at den nødvendige Plads ikke kunde afses. I 1935 havde godt de fire Femtedele af Lejlighederne W.C.-Installation, og efter at der fra Efteraaret 1938 er gennemført tvungen W.C.-Ordning i København, vil det om faa Aar være en ren Undtagelse at træffe en københavnsk Lejlighed uden Adgang til W.C.[2]).

Elektrisk Lys blev almindelig i de private Beboelser i Begyndelsen af Aarhundredet, og i 1925 var godt 90 pCt. af Lejlighederne forsynet hermed. Paa dette Omraade er Lejlighedernes Udstyr mest fuldkomment, hvilket beror paa, at Installationen er forholdsvis billig, at den uden Besvær kan indrettes i ældre Ejendomme, og at Manglen af elektrisk Lys vil føles som en betydelig Gêne og nedsætte Prisen paa en Lejlighed stærkt.

Endnu langt op i det 20. Aarhundrede var et Badeværelse nærmest en Sjældenhed i en københavnsk Lejlighed; i 1906 havde af samtlige Lejligheder 4.700 eller 3,8 pCt. Adgang til Bad, heraf 3.500 Lejligheder med særskilt og 1.200 med fælles Badeværelse, det sidste særlig i Yderkvartererne. Fællesbad vil sige, at Baderummet er fælles for flere Lejligheder og følgelig beliggende udenfor den enkelte Lejlighed, f. Eks. i Kælderen. I 1925 havde 24.000 Lejligheder eller 14 pCt. Adgang til Bad, men endnu paa dette Tidspunkt udtalte den officielle Statistik: ». . . . . Utvivlsomt er der mange københavnske Lejligheder, hvor Badeværelset er taget i Brug som Garderobe, Pulterkammer el. lign., eller hvor Badeindretningen til Stadighed er i Uorden, saaledes at Baderummet slet ikke udnyttes efter sin Hensigt, — navnlig er dette sikkert Tilfældet for en Del af de med Fællesbad udstyrede Lejligheder«[3]). I Aarene siden da er der imidlertid sket meget væsentlige Fremskridt paa dette Omraade; i 1935 havde 70.200 eller en Trediedel af de københavnske Lejligheder Adgang til Bad. Af de med Badeindretning forsynede Lejligheder havde 37 pCt. Karbad, 56 pCt. Brusebad og 7 pCt. Fællesbad. Medens det tidligere hovedsagelig kun var de større Lejligheder, der havde Badeindretning, gælder det nu ogsaa for de mindre. Af de ca. 25.000 nye Lejligheder, der er bygget i København i Aarene 1936–39, har ca. 90 pCt. Adgang til Bad, og da der i disse Aar i adskillige ældre Ejendomme er installeret Bad, maa det antages, at henimod Halvdelen af Byens Lejlig-

[1]) Saadanne Enkeltværelser regnes i Statistikken for 1-Værelseslejligheder, endskønt de ikke oprindelig er indrettet som selvstændige Lejligheder.

[2]) Iøvrigt henvises til Afsnittet om Hygiejniske Forhold, S. 129 f.

[3]) Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 23, S. 19. (Kbhvn. 1927).

heder nu er forsynet med Badeindretning, for Størstepartens Vedkommende med varmt Vand.

Endnu saa sent som i 1925 var kun knap 4 pCt. af Lejlighederne forsynet med Centralvarme og Varmtvandsinstallation, og det var ganske overvejende større Lejligheder. Men i de nyere Ejendomme er Kakkelovnen nu Undtagelsen, og i de senere Aar har Moderniseringer i stort Omfang fundet Sted i ældre Ejendomme, saaledes at en Fjerdedel af de københavnske Lejligheder i 1935 var forsynet med Centralvarme (24,8 pCt.) og Varmtvandsledninger (23,7 pCt.). I 1940 kan det anslaas til at være omkring en Trediedel.

Et ganske godt Kriterium til Bedømmelse af Boligvilkaarene har man endvidere i *Husstandenes Størrelse*[1]); omkring 1860 angives det gennemsnitlige Beboertal pr. Husstand til 4,25, i 1890 var Tallet dalet til 4,00, i 1921 til 3,49 og i 1935 til 2,91, jfr. iøvrigt den efterfølgende Oversigt.

Husstande paa:	1880 pCt.	1890 pCt.	1901 pCt.	1911 pCt.	1921 pCt.	1935 pCt.
1 Person	7,6	10,1	11,4	14,2	12,8	16,4
2 Personer	57,2	18,2	19,3	21,4	21,4	29,6
3 –		19,8	20,3	21,0	22,7	24,9
4 –		17,0	16,8	16,9	18,1	15,6
5 –	35,2	13,2	12,6	11,4	11,5	7,7
6 eller flere Personer		21,7	19,6	15,1	13,5	5,8
Samtlige Husstande	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Gennemsnitlig Antal Personer pr. Husstand	c. 4,25	c. 4,0	3,82	3,52	3,49	2,91
Heraf: Familiemedlemmer	–	–	3,37	3,20	3,09	2,67
Heraf: Logerende o. l.	–	–	0,31	0,20	0,29	0,18
Heraf: Husassistenter	–	–	0,14	0,12	0,11	0,06

Tallene, der viser Stigning for Husstande med indtil 3 Personer og en betydelig Tilbagegang navnlig for de større Husstande, er et Udtryk for, at der gennem Aarene er sket en meget væsentlig Udtynding af Lejlighedernes Beboertal, og dette er igen ensbetydende med en Lettelse af Boligtrykket. Faldet for Familiemedlemmer skyldes først og fremmest det dalende Børnetal paa Grund af Nedgangen i Fødselshyppigheden, men hertil kommer, at voksne ugifte Børn, der tidligere boede hos Forældrene, i stigende Omfang foretrækker at have egen Lejlighed. Iøvrigt er der ogsaa færre Logerende end tidligere; f. Eks. var det endnu i Midten af forrige Aarhundrede en hyppig Foreteelse, at Arbejdskraften (Svende og Lærlinge) havde Bopæl hos Arbejdsgiveren, nu er det en sjælden Undtagelse, og enlige, der tidligere var tilsluttet en Familie som Logerende eller Pensionærer, har i stort Omfang egen selvstændig Lejlighed[2]). Endelig klarer

[1]) Ved en Husstand forstaas den eller de Personer, der bebor en Lejlighed.

[2]) I 1935 var af Lejlighedsindehaverne: 15 pCt. ugifte, 65 pCt. gifte, 6 pCt. separerede og fraskilte, og 14 pCt. tilhørte Personer i Enkestand.

Familierne i stigende Grad det huslige Arbejde enten helt uden Hushjælp eller med løs Hjælp (»Konehjælp«, »Halvdagspige«), der bor et andet Sted end der, hvor de tjener.

For at give et yderligere Indtryk af den Lettelse, der gennem Aarene har fundet Sted i Boligforholdene, anføres nogle Tal, der viser det gennemsnitlige *Antal Beboere pr. Værelse.*

	1885	1901	1921	1935
Lejligheder med 1 Værelse	2,50	2,09	1,90	1,44
– – 2 Værelser	1,85	1,76	1,62	1,31
– – 3 –	1,40	1,41	1,29	1,08
– – 4 –	1,10	1,09	1,00	0,85
– – 5 –	0,92	0,88	0,82	0,76
– – 6 eller flere Værelser	0,85	0,78	0,70	0,66

Nedgangen i Beboertallet pr. Værelse har været størst for 1 og 2 Værelsers-Lejlighederne, altsaa indenfor de Lejlighedsstørrelser og for de Samfundslag, hvor en Udtynding af Beboertallet allermest var ønskelig og paakrævet. Navnlig har 1 Værelses-Lejlighederne nu meget færre Beboere pr. Værelse end tidligere, hvilket igen hænger sammen med, at der i de senere Aar er bygget adskillige 1 Værelses-Lejligheder specielt beregnet for ugifte; i 1935 beboedes godt Halvdelen af samtlige 1 Værelses-Lejligheder af ugifte.

I Statistikken betegnes Lejligheder med flere end 2 Beboere pr. Værelse som *overbefolkede Lejligheder* og Lejligheder med flere end 4 Beboere pr. Værelse som *stærkt overbefolkede Lejligheder*; Udviklingen ses af følgende Opstilling:

Af 100 Lejligheder var:	1895	1911	1921	1935
overbefolkede	28,2	21,2	22,1	10,4
stærkt overbefolkede	2,8	1,4	2,1	0,6

Bortset fra 1921, hvor Bolignøden prægede Forholdene, har der været en stadig Nedgang i det relative Antal af overbefolkede Lejligheder; Nedgangen forklares væsentlig ved det dalende Børnetal, det stigende Velstandsniveau og den øgede Sans for bedre Boligforhold, der efterhaanden har bredt sig til alle Befolkningslag. Naar der til Trods for disse Forhold endnu findes overbefolkede Lejligheder, er det et Udtryk for, at en vis Del af Befolkningen af økonomiske Grunde maa klumpe sig saa stærkt sammen, at Lejlighederne bliver overbefolkede.

Der skal herefter gives en Oversigt vedrørende *Huslejens* Bevægelser siden 1855[1]).

I 1855 kostede en københavnsk Lejlighed henholdsvis med 2, 3, 4 og 5 Værelser 142, 210, 321 og 412 Kr.; i Aarene fremefter og navnlig efter Krigen i 1864 var Huslejen stærkt stigende, det sidste skyldtes antagelig en Nedgang i Byggevirksomheden (der klages højlydt over Bolignøden) i Forbindelse med en betydelig Tilvandring til Hovedstaden fra Hertugdømmerne. Tiaaret 1865–75 viser kun en mindre Opgang i

[1]) De officielle Opgørelser over Huslejen gaar kun tilbage til 1880, men for visse Lejlighedsstørrelser er der foretaget nogle Beregninger om den københavnske Husleje tilbage til 1855. Se herom Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer, S. 176 (Kbhvn. 1930).

Gennemsnitlig aarlig Husleje i Forhuslejligheder i Aarene 1855–1935.

	2 Værelser		3 Værelser		4 Værelser		5 Værelser	
	Gsntl. Aarsleje Kr.	Lejen 1885 = 100	Gsntl. Aarsleje Kr.	Lejen 1885 = 100	Gsntl. Aarsleje Kr.	Lejen 1885 = 100	Gsntl. Aarsleje Kr.	Lejen 1885 = 100
1855.....	142	76	210	69	321	83	412	74
1865.....	188	101	290	95	366	94	472	85
1875.....	190	102	305	100	384	99	559	100
1880.....	160–200	–	297	97	351	90	536	96
1885.....	186	100	306	100	388	100	558	100
1890.....	180	97	298	97	394	102	568	102
1895.....	178	96	296	97	378	97	552	99
1901.....	212	114	318	104	403	104	562	101
1906.....	218	117	320	105	420	108	592	106
1911.....	226	122	328	107	424	109	662	119
1916.....	274	147	382	125	488	126	688	123
1921.....	352	189	496	162	606	156	882	158
1925.....	434	233	615	201	746	192	1053	189
1930.....	476	256	661	216	811	209	1150	206
1935.....	569	306	740	242	903	233	1250	224

Huslejen; ganske vist var der i disse Aar en meget betydelig Tilvandring til Byen, men Byggevirksomheden var stor og formaaede altsaa at bremse op for Lejestigningen. Fra Midten af 70'erne til Midten af 80'erne holdt den københavnske Husleje sig som Helhed ret konstant; i de indre Bydele paa de dyrere Grunde havde Lejepriserne vel nok en stigende Tendens, men i de ydre Bykvarterer, hvor Bebyggelsen foregik paa billige Grundarealer, var den dalende. Den meget betydelige Byggevirksomhed, navnlig fra Midten af 80'erne i Forbindelse med den aftagende Tilvandring førte til et stort Udbud, særlig af mindre Lejligheder; Antallet af ledige Lejligheder var i disse Aar gennemsnitlig 3.400 eller en Ledighedsprocent paa mellem 4 og 5, og Lejepriserne var nærmest vigende. I de følgende Aar blev der slækket paa Nybyggeriet, hvilket førte til, at der i Slutningen af 90'erne kun var 4–500 ledige Lejligheder i København. Blandt andet som Følge heraf fulgte der atter en mindre Lejestigning, og i det gamle København var i 1901 Huslejen under ét 13 pCt. højere end i 1895. Omkring 1901–02 indtraf den noksom bekendte hektiske Byggevirksomhed i Hovedstaden, der resulterede i, at der i Aarene 1905–07 var over 9.000 ledige københavnske Beboelseslejligheder eller 7,4 pCt. af hele Lejlighedsbestanden. Under saadanne Forhold var der selvsagt ingen Jordbund for Lejestigninger af større Omfang, og naar Lejeniveauet ligger lidt højere i 1906 end i 1901, skyldes det væsentlig de større Lejligheder, til hvilke Kravene til Udstyrelse var voksende. De næste Aar, hvor Lejlighedsudbudet trods aftagende Byggevirksomhed stadig var rigeligt, havde nogle faa Procent Lejestigning for de mindste og en lidt kraftigere Stigning for de største Lejligheder, for disse sidste ligesom i de nærmest foregaaende Aar paa Grund af bedre Udstyrelse.

Ved Verdenskrigens Udbrud i 1914 havde København en Boligreserve paa ca. 1.900

Lejligheder, hvilket var utilstrækkeligt til at imødegaa den betydelige Lejlighedsefterspørgsel, der fremkom i Krigsaarene som Følge af Byens store Befolkningstilvækst. Da nu Byggeriet blev hæmmet af Materialemangel, en kraftig Prisstigning i Haandværkerudgifterne og et betydeligt Fald i Obligationskurserne, indtraf der allerede fra 1916 en katastrofal Tilstand af Bolignød, der i det hele og store varede ved indtil Midten af Tyverne[1]). I Byens nyere Historie er dette et af de mørkeste Punkter; det var i disse Aar saa godt som umuligt at opdrive en ledig Lejlighed, husvilde Familier, hvoraf de fleste med Betalingsevne, meldte sig i betydeligt Antal til Kommunen, der maatte skaffe Indkvarteringsplads i Barakker og Skoler, Folk maatte flytte ind i Nybygninger, hvor der manglede baade Døre og Vinduer og daarlig nok var Trapper, Antallet af samboende Familier og af overbefolkede Lejligheder tiltog o. s. v. — Selvom der allerede i 1916 var blevet nedsat Huslejenævn, der skulde forhindre uberettigede Lejestigninger i de ældre Ejendomme, var det uundgaaeligt, at Lejen i disse steg; i 1921 var Lejen i Ejendomme opført før 1916 rundt regnet ca. 25 pCt. højere end i 1916, men alligevel var Huslejen lav mod den, der maatte betales i de nyopførte Lejligheder (jfr. det flg.). I Erkendelse af, at det først og fremmest gjaldt om at faa Byggeriet sat i Gang, begyndte Kommunen som tidligere nævnt i 1916 selv at bygge Beboelseslejligheder; endvidere blev der bevilget private Nybygninger flere Aars kommunal Skattefrihed, Salgsvilkaarene for de kommunale Grunde lettedes, og endelig blev der fra Stat og Kommune givet Tilskud og navnlig Laan eller Garanti for Laan til Byggeforeningsbyggeri for herved at overvinde de Betænkeligheder, der kunde være ved at bygge under de forhaandenværende Prisforhold[2]). Trods alle Bestræbelser for at billiggøre Nybyggeriet var det dog ganske ugørligt at forhindre, at der opstod en betydelig og gennem lang Tid stigende Spændvidde mellem Lejen i de »gamle« og de »nye« Lejligheder, en Forskel, der kun delvis kunde forklares ved de nye Lejligheders boligmæssige Fordele. Til en vis Grad skærpedes herved Vanskelighederne, bl. a. derved, at den naturlige Omflytning mellem Lejlighedsstørrelserne forhindredes, idet Lejere, der normalt vilde flytte til en større eller mindre Lejlighed, naar der indtraf Ændringer i Husstandens Størrelse, nu blev boende i de gamle Lejligheder. Fra visse Sider var man klar over, at dette Misforhold, der er betegnet som »Fastfrysningen«, først vilde trække sig i Lave, naar Forskellen mellem de to Lejeniveauer blev udjævnet og indskrænket til at være bestemt alene ved de nye Lejligheders reelle Fortrin.

Blandt de Planer, der fremsattes til Løsning af de her henhørende vanskelige Spørgsmaal, skal nævnes Forslaget om at hæve Lejen i de gamle Lejligheder og benytte Beløbet til Billiggørelse af Lejen i Nybygninger. Naar Lejen gennem Nævnene blev holdt nede i de gamle Ejendomme, var det for at forhindre Grundejerne i at indkassere en uberettiget Gevinst, men at lade en Lejestigning her komme Lejerne i de nye Ejendomme til Gode vilde være en samfundsgavnlig Foranstaltning. Beklageligvis kom denne Plan ikke til Udførelse, Tidspunktet blev forpasset, og sidenhen er Lejen til Trods

[1]) En indgaaende Skildring af de københavnske Bolig- og Huslejeforhold i Krigsaarene findes i K. Vedel-Petersen: Københavns Kommune 1914–21 (Kbhvn. 1931).

[2]) I Aarene 1916–39 har Københavns Kommune ydet direkte Tilskud, Laan og Laanegarantier til et Beløb af 125 Mill. Kr. til 35.000 Lejligheder opført af det private Byggeri.

for alle offentlige Foranstaltninger lidt efter lidt steget i de ældre Ejendomme, saaledes at Forskellen i Lejeniveauet mellem de nye og gamle Lejligheder vistnok stort set nu maa siges alene at være Udtryk for en Kvalitetsforskel. De københavnske Grundejere har herved indkasseret en Konjunkturgevinst paa flere Hundrede Millioner Kroner.

For de to dominerende Størrelsesgrupper — Lejligheder med 2 og 3 Værelser — ses Huslejens Udvikling siden 1916 saavel for ældre som for nyere Lejligheder af efterfølgende Oversigt.

Gennemsnitlig aarlig Husleje i Aarene:

	1916	1921	1925	1930	1935
Lejligheder med 2 Værelser:	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
opført før 1916	264	329	388	412	466
– 1916–20	–	497	538	535	552
– 1921–25	–	–	595	568	575
– 1926–30	–	–	–	648	647
Lejligheder med 3 Værelser:					
opført før 1916	377	472	546	576	644
– 1916–20	–	669	737	728	729
– 1921–25	–	–	814	775	762
– 1926–30	–	–	–	843	834

For Perioden 1916–35 andrager Lejestigningen i de gamle Ejendomme opført før 1916 for 2 og 3 Værelsers Lejligheder henholdsvis 76,5 og 70,8 pCt.; Lejligheder opført 1916–20 udviser siden 1921 en Lejestigning paa 11,1 og 9,0 pCt., medens Lejlighederne i de nyere Ejendomme i de betragtede Perioder har haft mindre Fald i Lejen.

Sættes Lejen i 1935 for Lejligheder opført før 1916 = 100, faas følgende Forskel i Lejeniveauet mellem Lejligheder i ældre og nyere Ejendomme:

	Lejeniveau i Ejendomme opført:			
	før 1916	1916–20	1921–25	1925–30
Lejligheder med 2 Værelser	100	118	123	139
– – 3 Værelser	100	113	118	130

De forskellige statistiske Data, der her er gengivet, giver et Indtryk af de meget betydelige Fremskridt, der navnlig i den sidste Menneskealder har fundet Sted paa det boligmæssige Omraade. En yderligere Bekræftelse heraf faar man ved at betragte *Lejlighedstypens* Udvikling gennem Aarene.

I Fyrrerne bestod Lejligheden foruden Køkkenet som Regel af nogle faa smaa og lavloftede Beboelsesværelser, ofte med mellemliggende Rum uden Lys. Udstyret var spartansk og Udenomsbekvemmelighederne under al Kritik. Entré fandtes ikke; fra Trappegangen — der var som Regel kun én Trappe — kom man lige ind i Værelset mod Gaden. Familiens Soverum vendte ud mod den lille og skumle Gaard; Børnekamre

og Korridorer var sædvanlig ukendte Begreber, og Soveværelset ofte et Gennemgangsrum. Midt i Huset fandtes det pladskrævende Skorstensanlæg med Fyrstedet, hvor Maden tilberedtes. Vasken var ofte anbragt ude paa Trappegangen, og da den stod i aaben Forbindelse med Nedløbsrøret, udbredte den en ubehagelig Stank, der nemt trængte helt ind i Værelserne. Ved Vinterens Begyndelse blev Vasken lukket, og Spildevandet maatte bæres ned i Gaarden. I en aaben Rende løb Spildevandet gennem Huset ud til Gadens Rendesten. Selv i de noget bedre Huse var Lugten fra Dagrenovation og Nødtørftshuse ubeskrivelig.

I Fyrrerne sporedes dog en noget ændret Byggemaade; f. Eks. opførtes der paa Nørregade Huse med den Konstruktion, der senere hen blev den almindelige, nemlig 2–3 Værelser til Gaden, en større oval eller kantet Spisestue med et enkelt Vindue til Gaarden og derefter et Par Soveværelser, parallelt med hvilke en snæver og mørk Korridor førte ud til det lille og daarligt udstyrede Køkken; bag dette fandtes det diminutive Pigekammer. Denne Lejlighedstype holdt sig faktisk ret uændret gennem Resten af forrige Aarhundrede, dog medførte de forskellige Bygningslove visse Ændringer til det bedre saavel i bygningsmæssig som i sanitær Henseende, ligesom Installation af Vand og Gas var vigtige Fremskridt. Klosetrum indrettedes efterhaanden i selve Lejligheden, men det var lille og mørkt, ofte med indirekte Lys fra Korridoren o. l., og kun forsynet med et Kloset med Spand. Selv i Huse fra 90'erne findes Klosetrummene anbragt paa de mærkeligste Steder: op ad Spisestuen, Køkkenet eller Spisekamret, undertiden indbygget i Pigekamret; selve Transporten af Klosetindholdet foregik ofte gennem beboede Rum, snævre Korridorer og som Regel gennem Køkkenet.

Den foranstaaende Skildring af Lejlighedstyperne refererer sig saa endda nærmest til de lidt større Lejligheder; vender man sig til Arbejderboligen i de store Lejekaserner, bliver Billedet adskillig mørkere, saaledes som det er beskrevet forskellige Steder i det foregaaende.

Heroverfor staar Nutidens Boliger, der navnlig i Efterkrigsperioden gennemgik en rivende Udvikling, ikke mindst ved Forbedringer i Husinstallationerne, i særlig Grad Varme- og Elektricitetsinstallationerne. Og hertil kommer som det mest betydningsfulde, at Forbedringerne i høj Grad er kommet den *lille* Lejlighed til Gode, og at der er lagt Vægt paa at indrette Arbejderstandens Boliger baade med Centralvarme, Varmtvandsinstallation og Baderum; blot for femogtyve Aar siden drømte ingen om, at dette kunde blive til Virkelighed i det Omfang, som sket er.

I det ydre er den mest afgørende Forskel mellem det forrige Aarhundredes Lejekaserne og den moderne Boligkarré, at den gamle snævre og skumle Gaardsplads, hvor Skarnkasserne dominerede, er afløst af et betydelig frit Areal, der i vidt Omfang endda er søgt udnyttet som et tiltalende Have- og Legepladsanlæg, hvor Skarnkasserne er godt skjult, og Rotteplagen borte. Paa Husfacaden dominerer Altanerne; selv en To-Værelsers Lejlighed er ofte udstyret med to Altaner. Husene selv er vel stadig som hidtil hovedsagelig murede, men paa de dyreste Byggegrunde vinder Betonhusene frem. Selv den mindste Lejlighed er forsynet med Entré, Køkkenet med Skabe, Gasbord og Vask med Vand. Der er elektrisk Lys og W.C.; Elektricitetsinstallationerne er betydelig forbedret, Stikkontakter og Afbrydere anbringes i indhuggede Daaser eller i Indfatninger

ved Døre eller Vinduer, Belysningslegemerne slutter smukt til Loftet, og i Stedet for de store grimme Tavler nøjes man med vandtætte Maalere og Forgreningskasser. Opvarmningsforholdene er som Regel gode, og i Kakkelovnshuse findes ofte Døgnbrændere. Hertil kommer saa i stigende Omfang Varmtvandsinstallation og Baderum.

Et almindelig københavnsk Beboelseshus med 5 Beboelseslag, der kan siges at være Typen for Boligbyggeriet i 1939, og som indeholder udelukkende 2 Værelsers Lejligheder af en Størrelse med 57 m² Bruttoareal, beskrives saaledes[1]):

Bygningen har fugede Facader, til Gaden af røde, haandstrøgne Sten og til Gaarden af sorterede Flamsten, cementstøbte Altaner med Jernrækværk, murede Gesimser og Zinksaalbænke. Taget er dækket med røde Falstagsten. Hovedtrappen har cementstøbte Trin og er belagt med Linoleum. I Gaarden findes langs Bygningen asfaltbelagt Kørebane i 5 Meters Bredde; det øvrige Areal er optaget af Tørreplads med Banke- og Tørrestativer samt Legeplads.

Hver Lejlighed har Entre, Køkken og Badeværelse med indmuret Siddebadekar, W.C., Haandvask og Indkastningslaage til Skarnskakt. Køkkenet har Spisekammerskab med Luftrist, Porcelænsskab, Vask af rustfrit Staal og fritstaaende Gasbord af Jern med Hylde og Fliser paa Pladen. Der er Fliser i 130 cm Højde paa alle frie Vægge i Køkkenet og i 200 cm Højde i Badeværelset, Bøgegulve i begge Værelser, Entre og Køkkenet, fast Skabsparti i Soveværelset, Radiatorer i begge Værelser og varmt Vand til Badekar og over Haandvask og Køkkenvask. I Værelsernes Vinduespartier er indrettet Altandøre, og der er Forsatsrammer for disse og for alle Vinduer i Værelserne.

Paa Loftet: Tørreloft og 1 Pulterkammer til hver Lejlighed.

Fælles for hele Bygningen findes i Kælderen Kedel- og Brændselsrum for Centralvarmeanlægget, 2 Maskinvaskerier med dertil hørende Tørre- og Strygestue, 2 almindelige Vaskerum med Gasvaskekedel, 2 Skarnkasserum, Gaard-W.C., 2 Barnevognsrum og Plads til Cykler i Stativer i fælles Rum.

Og spørger man om, hvad den, der kan betale en Leje paa 15–20 Kr. pr. m², kan opnaa i vore Dage, bliver Svaret følgende[2]):

Man kan for ovennævnte Betaling her i København faa en Lejlighed i et smukt bygget Hus med Parkanlæg, beliggende i et tilfredsstillende Kvarter og udstyret med alle Nutidens Bekvemmeligheder: God Lydisolation, »elektrisk Portner«, Elevator, smukke Trapper og Døre (med Dørkikkert), Indleveringsskabe, store, lyse og praktisk placerede Værelser med Centralvarme, Radiatorer under Vinduerne (der har Marmorplader og Forsatsvinduer), Bøgetræsparketgulve, mange indbyggede Skabe, Reoler og Stikkontakter etc., et Køkken med rustfri Borde, fodfri Skabe med Bund og mange Skuffer, flisebelagt Gasbord, Spisekammer med Ventilator, Centralvarme, varmt Vand hele Aaret, Centralkulde, flisebeklædte Vægge, Nedkastningsskakt med Adgang fra Trappe eller Altan, et Badeværelse med direkte Lys, indmuret Badekar, Haandvask (begge med forkromede Blandingsbatterier), Bruse, Fliser, Sæbe- og Svampeskaal, Haandklæde- og Papirholder — og af Udenomsbekvemmeligheder: Cykle- og Pulter-

[1]) Se Statistisk Maanedsskrift 1939, Nr. 11–12, S. 203.

[2]) Den efterfølgende Beskrivelse er gengivet fra: Dansk Bygnings-Haandværk, Juli 1939.

Gaard paa Christianshavn, hvor W.C., Dagrenovation og Cyklestald er samlet paa et Sted.

rum til hver Lejlighed, Barnevognsrum, Maskinvaskeri, opvarmet Tørrerum, Rulle- og Strygestuer.

Men dette er endda ikke alt. Enkelte Steder giver man yderligere Lejerne Adgang til at rekvirere huslig Hjælp fra et i Komplekset beliggende Centralkontor, der — naturligvis mod ekstra Betaling — paatager sig Rengøring, Vask, Opvartning, daglig Madlavning, Tilsyn med Børn, der er alene hjemme —, kort sagt alle de huslige Arbejder, der ellers kræver en fast ansat Husassistent.

De Anker, der i 1940 endnu kan rettes mod de københavnske Boligforhold, kan i det væsentlige sammenfattes i følgende: det betydelige Antal saneringsmodne Ejendomme, de overbefolkede Lejligheder og den manglende Boligreserve.

Hvad de saneringsmodne Ejendomme angaar, da har den i 1939 tilvejebragte Lovgivning gjort det muligt for Myndighederne at kunne gennemtvinge en Nedbrydning eller Ombygning af de paagældende Ejendomme og Kvarterer, og forhaabentlig vil de økonomiske Forhold her i Landet arte sig saaledes, at denne storstilede og yderst vigtige Samfundsopgave snarest kan paabegyndes. Naar dette sker, vil Antallet af overbefolkede Lejligheder automatisk blive nedbragt, idet Overbefolkningen tildels findes i de saneringsmodne Ejendomme. — Og endelig er der saa Tilvejebringelsen af en passende Boligreserve, der faktisk ikke har været til Stede i de sidste femogtyve Aar. Naar et til-

strækkeligt Antal ledige Lejligheder endnu ikke er tilvejebragt til Trods for den i de sidste 10–15 Aar som Helhed meget betydelige Byggevirksomhed, kan som en væsentlig Aarsag peges paa de gennem Aarene foregaaede Forskydninger i den københavnske Befolknings Sammensætning efter Alder og ægteskabelig Stilling (se nærmere herom S. 52f.). I Forbindelse med Byens Tilvækst og den hos alle Befolkningsklasser stigende Boligkultur er der herved stillet meget betydelige Krav til Boligmarkedet, og Behovet efter Lejligheder har været saa stort, at det har formaaet at absorbere saa godt som hele Lejlighedstilvæksten, og dette uden at der er fremkommet nogen nævneværdig Ledighed blandt de ældre Lejligheder. Indtræder der paa et eller andet Tidspunkt en følelig Nedgang i Boligproduktionen, og denne ikke ledsages af en Bortvandring fra Byen, kan det befrygtes, at Manglen af en tilstrækkelig Reserve af ledige Lejligheder vil medføre betydelige Boligvanskeligheder, ialt Fald gennem en vis Tid.

HYGIEJNISKE FORHOLD

DE HYGIEJNISKE FORHOLD I MIDTEN AF FORRIGE AARHUNDREDE

Der er næppe noget Omraade, hvor Forholdene siden Midten af forrige Aarhundrede er forbedret som paa det hygiejniske og sundhedsmæssige, men for hundrede Aar siden var Renlighedstilstanden i Hovedstaden ganske vist ogsaa saa slet, at Datidens Hygiejnikere stemplede København som en skiden By og erklærede, at en stor Del af Stadens Beboere udmærkede sig ved Hang til Urenlighed eller i det mindste ved en ringe Omsorg for Renlighed. Det hævdedes, at det ikke nyttede at henvise til, at Forholdene var lige saa daarlige andetsteds, idet en Sammenligning med Storbyer som Berlin, Wien, Paris og London viste, at der i disse sidste var gjort mere for den offentlige Renlighed end hos os.

Aarsagerne til de slette sanitære Forhold var mange, men som en af de væsentligste maa nævnes Byens Indespærring bag høje Jordvolde og fugtige Grave. Den største Skade, Fæstningen forvoldte, var dog ikke, som det ofte er blevet hævdet, at den holdt Lys og Luft ude fra Byen, men derimod, at den med det stigende Indbyggertal nødvendiggjorde en Overbebyggelse, der medførte en yderligere Forværrelse af de i Forvejen slette Boligforhold. Forholdet var endvidere det mærkelige, at skønt København var en Søstad, saa var det faktisk mere Ulemperne ved det stillestaaende og ildelugtende Vand i Stadsgravene, Kastelsgraven og Kanalerne, der blev af Betydning for de sundhedsmæssige Forhold end Fordelene ved Beliggenheden langs det friske Vand.

Men hertil kom, at Stadens Arealudvidelser gennem Tiderne i det væsentlige enten var sket ved Indvindinger fra Havet eller havde fundet Sted paa siide og sumpede Strækninger, hvorfor Undergrunden for en stor Del bestod af indpælet eller opfyldt Terræn. Beklageligvis var Opfyldningen adskillige Steder i Byen, og navnlig i de nyere Kvarterer, af en saadan Beskaffenhed, at Husene var opført paa gamle Renovationspladser, hvis Substanser endnu var paa Forraadnelsesstadiet. Eksempelvis kan nævnes, at Bredgade–Amaliegadekvarteret i det 17. Aarhundrede, hvor denne Bydel var Stadens yderste Afkrog, tjente som Renovationsplads for de værste Uhumskheder fra hele Bydelen. Herom hedder det i en Redegørelse vedrørende en Undersøgelse af Undergrunden, der blev foretaget umiddelbart efter Koleraepidemien i 1853, følgende: »..... Fylden er saa slet, at Gjødningen paa sine Steder endnu er saa stinkende, som om den var nedlagt for kun 10 Aar siden .....«[1]). I Kvarteret omkring Adel-

[1]) August Colding og Julius Thomsen: Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskjellige Dele af Kjøbenhavn, S. 22. (Kbhvn. 1853).

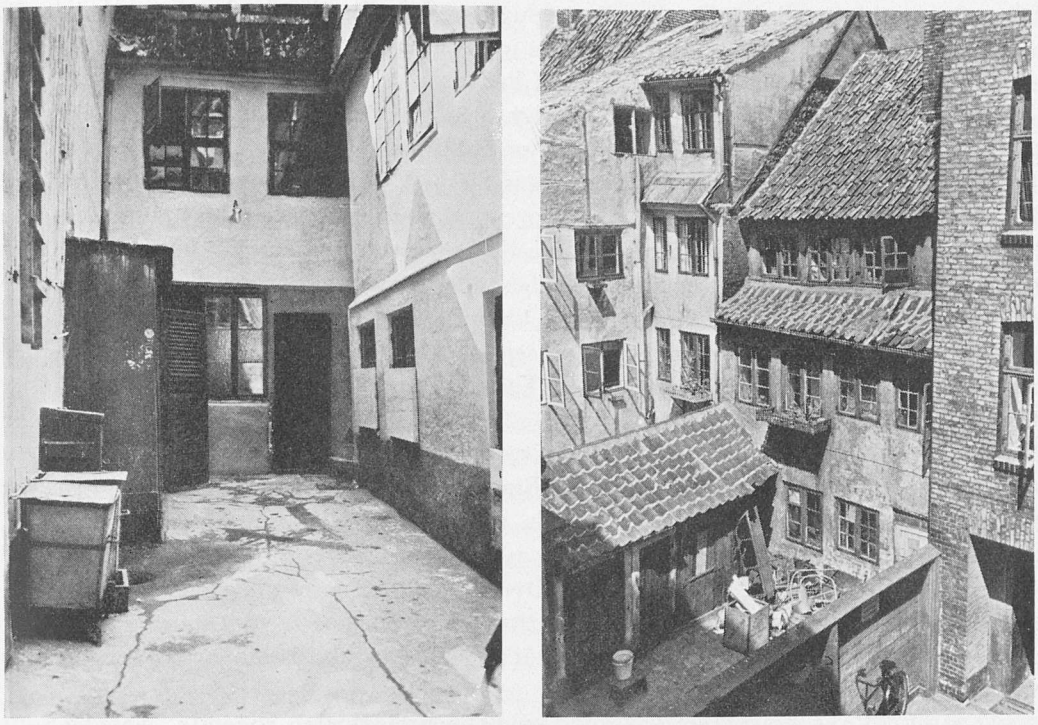

Typiske Gaardpartier fra Adelgade–Borgergadekvarteret.

gade og Borgergade op mod Gothersgade bestod Opfyldningen af Fejeskarn, Gaderenovation o. l., den var paa mange Steder sur og lugtende og indeholdt i Grunden en Mængde gamle Latrinkasser. Christianshavn havde som oprindelig selvstændig By sin egen Renovationsplads, og den sydvestlige Del havde været Oplagssted for Natrenovationen[1]).

Paa en saadan Undergrund var en stor Del af Københavns Huse bygget op, uden at man først havde sørget for at rense Byggegrundene og befri dem for eventuelt sundhedsskadeligt Opfyld. Ej heller havde man draget Omsorg for en hensigtsmæssig Fundamentering eller et Ventilationssystem, der kunde have forhindret Dunsterne fra Jorden i at trænge op i Bygningerne. Naar saa hertil kom, at Drikkevandet, der indførtes til Byen i Trærender, dels som Springvand fra den højtliggende Emdrup Sø og dels som Pumpevand fra Søerne paa Stadens Grund, allerede var urent i Reservoirerne og i dets videre Løb inficeredes med saavel Stofferne fra Undergrunden som fra Dagliglivets Affaldsprodukter, var der selvsagt en fortrinlig Jordbund for epidemiske Sygdomme. Saadanne hjemsøgte da ogsaa ustandselig København med kort Tids Mellemrum. Ganske vist undlod man saa vidt muligt at benytte Vandet fra Renderne som Drik-

[1]) En senere Undersøgelse fra 1888 vedr. Grundluften, Grundvandet og Jordbunden i Kbhvn. og paa Frederiksberg, der blev foretaget paa Foranstaltning af Selskabet for Sundhedsplejen i Danmark, bekræftede Rigtigheden af de i 1853 foretagne Undersøgelser.

kevand og holdt sig til de offentlige Brøndpumper, af hvilke der fandtes flere Hundrede spredt rundt om i Byen, men Undersøgelser af Brøndvandet godtgjorde iøvrigt, at dette ogsaa var sundhedsfarligt fra adskillige af Brøndene.

Ankerne mod den mangelfulde offentlige Renlighed samlede sig hovedsagelig om følgende Punkter: Gadernes Urenlighed og daarlige Tilstand (bl. a. Brolægningen), Priveternes (Klosetternes) og Renovationens Slethed, Kældersumpene og de elendige Drikkevandsforhold. Endvidere mod, at der endnu nogle Steder fandtes aabne Kloaker, at det stadig var tilladt at jordfæste Lig paa Kirkegaardene indenfor Voldene, og at der trods tidligere Forbud igen var givet Tilladelse til at anlægge sundhedsfarlige Fabrikker og Anlæg (Trankogerier, Fiskebløderier, Osteoplag o. s. v.) i selve Staden. En Udflytning af disse sidste stødte stadig paa en sejg Modstand fra de Næringsdrivende, der vægrede sig ved at paatage sig de med Flytningen af deres Virksomhed forbundne Omkostninger.

Højst uheldig var ogsaa det betydelige Kreaturhold; o. 1840 fandtes i København ca. 1500 Køer, som for en stor Del holdtes af Brændevinsbrændere, der ofte boede i snævre Gader i smaa Huse med ringe Gaardsplads. Saa godt som alle Staldene var altfor lave, meget mørke, mangelfuldt ventilerede og i høj Grad overfyldte; paa enkelte Steder var Kostaldene indrettet paa 1. Sal, saa Dyrene maatte hejses op. Bortset fra en Forordning om Gødningens Opbevaring og Bortskaffelse fandtes saa godt som ingen Regler om disse Forhold, og indtil Bygningsloven af 1856 kunde faktisk enhver Borger indrette sit Kohold efter eget Forgodtbefindende.

Og samtidig var Folketallet voksende og Beboelsestætheden stigende, saaledes som det er beskrevet i andre Afsnit af dette Værk.

Nu fandtes der ganske vist forskellige Forordninger vedrørende den offentlige Renlighed, saaledes f. Eks. om daglig Fejning af Gaderne og Rensning af Rendestenene, om Gadeskarnets Bortkørsel, Paabud om, at Renovationsvognene skulde køre langsomt og i højre Side af Gaden og Forbud mod, at Afløbsrender fra Priveter eller anden Urenlighed afledes til Rendestenene og adskillig flere. Men hvad hjalp det, naar Paabudene blev daarlig overholdt. Ustandselig førtes der Klager over de snavsede Gader og de aabne Rendestene, der paa Grund af for ringe Fald — selv om Sommeren — stod halvfyldt med ildelugtende Vand og Mudder. Gaderensningen var overladt til Husejeren, der udførte Arbejdet uden Plan, og Bortkørslen, der var bortforpagtet til Vognmandslavet, foregik ofte sent paa Eftermiddagen eller først næste Dag; den skete skødesløst og paa daarlige Vogne, saaledes at meget spildtes undervejs. Gader og Rendestene rensedes kun to Gange ugentlig, de større Afløbsrender (Tverkisterne) endnu sjældnere, og de underjordiske Render (Kloaker Aqvæducter) blev kun efterset èn Gang aarlig. Slamkisterne, der var det endelige Samlingssted for alt flydende Gadesnavs, rensedes kun, naar det blev anset for nødvendigt. Kloaker og Slamkister formaaede ved stærkt Regnskyl ikke at optage alt, hvorved Rendestenene oversvømmedes, og bagefter laa der et helt Lag Dynd paa Gader og Fortov. Hertil kom, at Vandet ofte trængte ned i Kældrene, hvor det kunde staa alenhøjt. Om Morgenen mærkedes endnu Lugten fra Natrenovationsvognenes Færd gennem Gaderne og Dagen igennem Dunsterne fra de berygtede Urinkroge langs Murene og Portene. Natrenovationen udførtes af det lille

Vognmandslav, der ikke syntes at have røgtet Opgaven særlig godt, idet der til Stadighed klagedes over, at Vognene var utætte og manglede de lovbefalede Laag. »Natførerne« kørte trods Forbudet i Galop paa Gaderne, hvorved meget af Indholdet spildtes. Gaardpriveterne, der var smaa og uden Trækrør, og Latrinerne samt disses Renovation stred mod alle sanitære Regler, og saa godt som hvert Gaardsrum indeholdt faktisk en Slags Renovationskule (den saakaldte Grube), der ikke alene forurenede Luften, men gennem Grundvandet ogsaa Vandet i Brønde og Vandrender, og utvivlsomt bidrog væsentligt til Koleraepidemiernes store Udbredelse og Dødelighed. Omkring Aar 1800 angives Grubernes Fladeindhold til at være over 100.000 Kv.-Fod. Gruberne var saa store, at de kun skulde tømmes nogle faa Gange aarlig, men mange Gruber blev faktisk aldrig fuldstændig tømt. Dels kunde »Renovationslavet« med Byens Vækst ikke overkomme Arbejdet, og dels var Husejerne paa Grund af den store Bekostelighed ved Bundrensningen af en Grube ikke interesserede heri, saa Resultatet blev, at Gruberne var saa fulde, at naar man traadte paa Lemmene, trængte det øverste flydende Lag op og udbredte en gennemtrængende Stank. Uheldigt var det ogsaa, at Natrenovationen blandedes med Ko- og Hestegødning, og derved udførtes paa aabne Vogne og ofte om Dagen. Først ved Sundhedsvedtægten af 1860 blev Udførslen indskrænket til alene at skulle foregaa om Natten.

Et Kapitel for sig var de saakaldte Kældersumpe d. v. s. Udgravninger under Kældrene i Bygningerne i de lavt liggende Kvarterer; ved Hjælp af en Pumpe udtømtes det Grundvand, der paa Grund af den manglende Dræning samlede sig i denne Sump. Meningen hermed var selvfølgelig at hindre Grundvandet i at trænge op i Kældrene, hvilket vel ogsaa som Regel lykkedes, men Følgerne var rigtignok, at det ansamlede Grundvand gennemsivedes med Urenlighederne fra Grunden selv, fra Priveterne, fra Rendestenenes Slam o. s. v. Herved trængte, navnlig under Pumpningen, en afskyelig Stank op i Husene, hvortil kom, at der næsten i alle Bygninger med Kældersumpe viste sig en en egen Snegleart, der i stor Mængde udbredte sig i de lavere Dele af Huset og paaførte Træværket, og hvad de ellers kom i Berøring med, et afskyeligt Slimlag.

Nævnes kan ogsaa, at Renden, der førte Spildevandet fra Vasken i Køkkenerne eller paa Trappen, som Regel var af Træ og lukket foroven, hvorved Lugten fra de mange vedhængende Levninger af organiske Stoffer, der efterhaanden kom i Gæring inden i Renden, blev drevet ind i Vasken og derfra spredtes i Bygningen.

Som foran nævnt var Drikkevandet meget slet, og navnlig gjaldt det Pumpevandet, der lugtede af Svovlbrinte og indeholdt mange Insekter, ja der nævnes Eksempler paa, at der fra Brøndene kunde oppumpes baade Frøer og Aal. Naar Vandet henstod nogle Timer, sank Urenlighederne tilbunds, og det var da temmelig klart. I 1850 var saa godt som hver københavnsk Ejendom forsynet med Vand, men da der ikke var noget Tryksystem, maatte det bæres op fra Gaardene.

Var Forholdene daarlige i Byen indenfor Voldene, saa var de ikke stort bedre i Forstæderne; her fandtes de saakaldte Kuler og Flader samt Lergravene ved Amagerfælled og Vesterfælled, altsammen et sumpet og urent Terræn. — Kulerne laa udenfor Amagerport og tjente som Oplagringssted for Byens Latrinrenovation. De bestod af tre Fordybninger i Jorden omgivet af en Jordvold; naar de var fyldt med Ekskrementer, og

i hvert Fald om Efteraaret, slap man gennem Aabninger i Jordvolden en Del af Indholdet udover Fladerne, der var et udstrakt ($38^1/_2$ Td. Land), lavtliggende og sumpet Terræn langs Christianshavns Fæstningsgrav og ud til Stranden. Man tænkte sig, at Renovationen skulde kunne udtørre og derefter bortkøres, men da der manglede Afløb, dannede der sig i Stedet for et fugtigt stillestaaende Morads, der næsten altid befandt sig i flydende og gærende Tilstand. At disse Forhold ikke var til Gavn for Sundhedstilstanden paa det tætbebyggede Christianshavn, behøver ingen nærmere Forklaring. Først i Halvtredserne flyttedes Kulerne længere ud mod Stranden paa Christianshavns Fælled, men dermed var Ondet dog langt fra afhjulpet[1]).

Og paa Nørrebro stod det ikke meget bedre til. I 1849 blev »Tøndesystemet«, der saa smaat var paabegyndt efter Branden i 1795, med hyppig Bortskaffelse af Latrinen mere almindeligt, og Oplagspladsen hertil indrettedes paa en Jordlod ved Nørre Allé. Der klagedes ustandselig over den frygtelige Stank, der endog kunde mærkes helt ud paa Jagtvejen, og tilsidst maatte Myndighederne flytte Kulen ud til Raadmandsmarken, hvilket iøvrigt senere, efterhaanden som Byen voksede, ogsaa viste sig at være til megen Gêne. Og kneb det med Afløbsforholdene i Byen indenfor Voldene, saa var det endnu værre ude i Forstæderne; eksempelvis havde Nørrebro overhovedet intet Afløb for sit Spildevand. Et af Hovedvandløbene beskrives som en dyb Kanal fuld af Mudder, der udsendte en sundhedsfarlig Stank, og ve den, der faldt heri, vedkommende var redningsløst fortabt.

Først ved en Lov af 1857 fik Kommunen Ret til Ekspropriation af de Arealer, der var nødvendige til Vandafledningss- og Kloakanlæg, men det varede endnu 30 Aar, førend den udenbys Kloakplan var fuldstændig gennemført.

En Del af Manglerne kunne vel være afhjulpet, hvis Kontrollen og Opsynet havde været mere effektivt, men beklageligvis varetoges disse Opgaver af en Række forskellige Kommissioner og Væsner, mellem hvilke der ikke var noget Samarbejde, og Politiet, der førte Overopsynet, kontrollerede ikke regelmæssigt. De øverste Sundhedsautoriteter: Sundhedskollegiet og Stadsphysicus var ikke eksekutive Myndigheder, og deres Raad, hvis de overhovedet blev spurgt, blev meget ofte ladet uænset.

I 1845 offentliggjordes en storstilet Plan, der var fremsat af en Privatmand, en Plan der paa en Gang ordnede Drikkevandssystemet og Kloakvæsenet[2]). Vandet fra Søerne skulde gennem Rør og ved Hjælp af et Pumpeværk drives op i Husenes Etager. Hvert Hus skulde have sin Privatkloak, til hvilken der var Afløb fra Køkkener, Tagrender og fra paatænkte Vandklosetter; i underjordiske Hovedkloaker skulde alt Byens Spildevand og Urenlighed sluttelig samles. Planen led vel af forskellige Mangler, men principielt var den rigtig og afgav Mulighed for det uhyre vigtige sanitære Fremskridt, der laa i Vandklosetternes Indførelse. Den gav bl. a. Stødet til, at der i 1849 udskreves en international Konkurrence med den Opgave at fremskaffe en Plan ikke alene omfattende et Vand- og Kloakanlæg, men ogsaa et Gasanlæg. Naar dette sidste kom med,

[1]) Natkulerne forsvandt først fra Fladerne, da Kloakpumpestationen ved Kløvermarksvej blev taget i Brug i 1901.

[2]) Fr. Chr. Kabell: Detailleret Forslag til en forbedret Vandforsyning for Kjøbenhavn, Oldeslohe 1845.

skyldtes det Hensigtsmæssigheden af at nedlægge Gasrørene samtidig med de øvrige Rørsystemer. De bedste af de indkomne Projekter samarbejdedes til en fælles Plan, der ikke mindst for Kloakanlægets Vedkommende efter Datidens Forhold maa betegnes som storstilet og fremsynet. Den gik ud paa at gennemføre et dobbelt Kloakeringssystem, saaledes at Regnvandet lededes til Kanalerne og Havnen, medens Spildevandet gennem dykkede Rør under Havnen førtes over til Amagers Østkyst. Her skulde saa indrettes en Pumpestation, hvorfra Spildevandet skulde pumpes ud i Øresund, og man kunde da være sikker paa, at Indholdet ikke vendte tilbage til Havnen, eller der blev andre Gêner for Byen. Beklageligvis lykkedes det ikke at faa gennemført Kloakplanen i den foreslaaede Skikkelse, og derved faldt ogsaa Gennemførelsen af en W.C.-Ordning til Jorden, hvorved en Reform, der paa et tidligt Tidspunkt vilde have ført København frem i første Række i sanitær Henseende, blev udskudt for lange Tider.

Kritikken af Byens hygiejniske Forhold og de mange Forslag, der fremkom til Manglernes Afhjælpning, blev dog ikke uden Virkning; dels lykkedes det at vække en almindelig og hidtil ukendt Interesse for de herhenhørende Spørgsmaal og dels at faa gennemført forskellige Love og Anordninger. Saaledes kan nævnes, at en Lov fra 1852 fremtidig forbød en Række sundhedsfarlige Næringsbrug indenfor Voldene og et Stykke udenfor disse, og undtaget herfra var stort set kun Personer, der forinden Lovens Ikrafttræden havde erhvervet Ret til at udøve og faktisk drev et saadant Næringsbrug. Denne Lov var et betydeligt sanitært Fremskridt, men beklageligvis blev der op gennem Tiden vist en vidtgaaende Tolerance overfor de ældre Anlæg, som ved deres Beliggenhed midt inde i Byen uhindret kunde forulempe de omboende paa generende Vis. I 1851 blev Begravelser forbudt paa de indenbys Kirkegaarde og fra 1853 tillige paa Christianshavn.

I 1851 nedsattes en Kommission, der paa Grundlag af Erfaringerne fra andre Lande skulde undersøge, hvad der i den nærmeste Fremtid kunde gøres til Forbedring af de hygiejniske Forhold i København og særlig, hvilke Foranstaltninger der kunde træffes til Forebyggelse af eller i alt Fald Formindskelse af en eventuel Koleraepidemi. Det var Koleraepidemien i England og andre Lande, der opskræmte Sindene. I Oktober samme Aar afgav Kommissionen Betænkning[1]) og blandt meget andet stillede den ogsaa Forslag om daglig Rensning og Udskylning af Gaarde, Gader og Rendestene. Forsøgsvis var dette blevet gjort i et Par Sommermaaneder i den største Del af Byen, men Foranstaltningerne blev kraftig kritiseret, og blandt andet blev det hævdet, at Udfejningen af Rendestenene kun forøgede Stanken ved at røre op i Snavset, en Indvending der unægtelig snarere synes at have talt for Udskylningens Nødvendighed end for det modsatte. Endvidere rettede Kommissionen en sønderlemmende Kritik mod Kulerne paa Amager, mod Boligforholdene, Bebyggelsen m. m. Kommissionen pegede paa Nødvendigheden af snarest at faa gennemført et nyt Vand- og Kloaksystem, Stadens Udvidelse, offentlige Slagtehuse, offentlige Vaske- og Badeanstalter særlig for de mindre bemidlede og Forbedring af Forholdene i forskellige stærkt befolkede eller stærkt besøgte Lokaler, som f. Eks. Skoler, Asyler, Hospitaler, Fabrikker, Logihuse m. m.

[1]) Se Dr. E. Hornemann: Beretning om den ved allerhøieste Commissorium af 12. Marts 1851 nedsatte Sundhedscommissions Virksomhed. (Kbhvn. 1852).

Kommissionens Arbejde gav adskillige af Autoriteterne Stof til Eftertanke og vakte utvivlsomt Sansen for en bedre Sundhedspleje hos mange Mennesker, men det blev dog først Koleraen i 1853, der bragte en Afslutning paa de langstrakte Diskussioner om, hvad der burde gøres, og fik Myndighederne til at handle. Det første Koleradødsfald i København indtraadte den 15. Juni, det sidste den 13. Oktober; i de fire Maaneder blev 7219 af Hovedstadens Beboere angrebet af Soten, og heraf døde de 4737, altsaa et saa forfærdende stort Antal (3,7 pCt. af Befolkningen), at det maatte ruske selv den sløveste op til Forstaaelse af Hygiejnens Ufuldstændighed. Den Lære, man indhøstede, blev den samme som i Udlandets Byer: hvor Beboelsesforholdene var slettest (Kælder- og Kvistlejligheder, Baghuslejligheder), og Befolkningen mindst indstillet paa Renlighed, rasede Sygdommen værst. Eksempelvis døde af de ca. 700 Beboere i Peder Madsens Gang ikke færre end 9 pCt., og i Amagergade og Sofiegade døde 11,3 og 10,7 pCt. af Beboerne. I de Tilfælde, hvor Koleraen optraadte med større Styrke i et mere velsitueret Bykvarter, kunde det bl. a. henføres til den sundhedsfarlige Undergrund. Det var derfor let at indse, at det var de slette Boligforhold, der havde den største Andel i Koleraens Udbredelse, hvilket yderligere bestyrkedes ved de gunstige Virkninger af Beboernes Udflytning til Barakker og Teltlejre, saalænge Epidemien rasede, og senere ved de Erfaringer, der indhøstedes i de nye Arbejderboliger paa Østerfælled.

I 1854 og 1855 indtraf der enkelte Tilfælde af Kolera i København, og i 1857 en mindre Epidemi med 69 angrebne, hvoraf de 55 døde. Den store Koleraepidemi i Hamburg i 1892 foraarsagede nogle faa Tilfælde her, men nogen større Koleraepidemi har ikke hjemsøgt Byen siden 1853.

Koleraen gav Stødet til et kommunalt Reformværk, der paa mange Maader blev skelsættende for Byens Udseende og Udvikling, og i de følgende Aar blev paa forskellige Omraader Grundstenene lagt til det moderne København. Da der andetsteds er redegjort for Byens territoriale Udvikling, for Byggeri og for Boliglovgivning, skal her kun omtales de øvrige hygiejniske Fremstød, der er sket siden da.

SUNDHEDSVÆSEN OG SUNDHEDSLOVGIVNING

Indledningsvis skal gives en kort Beskrivelse af de Ændringer, der har fundet Sted med Hensyn til *Sundhedsvæsenets Styrelse* og *Sundhedslovgivningen*.

Byens sanitære Kontrol havde hidtil alene været betroet Stadsphysicus som Statsembedsmand; det var hans Pligt at indgive Forslag om sundhedsmæssige Forbedringer til det kgl. Sundhedskollegium og sammen med Politidirektøren at træffe de nødvendige Foranstaltninger mod de epidemiske Sygdomme. Med Kommunalloven af 1857 blev Stadsphysicus til Stadslæge, og han var fra nu af en kommunal Embedsmand, men beholdt dog sine forskellige statslige Funktioner som Tilsynsførende med Apotekerne og det øvrige Medicinalpersonale. En Lov af 1858 bestemte, foreløbig for fem Aar, at København og alle Købstæder skulde have Sundhedsvedtægter (i 1868 fik Loven endelig Varighed), og i Henhold hertil fik København i 1860 stadfæstet sin første Sundhedsvedtægt. Vedtægten, der ikke var særlig strengt affattet, overdrog Tilsynet med Sund-

hedsplejen til en Kommission med Politidirektøren som Formand. Ganske naturligt kom den først og fremmest til at indeholde Regler vedrørende Ordningen af Afløbsforholdene, om Fejning m. m. af Torve og offentlige Gader, om Husaffaldets Fjernelse, om Latrinernes Indretning og Natrenovationens Bortførsel. Endvidere indførtes der Bestemmelser, dels om Salg af Kød i Kødsalgslokalerne og Slagterierne, dels om, at der ikke maatte sælges sundhedsskadelige Næringsmidler, og endelig om Logihuses Indretning og Renholdelse m. m. Vedtægtens sidste Paragraf var en Bestemmelse om, at Opfyldning af Pladser, der var bestemt til Bebyggelse, kun maatte ske med Stoffer, der sundhedsmæssig var uskadelige. Underlig nok kom Sundhedsvedtægten ikke til at indeholde Forskrifter til Bekæmpelse af Epidemier; først i 1884 indførtes Regler herom, der uforandret optoges i Sundhedsvedtægten af 1886, og som iøvrigt kom til at danne Grundlaget for den første Epidemilov fra 1888. I denne Forbindelse kan nævnes, at der i 1871 var blevet gennemført en Vaccinationslov, hvis Hovedbestemmelse var tvungen Vaccination inden det fyldte syvende Aar. Loven gjaldt indtil 1931, da den blev afløst af en ny Lov om Vaccination mod Kopper, efter hvilken Stadslægen kan meddele Tilladelse til Udsættelse med, undtagelsesvis Fritagelse for Vaccination.

Sundhedsvedtægten af 1860 suppleret med de sanitære Regler i Byggeloven af 1856 og Vandforsyningslovene af 1857 (disse sidste gælder delvis endnu) blev Københavns hygiejniske Hovedgrundlag indtil 1888, da Byens anden Sundhedsvedtægt traadte i Kraft.

Den nye Vedtægt betød et betydeligt Fremskridt, ikke mindst derved, at den stillede et Lægepersonale til Sundhedskommissionens Raadighed, hvorved det blev muligt i et vist Omfang at faa paaset, at Bestemmelserne overholdtes. Til at varetage alle Sager angaaende Kontrol med Kød og Mælk ansattes en og fra 1902 to Dyrlæger. Af Hensyn til Kontrollen med Næringsmidler m. m. oprettedes endvidere et Laboratorium til Foretagelse af de fornødne kemiske, fysiske og mikroskopiske Undersøgelser[1]). — Under den nye Ordning, der med en Række supplerende Bestemmelser kom til at gælde indtil 1918, udførtes et godt og betydningsfuldt Arbejde, hvilket i første Række maa føres tilbage til, at det lykkedes at faa de forskellige Poster besat med en Række dygtige Folk[2]).

Der indførtes Slagtetvang og ordnet Kødkontrol i København (jfr. nærmere Side 117) og opstilledes strenge Bestemmelser for sundhedsfarlige Næringsbrug. Mælkeforfalskninger blev overgivet til politimæssig Undersøgelse, og i 1904 kom der udførlige Forskrifter for Mælkehandelen (se nærmere Side 118). De tidligere beskrevne højst uheldige Forhold ved Kostaldenes Indretning, hvor Reformering hidtil havde været forgæves, bragtes takket være den nye Sundhedsvedtægts Forskrifter efterhaanden til Ophør. De Grundprincipper, der blev fastslaaet for Driften af Koholderi og Behandlingen af den herfra stammende Mælk, og som vedrørte Staldenes Indretning, Malkningen og Regler

[1]) Laboratoriet oprettedes som en særlig Afdeling af Steins analytisk-kemiske Laboratorium, og Sundhedskommissionens Undersøgelser, bortset fra Undersøgelser af Kød, Mælk m. m., foretages fremdeles her.

[2]) Herom vidner bl. a. de talrige, til Dels fortrinlige Afhandlinger fra disse og de flg. Aar, der udarbejdedes af Sundhedskommissionens Lægepersonale; se herom: 25 Aar, udg. af Kbhvns. Sundhedskommission (trykt som Manuskript), Kbhvn. 1912.

til Forhindring af smitsomme Sygdommes Forplantning, har siden bestaaet deres Prøve og er med forskellige Udvidelser optaget i de senere Tillæg til Sundhedsvedtægtens Bestemmelser om Forhandling med Mælk. Om Boliger blev der givet en Række indgaaende Bestemmelser, hvorom henvises til Afsnittet om Boligforhold, Side 73. De udførlige Bestemmelser fra 1884 om smitsomme Sygdomme blev optaget i Vedtægten (senere erstattet af en Række Epidemilove), og bl. a. indførtes en vidtgaaende Pligt for Lægerne til ugentlig at anmelde de epidemiske Sygdomstilfælde for Stadslægen samt Bestemmelser om, at de epidemiske syge kan paabydes indlagt paa Hospital, hvis forsvarlig Isolation ikke kan skaffes i Hjemmet. Af største Betydning blev det, at der gennemførtes Regler om vederlagsfri offentlig Behandling, hvilket har medført, at der efterhaanden er gennemført en næsten fuldstændig Hospitalisering af de epidemiske syge. Hospitaliseringen har igen en væsentlig Andel i den meget betydelige Nedgang, der i de sidste halvtredsindstyve Aar har været i de herhenhørende Sygdomstilfælde.

I denne Forbindelse maa ogsaa nævnes Karantænelovgivningen (nugældende Lov af 1938), hvorefter der er truffet særlige Foranstaltninger, som tilsigter at forhindre smitsomme Sygdommes Indførelse ad Søvejen. Specielt har den københavnske Karantænekommission Opmærksomheden rettet imod, at Skibe, der anløber Københavns Havn, undersøges for Rotter, og hvis disse Skadedyr forefindes, drager den Omsorg for deres Udryddelse.

Ved Omtalen af de epidemiske Sygdomme er det naturligt at nævne, at Tuberkulosebekæmpelsen vandt Terræn i Slutningen af Aarhundredet. Blandt andet indførtes Bestemmelser, der paabød Lægerne at anmelde de herhenhørende Sygdomstilfælde og Dødsfald til Sundhedsmyndighederne, og disse sidste kunde anordne Desinfektion efter Dødsfald som Følge af Lungetuberkulose. — Af den allerstørste Betydning blev to Tuberkuloselove af 1905 (senest revideret i 1918, 1924 og ved Socialreformen), der faktisk har været mønstergyldige og i høj Grad medvirkende til den gunstige Stilling, vort Land i den forløbne Aarrække har indtaget overfor denne Sygdom. Lovene indeholder en lang Række Regler om Foranstaltninger til Forebyggelse mod Smittefaren, og særlig er Bestræbelserne rettet mod at beskytte Børnene. Hospitalsbehandlingen er søgt fremmet gennem vederlagsfri Behandling for ubemidlede, og den offentlige Hjælp kan udstrækkes til ogsaa at omfatte Familier, hvor Forsørgeren er ramt af Sygdommen. Ved Socialreformen er Understøttelsen endvidere udvidet til at omfatte Personer, der lider af Lupus, Kræftsaar, Kræftsvulster o. l.

De betydelige Statstilskud til Tuberkulosehospitalernes, Sanatoriernes, Plejehjemmenes o. s. v. Oprettelse og Drift har muliggjort saa billige Takster, at det kan udtales, at Betalingsspørgsmaalet ikke kan afholde nogen i dette Land fra at søge Hjælp hos nogen af de her nævnte Institutioner.

Som forebyggende Foranstaltninger mod Epidemiernes Udbredelse indførtes efter Tuberkulose og de i Epidemiloven omtalte Sygdomme gratis Desinfektion af Boliger, Møbler og Klæder ved Sundhedskommissionens hertil uddannede Personale. I 1897 oprettedes en bakteriologisk Undersøgelsesstation for Diphterie og i 1901 Stationer for Undersøgelse af Blodprøve for Personer, der mistænkes for tyfusagtige Sygdomme samt for Paavisning af Tuberkelbaciller i Sputum; disse Undersøgelser er ligeledes gratis.

En fortrinlig Støtte i Kampen mod Epidemierne er ydet af Statens Seruminstitut, der oprettedes i 1901.

I 1908 oprettedes Tuberkulosestationer af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse. Deres væsentligste Opgaver var i Forbindelse med diagnosticerende og raadgivende Virksomhed at føre et hygiejnisk Tilsyn med tuberkuløse Hjem.

I 1935 overtog Kommunen Tuberkulosestationsdriften i København; i en ny Bygning indrettedes en moderne Centralstation under Navnet *Københavns Kommunes Diagnosecentral* (det samlede Antal Konsultationer i 1939 androg 101.300).

Et Afsnit i Vedtægten om Tilsyn med Fabrikker og større Værksteder erstattedes af Fabrikloven af 1901, hvorved Arbejderbeskyttelsen overførtes til Fabrikdirektoratet, hvis Myndighedsomraade er udvidet ved en lang Række af senere Lovbestemmelser.

En særlig Omsorg viedes Plejebørnene; ingen maatte fremtidig mod Betaling have Børn under syv Aar i Pleje uden først at have erhvervet Sundhedskommissionens Tilladelse hertil. Fra 1887 paabegyndtes en systematisk Inspektion af Plejehjemmene, først ved Damer, der frivillig og uden Vederlag paatog sig Tilsynet, og da Arbejdet voksede, fra 1894 ved et lønnet Tilsyn. De her fastsatte Bestemmelser blev Mønster for Loven om Plejebørn af 1895, der udvidede Tilsynet til alle Børn under 14 Aar, som anbragtes i Familiepleje mod Betaling; derimod var Børn i Dagpleje kun undtagelsesvis under Tilsyn.

Senere udvidedes Tilsynet yderligere (Lov om Tilsyn med Børn af 28. Marts 1923) og har sluttelig fundet sin nuværende Form ved Socialreformen af 1933 (Lov om offentlig Forsorg af 20. Maj 1933, Kapitel VII), hvorefter der er gennemført et almindeligt Børneværn. Dette omfatter ikke alene et Tilsyn med Børn, der er anbragt i Familie- eller Dagpleje, men ogsaa med Børn født udenfor Ægteskab og Børn, der lever sammen med Forældre, som oppebærer vedvarende Kommune- eller Fattighjælp. Endvidere er der gennemført en Række forebyggende Børneværnsforanstaltninger og indgaaende Bestemmelser om Anbringelse og Forsørgelse af Børn udenfor deres Hjem enten i privat Pleje eller paa en Række særlige Børneinstitutioner. Angaaende denne særlige Børneforsorg henvises til Afsnittet om Den offentlige Forsorg[1]). For at bekæmpe Sygelighed og Dødelighed blandt Børn i de første Leveaar er der fra 1937 ansat kommunale Sundhedsplejersker (Lov af 31. Marts 1937), der ved Besøg i Hjemmene udøver et Arbejde af hygiejnisk og vejledende Art og blandt andet tilskynder Forældrene til at lade Børnene undersøge paa Børneplejestationerne (der drives af de samvirkende Menighedsplejer). Det er en frivillig Sag for Forældrene at underkaste sig Tilsynet, men Tilslutningen har ikke desto mindre været stor og omfattede ved Begyndelsen af 1940 c. 10.000 Børn under et Aar.

Kampen mod de veneriske Sygdomme begyndte tidligt her i Landet, og Princippet gratis, men tvungen Behandling gennemførtes allerede i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Medens Syfilis i ældre Tider huserede som en Sot, var den o. 1850 trængt stærkt tilbage og maatte betegnes som det, den i Virkeligheden er, en Kønssygdom. En Lov af 1874 foreskrev gratis Behandling for alle uden Hensyn til økonomiske Forhold

[1]) Se iøvrigt: Beretning om Kbhvns. Kommunes Børneværn samt de under Mag. 3. Afdeling ansatte Sundhedsplejerskers Virksomhed i Kalenderaaret 1939 (Kbhvn. 1940).

og paabød Hospitalsbehandling i alle de Tilfælde, hvor der forelaa Smittefare. Kvinder, der tilhørte den offentlige Prostitution, var undergivet Polititilsyn og maatte underkaste sig regelmæssig Lægeundersøgelse. — Det hævdedes, at Systemet var godt, men den offentlige Mening krævede Prostitutionens Afskaffelse, hvilket skete i 1906. I Stedet traadte strenge Straffebestemmelser for Udbredelse af veneriske Sygdomme. I de senere Aar er Kønssygdommene trængt yderligere tilbage, hvilket dog næppe kan tilskrives Loven, men maa henføres til de lægevidenskabelige Fremskridt (Salvarsan) i Forbindelse med streng Kontrol med Hensyn til Kurens Tilendebringelse. — Medens Kontrollen med de veneriske Sygdomme indtil 1906 var unddraget Sundhedskommissionen, ændrede den nye Lov dette Forhold, idet der under Kommissionen ansattes et Antal Læger, som paa forskellige Steder i Byen i dertil indrettede Kliniklokaler giver gratis Konsultation i Kønssygdomme.

I Foraaret 1909 begyndte Forhandlingerne om en ny Sundhedsvedtægt, men Tiden gik indtil 1918, før en saadan stadfæstedes; den traadte i Kraft i Foraaret 1919. Denne, Stadens tredie og nugældende Sundhedsvedtægt, betød vel ikke nogen epokegørende Omvæltning, men den indeholdt en Række nyttige og længe tiltrængte Forbedringer af Bestemmelserne i Vedtægten af 1886 og dennes mange Tillægsbestemmelser. — Fra Arkitekternes Side var der gennem en Aarrække anket over, at Sundhedskommissionen savnede teknisk Indsigt, og endvidere hævdedes det, at det skortede noget paa Fasthed og Konsekvens i Kommissionens Afgørelser. Paa et vist Punkt toges der Hensyn til Kritikken, nemlig derved at der indførtes Bestemmelser om Ansættelse af bygnings- og teknisk-hygiejnisk uddannet Medhjælp til Bistand for Sundhedskommissionen, hvilket resulterede i, at der fra Januar 1921 indførtes et kommunalt Boligtilsyn (se nærmere herom S. 74). Hvad det andet Punkt angik, blev det imødekommet derved, at Lægepersonalets Arbejde specialiseredes efter Sagernes Beskaffenhed, saaledes at den enkelte Læge fremtidig fik tildelt et bestemt Arbejdsomraade (Børneforsorg, Bolighygiejne, Levnedsmiddelvæsen, Epidemivæsen, Fabriktilsyn o. s. v.) omfattende hele Staden.

Kødkontrolbestemmelserne, der var blevet betydeligt skærpet i 1908 (som Følge af en Lov om indenrigs Kødkontrol af 1906), fik nogle yderligere Tilføjelser, bl. a. indførtes tvungen Trikinundersøgelse. Der blev indføjet en Bestemmelse om, at al Sødmælk, som indføres til København, skal være af Kvægbesætninger, som staar under Dyrlægekontrol. Endvidere tilkom der et helt nyt Afsnit om Skoler, Asyler og Vuggestuer.

Sundhedsvedtægten er senere forsynet med en Del Tillæg; som de vigtigste kan nævnes: et af 1932, der udgør Regulativet for Kommunens Kødkontrol, et af 1933 om obligatorisk Indførelse af Vandklosetter samt et af 1934 om obligatorisk Tuberkulinprøve for alle Kvægbesætninger, som leverer Mælk til København.

Gennem forskellige Udvidelser af Læge- og Dyrlægepersonalet, ved Oprettelse fra 1935 af en særlig Laboratorieafdeling for Undersøgelse af Kød, Mælk m. m. og ved Styrkelse paa forskellig anden Vis i Forbindelse med de under andre Myndigheder sorterende Sundhedsorganer (Skole- og Hjemmesygeplejersker, Børneværn, Sundhedsplejersker m. m.) staar Stadens øverste Sundhedsmyndigheder: Stadslæge og Sundhedskommission i Dag vel rustet til at varetage deres Opgaver.

Da der er knyttet en ganske særlig Interesse til det sundhedsmæssige Tilsyn med Næringsprodukterne: *Kød og Mælk*, skal paa dette Sted gives et kortfattet Rids af dette Tilsyn op gennem Aarene.

I Midten af forrige Aarhundrede foregik Slagtningerne rundt om i Byen, hvor de mange Slagterier, ikke mindst ved den Urenlighed som Affaldets Bortskylning gennem Rendestenene medførte, udbredte en frygtelig Stank.

Det var forbudt Slagterne indenfor Voldene at sælge Kød fra deres Boliger, og Kødsalget var derfor henvist til en Række Boder, bl. a. paa Graabrødretorv og Nikolai Plads. Dette sidste Sted var Byens egentlige Slagtetorv, og her havde Kommunen i Midten af Fyrrerne opført en Række sammenhængende Boder, der rummede ca. 80 Butikker. Der var almindelig Interesse for at faa Kødsalget henlagt til private Huse, og Sundhedsvedtægten af 1860 indeholdt visse Regler herom, men en almindelig Tilladelse hertil blev dog først givet i 1886. Boderne paa Graabrødretorv stod til 1902, og de sidste af Slagteboderne ved Nikolai Taarn forsvandt først i 1917.

Ønsket om Slagteriernes Fjernelse fra Byen og Trangen til en bedre Kødkontrol førte til talrige Drøftelser angaaende Opførelsen af et offentlig Slagtehus. Navnlig var Veterinæerne ivrige herfor; eksempelvis oplyste i 1860 en Lektor ved Veterinærskolen, at der i København aarlig solgtes ca. 200 selvdøde eller nødslagtede Dyr svarende til ca. 500 Menneskers Forbrug. Der var Enighed om, at det vilde være hensigtsmæssigt at opføre et Slagtehus i Forbindelse med et nyt Kvægtorv, idet Tilstandene paa Stadens daværende Kvægtorv: Trommesalen var alt andet end gode, ja i visse Henseender nærmest maatte betegnes som skandaløse. Naar Kvægtorv og Slagtehus blev opført samlet, og Kvægmarkedet henlagt hertil, vilde der kunne opnaas en bedre Kontrol med Dyrenes Sundhedstilstand og med Kødets Behandling.

I 1879 blev Begyndelsen gjort derved, at Kvægtorvet flyttedes fra Trommesalen til de nuværende Arealer, og i 1883 toges de første offentlige Slagtehuse i Brug. Sundhedsvedtægten af 1886 indførte Slagtetvang, d. v. s. henviste al Slagtning indenfor Byens Grund til de offentlige Slagtehuse. Tillige indførtes offentlig Kødkontrol, der senere afløstes af Love om indenrigs Kødkontrol, hvoraf den nugældende er af 1932.

Paa Gammeltorv og Nytorv foregik der i de tidlige Morgentimer under aaben Himmel en sundhedsmæssig set lidet heldig Handel med Flæsk. Blandt andet for at komme bort herfra opførtes en Flæskehal, der aabnedes i 1910, og hertil henlagdes tillige Kontrollen med indført ustemplet Kød og Efterkontrollen med indført kontrolleret Kød, Trikinkontrollen og Laboratoriet for bakteriologiske Undersøgelser (det sidste oprettedes i 1922). Kødet stemples med de af Staten foreskrevne Stempler, og Kød og Flæsk, som ikke kan godkendes, sendes til Kommunens Destruktionsanstalt (opført paa Vester Fælled i 1890); hertil kommer ogsaa Kadavere af selvdøde Dyr m. m.

I 1926 toges en ny Fjerkræhal i Brug, og fra 1927 forsvandt de sidste Rester af Handelen med levende Fjerkræ og Æg fra Gammeltorv; efter de Handlendes Ønske skaffedes der Plads ved Nørrevold for en Del af Æghandelen.

I Aarene 1879 til 1926 var der faktisk sket en væsentlig Forbedring i Byens Forsyning og Handel med Kød og Flæsk, men paa Grund af den stykkevise Fremkomst var Ordningen meget lidt rationel; økonomisk var den uheldig, og sundhedsmæssig lod For-

holdene adskillig tilbage at ønske. Af disse og flere andre Grunde blev Spørgsmaalet om en Omordning taget op i 1928, og i 1931 paabegyndtes det storstilede Anlæg, populært kaldet »Kødbyen«, der paa ét Sted samlede alle de Opgaver, der er nødvendige for Byens Forsyning med Kød og Flæsk. Efter at det sidste af Anlægget er taget i Brug i 1934, maa de hygiejniske Forhold paa dette vigtige Omraade betegnes som fuldt tilfredsstillende.

Byens *Mælkeforsyning* for hundrede Aar siden skete delvis fra Stadens egne Kohold, dels fra Omegnens Landbrug; de sidstes Betydning var stadig stigende, efterhaanden som Transportmulighederne bedredes. I 1865 fandtes 198 Kohold med 3106 Køer i København, og først og fremmest var disse knyttet til Brændevinsbrænderierne, der anvendte Bærmen som Foder. Endskønt dette Fodermiddel krævede særlig gode Staldforhold, viste en Undersøgelse af Hovedstadens Kostalde fra Midten af Tresserne, at det saa godt som i alle Staldene skortede baade paa Plads, Lys og Luft, ligesom Staldene var i høj Grad overfyldte. Blandt andet som Følge heraf var Mælkeproduktet meget ringe, men den Mælk, der tilførtes udefra, var iøvrigt ikke bedre bevendt.

Der kom beklageligvis til at gaa en rum Tid, førend Mælkeproduktet blev tilfredsstillende; endnu i Slutningen af forrige Aarhundrede betegnes Mælken som en fortyndet, forfalsket og forurenet Vare.

Bygningsloven af 1856 og Sundhedsvedtægten af 1860 stillede visse hygiejniske Krav til Kostaldenes Indretning, hvilket i Forbindelse med de stigende Grundpriser og de større Konkurrencemuligheder for de udenbys Mælkeproducenter, efterhaanden førte til en Indskrænkning i Antallet af Kostalde. Men med Gennemførelsen af Reformer med Hensyn til Kostaldenes Indretning gik det kun langsomt, idet Brændevinsbrænderne protesterede kraftigt herimod. Bortset fra, at Næringsmidler var underkastet Sundhedskommissionens Tilsyn, omtaltes Mælken ikke i Sundhedsvedtægten, og det eneste Tilsyn, der førtes med Mælken, bestod i en vis Kontrol med Vandtilsætningen.

I 1885 optaltes der 1677 Køer i København. Omkring 1880 leverede Byens Køer ca. en Femtedel af Mælkeforbruget, mod blot 3–4 pCt. omkring Aarhundredskiftet. Nu eksisterer der ikke mere Kohold i den indre By, og i de ydre Bydele findes kun et Faatal af Kvægbesætninger, der staar i Mælkeforsyningens Tjeneste. Iøvrigt forsynes København med Mælk fra godt 5000 Kvægbesætninger, spredt udover Sjælland og endnu længere væk; rundt regnet har Hovedstaden daglig Brug for ca. 0,4 Mill. kg Mælk.

Offentlig Mælkekontrol indførtes ved Sundhedsvedtægten af 1886, og Forskrifterne blev nu saa fyldestgørende, at de rimeligste hygiejniske Krav kunde opfyldes. Indgaaende blev Kontrollen dog først fra 1904, da der i et Tillæg til Vedtægten udfærdigedes udførlige Bestemmelser, hvorefter al Mælk, der forhandles i København, skulde underkastes Kommissionens Kontrol, der ikke blot skulde være af overvaagende, men tillige af irettesættende og vejledende Natur. Disse Bestemmelser var saa meget desto mere paakrævede, som man ved gentagne Tyfusepidemier havde kunnet paavise Bymælken som Bacilbærer. Det nye Mælkeregulativ standardiserede Handelsmælken, gav Sundhedskommissionen Hjemmel til at bekæmpe falsk Reklame og paabød en lang Række Renlighedsforanstaltninger. Mælkeregulativet indeholdt derimod ikke Bestemmelser vedrørende det for Tilvejebringelse af sund Mælk saa uhyre vigtige Spørgsmaal om

Besætningskontrol udover, at de Mælkeforsyninger, som reklamerede med, at Mælken hidrørte fra kontrollerede Besætninger, var forpligtet til at indsende Dyrlægeattester. Herigennem tilsigtedes at forhindre falsk Reklame, der var særdeles hyppig for Mælkehandlere, der følte sig generet af den Konkurrence, som var paaført dem af »Københavns Mælkeforsyning« (opr. 1878), der fremstillede et sanitært set godt Produkt.

Først ved Sundhedsvedtægten af 1918 indførtes almindelig Besætningskontrol; Mælkeregulativet af 1919 satte al den forhandlede Mælk under Sundhedskommissionens Tilsyn og muliggjorde en effektiv Kontrol med Mælken fra Produktionssted til Salgsplads. Senere er Bestemmelserne yderligere skærpet, og siden November 1938 stammer al Mælk, der forhandles i København, fra tuberkuloserensede Besætninger (jfr. Tillæg af 24. Juli 1934 til Sundhedsvedtægten af 1918). Raa Mælk og Fløde maa kun forhandles paa Flasker; Aftapning og Omhældning maa ikke finde Sted i Udsalgssteder eller dertil hørende Lokaler. Omhældning og Aftapning af Mælk paa aaben Vej, Gade eller Plads, i Porte, paa Trappegange el. lign. Steder, er forbudt. Loven af 5. August 1940 om Bybefolkningens Forsyning med Mælk og Fløde har dog medført visse Ændringer i disse sidste Bestemmelser, idet der som et Led i Bestræbelserne for Mælkens Billiggørelse fremtidig i et vist Omfang finder Forhandling Sted af Mælk i Løssalg (Spandemælk).

Angaaende Resultatet af Næringsmiddelkontrollen iøvrigt skal kun anføres, at Laboratorieundersøgelserne har godtgjort, at der bortset fra Anvendelse af Konserveringsmidler kun sjældent forekommer egentlige Forfalskninger eller Tilsætninger til Næringsmidler. Derimod forekommer det ret hyppigt, at Varer af ringere Kvalitet udgives for bedre Varer, og at der tilsættes Stoffer som, uden at være sundhedsfarlige, forringer Næringsværdien i Forhold til Prisen.

HOSPITALSVÆSENET

Koleraepidemien havde endelig for Alvor aabnet Befolkningens og Autoriteternes Øjne for, hvor utilstedelig slette Hospitalsforholdene var for Byens civile Befolkning. Bortset fra det lille Børnehospital i Rigensgade, der var taget i Brug i 1850, men som til at begynde med ikke rummede flere end 18 Senge, fandtes faktisk kun de samme Hospitaler som i det 18. Aarhundrede. Foruden de militære Hospitaler drejede det sig om to, nemlig: *Frederiks Hospital* (der var et Statshospital) og det af Fattigdirektionen opførte *Almindelig Hospital*, der oprindelig var tænkt som en Stiftelse for gamle, svage og fattige Mennesker, men som hurtig havde udviklet sig til at blive Byens egentlige kommunale Sygehus.

Frederiks Hospital i Amaliegade var opført i 1757 og havde Plads til 300 syge, det var fortrinsvis beregnet for uformuende, og i 1840 androg Fripladsernes Antal inklusive Legatsengene 251. I Forbindelse med Hospitalet var indrettet en Fødselsstiftelse, der en Tid lang havde til Huse andetsteds, men i 1849 atter installeredes sammen med Frederiks Hospital.

Almindelig Hospital var opført i 1760erne i Karréen mellem Amaliegade og Ny Told-

bodgade, det rummede i 1857 ca. 450 Sengepladser, idet efterhaanden de tre Fjerdedele af Bygningen var indrettet til Hospital og kun en Fjerdedel til Lemmestiftelse. Alle tre Hospitaler, Frederiks Hospital, Fødselsstiftelsen og Almindelig Hospital laa saaledes i det samme Bykvarter og var opført paa en yderst slet Undergrund. Der var kronisk Pladsmangel, og Forholdene var mildest talt ikke gode.

I 1808 købte Kommunen Bidstrupgaard ved Roskilde, og hertil overførtes dels de Sindssyge og dels de ulægelige Almisselemmer (Vanføre, Blinde, Epileptikere o. l.). Ordningen var højest uheldig, og saavel det administrative som det lægelige Tilsyn lod meget tilbage at ønske. Efter aarelange Overvejelser endte det med, at Hospitalet fra 1860 udelukkende blev indrettet som Sindssygeanstalt; dets Navn blev *Sct. Hans Hospital.*

I December 1853 blev der efter Indstilling fra Sundhedskollegiet til Indenrigsministeriet nedsat en Kommission til at undersøge Hospitalsforholdene. I sin Betænkning tilraadede den at opføre et helt nyt Hospital uafhængig af Fattigvæsenet, og i Maj 1855 vedtog Borgerrepræsentationen herefter at bygge et Hospital paa 600 Senge. Da det ikke var muligt at opdrive en Grund af passende Størrelse i selve Byen, og det desuden var ønskeligt at skaffe Hospitalet ren og frisk Luft og Patienterne Fred og Ro, besluttedes det, at Hospitalet skulde ligge udenfor Voldene. — Efter adskillig Diskussion standsede man som Byggeplads ved de saakaldte Sortedamsagre mellem Øster Farimagsvej og Søerne. Jordene, der var Kommunens Ejendom, dannede et aabent fritliggende Areal paa over 12 Td. Land, Undergrunden var ren Lerjord, den overliggende Fyld af god Beskaffenhed og Omgivelserne i det hele sundhedsmæssig gode. Vanskelighederne med Militæret, Agrene laa paa Demarkationsterrænet, blev heldig overvundet, og i 1858 paabegyndtes Opførelsen af Hospitalet. Det var færdigt i 1863, og fik Navnet *Kommunehospitalet;* dets Opførelse var utvivlsomt den betydningsfuldeste Begivenhed paa Sundhedsvæsenets Omraade i disse Aar. Hospitalet rummede godt 800 Sengepladser eller adskillig flere end oprindelig paatænkt; det stod Kommunen i ca. 3 Mill. Kr. — Kommunehospitalet var blevet bygget saa fremsynet og havde faaet en saa fortrinlig Beliggenhed mellem Sortedamssøen og Botanisk Have, at det til Trods for sin Alder udmærket hævder sig den Dag i Dag. Hospitalets nuværende Sengeantal er ca. 1000.

De mindre heldige Forhold, hvorunder Behandlingen af smitsomme Sygdomme fandt Sted, førte til, at Kommunalbestyrelsen i 1874 besluttede at oprette to nye Hospitaler, et større og et mindre, af hvilke det sidste skulde være et Karantænehospital. Det mindre Hospital, *Øresundshospitalet*, blev først færdigt og toges i Brug i 1878; det rummede til at begynde med kun 26 Patientpladser, men stod iøvrigt tomt i de første Aar. Fra Søen kom der saa godt som ingen Patienter, hvorfor Hospitalet nærmest kom til at tjene som en Nødhjælp for Kommunehospitalet eller for saa vidt angik de ondartede epidemiske Sygdomme, for det nye Blegdamshospital. I 1889 overflyttedes de første Patienter med kroniske Lungelidelser hertil, hvilket blev Begyndelsen til Hospitalets senere særlige Formaal: at være Byens Tuberkulosehospital, og som saadan har det gennem en Aarrække spillet en betydelig Rolle i Kampen mod Lungelidelserne. Hospitalet har været Genstand for adskillige Udvidelser og har for Tiden 327 Sengepladser, der paa nær en Karantæneafdeling med 8 Senge, alle er Tuberkulosepladser.

Det store Hospital, *Blegdamshospitalet*, fuldførtes i 1879, det havde 116 Sengepladser (nu ca. 450) og var særlig bestemt til Modtagelse af Koppepatienter, og iøvrigt behandledes her i de første Aar de udefra indførte Smitsoter, altsaa foruden Kopper, Kolera, exantematisk Typhus og Dysenteri. Da det viste sig, at disse Sygdomme kun sjælden forekom, benyttedes Hospitalet dog snart til de almindelige epidemiske Sygdomme, og fra 1884 blev det bestemt, at Hospitalet fra nu af til Stadighed skulde modtage Patienter med Skarlagensfeber, Difteritis, Croup, Mæslinger og Rosen, medens Patienter med Kolera og Kopper skulde indlægges paa Øresundshospitalet.

I 1886 toges et nyt Hospital i Brug, *Vestre Hospital*, der senere, for at hædre Mindet om dets Organisator og første Overlæge, fik Navnet *Rudolph Berghs Hospital*. Hospitalet, der var paa 200 Senge, havde til Formaal at være et Tvangshospital for Patienter tilhørende Prostitutionen i dennes videste Omfang. Efter at den politimæssige Reglementering af Erhverv ved Utugt var ophævet i 1906, benyttedes Hospitalet som Supplement til Kommunehospitalets Afdeling for Hud- og Kønssygdomme, men efter at denne sidste nu er nedlagt, er Rudolph Berghs Hospital Kommunens egentlige Hospital for disse Sygdomme. Paa Hospitalet modtages saavel mandlige som kvindelige Patienter. Sengeantallet er 176.

Indlemmelserne i 1901–02 i Forbindelse med Byens stærke Befolkningstilvækst førte til et nyt, betydeligt Hospitalsbyggeri. — I 1902 aabnedes *Sundby Hospital*, der indret-

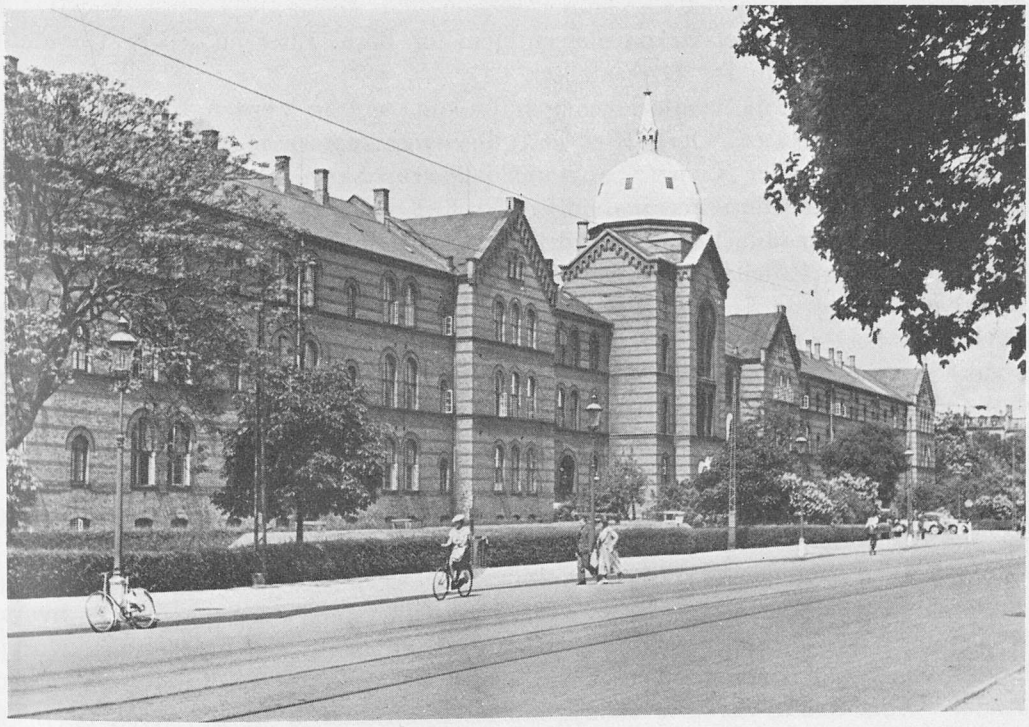

Københavns Kommunehospital færdigbygget i 1863.

tedes i den af Taarnby Kommune i 1894 opførte Forsørgelsesanstalt. Til at begynde med var det et lille Hospital med ca. 70 Sengepladser, men Bydelens kolossale Vækst har nødvendiggjort en Række Udvidelser, hvorved Sengepladsernes Antal er forøget til 420.

I 1903 aabnedes *Balders Hospital* i en af Kommunen erhvervet Ejendom, der tidligere havde afgivet Plads for de Kellerske Anstalter; det indrettedes med 76 Sengepladser og har sidenhen ikke været Genstand for Udvidelse af Betydning. Derimod har det i 1933 skiftet Karakter og benyttes nu som en Filial af Kommunehospitalets psykiatriske Afdeling.

Først og fremmest tiltrængtes dog et nyt *stort* Hospital. Overvejelserne herom paabegyndtes i 1899; i 1908 bevilgedes de fornødne Midler hertil, og i 1913 — paa 50-Aarsdagen for Kommunehospitalets Indvielse — toges det i Brug under Navnet *Bispebjerg Hospital*. Det nye Hospital, der betød en virkelig Nydannelse paa Hospitalsomraadet, indrettedes med 700 Sengepladser. I 1935 besluttedes det at opføre en psykiatrisk Afdeling med 149 Sengepladser; den toges i Brug i Sommeren 1939. Hospitalet rummer nu 875 Sengepladser og er Genstand for yderligere Udvidelse, idet en ny kirurgisk Afdeling med 156 Senge og en ny Røntgenklinik med 12 Sengepladser for Tiden er under Opførelse.

I 1916 lejede Kommunen en Ejendom paa Fuglebakken, der tidligere havde været benyttet af Homøopatisk Hospital, og her indrettedes *Børnehospitalet paa Fuglebakken* for Børn under 7 Aar. I 1920 købte Kommunen Ejendommen, og i 1925–26 opførtes i Tilslutning til Hospitalet et Rekonvalescenthjem for Børn. Efter en senere Udvidelse rummer Hospitalet nu 157 Sengepladser.

Paa et Tidspunkt, da Sanatoriesagen endnu kun var i sin Vorden, tog Københavns Kommune Initiativet til Oprettelsen af et Brystsygesanatorium for ubemidlede; det aabnedes i 1901 under Navnet: Sanatoriet i Boserup Skov, senere ændret til *Boserup Sanatorium*. Det samlede Sengeantal udgør 160. Et Led i de nuværende Hospitalsplaner er Sanatoriets Omdannelse til en Afdeling af Sct. Hans Hospital. Sanatoriet er for Tiden lukket, og Patienterne er overflyttet til Avnstrup Sanatorium (se nedenfor).

I 1936 vedtoges Opførelsen af et nyt Sanatorium, *Avnstrup Sanatorium*, ved Hvalsø. Sanatoriet, der er Danmarks største Tuberkulose-Sanatorium, blev taget i Brug i April 1940; Sengepladsernes Antal er 310.

Sct. Hans Hospital har lige siden Tresserne været Genstand for stadige Om- og Tilbygninger, og Hospitalet, der er Skandinaviens største Sindssygehospital, rummer nu ca. 2200 Sengepladser, omtrent ligelig fordelt mellem Mands- og Kvindehospitalet.

Foruden de her nævnte Hospitaler raader Kommunen over syv *Rekonvalescent-*, *Pleje- og Afvænningshjem* med ialt 275 Pladser.

Af større *private* københavnske Hospitaler kan nævnes følgende:

Dronning Louises Børnehospital, der toges i Brug i 1879, med 166 Sengepladser, hvoraf Kommunen beslaglægger mindst 115. Foruden Betaling for Kur og Pleje har Hospitalet Indtægter ved Gaver, Renter og Aarsbidrag af forskellige Legater samt ved Andel i Alm. dansk Vare- og Industrilotteris Overskud.

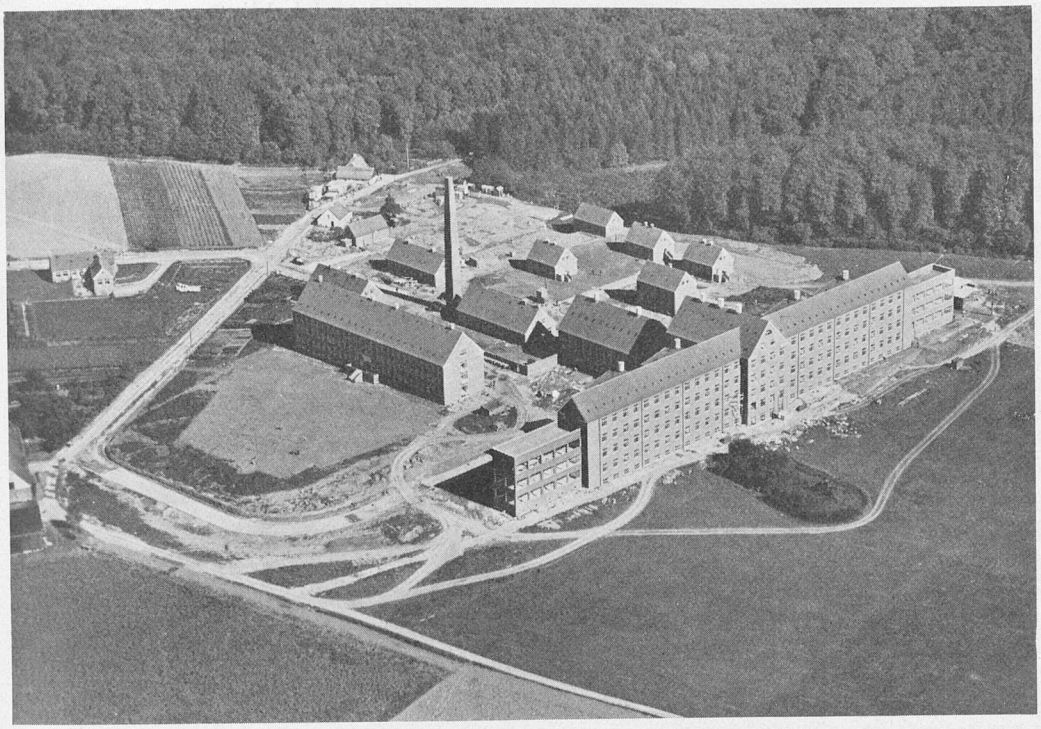

Avnstrup Sanatorium, Foraaret 1940.

Sct. Josephs Hospital, der oprettedes i 1875 af de katolske Ordenssøstre, Sct. Josephs Søstrene. Hospitalet rummer 350 Sengepladser.

Sct. Elisabeths Hospital, der er opført af Sct. Elisabeths Søstre fra Breslau, aabnedes i 1905 og rummer nu efter forskellige Udvidelser i 1924 og 1932 ialt 140 Sengepladser.

Finseninstituttet, der er stiftet i 1896 paa Initiativ af Lægen Niels Ryberg Finsen, har til Opgave at udforske og praktisk udnytte Lysets therapeutiske Anvendelse. Institutionen forvalter selv sine Ejendomme og øvrige Midler under Kontrol og Medvirken af Staten. Instituttet har Fællesdrift med *Radiumstationen*, der aabnedes i 1913 og drives af Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse. Antallet af Sengepladser er 300 paa Finseninstituttet og ca. 100 paa Radiumstationen.

Foruden de her nævnte Hospitaler findes adskillige Privatklinikker for Patienter med specielle Sygdomme, navnlig Kvindesygdomme og Øjensygdomme.

Nævnes maa det, at det kommunale Hospitalsvæsen staar i Forbindelse med forskellige af de private Hospitaler og Klinikker, saaledes at et vist Antal Sengepladser (ca. 500) paa disse belægges af Hospitalsvæsenet for at aflaste de kommunale Hospitaler. Som foran nævnt er det f. Eks. Tilfældet med Dronning Louises Børnehospital, hvor Kommunen beslaglægger langt den største Part af Sengepladserne. Hospitalsvæsenet benytter ogsaa enkelte private Rekonvalescenthjem.

I de senere Aar har Byens Hospitalsvæsen lidt under en følelig Pladsmangel, og

eksempelvis har Patienter med Sindslidelser længere Tid end heldigt maattet opholde sig paa de forskellige Hospitaler, inden de har kunnet finde Optagelse paa Sct. Hans Hospital. Foruden de betydelige Om- og Tilbygninger, der bør foretages paa dette sidste, tiltrænges der til Afløsning af Øresundshospitalet et helt nyt Tuberkulosehospital, og endvidere er det nødvendigt at foretage store Bygningsforandringer og Moderniseringer paa Blegdamshospitalet samt betydelige Udvidelser paa Kommunehospitalet og paa Bispebjerg Hospital. Alt i alt drejer det sig om Arbejder til et Beløb, der skønsmæssigt anslaas til 25 Mill. Kr.

Det samlede *Antal Sengepladser*, der gennem Aarene har staaet til Raadighed for den københavnske Befolkning, ses af nedenstaaende Oversigt:

	1863	1888	1908	1918	1939
Hospitaler under Statsadministration[1]).	ca. 300	432	410	ca. 380	464
Kbhvns. Kommunes Hospitaler og Anstalter[2])	- 940	2.026	3.175	3.803	4.924
Hospitaler under privat Bestyrelse og Privatklinikker	- 20	156	945	1.050	1.178
Samlet Antal Sengepladser[3])	1.260	2.614	4.530	5.233	6.566
Antal Sengepladser pr. 1000 Indb.	7,68	8,63	10,14	9,76	9,49

Perioden 1863–1908 viser en lidt stærkere Stigning i Antallet af Hospitalspladser, end hvad der svarer til Befolkningstilvæksten; i de senere Aar har Forholdet været omvendt. Imidlertid har Sygeligheden gennem alle Aarene som Helhed været faldende, hvorfor det kunde ventes, at Hospitalspladsernes Antal var tilstrækkeligt. Ikke desto mindre maa der nærmest siges at være Mangel paa Hospitalsplads, hvilket først og fremmest har sin Aarsag i Befolkningens stigende Tilbøjelighed til at lade sig hospitalsindlægge. Paa Københavns offentlige Hospitaler blev der i Aarene 1905/06–09/10 gennemsnitlig indlagt 21.400 Patienter eller 4,9 pCt. af Folketallet, men i Aarene 1930/31–34/35 indlagdes gennemsnitlig 44.500 eller 7,1 pCt. af den københavnske Befolkning, og Antallet af Sygedage paa Hospitalerne viste for de samme Perioder en Stigning fra 794.800 til 1.332.300 aarlig eller en Forøgelse i Antal Sygedage pr. Indbygger fra 1,8 til 2,1. Det vil atter sige, at Indlæggelsernes Antal trods faldende Sygelighed i indeværende Aarhundrede er steget ca. 45 pCt. udover, hvad der svarer til Folketallet, og som Aarsager hertil kan nævnes: Befolkningens Aldersforskydning, Sociallovgivningen, Boligforholdene, det stigende Antal Ulykkestilfælde m. m. En væsentlig Aarsag maa endelig søges i de meget lave Hospitalstakster; saaledes er Fællesstuetaksten for selvbetalende 1 Kr. og 20 Øre daglig eller den samme som i 1863, og for det store Antal

[1]) Københavns Militærhospital er ikke medtaget, saaledes at Tallene kun vedrører Rigshospitalet.

[2]) Sct. Hans Hospital er ikke medtaget i Opgørelsen.

[3]) Paa Rigshospitalet, Finsens Lysinstitut m. fl. er kun medregnet det Antal Sengepladser, der beslaglægges af københavnske Borgere. Iøvrigt maa det erindres, at der i Nabokommunerne er flere store private Hospitaler, hvis Sengepladser i betydeligt Omfang benyttes af Københavnere, hvorved Forholdstallet for de senere Aar i Virkeligheden er noget gunstigere end her angivet.

Patienter, der indlægges gennem Sygekasserne, er Betalingen som bekendt endda kun 60 Øre pr. Dag. Dette sidste Beløb svarer blot til nogle faa Procent af Kommunens virkelige Udgift pr. Sygedag og maa under Hensyn til de senere Tiders øgede Pris- og Lønniveau betegnes som meget lavt[1]).

Kommunens demokratiske Takstpolitik har ført til, at man paa anden Vis har maattet søge at dæmme op for de Hospitalsindlæggelser, der hverken lægeligt eller af sociale el. lign. Grunde kan siges at være nødvendige. Her kan først og fremmest peges paa den i København siden 1916 indførte kommunale *Hjemmesygepleje*, der fra 1924 er udvidet til ogsaa at omfatte *Barselpleje*. Hjemmesygeplejen, der ydes til Sygekassepatienter og dermed ligestillede, har til Opgave at undgaa Indlæggelse paa et Hospital eller forkorte Hospitalsopholdet, derved at der gennem Sygeplejeassistenter (i 1939 ca. 70) sikres Sygepleje i Hjemmene. Endvidere kan peges paa Betydningen af en yderligere Udvikling af den ambulante Behandling paa Poliklinikker og den vederlagsfri ambulatoriske Behandling af Kønssygdomme paa kommunale Klinikker. Nævnes maa ogsaa de Muligheder for Begrænsning af langvarige Hospitals- og Sanatorieophold, der ligger i Nutidens Bestræbelser for en tidlig Erkendelse af Sygdommene; herved begrænses Udbredelsen af Smitte, og dermed forhindres mange nye Tilfældes Opstaaen. Her sigtes i første Række til Københavns Kommunes Diagnosecentral (Centralstationen for Tuberkulosebekæmpelsen), men iøvrigt sker Diagnosens Fastslaaelse paa alle Omraader langt hurtigere nu end blot for ti Aar siden.

Det stigende Antal Hospitalsdage maner til Agtpaagivenhed og til fremtidig i endnu højere Grad end hidtil at udnytte de foreliggende Muligheder for billigere Former for Hjælp til de syge end den kostbare Hospitalisering, hvor denne ikke nødvendigvis er paakrævet.

NATRENOVATIONENS FJERNELSE, KLOAKSYSTEM OG NØDTØRFTSANSTALTER

Koleraen havde til fulde vist, hvor vigtigt det var at faa tilvejebragt en tilfredsstillende Ordning af Stadens Renovationsforhold, men for Natrenovationens Vedkommende maatte man beklageligvis endnu gennem en lang Aarrække klare sig med de Muligheder for Forbedringer, der fandtes uden et Kloaksystem. Ganske vist paabegyndtes omkring 1860 Gennemførelsen af et fuldstændigt Kloakanlæg, der lidt efter lidt udvidedes og faktisk var gennemført for hele Byen i Midten af Firserne; men Anlægget var behæftet med den store Mangel, at det betydelige Antal Kloaker udmundede dels i Havnen og dels paa forskellige Punkter af Kysten fra Kalvebodstrand til Byens nordligste Grænse, hvorfor man ikke mente at kunne tillade Vandklosetters Afløb til Systemet. Dette kom derfor kun til at optage den øvrige Del af Husspildevandet, Rendestensvandet samt det Grundvand, der tilførtes ved Dræning, medens Latrinens Bortskaf-

[1]) Se herom: Peter Andersen: »En Undersøgelse af de Faktorer, der virker paa Antallet af hospitalsindlagte Patienter udover Tilvæksten i Folketallet« i Tidsskrift for danske Sygehuse, 1938.

felse stadig maatte baseres paa »Tøndesystemet«, der vandt mere og mere Udbredelse i Løbet af Halvtredserne[1]). Sammenlignet med »Grubesystemet« betød det vel nok et Fremskridt, idet Jordbunden blev holdt fri for nedsivende Fækalstoffer (Latrin), og den hurtige Fjernelse var af sundhedsmæssig Betydning, men Stanken og Infektionsmuligheden slap man ikke af med, og Systemet var dyrt, ikke mindst naar der alligevel kom Kloaker. — I 1865 havde af Ejendommene indenfor Voldene de 510 Gruber, medens 3051 anvendte Tøndesystemet, i 1871 var der endnu 98 Gruber, og den sidste forsvandt først saa sent som i 1885. I dette sidste Aar viste en Undersøgelse af Latrinerne i godt 6.000 Ejendomme, at der i de 3.700 var større eller mindre Mangler, der maatte afhjælpes.

Som et Udtryk for Trangen til et bedre System kan nævnes, at der omkring Midten af Halvtredserne fandtes 2–300 Priveter (»Vandskriin«) i Etagerne, som Regel med Vandtryk og Udskylning til Gruberne, et ganske betydeligt Antal, eftersom det baade var en bekostelig og kompliceret Historie at indrette et kunstigt Vandtryk. Udskylningen og Afløbet foregik i nogle Tilfælde gennem de aabne Rendestene, hvorved den udpumpede Masse ofte maatte passere en lang Gadestrækning, inden den havnede i en Slamkiste, og »Reformen« synes snarere at have været til Skade end til Gavn for den offentlige Renlighed og Sundhed.

Med Kloaksystemets Gennemførelse forsvandt vistnok disse Vandklosetter, og Systemet var herefter sædvanligvis det, at der i Gaardene fandtes Latriner med Tøndeklosetter, og i Etagerne som Regel Beholderklosetter, som oftest de saakaldte Marinosklosetter, hvis Indhold tømtes ud i Trætønderne. Lavet, hvis Eneret til Bortførsel alene var knyttet til Gruberne, gled efterhaanden mere og mere i Baggrunden, og det blev forskellige Selskaber, der bortskaffede Tøndernes Indhold, dels til Byens og dels til private Samlegruber paa Amager, Raadmandsmarken, Lersøen o. s. v. Herfra afhentedes Latrinen af Landmændene; fra 1891 forsendes den tillige pr. Jernbane ud til Oplag ved forskellige Landstationer.

Ubehaget ved Samlegruberne voksede efterhaanden, som Bebyggelsen udvidedes, og Mængden af Fækalier paa Oplagsstederne oversteg ofte det tilladte Maksimum. Der førtes i det hele taget mange Klager over Systemet; eksempelvis ankedes der over, at Indholdet fra en Tønde tømtes over i en anden i selve Gaarden til Trods for, at Omhældningen var forbudt paa Byens Grund, endvidere over, at Tønderne var af Træ, og at det foreskrevne Minimum (1 Tønde for hver 20 Beboere) var for lidt i de store Ejendomme.

Til disse Klager over Natrenovationen og dens Fjernelse kom nu yderligere Kritik af det gennemførte Kloaksystem; bl. a. gik Ankerne ud paa, at Kloakerne havde for ringe Fald og ikke skylledes ud med Vandet, hvorfor der var en stinkende Lugt ved Kloakernes Gadeaabninger. Endvidere hævdedes det, at mange af Ledningerne var for smaat dimensionerede. Dette sidste hang sammen med, at Oplandet til adskillige Led-

[1]) Beregninger viste, at kun $^1/_4$ à $^1/_3$ af den samlede Fækalmasse udførtes, medens Resten forsvandt sporløst, hvilket antagelig har betydet, at største Parten trods Forbudet kom i Kloakerne og endte i Havnen. De sanitære Betænkeligheder ved en W.C.-Ordning synes saaledes at have været ret problematiske.

ninger ved Anlæget var svagt bebygget og ikke befæstet ved Stenbro. Herved forsvandt betydelige Vandmængder i Jorden, men efterhaanden som Bebyggelsen steg, og Overfladebefæstelsen øgedes, blev Ledningerne for smaa til Maksimalregnmængden. Denne Ulempe blev afhjulpet ved Hjælpeledninger, der traadte i Funktion, naar Vandet i Hovedledningerne steg under Regnskyl.

Langt værre var den Kritik, der rettedes mod Kloakernes Udmundingsforhold. Da Kloaksystemet var færdigt i 1890 for de dengang bebyggede Bydele, var Indbyggertallet dobbelt saa stort som i 1860, og derved var Spildevandsmængden blevet saa betydelig, at der ved Kysterne fandt Slamaflejringer Sted, som gav Anledning til Klager over Stank, og den Slam, der aflejrede sig paa dybt Vand i Havnen og Kanalerne, maatte stadig opmudres, hvilket var bekosteligt og ogsaa udbredte Stank. I Perioder, hvor der ikke var nogen videre Strøm, og navnlig i den varme Sommertid, var Lugten i visse Dele af Havnen utaalelig baade for de omkringboende og ikke mindst for Søfolkene, der boede om Bord paa Skibene. Navnlig var Forholdene fæle i den nu forsvundne Vestre Gasværkshavn, der ikke alene optog Spildevandet fra Byens største Ledningssystem, men ogsaa fra Kvægtorvets Slagtehuse. Ogsaa over Forholdene ved Christianshavns Kanaler, Kvæsthusbroen og Havnegade klagedes der med Rette. Det blev stadig vanskeligere at opbevare Fiskene i Hyttefadene, Badningen kunde ikke faa

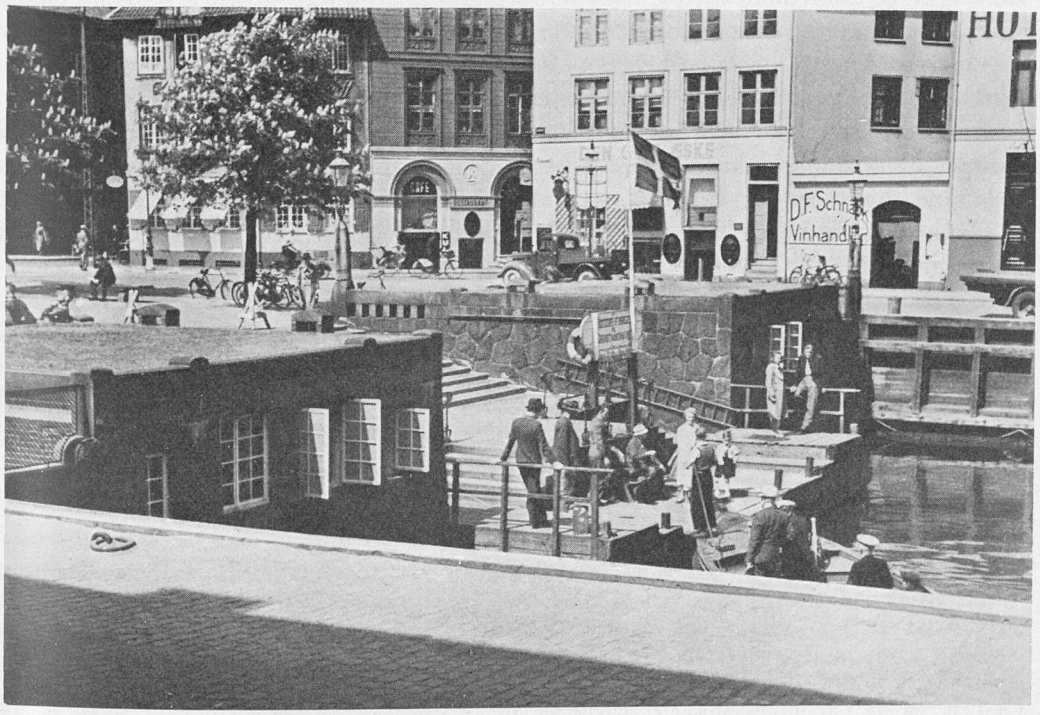

Kommunens Nødtørftsanstalt ved Enden af Nyhavn.

den Udbredelse, som det var ønskeligt, og endelig følte det mere og mere utaaleligt, at man var afskaaret fra at indføre et Vandklosetsystem[1]).

Planerne fra Fyrrerne om at pumpe Kloakvandet ud i Sundet dukkede derfor op igen, om end i en noget anden Form end tidligere, idet der nu ikke mere kunde være Tale om et dobbelt Kloaksystem. Frihavnens Anlæg i 1891 og Loven om Anlæg af en ny Godsbanegaard i 1894 satte Fart i Tingene, da disse Anlæg krævede Opfyldninger i Sundet, der maatte medføre Ændringer i Kloakforholdene for de Bydele, der berørtes af de nye Anlæg. Man blev dog ikke staaende herved, men foreslog videregaaende Anlæg, og i Slutningen af Halvfemserne blev der anlagt afskærende Ledninger paa en stor Del af Byens Omraade. Gennem dykkede Rør førtes Ledningerne til et System af Pumpestationer, hvorfra Afløbsvandet kunde pumpes ud til dybt Vand i Øresund. I Sommeren 1901 blev Hovedkloakpumpestationen ved Kløvermarksvej taget i Brug, og herved ophørte stort set Spildevandets Afløb i Havnen. I 1903 var man naaet saa vidt, at Smudsigvandets Afledning til Sundets dybe Vand i Hovedsagen var fuldført.

I 1894 var Vandklosetter blevet tilladt i den Del af Byen, der havde Afløb nordpaa til Rheden, vel at mærke mod en aarlig Afgift af Hundrede Kroner pr. Kloset, og samme Aar paabegyndtes Installation heraf i Stockholmsgade-Kvarteret. Det viste sig snart, at Ønsket om at faa det nye System indført ogsaa i forholdsvis mindre Lejligheder var stærkt, og allerede i 1897 blev det derfor tilladt at anbringe W.C. i hele Byen, da det efter Kloakplanens Vedtagelse i Februar 1897 kun var et Spørgsmaal om forholdsvis faa Aar, før Afløbet var ledet helt bort fra Havnen. Efter at Afgiftsforholdene omkring Aarhundredskiftet var blevet ordnet paa en rimelig Maade, gik det rask fremad, og i 1907 var der ca. 32.000 W.C. i København. Endelig havde det System, hvorom der var kæmpet i saa mange Aar: tout à l'égout — alt i Kloakerne — sejret.

Aarene, der er forløbet siden Kloakaffaldet førtes ud i Sundet, har til fulde godtgjort, at Planen var rigtig, og Systemet har gennem en lang Aarrække arbejdet tilfredsstillende; at det tillige var fremsynet, ses deraf, at Kanalnettet var beregnet for en Befolkning paa 850.000 Mennesker, medens Folketallet ved Projekteringens Begyndelse kun androg godt 300.000. Med W.C.-Ordningens Gennemførelse er Fækalierne fjernet paa det tidligst mulige Tidspunkt og fjernet ad Veje, der har overflødiggjort Menneskers Berøring med dem, og de er befordret til Steder, hvor der er mindst mulig Udsigt til, at de kan gøre Fortræd.

Overfladevandet afledes nu næsten overalt gennem Kloaker undtagen i de endnu landlige Distrikter, hvor de gamle Grøfter benyttes. Den samlede Længde af de offentlige og private Kloaker er ca. 715 km.

Allerede ved Kloakanlægets Udførelse var det forudset, at der paa visse Punkter

[1]) En af de Indvendinger, der var fremsat mod Indførelsen af Vandklosetter, nemlig Latrinens Gødningsværdi, var bortfaldet, da det havde vist sig, at Udgiften til Fækaliernes Udførsel fra Ejendommene til Lossepladserne og den videre Transport til Forbrugerne, betydeligt oversteg Gødningsværdien, og da Landbrugsautoriteter havde udtalt, at der ikke var særlig Interesse for at bevare Gødningsværdien for Landbrug og Gartneri.

kunde opstaa Vanskeligheder, bl. a. blev der omkring Aarhundredskiftet anlagt en Dæmning med Skibssluse i Kalvebodstrand og en Havnedæmning Nord for Redhavnen, og i de senere Aar har disse Vanskeligheder i Forbindelse med den forøgede Spildevandsmængde (Indbyggertallets og Vandklosetternes Vækst) naaet en saadan Størrelse, at man har maattet beslutte sig til at foretage visse Ændringer ved og Forbedringer af Systemet. I Aarene 1931 og 1932 foretoges en Række biologiske og bakteriologiske Undersøgelser, der gav til Resultat, at det var muligt at bibeholde de bestaaende Kloakudløb saavel paa Amagers Østkyst som ved Prøvestenen og i Svanemøllebugten, blot med visse Forlængelser af Udløbsledningerne. For Udløbene paa Amager drejer det sig kun om mindre Forlængelser, medens derimod Udløbet ved Svanemøllebugten har maattet forlænges ret betydeligt, saaledes at det lægges omtrent 4 km fra Strandpromenaden. Arbejdet gennemføres paa en særlig Maade, idet Rørene anbringes i en Tunnel, der udhugges i Kalken 30 Meter under Havbunden. Med Anlæg i Gjentofte Kommune, hvor alt Kloakvand samles til et Udløb ca. 1500 m fra Kysten ved Skovshoved, er der Tale om en samlet Bekostning paa 12–14 Mill. Kr.; Anlægene er delvis udført og for andre Deles Vedkommende under Udførelse.

Medens Undersøgelsen for saa vidt angaar de her omtalte Kloakanlæg har godtgjort, at Kloakvandet ikke behøver at underkastes nogen egentlig Rensning, er Forholdet et noget andet for de vestlige Distrikter af København og de tilstødende Nabokommuner, for hvilke Omraader Kloakvandet udledes i Kalvebodstrand, hvor Strømmen er ringe, saaledes at der ikke kan paaregnes nogen god Opspædning af Kloakvandet. Vandet renses for Tiden ved Emscherbrøndanlæg, der i de seneste Aar er udført i moderne Form med Gasindvinding. Disse vestlige Kloaksystemer agtes samlet paa Valby Fælled ved Damhusaaen, og ved Hjælp af et særligt Anlæg skal der her foretages en fuldstændig biologisk Rensning af Kloakvandet, forinden det ledes ud i Kalvebodstrand. De herhenhørende Arbejder, der beløber sig til 5 à 6 Mill. Kr., bringes til Udførelse, naar Bevilling kan fremskaffes.

Ved W.C.-Ordningens Gennemførelse i 1897 var man klar over, at der vilde gaa mange Aar, førend det nye System var fuldstændig gennemført i hele Byen, hvorfor Kommunen i 1898 afsluttede en fyrretyveaarig Kontrakt med et nyt Selskab »Kjøbenhavns Grundejeres Renholdningsselskab« om Fjernelse af Natrenovationen, og denne Overenskomst har med enkelte Ændringer stadig været gældende siden da. Selskabet forpligtede sig til at anvende Staalbeholdere med tætsluttende Laag samt til inden tre Aar at erstatte Trætønderne med Staalbeholdere. Beholderne skulde afhentes mindst 36 Gange aarlig, og ved hver Afhentning skulde der indsættes en anden renset Beholder. Endvidere forpligtede Selskabet sig til at indrette en Aflosnings- og Rensningsanstalt paa Amager i umiddelbar Nærhed af Pumpestationen paa Kløvermarksvej; fra Efteraaret 1902 skulde Latrinen aflosses her. Den Latrin, der ikke kunde sælges til Landbruget, skulde føres gennem en Ledning til Pumpestationen, fortyndes med Spildevand og derefter pumpes ud i Sundet. Renovationens Fjernelse skulde ske om Natten, og der blev paa ethvert Punkt saavel vedrørende Beholdernes Indretning og Bortkørsel som om Rensningen og Bortskaffelsen fastsat saadanne Regler, der yderligere senere er for-

bedret, at Systemet baade sanitært og æstetisk siden da i det store og hele har været saa godt, som en saadan Ordning nu engang kan blive. I 1898, da Selskabet startedes, var der 30.000, og i 1907 rundt regnet ca. 28.000 Beholdere i Brug, og af disse sidste udvekslede hver Nat ca. 4.500. I 1939 var de tilsvarende to Tal henholdsvis 3.200 og 500; til Sammenligning kan anføres, at Antallet af W.C. i 1939 er ca. 254.000.

Gødningssalget til Landmændene androg oprindelig betydelige Beløb: i 1904 var det f. Eks. 89.000 Kr., og under Verdenskrigen var Beløbet endda et enkelt Aar oppe paa 285.000 Kr., men herefter dalede det stærkt, bl. a. paa Grund af den billige Kunstgødning, og i 1939 solgtes kun for ca. 6.000 Kr.

I 1933 blev der truffet Bestemmelse om tvungen Overgang til W.C.-Systemet inden 1. November 1938; Dispensation herfra har dog maattet gives for nogle gamle Ejendomme i de indre Bydele, ligesom der endnu er betydelige Arealer i de indlemmede Distrikter, hvor manglende Kloakeringsanlæg foreløbig umuliggør W.C.-Installation. Renholdningsselskabets Koncession er derfor forlænget indtil 1. November 1943.

Det kan i denne Forbindelse omtales, at der er draget fyldestgørende Omsorg for Bortskaffelsen af Affaldsstofferne fra Kvægtorvet og de offentlige Slagtehuse. Staldgødningen og Mave- og Tarmindholdet af de slagtede Dyr sælges til Landmændene, medens Blodet sælges til en Fabrik, der fremstiller Melassefoder. Konfiskeret Kød og Kadavere koges i Kommunens Destruktionsanstalt (opført 1890), den kogte Masse tørres og pulveriseres, hvorefter den anvendes som Foder. Hestegødning samles i Gruber og føres bort af private.

I Forbindelse med Beskrivelsen af Fækalmassens Bortskaffelse skal *De offentlige Nødtørftsanstalter* omtales. Saadanne (de saakaldte Mag) fandtes allerede i Middelalderen i nogle Gader ved Havnen; de var bygget udover Vandet, altsaa en Slags Vandklosetter. Hvornaar de forsvandt, vides ikke, men de afløstes af lignende Anstalter under Broerne, særlig Knippelsbro og Højbro, samt paa flere af Oplagspladserne ved Havnen. De, der fandtes under den gamle Knippelsbro, forsvandt først med denne, altsaa i 1869, medens de, der fandtes under Højbro, i 1870 grundet paa Klage ændredes efter Tøndesystemet, indtil de endelig nedlagdes i 1878. Alle disse Latriner havde tidligere direkte Afløb til Kanalen og Havnen og gav Anledning til megen Urenlighed. — Iøvrigt benyttedes i det gamle København Porte, Kroge og afsides liggende Steder som Nødtørftsanstalter; Tiden var fyldt med Klager herover, og private Folk barrikaderede deres Porte med Bøjler, Stænger og Brædder for at værge sig herimod. Den hygiejniske Kommission foreslog, at der skulde indrettes Urinkroge, der jævnlig skulde skylles rene. I 1852 opstilledes et Par Smaahuse, de var af Træ og svarede godt til deres officielle Benævnelse, som var Urinskabe.

I 1880 indrettedes som Erstatning for de nedlagte Latriner under Højbro de første offentlige Retirader ved Nikolai Taarn, de efterfulgtes i 1880erne af Anstalter ved Tivoli, paa Kongens Nytorv, paa Vesterbros Torv og paa Søtorvet. Desuden fandtes omkring 1890 flere lignende Anstalter ved Havnen og Jernbanen. Yderligere maa nævnes, at Politivedtægten indeholdt en Bestemmelse om, at naar Konditori, Restauration eller anden offentlig Beværtning findes i en Bygning, der er forsynet med Port, er

Ejeren forpligtet til i Porten eller i Gaarden i Portens Nærhed at anbringe og renholde et lukket Pissoir, der skal være offentlig tilgængeligt, saalænge Porten er aaben[1]).

Da en Nødtørftsanstalt bør ligge skjult, men tillige skal være paa et Sted, hvor Færdslen er stor, falder det naturligt at indrette den som en underjordisk Anstalt. Den første af disse opførtes 1900 paa Amagertorv, den næste 1907 ved Nyhavn, og i 1914 opførtes underjordiske Anstalter paa Vesterbros Torv og paa Grønttorvet i Kælderen under den nye Kontorbygning for Torveadministrationen. Senere er der indrettet underjordiske Anstalter ved Nørrebros Runddel og i Gothersgade ved Kongens Have. Ialt har Byen 22 Nødtørftsanstalter. Paa Anstalterne findes paa Dameafdelingerne Bidets til gratis Afbenyttelse, ligesom der for de i og ved Parker beliggende Anstalter findes gratis Børne-W.C.

Foruden de egentlige Nødtørftsanstalter findes ialt 46 offentlige Pissoirs spredt rundt i Byen; de er søgt anbragt saa diskret som muligt.

Selvsagt kendes kun Besøget mod Betaling paa Nødtørftsanstalterne; i 1939–40 har det andraget 571.000 for Toilet og 29.000 for Haandvask.

DAGRENOVATIONENS FJERNELSE[2])

Hvad Dagrenovationen angik, var der i 1857 blevet indført daglig Fejning af Gaderne; Fejningen paahvilede Grundejerne. Saavel Gade- som Husaffaldet bortkørtes paa »Skraldevognene«, hvis Navn stammer fra, at Kuskene, da Beboerne selv skulde bringe Husaffaldet ud til Vognene, meldte deres Ankomst med en Skralde. I Systemet indførtes lidt efter lidt en Række Smaaændringer, men endnu i Firserne klages der stadig over Gadernes og Pladsernes Urenlighed, og hele Ordningen lod utvivlsomt endnu en Del tilbage at ønske. Indtil 1908 var den offentlige Gadefejning delvis bortakkorderet til Fattigvæsenet, der lod Fattiglemmerne udføre Arbejdet.

Den nuværende Ordning er i store Træk den, at Kommunen bortkører Husaffaldet fra ca. 30.000 Husaffaldsbeholdere og Gadeaffald fra ca. 300 km Gade, medens Grundejerne bortfjerner Affaldet fra ca. 36.000 Husaffaldsbeholdere og Gadeaffald fra ca. 280 km private Gader. Siden 1930 anvendes Støvplader ved Udbæring af Beholderne og Kørsel med lukkede Vogne (Bomlæs) for den Del af Dagrenovationens Bortkørsel, der paahviler det offentlige. Tømningen foregaar daglig og paabegyndes tidlig om Morgenen samtidig i alle Distrikter. Bortfjernelsen af Husaffald ved privat Foranstaltning foregaar nu stort set efter tilsvarende Principper.

Fejningen af Gadearealet paahviler dels det offentlige og dels Grundejerne. Gadeaffaldet fjernes for Hovedgadernes Vedkommende daglig, og af de fleste asfalterede og træbrolagte Kørebaner samt enkelte brolagte Kørebanearealer foretager Kom-

[1]) Bestemmelsen eksisterer den Dag i Dag (Politivedtægtens § 81), dog kun i de Tilfælde, hvor det paagældende Konditori eller Beværtningslokale ikke har indendørs Pissoir.

[2]) Den flg. Fremstilling bygger ialt væsentlig paa den af et kommunalt Tjenestemandsudvalg i Decbr. 1938 afgivne Betænkning III vedrørende Dagrenovationens Fjernelse og eventuelle Udnyttelse.

munen endvidere Dagen igennem en særlig Renholdelse, ved hvilken der i stigende Grad benyttes Spuling ved Hjælp af særlige Motorvandvogne.

Henimod $^4/_5$ af den samlede Mængde af Hus- og Gadeaffald (der ialt udgør ca. 230.000 t aarlig) tilføres Kommunens Lossepladser ved Amager Strandvej og paa Valby Fælled; største Parten af Resten bortkøres til Gartnerier og private Lossepladser i København og Omegnskommunerne.

Medens baade Frederiksberg og Gjentofte Kommune har bygget Forbrændingsanstalter til Dagrenovationens Tilintetgørelse, har København altsaa endnu sine Lossepladser, om hvilke der er sagt mange haarde Ord. Siden 1932 har Driften forsøgsvis været tillempet efter Bradford Systemet (d. v. s. en Afdækning af Affaldet med Jord efter Skraldets Oplægning), hvorved saavel Rotteplagen som Lugtulemperne og det uæstetiske Syn er betydeligt formindsket. De opfyldte Arealer har givet Plads for Parkanlæg, navnlig kan nævnes den 17 ha store Folkepark, der i 1938–39 anlagdes paa den tidligere Losseplads paa Valby Fælled; i 1940 er projekteret en Række nye Anlæg, bl. a. paa Amagers Østkyst.

Der arbejdes for Tiden energisk paa at faa gennemført en i hygiejnisk og æstetisk Henseende tilfredsstillende Ordning af Dagrenovationens Opsamling og Fjernelse, bl. a. ved bedre Beholdere til støvfri Tømning af Husaffaldet, Indbæring af Gadeaffaldet til Beholderne i Gaardene umiddelbart efter Fejningen, og Overgang til en for hele Byens Omraade ensartet Kørselsordning baseret paa standardiseret Motordrift.

Lersøparken, anlagt i 1911 paa en tidligere Losseplads.

Hvorvidt Affaldets endelige Tilintetgørelse vil komme til at foregaa ved Forbrændingsanstalt alene eller kombineret med en Formaling til Udnyttelse af Gødningsværdien efter det saakaldte Dano-System, er endnu ikke endelig afgjort[1]). De høje Priser, der i Storbyens Nærhed maa betales for Staldgødning, har skabt en betydelig Interesse, bl. a. hos Gartnere og Haveejere for den sidstnævnte Form for Skraldets Udnyttelse.

Meget taler herefter for, at den endelige Løsning bliver et blandet System, saaledes at Skraldets Gødningsværdi og varmegivende Evne søges udnyttet i Forhold til Efterspørgslen, medens den øvrige Skraldemængde tilføres en Forbrændingsanstalt, hvor Affaldets brændbare Dele vil blive udnyttet.

Naar det nye her skitserede System for Dagrenovationens Opsamling og Fjernelse er gennemført, vil den væsentligste Mangel, der klæber ved Byens offentlige Hygiejnesystem, ikke mindst under Hensyn til Spørgsmaalet om Rottefarens Bekæmpelse være fjernet.

VANDFORSYNINGEN

I 40erne og 50erne arbejdedes der energisk paa en Forbedring af Byens slette Drikkevandsforsyning, men en tilfredsstillende Ordning fandt dog først Sted, da Byens første Vandværk blev taget i Brug i August 1859. Værket var anlagt efter engelsk Mønster. Gennem et Ledningsnet af Støbejernsrør blev Vandet ved Damptryk ført rundt i Byen og kunde overalt naa op i Husenes øverste Etager. Værket var hovedsagelig baseret paa Overfladevand, der gennem Harrestrup Aa førtes til Damhussøen, men der skete en vis Tilblanding af Grundvand. Der var nemlig i Begyndelsen af 50erne paabegyndt Brønde og Boringer ved Harrestrup Aa med særdeles gunstigt Resultat, og Vandet fra disse kunde løbe eller oppumpes til Aaen. Forøvrigt regnede man at have et Reservoir i de nordlige Søer og Moser. Fra Damhussøen førtes Vandet videre til Mariendal og herfra gennem en Jernledning under Frederiksberg til Sct. Jørgenssø, der fra Vandværkets første Begyndelse tjente som Samlingsbeholder. Her blev Vandet filtreret og gennem en Jernledning ført videre til Maskinhuset ved Vester Farimagsgade.

Vandforbruget steg rask, og i Halvfjerdserne maatte man se sig om efter nye Vandomraader, hvilket resulterede i, at Kommunen købte Søndersø, saaledes at man nu var naaet til, at København maatte hente sit Vand tyve Kilometer borte fra Byen. Vandet i Søndersø var imidlertid ikke altid af god Beskaffenhed, og i 1882 besværliggjorde en stærk Udvikling af Alger i høj Grad Filtrationen, og Vandet fik en daarlig Lugt og Smag. Forsøgsvis blev der i 1884 foretaget en Boring ved Søens Bredder, og det viste sig, at der i nogen Dybde fandtes et stærkt vandførende Lag. Den Tanke opstod da, om det ikke vilde være muligt at gaa bort fra at benytte Overfladevand og i Stedet for udelukkende basere Byens Vandforsyning paa Grundvandet fra de under-

[1]) Ved adskillige nye Bebyggelser er der indrettet Forbrændingsovne i selve Ejendommene, og for disse er Spørgsmaalet om Husaffaldets Bortskaffelse altsaa bortfaldet.

jordiske vandførende Lag, der laa umiddelbart over eller i de øverste Lag af Kalkformationen. Dette var der saa meget desto mere Grund til, som Overfladevandet dels indeholdt Infektionsmuligheder og dels om Sommeren, naar Forbruget steg, ikke kunde strække til, medens Vandet fra de underjordiske Lag syntes at være tilstede i rigelig Mængde og altid havde vist sig at være af udmærket Beskaffenhed ved sit Udspring og kimfrit. For at vinde tilstrækkelig Klarhed over alle herhenhørende Spørgsmaal paabegyndtes i 1886 systematiske geologiske og hydrologiske Undersøgelser af hele Byens Omegn, og Resultatet blev herefter, at København fra 1893 udelukkende saavel Sommer som Vinter har faaet sit Vand fra artesiske Kilder med absolut kimfrit og infektionsfrit Kildevand. De aabne Løb til Byen erstattedes med lukkede Ledninger, hvilket var fuldstændig gennemført i 1900, hvorefter Damhussøen udgik af Anlæget. Overgangen til Benyttelsen af Grundvandet er ganske utvivlsomt en væsentlig Aarsag til Sundhedstilstandens Forbedring siden Aarhundredets Midte. At det krystalklare, kølige, velsmagende, rene og kimfri københavnske Drikkevand ogsaa fremtidig vil bevare sin fortrinlige Karakter, derfor borger de geologiske Dannelser, som gennem Aartusinder har holdt den dybe vandførende Zone steril. Naar der siden 1893 har været ført en sanitær Kontrol med Vandet, gaar denne alene ud paa at kontrollere, at der ikke finder nogen Forurening Sted ved Vandets Afjerning, Transport og Fordeling til Forbrugerne.

Til de to ældste Grupper af Vandindvindingsanlæg, »Kilderne« i Harrestrupaaens Dal og Søndersøanlæget, kom i 1908 Thorsbroanlæget (udvidet 1912–14), der ligger Syd for Taastrup og Hedehusene og ligesom Søndersøanlæget i en Afstand af ca. 20 km fra Byen. Imidlertid var Vandforbruget stadig i stærk Stigning, hvilket ikke alene skyldtes Befolkningstilvæksten, men ogsaa Indførelsen af Vandklosetter og den forbedrede Hygiejne, og det var derfor nødvendigt at undersøge Mulighederne for at indvinde nye Vandmængder i andre Egne. De herhenhørende Undersøgelser har strakt sig over et Omraade paa ca. 1500 km² og naar mod Nord til Helsingør–Fredensborg, mod Syd til Køge–Ringsted og mod Vest til Ringsted–Bramsnæsvig. København har sikret sig Ret til Vandet i Arresø, men skal dog efter den nugældende Overenskomst have truffet Bestemmelse herom inden 1955. I 1939 er Vandvæsenet gaaet i Gang med Prøvepumpninger og Planer til et nyt Anlæg, som tænkes anbragt syd for Arresø.

Anlægene er i den forløbne Aarrække stadig blevet udbygget og forbedret, og endvidere er der tilkommet helt nye Anlæg, nemlig ved Nybølle (5–6 km Nord for Taastrup), Vest for Søndersø, ved Marbjærg og St. Valby (Nordvest for Hedehusene) og sidst det store Anlæg ved Lejre Vest for Roskilde.

Fra Thorsbroanlæget og fra Anlægene ved Marbjærg og Lejre indpumpes Vandet fuldt færdig til Brug og under fuldt Tryk til Byen, medens den øvrige Del af Vandmængden føres til Byen som Raavand, der filtreres, oppumpes og fordeles ved Hjælp af Anlæg herinde.

Anlæget ved Lejre er endnu det længstbortliggende, der er ca. 40 km herfra og til Tinghøjbeholderne i Buddinge, hvortil Vandet ledes. For hundrede Aar siden sendtes Vand fra Helligkors Kilde i Roskilde i Tønder med Jernbane til København, hvor det for 1 Skilling pr. Flaske solgtes fra forskellige Udsalg, bl. a. ved Rundetaarn. I 1850

fremsatte en Løjtnant Saxtorph et Projekt om at lede Vandet fra Kilderne ved Roskilde til København gennem Rør af Guttaperka, i 1937 er Planen blevet til Virkelighed om end under andre Former.

Lejreværket er blevet helt færdig i Foraaret 1940.

Omkring 1850 ansloges Københavns Vandforbrug til ca. 20 Millioner Tønder eller et Døgnforbrug paa 53,3 l pr. Indbygger. Siden Vandværkets første Driftsaar har Forbruget stillet sig saaledes:

	Samlet aarligt Vandforbrug Mill. Liter	Gnstl. Forbrug pr. Døgn pr. Indbygger (Liter)	Maksimumsforbrug pr. Døgn pr. Indbygger (Liter)
1860.....	2.497	44,4	57,7
1880.....	5.364	62,8	88,8
1900.....	11.311	86,5	121,4
1920/21.....	23.850	116,3	146,0
1939/40.....	47.740	186,8	265,3

Pr. Indbygger er Vandforbruget nu ca. 4 Gange saa stort som i 1860, og Stigningen falder navnlig paa Tiden siden Aarhundredskiftet. Af Vandet benyttes ca. $^2/_5$ til Næringsbrug o. l., medens de $^3/_5$ medgaar til Husbrug og W.C.-Skylning.

Hvis Udviklingen fortsættes, maa en yderligere kraftig Stigning i Vandforbruget anses for sandsynlig, og efter Forholdene i andre store Byer mener Vandforsyningen da at maatte regne med, at det daglige Forbrug i de næste femogtyve Aar vil kunne stige til $^1/_4$ m³ (250 l) pr. Indbygger. En saadan Udvidelse af Forbruget vil kræve meget betydelige Udgiftsbeløb, og Fremskaffelsen af de store Vandmængder kan muligvis ogsaa volde Vanskeligheder.

Efterhaanden er det nemlig ikke Hovedstaden alene, men ogsaa de sjællandske Provinsbyer og bymæssige Bebyggelser, der tærer stærkt paa Vandet i Undergrunden. Rimeligvis bliver det nødvendigt at lade foretage en offentlig Undersøgelse for at faa konstateret Undergrundens Vandkapacitet og Indvindingsmuligheder, og maaske maa der ad Aare etableres en Fordelingsplan for Vandet. Allerede nu finder der et Samarbejde Sted mellem København og forskellige af de omliggende Kommuner; i 1939/40 leveredes der f. Eks. til Frederiksberg 5,9 Mill. Kubikm., og til Gladsaxe 372.000 Kubikm. foruden mindre Mængder til andre Vandværker.

Ganske vist har der været Planer fremme om at aflaste Indvindingsværkerne ved at anvende Havvand til teknisk Brug, men disse Planer er opgivet af hygiejniske og økonomiske Grunde. Havvandets Anvendelsesmuligheder er ret begrænsede, og de nødvendige Ledningsnet vil koste Kommunen og Grundejerne saa store Millionbeløb, at Planernes Gennemførelse maa blive en Udvej, man kun søger til, naar alle andre Muligheder er udtømt.

BYENS BADEFORHOLD

Om de københavnske Badeforhold i Fyrrerne og Halvtredserne er der ikke stort at fortælle. Badeindretning i Lejlighederne var og maatte naturligvis være en ren Undtagelse, saalænge den vigtigste Betingelse herfor, nemlig et Vandsystem, manglede; men

de hygiejniske Forhold iøvrigt i Erindring har Sansen for at gøre noget paa dette Omraade næppe været synderlig stor. Af offentlige Badeanstalter nævnes ganske enkelte, først og fremmest Rysensteen Badeanstalt (hvortil ogsaa var knyttet Søbade), der aabnedes i 1825, og som benyttede Saltvand til sine Bade, men for den jævne Befolkning var disses Betydning yderst ringe.

Udviklingen af *Varmtvandsbadningen* har i store Træk været følgende.

I 1865 fik København sin første virkelige Badeanstalt for billige Bade: Den Hambroske Vadske- og Badeanstalt paa Hjørnet af Hindegade og Borgergade. Den opførtes udelukkende for Penge, der var stillet til Borgerrepræsentationens Raadighed af den danskfødte Baron Hambroe i London for at befordre Indretningen af Bade- og Vadskehuse for de fattigere Klasser i hans Fødeby. I 1877 blev en tilsvarende Anstalt ved Trinitatis Kirkeplads taget i Brug, men til denne sidste maatte Kommunen selv tilskyde et mindre Beløb. Anstalterne, der indeholdt Kar-, Styrte- og Brusebade, blev til Tider stærkt benyttet. I 1903 nedlagdes Anstalten i Borgergade, der efterhaanden var blevet meget umoderne og desuden gav et betydeligt Underskud. Anstalten ved Trinitatis Kirkeplads, der var adskillig bedre indrettet og derfor ogsaa i ret udstrakt Grad benyttedes af et bedrestillet Publikum, var i Drift til 1918, dog alene som Badeanstalt, idet Vadskeanstalten blev nedlagt i 1908. Det viste sig nemlig, at denne sidste efterhaanden mindre blev benyttet af den fattige Befolkning, for hvis Skyld den var oprettet, end af professionelle Vaskekoner, der pr. Vogn bragte større Tøjmængder, som de havde vasket hjemme, til Anstalten, hvor de saa foretog en meget vandspildende Skylning.

I 1868 indrettedes Badeanstalten »De romerske Bade« i Tordenskjoldsgade; i mange Aar var den Byens fashionableste Badeetablissement og det eneste for romerske Bade. Til at begynde med var det en ganske god om end ret spartansk udstyret Anstalt, men den forældedes hurtigt og maatte nedlægges i 1905. I Firserne kom to nye Badeanstalter til, nemlig Vesterbros Badeanstalt paa Vesterbrogade og Nørrebros Badeanstalt i Blaagaardsgade. Anstalten paa Vesterbro, der var Privatejendom, eksisterede indtil 1920. Foruden Kar- og Brusebade kunde der her faas forskellige medicinske Bade, og tillige havde den en lille russisk Badstue. Den var altsaa væsentlig beregnet paa et Publikum, der havde Raad til at betale høje Priser. Nørrebros Badeanstalt, der opførtes af et Aktieselskab, var ret primitiv, men da den havde en god Beliggenhed, blev den ganske godt besøgt. Endnu i sit sidste Driftsaar 1936 havde den 25.000 Besøgende; den nedlagdes med Udgangen af 1936. I 1892 aabnedes i Tilknytning til Lægeforeningens Boliger »Østerbros Brusebadstue«.

I Slutningen af Firserne ansloges det aarlige Antal Bade i de københavnske Anstalter til 489.000, hvoraf 295.000 var Karbade eller 1 Karbad aarlig pr. Indbygger.

I Halvfemserne faldt Rysensteen Badeanstalt som et Offer for Byens og Havnens Udvikling, men i Begyndelsen af indeværende Aarhundrede skete adskilligt paa Badevæsenets Omraade. For at imødekomme et Ønske fra Beboerne paa Vesterbro oprettedes i 1903 den første kommunale Badeanstalt i Saxogade, udelukkende med Brusebade; i 1934 blev Anstalten overdraget til Skolevæsenet. Igennem adskillige Aar havde Badeanstalterne paa Kommunehospitalet og det kgl. Frederiks Hospital været tilgængelige, ogsaa for Publikum udenfor Hospitalet, men paa begge Hospitaler var Bade-

indretningen alt andet end tidssvarende. I Aarene 1900–02 blev Badeanstalten paa Kommunehospitalet fuldstændig ombygget og moderniseret og fremtraadte nu som en virkelig Mønsterbadeanstalt, og foruden at betjene Hospitalets Patienter og Funktionærer blev den stadig ved med at være en offentlig tilgængelig Badeanstalt.

Endelig fik Byen i 1903 et virkeligt første Klasses Badeetablissement, nemlig »Badeanstalten København«, der i sin Art den Dag i Dag er Byens førende. Den opførtes af et Aktieselskab, og Byggesummen inklusive Inventar beløb sig til godt 1 Mill. Kroner. Den indrettedes med Kar- og Brusebade og romerske og russiske Bade; tillige indrettedes medicinske Bade m. m.

Endvidere skal for Fuldstændighedens Skyld nævnes, at der i 1898 i Tilknytning til Skodsborg Badesanatorium blev indrettet en Lysbadeanstalt for medicinske Bade, særlig elektriske Lysbade. Den laa oprindelig i Gothersgade, men flyttedes i 1902 til de nuværende Lokaler i St. Kongensgade.

I 1904 fik København sin første lukkede Svømmehal, nemlig Saltvandsbadeanstalten »Gamma« paa den nuværende Fridtjof Nansens Plads. Den indeholdt 2 Svømmebassiner; et Herrebasin paa 4 × 14 m og et Damebassin paa 4 × 9 m, Dybden i begge var 1,4 m, altsaa efter vor Tids Begreber ikke meget imponerende. Men Vandet, der pumpedes ind fra Yderreden, var friskt og godt og holdt en Temperatur af 15° C. Anstalten gik dog ret daarligt og maatte lukkes faa Aar efter Starten (vistnok 1911); Bassinerne findes fremdeles i Ejendommen.

I de her nævnte Badeanstalter blev der i 1905–06 givet 950.000 Bade (674.000 til Mænd og 276.000 til Kvinder) eller gennemsnitlig 2,2 Bade aarlig pr. Indbygger.

Hertil kom saa Lejlighedernes Forsyning med Baderum, hvilket for første Gang er belyst ved Folketællingen i 1906; ialt havde 4.700 Lejligheder eller 3,8 pCt. Adgang til Baderum. Hovedsagelig fandtes Badeværelserne ved de større Lejligheder; af samtlige 2- og 3 Værelsers Lejligheder havde saaledes kun 800 eller godt 1 pCt. Adgang til Badeværelse.

Den kommunale Badeanstalt i Saxogade var tænkt som den første af ialt syv, der skulde anlægges i de forskellige Bydele. Imidlertid gik det kun langsomt med at faa Anstalterne opført, hvilket ikke mindst skyldtes den Bekostelighed, der var forbundet med Driften; at der var Trang til et kommunalt Initiativ, var uden for al Tvivl, hvilket de talrige Andragender fra de forskellige Bykvarterers Beboere noksom beviste.

I 1909 og 1910 fuldførtes de kommunale Badeanstalter i Sofiegade og Helsingørsgade, væsentlig indrettet med Brusebade for Øje. Hertil kom saa i 1917 Badeanstalten i Sjællandsgade og i 1930 Badeanstalten ved Enghaveplads, hvorefter Kommunen raader over fire tidssvarende Badeanstalter. Desuden er Badeanstalterne ved Skolerne i Sundbyøster (Smyrnavej) og Vigerslev Allé offentlig tilgængelige tre Hverdage ugentlig for Mænd og de øvrige tre Hverdage for Kvinder.

I 1923 opførte Arbejdernes Andels Boligforening i Forbindelse med et af sine Komplekser i Brønshøj en offentlig Badeanstalt: Havebyens Badeanstalt, og i 1936 aabnedes en mindre privat Badeanstalt i Sundbyerne: Amager Varmtvandsbadeanstalt.

Men en stor og moderne *Svømmehal* i Lighed med, hvad der fandtes i en Række andre Storbyer, savnede København stadig.

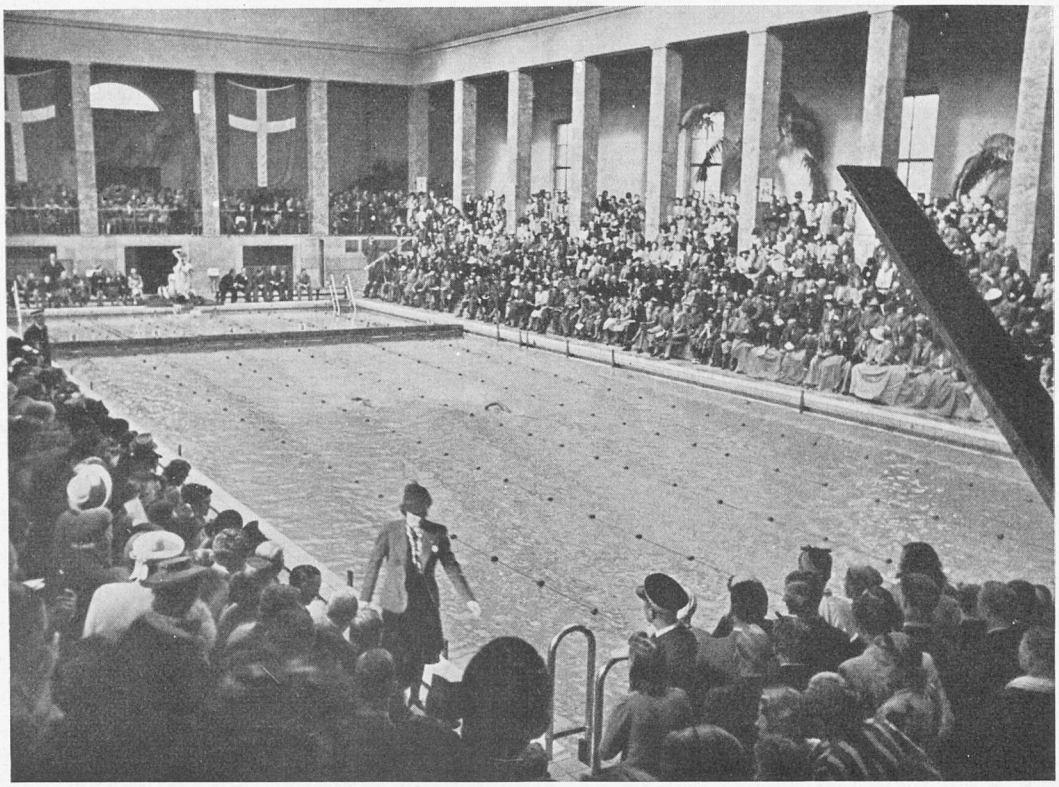

Københavns Svømmehal, opført 1929.

I adskillige Aar havde Idrættens Folk syslet med Planer om Opførelse af en Svømmehal, men først i 1929 lykkedes det ved et Samarbejde mellem Kommunen og »Københavns Idrætspark« at faa Sagen gennemført. Varede det længe, inden København fik sin Svømmehal, blev Resultatet til Gengæld ikke blot teknisk fuldkommen, men Byen blev en smuk Seværdighed rigere. Bygningen opførtes ved Siden af Idrætshuset, og foruden en Svømmehal kom den til at indeholde en haardt tiltrængt Badeanstalt for Østerbrokvarteret. Hele Anlægget kom til at koste 1,6 Mill. Kr., hvoraf Kommunen tilskød 691.000 Kr., heraf 286.000 Kr. som Laan, ydede en Laanegaranti paa 900.000 Kr. og desforuden paatog sig at dække $^1/_3$ af An-

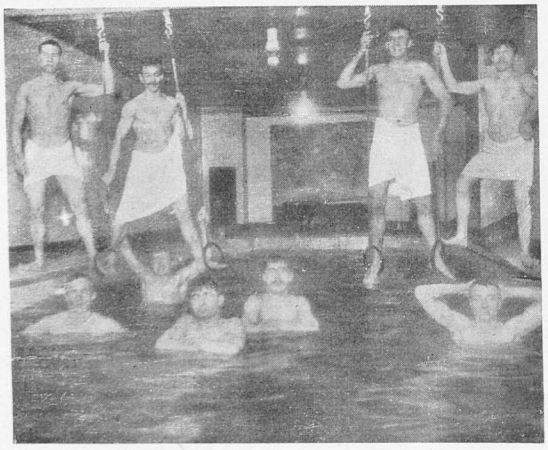

Saltvandsbadeanstalten »Gamma«, Fotografi fra 1906.

staltens aarlige Underskud. Indvielsen fandt Sted d. 11. Novbr. 1930. I Kompleksets nederste underjordiske Etage findes det tekniske Maskineri; her tilsættes Saltet og de andre desinficerende Stoffer det forud opvarmede københavnske Drikkevand, og her foregaar den kemiske Kontrol, der borger for, at Vandet, inden det pumpes op i Hallen, er absolut rent og bakteriefrit. Ovenover ligger Badeanstalterne — en for Mænd og en for Kvinder — med Brusebade, Karbade og Dampbade med Plads til ca. 110 badende ad Gangen. Hertil slutter sig saa Omklædningskabiner og -skabe samt Afvaskningsrum for Svømmehalspublikummet; der er Omklædningsplads til over 300 Personer i hele Hallen. Øverst i Bygningen findes Svømmehallen, der er 28 × 54 Meter og rummer et Svømmebassin paa 12 × $33^{1}/_{3}$ Meter omgivet paa begge Langsider af aftrappede Siddepladser for Tilskuerne (der er Plads til 1200 Tilskuere). Vandets Temperatur er 22°, dets Saltholdighed er 1 pCt., og Dybden varierer fra 90 cm til 5 m. Bassinet rummer nemt 100 Personer ad Gangen.

Som bekendt har Frederiksberg Kommune i 1934 opført en Bade- og Svømmeanstalt paa Yrsavej, der ligeledes er et smukt og velindrettet Badeinstitut, omend af noget mindre Dimensioner.

En samlet Opgørelse viser herefter følgende Resultat for 1939/40:

	Mænd	Kvinder	Tilsammen
Kommunale Badeanstalter[1])	560.600	395.800	956.400
Badeanstalten i Forbindelse med Svømmehallen[2])	173.900	142.600	316.500
Badeanstalten »København«	–	–	189.900
Øvrige private Badeanstalter	–	–	49.500
Tilsammen	c. 866.000	c. 646.300	1.512.300
Aarligt Antal Bade pr. Indbygger	c. 2,67	c. 1,73	2,17

Hertil kommer saa *Skolebadningen*, hvortil Begyndelsen blev gjort i 1890, i hvilket Aar de første Brusebade indførtes ved to Kommuneskoler. I 1906 var der indrettet Brusebade ved sytten Skoler, og i 1905/06 blev der i Skolerne givet 290.000 Bade, hvilket betød, at hver Elev i de Skoler, der var forsynet med Badeindretning, fik ét Bad hver 14. Dag. I 1939 findes Badeindretning ved 54 kommunale Skoler, og i Løbet af faa Aar vil det være indført paa de Skoler, hvor den endnu mangler. Det har endvidere været paatænkt at udstyre nogle af de nyeste Skoler med Svømmebassiner, men Omkostningerne herved har hidtil afholdt derfra.

Ordningen er herefter, at Gymnastiktimerne afsluttes med et obligatorisk Brusebad, og desuden gives der de Elever, der ikke ønskes fritaget derfor, et Renselsesbad hver anden Uge. Til dette Bad faar Eleverne udleveret Sæbe og Træuld, og foruden en Afskylning i et Bad, der holder ca. 37 Grader, gives en saakaldt kold Douche paa ca. 20 Grader. — Skolebadenes Betydning rækker utvivlsomt længere end den direkte, idet de maa antages at højne den almindelige Renlighedstrang.

[1]) Herunder er medregnet de badende fra Byen paa Kommunehospitalets Badeanstalt og de offentlige Bade paa Badeanstalterne ved Skolerne i Sundbyøster og Vigerslev Allé.

[2]) I Svømmehallen var Antallet af Badende 155.200.

Endelig er den københavnske Befolknings Varmtvandsbadning i de senere Aar undergaaet en betydelig Ændring til det bedre, takket være den Interesse, der har været for at indrette *Baderum i Lejlighederne*. Medens endnu i 1921 kun en Tiendedel af de københavnske Lejligheder var forsynet med Badeindretning, saa var det i 1935 Tilfældet med en Trediedel, og senere er Forholdet yderligere forbedret. I 1939 kan det anslaas, at ca. 86.000 af Byens ialt 243.000 Lejligheder eller de 35 pCt. er forsynet med Badeindretning[1]). Selv om Forholdene endnu lader adskilligt tilbage at ønske, er Forbedringen gennem de senere Aar dog umiskendelig og bør ikke undervurderes[2]).

Søbadningen foregik i Midten af forrige Aarhundrede først og fremmest fra »Rysensteen« (og Estakaderne) og fra en af Kommunen i 1850 anlagt offentlig Badeanstalt for Mænd ved Kalvebodstrand paa Christianshavnssiden; en tilsvarende for Kvinder opførtes i 1876. Dertil kom flere Anstalter paa Vester- og Østerbro. I den sidste Bydel omtrent udfor Kastelsvej laa Møens (senere Engelbrechts) og Bechs Badeanstalter, der havde stort Besøg indtil Slutningen af Halvfemserne, da Frihavnsanlægget standsede Badningen. I en Aarrække badedes der ogsaa paa enkelte Steder i selve Havnen, saaledes paa »Holmen« udfor den nuværende Havnegade og fra Badeanstalten »Venedig« ved Flaadens Leje, og et ejendommeligt Syn var det at se de mere dristige svømme omkring i den efterhaanden livlig trafikerede Havn.

Kloaksystemets Gennemførelse blev ødelæggende for Badeanstalterne i Havnen, de forsvandt da ogsaa efterhaanden og blev erstattet af andre, der blev anbragt udenfor Byen. Størst Betydning fik Badeetablissementet *Helgoland*, der anlagdes i 1885 ved »Svanholm«, et Stykke længere ude end det Sted i Svanemøllebugten, hvortil det flyttedes i 1914, og hvor det forblev, indtil det nedlagdes i 1931. Her laa Helgoland endnu i seks Aar, medens man langsomt solgte bort af den; de sidste Rester forsvandt først i 1937, da Anlægget af den ny nu fuldførte Baadehavn paabegyndtes.

Efter at det nye Afvandingssystem var gennemført, blev Vandet i Havnen igen saa rent, at det kunde benyttes til Badning. I 1902 aabnedes en kommunal Søbadeanstalt ved Kalvebod Brygge, og i 1908 erstattedes den med en kommunal Skole- og Folke-Søbadeanstalt, der nu har sin Plads i Gasværkshavnen. I 1905 aabnedes en privat Badeanstalt ved Langebro, der fik det gamle Navn »Rysensteen Badeanstalt«, og i 1908 anlagde Kommunen yderligere en Søbadeanstalt ved Langebro. Foruden fra disse Anstalter finder Søbadning paa Københavns Kommunes Grund Sted fra to Badeanstalter paa Amagers Østkyst, fra en Badeanstalt i Sydhavnen og fra tre i Skudehavnen. Fra samtlige de her nævnte Badeanstalter leveredes der i 1938 ca. 800.000 Søbade, hvoraf ca. Halvdelen var Skolebade. Fra 25 kommunale Skoler har Børnene Adgang til Søbadning og faar Undervisning i Svømning.

Alt i alt er det et beskedent Antal Søbade, som Byen selv leverer sine Beboere, og som Forholdene har udviklet sig med Byens og Havnens Vækst, maa Søbadningen indenfor Kommunens Grænser blive yderst primitiv og utidssvarende. Det store og stadigt stigende Antal af Byens Befolkning, der har Ønske om Søbadning, maa derfor søge hen

[1]) Se endvidere S. 96.

[2]) I denne Forbindelse kan ogsaa nævnes, at der ved mangfoldige industrielle Anlæg er indrettet Renselsesbade for Arbejderne.

til de store Badepladser Nord og Syd for København, men da Badningen her hovedsagelig finder Sted som Friluftsbadning, unddrager den sig en talmæssig Undersøgelse.

SKOLEHYGIEJNEN

I en Beskrivelse af Stadens Sundhedsforhold bør Skolehygiejnen ikke lades uomtalt, saa meget desto mere, som det var en københavnsk Læge, der ved sine Undersøgelser over Sundhedstilstanden blandt københavnske Skolebørn først vakte Sansen herfor[1]).

For hundrede Aar siden var de københavnske Skolelokaler og deres Udstyr yderst tarvelige, og nogen Forstaaelse af, at Skolen havde et Ansvar for Børnenes legemlige Sundhed og Velbefindende, eksisterede ikke. Bortset fra Gymnastikundervisning for Drenge — Pigegymnastikken er ikke mere end et halvt Hundrede Aar gammel — var Skolehygiejne et ukendt Begreb. I den citerede Undersøgelse fra 1881 oplystes bl. a., at $^1/_3$ af Drengene var svagelige, og at Pigernes Sygelighedsprocent var 39,4. Skriftet foranledigede, at der i 1882 nedsattes en Kommission til Undersøgelse af Skolevæsenets sanitære Mangler og iværksattes en ny Undersøgelse om Sundhedsforholdene blandt 30.000 Børn. Nu var Interessen for Spørgsmaalet vakt, og fra Sundhedsautoriteterne stilledes en Række Krav om bestemte Normer for Klasseværelsernes Dimensioner, om Vinduesareal i Forhold til Gulvareal og for Børnetallet i Klasserne. Endvidere fremsattes Krav om forbedret Opvarmning og Ventilation, bedre kunstig Belysning og meget mere. I den siden da forløbne Aarrække er disse Krav stort set løst paa tilfredsstillende Vis, og i de sidste 20–30 Aar er der yderligere gennemført en lang Række hygiejniske Forbedringer. Eksempelvis skal nævnes: Indretning af særlige Lokaler med specielt Udstyr til en Række Særfag, Indførelse af Skolekøkkenundervisning, Skolebade, Bespisning, Lægetilsyn, Sygepleje og Tandpleje m. m.

Som Led i Undervisningen indtager Skolehygiejnen i vore Dage en fremskudt Plads, og først og fremmest maa nævnes den Interesse, som er vakt for Gymnastikken, selvom Maalet: den daglige Gymnastiktime endnu ikke er naaet. Legemsøvelserne drives i vore Dage under rationelle Former i hensigtsmæssig Paaklædning og efterfølges af obligatorisk Brusebad. Endvidere maa nævnes, at der er indført Undervisning i Sundhedslære, Kursus i Nødhjælp, i Barselpleje (for de store Piger) og i Skolekøkkengerning.

I 1897 ansattes de første Skolelæger, og fra 1900 er Skolelæger knyttet til alle de københavnske Skoler. I 1909 ansattes de første Skolesygeplejersker, hvis Arbejde i den første Aarrække i overvejende Grad var Haarpleje. I 1921 reformeredes Skolelægeinstitutionen, idet den centraliseredes under en Skoleoverlæge.

Foruden et almindeligt Tilsyn med de hygiejniske Forhold i Undervisningslokalerne og med, at de for Skolerne gældende hygiejniske Forskrifter overholdes, fører Skolelægen assisteret af Skolesygeplejerskerne Tilsyn med Børnenes Helbredstilstand. Dette sidste Tilsyn kan kort karakteriseres som en Undersøgelse af Skolebørnenes øjeblikkelige Sundhedstilstand (bl. a. Tuberkulinprøve, Syns- og Høreprøve) og Kontrol med deres fysiske Udvikling (bl. a. ved Vægtundersøgelser). Den største Betydning har utvivlsomt

[1]) Axel Hertel: Om Sundhedsforholdene i de højere Drenge- og Pigeskoler i København (Kbhvn. 1881).

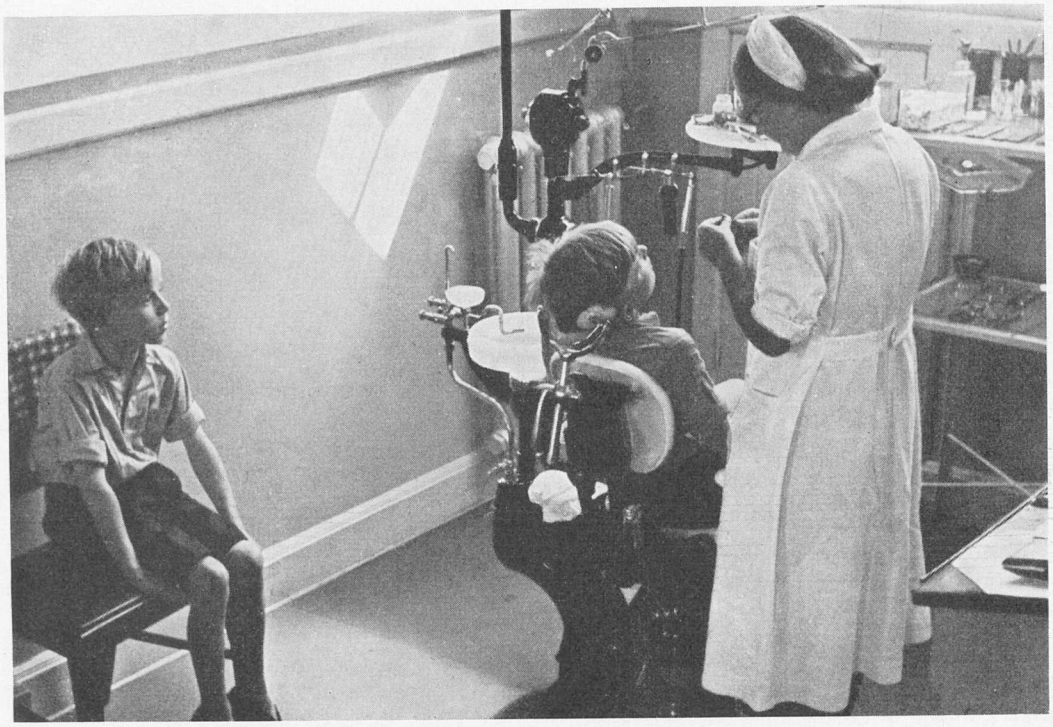

Interiør fra en Skoletandklinik.

Tuberkulinprøven, der foretages allerede i 1. Klasserne, og som sikrer, at et sygt Barn hurtigt kommer under Behandling og ikke bliver en Smittefare for Kammeraterne. En særlig Kontrol føres med de Børn, der er undervægtige eller viser Tegn paa daarlig Almentilstand. Skolelægen henleder Forældrenes (eventuelt Hjemmets Læges) Opmærksomhed paa, at et Barn bør underkastes Lægebehandling, og i givet Fald gribes der paa forskellig Vis ind overfor de Hjem, hvor Forældrene er ligegyldige overfor Skolelægens Paamindelse.

Børn med meget nedsat Synsevne undervises paa Kommunens Svagsynsskole, tunghøre Børn paa Kommunens Tunghøreskole; for Børn med smittefarlig Tuberkulose findes en Kurskole, og Børn med daarlig Almentilstand d. v. s. Børn, der er trætte, nervøse, blodfattige, underernærede og undervægtige, henvises fra 1938 til en nyoprettet Friluftsskole, der er en Blanding af Skole og Sanatorium, og hvor der baade gives rationel Kost og Lægebehandling.

I 1922 indførtes Tandplejen ved de københavnske Kommuneskoler; Børnene undersøges og behandles 2 Gange aarlig og kan desuden naar som helst henvende sig til Skoletandklinikken, hvis de tiltrænger øjeblikkelig Hjælp.

Til Varetagelse af Børnenes Mental-Hygiejne findes et skolepsykologisk Kontor, der beskæftiger sig med de særlig nervøse Børn og med de Børn, der paa en eller anden Maade maa betegnes som vanskelige. Børn med nervøse Symptomer anbringes paa en

af de til visse kommunale Hospitaler knyttede psykiatriske Klinikker, og de særlig vanskelige Børn anbringes en Tid lang i en saakaldt Observationsklasse eller i en Koloni, hvor Barnet gennem længere Tid kan blive underkastet den rette Behandling.

Endelig maa nævnes Børnebespisningen, der begyndte i Vinteren 1881–82. Siden 1933–34 finder den Sted i Maanederne November–Marts. For Tiden omfatter Bespisningen 12–13.000 Børn og bestaar i en hensigtsmæssig Skolefrokost. Det er sandsynligvis kun et Spørgsmaal om Tid, inden Skolebespisningen udvides til hele Aaret og kommer til at omfatte alle Børnene.

Til Slut maa nævnes det betydelige Arbejde, der gøres fra Skolens Side for at faa Børnene anbragt paa Landet i Sommerferien.

En vis Betænkelighed er kommet til Orde derved, at det hygiejniske Arbejde har taget nogen Tid fra det egentlige skolemæssige Arbejde, men heroverfor hævdes det, at Skolens Opgave ikke alene bestaar i at bibringe Børnene et vist Fond af Kundskaber, men ogsaa i at bidrage sit til Folkesundheden[1]).

BEGRAVELSESVÆSENET

Blandt Fortidens mange uhygiejniske Foreteelser er fremhævet Begravelserne i de indre Bydele. Det blev da ogsaa et af de Omraader, hvor der først blev skredet ind; i 1851 blev Begravelser indenfor Voldene fremtidig forbudt. I adskillige Aar herefter var Assistens Kirkegaard, der i 1760 var blevet indrettet udenfor Nørreport paa et Stykke af Byens Fælled, Stadens eneste Kirkegaard, bortset fra de militære Kirkegaarde (Holmens og Garnisons) og de to smaa Kirkegaarde, den mosaiske paa Nørrebro og Frelsers Sogns Kirkegaard paa Christianshavn. Med Hovedstadens stærke Vækst kunde det forudses, at Assistens Kirkegaard maatte blive utilstrækkelig, og i 1869 og de følgende Aar købte Kommunen et Areal ved Valby, der blev udlagt til og taget i Brug som Kirkegaard i 1870 under Navnet: Vestre Kirkegaard. Paa et af Kommunen erhvervet Areal ved Vestre Kirkegaard anlagdes i 1888 Katolsk Vestre Kirkegaard, og i 1889 anlagdes ved Siden af denne sidste en ny mosaisk Kirkegaard.

Efter Københavns territoriale Udvidelser omkring Aarhundredskiftet overtog Kommunen i 1903 Driften af Brønshøj og Sundby Kirkegaarde, og samme Aar anlagdes en ny Kirkegaard Nord for Byen under Navnet: Bispebjerg Kirkegaard. Herefter er Byens samlede Kirkegaardsareal ca. 150 ha.

Omkring Midten af forrige Aarhundrede hørtes der hyppige Klager over, at Kirkegaardenes Jordbundsforhold var af en saadan Karakter, at de maatte betyde en Sundhedsfare, navnlig overfor de epidemiske Sygdomme. Paa Assistens Kirkegaard voldte Jordlagets Sammensætning tillige store Vanskeligheder derved, at Vandet ved stærke Regnskyl ikke sank i Jorden, men holdt sig paa Overfladen og forvandlede Stedet til en Sø.

[1]) Nærværende Fremstilling bygger i det væsentlige paa en Kronik i Berlingske Aftenavis for 18. og 20. Jan. 1939 af Skoledirektør Thorkild Jensen: Sunde og Raske Børn.

Parti fra Vestre Kirkegaard.

De sanitære Betænkeligheder ved Kirkegaardenes Beliggenhed blandt den almindelige Bebyggelse er nu ganske forsvundet; de moderne Vandlednings- og Kloakeringssystemer i Forbindelse med Dræningsanlæg paa Kirkegaardene udelukker Muligheden af den Infektion, som man tidligere frygtede. De særlige Vanskeligheder med Afvandingen paa Assistens Kirkegaard blev bragt til Ophør i 1927.

Paa de ældre Kirkegaarde, Holmens og Garnisons ophører Begravelser i 1948 og paa Assistens i 1960, medens de paa de øvrige Kirkegaarde fortsættes til ind i næste Aarhundrede.

Med Byens stærke Vækst i indeværende Aarhundrede var det at forudse, at det Tidspunkt nærmede sig, da det blev nødvendigt at se sig om efter Begravelsesplads længere væk end Bispebjerg. Endnu har dette dog ikke været nødvendigt, idet Antallet af Ligbrændinger i de senere Aar har været i stærk Stigning. De første Brændinger fandt Sted i Begyndelsen af Halvfemserne, og i 1906 var Antallet kun steget til 77. Men i de senere Aar har Antallet af Ligbrændinger udgjort ca. en Fjerdedel af samtlige Begravelser, hvilket betyder en anselig Pladsbesparelse af Kirkegaardsarealet.

Ved Diskussionen i sin Tid om Indførelse af et Kanalsystem til Bortfjernelse af Fækalierne blev det hævdet, at der maatte føres et statistisk Bevis for, at et saadant

System vilde formindske Dødeligheden ved Tyfus, Kolera o. s. v. Dette er naturligvis ikke muligt. Det lader sig ikke gøre at fremdrage en enkelt hygiejnisk Forbedring og paavise, at netop denne har medført saa og saa stort et Resultat. Derimod er det givet, at alle de forskellige sanitære Forbedringer, der har fundet Sted igennem de sidste halvt Hundrede Aar, og det betydelige hygiejniske Arbejde, der gennem Lovgivningen eller paa anden Vis er gjort for at opdrage Befolkningen til en bedre Forstaaelse af Hygiejnens Betydning som Helhed, har bevirket en Nedgang i Befolkningens Syge- og Dødelighed og medført en almindelig Højnelse af Folkesundheden. Endelig er det rimeligt at pege paa, at alle de Kræfter, der er sat ind paa det hygiejniske Reformarbejde, i allerhøjeste Grad har bidraget til at give Byen et fuldstændig ændret Præg og Udseende. København er ved sine Hygiejneforanstaltninger ikke alene blevet en sund By, men tillige en smuk og tiltalende By.

ARBEJDSLØN, PRISER OG FORBRUG

1840–1857

Med Slutningen af 1830'erne var den økonomiske Nedgangsperiode, der fulgte efter Storhandelens Sammenbrud, Statsbankerotten og Tabet af Norge ved at være forbi. De forbedrede Transportmidler, der bragte os nærmere til de store Markeder, og de stigende Kornpriser, der gengav Landbruget dets Købeevne, bragte igen Opgang for Handel og Industri. I samme Retning virkede Opdagelserne af de nye Guld- og Sølvminer i Kalifornien og Australien omkring 1850, der medførte en øget Produktion af ædle Metaller med en deraf følgende almindelig Prisstigning for alle Varer. Samtidig udvikledes Bank- og Kreditvæsenet, og Diskussionen om Samfundets Ordning ved den frie Konkurrence afsluttedes herhjemme med Indførelsen af Loven om Næringsfriheden i 1857.

Ogsaa i København satte de nye Tider deres Præg, men den større Frihed for den økonomiske Virksomhed, der paa forskellig Vis blev opnaaet, bl. a. i Forbindelse med Kredittens Udvikling, medførte ogsaa større Svingninger for Næringslivet. Kriserne blev hyppigere og de økonomiske Kaar for den brede Befolkning i det hele mere usikre.

Omkring 1840 kan Arbejdslønnen i København for faglærte Arbejdere paa egen Kost og Logi sættes til ca. 500 Kr. og for ufaglærte Arbejdere til ca. 300 Kr. aarlig. Enkelte Fag med udbredt Akkordløn, som f. Eks. Murerne, kunde dog tjene betydelig mere og havde om Sommeren ofte en Ugeløn paa omkring 16 Kr. For Svende, der fik fuldt Ophold hos Mesteren, synes den udbetalte Pengeløn at have ligget omkring 125 Kr. aarlig. Til disse Lønninger har for saavel faglærte som for ufaglærte svaret en Arbejdstid paa omkring 14 Timer daglig, dog med betydelige Spisepauser.

De angivne Lønninger holdt sig nu nogenlunde uforandret de første Aar efter 1840. Først omkring 1846 begyndte en ny Lønstigning, og i de følgende Aar steg Haandværkernes Løn 20 à 30 pCt., i enkelte Fag endog mere; for ufaglærte var der Stigninger paa 17 à 20 pCt., for Havnearbejdere, der ganske vist havde meget uregelmæssig Beskæftigelse, endog en Stigning paa ca. 50 pCt. En kort Tid under Krigen — i 1849 — har Lønnen været særdeles høj for enkelte Fag; saaledes kunde Murerhaandlangere tjene op til 4,50 Kr. pr. Dag, og for Feldberedere nævnes endog Tal paa ca. 8 Kr. pr. Dag; men disse Lønninger var naturligvis helt ekstraordinære.

At Arbejdsgiverne ikke straks har givet Arbejderne Del i den almindelige Prisstigning, vidner Tidens Strejker om. Saaledes søgte Sætterne i 1848 gennem Arbejdsnedlæggelse at opnaa Lønforhøjelse og fik ogsaa nogen Forbedring; det samme gælder Murersvendene, der i 1851 gennem Strejke tiltvang sig en mindre Lønforhøjelse og

desuden opnaaede, at der blev opstillet en almindelig Priskurant for Dagløn og Arbejdstid.

Fra 1855 steg Lønnen igen i de fleste Fag, saaledes at man ved Slutningen af den her betragtede Periode var kommet op paa en gennemsnitlig Aarsløn af ca. 650 Kr. for faglærte og ca. 425 Kr. for ufaglærte Arbejdere.

De ret betydelige Lønstigninger, der saaledes fandt Sted i Aarene 1840–57, viser, at der i dette Tidsrum ogsaa maa være sket en væsentlig Forøgelse af Priserne paa Varer og Tjenesteydelser.

Ved Behandlingen af Varepriserne støder man imidlertid paa betydelige Vanskeligheder, idet de Prisangivelser, der foreligger fra København for de første Aar efter 1840, er meget mangelfulde. Hertil kommer, at Kvaliteten for mange Varer gennem Tiden ændres overordentlig stærkt, hvorfor man stort set maa nøjes med at betragte Priser og Prisudvikling for en Række generelt bestemte Varer, for hvilke der blev noteret Priser paa det almindelige Varemarked.

Det er egentlig først fra Midten af Halvtredserne, at man har paalidelige Opgivelser om Detailpriser paa enkelte Varer. Før den Tid findes alene de ugentlige Lister over Priser paa »Varer i Partier til Udførsel« fra København. Ud fra disse en gros Priser har man da ved Beregning søgt at naa til de Gennemsnitspriser, der af Køberne maatte betales i Detailhandelen, hvorfor de nedenfor nævnte Tal alene maa betragtes som tilnærmelsesvis rigtige.

I nedenstaaende Oversigt er for udvalgte Aar angivet Priserne paa en Række af de Varer, der har spillet størst Rolle i Husholdningen. I Stedet for manglende Brødpriser er anført Priser paa Rug og Hvedemel. Men det understreges, at man paa Grund af den Usikkerhed, der knytter sig til Beregningen, mindre skal hefte sig ved Prisernes absolutte Størrelse end ved Bevægelsen fra Aar til Aar.

	1840 Kr.	1844 Kr.	1847 Kr.	1850 Kr.	1856 Kr.
Rug pr. 100 kg	9,77	8,66	19,94	8,91	19,86
Hvedemel pr. 100 kg	17,27	12,61	26,43	14,07	26,60
Kød pr. kg	0,46	0,40	0,59	0,40	0,74
Flæsk pr. kg	0,61	0,53	0,73	0,56	1,05
Smør –	1,29	1,30	1,54	1,16	—
Sukker –	0,59	0,57	0,62	0,59	0,77
Kaffe –	0,98	0,81	0,88	1,13	1,25

Som Hovedregel var Priserne faldende i de første Aar efter 1840, men steg igen fra 1844, og i 1847 var alle Varer blevet saa dyre, at store Dele af Befolkningen i København led Nød. Til Trods for en god Høst var der grundet paa for stor Eksport en saa betydelig Knaphed paa Brødkorn, at det blev nødvendigt at stille ca. 10.000 Rdl. mdl. i 5 Maaneder til Kommunens Raadighed til Lettelse af Brødpriserne. Krisen i 1847 var dog hurtigt overstaaet, og allerede Aaret efter begyndte alle Priser at falde. I 1850–51 naaedes Bunden, hvorefter Varepriserne igen steg jævnt op til 1857.

Foruden de her nævnte Priser paa de mest almindelige Levnedsmidler skal anføres enkelte andre, som det har været muligt at fastslaa med nogenlunde Sikkerhed. I 1840 kostede Æg paa Københavns Torv 51 Øre pr. Snes, i 1856 71 Øre pr. Snes. Brænde kostede pr. Favn (ca. 2,2 m^3) i denne Periode omkring 25 Kr. Og endelig skal anføres, at et 8 Punds Rugbrød omkring 1856 kostede ca. 60 Øre og — for at nævne et vigtigt Nydelsesmiddel — en Pot Brændevin mellem 40 og 50 Øre. For Klæder, Belysning og Bolig findes ingen nøjagtige Angivelser. Det kan dog nævnes, at ifølge en Statistik udarbejdet paa Grundlag af Københavns Adresseavis, kostede en 2-Værelsers Forhus-Lejlighed i 1850 ca. 120 Kr. aarlig, i 1855 142 Kr. aarlig. Den sædvanlige Belysning var Tællelys, Tran- og Olielamper; først senere blev Petroleum almindelig, idet dette Belysningsmiddel for den brede Befolkning var alt for kostbart. Prisen laa i 1856 omkring 1 Kr. pr. Liter.

Medens man fra Datidens København ganske savner Husholdningsregnskaber og Forbrugsundersøgelser, der gør det muligt at opstille Pris- og Forbrugsbudgetter, har man i Akcisen (se S. 167) et Middel til at bestemme det gennemsnitlige Forbrug pr. Indbygger af visse Livsfornødenheder. Gennem Akcisen, der først ophævedes i 1850, haves nemlig Kendskab til Ind- og Udførslen til og fra Staden af visse afgiftspligtige Varer, og dermed til de Mængder som forblev og konsumeredes i Byen. Disse Tal kan dog kun danne Grundlag for visse omtrentlige Gennemsnitsangivelser, da Produktionen i selve Byen ikke kendes. Det maa her erindres, at der i Datidens København var et ikke ubetydeligt Husdyrhold.

Efter *Marcus Rubin*[1]) skal gives nedenstaaende Oversigt over det gennemsnitlige aarlige Forbrug pr. Indbygger af en Række Fødevarer for Aarene 1838–40 og 1847–50 gsntl.

		1838-40 gsntl.	1847-50 gsntl.
Kød	kg	45,66	42,7
Flæsk	–	19,02	17,39
Fjerkræ	–	3,01	2,48
Smør	–	19,18	22,07
Ost	–	7,39	8,84
Mælk	l.	23,12	26,98
Kartofler	Tdr.	0,84	1,10
Hvede	kg.	33,35	43,89
Rug	–	88,22	80,52

Det fremgaar af Oversigten, at medens Kødforbruget var faldende, var Forbruget af alle de øvrige Varer med Undtagelse af Rug (d. v. s. Rugbrød) stigende fra 1840 til 1850. Naar Forbruget af Rug var mindre i den sidste Periode end i den første, skyldes dette imidlertid alene den tidligere omtalte Knaphed paa Rug i Aaret 1847, der fik Gennemsnitsforbruget for Aarene 1847—50 til at falde.

[1]) Marcus Rubin: Undersøgelse om Konsumen i København, i alt væsentligt vedrørende Befolkningens Forbrug af de sædvanlige Levnedsmidler. (Kbhvn. 1882.)

Til foran nævnte Angivelser maa iøvrigt i flere Tilfælde medregnes Forbruget af ikke konsumtionspligtige Varer; saaledes maa til Kødforbruget paa henholdsvis 67,69 kg. og 62,57 kg. lægges Forbruget af islandsk og færøisk (saltet) Kød, der udgjorde ca. 2 kg. pr. Individ aarlig.

Et andet Udtryk for Forbruget i København omkring 1850 har man i de Beregninger, der af Gagekommissionen af 1857[1]) blev foretaget for at konstatere, hvilke Varer der medgik til en voksen Mands Middelforbrug i Hovedstaden.

Idet man saa bort fra de Fornødenheder, hvis Priser kun langsomt ændrede sig fra Aar til Aar — Husleje, Klæder, Møbler etc. — undersøgtes det ved Hjælp af Opgivelser over Forbruget i private Husholdninger og offentlige Stiftelser, hvilke Varer der spillede den største Rolle i Forbruget. Resultatet af Undersøgelsen blev, at nedennævnte Varer og Varemængder maatte anses for at være nødvendige for en voksen Mands Underhold i et Aar:

½ Td.[2])	Hvede	28 kg.	Smør
2 – [3])	Rug	48 –	Sukker
1½ – [4])	Byg	14 –	Sæbe
52 kg.	Kød	30 l.	Olie
52 –	Flæsk	2 Favne[5])	Brænde

Det vil ses, at flere særdeles vigtige Levnedsmidler ikke findes i Fortegnelsen, f. Eks. Kartofler, Æg, Mælk, Fisk o. s. v. Forholdet er imidlertid, at de ovenfor nævnte Kvantiteter af de enkelte Varer er ansat saa rigeligt, at de tillige repræsenterer andre Varer, der bruges enten i Forbindelse med eller i Stedet for disse. Saaledes maa Mælk og Æg antages at indgaa under Smør, Kartofler under Korn o. s. v.

Ser man dernæst paa Kommissionens Beregninger over, hvad det nævnte Kvantum Varer har kostet i Perioden 1840–57, faas for de tidligere udvalgte Aar:

	Kr.	Øre
1840	210	87
1844	200	02
1847	272	00
1850	203	82
1856	333	56

Sammenholdes disse Tal med Arbejdslønnen i samme Periode (se S. 146), vil det ses, at Lønnen ikke fulgte med i Vareprisernes Udvikling, og at det i hvert Fald for Arbejderklassen ikke har været muligt at skaffe sig de af Gagekommissionen som nødvendige betegnede Varekvantiteter. En Beregning over, hvad der med ovenstaaende Priser og Mængder medgik til Underhold af en Familie bestaaende af Mand, Hustru

[1]) Kommissionen, der var nedsat af Staten i 1857, havde bl. a. den Opgave at overveje, hvorvidt en Del af Embedsmændenes Gage burde udbetales med et efter de vekslende Konjunkturer varierende Beløb.

[2]) 53,7 kg. [3]) 205 kg. [4]) 142 kg. [5]) 4,5 m^3.

og 2 Børn, har givet til Resultat, at dette i 1840 vilde koste omkring 425 Kr. og i 1856 omkring 665 Kr. Naar det her erindres, at Arbejdslønnen for faglærte paa de nævnte Tidspunkter laa omkring 500 og 700 Kr. aarlig, og man regner, at der er medgaaet 15 à 20 pCt. af Aarslønnen til Huslejen, og ca. 10 à 15 pCt. til Klæder og Fodtøj, vil det forstaas, at den jævne Befolkning i København omkring Midten af forrige Aarhundrede har været henvist til en væsentlig lavere Levefod end den her beskrevne.

1857–1871

Paa det økonomiske Livs Omraade var Tiden fra Slutningen af Halvtredserne til Begyndelsen af Halvfjerdserne for Byernes Vedkommende karakteriseret ved Haandværkets aftagende og Industrialismens tiltagende Betydning. Loven om Næringsfriheden, der fra 1862 traadte endeligt i Kraft, Bankvæsenets Opkomst og Kreditøkonomiens videre Udvikling forberedte Overgangen til Teknikkens Tidsalder. I samme Periode voksede Hovedstadens Betydning for Landets Økonomi overordentlig stærkt. Kriserne i 1847 og 1857 havde ramt Hamborg betydelig haardere end København; herved og med Tabet af Slesvig og Holsten ophørte Hamborgs dominerende Stilling for Handelen paa Skandinavien helt, og bag de nydannede Toldmure kunde nye Industrier opstaa og gamle udvides.

For Priser og Lønninger var Perioden fra 1857–71 en forholdsvis rolig Tid. Fra den Højde, Arbejdslønnen havde naaet i 1857, skete i de følgende Aar for enkelte Fag, f. Eks. for Brolæggere under Kommunen, en mindre Nedsættelse; men stort set blev Lønnen dog staaende efter Forhøjelsen baade for faglærte og ufaglærte Arbejdere. Først i Midten af Tresserne steg Lønnen atter, for faglærte til ca. 700 Kr. og for ufaglærte til ca. 450 Kr. aarlig. Efter 1865 faldt Lønnen imidlertid igen for de faglærte, og en Række Strejker, bl. a. af Tømrer- og Murersvendene, gav kun smaa Resultater i Retning af Lønforhøjelse; i hvert Fald kan den almindelige Arbejdsløn for faglærte Arbejdere i København i 1870 igen sættes til ca. 650 Kr. aarlig. Derimod lykkedes det i højere Grad de ufaglærte at fastholde de vundne Lønforhøjelser, saa at de i Perioden 1865–70 kunde holde en konstant Løn paa ca. 450 Kr. om Aaret.

Efter Krisen i 1857, hvor Varepriserne havde naaet deres Højdepunkt, indtraadte hurtigt mere normale Tilstande igen. Allerede i 1858 var Priserne i København gennemsnitlig ca. 15 pCt. lavere end Aaret forud, og i 1860 var Priserne omtrent blevet »normale«. Nye Prisstigninger indtraadte igen omkring Midten af Tresserne, først og fremmest paa Raavarer, medens Levnedsmidler og Forbrugsgenstande denne Gang ikke steg saa stærkt.

Vedrørende Prisangivelser paa de Varer, der spillede den største Rolle i Forbruget, og som i denne Forbindelse maa være af størst Interesse, savnes endnu nøjagtige Oplysninger for Københavns Vedkommende. En Gennemgang af Avisernes Annoncer fra Datiden giver ret forskellige Priser for samme Varer svarende til de forskellige Kvaliteter, og hertil kommer, at Antallet af Opgivelser ikke er tilstrækkelige til med Sikkerhed at fastslaa bestemte Priser for den enkelte Vare. Man skal derfor alene

holde sig til en Række Gennemsnitspriser konstateret i visse Provinsbyer[1]), suppleret med Prisangivelser for enkelte Varer fra København. Da Priserne i de omtalte Provinsbyer (bl. a. Odense og Aarhus) imidlertid næppe har været væsentlig lavere end i København, kan nedenstaaende Angivelser utvivlsomt uden større Betænkeligheder benyttes som Udtryk for, hvad der stort set maatte betales for vigtige Livsfornødenheder i København i Aarene mellem 1860 og 1870.

	1858 Kr.	1863 Kr.	1867 Kr.	1870 Kr.
Rugbrød pr. 4 kg	0,44	0,42	0,58	0,48
Hvedemel pr. kg	0,30	0,25	0,37	0,29
Kartofler pr. 100 kg	—	—	7,01	5,03
Brændevin pr. l	0,39	0,39	0,44	0,42
Flæsk pr. kg	0,84	ca. 0,70	—	1,00
Kød pr. kg	ca. 0,60	ca. 0,60	ca. 0,80	ca. 0,80
Smør pr. kg	1,12	1,10	1,36	1,62
Kaffe pr. kg	1,29	1,75	1,79	1,80
Sukker pr. kg	1,31	1,04	1,04	1,07
Petroleum pr. l	ca. 0,90	ca. 0,80	ca. 0,45	0,45

Det vil ses, at der for ovennævnte Varer i det store og hele var Prisfald fra 1858 til 1863, Stigning herfra indtil 1867 og ny Stigning indtil 1870. Undtagne er Kartofler og Produkter af Korn (Brød og Brændevin), der viser Prisfald i Slutningen af Tresserne grundet paa et Par gode Høstaar, og Petroleum, der viser Prisfald gennem hele Perioden, formentlig grundet paa tekniske Fremskridt for dette Produkts Udvindings- og Transportforhold. Foruden ovennævnte Prisangivelser skal anføres, at Bøgebrænde omkring Midten af Tresserne i København kostede ca. 30 Kr. pr. Favn (ca. 2,2 m^3), og Gas til Husholdningsbrug 22,4 Øre pr. m^3. Grøntsager var meget billige og blev i stor Udstrækning solgt fra Gadehandlernes Vogne. Priserne paa Datidens Forlystelser var endog særdeles billige; det samme gjaldt Restaurationspriserne. Saaledes kostede en Kop Kaffe fra 8–16 Øre, Smørrebrød 4–8 Øre og $^1/_2$ Bajer mellem 8–16 Øre, alt efter Restaurationens Standard og Beliggenhed. For Klæder og Udstyrsgenstande vil Prisangivelser med et enkelt Tal være helt misvisende, da de almindelige Betegnelser her dækker over vidt forskellige Kvaliteter; men om disse Varer gælder det ligeledes, at Priserne havde været stigende gennem Tresserne, en Stigning der — ligesom for Detailhandelen iøvrigt — foruden i den almindelige Konjunktur ogsaa var begrundet i de større Krav til Butikkernes Udstyr, til Udbringning af Varer og til Kreditgivning.

Vedrørende Forbrugets Omfang og Størrelse findes ingen almindelige talmæssige Opgivelser fra Datidens København, men et Indtryk af, hvad der betragtedes som et nødvendigt Aarsforbrug af Levnedsmidler, har man i visse offentlige Institutioners Forplejningsbudgetter for fastboende Funktionærer. Tager vi som Eksempel det For-

[1]) Se Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark. (Kbhvn. 1930.)

brug, der medgik til en Opsynsmands Forplejning ved Straffeanstalten paa Christianshavn i sidste Halvdel af Tresserne, faas følgende Mængder:

98 kg. Kød og Flæsk	40 kg. Gryn og Ærter
13 kg. Klipfisk	5¾ Skæppe Kartofler
24½ kg. Smør	ca. 16½ kg. Sukker
ca. 45 l. Mælk og Fløde	ca. 3½ kg. Kaffe og Te
ca. 70 Rugbrød à 4 kg.	20 kg. Kaal
ca. 400 l. Øl	Grøntsager og Krydderier for ca. 6 Kr.

Til de anførte Kvantiteter kom Ekstraforplejning paa Festdage og et vist Kvantum Brændevin. Imidlertid kan de anførte Mængder næppe uden videre overføres paa den brede Forbrugerklasse, da Mængderne pr. Individ i en saa stor Husholdning som Straffeanstaltens altid kan sættes lavere end i en privat Familie. Det nævnte Forbrug maa derfor betragtes som et Minimumsforbrug. En Sammenligning med det af Gagekommissionen for 1856 beregnede Gennemsnitsforbrug af forskellige Varer (se S. 149) kan vanskeligt foretages, da den enkelte Vare i dette Budget som tidligere omtalt i et vist Omfang tillige repræsenterede andre Varer; men stort set synes Forbruget af Levnedsmidler dog at være steget i de forløbne Aar.

Foruden Fødevareforbruget synes Forbruget af andre Varer ogsaa at være blevet større. Betragtes Indførslen til Kongeriget af Galanterivarer, Silkevarer, Tobak m. v., viser denne fra Aar til Aar en fortsat Stigning i Mængde op til 1871, og om mange Varer gjaldt det, at man i denne Periode gik over til Brugen af bedre Kvaliteter. Saaledes blev Melis efterhaanden almindelig i Husholdningen i Stedet for det tidligere brugte grove Farin og Kandis, og Petroleum anvendtes i stigende Grad i Stedet for Olie og Tran. Om Klæder og Fornøjelser blandt den brede Befolkning skal blot anføres en Udtalelse fra 1869 af en af Byens større Industridrivende: »Forhen klædte Arbejderen sig slet, købte næsten altid gamle af andre aflagte Klæder, boede slet og havde næsten ikke anden Nydelse end Svir og Slagsmaal, mens han var ung, Pimperi, naar han var ældre. Nu er Drukkenskab sjælden; Arbejderen kan vinde virkelige Fornøjelser for sig selv og sin Familie (her tænkes paa Foreningslivet), men Betingelsen derfor, er for en stor Del en anstændig Paaklædning«[1]). Og videre anføres det, at Arbejderen nu er ordentlig og net klædt.

Medens Forbruget saaledes i det store og hele steg fra 1857 til 1871, er det et Spørgsmaal, om Stigningen i Arbejdslønnen holdt Trit med Stigningen i Priserne. Sammenlignes Prisen omkring 1865–70 paa det af Gagekommissionen opstillede Levnedsmiddelbudget og paa Straffeanstaltens Forplejningsbudget med Arbejdslønnen paa samme Tidspunkt, synes Prisstigningen paa Fødevarer at have været stærkest. Medens Varerne i Gagekommissionens Budget i Aarene 1867–70 kostede gennemsnitlig 300 Kr. aarlig, kostede Straffeanstaltens Budget gennemsnitlig 260 Kr. aarlig; men man maa her erindre, at de af Straffeanstalten betalte Priser har været betydelig lavere,

[1]) Falbe-Hansen: Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser og i Arbejdslønnen her i Landet? (Kbhvn. 1869.)

end hvad der maatte betales for tilsvarende Varer i den almindelige Detailhandel. Beregner man nu, hvad Underholdet for en Familie bestaaende af Mand, Hustru og 2 Børn kostede efter Gagekommissionens Budget, faas en Udgift paa ca. 600 Kr., og anvendes Straffeanstaltens Budget faas ca. 530 Kr., medens Arbejdslønnen for faglærte som tidligere nævnt laa omkring 650 Kr. Imidlertid maa det tages i Betragtning, at det førstnævnte Budget, der blev opstillet for 1856, ikke har taget Hensyn til Ændringer i Forbruget i de forløbne Aar, hvorved Prisangivelserne i de Tilfælde, hvor man var gaaet over til billigere Varer, bliver for høje. Derved bliver Relationen mellem Leveomkostninger og Arbejdsløn i Virkeligheden gunstigere end Tallene udviser, saaledes at den virkelige Pris for et »Normalbudget« for en Familie formentlig har ligget et Sted imellem de 530 og de 600 Kr.

1871–1914

Tiden fra 1871 til Verdenskrigens Udbrud i 1914 betegner et af de vigtigste Afsnit i dansk økonomisk Historie. I denne Periode gennemførtes Industrialismen, Trafikmidlernes Udvikling fortsattes, og i Landbruget fuldbyrdedes Overgangen til den animalske Produktion, der gjorde Danmark til et af Europas vigtigste Landbrugslande. Som Følge af disse Ændringer i Næringslivet og under Indflydelsen af Socialismen blev endvidere Lønarbejderne en organiseret Klasse, der optraadte som medbestemmende ved Forhandling om Løn og Arbejdsvilkaar overfor den voksende Storindustri. Men den mere komplicerede Økonomi og den større gensidige Afhængighed medførte tillige, at Kriserne blev af en hidtil ukendt Voldsomhed med udpræget Højkonjunktur og dybe Depressioner.

Efter Afslutningen af den fransk-tyske Krig i 1871 begyndte i Tyskland som Følge af de store Erstatningsbetalinger en almindelig Prisopgang, der allerede i Slutningen af 1871 kunde spores herhjemme. Samtidig begyndte Lønningerne at stige og naaede i 1875 i København en Gennemsnitshøjde af ca. 900 Kr. for faglærte og ca. 700 Kr. for ufaglærte. For enkelte Fag, der beskæftigedes i Industrier, som i særlig Grad berørtes af Højkonjunkturen, steg Lønnen endnu højere; eksempelvis kunde saavel Tømrere som Murere og Murarbejdsmænd som Følge af det store Byggeri i København i Begyndelsen af 70'erne tjene langt mere end i andre Fag. Daglønninger for Murere paa over 5 Kr. var saaledes ikke ualmindelige. I 1875 var Højkonjunkturen imidlertid forbi, men Arbejderne bevarede dog stort set de vundne Fordele, og Lønnen forblev omtrent konstant til Begyndelsen af 80'erne; i hvert Fald anførte den københavnske Lønstatistik fra 1882, at Lønnen for 70 Fags Vedkommende havde været uforandret de nærmest forudgaaende Aar, og at der kun havde været Lønstigninger for tre Faggrupper.

Med 1885 indtraadte paany Depression, og mange københavnske Arbejdere blev arbejdsløse; saaledes anslog »Socialdemokraten« Arbejdsløshedstallet i Januar 1886 til 12–14.000 Arbejdere eller over $^1/_3$ af samtlige Arbejdere i Byen. For flere Fag bevirkede Arbejdsløsheden nogen Lønnedgang; men det lykkedes dog Fagforeningerne ved Hjælp af iværksatte Strejker at bremse Nedgangen, og med Højkonjunkturen

Begyndelsen af 90'erne steg Lønnen igen, saa at den efter den københavnske Lønstatistik fra 1892 gennemsnitlig kunde sættes til ca. 1.000 Kr. for faglærte og ca. 800 Kr. for ufaglærte Arbejdere. Den Lønstigning, der her begyndte i 90'erne, fortsatte — ganske vist under stadige Lønkampe — i Virkeligheden uafbrudt helt op til efter Verdenskrigen, da den voldsomme Depression satte ind i 20'erne. Aarsagerne var dels de gode Konjunkturer omkring Aarhundredskiftet og dels Fagforeningernes voksende Magt og Kampkraft. I 1898 var Lønnen naaet op paa 1.180 og 915 Kr. for henholdsvis Svende og Arbejdsmænd, og i 1904 var de to Tal henholdsvis 1.200 og 1.000 Kr.

Byggekrisen i 1907 medførte i København betydelig Arbejdsløshed med deraf følgende Ulemper for store Arbejdergrupper; men alt i alt fortsattes Lønfremgangen, og ved Verdenskrigens Udbrud stod københavnske faglærte Arbejdere med en Gennemsnitsløn paa godt 1.800 Kr., og Arbejdsmænd med godt 1.300 Kr.

Til de ovennævnte Lønangivelser, der er Udtryk for, hvad Gennemsnitsarbejderen kunde tjene i sit Fag, maa i flere Tilfælde lægges Biindtægter for Manden selv, hans Hustru eller Børn for at naa til den Sum, hvoraf den gennemsnitlige københavnske Arbejderfamilie maatte udrede sit Underhold. Disse Biindtægter er imidlertid overordentlig vanskelige at fastslaa fra Aar til Aar, men stort set kan Mandens Fortjeneste i Hovederhvervet i alle Aarene sættes til 90 pCt. af Familiens samlede Indtægter, saaledes at de ovennævnte Lønninger gennemgaaende kan forhøjes med ca. 10 pCt., hvor det drejer sig om Familieforsørgere.

Som tidligere omtalt begyndte en almindelig Prisstigning i 1871, og i Løbet af de følgende tre Aar fortsattes Stigningen, saa at Gennemsnitspriserne i 1874 var ca. 20 pCt. højere end i Udgangsaaret. For Fødevarernes Vedkommende var Prisstigningen meget forskellig for de enkelte Varer; eksempelvis steg Kaffe med ca. 80 pCt., medens der for Hvedemel, Smør og Rugbrød var Stigninger paa mellem 10 og 20 pCt. og for Sukker, Kartofler og Oksekød en Stigning paa 5 à 6 pCt. I 1875 naaedes Højdepunktet, hvorefter Priserne igen faldt, til de i 1878 var nede paa omtrent samme Niveau som i 1870.

I de følgende Aar fortsattes Prisnedgangen, kun afløst af en kortvarig Stigning i Begyndelsen af Halvfemserne.

I Mangel af andet nøjagtigt Materiale skal i nedenstaaende Oversigt gengives en Række Priser, der af Kommunehospitalet blev betalt for vigtige Fødevarer i Perioden

	1880 Kr.	1885 Kr.	1890 Kr.	1895 Kr.
Rugbrød pr. 4 kg	0,60	0,48	0,48	0,36
Hvedemel pr. kg	0,27	0,19	0,20	0,13
Smør –	2,34	2,05	1,89	1,82
Oksekød –	0,79	0,77	0,89	0,75
Flæsk –	1,03	0,82	0,95	0,82
Sukker –	0,85	0,69	0,61	0,42
Kaffe –	3,20	2,40	2,76	2,80
Sødmælk l	—	0,13	0,13	0,13

fra 1880–95. Det maa imidlertid erindres, at det her drejer sig om Licitationspriser, der ligger betydelig under, hvad der i Almindelighed maatte betales i Detailhandelen. Hvor store Pristillæg, der maa gøres for de enkelte Varer, vil være forskelligt; men en Forhøjelse med 10 à 20 pCt. vil antagelig være det almindelige.

Oversigten giver et godt Indtryk af den betydelige Prisnedgang, der fandt Sted i Aarene fra 1880 til 1895, en Nedgang, der for alle Fødevarer under ét kan sættes til ca. 25 pCt. For Husholdningsartikler og Nydelsesmidler var Priserne ligeledes nedadgaaende. Tændstikker, der i 1880 i København kunde faas for 20 Øre pr. Pakke, kostede i 1895 13 Øre, og et vigtigt Rengøringsmiddel som grøn Sæbe faldt i de omhandlede 15 Aar fra 45 til 35 Øre pr. kg., medens Gas til Belysning nedsattes fra 16,2 til 14,6 Øre pr. m^3. Brændevin, hvoraf Forbruget endnu var stigende, kostede i 1880 40 Øre pr. Liter og i 1895 30 Øre pr. Liter, medens Bajerskøl faldt fra 13 til 10 Øre pr. Halvflaske.

For at danne sig en Forestilling om, hvad Klæder og Fodtøj kostede i København i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede skal, trods de tidligere omtalte Vanskeligheder ved Bedømmelse af Kvaliteter paa forskellige Tidspunkter, gives nogle enkelte Oplysninger. De i nedenstaaende Oversigt anførte Priser drejer sig for Trikotages Vedkommende om almindeligt anvendte Sorter, for Klæder om Skræderi af 2. Klasse og for Fodtøj om haandforarbejdede Varer.

	1874 Kr.	1898 Kr.
Herre-Undertrøjer af Bomuld	2,35	1,10
Herre-Underbenklæder af Bomuld	2,35	1,20
Jakkeklædninger	65,00	68,00
Herrevinterfrakker	85,00	90,00
Herrestøvler	12,00	ca. 15,00
Damestøvler	7,00 à 8,00	11,00 à 12,00

Medens Bomuldsvarer saaledes synes at være faldet betydelig i Pris fra 1874 til 1898, holdt Priserne paa Klæde sig omtrent uforandret; men om Kvaliteten var helt ensartet paa de to Tidspunkter, er som sagt vanskeligt at afgøre.

For Tiden efter 1895 er man, hvad angaar Prisangivelser paa vigtige Varer, langt bedre stillet end tidligere. Fra dette Tidspunkt blev der af Københavns statistiske Kontor og senere af Statens statistiske Bureau fra Tid til anden indhentet Oplysninger hos de Handlende om Gennemsnitspriser paa almindelig solgte Varer. I omstaaende Oversigt er for Perioden 1896–1914 anført Gennemsnitspriserne paa en Række vigtige Fødevarer m. v. i København.

Det vil ses, at Levnedsmiddelpriserne som Hovedregel var jævnt stigende op til 1914; det samme var Tilfældet med Priserne paa alle andre Livsfornødenheder, saaledes at man stort set kan sige, at det daglige Underhold i København ved Verdenskrigens Udbrud igen var lige saa dyrt som i Aarene omkring 1875. Om de nærmere Aarsager til Prisbevægelserne i det her behandlede Tidsafsnit skal i denne Forbindelse blot nævnes, at Prisnedgangen fra Midten af Halvfjerdserne til Midten af Halvfem-

	1896 Kr.	1900 Kr.	1905 Kr.	1909 Kr.	1914 Kr.
Rugbrød pr. 4 kg	—	0,54	0,54	0,63	0,60
Hvedebrød pr. kg	—	0,40	—	—	0,40
Oksekød –	0,74	0,82	1,13	1,18	1,40
Smør –	2,00	2,02	2,00	2,16	2,43
Margarine –	ca. 1,00	ca. 1,00	1,16	1,42	1,35
Kaffe –	3,40	ca. 3,00	2,44	2,44	2,76
Melis –	0,40	0,42	0,50	0,43	0,47
Sødmælk pr. l	ca. 0,15	ca. 0,15	0,15	0,16	0,19
Petroleum pr. l	0,16	0,17	0,18	0,18	0,18
Kartofler pr. 50 kg	4,50	4,50	4,00	3,79	3,45
Bajersk Øl $^1/_2$ Flaske	0,10	0,11	0,11	0,13	0,13

serne faldt sammen med Kriser i Landbruget, Forbedring i Produktionsvilkaarerne og Pengeværdiens Stigning, og at Prisopgangen fra Midten af Halvfemserne til Verdenskrigen faldt sammen med den øgede Guldproduktion og Stormagternes Oprustning.

Medens der ligesom for Prisernes Vedkommende foreligger et ret fyldigt Materiale til Belysning af Forbrugets Art og Omfang for den sidste Halvdel af Perioden fra 1871 til 1914, savnes der for den første Tid efter 1871 endnu nøjagtige Oplysninger om disse Forhold; i hvert Fald kan de nedenfor gengivne Tal fra Begyndelsen af 70'erne og Begyndelsen af 80'erne næppe betragtes som helt typiske for den store Forbrugerklasse i Datidens København.

Stort set kan imidlertid regnes, at der i 1872 for en Arbejderfamilie med et Par Børn medgik 500—560 Kr. eller ca. 60 pCt. af Aarslønnen til Føde, Lys og Brændsel, til Husleje 120–140 Kr. eller ca. 15 pCt. af Aarslønnen, og til Klæder 40 à 60 Kr. om Aaret. Til Brændevin og Tobak anvendtes ca. 50 Kr. aarlig. Hvad der herefter blev tilovers til Vedligeholdelse af Hjemmet, uforudsete Udgifter m. v. kunde naturligt nok kun blive Smaabeløb, og Indenrigsministeriets Beretning, hvorfra de anførte Opgivelser er hentet, slutter da ogsaa pessimistisk saaledes: »Det fremgaar, at Arbejderens Liv i fuldeste Maal er af Haanden i Munden; træder Sygdom eller Alderdoms Affældighed til, eller bliver Familien meget talrig, vil der saa godt som altid indtræde Mangel, idet Erhvervet er saa ringe, at nogen Kapital vanskelig kan opspares«[1]).

Selve Kosten var, til Trods for at ca. $^2/_3$ af Indtægten medgik hertil, yderst spartansk; varm Mad bestod som oftest af Grød, Ærter, Kaal og Flæsk, medens Tørkosten for en stor Del var Rugbrød med Fedt og Ost, alt skyllet ned med rigelige Mængder af Øl og Brændevin, af hvilket sidste der brugtes ca. 1 Pægl om Dagen. For de ovennævnte 40 à 60 Kr. har der næppe været Raad til megen Fornyelse af Garderoben, og samtidige Beretninger viser da ogsaa, at Tøjet blev lappet og stoppet i en Uendelighed.

[1]) Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872. Udgivne af Indenrigsministeriet. (Kbhvn. 1874.)

Om selve de forbrugte Varemængder foreligger først Oplysninger fra Aaret 1882, hvor Chefen for Københavns statistiske Kontor *Marcus Rubin* i en afgiven Betænkning foretog en omhyggelig Undersøgelse af Konsumen i København[1]). Herfra stammer nedenstaaende Opgivelser, der viser det gennemsnitlige aarlige Forbrug pr. Indbygger for en Befolkning, der forudsættes at faa en Forplejning, saaledes som den for Børn blev givet i Jægerspris Stiftelse og for voksne efter Fattigvæsenets Kostreglement for Funktionærer.

Rugkorn[2])	136,41	kg.
Hvedekorn	11,99	–
Okse- og Kalvekød	73,55	–
Flæsk	8,32	–
Fersk og salt Fisk	17,40	–
Mælk	ca. 240,00	l.
Øl	ca. 235,00	l.
Kaal	4,67	kg.
Ost	13,59	–
Smør	18,08	–
Sukker	14,13	–

Rubin nævner imidlertid i sin Redegørelse, at det beregnede Forbrug af de fleste af de omtalte Varer maa anses for at være betydelig større end det, der i Almindelighed stod til Raadighed for Gennemsnitskøbenhavneren. Saaledes maa det samlede Forbrug af Kød, Flæsk og Fjerkræ sandsynligvis nedsættes til 68,5 kg. aarlig pr. Individ og Mælkeforbruget helt ned til ca. 125 l. aarlig; de forbrugte Mængder af de nævnte Varer maa derfor nærmest betragtes som et Maksimumsforbrug. Men selv om dette og de tidligere opstillede Budgetter saaledes ikke giver noget helt nøjagtigt Udtryk for Gennemsnitsforbruget i København paa de nævnte Tidspunkter, kan det dog fastslaas, at Forbruget havde været stigende gennem Aarene op til 1882; hertil bidrog ydermere Prisudviklingen ved Billiggørelsen af vigtige Forbrugsartikler, hvorved en større Del af Indtægten kunde anvendes dels til Efterspørgsel af nye Varer og dels til Udvidelse af tidligere Forbrug.

Denne Udvikling fortsattes nu i de følgende Aar, og en Gennemgang af københavnske Arbejderfamiliers Husholdningsregnskaber fra 1897 giver igen et Indtryk af den brede Befolknings almindelige Levestandard. Efter disse Regnskaber anvendtes blandt Familier bestaaende af 4–5 Personer og med en Gennemsnitsindtægt paa ca. 1.700 Kr. aarlig ca. 47 pCt. af Indkomsten eller 800 Kr. til Føde, 12 pCt. til Klæder og godt 13 pCt. til Bolig. Af andre vigtige Udgifter kan nævnes, at ca. 5 pCt. medgik til Vask og Vedligeholdelse, ca. 5 pCt. til Brændsel og Belysning og ca. 7 pCt. til Aviser, Foreninger, Undervisning m. v. Vedrørende Forbruget af vigtige Fødevarer

[1]) Marcus Rubin: Undersøgelse om Konsumen i København, i alt væsentligt vedrørende Befolkningens Forbrug af de sædvanlige Levnedsmidler. (Kbhvn. 1882.)

[2]) Af 100 kg. Rug regnes, at der kan bages 129 kg. Brød.

kan oplyses, at Forbruget af Kød og Flæsk for en voksen Mand i disse Familier gennemsnitlig androg 64,5 kg. aarlig, af Fedtstoffer anvendtes gennemsnitlig 22,8 kg., af Rugbrød 121,5 kg., af Sukker 32,8 kg. og af Kaffe 3,7 kg. aarlig. Ogsaa de her anførte Forbrugsmængder ligger imidlertid noget over Forbruget hos en gennemsnitlig Arbejder — alene af den Grund, at Indtægten hos de behandlede Familier ligger over Gennemsnitsindtægten — men af den procentvise Fordeling af Udgifterne paa de forskellige Forbrugsgrupper, saavel som af de forbrugte Varekvantiteter kan dog sluttes, at der selv for en Arbejderfamilie med mindre Indtægt og mindre Forbrug end det anførte, maa være sket en væsentlig Fremgang i Sammenligning med tidligere Aar.

Medens de Oplysninger, der hidtil er givet, som nævnt alene omhandler det Forbrug, der maa antages at have været almindeligt hos Haandværkere og Industriarbejdere, ændres Forholdene, hvor det drejer sig om Familier med større Indtægter. En forholdsvis mindre Andel af Udgifterne gaar her til Fødevarer og en forholdsvis større Andel til Husleje, Klæder, Adspredelser m. v. Som Eksempel skal nævnes, at en københavnsk Familie bestaaende af 2 voksne og 2 Børn og med en aarlig Indtægt paa 3.900 Kr. omkring Aarhundredskiftet kunde regnes at bruge godt 33 pCt. af Indtægten til Fødevarer, godt 14 pCt. til Husleje og ca. 12 pCt. til Klæder og Fodtøj. Imidlertid er det Materiale, der staar til Raadighed til Belysning af Forbruget hos Familier med højere Indtægter — navnlig for de tidligere omhandlede Perioder — baade for spinkelt og usikkert til at danne Grundlag for en nærmere Beskrivelse af de bedrestillede Familiers Livsvilkaar, hvorfor man til Trods for den Interesse, der kunde være forbundet hermed, maa give Afkald paa yderligere Betragtninger over den københavnske Middelstands Økonomi.

Den Prisopgang, der som tidligere omtalt begyndte i Midten af Halvfemserne, standsede for en Tid en videre Udvikling af Forbruget hos den københavnske Befolkning. Betragter man saaledes Forholdene i Aaret 1909, vil man finde, at praktisk talt samme Andel af Udgifterne anvendtes til de forskellige Forbrugsgrupper som i 1897; en Familie paa 4 à 5 Personer med en aarlig Indtægt af knap 1.800 Kr. — altsaa en Familie nøje svarende til den, der blev omtalt fra 1897 — anvendte i 1909 ca. 44 pCt. af Udgifterne til Fødevarer, godt 14 pCt. til Husleje, ca. 10 pCt. til Klæder og ca. 5 pCt. til Brændsel og Belysning. Af vigtigere Fødevarer forbrugte en voksen Mand i disse Familier mindre Kød og Flæsk (ca. 43 kg.) og mindre Rugbrød (ca. 110 kg), men mere Fedtstof (27,4 kg.) og mere Kaffe (5,2 kg.) end i 1897. Vigtigere end disse Ændringer mellem Forbrugsgrupper og forbrugte Mængder var imidlertid de Forskydninger, der i disse Aar fandt Sted i Forbrugets Sammensætning. I Forbruget af Brød kom Hvedebrød saaledes til at spille en større og Rugbrød en mindre Rolle end hidtil. Forbruget af fersk Kød blev større paa Bekostning af Forbruget af saltet Kød, og i Fedtstofforbruget blev Margarine i disse Aar den dominerende Vare.

Betragter man endelig Forholdet mellem Priser og Lønindtægter i Perioden 1870–1914, vil det ses, at Fremgangen i Realløn endnu i 70'erne kun var ubetydelig; først i 80'erne sporedes en virkelig Bedring, som yderligere forstærkedes i de følgende

Aar op til Aarhundredskiftet, foraarsaget ved Billiggørelsen af vigtige Livsfornødenheder gennem den øgede Produktivitet. Fra Aarhundredskiftet til Verdenskrigen steg Priserne igen relativt stærkere end Indtægterne, hvorved den fortsatte almindelige Fremgang i den store Befolknings Levestandard for en Tid atter stagnerede, men selv dette taget i Betragtning kan Perioden i sin Helhed dog karakteriseres som en Aarrække, hvor Levevilkaarene paa de her behandlede Omraader stadig bedredes for Befolkningen i det københavnske Bysamfund.

1914–1940

Den Desorganisation, som Verdenskrigen medførte paa det økonomiske Livs Omraade, fortsatte herhjemme sine Virkninger til langt op i Tyverne. Inflationen, hvormed Erhvervslivet under Krigen financieredes, og hvorved Priserne blev drevet op i hidtil ukendte Højder, afløstes efter Krigen af Deflationen, der efterfulgtes af en Valutastabilisering, der igen blev købt under større eller mindre Ofre. Fra 1923 sporedes dog atter Fremgang, selv om det økonomiske Leje fortsat var ustabilt. Rationaliseringen, nye tekniske Opfindelser og Ændringerne i Efterspørgslen gennem Forskydningerne i Alders- og Indtægtsfordeling var medvirkende Aarsager hertil, og først i 1928 kan der tales om egentlig gode Tider. Med 1929 satte imidlertid en ny voldsom Krise ind, der i 1931 medførte en Suspension af Guldindløseligheden og Overgang til en reguleret Økonomi, der dannede en afgjort Modsætning til de foregaaende Aars Liberalisme. De ændrede Forhold betød vel for enkelte Grupper Tilbagegang, men stort set blev Befolkningens Levestandard bevaret eller endog udvidet, og først med den nye Storkrigs Udbrud i Efteraaret 1939 afsluttedes en Periode, der — navnlig for Byernes Vedkommende — i mange Henseender havde været overordentlig fremgangsrig.

Til Trods for den Stigning i Varepriserne, der fandt Sted i Tiden efter Krigsudbruddet i 1914, hengik der dog ca. halvandet Aar, før der skete væsentlige Ændringer i den brede Befolknings Lønindtægt. Først i 1916 opnaaede Arbejderne en gennemsnitlig Lønforhøjelse paa ca. 20 pCt.; men selv om man i den nærmest følgende Tid kom ind paa en Regulering af Lønnen gennem Ydelse af Dyrtidstillæg, var det dog først i 1918, at Arbejderne fik saadanne Forbedringer, at der var Tale om fuld Dækning for den almindelige Prisstigning. Samtidig blev Kravet om Lønregulering i Overensstemmelse med Pristallet opfyldt for de fleste Fags Vedkommende, og med 1919 naaede Aarslønnen i København en Højde af gennemsnitlig 4.700 Kr. for faglærte og 3.900 Kr. for ufaglærte Arbejdere med fuld Beskæftigelse. I 1920 steg Lønnen yderligere til ca. 6.000 og ca. 4.900 Kr. for henholdsvis faglærte og ufaglærte eller den højeste Gennemsnitsløn, der nogensinde er betalt til københavnske Arbejdere. Med disse Lønninger havde Arbejderne, selv under Hensyntagen til at Arbejdstiden i 1919 var blevet nedsat fra ca. $9^1/_2$ til ca. 8 Timer daglig, faaet en reel Merfortjeneste i Forhold til Tiden før Krigen paa ca. 60 pCt.

I de følgende Aar faldt Lønnen imidlertid igen og var i 1923 i København gaaet

ned til ca. 4.500 og ca. 3.500 Kr. for de to Grupper af Arbejdere. Efterhaanden som Forholdene stabiliseredes, opnaaedes dog igen mindre Forhøjelser; men fra 1926 faldt Lønnen fra Aar til Aar i Overensstemmelse med Nedgangen i Pristallet, saaledes at man i 1929 var kommet ned paa en gennemsnitlig Aarsløn paa henholdsvis 4.200 og 3.300 Kr. for faglærte og ufaglærte. Med uvæsentlige Ændringer holdt Lønnen sig nu uforandret op til 1936, hvorefter der igen var Stigninger, saaledes at den her betragtede Periode kunde slutte med en Aarsløn paa henholdsvis ca. 5.000 og ca. 3.700 Kr. for faglærte og Arbejdsmænd.

Af den ovenfor gengivne Lønudvikling synes det at fremgaa, at der i Tiden fra Verdenskrigen til Nutiden er sket en overordentlig stærk Stigning i den jævne Befolknings Lønindtægt. Det maa imidlertid erindres, at de anførte Aarslønninger alle er beregnet under Forudsætning af fuld Beskæftigelse, en Forudsætning, der kun har været gældende for et Faatal af Arbejdere i disse Aar. For de mere regelmæssigt beskæftigede har der vel været Tale om betydelig Fremgang, men til Gengæld har den Del af Arbejderne, der har været haardest ramt af Arbejdsløsheden, i Realiteten faaet en Forringelse af deres Kaar. Saaledes viser det sig, at hvis man betragter alle Arbejdere under eet og tager Hensyn til Nedsættelsen i Arbejdstiden og den stigende Arbejdsløshed i Aarene fra 1914–39, er den gennemsnitlige reale Aarsindtægt siden 1914 i Virkeligheden kun steget med ca. 20 pCt.

Vedrørende Pris- og Forbrugsudviklingen under og umiddelbart efter Krigen skal kun gives nogle faa Hovedpunkter[1]). Straks efter Krigens Udbrud i August 1914 begyndte Priserne at stige, og til Trods for Indførslen af Maksimalpriser paa Korn og Regulering af Priser paa en Række andre Varer laa Fødevarepriserne i Begyndelsen af 1915 gennemsnitlig 20 pCt. og Brændselspriserne ca. 30 pCt. over Førkrigspriserne. I de følgende Aar fortsattes Prisstigningen, og det blev nødvendigt at give Kommunen Adgang til at mildne Dyrtiden for de daarligst stillede ved direkte Pengehjælp eller ved Forsyning med Levnedsmidler uden Betaling eller til nedsatte Priser. At Dyrtidshjælpen efterhaanden kom til at omfatte betydelige Dele af Befolkningen fremgaar af, at man fra Begyndelsen af 1917 i København kunde henregne Personer med op til 3.000 Kr. i aarlig Indtægt som vanskeligt stillede. Fra Efteraaret 1918 fastsattes ved Lov en Række Nedsættelser af Priserne paa Rugbrød, Smør, Flæsk og Gryn, medens Kommunen fortsat fik Ret til at træffe prisregulerende Foranstaltninger for Brændsel, Lys og Gas. Med Vaabenstilstanden fremkom imidlertid stærke Krav om Afvikling af Indgrebene i den frie Prisdannelse, og fra Efteraaret 1919 udstedtes ikke flere Bekendtgørelser med prisregulerende Virkninger. Dette medførte nye Prisstigninger, og efterhaanden som Afviklingen yderligere skred frem, steg navnlig de Varer, hvis Priser havde været holdt særlig stærkt nede, saasom Brændsel og Fødevarer, men samtidig havde Lønningerne som tidligere omtalt været stigende, saaledes at Misforholdet mellem Priser og Indtægter udjævnedes. I Slutningen af 1920 kul-

[1]) For nærmere Detailler om denne Periodes mange Foranstaltninger paa de her behandlede Omraader henvises til Vedel-Petersens Bog: Københavns Kommune 1914—1921 og Einar Cohns: Danmark under den store Krig.

minerede Prisstigningen i København; paa dette Tidspunkt laa Fødevarepriserne 176 pCt. og Brændselspriserne 478 pCt. over Niveauet i 1914.

I nedenstaaende Tabel skal gives en Oversigt over Detailpriserne paa en Række vigtige Fødevarer m. v. i København i nogle udvalgte Aar i Tidsrummet 1914–39.

	1914 Kr.	1918 Kr.	1920 Kr.	1923 Kr.	1925 Kr.	1930 Kr.	1935 Kr.	1939 Kr.
Rugbrød pr. 4 kg. ...	0,60	0,89	0,95	1,09	1,45	0,72	0,73	0,89
Franskbrød pr. kg. ...	0,40	0,83	1,13	0,80	1,10	0,77	0,77	0,93
Hugget Melis –	0,47	0,60[1])	0,72	1,02	0,84	0,49	0,54	0,57
Kaffe –	2,76	4,80[1])	ca. 6,00	ca. 4,25	ca. 5,50	4,30	5,07	4,75
Smør –	2,43	3,20[1])	6,85	5,00	5,72	2,97	2,17	3,11
Margarine –	1,35	—	3,60	2,42	2,82	1,73	1,37	1,30
Sød Mælk pr. l	0,19	0,40[1])	0,55)[1]	0,43	0,47	0,28	0,30	0,37
Bajersk Øl 1/2 Fl.....	0,13	0,24	0,29	0,29	0,29	0,27	0,29	0,30
Skært Oksekød pr. kg. .	1,40	4,61	ca. 5,50	ca. 3,50	ca. 3,50	2,71	2,35	2,62
Kartofler pr. 50 kg.....	3,45	7,00	8,74	6,69	10,82	6,07	6,06	5,59
Petroleum pr. l	0,18	0,64	0,57	0,31	0,29	0,25	0,20	0,21
Kul pr. hl	2,11	12,00	13,22	4,48	3,90	3,03	3,08	3,36
Koks –	1,40	9,50	11,52	3,58	3,09	2,64	2,53	2,76
Elektricitet pr. kwt....	0,35	—	0,55	0,50	0,50	0,30	0,35	0,30
Gas pr. m³.....	0,16	—	0,40	0,30	0,25	0,13	0,15	0,13

Hovedlinjen i Tabellen viser, at Prisfaldet efter 1920 fortsattes til 1923, hvorefter en ny Prisstigning satte ind til 1925. I dette Aar naaede Priserne paa Brød og Kartofler deres Maksimum. Fra 1925 til 1932 var Priserne igen faldende for paany at afløses af en jævn Stigning op til Periodens Slutning. Den Prisbevægelse, som saaledes her er angivet for vigtige Fødevarer, for Brændsel og Belysning, gjaldt tilsvarende for en Række andre Livsfornødenheder. Hvad specielt Klæder og Fodtøj angaar skal nævnes, at der i 1914 betaltes ca. 85 Kr. for en Jakkeklædning, i 1920 ca. 275 Kr. og i 1939 ca. 160 Kr., alt for Skrædderi af 2. Klasse. Herrestøvler kostede før Krigen ca. 15 Kr., i 1920 ca. 41 Kr. og i 1939 ca. 20 Kr. pr. Par. Brændevin, der op til Krigen havde hørt til en af de vigtigste daglige Fornødenheder, blev i denne Periode beskattet i saa høj Grad, at det praktisk talt var forbi med »den fattige Mands Snaps«. I 1917 fastsattes Prisen til 1,75 Kr. pr. Helflaske, men allerede i 1918 sattes Prisen op til 9,75 Kr. pr. Helflaske, og omkring denne Højde holdt Prisen sig siden hen.

Et samlet talmæssigt Udtryk for Prisudviklingen fra Aar til Aar i Lighed med det for hele Landet beregnede Pristal har det ikke været muligt at give specielt for Hovedstaden. Derimod kan det anføres, efter en Beregning foretaget i 1924[2]), at

[1]) Maksimalpriser.

[2]) Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 10 Aar. National-økonomisk Tidsskrift 1926.

Fødevarepriserne i København laa 7 pCt. over Priserne i Provinsbyerne, og at Priserne for Klæder, Fodtøj og Vask i Hovedstaden var gennemsnitlig 5 pCt. højere end i Købstæderne, medens Brændsel og Belysning kunde faas 7 pCt. billigere i København end i Provinsbyerne. Denne Prisforskel menes i det store og hele at have holdt sig op til 1939.

De for Danmark overordentlig vanskelige Tilførselsforhold, der skabtes af Verdenskrigen, foraarsagede snart en betydelig Nedgang i Befolkningens Forbrug af vigtige Varer, og med Aaret 1917 indførtes Rationering af forskellige Fødemidler, først af Sukker, dernæst af Rug- og Hvedebrød. Rationerne fastsattes for Sukker til 2 kg. pr. Maaned pr. Individ, for Rugbrød til 8 kg. pr. Maaned og for Hvedebrød til 3,9 kg. pr. Maaned, hvilket sidste Kvantum dog stadig ændredes under Hensyn til Høstudbytte og Tilførselsforhold. Fra 1918 blev Smør, Kaffe og Flæsk inddraget under Rationeringen. Af Kaffe gaves 250 gr. pr. Maaned, af Smør og Flæsk henholdsvis 250 og 125 gr. pr. Uge. Kafferationerne maatte dog snart nedsættes til 100 gr. pr. Maaned, og fra August til December 1918 fandtes Kaffe overhovedet ikke. Fra Marts 1919 kunde Kaffe og snart efter ogsaa Smør og Flæsk igen købes uden Rationeringskort, hvorimod Sukker- og Brødrationeringen fortsattes op til 1921.

I nedenstaaende Oversigt skal for enkelte Varer anføres Tal for det aarlige Forbrug pr. Indbygger i udvalgte Aar fra 1914–35[1]). Tallene kan dog kun betragtes som tilnærmelsesvis rigtige, og man maa mere hefte sig ved Forbrugets Bevægelse fra Aar til Aar end ved den konsumerede Mængde paa et enkelt Tidspunkt.

	Smør kg.	Margarine kg.	Kød og Flæsk kg.	Fisk kg.
1914	8,1	15,7	47,9	15,2
1916	3,2	19,8	38,4	8,2
1918	14,5	0,4	47,2	16,5
1920	3,3	17,5	42,2	18,1
1925	5,6	20,9	44,5	15,1
1930	6,1	22,6	52,9	15,2
1935	9,4	21,2	52,4	15,5
1938	8,3	21,5	51,6	—

Oversigten viser de store Udsving i Forbruget i Aarene 1914–20 og Forøgelsen fra 1925–38; samtidig bemærkes Stigningen i Forbruget af Fedtstoffer fra Tiden før Krigen til 1938.

Vedrørende de forskellige Livsfornødenheders Betydning i Budgettet hos Familier, hvis Indtægter ligger omkring, hvad der paa et givet Tidspunkt gennemsnitlig betales i Arbejdsløn, skal nævnes, at en københavnsk Tjenestemandfamilie bestaaende af 3 à 4 Personer og med en Indtægt paa knap 3.000 Kr. i 1916 anvendte ca. 35 pCt. af Indkomsten til Fødevarer, 14,3 pCt. til Bolig, 15,6 pCt. til Beklædning og 5,6 pCt.

[1]) De anførte Mængder gælder ikke specielt for København, men er beregnet for hele Landet under eet.

til Brændsel og Belysning. Indenfor Fødevareudgiften medgik igen ca. 27 pCt. til Indkøb af Kød og Flæsk, ca. 15 pCt. gik til Brød, godt 12 pCt. til Fedtstoffer og ca. 10 pCt. til Mælk og Fløde. Iøvrigt viser det sig her som ved andre Budgetter, at jo mere velstillede Familierne bliver, des mindre bruges til Brød, Margarine og skummet Mælk og des mere til Kød, Smør og Sødmælk.

For Aaret 1922 haves igen Oplysninger om Udgifternes Fordeling i et gennemsnitligt københavnsk Arbejderbudget. Tages her en Familie bestaaende af Mand, Hustru og et Par Børn og med et Udgiftsbudget paa ca. 4.600 Kr., vil man finde, at 38,6 pCt. af hele Budgetbeløbet anvendes til Fødevarer, 11,4 pCt. til Bolig, 12,3 pCt. til Klæder, 5,5 pCt. til Brændsel og Belysning og 20 pCt. til »andre Udgifter«, d. v. s. Tobak, Aviser, Fornøjelser, Rejser m. v. En Sammenligning med Tallene fra 1916 kan vanskeligt foretages, da Forholdene i dette Aar, grundet paa Krigen, i flere Henseender var ekstraordinære, men Forskellighederne taget i Betragtning kan det dog fastslaas, at Tjenestemanden brugte forholdsvis mindre til Fødevarer og forholdsvis mere til Bolig og Beklædning end Arbejderen, overensstemmende med de to Erhvervsgruppers Arbejde og »Standsfornødenheder«.

Betragtes endelig et københavnsk Budget paa ca. 3.700 Kr. fra 1931, hvor Familien bestaar af det samme Antal Personer som i de to ovennævnte Aar, finder man, at der her anvendes ca. 33 pCt. af Udgiften til Føde, ca. 15 pCt. til Bolig, ca. 11 pCt. til Beklædning, ca. 4 pCt. til Brændsel og Belysning og 25 pCt. til »Andre Udgifter«. Det viser sig herefter, at en Arbejderfamilie med Indtægter omkring Gennemsnitslønnen i 1931 anvendte et forholdsvis mindre Beløb til Fødevarer, men mere til Husleje og »Andre Udgifter«, altsaa til Varer og Tjenesteydelser, der i højere eller mindre Grad har Karakter af Luksus. Af selve Fødevareudgiften medgik i 1931 ca. 26 pCt. til Kødforbruget, ca. 16 pCt. til Brød og ca. 12 pCt. til Fedtstoffer eller praktisk talt samme Andele, som fandtes i 1916-Budgettet.

Til Slut skal gives en Oversigt over det gennemsnitlige aarlige Forbrug af vigtige Fødevarer for en voksen Mand i de tre behandlede Aar. Det erindres, at det for alle Aarene drejer sig om Budgetter for Familier, hvis Indtægter laa omkring, hvad en Gennemsnitsarbejder med fuld Beskæftigelse kunde tjene det paagældende Aar.

		1916	1922	1931
Rugbrød	kg	71,08	65,73	61,04
Franskbrød	–	—	16,06	13,37
Sukker	–	34,39	31,78	34,76
Kaffe	–	4,67	3,84	7,13
Kartofler	–	77,81	88,99	96,47
Kød og Flæsk	–	—	29,70	49,58
Smør	–	3,22	3,20	7,77
Margarine	–	20,42	19,78	18,83
Ost	–	—	4,77	5,65
Sødmælk	l	100,60	106,60	92,68
Æg	Stk.	128	132	222

Selv om en direkte Sammenligning mellem de tre Aar vel ikke kan foretages, er Materialet dog ikke mere uensartet, end at man paa Basis af den store Forskel i de forbrugte Mængder i 1922 og 1931 kan fastslaa en betydelig Stigning i Forbruget af alle Velstandsvarer. At denne Fremgang er bevaret eller endog udvidet op til Periodens Slutning er utvivlsomt, om end dette ikke kan belyses ud fra specielt københavnske Tal. Men af den almindelige Fremgang for hele Landets Produktion, Omsætning og Teknik maa Hovedstadens Befolkning nødvendigvis have faaet sin betydelige Andel.

Den foretagne Gennemgang af Løn, Prisudvikling og Forbrug i de forløbne hundrede Aar har da vist en stadig Velstandsforøgelse indenfor de brede Lag i det københavnske Bysamfund. Den øgede Produktivitet og den stigende Realløn har muliggjort en Udvidelse af Forbruget og en Bedring i de efterspurgte Varers Kvalitet. Den gamle Forraadshusholdning er forsvunden, og den moderne Konfektionsindustri har i Hovedsagen udslettet Forskellen i Klædedragt mellem de forskellige Samfundsklasser. Husgeraad og Bohave, der før ansaas for Luksus, er blevet Nødvendighedsartikler i alle Samfundslag. Og til den forbedrede Teknik kommer Samfundsmagtens Indsats for den højere Levestandard. Her skal blot erindres om den Sociallovgivning, der i Halvfemserne begyndte som en snæver Klasselovgivning, men som siden — blandt andet paa Syge-, Alderdoms- og Invalideforsikringens Omraade — stadig udvidedes, til den i Dag staar som en Folkeforsikring omfattende Kredse langt ud over de egentlige Arbejderes Rækker.

Men naar saa meget nyt er kommet til, er det paa den anden Side naturligt, at andre Goder er gaaet tabt. Arbejdets Specialisering og Mekanisering har røvet meget af den Arbejdsglæde, de gamle Haandværkere havde. Arbejdsmulighederne for gamle, svagelige eller daarligt udrustede er forringet, og for store Befolkningsgrupper er Spørgsmaalet om Beskæftigelse i det hele taget blevet af afgørende Betydning. Et Forsøg paa at afveje Fordele og Ulemper maa nødvendigvis blive rent subjektivt. Noget saadan er ikke tilsigtet her.

ERHVERVS- OG TRAFIKFORHOLD

FRA 1840 TIL NÆRINGSFRIHEDENS INDFØRELSE

Endnu omkring 1840 var det københavnske Næringsliv kun i langsom Opgang efter den økonomiske Krise, der ramte Byen og hele Landet efter Krigen 1807–14. En af de vigtigste Aarsager til Stagnationen var den af Krigen og Krisen fremkaldte Kapitalmangel, der længe vanskeliggjorde Byerhvervenes Arbejdsvilkaar. Nationalbanken var indtil 1854 Københavns eneste Bank, og dens Anstrengelser for at stabilisere Landets Pengevæsen efter Statsbankerotten i 1813 beslaglagde ret naturligt dens Virksomhed i saa høj Grad, at den ikke effektivt kunde varetage sin anden Funktion, nemlig »ved Udlaan og Diskontering at fremme Pengebeløbet til Lettelse for Produktion, Handel og Omsætning«. Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn, der var stiftet i 1820, og Sparekassen Bikuben fra 1857 drev vel en Del bankmæssig Virksomhed, ligesom Københavns ældste Pengeinstitut Kreditkassen for Husejere i Kjøbenhavn ikke dengang var bundet ved en saa specialiseret Forretning som en moderne Kreditforening, men Behovet for Kredit var for stort til, at det kunde tilfredsstilles af disse faa Pengeinstitutter.

Forsikringsvirksomheden var kun kendt paa Brandforsikringens, Søforsikringens og Livsforsikringens Omraade. Statsanstalten for Livsforsikring var i 1842 af Staten blevet organiseret som to Anstalter, Livrente- og Forsørgelsesanstalten og Livsforsikringsanstalten i Kjøbenhavn, der dog i den daglige Forretningsgang virkede som een Institution. Af Brandforsikringsselskaber fandtes Kjøbenhavns Brandforsikring og Det kgl. oktroierede alm. Brandassurance-Compagni, og indenfor Søforsikringen eksisterede der to Selskaber: Det kgl. oktroierede Sø-Assurance-Compagni og De private Assurandeurer. Disse Selskaber var alle meget gamle og havde indtil 1852 været alene om Forsikringsvirksomheden. Efter 1850 oprettedes der flere Søforsikringsselskaber, saaledes Den kjøbenhavnske Sø-Assurance Forening i 1852 og Fjerde Søforsikringsselskab i 1863, og ogsaa paa Brandforsikringens Omraade kom der Nydannelser, nemlig Det gjensidige Forsikringsselskab Danmark i 1861 og Forsikringsaktieselskabet Nye Danske i 1864.

Den københavnske en gros Handel havde ved Begyndelsen af 1840'erne store Vanskeligheder at kæmpe med. De store Handelshuse fra det 18. Aarhundredes saakaldte glimrende Handelsperiode var gaaet fallit eller hævede, og København havde mistet saa godt som hele sin udenlandske Handel. Handelen med Provinsbyerne var i stor Stil blevet overtaget af hamborgske og lybækske Handelshuse. Ved billigere Salg og længere Kredit, ved at udsende Probenreutere — Repræsentanter til Hest — og ved at udlægge Prøvelagre i de større Byer, havde de tyske Byer erobret den indenlandske

Københavns Havn i Midten af forrige Aarhundrede. I Baggrunden Flaadens Leje. Til venstre ses enkelte af Nyhavns Huse.

Handel i saa høj Grad, at endog Detaillisterne i København for største Delen forsynedes med Varer fra Hamborg og Lybæk.

Ved Krisen i 1847 led imidlertid de tyske Handelshuse et føleligt Knæk, og i Slutningen af 1840'erne begyndte København igen at overtage den Rolle overfor Provinshandelen, som Hamborg indtil da havde haft. De danske Handlende blev mindre afhængige af Hamborgs og Lybæks Kredit, og de politiske Begivenheder i 1848 forstærkede yderligere Bevægelsen bort fra de tyske Handelshuse. Samtidig brød en gros Handelen i København nye Baner; Handelen paa Kina, der hidtil havde været Monopol for Det Asiatiske Kompagni, blev frigivet i 1844, og der opstod københavnske Handelshuse, som drev en ret betydelig Handel paa Sydamerika, Middelhavslandene og Rusland. I Tiaaret 1850—1860 fuldbyrdedes den københavnske Handels Frigørelse for tysk Indflydelse baade med Hensyn til Indenrigs- og Udenrigshandelen.

I denne Periode steg saavel Indførslen som Udførslen af Varer ganske betydeligt. I 1862 var Indførslen af Varer til København saaledes tre Gange saa stor som i 1826 og 70 pCt. større end i 1845 — et Forhold som bidrog til at øge ogsaa den københavnske Skibsfart, der under Krigen med England havde haft en Tilbagegang paa over 50 pCt. i indgaaet Tonnage.

I 1840'erne havde København kun ca. 300 Skibe paa tilsammen ca. 30.000 Register-Tons, medens den københavnske Handelsflaade i Aaret 1800 havde omfattet ca. 52.000 Register-Tons. Tilbagegangen sluttede omkring 1845, men Fremgangen var i de nær-

mest følgende Aar meget langsom. I 1843 fik København de første tre Dampskibe paa tilsammen 264 Register-Tons, og denne beskedne Dampflaade var i 1863 kun vokset til 21 Skibe med knap 2.500 Register-Tons. Københavns Havn var iøvrigt i 1840 heller ikke indrettet paa at tage nogen stærkt voksende Dampskibstrafik. Det var forbudt at have Ild og Lys paa Skibe i Havnen, og Dampskibene maatte derfor ved Indsejlingen slukke under Kedlerne. Passagerer maatte sættes af i Sejlløbet. Bolværkerne var daarlige og Afgifterne meget høje. Trafiken paa Havnen var dog som nævnt i Stigning. Fra Udlandet indgik der til Københavns Havn i 1843 Skibe paa ialt 108.700 Brutto-Register-Tons, i 1850 171.500 og i 1860 284.600. I de samme Aar udgik der fra København til Udlandet Skibe paa ialt 29.200, 33.600 og 70.000 Brutto-Register-Tons.

Den opblomstrende københavnske Handel og med den Skibsfarten led haardt under den økonomiske Verdenskrise i 1857. I Modsætning til Krisen i 1847, hvor de hamborgske og lybækske Handelshuse næsten alene tog Tabet, var det i 1857 ogsaa de københavnske, der ramtes. Antallet af Fallitter i København androg i Aarene 1856—1861 402 eller ca. 80 udover det normale Antal. I samme Periode aabnedes der dog ved Næringsfrihedens Gennemførelse i 1857 nye Muligheder ikke alene for en gros Handelen, men ogsaa i høj Grad for Detailhandelen, for Haandværket og Industrien.

Detailhandelen og Haandværket var i Tiden omkring 1840 stærkt sammenknyttet gennem den eksisterende Lovgivning. I København var der 36 egentlige Haandværkslav, 4 Næringslav, 6 Fabrikslav og 5 Handelslav. Ifølge Lovgivningen maatte saavel en Fabrik som en Haandværker kun have eet Udsalg i Byen, og Lavstvangen medførte, at en uafhængig Detailhandel vanskeligt kunde eksistere. Haandværkervarer solgtes fra Haandværkerens egen Butik, eller hvis han ikke selv havde Kapital til en saadan, gennem en af Lavsbrødrenes. Fabrikkernes Varer maatte afsættes gennem Handelslavene eller ved Hjælp af særlige Bevillinger til at drive Handel med Varer, der ellers hørte ind under bestaaende Lav. Detailhandelen var foruden af Lavsordningen bundet af mange andre Baand. Portkonsumtionen — en Afgift af næsten alle indenlandske Landbrugsprodukter, der gennem Portene førtes til København — opkrævedes helt til 1850, og Torvetvangen, hvorefter de til Byen bragte Varer kun maatte sælges paa Torvet, vedvarede til 1857. Høkerne maatte først købe paa Torvet efter Kl. 10. Indtil den Tid var Handelen forbeholdt Borgerne. Denne Ordning bibeholdtes indtil 1856. Øvrighedens Omsorg for Borgerne viste sig blandt andet ogsaa i, at Magistraten helt op til 1845 hvert Aar undersøgte, om de Erhvervsdrivende havde tilstrækkelig stort Lager til at staa Vinteren igennem.

Den københavnske Industri var i 1840 endnu saa haandværksmæssigt præget, at man set med Nutidens Øjne knapt vilde kalde de den Gang eksisterende Bedrifter for Industriforetagender. De ret store Virksomheder, der i det foregaaende Aarhundrede var fremkommet under merkantilistisk Beskyttelse, var blevet ødelagt, da Udlandets Konkurrence gjorde sig gældende efter Afslutningen af Krigen med England, og Sammenbrudet havde medført yderst pessimistiske Anskuelser vedrørende Mulighederne for overhovedet at skabe en dansk Industri. Den overdrevne Forsigtighed og Mistro overfor industrielle Eksperimenter afløstes vel efterhaanden af en mere velvillig Ind-

stilling, men det var dog først omkring 1870, at der opstod en virkelig Industri i København. Saavel Vanskeligheden ved at skaffe Kapital som Afsætningsforholdene lagde alvorlige Hindringer i Vejen for Industriens Fremvækst. Kapitalen maatte fremskaffes gennem Privatmænd og forskellige Fonds, f. Eks. det Reiersenske Legat, der var dannet i 1795 til Haandværkets og Industriens Udvidelse i København og de sjællandske Købstæder, og som i 1840'erne havde en Grundkapital paa 430.000 Rigsbankdaler. Den før omtalte Bestemmelse, at hver Næringsdrivende kun maatte have eet Udsalg i Byen, haandhævedes saa strengt, at en Fabrikant end ikke maatte sælge en gros fra Fabriken, saafremt han havde et Detailudsalg i Byen, og derved skabtes der Fabrikerne store Vanskeligheder med at afsætte deres Varer. Under disse Forhold var de industrielle Virksomheder kun smaa, og Anvendelsen af Maskinkraft ringe. Tallet paa Virksomheder med over 25 Arbejdere i København og Omegn er i 1840 opgjort til 45, og i hele Danmark var der i 1839 kun 23 Fabriks-Dampmaskiner, hvoraf de fleste i København.

En af de største Industrivirksomheder var Jacob Holm's, der omfattede en saakaldt Hollandsk Mølle til Olieslagning af Hørfrø, et Stampeværk til Hamp, en Limfabrik, en Sejldugsfabrik, et Sæbesyderi, en Reberbane, en Stivelsefabrik, en Oliemølle og et Trankogeri. Af kemiske Industrivirksomheder eksisterede der endvidere Carl Fr. Holmblad's Farveri, Farvemølle og Sennepsfabrik, J. S. Goldschmidt's Farveri og J. C. Ostenfeldt's Farveri samt Rohmell's Tændstikfabrik, der var den ældste i Norden. Indenfor Tekstilindustrien var de kendteste Virksomheder J. H. Ruben's Fabrikker og M. E. Grøn samt A. Mitchell's og L. C. Warburg & Søns Strømpefabrikker. M. J. Ballin's Garveri og Abraham Hertz' Garveri var sammen med E. Meyer's Voksdugsfabrik de største Virksomheder i Læderindustrien. Af Bedrifter i Nydelses- og Næringsmiddelindustrien skal nævnes: Chr. Augustinus og A. M. Hirschsprung's Cigarfabrikker, Kongens Bryghus, Rosenborg Brøndanstalt, Peter F. Heering's Kirsebærlikørfabrik, Chokoladefabrikkerne Elisabethsminde og Chr. F. Kehlet samt Sukkerraffinaderierne i Helsingørsgade og i Store Larsbjørnsstræde og Sukkerraffinaderiet Phønix. Af Møllerier var de mest kendte Svanemøllens Dampvalsemølle og Dampmøllen ved Langebro. Metalindustriens Virksomheder var for en stor Dels Vedkommende kun større Værksteder. De største var Jernstøberierne: Anker Heegaard, H. Gamst, V. Løwener og F. Mogensen, og Instrumentmagerfirmaerne: Cornelius Knudsen, F. A. Thiele og Professor Smit's Etablissement samt Urban Jürgensen & Sønner. Af Bogtrykkerier fandtes adskillige. Det ældste var det Berlingske, der var stiftet i 1733, det største var Bianco Luno's. Endelig skal nævnes Den kongelige Porcelænsfabrik, der laa paa Købmagergade og beskæftigede 70–80 Arbejdere.

Fra 1840 til 1847 forsøgtes det gennem en Fløj indenfor den i 1838 stiftede Industriforening at skaffe Kapital til Industrien ved at anvende Aktieselskabsformen, men Forsøget faldt ikke heldigt ud. Der stiftedes vel en Del Aktieselskaber, men det lykkedes kun tre af dem at komme rigtig i Gang, og snart viste det sig, at Tiden ikke var moden til en saadan Bevægelse; der var ingen Lovgivning om Emission af Aktier, om Ledelse af Aktieselskaber o. s. v., og de Forhold, som dette medførte, gjorde, at man fik en saadan Mistillid til Aktieselskabsformen, at der gik tyve Aar, før Forsøget blev gentaget.

— Men selv om Industrien var stillestaaende, lagdes dog i 1840'erne Grunden til to af Københavns største Industriforetagender, nemlig Burmeister & Wain i 1846 og Carlsberg Bryggerierne i 1847. Oprindelsen til Burmeister & Wain's store Maskin- og Skibsbyggeri var et lille Værksted, som Hans H. Baumgarten anlagde i en Baggaard i Købmagergade i 1843. I 1846 flyttedes Virksomheden til Møntergade, og Carl Christian Burmeister blev optaget som Kompagnon. Endnu samme Aar flyttedes Virksomheden til dens nuværende Beliggenhed paa Christianshavn, og samtidig paabegyndtes Fabrikationen af Skibsdampmaskiner. Baumgarten udtraadte af Firmaet i 1861, og tre Aar efter indtraadte William Wain. Paa Tietgens Initiativ omdannedes Virksomheden i 1872 til et Aktieselskab. I 1898 paabegyndtes Fabrikationen af Skibsmotorer, og det første store Dieselmotorskib »Selandia« afleveredes i 1912. Burmeister & Wain er nu Danmarks største Industrivirksomhed. Den omfatter Maskinfabrikken paa Christianshavn, Skibsværftet paa Refshaleøen og et Støberi med Staalværk og Storsmedie i Sydhavnen og beskæftigede i 1938 ca. 6.000 Arbejdere. — Bryggeriet Carlsberg blev grundlagt i 1847 af J. C. Jacobsen, hvis Søn, Carl Jacobsen, i 1870—71 byggede Bryggeriet Ny Carlsberg paa samme Grund som det først anlagte Bryggeri, der derefter kaldtes Gamle Carlsberg. I 1906 forenedes de to Bryggerier under Navnet Carlsberg Bryggerierne med Carl Jacobsen som Direktør. — Foruden disse to store Foretagender blev der dog ogsaa i 50'erne af forskellige initiativrige Enkeltmænd anlagt adskillige levekraftige Virksomheder. Saaledes grundlagdes Beauvais' Konservesfabrik i 1850, Bing & Grøndahl's Porcelænsfabrik i 1853, Asp Stearinlysfabrik og Hassel & Teudt's Metalvarefabrik i 1857 og Øresunds kemiske Fabrikker i 1859.

De Trafikmidler, der i 1840 stod til Københavnernes Raadighed, var faa og ringe udviklede, men i den stærkt sammentrængte Bebyggelse indenfor Voldene var Afstandene smaa og Transportbehovet derfor heller ikke stort. Indenfor Voldene besørgede Droskerne Trafiken, og til Udflugter i Byens Omegn benyttedes Kapervogne. Allerede i 1840 var dog Trafikbehovet steget saa stærkt, at Droskerne ikke kunde tilfredsstille det, og i den Kritik, der kom til Orde i den københavnske Presse, henledtes Opmærksomheden paa de nye Befordringsmidler, Omnibusserne, som Europas større Byer dengang havde. I 1841 aabnedes en Omnibusrute ad Østerbro til Charlottenlund. Det var en Hyrekusk, der satte Ruten i Gang; Foretagendet mødte straks megen Modstand fra de øvrige Hyrekuskes Side, men Publikum var tilfreds. I 1845 fandtes der 30 Omnibusser i København, og Driften udvidedes snart ud over det egentlige København til Dragør, Lyngby, Klampenborg og Vedbæk.

Til Rejser længere bort fra Byen fandtes der i 1840 intet andet offentligt Befordringsmiddel end Postvæsenet. Til Lands kunde man blive befordret med Diligence, d. v. s. lukkede Postvogne, eller man kunde vælge den billigere Pakkepost, der ogsaa befordrede Personer, men paa aabne Vogne. Den første Diligenceforbindelse, der var sat i Gang mellem København og Hamborg i 1834, var snart blevet efterfulgt af en dobbelt daglig Diligenceforbindelse mellem København og Helsingør og en ugentlig Diligenceforbindelse mellem København og Nakskov. Kort før 1840 var der endvidere oprettet Diligenceforbindelse mellem København og Kalundborg. Mellem Kalundborg og Aarhus gik der regelmæssig Dampskibsfart, og fra Aaret 1835 førtes Post og Passa-

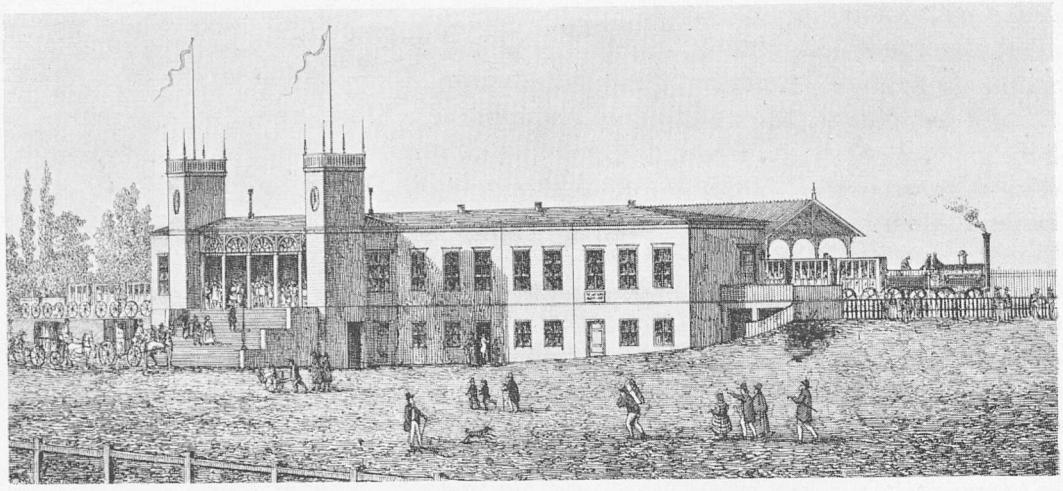

Københavns første Banegaard, der laa, hvor den nuværende Hovedbanegaard ligger.

gerer mellem København og det nordlige Jylland den Vej den længste Tid af Aaret. Der var Postdampskib mellem Assens og Ourøsund, der medtog Post og Passagerer fra København til Hamborg, og i 1842 indrettedes en regelmæssig Dampskibsforbindelse mellem København og Stettin. Regelmæssig ugentlig Sejlskibsforbindelse blev oprettet mellem København og Rønne i Aaret 1841. Efter 1840 skete der betydelige Forbedringer af Postvæsenets Befordringsmidler baade til Lands og til Vands. Der blev indrettet Postdampskibsforbindelse mellem København og Kiel i 1847, København og Wismar samt København og Lybæk i 1848 og mellem København og Bornholm over Ystad i 1850.

I 1847 aabnedes Danmarks første Jernbane, Banen mellem København og Roskilde. Industriforeningen i København havde i 1844 faaet Koncession paa Anlæg af en Jernbane over Roskilde og videre til en Havn ved Storebælt, og da Foreningen samme Aar indbød til Dannelsen af et Aktieselskab for at udnytte Koncessionen, tegnedes den nødvendige Kapital paa faa Dage. Københavns Banegaard kom til at ligge paa en Opfyldning i Dronningens Enghave Syd for Vesterbro, og selve Banegaardsbygningen laa paa det Sted, hvor nu Hovedbanegaarden ligger. Banen gik gennem Valby Bakke med Station ved Valby, idet man regnede med en betydelig Persontrafik til dette Københavnernes Sommerudflugtssted. Valby Station skuffede dog betydeligt. Man havde regnet med over 400.000 Passagerer aarligt hertil, og der kom aldrig mere end 30.000, men til Gengæld blev Passagerantallet til og fra de øvrige Stationer langt større end beregnet. Der var paa disse Stationer forventet ca. 80.000 Rejsende om Aaret, og Antallet blev i de første Aar ca. 200.000.

I 1856 fuldførtes den sjællandske Jernbane ved Udbygning af Strækningen Roskilde–Korsør, hvorved denne sidste By blev Hovedudgangspunktet for Post til og fra Sjælland, og dermed begynder en hel ny Udvikling for den københavnske Fjerntrafik.

Brevomdelingen indenfor København var i 1840 paa private Hænder, og først i 1849 begyndte Postvæsenet selv at omdele Bybreve mod en Porto af 2 Skilling for et Brev i den egentlige By og 4 Skilling for et Brev mellem Byen og Forstæderne. Ved Fri-

mærkets Indførelse i 1851 blev det muligt at lade Brevene afgive til Postforsørgelse ved Nedlægning i Postkasser, og samme Aar ophængtes de første 13 Postkasser i København. Efter 1850 indtraadte der en betydelig Udvikling af den lokale Korrespondance. I 1850–51 var Antallet af Lokalbreve 65.272 eller omtrent det samme Antal som ved Aarhundredets Begyndelse, men i 1851–52 var Tallet 97.589, og derefter steg det saa hurtigt, at det i 1860–61 var 412.000. Sammenligner man Antallet af Lokalbreve med Indbyggerantal, bliver dette i 1850 0,5 Lokalbrev pr. Indbygger og i 1860 2,5.

FRA NÆRINGSFRIHEDENS INDFØRELSE TIL VERDENSKRIGEN

I 1840 nedsattes ved kgl. Resolution en Kommission af Kommunalbestyrelsesmedlemmer til at undersøge Lavsforholdene og forberede en Omordning af dem. Kommissionen afgav Betænkning i 1847, og herefter fulgte endnu ti Aars bitre Stridigheder, i hvilke Industriforeningen deltog for og den i 1840 stiftede Haandværkerforening deltog imod Lavenes Ophævelse. I 1857 endte endelig Striden med Næringsfrihedens Sejr, idet Næringsloven vedtoges den 29. December 1857. Ved Loven, der traadte i Kraft fra 1. Januar 1862, ophævedes Byernes Eneret paa Haandværksdrift og Handel, og Lavenes Eneret forsvandt ligeledes, saaledes at de eneste Betingelser for at drive disse Erhverv fremtidig var visse Værdighedsbetingelser og Betalingen af et Gebyr.

Samtidig med, at Lavstvangen saaledes ophørte, var der indtraadt en Bedring i den i København herskende Kapitalknaphed, og der opstod Pengeinstitutter, der kunde bidrage til nye Opgavers Løsning. Som tidligere omtalt var Nationalbanken indtil 1854 Københavns eneste Bank. I dette Aar oprettedes Kjøbenhavns private Laanebank, men dens Virksomhed var begrænset til at støtte Haandværkere og Industridrivende, og da Banken stiftedes med en Aktiekapital paa kun lidt over 20.000 Rdl., var dens Indsats i længere Tid beskeden, selv efter at den i 1857 var gaaet over til at drive almindelig Bankvirksomhed. Det var først med Oprettelsen af Privatbanken i 1857, at den første foreløbige Forøgelse i den københavnske Bankvirksomhed indtraadte. Privatbanken i Kjøbenhavn oprettedes med det Formaal »at tilvejebringe en yderligere Lettelse for Stadens og Landets Pengeomsætning, nærmest ved at supplere Nationalbankens Virksomhed i enkelte for Handelen især vigtige Retninger«. Tietgen blev Bankens Direktør, og under hans Ledelse fik den i de følgende Aartier en afgørende Betydning for den opvoksende københavnske Handel og Industri. Banken var saaledes bl. a. med til Stiftelsen af De danske Sukkerfabrikker, Tuborgs Fabrikker, De forenede Bryggerier, De danske Spritfabrikker, Københavns Sporvejsselskab, Det forenede Dampskibsselskab og Store nordiske Telegrafselskab. — I 1862 oprettedes Industribanken i København. Den havde især sine Kunder blandt Haandværksmestrene. Da Industribankens Klientel for en stor Del var Indskydere i Sparekasser, oprettede Banken i 1866 en Sparekasseafdeling, der var den første af sin Art i København. Efterhaanden som Industribankens Virkemidler i 1870'erne forøgedes, fik dens Virksomhed dog mere og mere en almindelig bankmæssig Karakter. — Privatbankens udstrakte

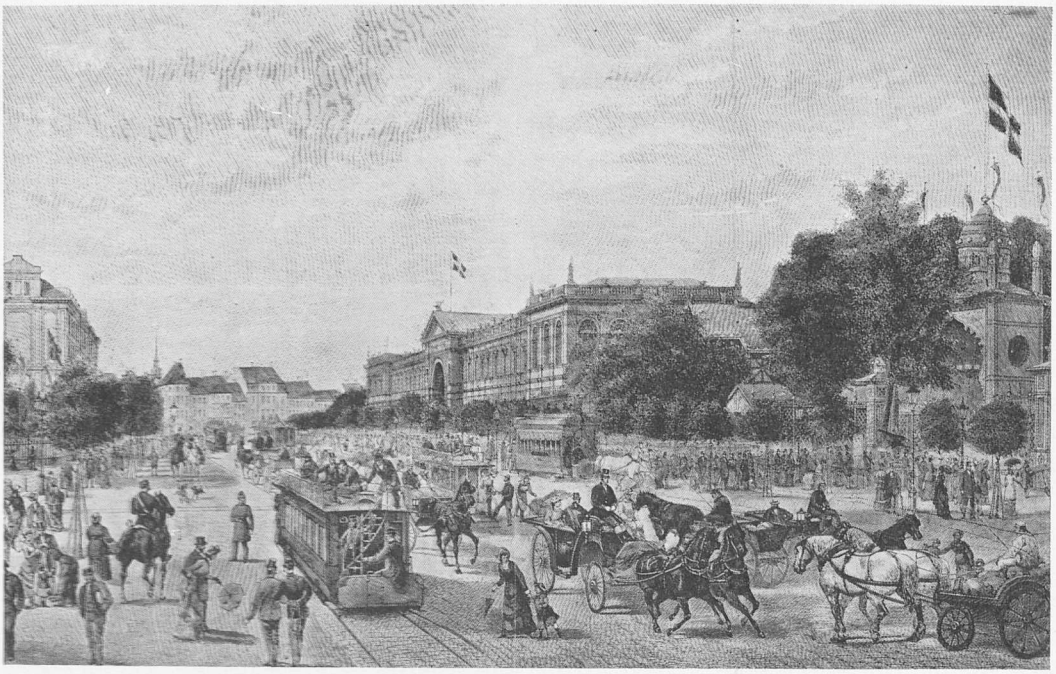

Vesterbrogade i 1870'erne med Industriforeningens nye Bygning.

Medvirken ved Stiftelsen af industrielle og andre store Virksomheder havde efterhaanden bibragt Offentligheden den Anskuelse, at Privatbanken var blevet en »Gründerbank«. Til Imødegaaelse heraf stiftedes i 1872 Kjøbenhavns Handelsbank, der skulde varetage de Opgaver, som dens Stiftere mente, Privatbanken var ved at svigte, nemlig virke som Depositobank efter engelsk Mønster.

Aaret før var Københavns tredie Storbank stiftet, nemlig Den danske Landmandsbank, Hypothek og Vekselbank. Den skulde virke som Hypothekbank og som saadan give faste og uopsigelige Laan i faste Ejendomme, og desuden skulde den drive almindelige Bankforretninger. Bankens Virksomhed som Hypothekbank kom snart til at spille en underordnet Rolle, medens den almindelige Bankvirksomhed udvidedes i et overordentlig hurtigt Tempo. Aktiekapitalen, der ved Stiftelsen var 12 Mill. Kr., udvidedes Gang paa Gang, saaledes at Banken i 1914 havde en Aktiekapital paa 72 Mill. Kr. I 1911 stiftede Landmandsbanken sammen med svenske og norske Forbindelser en Bank i Paris, i 1912 en Bank i London, og i 1912–13 overtoges Lollands Spare- og Laanekasse, Fredericia Bank og Esbjerg–Fanø Bank. Dermed var den Ekspansionspolitik indledet, som senere skulde have saa skæbnesvangre Følger for Banken.

Med Industriens stærke Vækst i 90'erne voksede ogsaa den københavnske Bankvirksomhed overordentligt. Den betydeligste Del af denne Vækst faldt paa de tre Storbanker: Privatbanken, Landmandsbanken og Handelsbanken. Nærmest som en Reaktion imod de store Bankers dominerende Stilling dannedes der i 1890'erne i København nogle smaa Banker, af hvilke flere fremkom for at varetage bestemte Fags eller

Erhvervs Interesser. I 1895 stiftedes Detailhandlerbanken, som skulde være Pengeinstitut for Danmarks Detailhandlere og ved Hjælp af Filialer i Provinsen give Kredit til hele den danske Middelstand. Imidlertid gik Banken med i den almindelige Spekulation, der prægede de første Aar efter 1900, og i 1908 gik den fallit. Grundejerbanken, der oprettedes i 1898 for at varetage Grundejernes særlige Interesser, og Centralbanken for Handel og Industri, der stiftedes i 1904, og som skulde have været en skandinavisk Bank, kom i deres Virksomhed ikke til at adskille sig fra Detailhandlerbanken. I Perioden opstod dog ogsaa Banker, der viste sig sunde og levedygtige, saaledes Revisionsbanken, Laane- og Diskontobanken og Frederiksberg Bank.

De opadgaaende Konjunkturer i Begyndelsen af det 20. Aarhundrede satte større og større Fart i den i 90'erne begyndte Gründungsvirksomhed. Omkring 1906 synes Bevægelsen at kulminere. Derefter fik Aktieselskabsmanien og Spekulationsbyggeriet en brat Afslutning med Krisen i 1908. I Februar 1908 maatte Grundejerbanken suspendere sine Betalinger. Dette medførte et Run paa Bankerne, især de nye, og Følgen blev, at der paa Statens Initiativ dannedes en Komité af Nationalbanken og Storbankerne, der for at standse Paniken garanterede Kreditorernes Fordringer. Grundejerbanken overtoges af Handelsbanken. Detailhandlerbanken likviderede, og Centralbanken overtoges i 1911 af Privatbanken. Allerede i 1905 havde Landmandsbanken overtaget Industribanken, der var kommet i Vanskeligheder, bl. a. paa urentable Anbringelser i Jernindustrien.

I 1913 var der saaledes 5 Storbanker i København: Nationalbanken med en Aktiekapital og Reservefond paa 35 Mill. Kr., Privatbanken med 40 Mill. Kr., Landmandsbanken med 86 Mill. Kr., Handelsbanken med 38 Mill. Kr. og Laane- og Diskontobanken med ca. 18 Mill. Kr., ialt 217 Mill. Kr. Hvor uhyre kraftig Koncentrationen var i den københavnske Bankverden vil ses af, at samtlige Landets andre 140 Banker tilsammen havde Aktiekapital og Reservefonds paa kun 84 Mill. Kr.

Ganske som Nationalbanken var blevet suppleret i sin Virksomhed af yngre Pengeinstitutter og med Hensyn til direkte Støtte til Næringslivet efterhaanden var blevet sat i Skygge af disse, kom der ogsaa Konkurrenter til Husejerkreditkassen, der i 50 Aar havde været den eneste Laangiver til Husejere i København. I 1850 vedtoges Loven om Oprettelsen af Kreditforeninger og Laanekasser for Grundejere, der gav nærmere Regler for saadanne Foreningers Dannelse, og ifølge hvilken de efter Loven dannede Institutter kunde tilstaas visse Begunstigelser, navnlig Stempelbegunstigelser for Kasseobligationer. Der var Trang til Realkredit, og allerede Aaret efter oprettedes der en Kreditforening for Jylland og en for Øerne. Denne sidste, Østifternes Kreditforening, fik Sæde i København og var allerede fra Starten i hastig Vækst. Af de senere stiftede Kreditforeninger har to deres Virkeomraade begrænset til København og Omegn, nemlig Kreditforeningen af Grundejere i København og Omegn, der stiftedes i 1882, og Grundejernes Hypothekforening for Laan mod sekundær Prioritet i faste Ejendomme i København og Omegn (Københavns Hypothekforening), der blev oprettet i 1895.

I 1872 stiftedes det første private Livsforsikringsselskab Hafnia, og det i 1861 oprettede gensidige Selskab Danmark, der virkede som Brandforsikringsselskab, gik

samme Aar over til ogsaa at tegne Livsforsikring. Det ældste danske Ulykkesforsikringsselskab Skjold oprettedes i 1884 og var i tretten Aar det eneste danske Selskab af sin Art. Fra 1890 og op til Verdenskrigens Udbrud i 1914 var i det hele taget Forsikringsvirksomheden i en jævn og rolig Vækst. Det var især Livs- og Ulykkesforsikringen, der var Midtpunkt i Udviklingen, medens de gamle og hævdvundne Forsikringsgrene, Brandforsikringen og Søforsikringen, jævnt og støt udøvede deres Virksomhed, uden at denne gav Anledning til større Opmærksomhed.

For den københavnske Industri kom der efter Næringsfrihedens Gennemførelse en Række Aar med livlig Fremgang, der efter 1870 fik Karakteren af et industrielt Gennembrud. Medvirkende hertil var ogsaa det Forhold, at Toldloven af 1863 ved Tabet af Hertugdømmerne kom til at virke beskyttende for den danske Industri. Der havde været Toldenhed mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, men da Grænsen efter Krigen i 1864 flyttedes nordpaa, kom den væsentlige Del af den danske Industri, der laa i Hertugdømmerne, til at ligge udenfor den nye danske Toldgrænse. — Samtidig skete der i 1860'erne en betydelig Udvikling i Samfærdselsmidlerne.

Op til 1870 var det dog kun en forsigtig Optimisme, der prægede Industrierhvervet. Erfaringerne fra Aktieselskabsbevægelsen i Begyndelsen af 1840'erne var endnu i frisk Minde, saaledes at der i Perioden fra 1857–71 kun stiftedes eet industrielt Aktieselskab, nemlig Tændstikfabrikken Godthaab. Endnu i 1870 havde den københavnske Industri saaledes langt fra nogen fabriksmæssig Karakter. Med Undtagelse af Jernstøbere og Maskin- samt Tobaksfabrikanter var alle Industridrivende Haandværkere i egentlig Forstand, og selv efter Gennembruddet i 1870'erne var det lille Haandværk og den lille Industri i overvældende Majoritet. Af større Fabriksvirksomheder anlagdes i 1860'erne P. Wulff's Cigarfabrik, Brødrene Cloëtta's Chokoladefabrik, De danske Bomuldsvæverier og Alfred Benzon's kemiske Fabrikker.

I Begyndelsen af 1870'erne var det danske Næringsliv inde i en Højkonjunktur, tildels fremkommet gennem Paavirkning fra Tyskland, hvor den nylig vundne Krig med Frankrig havde fremkaldt en Gründerperiode. Den københavnske Industri havde i dette Tidsrum alle Betingelser for at udnytte Konjunkturerne. Landbrugets Mekanisering havde forøget Vandringen af ledig Arbejdskraft til Byen, og Privatbanken og de nydannede Banker, Landmandsbanken og Handelsbanken, skaffede Kapital. Følgen blev en ny Aktieselskabsdannelse indenfor Industrien, men i Modsætning til, hvad der var Tilfældet i 1840'erne, blev adskillige af de stiftede Selskaber varige og betydelige Industriforetagender. Saaledes stiftedes i 1871 A/S De danske Sukkerfabrikker og i 1872 Tuborg Fabrikerne, der foruden et Bajerskøl-Bryggeri skulde drive Glasværk, Gødningsfabrik og Svovlsyrefabrik. Glasværket solgtes senere, og Gødningsfabrikken nedlagdes, medens Ølbryggeriet voksede fra Aar til Aar. En anden større Sammenslutning var A/S De danske Cikoriefabrikker, der ligeledes dannedes i 1872. Af andre betydelige Aktieselskaber fra disse Aar skal nævnes: De forenede Dampmøller, Københavns Mælkeforsyning og Frederiksholms Teglværker. Men ogsaa af de Virksomheder, der i Perioden stiftedes som Enkeltmandsfirmaer, havde adskillige en Fremtid for sig. Saaledes grundlagdes Carl Aller's Etablissement, Bogtrykkeri og Bladforetagende i 1871, Galle & Jessen's Chokoladefabrik i 1872 og Egmont H. Petersen's Trykkeri-Etablisse-

Udsigt over den store Industriudstilling i 1888. Til venstre i Billedet Udstillingens Hovedbygning, der laa, hvor Raadhuset nu ligger.

ment i 1877. I 1876 anlagde H. E. Gosch en Tændstikfabrik, som efterhaanden overtog 5 andre Tændstikfabrikker, og som i 1914 grundlagde Datterselskabet: Blyantfabrikken Viking.

I 1875 og 1876 begyndte Offentligheden at reagere mod »Aktiemanien«, og der kom i de følgende Aar en meget vanskelig Periode, der kulminerede i 1878, og som bragte adskillige Aktieforetagender i Vanskelighed. Dog var Reaktionen imod Aktieselskabsdannelsen af en helt anden Karakter og langt fra saa kraftig som i 1840'erne, og den var langt hurtigere overvundet.

I 1888 afholdtes en nordisk Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København. Der havde tidligere været afholdt adskillige Industriudstillinger, af hvilke dog kun Udstillingerne i 1852 og 1872 havde været af større Omfang, men det var allerede fra Planernes Begyndelse klart, at Udstillingen i 1888 maatte gaa langt ud over Rammerne for de tidligere Udstillinger. Industriforeningen, der tog Initiativet i Anledning af Foreningens 50 Aars Jubilæum, opfordrede det kgl. danske Landhusholdningsselskab til at gaa ind for, at Udstillingen tillige skulde omfatte Landbrug og saaledes være et Led i Festlighederne som Minde om Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning, og Staten og Københavns Kommune gav betydelige Tilskud. Udstillingen blev en storstilet Demonstration af den hjemlige Industris Muligheder og havde sin store Andel i de industrielle Fremskridt, der kort efter satte ind.

Skønt Tiden fra Slutningen af 70'erne og op til 90'erne havde været en relativ stille Tid for den københavnske Industri, var der dog i denne Periode dannet betydelige Foretagender, og man mærkede allerede i dem Begyndelsen til den kraftige Sammenslutningsbevægelse, der karakteriserede 90'ernes Industri i København. Adskillige af de Virksomheder, der fremkom, samlede Provinsvirksomheder i stort Tal under københavnsk Ledelse; saaledes kan nævnes: De danske Spritfabrikker i 1881 og De forenede Papirfabrikker i 1889. Stærk Tilknytning til Provinsen havde endvidere Ingeniørfirmaet

F. L. Smidth & Co., grundlagt i 1882, og Det danske Petroleums-Aktieselskab, der dannedes i 1889. Disse to Virksomheder fik hurtigt betydelige internationale Forbindelser, og dette gælder ligeledes for Tørelementfabrikken Hellesen's Enke & V. Ludvigsen, der fik betydelig Eksport af Hellesens Opfindelse, Tørelementet, og Firmaet L. E. Bruun, der overtog tre store Smørpakningsfirmaer og den betydelige Eksport af Smør i Daaser. I Udstillingsaaret 1888 flyttedes C. Schou's Fabrikker, der var grundlagt i Nørre Sundby i 1859, til København. Oprettelsen af de talrige Udsalg begyndte før Aarhundredskiftet.

I 1890'erne indledes den anden store industrielle Gennembrudsperiode i København, for hvilken Udviklingen i 1870'erne kun var en Forløber. De københavnske Storbanker havde nu faaet et saadant Omfang, at de var i Stand til at skabe og vedligeholde den daglige Forbindelse med en virkelig Storindustri. Betegnende for 90'ernes Gennembrud var en stærk Tendens til Sammenslutning, som for første Gang i den københavnske Industris Historie satte enkelte Virksomheder i Stand til at beherske Markedet. Saaledes stiftedes i 1891 paa Tietgens Initiativ De Forenede Bryggerier ved en Sammenslutning, der bestod af 11 Bryggerier, af hvilke tre nedlagdes ved Sammenslutningen, og som fik en Aktiekapital paa 6 Millioner Kr. Konkurrencen mellem disse Bryggerier havde været meget haard, og det økonomiske Udbytte af Driften var derfor efterhaanden blevet ganske utilfredsstillende. Denne Tietgens »Ølring« blev betragtet med almindelig Mistillid fra Publikum, der var bange for, at Priserne skulde sættes op, men Uroen viste sig uberettiget, og Sammenslutningen var besparende. I 1894 gik Tuborg ind under De Forenede Bryggerier. — A/S Københavns Spritfabrikker stiftedes ved en Sammenslutning af flere mindre Spritfabrikker i 1896 med en Aktiekapital paa 1 Mill. Kr. Af Sammenslutninger indenfor Metalindustrien skal nævnes: A/S Smith, Mygind & Hüttemeier, der blev dannet i 1895 og A/S Titan fra 1897. Betydelige Sammenslutninger blev ogsaa dannet indenfor den kemiske Industri, saaledes i 1892 A/S Dansk Svovlsyre- & Superphosphat-Fabrik, og i 1908 sammensluttedes forskellige Oliemøller til Aktieselskabet Danske Oliemøller og Sæbefabriker. Indenfor Teglværksindustrien sluttede Frederiksholms Tegl- og Kalkværker sig sammen med flere Provinsvirksomheder og dannede A/S Kjøbenhavns Mørtelværker.

Foruden disse betydelige Sammenslutninger dannedes i Tiden op til 1914 talrige store industrielle Enkeltvirksomheder. Indenfor Næringsmiddelindustrien skal nævnes: A/S Korn- og Foderstof-Kompagniet i 1896, A/S danske Konservesfabrikker og A/S Mælkeriet Enigheden i 1897, A/S Bryggeriet Stjernen i 1902, der blev stiftet paa de samvirkende Fagforbunds Initiativ, A/S Dansk Soyakagefabrik i 1909, der blev anlagt af Ø. K., Horwitz & Kattentid's Cigarfabrik i 1892 og Aage Lichtinger's Cigarillosfabrik i 1910. Af betydelige Virksomheder indenfor Metalindustrien grundlagdes Telefonfabrikken Automatic, A/S Lauritz Knudsen's mekaniske Etablissement, A/S Glud & Marstrand's Fabrikker, A/S Atlas, Maskinfabrik, A/S Københavns Flydedok & Skibsværft, A/S Frederiksberg Metalvarefabrik, A/S Nordiske Kabel- og Traadfabriker samt A/S Vølund Maskinfabrik, Kedelsmedie og Jernstøberi, alle i 1890'erne. A/S Dansk Rekylriffel Syndikat grundlagdes i 1900, Georg E. Mathiasen's Maskinfabrik i 1903, A/S Københavns Lampe- og Lysekronefabrik i Valby i 1903, Ingeniørfirmaet

Christiani & Nielsen i 1904 og A/S Fisker & Nielsen's Maskinfabrik i 1906. Ogsaa i den kemiske Industri skete der betydelige Nyanlæg. Vibe-Hastrup's kemiske Fabriker blev grundlagt i 1895 og A/S De forenede Gummi- og Luftringefabrikker Schønning & Arvé i 1896. I 1896 oprettedes endvidere A/S Vacuum Oil Company som Filial af det amerikanske Selskab, og i 1913 oprettedes Dansk-Engelsk Benzin- & Petroleumskompagni som et Datterselskab af The Royal Dutch Shell. Flere store Provinsvirksomheder oprettede efter Aarhundredskiftet Fabrikker i København, saaledes Otto Mønsted, der anlagde Margarinefabrik her i 1909, samtidig med at Virksomheden overgik til Aktieselskab, og De danske Bomuldsspinderier i Vejle, der anlagde Fabrik i Valby i 1907.

Efter den officielle Tælling havde Hovedstaden i 1914 13.900 industrielle Virksomheder, hvilket vil sige 17 pCt. af alle Landets Industrivirksomheder. Tabellen S. 198 belyser Omfanget af Hovedstadens Industri saa langt tilbage, som Ensartethed kan opnaas. Som det fremgaar af Tallene, var Hovedstadens største Industrigrupper med Hensyn til Virksomhedernes Antal: Beklædningsindustrien, Soigneringsindustrien og Metalindustrien, og i Forhold til det øvrige Land havde København en betydelig Del af baade Virksomhederne og Personellet indenfor den kemiske Industri, Papirindustrien, Soigneringsindustrien og Fremstillingen af Bøger, Billeder og Blade.

Virksomhedernes Størrelse fremgaar af nedenstaaende Tal (fra 1897 refererende sig til Kbhvn., for 1906 og 1914 til Kbhvn. og Fr.berg):

Antal Virksomheder:	1897	1906	1914	1897 pCt.	1906 pCt.	1914 pCt.
uden Arbejdere	2.687	4.390	5.763	33,7	35,5	41,4
med 1–5 –	3.614	5.814	6.023	45,3	47,0	43,3
— 6–10 –	746	888	902	9,4	7,2	6,5
— 11–20 –	429	562	499	5,4	4,5	3.6
— 21–50 –	313	439	400	3,9	3,5	2,9
— 51–100 –	111	171	176	1,4	1,4	1,3
— over 100 Arbejdere.....	70	115	146	0,9	0,9	1,0
Ialt...	7.970	12.379	13.909	100,0	100,0	100,0

Magtfordelingen paa Markedet var en ganske anden end i 1870, idet som før nævnt Sammenslutningen i Industrien efterhaanden var kommet til at gøre sig stærkt gældende. Saaledes beherskedes Markedet af et enkelt stort Selskab indenfor Sukkerindustrien, Papirindustrien og Svovlsyrefabrikationen, og der fandtes Prisaftaler indenfor Bayerskølfabrikationen, Rugbrødsfabrikerne, Kaffesurrogatfabrikerne, Spritfabrikerne, Maskinsnedkerierne, Tændstikfabrikerne og Oliemøllerne.

Industriens kraftige Vækst efter 1870 forandrede i høj Grad Haandværkets Vilkaar. Haandværksmestrene fortrængtes fra de Fag, der efterhaanden industrialiseredes, og de nyuddannede Haandværkssvende blev mere og mere henvist til at arbejde som Fagarbejdere indenfor Fabrikerne. Ogsaa paa anden Maade blev Chancen for at blive selvstændig Haandværksmester ringere og ringere. Der opstod store en gros Forretninger, som opkøbte Haandværkernes Produktion og gjorde dem afhængige af sig. En Mængde Haandværkere gik paa denne Maade over til at blive enten industrielle Arbejdere eller Forhandlere for en Fabriksvirksomhed eller en Grossist.

Næringslovens Ophævelse af Byernes Eneret paa Handelen fra 1862 havde ikke generet den københavnske Handel føleligt. Tværtimod sporedes der i de følgende Aar en betydelig Fremgang baade for en gros- og Detailhandelen. Krigen i 1864 afbrød alle de tidligere Handelsforbindelser, og Hamborg havde dermed tabt den sidste Rest af Indflydelse paa den danske en gros Handel. Herefter begyndte en ny Tid for den danske Handel, i hvilken København mere og mere kom til at indtage en dominerende Plads. I 1878 gik saaledes over Halvdelen af Danmarks Indførsel over København; Genudførslen af fremmede Varer skete næsten udelukkende over København, og af Udførslen af indenlandske Varer udskibede København ca. 30 pCt. Denne Fremgang i den københavnske Udenrigshandel fortsattes jævnt Aarhundredet ud. Et alvorligt Prisfald, der med en kort Afbrydelse strakte sig fra 1875–88, gav Samtiden et Indtryk af Stilstand og endog Tilbagegang paa Handelsomraadet, men selv i denne Tid var Handelsomsætningen maalt i Varemængde jævnt stigende. I 1888 beherskede København Halvdelen af Danmarks Indførsel, 47 pCt. af den samlede Udførsel og 90 pCt. af Genudførslen, men fra 1890 begynder imidlertid de danske Provinsbyer at tage livligere Del i Udenrigshandelen, særlig med Hensyn til voluminøse Artikler og særlig for Udførslens Vedkommende. Omkring 1880 var Esbjerg blevet Danmarks vigtigste Eksporthavn for Smør, Flæsk og Æg, og i Slutningen af det 19. Aarhundrede gik en stor Del af Handelen med Heste, Hornkvæg og dansk Korn udenom København. Dog udskibedes i 1913 ca. 30 pCt. af Eksporten af indenlandske Varer maalt i Vægt over København. Af hele Indførselens Vægt gik 40 pCt. til København, og disse Varer repræsenterede 60 pCt. af Indførselens Værdi, idet det især var de mere specielle og kostbare Varer, der indførtes til København. Med Hensyn til Transithandelen laa Tyngdepunktet i 1913 absolut i København. Københavns Omsætning med det øvrige Land voksede ligeledes jævnt og kraftigt i Perioden fra Næringsfrihedens Indførelse til Verdenskrigens Udbrud, og for Indenrigshandelens Vedkommende gjaldt det i endnu højere Grad end for Udenrigshandelen, at København tiltvang sig en dominerende Stilling.

Omkring Aarhundredskiftet begyndte Aktieselskabsformen at gøre sig gældende paa Handelens Omraade. Bevægelsen begyndte omkring 1895 og forstærkedes i de første Krigsaar. I 1917 fandtes af Danmarks 477 Handels-Aktieselskaber med Aktiekapital paa over 25.000 Kr. de 300 i København, og af Selskabernes samlede Aktiekapital paa 186 Mill. Kr. faldt de 139 Mill. Kr. paa københavnske Selskaber.

Blandt de store Handels-Aktieselskaber, der saaledes fremkom fra Slutningen af det 19. Aarhundrede, skal nævnes Danmarks betydeligste Handels-Aktieselskab Det Østasiatiske Kompagni, der blev dannet i 1896 ved Overtagelse af et af Etatsraad H. N. Andersen oprettet Handelsfirma i København og Bangkok. Ø. K.'s Formaal var »at drive Handel, Skibsfart og industriel Virksomhed i Indland eller Udland«, og det lykkedes Kompagniet at gennemføre dette trods Tidens Tendens til Specialisering. Selskabet har nu talrige Filialer Verden over og driver, foruden en verdensomspændende Handel, Skov- og Plantagedrift i Bagindien, Rederi og en betydelig industriel Virksomhed. I 1896 dannedes endvidere A/S Det danske Kulkompagni, i 1904 stiftedes

Det sibiriske Kompagni, der drev Handel med Landbrugsprodukter paa Sibirien, og i 1912 oprettedes A/S Københavns Bunkerkul-Depot.

Den overordentlig kraftige Vækst i Københavns Udenrigs- og Indenrigshandel fra Slutningen af 60'erne til 1914 var betinget af store Udvidelser og Forbedringer af Københavns Havn. Fra 1865–80 udførtes der betydelige Arbejder paa Uddybning, Regulering af Havne- og Oplagspladser, Anlæg af Bolværkslinier o. s. v., der helt forandrede Havnens Udseende og i høj Grad forøgede dens Kapacitet. Bygningen af Frihavnen, der aabnedes i 1894, gjorde det muligt at indføre, udføre og bearbejde Varer uden Toldvæsenets Mellemkomst, og derved fik København store Fordele, først og fremmest med Hensyn til Transithandelen. Ogsaa en betydelig Del af Specialhandelen gik over Frihavnen, hvor der hurtigt anlagdes betydelige Industrietablissementer.

Havnens voksende Betydning for Københavns Erhvervsliv vil fremgaa af følgende Tal for udlosset og indladet Gods i Told- og Frihavn.

	1880	1890	1900	1910	1913
	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.
Udgaaet fra København til det øvrige Danmark	152	244	284	359	418
Indgaaet til København fra det øvrige Danmark....	147	165	237	256	277
Ialt...	299	409	521	615	695
Udgaaet fra København til Udlandet.....	223	278	397	643	755
Indgaaet til København fra Udlandet	712	1.102	1.401	1.585	1.905
Ialt...	935	1.380	1.798	2.228	2.660

Det vil ses, at Mængden af udlosset og indladet Gods til og fra Indlandet steg 132 pCt. fra 1880 til 1913, og at der for Trafiken paa Udlandet endog var en Stigning paa 185 pCt.

Den københavnske Handelsflaade naaede først i 1872 op paa den samme Størrelse som i 1800. I 1876 talte Sejlskibsflaaden 330 Skibe med 41.000 Tons. Fra dette Aar formindskes Antallet af Sejlskibe fra Aar til Aar, medens Dampflaaden tager stærkt til. I 1862 var der i hele Danmark kun 43 Dampskibe. I 1884 havde København alene 171 Dampskibe med 76.000 Tons, og af hele den danske Handelsflaade hørte paa dette Tidspunkt de fire Femtedele hjemme i København. Forøgelsen i Flaaden skyldes især den udenrigske Skibsfart, der som nævnt var i stærk Stigning og i 70'erne endog var steget saa stærkt, at den omsatte Godsmængde omkring 1880 var dobbelt saa stor som i 1870. Iøvrigt præges Skibsfarten i Perioden 1862–1914 af Dannelserne af store Selskaber. I 1866 blev A/S Det Forenede Dampskibs-Selskab skabt paa Tietgens Initiativ. D. F. D. S. var en Sammenslutning af tre af Tidens største Rederier og begyndte med 22 Skibe paa ialt 5.000 Tons. Selskabet fik god Fortjeneste under den fransk-tyske Krig og Opgangsaarene i 1870'erne og udvidede gennem Resten af Aarhundredet Virksomheden Gang paa Gang. Allerede i 1905 havde Selskabet 115 Skibe med 139.000 Tons eller ca. en Trediedel af den samlede danske Handelsflaade. Talrige andre Dampskibsselskaber blev dannet i den sidste Halvdel af det forrige Aarhundrede, deraf flere paa Initiativ af de gamle Rederier, Hechscher & Søn, C. K. Hansen og A. P. Møller. I 1913 bestod Københavns Handelsflaade af 387 Dampskibe med 353.000 Reg. Tons

Københavns Frihavn.

og 367 andre Fartøjer med 36.000 Reg. Tons. I Forhold til hele Danmarks Handelsflaade havde København herefter 60,3 pCt. af Dampskibene og 12,6 pCt. af de øvrige Skibe.

Detailhandelen fik ved Næringsfrihedens Indførelse ganske andre Kaar at arbejde under end før. Den betydelig større Lethed, hvormed en Detailforretning kunde aabnes, frembragte allerede kort efter 1862 en mærkbar Forøgelse i Forretningernes Antal. Tilvæksten i Detailhandlerantallet i Perioden 1863–93 overskred Befolkningstilvæksten, og denne Bevægelse er senere fortsat. Da Handelslavene blev ophævet i 1862, opstod de første københavnske Handelsforeninger: Vinhandlerforeningen, Urtekræmmerforeningen og Manufakturhandlerforeningen. Disse Foreninger blev nærmest stiftet for at forvalte de Midler, som Lavene havde efterladt sig, men efterhaanden sluttede andre Brancher sig sammen, og der dannedes ogsaa lokale Detailhandlerforeninger i de enkelte Bydele. Med Detailhandelens voksende Omfang og Betydning fremkom der et Samarbejde mellem flere af disse Foreninger, blandt andet i den fælles Forbitrelse over, at der i København var kommet Planer frem om efter engelsk Mønster at starte Stores, der skulde aftage Landbrugets Produkter til Eksport eller direkte Afsætning til Konsumenterne paa det danske Marked og paa den anden Side forsyne Medlem-

merne direkte med de Varer, de havde Brug for. Efter at der i 1890 var blevet dannet et staaende Udvalg for de københavnske Handelsforeninger, sluttede Foreningerne sig i 1892 sammen i De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation, hvis Formaal var at virke for Detailhandlerstandens Interesser, og hvis Bestyrelse kom til at bestaa af de deltagende Foreningers Formænd. Allerede i 1900 fandt imidlertid Butikhandelsstanden, at dens Interesser ikke blev tilstrækkelig varetaget af de ældre Handelsforeninger, blandt hvis Medlemmer der fandtes flere, som handlede en gros eller havde saa store Forretninger, at deres Interesser ikke var de samme som den lille Detailhandels. Som Følge heraf stiftedes Detailhandler-Societetet, der fra først af var tænkt som en Landsorganisation, og hvis Grundlag var 9 københavnske Detailhandlerforeninger. I 1907 sluttede Detailhandler-Societetet sig sammen med to tilsvarende Detailhandlerorganisationer for henholdsvis Jylland og Fyn og dannede Landsorganisationen De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark.

I Perioden fra Aarhundredskiftet til Krigsaarene var Gennemsnitsindtægten for Detailhandlere synkende, og dette skyldtes en bestandig Forøgelse i de ganske smaa Indtægters Antal. Den store Tilgang og Afgang i Antallet af Detailhandlere viser, at Detailhandlerstanden havde Vanskeligheder ved at opretholde en solid Eksistens ved Erhvervet. En Optælling efter Vejviseren 1893–1904 foretaget af G. Bang viser, at 27 pCt. af de paa et givet Tidspunkt nystiftede Detailforretninger var forsvundet igen inden et Aar.

Grunden til den store Dødelighed for Detailforretningerne og til de synkende Indtægter i Erhvervet var den lette Adgang til at leje Butikker og til at faa Varer paa Kredit, Formindskelse af Avancen som Følge af de smaa Handlendes Afhængighed af Grossisterne og Forretningsudgifternes forholdsvise Forøgelse. Men det var ikke alene den stigende Konkurrence indenfor Detailhandlernes egen Kreds, der forringede Erhvervets økonomiske Vilkaar. Nye Forretningstyper drog en stadig større Del af Handelen bort fra de egentlige Detailhandlere. Saaledes oprettedes der talrige Forretninger, der specialiserede sig i Handelen med Varer, som tidligere hørte hjemme i Kolonial- og Urtekramforretningerne. Kaffe, Tobak, Smør, Sæbe og Chokolade er Eksempler paa Varer, der efterhaanden næsten helt overtoges af Specialforretningerne. Saadanne Forretninger dannedes enten som Fabriksudsalg, f. Eks. Schous Sæbeudsalg, eller som selvstændige Smaaforretninger. Deres Fremkomst forøgede yderligere Tilgangen til Erhvervet, idet de ofte blev oprettet og drevet af Folk uden Uddannelse i Handelsfaget. Ogsaa Brugsforeningerne betragtedes af Detailhandlerne som en Fare for Erhvervet. Brugsforeningernes Betydning for Hovedstadens Detailhandel var endnu ikke stor, men deres Medlemstal var voksende. Der var i 1914 17 Brugsforeninger i Hovedstaden. De havde godt 7.000 Medlemmer og en Omsætning paa ca. 2 Mill. Kr. I Aarene kort før Krigen oprettedes der endvidere i København adskillige saakaldte »Koloniallagre«, der solgte deres Varer med væsentlig mindre Avance end sædvanligt i Kolonialbranchen og derfor laa i skarp Konkurrence med baade de almindelige Detailhandlere og Brugsforeningerne. Samtidig med at Detailhandelens Struktur saaledes ændredes, fremkom der et Antal af stadig voksende Stor-Detailforretninger og

af Stormagasiner i egentlig Forstand, som begrænsede Forretningsomraadet for de smaa Handlende.

Adskillige af Københavns senere Stormagasiner grundlagdes i denne Periode. Blandt disse skal nævnes Magasin du Nord og Illum. Magasin du Nords Udsalg af Hvidevarer, Bomuldstøj, Dækketøj o. s. v. aabnedes i Hotel du Nords Bygning paa Kongens Nytorv. Forretningen var stiftet i 1868 i Aarhus af Th. Wessel og Emit Vett. I 1893–94 opførtes den nuværende Hovedbygning. Stormagasinet A. C. Illum oprettedes i 1891. Hovedforretningen paa Østergade opførtes i 1899.

Paa intet Omraade mærkedes Københavns Vækst i Perioden fra Næringsfrihedens Indførelse til Verdenskrigen saa stærkt som paa Trafikomraadet. Næsten alle de Trafikmidler, der nu præger Københavns Trafik, havde deres Oprindelse i denne Periode. Omnibusdriften havde længe været utilstrækkelig til at tilfredsstille Behovet for Befordring, og medvirkende til Trafiksystemets Utilstrækkelighed var Gadernes elendige Forfatning. Asfalt kendtes ikke i København før i 1890, da Østergade og Købmagergade blev asfalteret, og den hullede Brolægning medførte, at tospændige Omnibusser ikke kunde medføre ret mange Passagerer, medens firspændige paa den anden Side fyldte for meget i Gaderne. Den daarlige Belysning bidrog sit til Vanskelighederne. I 1857 var Tranlamperne ganske vist erstattet med Gaslygter, men Antallet af Lygter var ikke stort.

I 1863 dannedes Københavns første Sporvejsaktieselskab. Det var et engelsk Selskab, der havde faaet overdraget to Koncessioner paa Sporvejsdrift til Frederiksberg og ad Østerbro, som Løjtnant C. F. Garde havde opnaaet i 1862, efter at Borgerrepræsentationen adskillige Gange tidligere havde afslaaet hans Ansøgninger. Allerede i 1865 kom det engelske Selskab ud for økonomiske Vanskeligheder, og til Fortsættelse af Sporvejsdriften oprettedes det første Tietgen-Aktieselskab Kjøbenhavns Sporvejsselskab. Fra Midten af 60'erne til Slutningen af 90'erne anlagdes der private konkurrerende Sporvejsselskaber. Saaledes Nørrebros Sporvejsselskab i 1867, Kjøbenhavns Forstæders Sporvejsselskab i 1872, Sølvgades Sporvejsselskab i 1883 samt Kjøbenhavns Omnibuskompagni (de grønne Omnibusser) og Kjøbmagergades Omnibus-Selskab (de gule Omnibusser), begge i 1895.

I 1884 havde man forsøgt at anvende Dampkraft i Sporvejsdriften, men Forsøget faldt ikke heldigt ud. Da imidlertid Udgiften til Heste var den største Udgift ved Driften af Sporvognene, arbejdedes der kraftigt videre paa at finde en anden Trækkraft, og i 1897 indførtes der elektrisk Drift paa Nørrebrolinien, hvorefter Elektrificeringen af hele Driften skred hurtigt frem.

Den Ordning, at flere forskellige private Selskaber havde Koncession paa Sporvejsdriften, havde imidlertid vist sig at lide af forskellige Mangler. I 1898 erhvervede derfor Københavns Kommune Koncession paa samtlige Byens Sporvejslinier for 40 Aar og bortforpagtede Driften til A/S De kjøbenhavnske Sporveje. Dette Selskab dannede et Datterselskab: A/S Tuborg–Klampenborg elektriske Sporvej, det senere N. E. S. A., der etablerede Sporvejslinier ad Strandvejen og ad Bernstorffsvej. Frederiksberg Kommune fik Eneretsbevilling paa Frederiksberg og Falkonéralléens Sporveje og bortfor-

pagtede derefter Driften til det nystiftede Frederiksbergs Sporvejs- og Elektricitets Aktieselskab.

Efter Indlemmelsen af Brønshøj, Valby og Sundbyerne blev der Anledning til at tage Spørgsmaalet om Københavns fremtidige trafikale Forhold op i sin Helhed. Efter en omfattende Diskussion for og imod offentlig Drift sejrede den Anskuelse, at offentlig Sporvejsdrift baade i trafikal og i social Henseende vilde være bedst, og i 1911 overtog Kommunen hele Sporvejsdriften. Hvilken Betydning, Sporvejstrafiken paa dette Tidspunkt havde faaet for Byens Borgere, fremgaar af følgende Tal for Antal af Passagerer paa samtlige Københavns Sporveje. Tallene angiver 1000 Passagerer.

	1866	1870	1880	1890	1901	1911
Antal Sporvejspassagerer (1000).....	2.375	5.841	10.114	19.251	44.337	91.613

I 1869 indrettedes der et egentligt Droskevæsen i København. Droskekørslen havde som nævnt hidtil været bestridt af Hyrekuskelavet, saaledes at Myndighederne havde indskrænket sig til kun at give Regler om Taksterne, men ved Droskereglementet af 1869 blev der foruden om Takster givet Regler om faste Holdepladser, om Droskernes Indretning og Eftersyn, om Belæsning og Kørsel og om visse Værdighedsbetingelser for at blive Droskekusk. Efter disse regulerende Bestemmelser voksede Droskevæsenet jævnt Aarhundredet ud, og det var først ved Automobildriftens Indførelse, at den næste store Forandring kom. I 1895 saas det første Automobil i Københavns Gader, og det vakte stor Opsigt. To Automobiludstillinger, der afholdtes i Foraaret 1902, fremkaldte en saa stor Interesse, at man — skønt Politiet stillede i Udsigt, at Køretilladelsen til Automobildrosker først kunde ventes, naar det sikre, lugtfri, lydløse og lukkede Automobil kom, og at den tilladte Kørehastighed vilde blive »som en Hestedroske i jævnt Trav« — allerede samme Aar fik indregistreret den første Motordroske paa Frederiksberg og Aaret efter den næste i København. I Slutningen af 1903 blev den anden københavnske Droske indregistreret, men derefter gik Udviklingen i Staa i tre Aar. Det er først fra 1908, samme Aar som Postvæsenet begynder at benytte Post-Automobilet, at Bildroskerne rigtig trænger igennem. Det første Automobilselskab, der etableredes i 1906 under Navnet Aktieselskabet Automobilkørsels-Kompagniet, ophørte igen i Løbet af et Aar, men i 1908 stiftedes Taxamotorkompagniet, og dermed kom der Fart i Udviklingen. Paa dette Tidspunkt var der 35 Motordrosker i København, og de første Drosketelefoner var installeret paa Raadhuspladsen og Kongens Nytorv. Taxamotor fik indført en speciel Droske-Central, hvorved Telefonbestillinger paa Drosker centraliseredes paa eet Sted og derefter gennem direkte Ledninger fra Droskecentralen dirigeredes ud til de forskellige Holdepladser. Dette System blev senere efterlignet i flere af Europas Storbyer.

Hvor hurtigt Antallet af baade Automobiler og Motorcykler i København og Frederiksberg steg efter den første Begyndelse i 1908, vil fremgaa af følgende Tal for indregistrerede Motorkøretøjer:

	1909	1910	1912	1914
Automobiler.....	417	609	824	1.454
Motorcykler.....	673	740	902	1.292

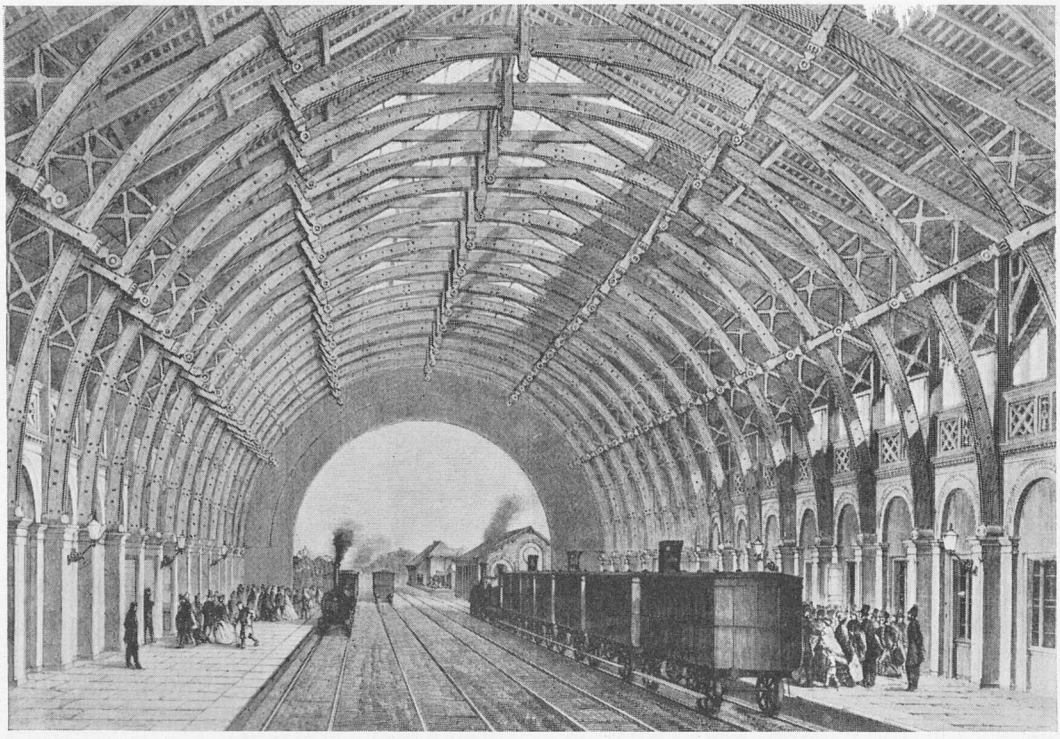

Perronhallen paa Københavns anden Hovedbanegaard, der blev nedlagt i 1911.

Imidlertid var allerede før Aarhundredskiftet Nutidens mest demokratiske Befordringsmiddel, Cyklen, kommet i Brug i København. Forløberen for dette Trafikmiddel, Velocipeden, kom til Byen allerede i 1865. Denne »Iilvogn«, som Datidens Københavnere kaldte den, fik en saa stor Succes, at Velocipedekørslen i Aaret 1869 rasede som en sand Epidemi i København, men derefter døde Interessen for Sporten lige saa pludseligt, som den var opstaaet, og uden at det var lykkedes at udnytte Velocipeden til Nyttekørsel. Heller ikke Bicyklerne, der omkring 1880 dukkede op i København, egnede sig til Nyttekørsel. Kørslen paa disse høje Maskiner blev drevet udelukkende som Sport, og det var først i 1886, at den lave Cykel, almindeligvis kaldet »Safetyen« eller »Bicycletten«, indførtes til København. I Begyndelsen blev den betragtet med en vis Foragt, men dens Nytteegenskaber blev snart aabenbare, og dens Anvendelse steg med forbavsende Hurtighed. Allerede i 1908 fandtes der i København over 80.000 Cykler, og Tallet anslaas nu til omkring 500.000.

Tiden efter 1860 bragte en rig Udvikling i Københavns Jernbaneforbindelse med det øvrige Land. I 1863 aabnedes der en Bane fra København over Hellerup til Klampenborg og en Bane fra København til Lyngby. Den sidstnævnte Jernbane, Nordbanen, forlængedes til Helsingør i 1864. Som Følge af Klampenborgbanens og Nordbanens Anlæg maatte der tilvejebringes en ny Banegaard i København, som kunde forene de nye Baner med Vestbanen. Den nye Hovedbanegaard, der kom til at ligge nord for

Vesterbro imellem Vester Farimagsgade og Sct. Jørgens Sø, blev taget i Brug i Oktober 1864, og samtidig nedlagdes Banestrækningen gennem Valby, Københavns første Banegaard og Valby Station. Den næste direkte Københavnerforbindelse, Frederikssundsbanen, aabnedes i 1879, Aaret før Staten overtog de sjællandske Jernbaner. Den kom til at gaa over Husum, Brønshøj og Vanløse og stødte til Roskildebanen ved Frederiksberg. I 1886 anlagdes der en ny Person- og Godsbanegaard paa Nørrebro. Den blev i 1894 forbundet med en Godslinie til Frihavnen og i 1896 med en Linie til Frederiksberg. Færdslen paa de københavnske Baner forøgedes stærkt i Løbet af 80'erne, efterhaanden som Jernbanenettet paa Sjælland udbyggedes med Skibsdrift og Færgedrift til det øvrige Land og til Udlandet. Af stor Betydning var saaledes Etableringen af Færgeforbindelsen Korsør–Nyborg i 1883 og Statsbanernes Overtagelse af Skibsdriften Gedser–Warnemünde i 1886 og Helsingør–Helsingborg i 1888. I Aaret 1895, Aaret efter at Københavns Frihavn var aabnet, paabegyndtes Færgefarten mellem Københavns Frihavn og Malmø. En yderligere stærk Stigning i Jernbanetrafikken til og fra København satte ind i Aarene lige forud for Aarhundredskiftet, da en Lov af 1896 havde indført nye og nedsatte Takster for baade Person- og Godstransport. Denne Nedsættelse af Taksterne faldt sammen med en stærk Udvidelse af Jernbaneanlægget omkring og i København. Saaledes aabnedes den nye Kystbane København–Helsingør i August 1897. Jernbanestationen paa Østerbro samt Vanløse Station indviedes samme Aar, og Københavns Godsbanegaard, der havde været under Opførelse siden 1895, blev taget i Brug i 1901. Slangerup og Dragør fik direkte Jernbaneforbindelse med København ved to private Jernbaner, Slangerupbanen, der anlagdes i 1906 med Station paa Nørrebrogade, og Amagerbanen, der aabnedes i 1907 og udgik fra Amagerbro.

Københavns Banegaardsordning, der efter de store Udvidelser i Jernbanenettet ikke længere var tidssvarende, havde længe været omdiskuteret, og efter et forudgaaende Kommissionsarbejde vedtoges der ved Lov af 1904 en ny Ordning, der virkede revolutionerende paa Københavns Jernbanetrafik. Ordningen omfattede Anlægget af en Hovedbanegaard, der aabnedes 1. December 1911 syd for Vesterbrogade, en Bane fra Vigerslev til Hovedbanegaarden og derfra tildels i Tunnel under Vesterbrogade og Boulevarderne til Østerbro, Omlægningen af Frederikssundsbanen som en løftet Bane Valby–Vanløse, en Godsbane fra Godsbanegaarden til Vigerslev, en Gods- og Rangerstation ved »Lygten« mellem Nørrebrogade og Lersøen og et nyt Dobbeltspor Østerbro–Hellerup. Boulevardbanen aabnedes i 1917 med Mellemstationer ved Valby, Enghave og i Tunnelen ved Frederiksborggade. Denne sidste Jernbanestation, Nørreport Station, indviedes i 1918.

Jernbanenettets stærke Udvikling efter 1860 dannede et Vendepunkt i Postbefordringens Indretning. Indtil 1860 havde Postvæsenet i ganske overvejende Grad selv besørget Posten ved Postvogne og Postdampskibe og havde ogsaa spillet en stor Rolle ved Personbefordringen. Men i de følgende 50 Aar vendtes Forholdet helt om, saaledes at Jernbanerne nu danner det væsentlige Grundlag for hele Postbefordringen, og de af Postvæsenet selv ledede Befordringer i høj Grad blev indskrænket til de lokale Omraader. Postvæsenets Personbefordring ophørte næsten ganske, saaledes nedlagdes den

Københavns nuværende Hovedbanegaard.

sidste Diligenceforbindelse fra København i 1864. Postdampskibsruterne, der udgik fra København til Kristiania, til Malmø, til Rønne og til Lybeck ophævedes efterhaanden, idet Postvæsenet overlod Ruterne til private Selskaber, og medvirkende til, at hele Postdampskibssystemet ophørte, var det ogsaa, at Statsbanerne i 1883 overtog de Ruter, der skulde omdannes til Dampfærger. Iøvrigt oprettedes der efter Aarhundredskiftet en Række private Dampskibsruter, der medtog Post i udenrigs Fart.

Mængden af Post til Lokalbefordring steg voldsomt efter 1860. Medens Antallet af lokale Breve pr. Indbygger som tidligere nævnt i 1860 var 2,5, var dette Tal i 1870 steget til 3,8 og i 1880 endog til 11,4. I Tiden fra 1880–89 blev Postvæsenet udsat for en ret skarp Konkurrence fra en privat Bypost. I 1878 havde to Privatmænd opnaaet Tilladelse til at anbringe Telegramkasser rundt omkring i København, hvori Publikum kunde nedlægge Telegrammer til Befordring med »Københavns By- og Hustelegraf«, som de havde oprettet. De havde endvidere faaet Tilladelse til at modtage og distribuere i København og Forstæder indenbys Breve og eventuelle Pakker. Da Bypostens Takster var meget lave, havde den stor Fremgang i de første Aar; men efterhaanden begyndte der dog hos Publikum at komme Mistillid til Institutionen, og fra 1883 var Bypostens Virksomhed i stadig Tilbagegang. Da Postloven af 1888 indeholdt et Forbud mod at udvide bestaaende Byposter, lykkedes det By- og Hustelegrafens Indehaver at faa en Erstatning mod at fraskrive sig al Ret til Brevpostvirksomhed. Den stærke Stigning i Antallet af Postvæsenets lokale Forsendelser fortsattes. I absolutte Tal udgjorde Antallet af lokale Brevforsendelser saaledes i Aaret 1890–91 6.681.000, i 1900–01 14.285.000 og i 1910–11 25.156.000. Det maa herved erindres, at Lokalportoomraadet stadig udvidedes. Saaledes inddroges i 1889 Valby, i 1902 Emdrup og i 1905 Hellerup, Charlottenlund, Gjentofte og Dragør under det københavnske Overpostmesterembede, men at Forøgelsen var langt stærkere end Stigningen i Byens Indbyggertal, fremgaar af, at der af lokale Forsendelser pr. Indbygger i 1890–91 var 18,3, i 1900–01 31,4 og i

1910–11 43,1. Københavns Postforbindelse med det øvrige Land undergik en tilsvarende Udvikling; saaledes var Antallet af Breve til København i 1890–91 8.891.000, i 1900–01 15.344.000 og i 1910–11 25.265.000.

Den første danske Telegraflinie aabnedes af Staten mellem Helsingør og Hamborg over København i 1854. I 1868 stiftede Tietgen Dansk-Norsk-Engelsk Telegrafselskab og kort efter Dansk-Russisk Telegrafselskab. Disse to Selskaber blev i 1872 slaaet sammen i Det Store Nordiske Telegraf-Selskab, der med sine 27 Mill. Kr. i Aktiekapital var det største Aktieselskab, man endnu paa dette Tidspunkt havde set i Norden.

Københavns By- og Hustelegraf, hvis Rolle som Postvæsen kun havde været kort, fik stor Betydning i en ganske anden Retning, idet den blev Grundlaget for Det københavnske Telefonvæsen. I 1881 overtoges By- og Hustelegrafen af »The internationale Bell Telephone Company«, som derefter aabnede den første Telefoncentral i København. Centralen, der laa i Lille Kongensgade, havde 22 Abonnenter. Aaret efter at Centralen var anlagt, blev den overtaget af et dansk Selskab, Kjøbenhavns Telefon Selskab. Allerede i 1883 toges den første Provinsledning — til Helsingør — i Brug, og i de nærmest paafølgende Aar udvidedes Driften med stadig voksende Hast. Selskabet antog i 1894 Navnet Kjøbenhavns Telefon Aktieselskab. I 1896 overtog det Flertallet af de sjællandske Telefonselskaber, og 2 Aar efter fik det af Indenrigsministeriet Koncession paa Anlæg og Drift af Telefonerne paa Sjælland og Amager. Følgende Tal vil illustrere Kjøbenhavns Telefon Aktieselskabs stærkt stigende Virksomhed fra Stiftelsen til 1914. Samtalernes Antal er angivet i 1.000 og omfatter Samtaler mellem Abonnenterne indenfor København og Omegn.

	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1914
Antal Samtaler (1000)	1.485	4.000	15.200	32.500	56.600	85.000	127.600

UNDER OG EFTER VERDENSKRIGEN

Krigsaarene 1914–18 og Tiden derefter indtil 1922 blev tilsyneladende en Blomstringstid for det københavnske Næringsliv. De særlige Konjunkturer, som Danmarks Neutralitet skabte for Handelen, gav de københavnske Handelsforetagender store Indtægter, og de svigtende Tilførsler af fremmede Industrivarer betød Gevinst for Industrien. Der startedes i disse Aar et stort Antal Industriforetagender, Skibsværfter, Rederier, Forsikrings- og Handelsselskaber, alle under Aktieselskabsformen, men adskillige af de nye Foretagender var udelukkende baseret paa Krigsperiodens Højkonjunktur og havde ikke Mulighed for at klare sig, da Prisomslaget indtraf i 1920. Under Prisfaldet holdt Bankerne ved udvidet Kredit og ved Støtteopkøb af Aktier de vaklende Virksomheder oppe en kort Tid, men i 1922 resulterede Spekulationen i en rystende Krise for det københavnske og hele det danske Næringsliv.

Efter Krisen i 1922 kom der for Næringslivet et økonomisk Opsving, som dog kun var af ganske kort Varighed. Indtil Marts 1924 faldt Kronen fra de 75 pCt. af Pari, den havde naaet i 1922, til 58 pCt. af Pari, og Resultatet var en Prisstigning. Da

man efter en livlig Diskussion om, hvorvidt man skulde nedskære Kronen eller atter føre den til Pari, bestemte sig til det sidste, skete det langt hurtigere end tænkt. Kronen naaede Pari i December 1926. Prisniveauet faldt voldsomt, og der paafulgte en alvorlig Krise. Næppe havde Næringslivet begyndt at rejse sig af denne Krise, før den omfattende Mistillidskrise, der ramte Verdens Pengevæsen i 1931, ogsaa hjemsøgte Danmark. Guldfoden suspenderedes i September 1931, og for at værne den danske Valuta og for i det hele taget at tilpasse Landets Næringsliv til de stærkt ændrede udenlandske Forhold paabegyndtes den statskapitalistiske Udvikling, der for det københavnske saavel som for hele det danske Næringsliv har medført ganske overordentlig forandrede Tilstande.

Københavns Børs.

Paa intet Omraade virkede Krigen 1914–18 saa voldsomt som paa Børs-, Bank- og Industriomraadet, og naar der tales om de »gode Tider« under Krigen, er det i Almindelighed de fantastiske Fortjenester i disse Kredse, der tænkes paa. Børsens og Bankernes Historie er i denne Periode nøje knyttet sammen med Industriens og til Dels med Handelens, for i disse Aar naaedes Højdepunktet af den omfattende Personforbindelse mellem Bankerne og Erhvervslivet, som allerede var begyndt at vise sig ved Aarhundredets Begyndelse.

Straks ved Krigens Udbrud lukkedes Børsen foreløbig, idet man frygtede for en Tilbagestrømning af Værdipapirer fra Udlandet og et deraf følgende Kursfald. I Februar 1915 aabnedes Børsen uofficielt, og fra Midten af 1915 indtraadte en stadig mere og mere omfattende Spekulation i Børseffekter, som kulminerede i 1918. Det var Bankerne, der financierede Spekulationen, og den omfattede især Industri- og Dampskibspapirer. Spekulationsmaterialet forøgedes stadig ved Stiftelse af nye Aktieselskaber og ved Kapitaludvidelser i bestaaende Selskaber, oftest i rent spekulativt Øjemed og uden Hensyn til, om Udvidelserne var ønskelige eller nødvendige for Produktionen.

De københavnske Storbanker, der ved Pengerigeligheden var blevet uafhængige af Nationalbanken, blev med Landmandsbanken i Spidsen draget langt ud i Spekulationen. Som nævnt havde Landmandsbanken indtil 1913 udviklet sig i et rivende Tempo, og fra 1914 gik den ind i en Ekspansionspolitik, som til sidst helt tog Magten fra Ledelsen.

I 1916 stiftedes ved Landmandsbankens Hjælp Det transatlantiske Kompagni, der

havde det Formaal at anbringe Kapital i Forretninger i Ind- og Udland. Da dette Foretagende brød sammen i 1922, paaførte det Landmandsbanken et Tab paa over 200 Mill. Kr., og yderligere led Banken betydelige Tab paa Sammenslutningen indenfor Læderindustrien og Svovlsyreindustrien og adskillige andre Virksomheder, som den havde financieret. Disse Tab førte til Bankens Sammenbrud i 1922.

Kort før Landmandsbankens Sammenbrud var Københavns Diskonto- og Revisionsbank kommet i Vanskeligheder og maatte nedskrive Aktiekapitalen fra 48 Mill. Kr. til 22 Mill. Det var kun ved Nationalbankens Støtte, at det var muligt for Diskontobanken at fortsætte. Iøvrigt stiftedes der i Krigs- og Efterkrigsaarene adskillige Banker i København, af hvilke flere fik en kort og lidet heldig Virkeperiode, saaledes f. Eks. Nordisk Bank og Emissionsbanken. Blandt de Banker, der stiftedes i disse Aar, og som stadig bestaar, kan nævnes Købmandsbanken, der stiftedes i 1916, og Arbejdernes Landsbank, Spare- og Laanebank, der oprettedes i 1919 af det danske Arbejderparti.

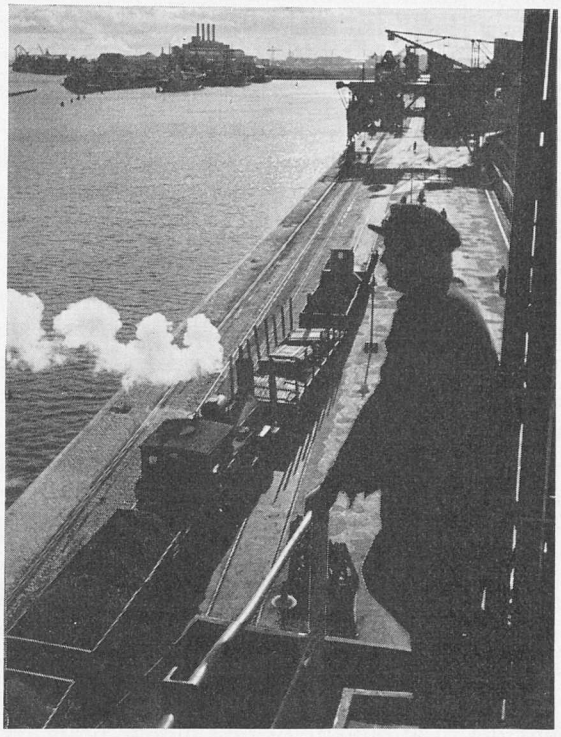

Udsigt mod Sydhavnen. I Baggrunden skimtes H. C. Ørsted Værkets Skorstene.

Efter Krisen i 1922 gik der endnu en Række Aar, inden de københavnske Banker kom ind i roligere Forhold. Landmandsbankens Tab viste sig at være paa 400 Mill. Kr., og da en Standsning af Banken vilde have været skadelig for hele Næringslivet, rekonstrueredes Banken ved Tilskud fra Staten, Nationalbanken, Ø. K. og Store Nordiske Telegrafselskab. I 1923 overtog Staten fuld Garanti overfor Kreditorerne, og ved en Lov af 1928 overtog Staten endelig Landmandsbanken, dækkede dens Underskud og gav den en ny Aktiekapital paa 50 Mill. Kr. Skønt Staten endnu ejer Aktiemajoriteten i Landmandsbanken, har man hidtil ladet den virke ganske som en privat Bank.

Diskontobanken standsede i 1924 og Andelsbanken i 1925. Privatbanken kom i Vanskeligheder i 1928. Den standsede Betalingerne nogle faa Dage, men fortsatte efter at der af de tre andre Hovedbanker og flere af de Institutioner, Banken havde nær Tilknytning til, var tegnet en ny Aktiekapital.

I 1936 skete der en fuldkommen Nyordning af Nationalbanken. Den nye Bank, Danmarks Nationalbank, er en selvejende og selvstyrende Institution med et Grund-

fond paa 50 Mill. Kr. Ordningen giver Staten betydelig større Indflydelse paa Nationalbankens Ledelse end tidligere.

Paa Bankomraadet gælder det i ganske særlig Grad, at København har et Forspring fremfor Provinsen. Af samtlige danske Bankers Aktiekapital falder 172 Mill. Kr. paa Hovedstaden mod 122 Mill. Kr. paa Provinsen, og de københavnske Storbankers Indflydelse paa hele Landets Næringsliv er overordentlig stor. Som Eksempel kan nævnes, at over Halvdelen af samtlige Danmarks Aktieselskaber med over 1 Mill. Kr. i Aktiekapital har direkte Bestyrelsesforbindelse til en af de fire Storbanker, og mange andre Virksomheder er ganske afhængige af Bankerne, uden at det giver sig Udslag i Bestyrelsesforbindelse.

Ogsaa for Forsikringsvirksomheden og i ganske særlig Grad for Genforsikringen medførte Krigsaarene 1914–18 en stærk Udvikling. Allerede i 1915 begyndte de første Nydannelser paa Forsikringsomraadet med Stiftelsen af Det københavnske Re-Assurancekompagni og Re-Assuranceforeningen A/S, der oprettedes paa Initiativ af henholdsvis Det kgl. octr. alm. Brandassurance-Compagni og den københavnske Sø-Assuranceforsikring. Assurance-Compagniet Baltica, der gennem Landmandsbanken stiftedes samme Aar, havde Østasiatisk Kompagni og Det Forenede Dampskibs Selskab bag sig. Begyndelsen til Opsvinget var saaledes præget af Sikkerhed og Soliditet, men i Aarene indtil 1920 udnyttedes den uventede Højkonjunktur for Forsikringsvirksomheden ved Dannelsen af en Mængde Selskaber, der snart viste sig ikke at være levedygtige og i mange Tilfælde endog var forsikringsteknisk mangelfuldt og forretningsmæssigt uforsvarligt ledede. Fra 1920 kom der derfor en Periode med talrige Likvidationer af under Krigen oprettede Forsikringsselskaber, og først i 1930 kunde Sporene af Højkonjunkturens Fejltagelser siges at være forsvundet. Karakteristisk for Udviklingen efter Krigen er iøvrigt de talrige nye Forsikringsformer, Indbrudstyveriforsikring, Ansvarsforsikring, Automobilforsikring, Glasforsikring, Driftstabsforsikring o. s. v., der er kommet frem, og det er blevet Reglen, at baade nystiftede og allerede bestaaende Selskaber søger deres Virksomhed udvidet til at omfatte de flest mulige Brancher.

Industrien havde straks ved Krigens Udbrud særdeles mørke Udsigter. Det var ganske usikkert, om det vilde lykkes at holde Tilførslerne af Raastoffer og af Kul i Gang, og da hele Industriens Fremtid var afhængig heraf, var Tiden indtil Udgangen af 1914 præget af Forvirring og Raadløshed. Industriraadet og de enkelte Industrigrenes Organisationer gik derefter i nært Samarbejde med Regeringen, og det lykkedes at holde Tilførslerne nogenlunde oppe, selv om enkelte Industrier under hele Krigen led under Raastofmangel.

Efter at den første Uro var overstaaet, kom der allerede i Aarene 1915–16 gode Tider for Industrien. Den forøgede Velstand skabte stærkere Efterspørgsel efter Industrivarer, og hertil kom, at Indførslen af fremmede Industrivarer gik stærkt ned. Den københavnske Industri blomstrede under disse Forhold, der snart medførte et stadigt tiltagende Antal af Nyetableringer og Sammenslutninger. Men selv om adskillige Nyanlæg saavel som Sammenslutninger var fuldt forsvarlige, blev der efterhaanden flere og flere, som var spekulationsmæssig prægede. De københavnske Storbanker, og som nævnt især Landmandsbanken, fik stiftet en Mængde Foretagender, som hurtigt viste

sig ikke at være levedygtige under normale Forhold. Som Eksempel paa saadanne Sammenslutninger kan nævnes Ballin-Koncernen, der dannedes i 1918 ved Sammenslutning af fire Aktieselskaber indenfor Læderbranchen og derefter oprettede en Række Datterselskaber, og A/S Dansk Læder- og Skotøjsindustri, der samme Aar dannedes af tre Skotøjsfabriker. Begge disse Sammenslutninger brød sammen i 1922.

Var saaledes en stor Del af Sammenslutningsbevægelsen i Krigsaarene uheldig, saa var dette ogsaa Tilfældet med adskillige af de Udvidelser, de enkelte Virksomheder foretog. Selv teknisk gode Fabriker blev gjort urentable ved Udvidelser, der bragte deres Kapacitet langt op over Afsætningsmuligheden. Udvidelserne foretoges i den dyre Periode, og da Prisfaldet kom, var Produktionen netop kommet i Gang. Resultatet blev, at der produceredes til Lager, og disse Lagervarer var Krigsvarer, der var usælgelige, da Varemanglen hørte op. Tiden omkring 1922 var for Industrien en direkte Kamp for Eksistensen. Prisfaldet var indtraadt saa hurtigt og voldsomt, at Lønningerne ikke fulgte med i Nedgangen, og samtidig strømmede Varer fra de Lande, hvor Valutaen var stærkt devalueret, ind over det københavnske Marked. Selv om der allerede i 1923 sporedes en svag Bedring i Forholdene, varede det dog flere Aar, inden Følgerne af Krisen var overvundet. Som Helhed betragtet gik den københavnske Industri næppe styrket ud af Krigs- og Efterkrigsaarene, men det maa dog erindres, at de betydelige Muligheder, der i Perioden havde været, ikke blot for Konsolideringen af allerede bestaaende Anlæg, men ogsaa for forsvarlige Udvidelser og Forbedringer, var blevet udnyttet af adskillige Virksomheder, og at Krigsaarene ogsaa skabte flere levedygtige Foretagender.

Den Nedskæring af og Kontrol med Importen, der fra 1932 af valutamæssige Grunde maatte foretages, gav Industrien en Fordel, der har en vis Lighed med Virkningerne af Toldbeskyttelse, og samtidig var Nedsættelsen af Kronens Kurs i Forhold til Sterling i 1933 til Fordel for Eksportindustrien. Siden 1931 har der da ogsaa været en betydelig Stigning i Produktionen særlig indenfor Industrier, for hvilke der er udenlandsk Konkurrence.

Som det er Tilfældet med Bankvirksomheden, er ogsaa den danske Industri eller i hvert Fald dens Ledelse stærkt behersket af København. Af Industriaktiekapitalen var f. Eks. i 1939 558 Mill. Kr. registreret i Hovedstaden mod kun 243 Mill. Kr. i det øvrige Land, men mange københavnske Selskabers Fabriker ligger dog i Provinsen. Denne Koncentration af Industrien i København er fremkommet ad forskellig Vej. Ofte er den første Fabrik indenfor en ny Branche anlagt i København, og naar senere Markedet er blevet større, er Virksomheden udvidet med Filialer i Provinsen, eller det er omvendt sket, at en Del Provinsvirksomheder er sammensluttet, og Virksomhedens Ledelse dernæst er henlagt til København. Der er endelig flere Eksempler paa, at Provinsvirksomheder har anlagt Filialer i København og derpaa efter en Tids Forløb har flyttet Ledelsen til Hovedstaden og gjort Filialen til Hovedvirksomheden.

Ved Industritællingen i 1935 fandtes der 20.256 Haandværks- og Industrivirksomheder i Hovedstaden, jfr. Tabellen S. 198. Medens dette Antal udgør ca. 20 pCt. af samtlige Landets Virksomheder, beskæftigede Hovedstadens Industri ca. 38 pCt. af hele Industriens Personel eller ialt 175.229 Personer. Dette vil sige, at to Femtedele

af Hovedstadens Befolkning faar deres Udkomme gennem Haandværk eller Industri. Med Hensyn til de enkelte Industrigrupper er Fordelingen indenfor den københavnske Industri i det væsentligste den samme, som var naaet i 1914, jfr. S. 198. Hovedstaden har ogsaa nu en særlig stor Andel af Beklædningsindustrien, Fremstillingen af Bøger, Billeder og Blade, Papirindustrien og Læderindustrien. Metalindustrien og den kemiske Industri har sine største Virksomheder i Hovedstaden, og de store Ingeniørfirmaer har næsten alle hjemme i København. Adskillige Fag er saa stærkt repræsenteret i Hovedstaden, at mellem 80 og 100 pCt. af det ved Fagene beskæftigede Personale findes her. Det gælder saaledes f. Eks. elektrotekniske Fabriker, Metalvarefabriker, Porcelænsfabriker, Tilvirkning af Apoteker- og Materialhandelsvarer, Fremstillingen af Krigsmateriel m. m. Oftest er det Adgangen til at faa Specialarbejdere og anden Fagkundskab, der har været bestemmende for saadanne Fags Beliggenhed i Hovedstaden, men mange andre Faktorer gør sig gældende, saaledes Fordelene ved at have en stor Kundekreds tæt op ad Produktionsstedet, Fordelene ved den store og dybe Havn o. s. v.

Fra Industritællingerne i 1925 og 1935 anføres nedenstaaende Tal, der belyser Virksomhedernes Størrelse (Tallene omfatter Kbhvn., Fr.berg og Gjentofte Kommune).

Antal Virksomheder:	1925	1935	1925 pCt.	1935 pCt.
uden Arbejdere	7.300	8.084	43,1	39,9
med 1–5 »	7.172	8.998	42,3	44,4
— 6–20 »	1.659	2.129	9,8	10,5
— 21–100 »	630	830	3,7	4,1
— over 100 »	180	215	1,1	1,1
Ialt...	16.941	20.256	100,0	100,0

Fordelingen paa store og smaa Virksomheder er ikke undergaaet væsentlige Ændringer siden 1914, jfr. S. 177. Hvor kraftigt de meget store Virksomheder er repræsenteret i Hovedstaden, fremgaar iøvrigt af, at det gennemsnitlige Antal egentlige Arbejdere pr. Bedrift er 6,4 i Hovedstaden mod 2,3 i det øvrige Land. Af Danmarks Virksomheder med over 100 Arbejdere er 57 pCt. beliggende i København, og disse store Virksomheder beskæftiger 43 pCt. af samtlige Hovedstadens Industriarbejdere.

Hovedstadens Industri anvender ca. 189.000 Hestekræfter. Udviklingen har paa dette Felt været umaadelig kraftig, særlig i Perioden 1906–25, da Industrien indførte elektrisk Drift.

Den københavnske Industri er ikke samlet i udprægede Industrikvarterer. Mest Karakter af Industrikvarter har maaske den indre Bys sydlige Del, hvor en Femtedel af Virksomhederne og en Fjerdedel af det samlede Personel findes. Af det samlede industrielle Personel arbejder iøvrigt ca. 16 pCt. paa Nørrebro, medens der i hvert af Kvartererne Vesterbro, Østerbro og Christianshavn med Amagerbro beskæftiges ca. 10 pCt. Dog er enkelte Arter af Industri i nogen Grad samlet i visse Bydele og giver disse et særligt Præg. Saaledes hører den grafiske Industri (Fremstillingen af Bøger, Billeder og Blade) især hjemme i den indre By. Christianshavn er præget af Værfterne, Vesterbro af Bryggerierne og Nørrebro af Maskinfabrikerne og Lædervarefabrikerne.

Tendensen til Sammenslutning indenfor Industrien er betydelig. Eksempler paa større

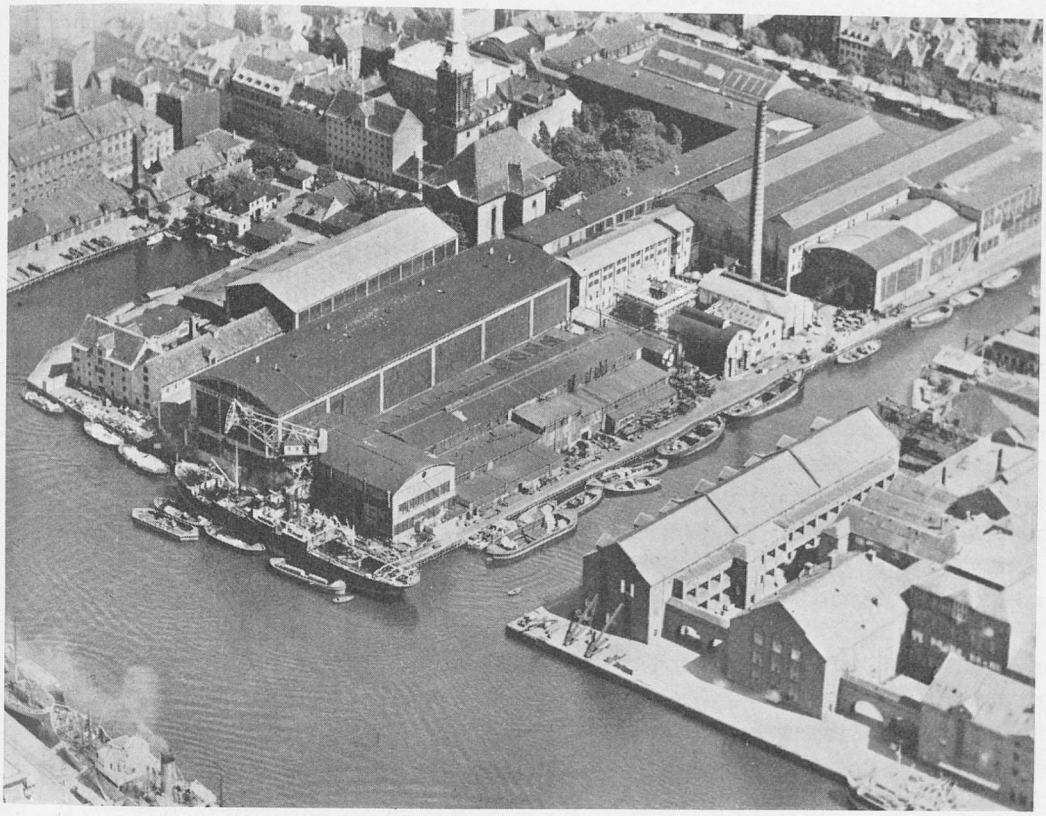

En Del af Christianshavn med Burmeister & Wain's Værksteder.

Sammenslutninger findes indenfor Jern- og Metalindustrien, Bryggerierne, Kaffesurrogatfabrikerne, Tændstikfabrikerne, Porcelænsfabrikerne og Læder- og Skotøjsindustrien, og adskillige store københavnske Industriselskaber er forbundne gennem Fællesskab i Bestyrelserne.

De ekstraordinære Forholdsregler, som Krigen 1914–18 nødvendiggjorde, viste sig hurtigst paa Handelens Omraade. Det blev ved Krigens Udbrud nødvendigt at sikre de tilstedeværende Varebeholdninger og at forhindre en ublu Udnyttelse af Varemanglen, da Tilførslerne udefra svigtede. Dette medførte talrige Reguleringsbestemmelser for Handelen. Fra 1915 blev der herefter truffet Overenskomst med de krigsførende Magter, hvorefter Industriraadet og Grosserer-Societetets Komité optraadte som Garanter for, at Importørerne ikke reeksporterede visse nærmere bestemte Varer til andre krigsførende Magter. I 1917 indtraadte der med den tyske Erklæring af den uindskrænkede Undervandsbaadskrig en betydelig Varemangel, og der udviklede sig en omfattende »Kædehandel«, hvorved Varerne solgtes fra Importør til Importør, fra Mellemhandler til Mellemhandler og fra Detailhandler til Detailhandler. Der føjedes da til de øvrige talrige Reguleringsbestemmelser for Handelen et Forbud mod at beregne sig Fortjenester ved saadanne Handeler.

Men var Handelen saaledes bundet af Restriktioner, saa medførte den særlige Stilling, Danmark indtog under Krigen, dog, at Handelen gav store Indtægter, og man havde derfor, da Restriktionerne i 1919 og 1920 ophævedes, indstillet sig paa, at de gunstige Tilstande vilde vare. Det var en ret udbredt Mening, at København efter Krigen vilde blive den store Stabelplads for Forsyning af øst- og mellemeuropæiske Markeder, og denne Anskuelse medførte en højst uheldig Varespekulation. De københavnske Lagre fyldtes med Varer, der var indkøbt netop i Slutningen af en Prisstigningsperiode. Varerne hobede sig op i Københavns Frihavn, og da den forventede Efterspørgsel ganske udeblev, fordærvedes store Partier af Varerne, og Spekulationen endte i den store Krise i 1922, hvor Varerne solgtes med Tab, da Bankerne ikke længere vilde eller kunde financiere Lagringen.

Følgerne af denne fejlslagne Spekulation forværredes yderligere af de Vanskeligheder, der fra 1920 viste sig for Handelen i sin Helhed. Ganske som Omlægningen af de forskellige Landes Økonomi til Krigsforhold havde frembragt Uro og Usikkerhed for den københavnske Handel, var Omlægningen til Fredsøkonomi efter 1920 ledsaget af alvorlige Forstyrrelser. De mange nye Staters Fremkomst forøgede Toldgrænsernes Længde, og Revolutioner, Besættelser og Erstatningsforhandlinger gjorde det yderst vanskeligt at orientere sig i Udenrigshandelen. Indtil 1931 havde Handelen dog alene Udlandets Restriktionsbestemmelser at kæmpe med, men i Efteraaret 1931 indførtes som nævnt en Række Bestemmelser, der havde til Formaal af valutamæssige Grunde at begrænse Importen, og fra 1932 kunde den Handlende ikke hjemføre Varer fra Udlandet uden Attest fra det i samme Aar af Staten oprettede Valutakontor.

Denne drastiske Indgriben i Handelens Frihed for at nedskære og omlægge Importen fremkaldte megen Uro og livlig Diskussion. Medens det fra alle Sider erkendtes, at en Regulering af Importen, saaledes som Forholdene nu laa, var nødvendig, var man uenig om Fremgangsmaaden. Utvivlsomt var det, at det straks efter 1932 var ret vanskeligt for unge Forretningsmænd at faa Del i Vareindførslen, saaledes at Ordningen til en vis Grad favoriserede de gamle Importører, der kunde henvise til en tidligere stor Import. Hele Importreguleringen syntes i Begyndelsen at tendere mod at styrke København overfor Provinsen og gav derfor yderligere den Bevægelse Fart, som i 1934 paabegyndtes i Aalborg, og som gaar ud paa at hævde Provinsens Interesser ved Siden af Københavns.

Paa intet andet Omraade af Erhvervslivet har København en saa dominerende Stilling som paa Storhandelens. Over Halvdelen af hele Landets Indførsel indgaar til København, og næsten hele Transithandelen gaar herover. Den vigtigste Del af Københavns Indførsel er Industrivarer. Af Manufakturvarer, Maskiner, Vogne, Instrumenter o. l. har København saaledes omkring 80 pCt. af hele Landets Indførsel. Ogsaa Kolonialvarer er en betydelig Post i Indførselen. Over 60 pCt. af Landets Forsyning af disse Varer gaar over København. Af Udførselen af indenlandske Varer gaar kun omkring 30 pCt. over København. Landbrugseksporten sker nemlig i høj Grad fra Provinsbyerne. Af Madvarer af Dyr udføres saaledes kun omkring 20 pCt. fra København.

Efter Erhvervstællingen i 1935 var der i København, som det vil fremgaa af Tabellen S. 200, 4.627 Virksomheder med en gros Karakter. Disse Virksomheder beskæftigede

37.119 Personer og havde en Omsætning paa 2.809 Mill. Kr. Af Virksomhederne var 3.112 rene en gros Virksomheder og Resten Agenturer o. l. København har 52 pCt. af alle Landets rene en gros Virksomheder. Det er en Tilbagegang fra 1925, da Tallet var 58 pCt. Af Omsætningen falder nu 61 pCt. paa Hovedstaden mod 67 pCt. i 1925. Af Omsætningen i Agenturer falder endog 84 pCt. paa Hovedstaden. Hovedstadens Gennemsnitsandel af en gros Omsætningen, 61 pCt., dækker over store Forskelligheder med Hensyn til de enkelte Varearter. For elektriske Artikler, Guld- og Sølvvarer, Instrumenter, Papirvarer og Lædervarer er Hovedstadens Andel af Omsætningen over 80 pCt., medens Hovedstadens Andel af en gros Omsætningen af Landbrugsvarer er langt under Gennemsnittet og endog er faldet siden 1925.

Indenfor Hovedstadens en gros Handel er de store Virksomheder stærkt dominerende. 10 pCt. af Virksomhederne har mellem $^1/_2$ og 1 Mill. Kr., og 12 pCt. af Virksomhederne over 1 Mill. Kr. i Omsætning. Denne sidste Gruppe har ca. tre Fjerdedele af de københavnske en gros Virksomheders samlede Omsætning, og af alle Landets en gros Virksomheder med over 1 Mill Kr. i Omsætning hører omtrent to Trediedele hjemme i København. Næsten hele Københavns en gros Handel foregaar fra Virksomheder i den indre By, og her ligger saa at sige alle de store Virksomheder.

I Krigsaarene gik Trafiken paa Københavns Havn, som paa alle danske Havne, stærkt tilbage. Som det var at vente, var det i første Række den udenlandske Skibsfart, der sygnede hen. Mængden af udlosset og indladet Gods fra og til Udlandet faldt, som det vil fremgaa af nedenstaaende Tal, fra 2.439.000 Tons i 1914 til kun 915.000 i 1918. Fremgangen i Skibsfarten svarede vel ikke til de Forventninger, man havde umiddelbart efter Fredsslutningen, men dog er der fra 1914–38 en Stigning i den udlossede og indladede Godsmængde i Havnen paa 73 pCt. for den indenlandske Omsætning og 110 pCt. for den udenlandske Omsætnings Vedkommende.

Udlosset og indladet Gods i Told- og Frihavn.	1914	1916	1918	1920	1925	1930	1935	1938
	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.	1000 t.
Udgaaet fra København til det øvrige Danmark	493	718	273	477	545	544	587	662
Indgaaet til København fra det øvrige Danmark	289	296	316	320	586	707	850	691
Ialt...	782	1.014	589	797	1.131	1.251	1.437	1.353
Udgaaet fra København til Udlandet	673	441	123	401	605	718	721	745
Indgaaet til København fra Udlandet	1.766	1.429	792	1.444	3.088	3.802	4.128	4.378
Ialt...	2.439	1.870	915	1.845	3.693	4.520	4.849	5.123

I de danske Skibsregistre optages Fartøjer paa mindst 20 Brutto-Register-Tons. Af saadanne var hjemmehørende i København ved Udgangen af 1939: 226 Dampskibe med en Tonnage paa 184.684 Netto-Register-Tons, 102 Motorskibe med 260.816 Netto-Register-Tons, 32 Sejlmotorskibe med 1.881 Netto-Register-Tons og 2 Sejlskibe. Af Motorskibene er de 69 bygget siden 1925. Herefter hørte ca. 60 pCt. af hele den danske Handelsflaades Tonnage hjemme i København.

Krigstiden og Efterkrigsaarene var ikke gyldne Aar for den københavnske Detailhandel som Helhed. Maksimalprisbestemmelserne i Forbindelse med Rationeringen

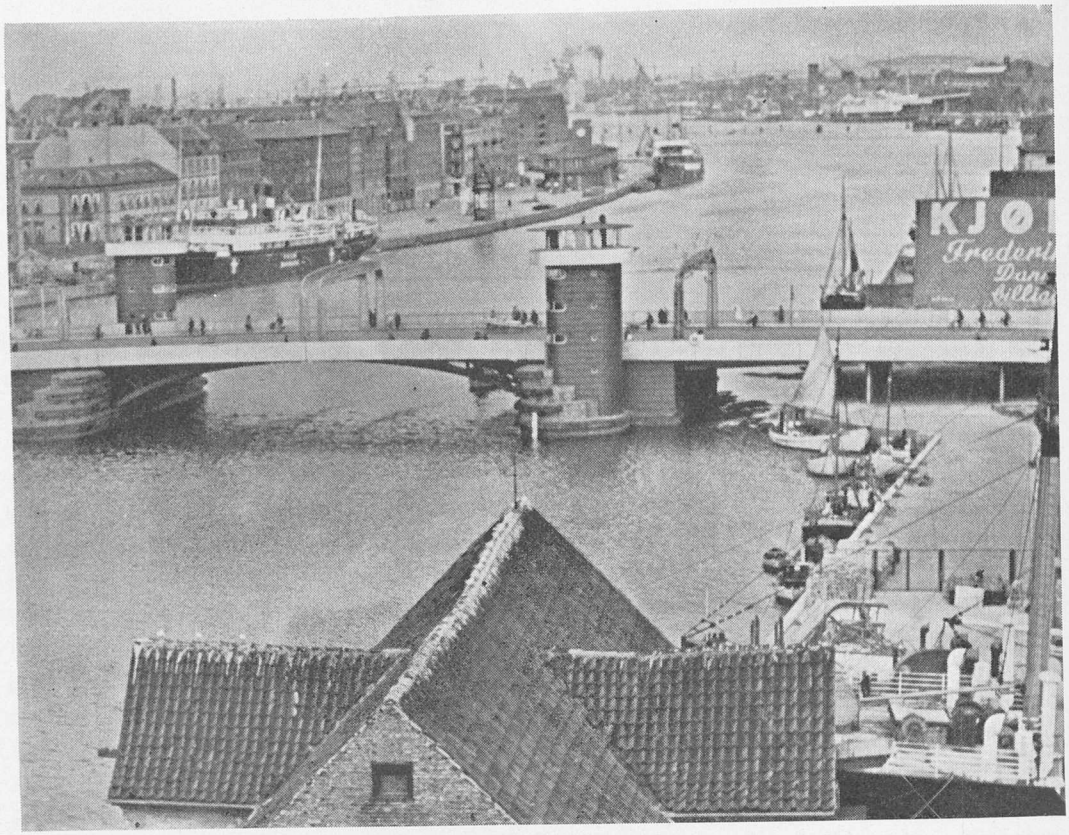

En Del af den indre Havn set mod Nord. I Forgrunden den nye Knippelsbro.

beskar Indtægterne for det brede Lag af Detailhandelen. Da Kraket kom i 1922, og Arbejdsløsheden steg til henved 20 pCt., søgte en Del af de arbejdsløse, saaledes som det ofte sker i Nedgangsperioder, at skabe sig et Levebrød ved Detailhandelen og forøgede derved det i Forvejen altfor store Antal af smaa Detailforretninger. De københavnske Brugsforeninger blev i 1916 sammensluttet i Hovedstadens Brugsforening. Medens Brugsforeningerne i det øvrige Land næsten alle har ubegrænset solidarisk Ansvar, er Ansvaret for Medlemmerne af Hovedstadens Brugsforening paa Grund af den store Virksomhed og den ubemidlede Medlemskreds begrænset til et mindre Beløb. — Hovedstadens Brugsforening havde i 1938–39 126 Butiker, 36.403 Medlemmer og en Omsætning paa ca. 19,9 Mill. Kr. Foruden den store Forening findes der i Hovedstaden 5 andre Brugsforeninger med ca. 80.000 Medlemmer og ca. 0,9 Mill. Kr. i Omsætning.

Efter Erhvervstællingen i 1935 var der i Hovedstaden 20.940 Detailvirksomheder, d. v. s. 26,8 pCt. af alle Landets Detailforretninger. Forretningerne beskæftigede 52.867 Personer, og Omsætningen var 1.018 Mill. Kr. I Forhold til hele Landet er det henholdsvis 34,4 og 34,1 pCt. Hovedstadens Befolkning udgjorde paa samme Tid ca. 23 pCt. af hele Landets, saaledes at Hovedstaden ogsaa i Forhold til Befolkningen har særdeles mange Detailforretninger. Dette gælder især visse Grupper af Forretninger, saaledes

er Møbelhandelen og Handelen med Beklædning og andre Artikler til personligt Brug stærkt repræsenteret indenfor Hovedstadens Detailhandel. Hovedstadens Andel af Detailomsætningen er vokset siden 1925; i særlig Grad gælder dette Omsætningen i Specialforretningerne, der er langt mere udbredte i Hovedstaden end i det øvrige Land. Halvdelen af alle Københavns Detailforretninger har en Omsætning paa under 25.000 Kr. om Aaret, og kun ganske faa, ca. $^1/_2$ pCt., har en Omsætning paa over $^1/_2$ Mill. Kr. I Forhold til det øvrige Land har Hovedstaden dog en stor Andel af de største Detailvirksomheder, og denne Andel er steget siden 1925. Saavel Detailhandelen som Hotel- og Restaurationsvirksomheden er stærkt koncentreret paa den indre By. Af Omsætningen falder endog Trediedelen for Detailhandelens og Halvdelen for Hotellernes og Restaurationernes Vedkommende paa den indre Bys sydlige Del. Dette skyldes, at Stormagasinerne og de største Restaurationer ligger i dette Kvarter.

I Tiden under og efter Verdenskrigen har det københavnske Trafikproblem til en vis Grad skiftet Natur. Fra 1860'erne til Verdenskrigen var der som omtalt en rivende Udvikling saavel i selve Bytrafiken som i Fjerntrafiken. Efterhaanden som København blev en Storby, og de omliggende Kommuner antog Karakteren af Forstæder til København, opstod dertil Spørgsmaalet om Nærtrafiken.

I Tiden op til Verdenskrigen fremkaldte den kraftige Vækst i Bykærnens Folketal det indenbys Trafikbehov, der i store Træk var tilfredsstillet i 1914, men herefter er det Befolkningstilvæksten i de indlemmede Distrikter, i Gjentofte Kommune og i Forstadskommunerne, der er bestemmende for Udviklingen. Medens Sporvejene naturligt fik den Opgave at tilfredsstille Trafikbehovet i de indlemmede Distrikter og i Byens Yderkanter iøvrigt, har Baner og Omnibusruter i den nyeste Tid udfoldet en betydelig Virksomhed paa at befordre Forstædernes Beboere til og fra Byen.

Efter Københavns Kommunes Overtagelse af Sporvejene i 1911 indledtes der langvarige Forhandlinger mellem Kommunen og de to stadig eksisterende Sporvejsselskaber, A/S Frederiksberg Sporveje og A/S Tuborg–Klampenborg elektriske Sporvej, der fra 1. August 1911 var blevet et selvstændigt Aktieselskab under Navnet Nordsjællands Elektricitets- og Sporvejsaktieselskab (N.E.S.A.), og i hvilket Gjentofte Kommune fra 1915 havde Aktiemajoritet. Med Hensyn til de frederiksbergske Sporveje endte Forhandlingerne med, at der fra 1. Juli 1919 indførtes københavnsk–frederiksbergsk Enhedsdrift, saaledes at Københavns Kommune ved Forpagtning overtog Selskabets Linier og Vogne og udførte Sporvejsdriften paa egen Regning og Risiko. Den endelige Fællesdrift med Enhedstakster paabegyndtes den 1. Oktober 1919, og da Overenskomsten den 1. Januar 1938 udløb, fornyedes den indtil Udgangen af December 1977. Med N.E.S.A. sluttede Københavns Kommune Overenskomst om Takstgrænser, saaledes at Vognene føres igennem fra København til Klampenborg og Ordrup. Den stærkt stigende Bebyggelse langs Lyngbyvejen medførte et voksende Krav om passende Sporvejsforbindelse ad denne Vej, og i 1931 førtes endelig en Rute gennem Lyngbyvej og Bernstorffsvej til Dyrehaven. For yderligere at afhjælpe Befordringsbehovet mellem København og det stærkt voksende Jægersborgkvarter samt Lyngby aabnedes der i 1938 Trolleyvognslinie fra Nørreport til Lyngby og til Jægersborg. Disse Linier drives af Københavns Sporveje og N.E.S.A. i Forening.

Hovedstadens Industri[1])

Industrigrupper	Antal Virksomheder					Samlet Personel					Samlet mekanisk Kraft HK				
	1897	1906	1914	1925	1935	1897	1906	1914	1925	1935	1897	1906	1914[2])	1925	1935
Tilvirkning af Nærings- og Nydelsesmidler	972	1.146	1.287	2.054	2.318	12.872	15.820	18.738	23.295	23.933	3.783	7.845	—	25.834	41.591
Tekstilindustri	177	144	116	115	209	5.608	5.190	5.492	4.036	6.623	1.399	2.502	—	5.965	6.563
Beklædningsindustri	1.995	2.600	2.810	2.897	2.995	14.274	15.326	18.199	22.685	28.284	52	203	—	1.720	3.540
Jordarbejde og Bygningsindustri	1.313	1.873	1.616	2.110	2.331	14.084	18.290	13.622	16.286	21.792	1.433	3.504	—	8.071	11.709
Trævareindustri	978	1.100	1.632	1.979	2.057	5.220	5.516	8.071	7.274	7.602	816	1.606	—	5.420	6.931
Læder og Lædervareindustri	1.205	1.377	1.454	1.483	1.678	5.779	6.156	6.469	6.864	8.479	158	720	—	4.215	5.547
Sten-, Ler- og Glasindustri	81	89	96	127	160	2.340	2.419	2.535	2.440	3.210	1.073	1.552	—	2.949	4.174
Metalindustri	1.204	1.542	1.875	2.834	3.632	15.614	20.451	26.936	36.303	42.660	2.292	8.279	—	34.849	61.453
Kemisk Industri	198	253	259	404	624	3.662	4.893	6.791	9.190	11.633	1.717	4.583	—	17.519	30.703
Papirindustri	53	64	63	83	133	1.142	1.234	1.704	1.602	2.855	358	772	—	2.941	5.851
Fremstilling af Bøger, Billeder og Blade	401	581	621	765	901	4.105	5.214	6.861	7.465	9.136	479	1.194	—	4.188	7.637
Soigneringsindustri	588	1.610	2.080	2.090	3.218	1.509	3.926	4.942	5.482	9.022	18	279	—	1.467	3.438
Tilsammen	9.165	12.379	13.909	16.941	20.256	86.209	104.435	120.360	142.922	175.229	13.578	33.039	—	115.138	189.137

Hovedstaden i Procent af hele Landet

Industrigrupper	Antal Virksomheder					Samlet Personel					Samlet mekanisk Kraft HK				
	1897	1906	1914	1925	1935	1897	1906	1914	1925	1935	1897	1906	1914	1925	1935
Tilvirkning af Nærings- og Nydelsesmidler	8,6	9,5	10,6	14,3	14,4	27,3	28,7	30,1	33,5	32,5	22,0	20,5	—	19,5	20,7
Tekstilindustri	4,1	4,9	8,4	12,5	21,3	30,4	27,9	32,4	29,9	32,9	28,2	22,4	—	29,6	26,2
Beklædningsindustri	17,4	16,8	22,5	25,3	25,5	41,7	39,9	46,6	55,1	57,0	50,0	67,9	—	75,1	63,4
Jordarbejde og Bygningsindustri	8,9	10,7	9,5	11,8	12,5	27,7	28,7	22,4	23,6	27,6	49,3	39,5	—	24,8	25,6
Trævareindustri	8,0	10,2	15,4	17,1	19,3	20,2	21,5	26,2	23,2	24,2	22,4	16,2	—	12,1	11,2
Læder- og Lædervareindustri	14,5	17,2	19,9	19,4	21,5	30,4	35,8	40,1	42,8	48,7	42,1	55,1	—	51,8	54,2
Sten-, Ler- og Glasindustri	4,6	5,1	5,7	7,7	6,8	14,6	13,9	13,0	12,2	14,3	18,4	11,3	—	5,5	5,2
Metalindustri	12,7	15,4	17,4	19,8	20,6	37,8	40,5	42,2	43,9	44,8	44,1	15,3	—	44,2	46,1
Kemisk Industri	28,2	32,1	21,1	22,1	20,7	51,2	50,6	49,9	44,8	43,1	45,2	53,1	—	38,6	35,6
Papirindustri	64,6	59,3	59,4	59,3	63,6	45,1	44,1	48,0	40,3	49,9	21,2	19,2	—	30,7	27,3
Fremstilling af Bøger, Billeder og Blade	32,9	35,6	34,3	38,1	37,4	53,8	55,2	56,9	58,9	59,7	70,8	66,9	—	58,2	60,8
Soigneringsindustri	33,7	37,1	34,1	38,2	30,0	38,7	45,3	41,9	45,6	39,5	25,7	63,4	—	57,0	52,2
Tilsammen	11,9	14,5	16,9	19,0	19,8	31,4	32,9	34,4	36,4	38,1	29,2	29,2	—	26,3	27,4

[1]) For Aarene 1897, 1906 og 1914 refererer Tallene sig til København og Frederiksberg og for Aarene 1925 og 1935 til København, Frederiksberg og Gjentofte Kommune.

[2]) Tallene fra 1914 er ikke medtaget, da de ikke direkte kan sammenstilles med de øvrige Aar.

Den sidste Tids voldsomme Udvikling af Automobiltrafiken har yderligere skabt et Befordringsmiddel fra Byen til Omegnen i Form af Omnibusser. I 1939 udgik der 12 Omnibilruter fra København. Ni af Bilruterne drives af private Vognmænd med tidsbegrænset Koncession og har Udgangspunkter ved de forskellige Sporvognsliniers Endestationer. De private Rutebilruter benyttedes i 1939 af 4.059.100 Rejsende. Rutebiltrafiken har fra 1932 bevirket, at Statsbanerne har suppleret sit Banenet med Omnibilruter. Paa Statsbanernes tre Omnibilruter rejste i 1939 1.605.300 Passagerer.

Ved Verdenskrigens Udbrud var der 379 Automobildrosker i København. De var delt imellem to store konkurrerende Foretagender, Taxamotor og Foreningen Autotaxa, der var en Sammenslutning af alle de udenfor Taxamotor eksisterende Drosker i København. De to Virksomheder førte en haard økonomisk Kamp mod hinanden, indtil Taxamotor i 1921 bukkede under, og de to Organisationer sammensluttedes under Navnet Taxa. Taxa, der nu omfatter ca. 800 Vogne, er herefter en Forening af Droskeejere, der betaler et Kontingent til Sammenslutningen, men iøvrigt er selvstændige.

En gros Virksomheder og Detail-Virksomheder i Hovedstaden

En gros Virksomheder	Antal Virksomheder		Samlet Personel		Samlet Omsætning 1000 Kr.		Hovedstaden i Procent af hele Landet					
							Antal Virksomheder		Samlet Personel		Samlet Omsætning	
	1925	1935	1925	1935	1925	1935	1925	1935	1925	1935	1925	1935
Madvarer af Dyr	174	229	1.157	2.073	702.604	242.143	38,6	31,9	56,2	50,4	61,9	39,3
Korn, Foderstoffer, Gødning	75	64	616	663	533.825	122.871	33,6	19,8	24,8	18,1	46,9	29,8
Kolonialvarer m. m.	508	576	4.163	6.099	629.322	400.300	51,2	49,0	56,7	57,4	65,7	59,4
Manufakturvarer o. l.	367	410	4.013	3.966	344.542	200.209	78,6	71,7	89,8	78,7	92,2	75,0
Læder og Lædervarer	101	111	598	805	115.950	79.844	54,9	51,4	73,8	65,1	88,3	81,5
Toiletartikler og Materialhandelsvarer	166	212	1.222	1.720	58.708	62.927	76,5	72,4	76,0	76,2	83,0	79,0
Bygningsartikler, Møbler m. v.	109	146	591	1.326	108.966	156.765	63,7	44,0	76,4	52,1	83,7	70,9
Jern, Metal, Isenkram, Instrumenter	542	736	4.945	7.539	321.705	354.600	70,7	62,3	77,8	70,4	80,0	72,9
Brændselsstoffer	63	95	1.538	2.369	243.297	161.889	28,9	23,9	59,2	51,6	69,2	52,6
En gros Brancher iøvrigt	411	533	2.792	4.162	408.786	403.972	61,2	63,8	71,2	73,2	85,0	90,7
Ren en gros Handel ialt	2.516	3.112	21.635	30.722	3.467.705	2.185.520	57,7	51,5	66,7	60,9	67,0	60,6
Agenturer	1.386	1.280	3.045	2.762	1.197.349	519.289	68,1	51,0	73,2	63,6	86,1	84,0
Dagblade, Forlag	96	174	1.922	3.312	50.988	61.093	28,3	34,5	46,4	52,2	65,6	67,9
Kreaturhandel, Øldepoter, Auktionsforretninger	178	61	494	323	81.962	42.702	8,5	2,3	17,2	9,0	33,6	25,0
Tilsammen Virksomheder med en gros Karakter	4.176	4.627	27.096	37.119	4.798.004	2.808.604	47,3	39,6	62,1	57,3	69,7	62,6
Detailvirksomheder												
Nærings- og Nydelsesmidler	10.207	12.322	20.083	28.987	647.654	506.881	26,5	26,0	30,3	31,2	24,3	28,4
Beklædning	3.042	2.994	8.464	11.647	272.839	258.756	27,3	27,2	37,8	41,4	40,1	46,1
Bygningsartikler	417	602	1.255	1.461	56.077	34.930	21,5	22,0	25,4	27,3	23,3	26,2
Møbler og lignende Indbo	1.070	1.415	1.469	2.370	50.259	52.358	37,3	39,6	52,4	52,8	49,8	54,6
Husgeraad	1.074	1.369	2.666	3.459	60.480	54.472	32,6	33,0	40,4	39,7	41,1	43,2
Andre Artikler til personlig Brug	779	1.024	2.281	2.566	39.887	34.163	39,0	37,0	46,7	40,1	48,9	44,9
Befordringsmidler	397	523	690	982	35.806	44.239	20,0	18,9	32,3	30,1	29,4	36,9
Andre Artikler væsentligt til erhvervsmæssig Brug	373	497	1.129	1.098	51.659	27.362	18,7	16,5	36,9	29,1	34,3	34,1
Detailhandel iøvrigt	457	194	507	297	6.558	5.092	36,6	21,2	37,9	29,8	32,1	42,1
Detailhandel ialt	17.816	20.940	38.544	52.867	1.221.219	1.018.253	27,4	26,8	33,7	34,4	29,0	34,1

Droskevæsenets Fremkomst gjorde ikke helt Ende paa de private Hyrevognes Eksistens. De private Hyrevogne havde ikke Holdepladser paa Gaderne, de var ikke underkastet Droskereglementet, og hver Vognmand havde som Regel sin faste Kundekreds. Efter Automobilernes Indførelse fortsatte disse private Vognmænd deres Virksomhed, og under Verdenskrigen, da det almindelige Droskevæsen ikke alene kunde klare Efterspørgslen, fik de en voldsom Opblomstring. Paa et vist Tidspunkt var der i København dobbelt saa mange private Hyrevogne, som der var offentlige Drosker. Disse Lillebiler, som de kaldtes, fordi de som Regel kørte til mindre Takst end Droskerne, bestod en lang Tid af højst uensartede og ofte til Personbefordring daarlige Vogne, men efter en Række Ulykkestilfælde skred Myndighederne ind, og der indførtes et lige saa effektivt Tilsyn med Lillebilerne som med Droskerne. Lillebilerne holder nu i Reglen samme Takster som Droskerne. De maa stadig ikke tage Hyre paa Gaderne, og de har ingen fælles Droskecentral, men de ca. 400 Lillebiler, der nu eksisterer i København, er sammensluttet i Organisationen Lillebilsammenslutningen af 1926. Antallet af Motorvogne har været i stærk Stigning siden Verdenskrigen. Følgende Tal angiver Antallet af de i København og paa Frederiksberg indregistrerede Automobiler og Motorcykler.

	1/9 1915	1/9 1920	1/10 1925	1/1 1930	1/1 1935	1/1 1940
Personautomobiler	1.228	3.302	7.373	11.803	16.054	20.179
Drosker og Omnibusser		505	543	681	753	807
Lastautomobiler	447	2.072	4.142	5.921	6.898	8.131
Automobiler ialt	1.675	5.879	12.058	18.405	23.705	29.117
Motorcykler	1.598	2.945	3.654	4.910	6.527	7.548

Efter Boulevardbanens Gennemførelse i 1917 bestod Byens Jernbanenet af fire Hovedlinier, Hovedbanegaarden–Hellerup, Hovedbanegaarden–Vanløse, Vanløse–Frederiksberg og Nørrebro–Hellerup. De to sidste Linier blev ved den senere Elektrificering slaaet sammen i een, Frederiksberg–Vanløse–Hellerup Linien. Skønt disse Linier gennemskar de centrale Dele af Byen, var de dog, saa længe Damptog blev anvendt, ikke rigtig taget i Brug til Bytrafik. Fra Hovedbanegaarden til Hellerup var Trafiken ret betydelig, og fra Nørrebro mod Hellerup var der en udpræget Udflugtstrafik, men Trafiken mellem de indre Stationer, f. Eks. Hovedbanegaarden og Østerbro, var ganske ubetydelig. Fra Hovedbanegaarden til Vanløse var Trafiken betydelig ringere end til Hellerup, hovedsagelig fordi der ikke gik Tog med kortere regelmæssige Mellemrum. Nutidens største Begivenhed paa det københavnske Jernbanevæsens Omraade er da utvivlsomt Elektrificeringen af Københavns Nærtrafik, der helt forandrede dette Forhold og gjorde Statsbanerne til en Faktor ogsaa i Bytrafiken. Den elektriske Drift indførtes fra 1934 paa Strækningerne Frederiksberg–Vanløse–Hellerup, Valby–Hovedbanegaarden–Klampenborg og Hellerup–Holte. Den sidstnævnte Strækning fuldførtes dog først i 1936. Ved denne Drifts Indførelse aabnedes der en Række nye Stationer i Byen og Oplandet, og da det som Følge af de elektriske Togs (S-Togenes) store Kørehastighed og korte Standsningstid lykkedes at gøre Rejsetiden mellem disse meget kort, var der dermed skabt et Befordringsmiddel, der kunde tilfredsstille Byens og Oplandets Trafikbehov Side om Side med Sporvognene. S-Togenes revolutionerende Indflydelse paa Københavns Trafik fremgaar tydeligt af nedenstaaende Tal for Antallet af Rejsende paa de københavnske Baner.

Antal afrejste og ankomne Rejsende. (1.000).	1915/16	1920/21	1925/26	1930/31	1935/36	1936/37	1937/38	1938/39	1939/40
Fjerntrafik	8.793	10.209	2.629	2.624	2.659	2.950	2.888	3.009	3.221
Kystbanen			5.908	6.647	10.318	10.979	12.471	12.409	11.977
Nordbanen			4.174	4.443	5.220	6.979	8.292	8.524	8.589
København–Maaløv			517	458	580	598	701	705	599
København–Roskilde			1.920	1.847	1.975	2.159	2.387	2.510	2.694
Bybanenettet			—	—	5.906	5.970	6.298	6.159	6.607
Tilsammen...	8.793	10.209	15.148	16.019	26.658	29.635	33.037	33.316	33.687

I 1930 fuldførtes der en ny ydre Gods- og Forbindelsesbane i København. Den gaar fra Godsbanegaarden over Roskildebanen og Frederiksberg til Nord- og Kystbanen, Østerbro og Frihavnen. Ad denne ydre Linie oprettedes der Persontrafik mellem Frederiksberg og Hellerup, og der anlagdes Station ved Godthaabsvej, Borups Alle, Nørrebrogade og Lyngbyvejen.

I den københavnske Fjerntrafik skete der fra 1934 et væsentligt Fremskridt ved Indførelse af dieselelektriske Motortog (Lyntog). Sammen med Bygningen af Lillebæltsbroen forbedrede dette Københavns Forbindelse med Jylland i betydelig Grad. Københavns Forbindelse med det øvrige Land opretholdes iøvrigt ad Søvejen ved D. F. D. S.s Net af indenlandske Skibsruter, der dækker næsten alle betydende danske Havne.

De første danske Luftruter København–Malmø–Warnemünde og København–Hamborg oprettedes i 1920 af Det Danske Luftfartselskab, der var stiftet i 1918. Efter at

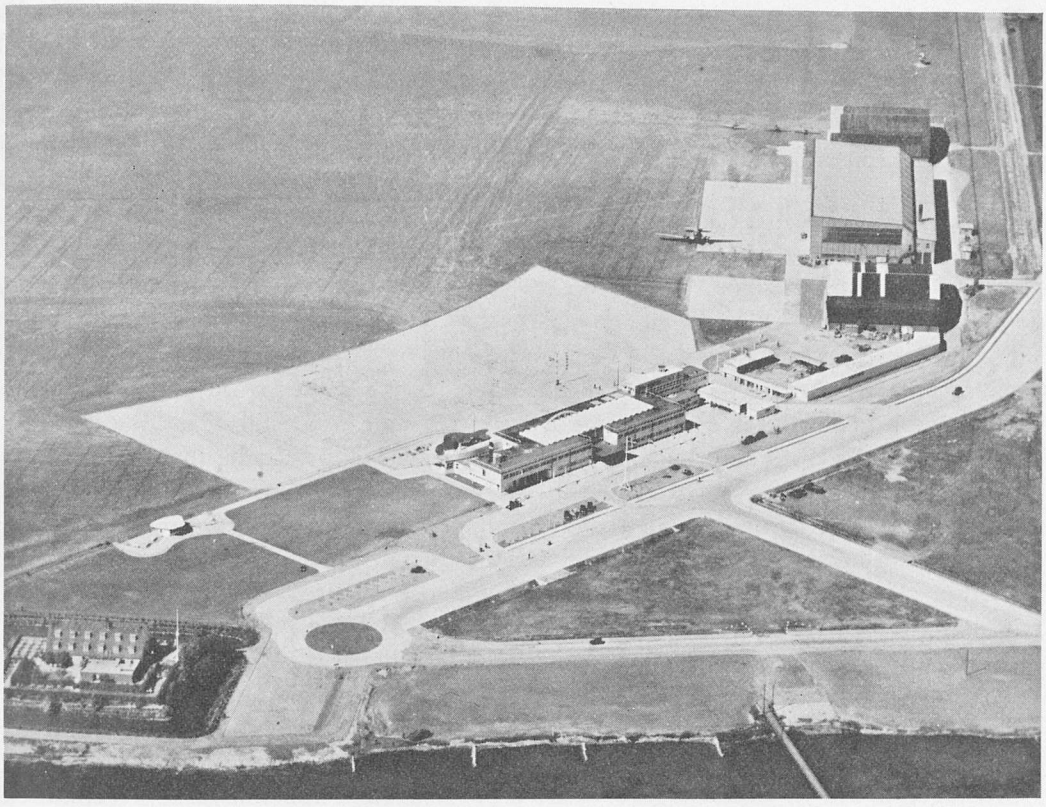

Københavns Lufthavn med den nye Administrationsbygning.

Staten i 1925 havde aabnet Kastrup Lufthavn og sammen med Københavns Kommune ydede Tilskud til Selskabet, udvidedes Driften betydeligt baade med Hensyn til Ruternes Antal og Flyvningernes Hyppighed. I 1936 og 1937 aabnedes de indenlandske Ruter København–Aalborg og København–Esbjerg, og i 1938 indrettedes der, ved en Flyverute fra Aalborg over Silkeborg og Esbjerg til Hamborg, en fast Flyveforbindelse mellem København og Midtjylland. Kastrup Lufthavn benyttes foruden af Det Danske Luftfartselskab ogsaa af flere udenlandske Selskaber. I 1939 var der foruden de indenlandske Ruter faste Flyveruter fra eller over København til Berlin, Hamborg, Amsterdam, London, Oslo, Kristianssand, Stockholm og Malmø.

Den københavnske Lufttrafiks Udvikling for de udenrigske Luftruter ses af nedenstaaende Tal:

	1920	1925	1930	1935	1939
Udenrigske Luftruter:					
Passagerer	379	8.183	6.132	22.493	56.051
Godsmængde kg.	650	11.473	101.819	161.785	487.478

Paa de indenrigske Luftruter befordredes i 1939 3.304 Passagerer og 2.825 kg. Gods.

Den stærke Stigning i Samfærdselsmidlernes Vækst har været ledsaget af en tilsvarende Stigning i Postvæsenets og Telefonvæsenets Virksomhed. Telefonvæsenets Vækst vil fremgaa af følgende Tal. Samtalernes Antal er angivet i 1.000.

	1915	1920	1925	1930	1935	1938
Antal Samtaler i Københavns lokale Telefonomraade ..... (1.000)	138.422	149.521	212.782	262.741	330.837	358.062
Antal Samtaler til og fra det øvrige Sjælland ..... (1.000)	4.873	5.930	9.085	11.408	13.057	15.429
Antal Samtaler til og fra det øvrige Danmark og Udlandet ..... (1.000)	1.015	1.311	1.593	1.870	2.623	3.303

For Postvæsenets Vedkommende gik Udviklingen helt op til 1920 i Retning af flere og flere Specialtjenester ved Omdelingen. Saaledes var man for de indre Distrikter i København naaet til, at der i samme Distrikt var fem forskellige Slags Bude: Brevbærere, Avisbude, Pakkepostbude, Pengepostbude og Toldpostbude, men denne kostbare Fremgangsmaade er nu atter forladt, og over Størstedelen af København er Budforretningerne lagt sammen, saaledes at al Omdeling udføres af Brevbærere og Pakkepostbude. Det lokale Portoomraade blev udvidet betydeligt i 1926, da bl. a. Ballerup, Glostrup, Holte, Klampenborg og Lyngby indlagdes under det københavnske Overpostmesterembede. Iøvrigt ligger den betydeligste Udvikling i Postvæsenets Virksomhed i Nutiden indenfor dets Arbejde i Pengeomsætningens Tjeneste. I 1920 indførtes Postgirovirksomheden med Postgirokontorets Oprettelse i København. I de siden da forløbne Aar har denne Gren af Virksomheden faaet en stadig stigende Udbredelse. Telegrafvæsenet sammensluttedes med Postvæsenet i 1927.

De følgende Tal vil anskueliggøre Væksten i Postvæsenets københavnske Virksomhed siden 1914.

	1915/16 1000	1920/21 1000	1925/26 1000	1930/31 1000	1935/36 1000	1938/39 1000
Lokale Breve[1])	30.568	36.194	38.869	47.254	60.233	68.663
Øvrige ankomne Breve[1])	28.224	32.828	34.265	44.901	48.359	53.568
» afsendte » [1])	50.389	85.490	89.271	68.628	62.120	69.957
Udbetalte Postanv. og Postopkr. samt Udbetalingskort ..... Antal 1.000 Stk.	4.816	4.940	3.025	2.677	2.424	2.523
Beløb 1.000 Kr.	129.613	424.308	520.937	696.409	944.714	537.645
Indbetalte Postanv. og Postopkr. samt Indbetalingskort .... Antal 1.000 Stk.	1.469	2.114	1.895	3.052	4.087	4.858
Beløb 1.000 Kr.	56.298	229.646	201.948	261.196	311.501	457.645

[1]) Omfatter ikke anbefalede Breve.

Den umaadelige Udvikling, Københavns Næringsliv er undergaaet i Tiden fra 1840 til 1940, svarer nøje til Udviklingen i hele Danmarks Næringsliv. Heraf følger ogsaa, at København stort set dominerer Landets Næringsliv i vore Dage som for hundrede Aar siden. Om det heldige eller uheldige i dette Forhold har der været megen Diskussion, ligesom der ogsaa er Uenighed om Grunden til det. Fra visse Sider hævdes det, at Provinsbyerne, hvoraf mange har fortræffelige Havne og iøvrigt har

adskillige af de Faktorer, der betinger et kraftigt udviklet Næringsliv, ved Konkurrence holder hverandre nede, medens andre mener, at de københavnske Finanskredse har for lidt Kontakt med Provinsen og favoriserer København paa Provinsens Bekostning. Der er maaske nogen Rigtighed i den Paastand, at de Fordele, København i vore Dage byder den Næringsdrivende, til en vis Grad skyldes de Forspring i Størrelse og Udvikling, Byen har vundet i Fortiden.

Medens den Formodning, at København i Fremtiden vil vinde i Indflydelse i Forhold til Provinsen, efterhaanden som Mode, Teknik, Specialuddannelse og i det hele taget alle de Faktorer, der findes i en Storby, i højere og højere Grad faar Betydning i Næringslivet, maaske ikke vil vise sig rigtig, kan det trygt hævdes, at København i en overskuelig Fremtid vil være den førende By i Landets Erhvervsliv.

DEN OFFENTLIGE FORSORG

I. TILSTANDEN OMKRING 1840

1. FATTIGVÆSENETS ORDNING OG OPGAVER

Aaret 1840 var ikke noget Mærkeaar i Københavns Forsørgelsesvæsens Historie. Det Grundlag, der arbejdedes paa, var skabt tidligere. Fattigvæsenets »Grundlov« var den kgl. approberede Plan af 1. Juli 1799, som var udarbejdet af en af Kong Christian d. VII i 1798 nedsat Direktion for Fattigvæsenet i København. Denne Direktion, der bestod af ialt 24 Medlemmer, hvoriblandt 2 Medlemmer af Magistraten og 2 af Stadens 32 Mænd, skulde selv overtage Administrationen, samtidig med at den nye Lovgivning traadte i Kraft.

De Formaal, som var udtrykt i det kgl. aabne Brev af 1798, ved hvilket Fattigdirektionen oprettedes, var følgende:

1) at det hele Fattigvæsen i Staden København og dens Forstæder skulde henlægges under een enkelt og særskilt Direktion, som skulde føre Navn af Fattigvæsenets Direction i Kiøbenhavn, og som med den almindelige Bestyrelse, der i Aaret 1781 gik over fra Plejedirektionen til Magistraten, skulde forene den særlige Bestyrelse, som samtlige Sognekommissioner siden Aaret 1771 havde haft;
2) at til Antallet af Fattige, for hvilke Fattigvæsenet under den nye Direktion havde at drage Omsorg, ogsaa skulde henhøre de Fattige af begge Militæretaterne og af de reformerte og katolske Menigheder;
3) at naar den nye Direktion tiltraadte Bestyrelsen, skulde den foruden de til den fra Militæretaterne og fra forbemeldte Menigheder afgivne Fonds og andre Hjælpemidler endvidere modtage alle de Fonds og milde Stiftelser, Inventarier m. v. Fattigvæsenet tilhørende, som i 1781 overdroges fra den forrige Plejedirektion til Magistraten, og fra Afleveringstiden paatage sig det Ansvar og de Forpligtelser, som hermed var forbundet.

Stadens Fattigvæsen overgik saaledes i 1799 fra Magistratens til en særlig Direktions Bestyrelse. Magistratens Bestyrelse havde varet fra 1781. I 1840 var Ledelsen af Stadens Fattigvæsen altsaa ikke en kommunal Opgave. Ganske vist var der sket en Omlægning af Fattigvæsenets Ledelse, idet den talstærke Direktion var begrænset til at bestaa af en administrerende Direktion paa 6 Medlemmer, af hvilke Kommunalbestyrelsen udpegede 3, men Princippet — at Magistraten ikke havde noget direkte med Ledelsen at gøre — ændredes ikke.

Planen af 1799 fastslog som Fattigvæsenets Opgave: at antage sig alle Trængende, som ikke havde og ikke selv kunde forskaffe sig nødtørftigt Underhold; at sørge for saa vidt muligt at de gamle og svage blandt disse fik Almisse; at de arbejdsføre fik Arbejde, naar de var villige til at bestille noget, og blev sat i »Nødvendighed til at arbejde«, naar de hellere betlede; at de syge blev helbredt; at de unge oplærtes i Kundskab, Sædelighed og Arbejdsomhed — alt med det Formaal, »at den offentlige og private Godgørenheds milde Gaver rettelig kunde anvendes, virkelig Trang afhjælpes eller forekommes, Betlerie aldeles afskaffes, og svage eller uvante Arbeidskræfter styrkes og anvendes til Gavn for den, som har dem, og til Nytte for det Almindelige« (Fattigplanens § 1).

Kun fattige af det jødiske Trossamfund var undtaget fra Stadens Fattigvæsen, »saalænge dette Samfunds indvortes Indretninger lægge Hindringer i Veien for Foreningen, og saalænge det selv, som hidtil, drager Omsorg for dem, saaledes at de ikke betle« (Fattigplanens § 3). Denne Undtagelsesstilling for jødiske fattige blev først ophævet i 1932.

Fattigplanen betød et Brud med Fortiden, hvis væsentligste Opgave paa Fattigvæsenets Omraade det havde været at søge at bekæmpe det omfattende Betleri, som fandt Sted i Byen. At Betleriets Bekæmpelse stadig var en vigtig Opgave for Fattigvæsenet, fremgik dog deraf, at det udtrykkeligt bestemtes, at ingen maatte betle, men at enhver, som ikke kunde forsørge sig eller sine, skulde anmelde sin Trang for Fattigvæsenet og derfra forsørges med Arbejde eller Almisse. »For Betlere skulle anses alle de, som paa Gader eller andre offentlige Pladser, eller for Døre eller i Huse, ved Ord eller Gebærder, bede om Almisse, eller modtage samme; saa og alle de, som paa forbemeldte Steder synge eller spille, eller paa anden Maade lade sig see eller høre, for at tilvende sig saadan Gave, eller, som sammesteds fremvise Kræft, Brok eller anden virkelig eller forstilt Legems-Bræk« (Fattigplanens § 126).

Betleristraffene var strenge. De, der betlede, fordi de unddrog sig frivilligt Arbejde, og søgte Almisse paa ulovlig Maade, skulde idømmes Tvangsarbejde, første Gang fra 1 til 3 Maaneder, anden Gang fra 3 til 6 Maaneder, tredie Gang fra 6 til 12 Maaneder; betlede de oftere, blev Straffen hver Gang den dobbelte af, hvad den sidst havde været. De Betlere, som stod i militær Tjeneste, skulde dømmes efter de militære Love. De, som dømtes for gentaget Betleri, eller som under Betleriet eller Opbringelsen ved Ord eller Gerning fornærmede Opbringeren, dømtes tillige til ensomt Fængsel i en Fjerdedel af den Tid, de skulde tilbringe i Tvangshuset. Enhver Gaard- eller Husejer eller Lejer, som husede Betlere eller ubekendte Personer eller andre, hvis Næringsvej han ikke kendte, skulde ufortøvet give Anmeldelse til Fattigdistriktets Forstander og maatte i Undladelsestilfælde bøde fra 4 til 20 Rdl. Al Opløb, Overlast og Fornærmelse i Ord eller Gerning samt anden modvillig Hindring mod den, som opbragte Betlere, var strengt forbudt og straffedes med Vand og Brød fra 4 til 8 Dage, eller hvis det drejede sig om en indskrevet fattig med Tvangsarbejde fra 1 til 6 Maaneder.

Ligeledes var der Forbud mod uden Fattigdirektionens Samtykke offentlig i Aviserne

eller paa anden Maade at indsamle enten for sig selv eller for andre. Overtrædelse af Forbudet straffedes med Mulkt, og det indsamlede tilfaldt Fattigkassen.

Men Fattigplanen betød som nævnt et Brud med Fortiden; den beskæftigede sig ikke alene eller væsentligst med Betleriet og dets Bekæmpelse. Den tilstræbte at organisere en egentlig Fattigpleje. Det, Fattigdirektionen fremhævede som Skelnemærke mellem tidligere Tiders Forsørgelsesmaade og den Forsørgelsesmaade, man nu skulde lægge Vægt paa, var dette, at medens man tidligere væsentligst havde indskrænket Fattigforsørgelsen til Almisseuddeling, maatte Formaalet nu være en egentlig Fattigforsørgelse, d. v. s. en Forpligtelse for Samfundet til at hindre, at nogen indenfor dette skulde lide Nød, en Opsøgen af de trængende, hvor disse ikke selv traadte frem, og at yde Hjælp netop i Forhold til den forhaandenværende Trang og en ordnet Tilvejebringelse af saa mange Midler, som var nødvendige til at yde denne Hjælp.

I Fattigplanens § 31 hed det derfor, at »da nødtørftig Underholdning ved Arbeide, eller Almisse, Helbredelse i Sygdom, Underviisning i Ungdom, ere de almindelige og væsentligste Nødvendigheder, hvilke Fattigvæsenet har at drage Omsorg for, saa bliver det Directionens Pligt, først og fornemmelig at stræbe for, at giøre dem muelige og erholdelige for enhver, som dertil trænger, og ikke formaaer, eller veed paa lovlig Maade, selv at forskaffe sig samme«.

Det, der ansaas for nødtørftig Underholdning for en fattig, var iflg. § 32 det, »som til Føde, Klæder, Huusly og Varme er uundværligt for at vedligeholde Liv og Helsen«. Naar og saalænge den fattige var i Stand til at erhverve det nødvendige ved Arbejde, skulde han under Fattigvæsenets Forsorg henvises til eller anbringes ved Arbejde, og Almisse skulde kun gives, hvis Arbejde ikke kunde skaffes, eller Arbejdsevnen svigtede.

Kur og Pleje i Sygdomstilfælde kunde ydes gennem Fattigvæsenet ikke alene til dem, der var indskrevne som Almissenydere, men ogsaa til saadanne, som ellers kunde klare sig, men ikke var i Stand til i Sygdomstilfælde at bekoste saadan Sygepleje, som Fattigvæsenet tilstod de indskrevne fattige.

Den frie Skoleundervisning under Fattigvæsenet stod aaben ikke blot for de Børn, som selv eller hvis Forældre var indskrevne ved Fattigvæsenet, men ogsaa for dem, hvis Forældre, skønt de ikke var »indskrevne«, dog manglede Evnen til at bekoste deres Skolegang og ikke kunde faa dem anbragt til Skolegang andetsteds.

Til Varetagelse af Fattigvæsenets Opgaver var Staden inddelt i 12 Hoveddistrikter. Hvert af disse Hoveddistrikter var tillige et Sygedistrikt med egen Distriktslæge, ansat af Fattigvæsenet. Hoveddistrikterne var igen inddelt i Forstanderdistrikter med ulønnede Fattigforstandere. Antallet af disse var varierende; i 1840 var der 62 Forstandere, og i 1871 var der 81. Forstanderdistrikternes Størrelse var forskellig under Hensyn til Antallet af fattige, som boede i Distriktet. I de Kvarterer, hvor Fattigdommen gav sig Udslag i mange Henvendelser til Fattigvæsenet, kunde et Distrikt omfatte en enkelt Gade eller bestemte Huse i Gaden, medens Distrikterne andre Steder omfattede større Arealer. Antallet af Forstanderdistrikter i de forskellige Hoveddistrikter var derfor ogsaa forskelligt; det varierede fra 3 til 9.

Hvervet som Forstander var et borgerligt Ombud. Det var i Almindelighed nærings-

drivende Borgere, hvem Hvervet overdroges, men til Tider har det været vanskeligt at faa tilstrækkelig mange kvalificerede til at paatage sig det. Det var heller ikke lidt, der krævedes af Forstanderne, i Betragtning af at de ikke fik noget for Arbejdet. I den i 1840 gældende Instruktion for Forstanderne udtaltes det saaledes, at de skulde undersøge og give Betænkning om de Personers Trang, som søgte Understøttelse ved Fattigvæsenet, samt antage sig dem, naar de indskrives; at de skulde have »et almindeligt Tilsyn med hvad, som i ethvert Distrikt foregaaer, forsaavidt det kan staae i nogen Forbindelse med Fattigvæsenet«. Endelig skulde de naturligvis udføre de rent administrative Forretninger, som fulgte med Hvervet.

Den fattige skulde henvende sig til Forstanderen i sit Distrikt. Denne skulde saa gøre sig bekendt med den fattiges Navn, Bopæl og hele Tilstand og foretage en nærmere Undersøgelse af Forholdene. Navnlig skulde Forstanderen skaffe sig Underretning om, hvad den fattige selv kunde fortjene eller, hvis han blev sat i Arbejde, kunde antages at ville tjene. Fattigvæsenets Distriktslæge skulde undersøge den fattiges Helbredstilstand og Arbejdsevne, medens et af Arbejdshusene (se herom Side 213) skulde udtale sig om, hvorvidt han kunde udføre eller oplæres til at udføre noget af de Arbejder, som Fattigvæsenet kunde anvise. Derefter skulde Forstanderen afgive et Forslag om den eventuelle Understøttelses Art og Størrelse til Fattigdirektionen. Hvis Nødstilfældet var paatrængende, kunde Fattigforstanderen efter Forhandling med vedkommende Medlem af Direktionen yde en foreløbig og begrænset Hjælp.

Fra den Dag, da varig Understøttelse var bevilget, betragtedes den understøttede som »indskrevet fattig« og var fra da af underkastet Fattigvæsenets Myndighed og Tilsyn. I store Træk gik dette ud paa, at Fattigdirektionens Medlemmer i Forening med Distriktsforstanderne omhyggeligt skulde tilse, at enhver arbejdede saa meget, som hans Kræfter og Duelighed tillod; at ingen oppebar Almisse udover det nødvendige; at Almissen anvendtes efter sin Bestemmelse; at enhver understøttet førte et ordentligt og sædeligt Liv og vedligeholdt Orden og Renlighed i sin Bolig; at Sygeplejen for de syge og Skoleundervisningen for de unge blev behørigt benyttet, og i det hele at de fattige viste sig værdige til Understøttelsen; at ingen flyttede ud af sit Distrikt uden i Forvejen at have meldt det til Distriktsforstanderen og havde faaet dennes Tilladelse og i det hele holdt sig de Raad, Advarsler og Anvisninger efterrettelige, som Distriktsforstanderen gav. Hvis den fattige overtraadte disse Regler, var det en Disciplinærforseelse, som vederlagdes med de foreskrevne Straffe, navnlig Tvangsarbejde.

Arbejde var altsaa den Form for Forsørgelse, som først og fremmest kom i Betragtning. Det Arbejde, som blev givet af Fattigvæsenet eller efter dets Anvisning, skulde enten være de almindelige Næringsveje, som allerede var i Gang uden Fattigvæsenets Medvirkning, saasom Mark- og Havearbejde, Vask og Husgerningsarbejde, Arbejde i og for Kattuntrykkerier og andre Fabrikker m. v. eller saadanne Næringer og Haandteringer, som Fattigvæsenet selv satte i Gang, saasom Spindearbejde (Blaar, Hamp, Uld, Bomuld o. l.), Sejlgarnssnoning, Strikning, Syning, Hørhegling og Uldskrupning, grove uldne og linnede Varers Værkning o. l.

Den fattige skulde saavidt muligt have Adgang til selv at vælge et egnet Arbejde, hvorved han kunde erhverve sit fulde Udkomme. Det stod derfor enhver, som vilde have Arbejdere, frit for at blive enig med hvilken fattig, han vilde, mod at den fattige, naar han var »indskrevet«, anmeldte til Forstanderen i sit Distrikt, paa hvilke Vilkaar Arbejdet var overtaget. Fattigvæsenet virkede ligefrem som Arbejdsanvisningskontor, idet enhver, som søgte Arbejdere, kunde anmelde for Fattigvæsenet, hvor mange Arbejdere han behøvede, hvilket Arbejde det drejede sig om, og hvilke Vilkaar han bød. Fattigvæsenet skulde da henvise egnede Arbejdere til ham, hvis saadanne fandtes; saalænge den fattige saaledes havde Arbejde, maatte Fattigvæsenet ikke tildele ham noget af dettes Arbejde, hvis det kunde hindre det »private« Arbejde, men hvis det var nødvendigt, kunde Fattigvæsenet yde en supplerende Understøttelse.

Det ses ogsaa, at Fattigvæsenet jævnligt af sine Beholdninger har udlaant Symaskiner, Rokke o. l. for derved at sætte Kvinder i Stand til at skaffe sig Arbejde.

Fattigvæsenet skulde selv skaffe Raamateriale til det Arbejde, ved hvilket det beskæftigede de fattige, og lade det forarbejde for egen Regning, eller der kunde træffes Overenskomst med Fabrikanter eller andre, som da overtog det forarbejdede for en aftalt Betaling. Den Betaling, den fattige fik for sit Arbejde, rettede sig i førstnævnte Tilfælde efter, hvad Varen kunde bære, og i sidstnævnte Tilfælde efter Overenskomsten med Fabrikanten. Hvis det for at opmuntre den fattige eller for at hjælpe ham, hvis han var svagelig, skønnedes hensigtsmæssigt at yde en højere Arbejdsløn end nævnt, skulde det overskydende betragtes som Almisse og altsaa ikke medregnes i Varens Pris.

Trods alle disse Regler, som stærkt opfordrede til at sætte Arbejde igang, var der en Ængstelse for at komme for langt ud. Man ser dette af forskellige Bestemmelser i Fattigplanen; f. Eks. siges det et Sted, at Fattigvæsenet skal vogte sig for at begynde med for vidtløftige eller kostbare Anlæg. »Hellere gaaer det frem fra det Mindre til det Større efterhaanden og forsigtigen: altid dog med Hensyn til, at intet mangler, for at sætte arbejdsføre Hænder i nyttigst Arbeide« (Planens § 46).

2. FATTIGVÆSENETS STIFTELSER

Ladegaarden var den vigtigste »Beskæftigelsesindretning«. Den var oprettet i 1822, men siden 1833 virkede den tillige som Tvangshus, hvor Betlerne og de uordentlige fattige blev hensat til Afstraffelse. Det tidligere Tvangshus, der laa paa Hauserplads, brændte i 1807.

Ladegaardens Belægning var delt i 3 Afdelinger, nemlig »Fabrikarbejderne«s 2 Afdelinger og Tvangsfangerne, som udgjorde den 3. Afdeling.

Som Fabrikarbejdere indlagdes de fattige, som var arbejdsdygtige, navnlig de enlige Personer, men efter Omstændighederne ogsaa Familieforsørgere, som var drikfældige, eller hvis Forhold paa anden Maade var ufordelagtige. I 1. Afdeling blev de Personer optaget, som var i Stand til ved deres Arbejde at tjene, hvad deres Underhold kostede, og som ved godt Forhold under Anstaltsopholdet gjorde sig fortjent til den bedre Forplejning og de bedre Vilkaar i det hele, som blev budt i denne Afdeling. Disse

bedre Forhold gav sig bl. a. Udslag i, at den indlagte fik et Antal Bliktegn, for hvilke han i Marketenderiet kunde købe forskellige Naturalier. 1. Afdeling var saaledes en Slags Avancementsafdeling, og hertil rykkedes der op fra 2. Afdeling, som var den, i hvilken man anbragtes ved Indlæggelsen. De Personer, som enten ikke kunde eller paa Grund af Dovenskab eller Ulyst til det Arbejde, hvorved de anbragtes, ikke vilde arbejde saa meget, at deres Arbejdsfortjeneste svarede til, hvad deres Ophold kostede i Stiftelsen, maatte derfor forblive i denne 2. Afdeling.

I Arbejdsanstalten befandt sig den 1. Januar 1840: 429 Personer; i Aarets Løb indlagdes der 1.128 og afgik 1.072 Personer, saaledes at der den 31. December 1840 var en Belægning paa 485 Personer. Af disse sidste var 337 Mænd og 148 Kvinder. At det ikke var den bedste Del af Byens Befolkning, der var anbragt paa Ladegaarden, ser man deraf, at ikke færre end 124 (71 Mænd og 53 Kvinder) af de indlagte stod under Politiets specielle Tilsyn.

Tvangsanstalten var naturligvis af mindre Format end Arbejdsanstalten, men der indlagdes dog i Løbet af 1840 ialt 186 og udgik igen 185 Personer. Antallet af Tvangsfanger var ved Aarets Begyndelse og Slutning henholdsvis 17 og 18. Af disse sidste var 11 Mænd og 7 Kvinder, og ialt 9 stod under Politiets specielle Tilsyn.

Ladegaardens Arbejdsvirksomhed var af ikke ringe Omfang. Det oplyses saaledes for Aaret 1840, at der var udført Arbejde m. v. til offentlige Autoriteter, nemlig til Søetaten og til Straffeanstalten paa Christianshavn, for ca. 2.625 Rbd., til privat Salg for ca. 7.527 Rbd. og til Fattigvæsenets Brug for ca. 17.333 Rbd., saaledes at Stiftelsen af Varer, der var fremstillet til Afsætning og til Brug for Fattigvæsenet, havde en Indtægt af ca. 27.485 Rbd. — Men hertil kom yderligere for Haandværksarbejder, Forfærdigelse af Beklædningssager, udførte Hus- og Bygningsreparationer samt andre Reparationsarbejder for Fattigvæsenet og for offentlige Autoriteter ca. 12.161 Rbd., for leverede Sten, Arbejde ved Stenslagning, Sandgravning m. v. for Magistraten, det almindelige Vejvæsen og for private 4.666 Rbd. samt forskellige andre Arbejdsindtægter (Stiftelsens Avl og Trykkerivirksomhed) 4.220 Rbd. eller ialt ca. 21.047 Rbd.

Der var saaledes ved Arbejdsvirksomheden en samlet Indtægt paa henved 49.000 Rbd. Til Belysning af Beløbenes Betydning kan det anføres, at Fattigvæsenets samlede Regnskab (incl. samtlige Stiftelser m. v.) balancerede med ca. 341.000 Rbd.

Arbejdet paa Anstalten bestod navnlig i Uld- og Linnedmanufakturer. Hovedgenstandene for Fabrikationen var simple Klæder, Multum, Tæpper, Værkgarn, Olmerdug og Lærreder m. v., men nogle enkelte dygtige Vævere beskæftigedes ogsaa med Vævning af finere Gulvtæpper. Den Virksomhed, der var mest fremmet, var dog Trykkeriet af uldne og linnede Varer. Der var et særdeles ejendommeligt Forhold, som bestod deri, at Inspektøren for Anstalten, der tillige var Fabrikmester, var Ejer af Trykkeriet og drev det i Kompagni med Fattigvæsenet. Dette var Genstand for nogen Kritik. Ved Siden af Fabrikationen blev Anstaltens Have dyrket, og derfra blev ikke alene Anstalten selv, men ogsaa en Del af Fattigvæsenets andre Stiftelser forsynet med Grøntsager. Endvidere anbragtes en Del af Arbejderne ved forskellige Haandværksarbejder, især saadanne i hvilke de tidligere var oplært, saasom Smede-, Skomager-, Skrædder-, Rebslager- og Snedkerarbejde m. v.

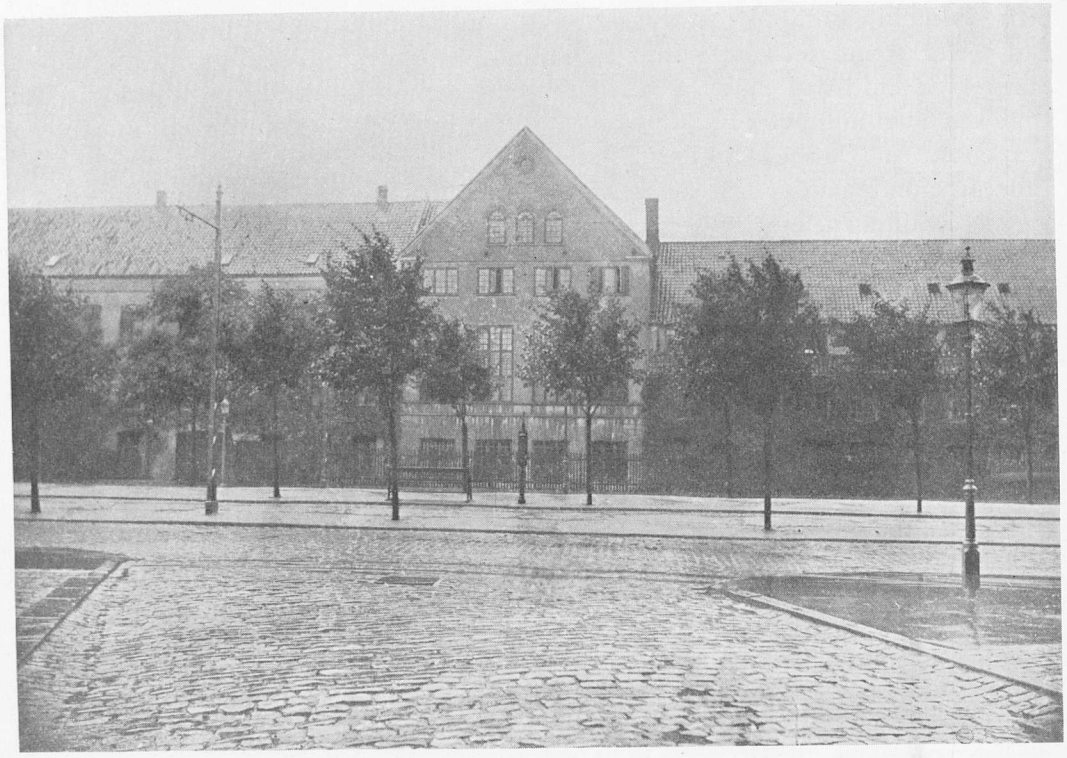

Ladegaardens Façade mod Aaboulevarden i 1907.

Beboerne paa Ladegaarden har været af en broget Beskaffenhed. Samtidige Beretninger omtaler, hvorledes Arbejderne bestod dels af løsladte Forbrydere, dels af gamle forarmede Haandværkere og Tjenestetyende. At disse forskellige Typer, hvoraf de værste særdeles let kunde have en daarlig Indflydelse paa de bedre, blandedes sammen uden anden Sondring end Arbejdsdueligheden, var da ogsaa Genstand for Angreb, men til Forsvar anførtes Humanitetshensyn overfor de daarligste, der jo skulde føres tilbage til bedre Forhold. — Endvidere var der en aabenbar Sammenblanding af Mænd og Kvinder; det meddeltes, at Utugt og Letsindighed fremmedes paa Anstalten, og at »de bestaaende Kjæresteforhold holde adskillige tilbage, som i modsat Fald vilde forlade Stiftelsen og søge Erhverv andetsteds«[1]). — Det Forsvar, som førtes fra Fattigdirektionens Side for Sammenblandingen af de forskellige Kategorier af Arbejdere og af Mænd og Kvinder, støttede sig navnlig paa de økonomiske Ofre, der maatte bringes for at bedre paa Forholdene, og som man var veget tilbage for.

Det er ikke i vore Dage uden Interesse at bemærke, at man i 1840, naar det store Antal indlagte paa Ladegaarden drøftedes, anførte som en af de væsentlige Grunde, at der var en meget stærk Tilstrømning til København af Landfolk, som søgte Erhverv i Byen. Af 484 Ladegaardsarbejdere den 1. Februar 1840 var saaledes ikke færre end 125 fra Landet, og ved en Mønstring, som var foretaget i Juli–August 1839 over de

[1]) Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser, 1840, S. 26 og 30.

fattige, som var i Almissenummer, viste det sig, at af 1.403 fattige var 769 Ikke-Københavnere.

Ladegaardsarbejderne var ikke velset i Byen. De var paa Helligdage en Skræk, naar de »som en Flok Betlere sprede sig rundt i Byen og overhænge Folk i Husene med deres Tryglen, medens man henad Aftenen paa Veiene ved Ladegaarden ofte kan blive Vidne til den offentlige Scandale, hvortil de give Anledning. Den berusede eller halvberusede Tilstand, hvori en stor Deel vende hjem, maa uundgaaeligt virke skadeligt paa de enkelte Individer, som paa den hele Anstalt, da den medfører en aandelig og legemlig Slappelse, der ved at formindske Arbeidskraften foranlediger Tab for Stiftelsen og fjerner det Tidspunkt, da Arbeiderne kunne blive i Stand til at søge Erhverv andetsteds, hvilket dog er Arbeidsanstaltens Formaal«[1]). Fra Fattigdirektionens Side førtes det Forsvar, at »den Ulejlighed, som flyder af Ladegaardsarbejdernes Omvankning, giøres mindre følelig derved, at Politiet bærer Omhu for den offentlige Sikkerhed med Hensyn til saadanne Personer, som kunde bringe den i Fare, og som om Søndagen er ude af Stiftelsen. Iøvrigt er det vist, at Arbeiderne netop ved den Tilladelse de have til at være ude af Stiftelsen om Søndagen, jevnlig finde Leilighed til at op, spørge selvstændig Fortieneste, hvorefter de demitteres fra Stiftelsen til det Selverhverv, de have forskaffet sig paa denne Maade«[2]).

Arbejdshusene. Al den Forsørgelse, der blev givet de fattige, uden at den kunde komme ind under Begrebet Arbejdsfortjeneste, var Almisseforsørgelse.

Forsørgelse ved Almisse kunde ske paa 2 Maader, nemlig ved at indtage Almisselemmerne i offentlige Fattighuse og der forsyne dem med det nødtørftige, eller ved at understøtte dem uden for saadanne Stiftelser i private Boliger.

De offentlige Forsørgelsesanstalter var derfor bortset fra Sygdomstilfælde i det væsentlige forbeholdt de ældste, svageste og mindst arbejdsføre. Til dem kunde der saaledes ikke i Almindelighed ydes Pengealmisse, men de skulde i Stedet for have nødvendig Føde, Klæder og desl. Selv om Ophold i Forsørgelseshuse ikke var forbundet med nogen almindelig Arbejdstvang, maatte der dog tages Hensyn til en gammel Bestemmelse i Danske Lov (2–19–8), som gik ud paa, at »Alle Hospitals Lemmer, som noget med Hænderne kunne arbeide, eller forrette noget de andre til gode, skulle tilholdis det godvilligen og gierne at giøre«, og om hvad der i Henhold hertil kunde spares eller indvindes ved Arbejde i Fattighusene, udtalte Planen, at det skulde komme Stiftelserne tilgode efter Afdrag af saa meget, som Bestyrelsen fandt det tjenligt at uddele til Almisselemmerne for at opmuntre til Flid.

Princippet for Arbejdshusene var, at der i disse skulde tilsikres de fattige de simpleste Fornødenheder, saasom Husly og en nødtørftig Forplejning, som de ikke selv kunde forskaffe sig, hvorimod det overlodes Lemmerne selv at afhjælpe deres øvrige Fornødenheder ved den Arbejdskraft, de var i Besiddelse af, eller ved Understøttelse af Slægt, Venner eller Bekendte. Typisk i denne Henseende er en Udtalelse fra Fattigdirektionen om, at det viste sig, at saa godt som alle Mandfolkelemmerne var uden Lagner til deres Senge. Man mente derfor i 1840, at det var rigtigst, at Fattigvæsenet overtog at forsyne Mandfolkelemmerne med Lagner og disses Vask.

[1]) Beretning om det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser, 1840, S. 30.

[2]) Fattigdirektionens Yttringer til Stiftelsesberetningen, 1840, S. 39.

De Arbejdshuse, Fattigvæsenet raadede over i 1840, var følgende:

Frue Sogns Arbejdshus, beliggende Nørrevold Nr. 30. Det var traadt i Virksomhed i 1786 og tjente til Opholdssted for nødlidende Kvinder, som var indskrevne Almisselemmer. Det husede i 1840 op mod 200 Lemmer, om hvem det oplyses, at de, uanset at der ikke var nogen egentlig Arbejdstvang, i Aarets Løb havde spundet 10.158 Pund Linnedgarn, 145 Pund Uldgarn, strikket 355 Par Strømper, tilvirket 298 Pund Lampevæger og udført forskellig Syning for et Beløb af 404 Rbd. Lemmerne havde ved deres Virksomhed oppebaaret en Arbejdsfortjeneste af 2.301 Rbd.

For dette Arbejdshus gjaldt den særlige Betingelse, at Lemmerne skulde medbringe Sengeklæder, 2 Par Lagner, et Bord og en Stol.

Nicolai Sogns Arbejdshus, beliggende Vingaardsstræde (nu Nikolaj Plads Nr. 25), der var taget i Brug 1789, var ligeledes for Kvinder. Det husede i 1840 ca. 100 Lemmer. Deres Arbejdsvirksomhed og Indtægt var forholdsvis den samme som i Frue Arbejdshus.

Det tidligere Helliggeist Sogns Arbejdshus var forenet med Nicolai Arbejdshus.

Trinitatis Sogns Arbejdshus, beliggende Aabenraa Nr. 15, var oprettet 1794 og indrettet til Brug for Kvinder. I Aarene op mod 1840 havde det været benyttet som Optagelseshjem for konfirmerede Piger; men det nedlagdes, og Ejendommen solgtes i 1841, hvorefter de 37 Lemmer overførtes til Frue og Frelserens Arbejdshuse, medens Pigerne blev overført til Nicolai Arbejdshus.

Frelserens Sogns Arbejdshus, beliggende Prinsessegade Nr. 7 — Dronningensgade 24–30, var oprettet 1791 og husede baade Mænd og Kvinder; foruden 150 Kvinder var der ved Udgangen af 1840 dog kun een Mand, og han blev benyttet som Sygevogter ved Helbredelsesanstalten, der udgjorde en særlig Afdeling, som var indrettet til Modtagelse af husvilde Personer, som var »beladte med Udslæt«, d. v. s. Fnat. Denne Afdeling maa have været særdeles tillokkende, idet det oplyses, at Afdelingen blev aldeles overfyldt, fordi saa mange var dovne og gerne vilde blive i Arbejdshuset hele Vinteren igennem. Stiftelsen kunde til Tider være saa overfyldt med Fnatpatienter, at det faldt vanskeligt at opretholde den nødvendige Orden og Renlighed, ligesom det synes at have knebet med at faa disse Folk til at bestille noget. Man fandt imidlertid paa en Udvej, idet man begyndte at anvende den gennem flere Aar ved Militæretaterne med Held brugte Sæbekur. Det siges, at »Kuren er forbunden med en brændende og strammende Fornemmelse og er temmelig ubehagelig for Patienten. Dette har derfor til Følge, at saadanne Personer, som tidligere selv paadrog sig Hudsygdomme, for derved at tiltvinge sig Indlæggelse i Hospitalet paa den Aarstid, da de vanskeligere kunde eller ikke vilde forskaffe sig Erhverv, nu, for at undgaae Behandlingen i Frelserens Arbeidshuus, vogte sig for Smitten, efter engang at have gjennemgaaet Sæbekuren«[1]). Medens Patienttallet ellers havde ligget mellem 60 og 100, var det ved Udgangen af 1840 kun 10.

Holmens Sogns Arbejdshus, beliggende i en Del af Opfostringshusets Bagbygninger til Bredgade Nr. 55, var oprettet 1792 og husede flest Mænd (i et Antal af over 100), men ogsaa nogle Kvinder. Her udførtes der navnlig en Del forskelligt Haandværksarbejde, som Lemmerne selv skaffede sig, især Skomager- og Skrædderarbejde.

[1]) Fattigvæsenets Beretning for 1839, S. 26.

Det paa Sct. Annæplads beliggende Garnisons Arbejdshus var nedlagt 1839 ved Ejendommens Salg.

I Arbejdshusene var der indrettet Arbejdsstuer, hvor de indlagte udførte deres Arbejde. Det var ikke udelukket, at ogsaa andre end de indlagte kunde faa Lov til at benytte Arbejdslokalerne, hvis de var trængende og manglede Lokale; ydermere kunde fattige i strenge Vintre ved Henvendelse i Arbejdshusene faa Arbejde, men der var faktisk ikke mange, der meldte sig hertil.

Hyggen i Arbejdshusene har utvivlsomt ikke været udpræget. Alene Sammenblandingen af de mange højst uensartede Mennesker har medvirket hertil. Til Tider kunde der være en meget stærkt Sammenstuvning af Lemmer, idet der ikke var givet faste Regler om, hvor mange der maatte anbringes i hvert Arbejdshus. Først i 1871 blev der gennemført Bestemmelser om en ligeligere Fordeling af Rummet paa Opholds- og Sovestuerne, og Antallet af Lemmer blev normeret; Antallet fastsattes ved denne Lejlighed til 200 i Frelserens Arbejdshus, 98 i Nikolaj og 40 i Frue Arbejdshus.

I strenge Vintre hændte det, at der i Arbejdshusene blev indrettet egentlige Varmestuer for trængende Personer, uden at der toges Hensyn til, om det var fattigunderstøttede eller ikke. Saadanne Varmestuer blev i Vinteren 1855 i Perioden 20. Februar—17. April indrettet i Frue og Nikolaj Arbejdshuse og besøgtes af gennemsnitlig 110 Personer daglig.

Plejelemmerne, som de indlagte i Arbejdshusene ofte kaldtes, fik daglig Middagsmad samt Brød, men ikke Beklædning i Stiftelsen; de var jo arbejdsføre og maatte selv skaffe det fornødne i saa Henseende. Mændene kunde dog undertiden have svært ved dette, og Fattigvæsenet købte saa brugt Tøj paa Auktion og uddelte det til dem mod afdragsvis Betaling i smaa Rater. — Lemmerne havde Tilladelse til at gaa ud daglig i 2 Timer, saa de kunde nyde det gode, som tidligere Venner og Bekendte vilde unde dem, og søge saadan Beskæftigelse, hvormed de kunde sysselsætte sig i Stiftelsen.

Sammenblandingen af Belægningen i Arbejdshusene forværredes ved, at det ikke alene var voksne Personer, der indlagdes, men at der i nogle af dem ogsaa modtoges Børn — ganske vist konfirmerede Børn. I Frue og Nikolaj Arbejdshuse var der nemlig indrettet en Slags Optagelsesanstalter for Børn, navnlig Børn fra Fattigskolerne, som ikke straks efter Konfirmationen kunde komme i Lære eller Plads.

Man foretog ikke nogen Sondring mellem Børnene, eftersom det var uforskyldt eller selvforskyldt, at Anbringelsen skete; — moralsk defekte Børn blev anbragt sammen med de øvrige. Først i 1871 i Forbindelse med Planen om en Omordning af Fattigvæsenets Forhold besluttedes det, at de Børn, paa hvis moralske Forhold der intet fandtes at udsætte, skulde holdes adskilt fra dem, med hvem det modsatte var Tilfældet.

Under Børnenes Ophold i disse Optagelsesanstalter fik de deres fulde Underhold; men man var meget forsigtig med ikke at gøre Opholdet for tillokkende for ikke at friste de dovne og ustadige til at forlade deres Pladser. De konfirmerede Børn skulde derfor arbejde hele Dagen, og der blev fastsat et bestemt Arbejdspensum, som skulde præsteres.

Naar Børnene fra Optagelsesanstalterne kom i Plads, fik de tilstaaet ny Beklædning.

Skrædderloftet paa det gamle Almindelig Hospital.

Dette synes at have draget mange til Optagelsesanstalterne, og man nødsagedes derfor til at indføre en Regel om, at der kun blev givet brugt Beklædning til de Børn, som ikke i Forvejen havde været under Fattigvæsenets Forsorg.

Optagelsesanstalternes Placering skiftede gennem Aarene noget mellem de forskellige Arbejdshuse; i 1870'erne blev der endog indrettet en Optagelsesanstalt paa Ladegaarden.

Almindelig Hospital. Det eneste kommunale Hospital i København før Kommunehospitalets Oprettelse i 1863 var det af Fattigvæsenet drevne Almindelig Hospital, som var beliggende i Amaliegade Nr. 26 og betegnedes som Fattigvæsenets »vidtløftigste Stiftelse«. Stiftelsen var delt i 2 Afdelinger, nemlig Sygehospitalet og Lemmehospitalet.

Sygehospitalet modtog navnlig Almisselemmer, hvis Sygdom ikke kunde behandles i deres Hjem, endvidere de fattige, som paa Grund af Pladsmangel ikke kunde modtages paa Friplads i Frederiks Hospital, samt veneriske og »fnattede Patienter«.

Lemmehospitalet var en Forsørgelsesanstalt for gamle, affældige og Krøblinge, der foruden Husly fik varm Middagsmad og 7 Pund Brød ugentlig.

De Lemmer, som var i Stand til at udføre noget Arbejde, blev sat til at vaske, rulle og sy Linned og Gangklæder samt til Snedker-, Tømrer-, Glarmester- og Bødkerarbejde, Brændesavning m. v.

Det har nok knebet en Del med at holde System i Arbejdsvirksomheden. Lemmerne har tilsyneladende udført deres Arbejde, hvor det passede dem, for saa vidt Arbejdet ikke efter sin Karakter var bundet til bestemte Lokaler. Men ogsaa paa dette Omraade har man netop i 1840 været opmærksom, idet der indrettedes et særligt Arbejdslokale for Skræddere og Skomagere for at hindre, at disse arbejdede paa Sovestuerne.

Antallet af Patienter i Hospitalet var ikke ubetydeligt. I Løbet af 1840 indlagdes godt 3.000, og det gennemsnitlige ugentlige Antal Patienter var godt 400. Dertil kom en Del ambulante Patienter, navnlig saadanne som gik til Fnatbehandling, ialt henved 300.

Men Antallet af Lemmer var væsentlig større; ved Udgangen af 1840 var der 337 Mænd og 693 Kvinder, ialt 1.030 Lemmer.

Almindelig Hospital blev anset for at være den bedste af Fattigvæsenets Stiftelser, omend det i 1840 udtaltes, at man kunde se de smaa Børn som Krøblinge ved Siden af udlevede Oldinge. — Samtlige Lemmer laa i gode Senge med for en ringe Dels Vedkommende egne Sengeklæder og alle med Lagner, hvad der ellers ikke var noget almindeligt forekommende i Fattigvæsenets Stiftelser.

De Lemmer, som intet kunde erhverve, fik ugentlig fra 12 til 24 Skilling til deres Smaafornødenheder, men iøvrigt var det en anerkendt Sag, at Lemmerne om Torsdagen, naar de havde Udgangstilladelse, drev Betleri; dette blev forbudt af Kommunalbestyrelsen fra 1. November 1889, men ophørte faktisk kun gradvis efterhaanden. Endnu for 25–30 Aar siden forekom det, at Forretningsvirksomheder i København havde deres faste Torsdagskunder.

3. ANDRE STIFTELSER

Under Fattigvæsenets Administration henhørte yderligere visse andre Stiftelser, som tildels virkede for egne Midler.

Vartov Hospital, som var stiftet 1475 af Kong Kristian den 1., optog værdige gamle og svage, navnlig Husfædre og Husmødre af Borgerklassen, der havde udmærket sig ved Orden og Stræbsomhed, samt Tjenestefolk, der havde staaet i lang og tro Tjeneste. De indlagte fik Husly og Varme samt 67 Skilling i Ugepenge, men ingen Forplejning.

Lemmernes Antal var godt 400, ca. 60 Mænd og ca. 345 Kvinder.

Paa Vartov Loft anbragte Fattigvæsenet de Familier, som meldte sig som husvilde ved Flyttetiderne, og forsynede dem med Halm til Sengeleje.

Abel Cathrines Stiftelse, beliggende i Dronningens Tværgade, som var oprettet 1676 af Enkedronning Sophie Amalies Hofmesterinde, Abel Cathrine von der Wisch, optog syge og elendige sengeliggende og fattige Folk, som ellers ingen Hjælp havde. Hver indlagt havde et lille Værelse med Køkken og Spisekammer samt i Ugepenge en Rbd.

Christians Plejehuses Depot, beliggende i Øster Voldgade (Livgardens nuværende Kaserne), blev opretholdt ved kontraktmæssige Tilskud fra Landmilitæretaten, og i det indlagdes dels de Invalider af Landetaten, som Generalkommissariats-Collegiet havde tilstaaet Plads i Christians Plejehus i Eckernførde, og som ventede paa at blive overført dertil, dels gamle og værdige Militære af Landetaten eller deres Enker. De indlagte fik

passende Forplejning og udførte ikke andet Arbejde end det, der forefaldt i Stiftelsen. Stiftelsen var ikke stor; der husedes kun ca. 25 Lemmer, hvoraf kun ganske faa var Kvinder.

Stiftelsens Bygning blev iøvrigt overdraget til Generalkommissariats-Collegiet i 1845, og Lemmerne overlagdes da til Almindelig Hospital, hvor de indkvarteredes i en særlig Stue og bevarede deres Særstilling, indtil Depotet den 1. Juni 1872 ophørte, og de 15 Lemmer, som da var tilbage, overgik som ordinære Lemmer i Almindelig Hospital.

Fra 1845 ydede »Krigsbestyrelsen« en aarlig Godtgørelse til Fattigvæsenet for Afsavn af Depotbygningen indtil 1927, da Forholdet afvikledes.

Sct. Hans Hospital, som dels havde haft til Huse i den gamle Pesthusbygning ved Kalvebod Strand, dels senere i Ladegaarden, men nu var beliggende ved Bidstrup Gaard, omfattede dels en Sygeafdeling for afsindige og vanvittige, dels en Lemmeafdeling for vanføre og uhelbredelige afsindige Plejelemmer. Der var Arbejdspligt for Lemmerne, og paa samme Maade, som det var Tilfældet paa Ladegaarden, blev de fortrinsvis sat til saadant Arbejde, som de i Forvejen havde lært eller var vant til.

I 1851 approberede Kongen efter Magistratens Indstilling, at der for Kommunens Regning ved Sct. Hans Hospital skulde opføres et nyt Kurhus, beregnet for et Antal af ca. 100 Patienter, hvilket Tal dog skulde kunne forøges, og at det hidtidige Kurhus tilligemed Lemmeafdelingens Bygninger skulde omdannes til Brug for omtrent 300 afsindige; alle ikke-afsindige skulde derefter fjernes, og Stiftelsen udsondres fra Fattigvæsenet og undergives en særegen kommunal Bestyrelse. Der nedsattes en Komité til at gøre nærmere Forslag om Sagen, og i 1860 overgik Hospitalet til Magistratens 2. Afdeling.

4. SKOLEVÆSENET FOR FATTIGE BØRN

Alle Børn i Staden, som ikke havde Forældre eller Formyndere eller andre, der kunde sørge for deres Undervisning, skulde have fri Undervisning i Fattigskolerne, som henhørte under Fattigvæsenets Administration. Fattigvæsenet skulde drage Omsorg for, at denne Adgang udnyttedes, og der kunde ikke gives Understøttelse fra Fattigvæsenet til Underhold af Børn uden under det udtrykkelige Vilkaar, at Børnene søgte de Skoler, til hvilke de blev henvist. Hvis Almisselemmer var forsømmelige med at sende deres Børn i Skolerne, skulde de først advares og, hvis det ikke hjalp, lide Afkortning i Understøttelsen eller hensættes til Tvangsarbejde.

Undervisning af Drenge og Piger maatte ikke foregaa i de samme Skoler eller i hvert Fald ikke i de samme Lokaler. Man stræbte efter kun at have 30 Børn i de øverste og mellemste Klasser; men i de laveste Klasser kunde der være helt op til 90 Børn efter Klasseværelsernes Størrelse.

Børnene opholdt sig i Fattigskolerne fra Kl. 7 Morgen (om Vinteren Kl. 8) til Kl. 7 Aften, afbrudt af en Middagspause Kl. 11–1.

Børnene fik Beklædning fra Fattigvæsenets Depot. Endvidere skulde der saavidt muligt i Skolerne træffes Foranstaltning til, at der kunde gives Børnene Middagsmad.

Skolefagene var Læsning, Skrivning, Regning, Religion, Sang, Gymnastik og Svømning; senere kom Tegning til. Der var 15–18 Timers ugentlig Undervisning, som foregik i 3 Klasser. Resten af Tiden anvendtes til Haandarbejde, der vel nærmest var et Undervisningsfag, men man saa dog ikke bort fra, at der ved Arbejdet kunde indvindes nogen Fortjeneste. Foruden almindeligt Haandarbejde som Strikning og Syning, undervistes der fra Slutningen af 1840'erne ogsaa i Tilskæring og Skræddersyning. Børnene fra Bredgadens Skole benyttedes derhos til Korsang ved Gudstjenesterne i Almindelig Hospital. Det var nærmere overladt til Fattigdirektionen at bestemme, hvorledes det indtjente bedst kunde anvendes til Nytte for Børnene; endvidere skulde Direktionen paase, at de Børn, som tjente noget ved Beskæftigelse uden for Skolen, virkelig ogsaa fik Nytte af de Penge, de saaledes tjente, i Form af Underhold og Klæder. I Betragtning af, at Børnene skulde være i Skolen hele Dagen, kan man gaa ud fra, at Børn fra Fattigskolerne har haft drøje Vilkaar at leve under, naar de ved Siden af forudsattes at kunne have indtægtgivende Beskæftigelse.

Skolegangen i Fattigskolerne begyndte sædvanligvis, naar Børnene var fyldt 5 Aar, og den sluttede ved Konfirmationen. Men man havde allerede i Fattigplanen Øje for Nødvendigheden af en vis »forebyggende Børneforsorg«, idet det bestemtes, at der for Børn under 5 Aar saavidt muligt enten i Skolebygningerne eller andetsteds skulde indrettes særskilte Værelser, hvor »een eller flere skikkelige aldrende Fruentimmer kunne have Omsorg for og Tilsyn med saadanne Børn«. Det fremhævedes, at Hovedøjemedet med denne Bestemmelse var, at de mindre Børn ikke skulde løbe om paa Gaden, men tidlig vænnes til Orden, og at Forældre, som gik paa Arbejde eller havde Husgerning, som hindrede dem i at passe smaa Børn, kunde have et Sted, hvor de kunde anbringe Børnene og være forvissede om, at de var under godt Tilsyn. Saadanne Smaabørn skulde naturligvis ikke have egentlig Undervisning, men de skulde beskæftiges paa en efter deres Alder og Udvikling passende Maade. Det var ikke nogen almindelig Pligt for de fattigunderstøttede at sende deres Børn under 5 Aar til disse »Daghjem«, men Fattigdirektionen kunde gøre Anbringelsen til et Vilkaar for at oppebære Almisse, naar den skønnede dette i Overensstemmelse med Børnenes Tarv.

Efter Konfirmationen skulde Børnene anbringes i fast Lære eller Tjeneste; men hvis saadan Anbringelse ikke kunde finde Sted straks, skulde de indtil videre anbringes i Fattigvæsenets Arbejdsanstalter for voksne. I begge Tilfælde forblev Børnene staaende under Fattigvæsenets Tilsyn indtil det 18. Aar. Selv efter Udskrivningen og Konfirmationen skulde man dog søge at paavirke Børnene paa bedste Maade, navnlig for at de ikke skulde »ved muelige Adspredelser kunne forledes til Usædelighed« (Fattigplanens § 77). Denne Paavirkning foregik lejlighedsvis paa Søn- og Helligdage efter Kirketjenesten ved, at der i Fattigskolernes Lokaler eller andetsteds holdtes Forelæsninger eller anden Undervisning for Børnene over Religionens og Moralens samt de borgerlige Loves Grundregler samt over andre saadanne Ting, som kunde være nyttige og vejledende for den menige Mand i det daglige og borgerlige Liv.

Af Fattigskoler var der i Aaret 1840 ialt 6, deraf 2 for Drenge i Bredgade og i Frelserens Arbejdshus og 4 for Piger i Frue, Nikolaj, Trinitatis og Frelserens Arbejdshuse.

Trinitatis Skole blev allerede nedlagt 1841, og i 1846 forenedes Nicolai og Frue Skoler i Frue Arbejdshus.

Opfostringshuset, der laa i Store Kongensgade, henhørte ogsaa under Fattigvæsenets Administration og henregnedes derfor til Fattigvæsenets Skoler.

Opfostringshuset var stiftet 1753 af Kong Frederik den 5. med det Formaal at oplære duelige og kyndige Lærlinge for Fabrik og andre borgerlige Haandteringer. Drengene fik dog en mere udvidet Undervisning end den, der blev givet i de egentlige Fattigskoler.

De Børn, som anbragtes i Opfostringshuset, udvalgtes navnlig blandt de af Fattigvæsenets Børn, som mest udmærkede sig ved Kundskaber og Haandarbejde; men ogsaa »private« Børn, som paa tilsvarende Maade havde udmærket sig, blev optaget.

Den Haandgerning, som særlig beskæftigede Børnene i Opfostringshuset, var Spind og Strikning. For at bringe Afveksling entrerede Skolen undertiden med private Næringsdrivende om Beskæftigelse af Børnene. Kort Tid før Fattigvæsenet i 1857 overdrog Opfostringshuset til Magistratens 1. Afdelings Bestyrelse, ophørte denne forskelligartede Undervisning i Haandgerningsarbejder, og de indvundne Timer anvendtes til at udvide Undervisningen i Skolefagene.

Paa *Ladegaarden* var der endvidere indrettet en *Tvangsskole*, som optog Børn, der paa Grund af Skoleforsømmelser, Vagabondering o. l. maatte under tvangsmæssige Forhold. Skolen nedlagdes i 1850. — Det udtaltes senere[1]), at Skolen at dømme efter de udgaaede Elevers senere Skæbne syntes at have virket mere til Skade end til Gavn.

Endelig var der paa *Almindelig Hospital* indrettet en Skole til Undervisning af saadanne Børn, der som Krøblinge eller af anden lignende Grund var Lemmer i Hospitalet, samt Børn, der var indlagt i Hospitalet, men under deres Rekonvalescens kunde deltage i Undervisning.

Naar Børnene i 15-Aars Alderen blev konfirmeret, anbragtes de i Tjeneste eller Lære ved Fattigvæsenets Foranstaltning og stod under dettes Tilsyn til det 18. Aar.

Til Belysning af de egentlige Fattigskolers og de øvrige under Fattigadministrationen henhørende Skolers Omfang skal her anføres Antallet af Elever ved Udgangen af Aaret 1840:

	Drenge	Piger	Ialt
De egentlige Fattigskoler	434	502	936
Opfostringshuset	130	–	130
Tvangsskolen paa Ladegaarden	11	2	13
Skolen paa Almindelig Hospital	9	2	11
Ialt	584	506	1.090

5. FORSØRGELSE UDENFOR STIFTELSE

Almisse udenfor Forsørgelseshuse skulde i Almindelighed anslaas i Pengebeløb og deltes i Sommeralmisse og Vinteralmisse, d. v. s. henholdsvis Tiden 1. Maj–1. No-

[1]) B. F. 1868/69. Tillæg S. 71.

vember og 1. November–1. Maj. Paa Grund af de færre Nødvendigheder om Sommeren skulde Sommeralmissen sættes lavere end Vinteralmissen.

Fuld Almisse, der bestod af alt det, som var nødvendigt for en fattig, der intet kunde fortjene, til nødtørftig Husly, Varme, Klæder og Føde, og det, som af Fattigdirektionen var bestemt som fuld Almisse, gjaldt for alle af lige Trang og af lige Uførlighed til Arbejde; men det blev udtrykkelig fremhævet, at fuld Almisse kun kunde gives dem, som aldeles intet kunde fortjene, og som kun forsørgedes i Staden, naar og fordi der manglede Plads i de offentlige Forsørgelsesstiftelser. Det maatte altsaa betragtes som Hovedreglen, at fuld Almisse blev ydet i Fattighusene og kun nedsat Almisse i Byen.

De Omstændigheder, som toges i Betragtning ved Spørgsmaalet om Almissens Nedsættelse, var navnlig følgende: a) om den, som skulde forsørges, ikke var fuldvoksen, idet Almissen i saa Fald skulde bestemmes i Forhold til de færre Nødvendigheder, som den yngre Alder udfordrer; b) hvis to eller flere Personer boede sammen, bevirkede de Besparelser, som derved opnaaedes, at Understøttelsen skulde sættes forholdsmæssig lavere end til Personer, der boede alene (det blev derfor ligefrem fastslaaet som Fattigdirektionens Pligt at drage Omsorg for, at de fattige saa vidt muligt kunde bo sammen); c) om de fattige havde Hjælp eller Understøttelse fra Slægt, Venner eller andre.

Reglen om Almissens Ydelse i Pengebeløb led dog stærke Begrænsninger, idet det overlodes til Fattigdirektionen, om den enten ved Akkord med andre eller ved egen Foranstaltning kunde skaffe Klæder, Fødemidler, Brændsel og deslige paa Vilkaar, der var billigere end dem, de fattige selv kunde skaffe. I bekræftende Fald skulde der afkortes en forholdsmæssig Andel af Pengealmissen, og den fattige fik Anvisningssedler til de Steder, hvor Naturaludleveringen fandt Sted.

Endvidere var det Reglen, at den Del af Almissen, som var tilstaaet til Husleje, ikke blev udbetalt til den fattige, men blev opsparet til Flyttetiderne. Den fattige fik udleveret et Bevis herfor, som han kunde levere til sin Husvært, der mod Bevisets Aflevering til Fattigvæsenets Kasse kunde faa Beløbet udbetalt.

Endelig blev naturligvis Almissen til Børn, som ikke anbragtes i offentlige Stiftelser, ydet i Form af Plejeanbringelse enten i eller udenfor Staden.

Man sondrede mellem fast Forsørgelse og midlertidig Forsørgelse. Til den første henhørte fast indskrevne Plejebørn, enkelte Personer og Familier, som paa Grund af deres stadige Trang (Svagelighed, Alder m. v.) var indskrevet i fast Almisse; til den faste Forsørgelse henhørte ogsaa de tidligere omtalte Lemmer i Almindelig Hospital og Arbejdshusene. Til den midlertidige Forsørgelse henhørte Plejebørn, som kun var anbragt midlertidigt, f. Eks. under Sygdom i Hjemmet, Forældrenes Strafafsoning m. v., Personer og Familier i Byen, som kun fik Hjælp under en midlertidig Trang (f. Eks. forbigaaende Sygdom), eller hvis Forsørgelsesretsforhold til en fremmed Kommune endnu ikke var bragt i Orden, og endelig de før omtalte Arbejdere paa Ladegaarden.

Antallet af fast understøttede var i Løbet af 1840: 39 Enkeltpersoner og 987 Familier med 3.148 Personer. Antallet af midlertidigt understøttede var 1.653. Understøtteslen bestod navnlig af Brødhjælp og Betaling af Husleje samt Middagsmad til syge.

Endvidere ydedes der en Huslejehjælp paa 7 Rbd. halvaarlig; paa Grund af Huslejernes Stigen blev Hjælpen dog i 1855 forhøjet til 8–10 Rbd. efter Familiens Størrelse. Til enlige Personer udgjorde Pengehjælpen 5 Rbd. halvaarlig. I 1874 skete der en yderligere Forhøjelse til 20–30 Rbd. aarlig for Familier efter deres Forhold i det hele og 12–24 Rbd. aarlig for enlige Personer efter deres Alder og Arbejdsdygtighed.

Iøvrigt søgte man at afhjælpe midlertidig Trang uden at yde direkte Hjælp ved at give trængende Familiefædre Arbejde ved Stenslagning og andet Haandværksarbejde i Fattigvæsenets forskellige Stiftelser samt trængende Mødre og andre Kvinder Fortjeneste ved Spind fra Fattigvæsenet.

For saa vidt en Familie blev husvild, blev den enten optaget i en af Fattigstiftelserne eller paa Vartov Loft, hvor der efterhaanden etableredes en veritabel Husvildeafdeling. Af husvilde Familier husedes her i 1840: 8 Familier med 30 Personer, men Antallet kunde til Tider være betydelig større, saaledes i 1845: 72 Familier med 279 Personer. Det er derfor ikke mærkeligt, at det blev nødvendigt at træffe særlige Foranstaltninger ved at nyopføre en Bygning til Modtagelse af husvilde Familier i Tilslutning til Ladegaarden; dette skete 1859. I Aarene fra 1820 havde man endvidere anbragt husvilde, navnlig Ægtefolk uden Børn, i »*Husene ved Toldbodpladsen*«; men disse Huse maatte i 1869 sælges til Nedbrydning, da Staten, som var Ejer af Grunden, forlangte dennes Ryddeliggørelse.

Kur og Pleje kunde som nævnt i Sygdomstilfælde ydes ikke alene til dem, der var indskrevne som Almissenydere, men ogsaa til andre, som var trængende dertil. Denne Kur og Pleje skulde ydes i Hjemmet, naar det kunde ske, uden at den syges Liv blev sat paa Spil, eller hans paarørende udsattes for farlig Smitte eller anden betydelig Ulejlighed, eller endelig at Kuren blev langvarigere eller bekosteligere for Fattigvæsenet. Men ellers skulde Patienten, for saa vidt der var Plads, indlægges paa Sygehus.

Under Kur og Pleje var ogsaa indbefattet Fødselshjælp.

Ved Indlæggelse paa Sygehus kunde der for saa vidt vælges mellem det kgl. Frederiks Hospital og Fattigvæsenets egne Sygehuse, som Frederiks Hospital ved Fundats var bestemt for »saadanne fattige og nødlidende, som ikke have Hjælp af nogen almindelig eller særdeles Stiftelse, og ei heller Formue til at lade sig helbrede for eller ere i Stand til at fortiene deres Underholdning, imedens de blive helbredede«. Deraf fulgte, at Frederiks Hospital skulde modtage saa mange af saadanne trængende, som det havde Fripladser til, og at Fattigvæsenet maatte modtage Resten til Kur og Pleje enten i Hjemmet eller i sine egne Sygehuse.

Naar der søgtes fri Kur og Pleje gennem Fattigvæsenet, maatte Henvendelse som i andre Tilfælde ske til vedkommende Forstander, der skulde udstede Sygeseddel til Distriktslægen. Men dermed var Forstanderens Opgave ikke udtømt. Det var foreskrevet, at Forstanderen af og til, naar han havde Lejlighed dertil, skulde besøge den syge og især have Øje med, at Lægens Forskrifter blev efterkommet, og han skulde endvidere i Forening med Lægen gøre den syge opmærksom paa, hvor meget Sundhed og Styrke beror paa vel tillavet Føde samt Orden og Renlighed, Tarvelighed og Arbejdsomhed, og hvor meget derimod Svaghed og Sygdom foranlediges af slet Føde, Uorden, Skidenhed, Dovenskab samt stærk Brændevins- og Kaffedrik.

Det var bestemt, at hvis en syg havde været under Behandling i sit Hjem i 2 Maaneder uden at være helbredet, skulde Fattigvæsenet tage Stilling til, hvad der videre skulde ske med Patienten. Det kunde saa bestemmes, enten at Kuren i Hjemmet skulde fortsættes, eller at den syge skulde indlægges i Hospital, eller endelig at Kuren skulde opgives, fordi Patienten maatte betragtes som ulægelig. De ulægelige, som blev forsørget i Byen, skulde mindst en Gang maanedlig tilses og undersøges af Fattigvæsenets Distriktslæge.

Medicinen til de syge udleveredes fra Fattigvæsenets eget Apotek (Medicinaldispensationsanstalten paa Almindelig Hospital). Efterhaanden som Byen voksede, fandt man dog denne Ordning for besværlig for de trængende, navnlig for dem, der boede paa Broerne, og i 1843 sluttede man derfor Akkord med Apotekerne paa Vester- og Nørrebro om at levere Medicin efter Medicinaltaksten mod en Rabat. Denne Ordning udvidedes i 1851 til samtlige Apoteker i Staden, og samtidig nedlagdes Medicinaldispensationsanstalten.

Begravelseshjælp var endelig den sidste Form for offentlig Hjælp, som kunde ydes i Henhold til Fattigplanens Regler. Naar nogen, som var indskrevet ved Fattigvæsenet, døde, og ingen anden sørgede for den paagældendes Begravelse, skulde Fattigvæsenet drage Omsorg for denne.

I 1840 foregik ca. 330 Begravelser her i Staden for Fattigvæsenets Regning.

Fattigvæsenets Plejebørn var forældreløse Børn og Børn, som Fattigvæsenet iøvrigt maatte tage sig af, og som blev anbragt i Pleje, dels i Hjem i Staden, dels og navnlig paa Landet. Plejelønnen udgjorde her i Byen 48 Skilling ugentlig, og paa Landet fra 12 til 34 Rbd. aarlig. Ialt 229 Børn var anbragt i 1840 for en samlet aarlig Plejeløn af 4.424 Rbd.

Noget virksomt Tilsyn med disse Plejeforhold har der formentlig ikke fundet Sted oprindeligt, i hvert Fald ikke med Børnene udenfor Byen; men fra Midten af 1860'erne synes der at have fundet nogenlunde regelmæssige Tilsynsrejser Sted. Selv dette fandtes dog ikke tilfredsstillende, og i 1879 paabegyndtes en bedre Ordning baseret paa, at Tilsynet førtes af vedkommende stedlige Sognepræst som Tilsynsværge. 250 Præster Landet over paatog sig i Løbet af 1880 velvilligt denne Opgave; Antallet voksede i Løbet af de nærmest følgende Aar og har derefter svinget mellem 4–500.

II. FORSØRGELSESVÆSENETS UDVIKLING I PERIODEN 1840–91

Der skete ikke store Forandringer i Fattigvæsenets Indretning i Tiden indtil 1891; naar dette Aar sættes som Skel, skyldes det, at Aaret bragte en ny Lovgivning for Fattigvæsenet.

Med 1858 fulgte Ændringer i Fattigvæsenets Ledelse. Med den nye Organisation af Magistraten i Henhold til Lov af 4. Marts 1857 overtog Magistratens 1. Afdeling Bestyrelsen af Vartov Hospital, Abel Cathrines Stiftelse og det kongelige Opfostringshus, og Fattigdirektionen fratraadte. Ledelsen af Stadens Fattigvæsen overtoges her-

efter af Borgmesteren for Magistratens 3. Afdeling, men selve dette bevirkede ikke nogen Ændring af Fattigvæsenets Struktur iøvrigt.

Gennem Aarene havde der været forskellig Utilfredshed med Fattigvæsenets Forstanderinstitution. I en Betænkning, som afgaves den 28. Oktober 1868 af et af Borgerrepræsentationen i 1865 til Undersøgelse af Fattigvæsenets Forhold nedsat Udvalg, hedder det, at den Del af Fattigforsørgelsen, som knytter sig til Fattigforstandernes Virksomhed, i høj Grad trænger til en Omordning. »De nuværende Forstandere, der vælges i Flæng, nærmest blandt de næringsdrivende Borgere, og ikke nyder noget Vederlag for det dem paalagte Arbejde, kan i Almindelighed vistnok hverken siges at udmærke sig ved noget klart Blik paa Fattigvæsenets Opgave eller at omfatte deres Hverv med særlig Interesse, tværtimod synes Resultatet af deres Virksomhed at vise, at de for en stor Del betragter Forstanderens Forretning blot som en Byrde. ..... Fejlen maa imidlertid mindre søges hos Personerne end hos Organisationen«[1]). Betænkningen udtaler derefter, at som en Følge af, at de Individer, der begærer Hjælp af det Offentlige, ofte end ikke bliver gjort til Genstand for den tarveligste Undersøgelse, ydes der megen unødvendig Understøttelse i Penge og Brød, og at mange af Forstanderne tager sig det altfor let med Udstedelse af Sygesedler. Paa Grund heraf foreslog Udvalget, at samtlige Fattigforstandere skulde afgaa, og at der skulde ansættes lønnede Forstandere i et Antal af 10–12. For imidlertid at vedligeholde Kontinuiteten med Fortiden foreslog Magistraten, at København med Christianshavn og Forstæderne skulde inddeles i 12 Hoveddistrikter, og at der skulde ansættes een lønnet og et Antal ulønnede Forstandere i hvert af disse Distrikter. Dette Forslag vedtog Kommunalbestyrelsen i Marts 1871, og den nye Ordning traadte i Kraft den 1. Maj 1872. Den allervæsentligste Del af Forstandervirksomheden kom imidlertid til at paahvile de lønnede Distriktsforstandere, som ikke udtoges blandt de tidligere Fattigforstandere.

De ulønnede Forstanderes Betydning blev imidlertid ikke stor; i 1885 var Antallet faldet til 33, og i de følgende Aar forsvandt Institutionen helt.

Antallet af Fattigdistrikter udvidedes fra 1. Maj 1881 til 13 af Hensyn til de betydelige Krav, som Befolkningens Forøgelse stillede, og fra 1. Maj 1890 skete der en Omfordeling af de eksisterende Distrikter, ligesom der oprettedes et nyt 14. Distrikt.

Ladegaardens Industrivirksomhed udviklede sig gennem Aarene. Der indrettedes Værksteder for Snedkere, Smede, Blikkenslagere, Sadelmagere, Malere, Bogbindere, Skræddere, Skomagere o. a. Disse Virksomheder var ikke alle velsete af det frie Erhverv. Saaledes besværede Fagforeningen for Sadelmagere og Tapetserere sig i 1884 over Konkurrencen, men Kommunalbestyrelsen afviste Klagen. En særlig Plads i Ladegaardens Virksomhed indtog den offentlige Gadefejning, der blev taget i Entreprise for Stadens Brolægningsvæsen i 1857. Da det imidlertid erkendtes at være det rigtigste at holde de indlagte borte fra Arbejde udenfor Anstaltens Grund, idet der altfor let blev Lejlighed til at gøre en Afstikker til en Brændevinskippe, ophørte Gadefejningen i 1908.

---

1) B. F. 1868–69. Tillæg S. 102.

Den aarlige Tilgang af husvilde, der navnlig fra 1864 havde været stærkt stigende og i 1866 androg 486, viste fra Slutningen af 1860'erne en faldende Tendens og kom i 1870 ned paa 150 Familier. Den ved Ladegaarden opførte Husvildeafdeling blev da i 1870 delt, saaledes at den ene Del blev taget i Brug som Kvindeafdeling for Anstalten. Der opnaaedes herved bedre Orden, og der gennemførtes ogsaa en strammere Disciplin, ligesom det bestemtes, at Mænd og Kvinder ikke maatte have Udgangstilladelse samme Dag. Disse Foranstaltninger bevirkede en øjeblikkelig Nedgang i Anstaltens Belægning. Medens Gennemsnitsbelægningen i December Maaned henholdsvis for Mænd og Kvinder havde været 698 og 219 i Aarene 1865–69 og 727 og 225 i 1869, var den kun 648 og 185 i 1870.

Den anden Del af Bygningen benyttedes fremdeles til Husvildeafdeling. De husvilde Familier havde som Regel kun Tilladelse til at blive boende i 14 Dage, men naar Omstændighederne talte derfor, kunde der tilstaas dem indtil 14 Dages Tillæg. Hvis de ikke efterkom denne Frist, blev Familierne midlertidig opløst, idet Forældrene anbragtes i Arbejdsanstalten og Børnene i Optagelsesanstalt.

Af *Arbejdshusene* nedlagdes Holmens Arbejdshus som selvstændig Institution i 1865, og de Lokaler, som ikke benyttedes paa anden Maade, blev taget i Brug som Lemmestuer for Almindelig Hospital; en Overgang var der i Bygningen indrettet en Optagelsesanstalt for Drenge.

Frue Arbejdshus nedlagdes i 1885, og Bygningen overgik til Magistratens 1. Afdeling.

Tilbage var der saaledes kun Nicolai og Frelserens Arbejdshuse, der først nedlagdes den 31. December 1891 for derefter at tages i Brug som Alderdomshjem i Henhold til den nye Lov om Alderdomsunderstøttelse.

Almindelig Hospital indskrev sammen med andre af Fattigvæsenets Stiftelser sit Navn i Koleraaarets Historie, omend ikke paa flatterende Maade. Allerede ved Koleraepidemiens Udbrud blev det spaaet, at Koleraen vilde tage et drøjt Tag i Almindelig Hospital og bortrykke 300 af dets Beboere. Alligevel — udtalte Kritikken bagefter — havde man ingen forebyggende Foranstaltninger truffet, men kun bestilt 200 Ligkister; videre beskreves den slette Behandling af Patienter og Lig, navnlig af Mangel paa Plads og Personale. Overlægen erklærede overfor Fattigdirektionen, at det var Manddrab ikke at sørge for mere Plads, og Berlingske Tidende skrev spydigt, at Direktionen snart ikke vilde behøve at rømme Hospitalet, thi det vilde ske af sig selv.

Frue og en Del af Frelserens Arbejdshus blev stillet til Disposition for Sundhedskommissionen som offentlige Kolerahospitaler, og som Nødforanstaltning blev Kolerapatienter fra Byen i Begyndelsen af Epidemien modtaget i Almindelig Hospital. Af de i Almindelig Hospital værende Kolerapatienter døde 538 — alene af de angrebne 467 Lemmer døde 415. Paa Ladegaarden døde 56 af Kolera.

Den Kritik, der rejstes mod Hospitalet og Fattigadministrationen for de daarlige Forhold paa Hospitalet, gav Anledning til adskillige omfattende Foranstaltninger. Bestræbelserne rettedes navnlig paa at fjerne Sygeafdelingerne fra Stiftelsen og bevare denne alene som Lemmestiftelse, og der nedsattes i denne Anledning flere Kommissioner.

Det vigtigste, der i denne Forbindelse skete, var imidlertid Opførelsen af det nye

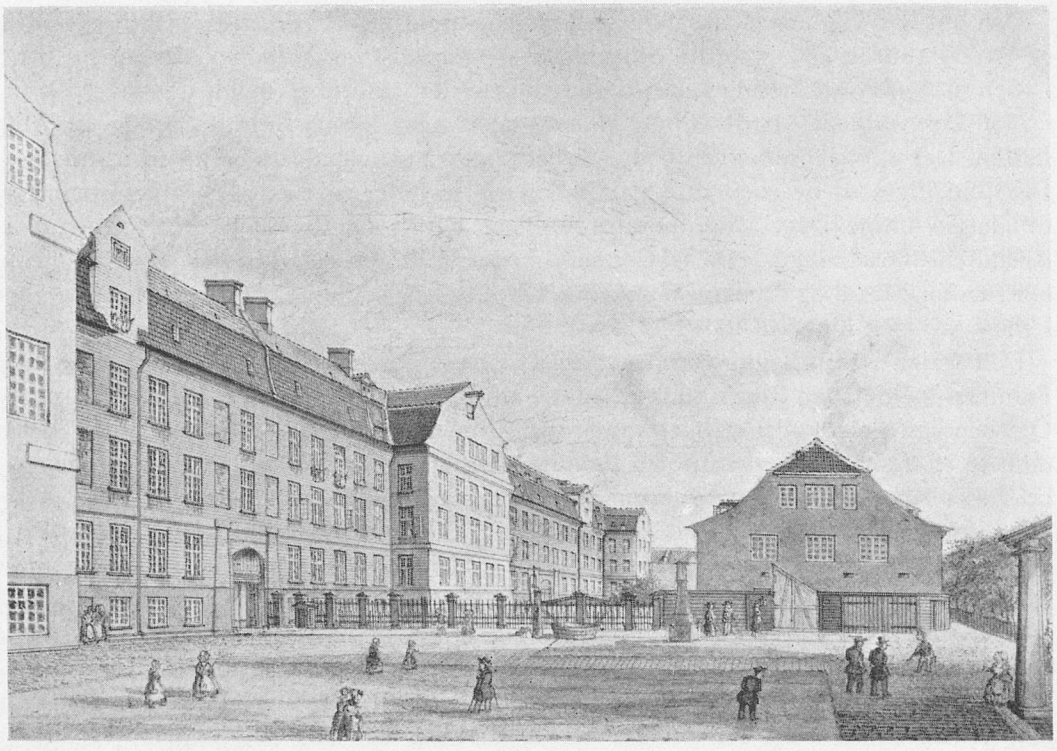

Gaardspladsen paa det gamle Almindelig Hospital.

Kommunehospital. Da dette den 19. September 1863 aabnedes for Patienter, overflyttedes 92 Mænd og 64 Kvinder fra den nedlagte Sygeafdeling paa Almindelig Hospital. Dog varede det kun kort Tid, før en Sygeafdeling igen maatte tages i Brug, idet der fra den 1. November 1863 oprettedes en Afdeling for fritliggende, inkurable syge samt en Afdeling for fritliggende Patienter, der led af Fnat, Skurv og Utøj, og endelig en Afdeling for indskrevne offentlige Fruentimmer, der indlagdes til Observation. De til andre Lokaliteter overførte Lemmer kom i Aarets Løb tilbage til Hospitalet.

Det Vanry, som Hospitalet var kommet i, klæbede dog stadig ved det, og man stræbte efter at bedre Forholdene. Det berettes saaledes, at man i 1870 for at tilvejebringe mere Ro og Orden samt befri de ordentlige og skikkelige Lemmer i Kvindeafdelingen for de drikfældige og støjende Individer udflyttede 43 Lemmer til den paa Fattiggaarden i denne Anledning foreløbig for 90 Lemmer indrettede Filialafdeling.

I Henhold til Omordningsplanen gennemførtes det i 1872, at de i Hospitalet henliggende nogenlunde arbejdsdygtige, men dovne Individer henflyttedes til Arbejdsanstalten eller udskreves for selvstændigt at fortjene deres Ophold, de sindssyge overførtes til Sct. Hans Hospital, og Beskæftigelsen af de tilbageblivende arbejdsegnede blev gennemført strengere, dels ved Belønninger, dels ved Tvang. Endvidere blev de i Lemmeskolen optagne Børn, der ikke egnede sig til Overførelse til Sct. Hans Hospital, anbragt til Oplæring udenfor Anstalten.

Den 30. Juni 1881 vedtog Borgerrepræsentationen at købe en Grund mellem Blegdamsvejen og Sortedam til Opførelse af et Arbejds- og Sygehus samt Børneoptagelsesanstalt. I 1882 bevilgedes de fornødne Midler til Opførelse og Indretning af den nye Stiftelse, der var bestemt til at omfatte den ene af Almindelig Hospitals »Sygeservicer«, et Arbejdshus med tilhørende Værkstedsbygninger, et Optagelseshus til foreløbig Anbringelse af Plejebørn og en Desinfektionsanstalt.

Denne nye Stiftelse, *Sct. Johannes Stiftelse*, begyndte i Juli Maaned 1885 at modtage Patienter fra Almindelig Hospital og senere nogle Lemmer, som skulde beskæftiges paa Arbejdshuset.

I Januar 1886 ophævedes den saakaldte 2. Service paa Almindelig Hospital for offentlige Fruentimmer, der overførtes til Vestre Hospital, og hermed var Almindelig Hospital endelig blevet, hvad det fra Begyndelsen var bestemt til at være, nemlig en Plejestiftelse for affældige gamle og svage Individer. Omtrent samtidig ophørte den lige fra Hospitalets Oprettelse bestaaende Ordning, at kun de helt hjælpeløse Lemmer fik fuld Forplejning, medens Resten delvis selv maatte skaffe sig Føden ved Arbejde eller Betleri; samtlige Lemmer blev stillet lige i Forplejningsspørgsmaalet, og som tidligere omtalt blev det gamle privilegerede Tiggeri forbudt.

Det gamle Almindelig Hospital fik imidlertid nu kun kort Tid at eksistere i paa sin hidtidige Plads i Amaliegade, som det skal berettes i næste Afsnit.

Spørgsmaalet om *Fattigskolernes* Ophævelse havde gentagne Gange været bragt paa Bane, og i den foran omtalte Betænkning af 1868 fremsattes paany Forslag herom ud fra den Opfattelse, at det var urimeligt, at Kommunen baade skulde drive Fattigskoler og tillige Friskoler for Børn af Forældre, der uden at høre til Fattigvæsenet ønskede fri Skolegang for deres Børn; det gjordes endvidere gældende, at man fra Skolevæsenet skulde søge at fjerne Karakteren af Fattigforsørgelse, og at der paa dette Omraade ingen Grund var til at gøre Forskel paa de forskellige Klasser af Almuens Børn.

Magistraten henvendte sig derpaa til Indenrigsministeriet, der i Maj 1871 billigede Forslaget om Skolernes Ophævelse. Fattigskolerne skulde afvikles i Løbet af 5 Aar, og den endelige Afslutning paa denne Del af Fattigvæsenets mangeaarige Virksomhed skete med det nye Skoleaars Begyndelse efter Sommerferien 1875. Antallet af de Børn, der derved henvistes til Friskolerne, udgjorde ialt 483. Skolestuerne i Arbejdshusene blev i alt væsentligt anvendt til Lemmestuer, jfr. foran om Arbejdshusene og Almindelig Hospital.

Perioden fra Aarhundredets Midte var urolig for Fattigvæsenet. Der var Tider, hvor strenge Vintre, Arbejdsløshed og Dyrtid meldte sig med Krav om større Understøttelse, end Fattigvæsenet plejede at give, og om Understøttelse uden Fattighjælps Virkning.

De første Forsøg paa at komme udenom Fattighjælpen var Dyrtidslovene af 27. November 1853, 15. Februar 1855 og 15. Januar 1856, ved hvilke Kommunalbestyrelserne bemyndigedes til at yde Hjælp, der ikke skulde betragtes som Fattigunderstøttelse. Disse

Love fik dog ikke nogen god Modtagelse af Kommunalbestyrelsen, bl. a. fandt Magistraten det i høj Grad betænkeligt ved Siden af den almindelige Fattigunderstøttelse at yde ekstraordinær Hjælp. Dels vilde det blive alt for kostbart, dels kunde det befrygtes at ville indvirke skadeligt paa den private Godgørenhed og ikke mindre bidrage til at svække de paagældendes egen Kraft og Vilje til at holde sig fri af Fattigvæsenet.

Naar Kommunalbestyrelsen henviste til den private Godgørenhed, som man var bange for at svække, tænkte den i Særdeleshed paa de forskellige Understøttelsesforeninger, som eksisterede Byen over, og som Magistraten gennem Distriktsforstanderne havde et vist Samarbejde med, og hvortil det var deres Pligt at henvise de hjælpsøgende, naar en enkelt rigelig Hjælp kunde holde vedkommende fri af Fattigvæsenet. — Disse Foreninger virkede iøvrigt ikke efter ensartede Regler og havde ikke noget organiseret Samarbejde indbyrdes.

I 1869 vedtog Understøttelsesforeningerne at slutte sig sammen under en fælles Overbestyrelse, og i 1874 førte dette til Dannelsen af Københavns Understøttelsesforening[1]). Denne Forening regnede Kommunalbestyrelsen i høj Grad med, dog uden at yde den noget Tilskud, idet Ydelse af Tilskud ikke betragtedes som nogen offentlig Opgave.

I 1878 fremkom en Henvendelse fra et nedsat »Udvalg til Afhjælpning af den paa Grund af Arbejdsløshed herskende Nød« om, at Kommunen skulde sætte Arbejder i Gang, oprette Laanekasser for Næringsdrivende og eftergive Fattighjælp, som var ydet paa Grund af Arbejdsløshed. Magistraten iværksatte en omfattende Undersøgelse[2]) af Forholdene og kom til det Resultat, at Sagen i Virkeligheden forholdt sig saaledes, at Frygten for, at de senere Aars gunstige Forhold ikke skulde vedvare, var tvivlsom, og at Fremstillingen af den herskende Nød var overdreven. Oplysninger fra Understøttelsesforeningen viste, at Antallet af Begæringer til den om Hjælp vel var noget stigende, men Foreningen havde ogsaa set sig i Stand til at yde en Del mere Hjælp i 1877/78 end i 1876/77. Om Eftergivelse af Fattighjælp kunde der ikke være Tale, og der blev derfor ikke foretaget noget i Anledning af Henvendelsen.

I 1881 henvendte Bestyrelsen for Socialdemokratisk Forening sig til Kommunalbestyrelsen med en Resolution om Hjælp af Kommunens Midler til Indløsning af pantsatte Klæder, Værktøj m. v. paa Grund af Vinterens ekstraordinære Arbejdsløshed. Magistraten fandt nok Forholdene vanskelige, men dog ikke saa vanskelige, at man kunde slaa ind paa nye Veje. Det vilde ikke alene ligge udenfor Kommunens Berettigelse, men ogsaa være nedbrydende for den arbejdende Klasse, om Kommunen af de den betroede Midler vilde give Pengehjælp til en enkelt Arbejder, fordi han af en eller anden Grund var kommet i Forlegenhed. Yderligere henviste Magistraten igen til Understøttelsesforeningens Virksomhed, og man kunde altsaa trods al Sympati med de nødlidende ikke foretage videre i Sagen.

I December 1885 ønskede en Komité af de københavnske Fagforeningers Bestyrelse Tilskud til en Indsamling til Støtte for de arbejdsløse. Komiteen havde selv skaffet

[1]) Se nærmere J. C. Mogensen: Den frie Fattigforsorg i Kjøbenhavn og Kjøbenhavns Understøttelsesforenings Historie (Kbhvn. 1924), S. 37–64.

[2]) B. F. 1877/78 S. 1124–93.

og uddelt ca. 40.000 Kr. og 12.400 Stk. 8 Punds Rugbrød samt andre Naturalier, men det var ikke nok til at lindre Nøden. Ogsaa i dette Tilfælde udtalte Kommunalbestyrelsen sin Sympati, men man kunde ikke iværksætte et dobbelt Understøttelsesvæsen. Fattigvæsenet var selvfølgelig beredt til paa almindelig Vis at yde Understøttelse, men derudover henvistes der til den private Godgørenhed.

I 1886 behandledes et Andragende fra Socialdemokratisk Forbund om Eftergivelse af Fattighjælp, der var ydet paa Grund af Arbejdsløsheden. Der henvistes til det urimelige i, at de understøttede mistede deres grundlovsmæssige Valgret paa Grund af uforskyldt modtaget Fattighjælp. — Resultatet blev ogsaa her en Afvisning; Magistraten udtalte, at der navnlig i de senere Aars bevægede politiske Tider ikke sjældent var fremkommet Andragender fra Personer af alle politiske Afskygninger om Eftergivelse af Fattighjælp, uden at man havde efterkommet dem. En Masseeftergivelse som den ønskede kunde der slet ikke være Tale om.

Endelig behandledes baade i Marts 1891 og i Januar 1893 Henvendelser om ekstraordinær Hjælp; begge Gange blev Svaret negativt, i det første Tilfælde, fordi Kommunalbestyrelsen følte sig krænket over Henvendelsens Form, i det andet Tilfælde med Henvisning til den private Velgørenhed.

Da Følgerne af det Tryk, hvorunder den ubemidlede Befolkning levede i Vinteren 1885/86, sporedes endnu i Sommeren 1886, og da det derfor kunde befrygtes, at Nøden ogsaa i den kommende Tid kunde blive ekstraordinær, forhandlede Magistraten med Københavns Understøttelsesforening om en Løsning af Problemerne. Resultatet blev, at Understøttelsesforeningen vilde udvide sin Virksomhed, og Magistraten oprettede et Oplysnings- og Kontrolkontor, som skulde være tilgængeligt ikke alene for Understøttelsesforeningen, men for enhver Institution med velgørende Formaal. Institutionerne skulde da, inden de ydede Hjælp, sætte sig i Forbindelse med Kontoret for at forebygge Dobbeltforsorg. Endvidere vilde Magistraten yde Understøttelsesforeningen et Tilskud til dens forøgede Administrationsudgifter. Tilskudet blev derefter ydet med 10.000 Kr. aarlig i 6 Aar.

Oplysningskontoret kom ogsaa i Stand. I og for sig var et saadant Kontor ikke noget fra Tankens Side nyt, idet der paa et tidligere Tidspunkt havde været Drøftelser om Muligheden af at oprette noget lignende. Allerede ved Vedtagelsen af Fattigvæsenets Omorganisation i 1871 besluttedes det som et Led heraf, at »saasnart den private Fattigforsørgelse er saaledes ordnet i Hovedstaden, at dens forskellige Forgreninger, byggede paa forud bestemte Principper og Regler, virke gjennem en fælles Overbestyrelse, skal der søges tilvejebragt en organisk Forbindelse mellem det offentlige og det private Fattigvæsen og en derpaa grundet stadig Samvirken mellem begge Institutioner«. Det var i og for sig denne Bestemmelse, der gav Stødet til den foran omtalte Sammenslutning af de private Understøttelsesforeninger, men Kontoret kom først til Eksistens i 1886, og det fik kun en kort Levetid, idet det ophævedes den 1. November 1890 efter Forhandling med Understøttelsesforeningen, fordi de forskellige private Institutioner, for hvis Vedkommende det navnlig kunde være af Betydning

at faa et Samarbejde i Gang, ikke vilde meddele de Oplysninger om deres Virksomhed og paatage sig det Arbejde, som var en nødvendig Betingelse for Samarbejdet.

Med Tilskudets Inddragelse og Kontorets Lukning ophørte det organiserede Samarbejde mellem Forsørgelsesvæsenet og Understøttelsesforeningen. Der skulde gaa en Aarrække, før det genoptoges, og først i 1939 genopstod et Oplysningskontor, om end under andre Former, jfr. S. 249.

I Forbindelse med dette bristede Forsøg paa at skabe Orden og Plan i den offentlige og private Understøttelsesvirksomhed kan det nævnes, at Fattigvæsenet med Held gennemførte en Ordning af Registreringen af de gennem Fattigvæsenet understøttede i 1881–82, idet der oprettedes en Hovedregistrant, hvori enhver Person opføres ved første Begæring om Hjælp af Forsørgelsesvæsenet. Denne Registrant har siden været ført og omfatter nu ca. 533.750 Personer.

III. PERIODEN 1892–1933

Aaret 1892 dannede et Mærkeaar for Fattigvæsenet. Den 1. Januar 1892 traadte nemlig den nye Fattiglov af 9. April 1891 i Kraft, og det samme var for Københavns Vedkommende Tilfældet med Lov af samme Dato om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet. Virkningerne af den første gjorde sig paa mange Maader gældende ved Fattigvæsenets Administration, men mest Betydning havde det dog for Arbejdet, at et helt nyt Arbejdsomraade blev inddraget med Alderdomsunderstøttelsen.

Som Følge heraf blev den tidligere Betegnelse for Virksomheden — »Fattigvæsenet« — fra 1. Januar 1892 ombyttet med Betegnelsen »Forsørgelsesvæsenet«.

Det var ved Lovens Ikrafttræden betonet, at der lagdes Vægt paa en saa fuldstændig Adskillelse som muligt mellem Fattigunderstøttelse og Alderdomsunderstøttelse. Tjenesten i Anledning af Alderdomsunderstøttelsen blev derfor undtaget fra det almindelige Distriktsarbejde og henlagt til særlige Kredsinspektører. Staden inddeltes i 3 Kredse, Øster Kreds, Vester Kreds og Nørre Kreds. I Aaret 1917 oprettedes yderligere en ny Sønder Kreds. Kredsinspektørerne udvalgtes blandt Distriktsforstanderne, hvilket allerede rejste nogen Kritik. Lægetjenesten for de alderdomsunderstøttede udførtes af 7 af Kommunelægerne. Alderdomsunderstøttelsen udbetaltes foruden i Afdelingens Hovedkasse gennem Sparekassen for København og Omegn, som fik et Vederlag derfor. Ved Indlemmelserne af Valby og Brønshøj maatte man dog paa Grund af de store Afstande lade Udbetalinger foregaa i Fattigdistrikternes Lokaler i disse Distrikter.

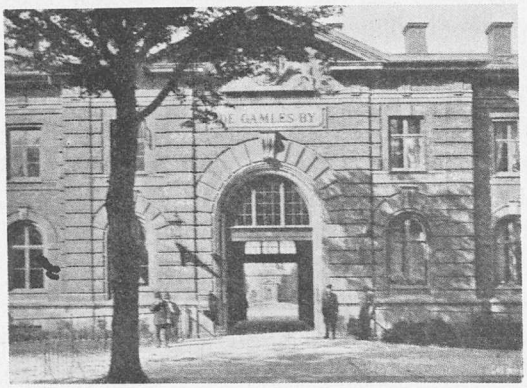

Indgangsportalen til De Gamles By.

Denne Udbetalingsordning vedvarede, indtil den nuværende Ordning, hvorefter Pengene bringes til de gamle i deres Hjem, indførtes fra 1. April 1918.

Alderdomsunderstøttelsens Størrelse blev fastsat efter et Skøn og noget rundeligere end Fattighjælpen. De første »Grundregler« gik ud paa, at der i Tilfælde af fuldstændig Arbejdsudygtighed kunde ydes 20 Kr. maanedlig til en Mand og 16 Kr. maanedlig til en Kvinde, men saafremt de paagældende trængte til særlig og stadig Pleje, kunde Beløbene forhøjes til 25 Kr. maanedlig. — Personer, som endnu var i Besiddelse af nogen Arbejdskraft, men som ikke havde Indtægt fra andre Kilder, kunde højst faa 12 Kr. maanedlig. Indtægter fra opsparede Midler, f. Eks. Livrente, blev fradraget med Halvdelen, dog med tre Fjerdedele, naar Talen var om Pensioner, Legater eller lign. faste Indtægter. Kontant Kapital udelukkede i Almindelighed fra Alderdomsunderstøttelse.

Grundreglerne blev flere Gange revideret, første Gang i 1908, sidste Gang 1919, og Taksterne blev sat væsentlig op. Deres Betydning bortfaldt ved Aldersrentelovgivningens Gennemførelse i 1922, hvorefter Renten fastsattes efter de i Loven givne Takster. Som det fremgaar af Grundreglerne, blev Alderdomsunderstøttelse — bortset fra Sygdomstilfælde og naturligvis Ophold i Alderdomshjem — ikke ydet i Form af Naturalhjælp, da dette kun lidet vilde harmonere med Understøttelsens Karakter.

Meningen med Alderdomsunderstøttelsen var jo at undgaa at yde Fattighjælp til værdige gamle. Af Forsørgelsesvæsenets Beretning for 1896, S. 57–58, fremgaar det da ogsaa, at de fattigunderstøttedes Antal og dermed Fattigvæsenets Udgifter, som tidligere var stigende Aar for Aar, i de sidste 5 Aar ikke blot ikke var steget, men endog trods Befolkningsforøgelsen viste en ret betydelig Nedgang. Denne Nedgang tilskreves til Dels, at Loven om Alderdomsunderstøttelse afholdt mange lidt ældre Personer fra at søge Fattighjælp for ikke derved at miste Adgangen til Alderdomsunderstøttelse.

En Nydannelse, som denne Lov medførte, var Oprettelse af Alderdomshjem. Det er foran omtalt, at Nicolai og Frelserens Arbejdshuse foreløbig blev indrettet som Alderdomshjem, og de var i Brug som saadanne henholdsvis for Kvinder og (væsentligst) for Mænd, indtil de nedlagdes den 1. Oktober 1901, da de overgik til Magistratens 2. Afdeling, idet det nye Alderdomshjem i Guldbergsgade toges i Brug. Dette nye Hjem tilstræbte at skabe et virkeligt Hjem for de gamle, der af Helbredshensyn eller af andre Grunde ikke kunde klare sig uden det Tilsyn eller den Pleje, de kunde faa i Stiftelsen, og her fik de som Alderdomsunderstøttelse fuldt Underhold i enhver Retning. Efter Husfællernes Førlighed blev Hjemmet delt i 2 Afdelinger, der benævntes Stueafdelingen og Plejeafdelingen. Fra 1. April 1909 indrettedes tillige en særlig Sygeafdeling. Stueafdelingen omfattede de Husfæller, der i det mindste nogenlunde kunde klare sig selv ved Af- og Paaklædning, Spisning o. s. v. Der var ingen Arbejdstvang, men de raske Husfæller kunde efter Ønske i et vist Omfang finde Beskæftigelse paa forskellig Maade mod mindre Ducører. Husfællerne havde Udgangstilladelse efter eget Ønske. Plejeafdelingen var bestemt for dem, der ikke kunde undvære stadig Hjælp og Pleje. Sygeafdelingen omfattede kun Hjemmets egne syge.

Med Hensyn til Fattigunderstøttelsen blev Byen fra 1. Maj 1893 inddelt i 12 Distrikter. I Anledning af Indlemmelserne udvidedes Antallet i 1901 og 1902 til ialt 15; men i 1909 nedlagdes igen et Distrikt. Fattigvæsenet havde herefter 14 Distrikter, hvert med sin Forstander. Denne Ordning bestod indtil den 1. Maj 1926, da der i Stedet for de mange smaa Distrikter oprettedes 4 større Distrikter, hvert under Ledelse af en Distriktschef. Hermed var den sidste Rest af den oprindelige Tillempning af det saakaldte Elberfeld-System i København ophævet. Pr. 1. Juli 1928 centraliseredes iøvrigt Administrationens Ledelse i Direktoratet for Københavns Forsørgelsesvæsens Central- og Lokaladministration (siden 1933: Københavns Kommunes Socialdirektorat).

Fattighjælpen bestod stadig i betydeligt Omfang af Naturalhjælp, saasom Brød, Middagsmad til Børn, Sengehalm et Par Gange aarlig og kun i ringere Omfang af Pengehjælp, bortset fra Husleje.

Efterhaanden som Aarene gik, blev Tendensen rettet henimod at yde Pengehjælp i højere Grad, saaledes at Naturalhjælpen udgjorde en forholdsmæssig mindre Del af den samlede Fattighjælp, og det blev fastslaaet, at ingen trængende maatte henvises til en Fattiganstalt, med mindre denne Art af Forsørgelse efter samtlige Omstændigheder netop bedst egnede sig for den paagældende. Medens Brødhjælpen i 1870 havde udgjort ca. 28 pCt. af den samlede indenbys Almisse, udgjorde den i 1900 ca. 10 pCt., og i 1930–31 var den nede under 1 pCt. Dette stod sikkert i nogen Grad i Forbindelse med den Tendens, som beherskede Periodens Lovgivning i Retning af efterhaanden at unddrage flere og flere Omraader af den offentlige Hjælp fra den egentlige Fattighjælp, saaledes at der opstod en Sondring mellem »egentlig« Fattighjælp og »uegentlig« Fattighjælp. Allerede Fattigloven indeholdt saadanne Undtagelser, hvoraf, naar Talen er om den direkte Understøttelse i Hjemmet, navnlig kan fremhæves den saakaldte fortsatte Sygekassehjælp, som stod i Forbindelse med den samtidig med Fattigloven fremkomne Lovgivning om statsanerkendte Sygekasser. Af andre Bestemmelser i denne Henseende kan nævnes Fabrikloven af 1901 om, at den Hjælp, som det blev nødvendigt at yde trængende Fabriksarbejdersker, der ikke maatte arbejde en vis Tid paa Grund af Barnefødsel, ikke skulde have Fattighjælps Virkning (Antallet af Begæringer om denne Hjælp var dog kun ringe); endvidere Blindeloven af 1914, der tillod Understøttelse til blinde i Hjemmet uden Fattighjælps Virkning, Loven af 1913 om Understøttelse til Børn af Enker, »Alimentationslovene« af 1908 og 1913, der var en Fortsættelse af Lovgivningen herom fra 1888 m. v.

Bestræbelserne for at komme bort fra Fattighjælpens Virkninger viste sig ogsaa paa andre Omraader; saaledes med Hensyn til Spørgsmaalet om Eftergivelse af Fattighjælp. Saadan Eftergivelse havde man tidligere stillet sig meget afvisende overfor; men Fattigloven indeholdt nu en særlig Bestemmelse om Mulighed for Eftergivelse. Bortset fra de Enkelttilfælde, hvor Eftergivelse fandt Sted efter særlig Ansøgning, meddelte Kommunalbestyrelsen saaledes generelle Eftergivelser i 1906 i Anledning af Kong Christian den 9's Død; 1909 i Anledning af 250-Aarsdagen for Stormen paa København; 1912 i Anledning af Tronskiftet; 1920 i Anledning af Genforeningen; 1922 (Kongeparrets Sølvbryllup); 1924 (75-Aarsdagen for Grundloven); 1928 (800-Aarsdagen for Absalons Fødsel) og 1930 (10-Aarsdagen for Genforeningen).

Bestræbelser udfoldedes ogsaa paa anden Maade for at undgaa at yde Fattighjælp. I 1895 forsøgte man at yde trængende Hjælp i Form af Arbejde, den saakaldte Arbejdshjælp, der ydedes dels som »Arbejdsfrihjælp«, dels som »Arbejdsfattighjælp«. Den førstnævnte anvendtes overfor arbejdsløse Ansøgere om Hjælp, som ikke tidligere eller dog ikke i de senere Aar havde modtaget Fattighjælp, samt i Tilfælde, hvor der syntes at være Udsigt til, at vedkommende atter vilde kunne klare sig ved egne Kræfter, naar han blot blev holdt oppe en kort Tid, som Regel 2–3 Uger; Arbejdslønnen blev da opført som Vederlag for Arbejde og ikke som Fattighjælp. Arbejdsfattighjælpen blev derimod anvendt overfor saadanne arbejdsløse, som i Øjeblikket modtog eller for nylig havde modtaget egentlig Fattighjælp; Arbejdslønnen blev da opført som Fattighjælp. Man ventede sig ikke noget stort Resultat af Forsøget, dels fordi det var vanskeligt at skaffe Arbejde til noget stort Antal Personer, dels og navnlig fordi det ansaas for absolut nødvendigt kun at yde en meget beskeden Betaling for Arbejdet for ikke at risikere, at der i arbejdsløse Tider skulde blive for stor Tilstrømning. Det viste sig, at Benyttelsen af Adgangen var særdeles ringe, endog ringere end ventet. Magistraten satte dette i Forbindelse med bl. a., at der samtidig skete en betydelig Udvidelse af det allerede bestaaende private Arbejdshjem, og at en lignende Opgave blev taget op af Frelsens Hær..

I 1903 besluttede Kommunalbestyrelsen ganske ekstraordinært at yde Københavns Understøttelsesforening et Tilskud paa 50.000 Kr. til Uddeling til Arbejdere, der paa Grund af langvarig Arbejdsløshed var kommet i Nød, og hermed blev det afbrudte Samarbejde med Understøttelsesforeningen genoptaget. I 1904–05 ydedes et Tilskud paa 60.000 Kr., hvoraf Staten refunderede en Trediedel. Ved en midlertidig Lov af 29. Marts 1904 om Tilskud til »de fattiges Kasser« var det nemlig bestemt, at der i København med Indenrigsministeriets Samtykke og med delvis Refusion fra Statskassen af Kommunen kunde ydes Tilskud til Foreninger, der forfulgte Formaal, som var ligeartede med de af de fattiges Kasser fulgte. I Henhold hertil vedtog Kommunalbestyrelsen at yde det nævnte Tilskud, som Understøttelsesforeningen modtog paa Betingelse af, at Tilskudet kun skulde anvendes til Afhjælpning af midlertidig Trang for at holde saadanne Familier fri for Fattighjælp, som under sædvanlige Forhold kunde klare sig selv. Tilskudene fortsattes i de følgende Aar med stigende Beløb, fra 1907–08 i Henhold til Loven om Hjælpekasser af 4. Maj 1907. Sidstnævnte Lov gav ganske naturligt Anledning til en Drøftelse af Spørgsmaalet om Oprettelse af en Hjælpekasse i København, men Spørgsmaalet blev udskudt; derimod besluttedes det efter Forhandling mellem Kommunalbestyrelsen og Foreningens Bestyrelse, at fremtidige Uddelinger af de af Kommunen bevilgede Midler skulde forestaas af en særlig Bestyrelse, hvortil Kommunalbestyrelsen valgte Repræsentanter. Hermed havde man etableret Understøttelsesforeningens saakaldte »kommunale Afdeling«, der virkede indtil Hjælpekassens Oprettelse i 1921.

Med Hensyn til *Sygehjælpen* bestræbte man sig ogsaa for at undgaa Fattighjælp. Efter Fattigloven var det kun den egentlige Lægehjælp, som var fritaget for Fattighjælps Virkning, medens Hospitals- og Medicinhjælp havde saadan Virkning. Siden 1897 bestræbte man sig for hos forskellige Institutioner at faa uddannede Sygeplejersker til

Disposition for Kommunelægerne for derved at skaffe bedre Pleje i Hjemmet og tillige undgaa en Del Hospitalsindlæggelser. I de senere Aar har Menighedsplejerne udelukkende varetaget denne Opgave for Forsørgelsesvæsenet.

For at undgaa Henvisning til Hospital af Patienter, der kun tiltrængte Massagebehandling, traadte Forsørgelsesvæsenet i 1905 i Forbindelse med Massøser, som behandler Patienterne enten i deres eget eller i Patientens Hjem. Iøvrigt bevirkede Oprettelsen af de kommunale Hospitaler naturligvis ogsaa en betydelig Forandring for Forsørgelsesvæsenet, der nu kun i Undtagelsestilfælde lod sine Patienter behandle i Almindelig Hospital.

Forsørgelsesvæsenets Stiftelser blev i den her omhandlede Periode Genstand for en betydelig Udvikling.

Gennem en lang Aarrække havde Stiftelsernes Forhold været under Drøftelse i Kommunalbestyrelsen, og der havde været fremsat forskellige Forslag med Hensyn til deres Ordning. Det besluttedes i 1884 at overflytte Arbejdsanstalten paa Ladegaarden til Nørre Allé, og Bygningerne var omtrent fuldført, da den Anskuelse trængte igennem, at det var vigtigere at skaffe Almindelig Hospital bedre Beboelsesforhold, og at Bygningerne i Nørre Allé kunde bruges dertil. *Ladegaarden* maatte foreløbig nøjes med højst nødvendige Udvidelser, og i 1897 blev en Del af Arrestbygningen i Sct. Annægade taget i Brug som Tvangshus for Mænd. I Aarene 1903–08 opførtes imidlertid den nye Arbejdsanstalt paa Amager, og den 1. April 1908 kunde »Sundholm« tages i Brug. Dermed ophørte Lejemaalet af Arresthuset paa Christianshavn, og Ladegaardens gamle Bygninger afleveredes til Magistratens 2. Afdeling.

Sundholm blev inddelt i 3 Afdelinger, nemlig Arbejdsanstalten, Tvangsarbejdsanstalten og Sygehuset.

Arbejdsanstalten beregnedes for voksne Personer, som var i Besiddelse af Arbejdsevne, men som forskyldt eller uforskyldt var ude af Stand til at ernære sig selv og af den Grund eller som Følge af Svagelighed trængte til Ophold paa en Stiftelse. Arbejdsanstalten blev ogsaa brugt af Forsørgelsesvæsenet overfor saadanne Personer, der ved at nyde Fattighjælp i Henhold til Fattiglovens Regler var undergivet Forsørgelsesvæsenets Myndighed, og som paa Grund af Forseelser af forskellig Art, bl. a. Drukkenskab eller Forsømmelse af Forsørgelsespligten overfor Familien, trængte til en opdragende Behandling og regelmæssigt, pligtbundet Arbejde.

Forretningsgangen blev den — iøvrigt stadig gældende — at Politiet daglig afleverede de Personer, som enten selv havde meldt sig som trængende eller var optaget som erhvervs- og subsistensløse. For saa vidt de skønnedes kvalificerede, henvistes de til midlertidigt Ophold i Anstalten, hvor de blev anbragt ved passende Arbejde, saavidt muligt ved saadant Arbejde, ved hvilket de havde ernæret sig ude i Byen. Arbejdet betaltes efter en vis Akkord. I Marts 1918 paabegyndtes Anskaffelsen af en Svinebestand, hvorved der baade skabtes forøgede Arbejdsmuligheder for de indlagte og navnlig skaffedes Anvendelse for Mad- og Køkkenaffald fra Kommunens forskellige Institutioner og Mulighed for Produktion af Flæsk til disse.

Tvangsarbejdsanstalten var beregnet paa at modtage til Afsoning dels saadanne

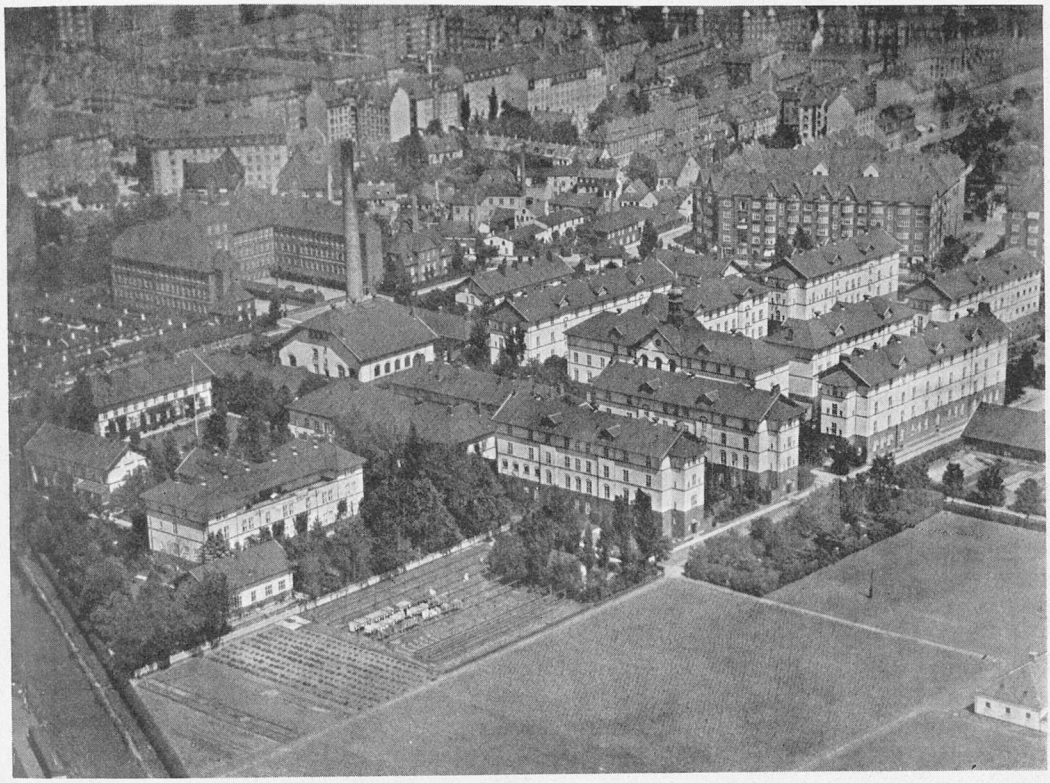

Sundholm.

Personer, som ved Domstolene var idømt Tvangsarbejde for Betleri, Overtrædelse af Fremmedloven, Alfonseri samt Løsgængeri, der for Kvinders Vedkommende i mange Tilfælde ramte Erhverv ved Utugt, dels saadanne, der var tilpligtet at afsone Underholdsbidrag. Afdelingen for Kvinder nedlagdes i 1926, da Fangerne overførtes til Vestre Fængsel, og Staten havde derefter Forvaringsanstalt indtil April 1935 i Bygningen.

Naar Fangen afleveredes til Tvangshuset, blev han iført Tvangshusdragten, der var forsynet med Tværstriber; denne særlige Dragt afskaffedes fra 1. Maj 1927, fra hvilken Tid Fangerne bærer den samme Beklædning, som gælder for andre indlagte. Fangernes hovedsagelige Beskæftigelse var Poseklistring.

Sygehuset var beregnet paa at modtage Patienter fra Anstaltens andre Afdelinger.

Den foran antydede Overflytning af *Almindelig Hospital* til de nyopførte Bygninger i Nørre Allé fandt Sted i 1892.

Denne Stiftelse husede herefter Stadens gamle fattige og syge, for saa vidt de ikke oppebar Alderdomsunderstøttelse, samt tillige enkelte yngre Personer, der paa Grund af uhelbredelig Sygdom eller Vanførhed ikke kunde klare sig ude. Det var Stiftelsens Formaal at skabe et Hjem for de indlagte, der fik deres fulde Underhold. Ønskede

Beboerne at udføre noget Arbejde for Stiftelsen, fik de Betaling derfor; der kunde dog ogsaa anvises Værkstedsplads til dem, der vilde arbejde lidt for egen Regning. Hele Tilværelsen blev saa fri, som det var foreneligt med Ro og Orden paa en Anstalt. Medens de indlagte indtil 1. Marts 1910 som Regel kun havde Udgangstilladelse hver Torsdag og Søndag hele Dagen, blev den fra nævnte Dag udvidet til hver Dag efter Kl. 1 samt Torsdag og Søndag hele Dagen.

Sct. Johannes Stiftelse bestod af 3 Afdelinger, nemlig Arbejdshuset, Sygehuset og Børneoptagelsesanstalten.

Arbejdshuset var nærmest beregnet paa at modtage voksne Personer, som enten fra tidligere Tid var Fattigvæsenet bekendt som kvalificerede til denne efter sin hele Karakter bedre Stiftelse, eller som dog, efter hvad der i Øjeblikket forelaa, maatte anses for kvalificerede til Optagelse, naar de enten midlertidig var ude af Stand til at ernære sig selv eller paa Grund af Alder eller Svagelighed ikke fuldt kunde fortjene deres Underhold, men dog var i Besiddelse af en ikke ganske ringe Arbejdsevne. Opholdet var som Regel af kort Varighed; enten vendte de paagældende tilbage til den fri Tilværelse, eller de overlagdes til Almindelig Hospital eller Sundholm. — Der var indrettet Arbejdslokaler saavel for Mænd som for Kvinder.

Sygehuset var beregnet paa Modtagelse af Patienter, der led af Benskade eller kroniske Sygdomme, samt Patienter, der som uhelbredelige overflyttedes fra Kommunens Hospitaler.

Børneoptagelsesanstalten modtog Børn, der paa Grund af Forsørgerens Død eller af andre Grunde skulde overgaa til Kommunens Forsorg, og endvidere Børn, der midlertidig, f. Eks. under Forsørgerens Sygdom, maatte forsørges af Kommunen. Der var i nødvendigt Omfang knyttet Undervisning til Anstalten. Det viste sig imidlertid, at der var stigende og stadige Vanskeligheder med at skaffe fornøden Plads for de mange Børn, og der maatte derfor fra 1904–05 træffes Aftale med Børnehjemmet af 1870 om Anbringelse af et Antal Børn der, og fra 1910–11 maatte der yderligere anbringes Børn i forskellige andre private Børneinstitutioner.

Forsørgelsesvæsenets Stiftelser havde imidlertid ikke faaet deres endelige Udformning endnu. Pladsmanglen i Alderdomshjemmet, der i en Aarrække havde været til Stede, havde efterhaanden ført til, at Hjemmet kun havde kunnet modtage stærkt alderdomssvækkede og syge, gamle Mennesker og saaledes efterhaanden var blevet forandret til hovedsagelig at være Hospital og Plejestiftelse. Som en foreløbig Foranstaltning indrettedes i 1916 en Filial af Alderdomshjemmet i en særlig afsondret Underafdeling af Almindelig Hospital. Da Magistraten imidlertid paa Grund af, at Belægningstallene ved de andre Stiftelser i en Aarrække havde været nedadgaaende, nærede Betænkelighed ved at gaa til Nyopførelse af Bygninger til Brug for Alderdomshjemmet, fremsattes i November 1917 et Forslag, gaaende ud paa følgende Punkter:

1) at Almindelig Hospital rømmes, og hele Bygningskomplekset med Undtagelse af Sygehuset stilles til Raadighed som Alderdomshjem. Der vilde da kunne skabes et afsluttet Hele med det hidtidige Alderdomshjem mod Guldbergsgade som Syge- og Plejeafdeling,

2) at overføre Almindelig Hospital til de Bygninger i Ryesgade, som benyttedes af Sct. Johannes Stiftelse,
3) at overføre Sct. Johannes Stiftelses Arbejdshus under sit hidtidige Navn til en særlig afsondret Afdeling paa Sundholm, hvor en Bygning stod ledig; Stiftelsens Sygehus skulde nedlægges, og en stor Del af Belægningen, som i Forvejen var alderdomsunderstøttede, overføres til Alderdomshjemmets Sygeafdeling.
4) Det hidtidige Almindelig Hospitals Sygehus, der laa ud mod Tagensvej, skulde afsondres ganske fra det øvrige Terræn og indrettes som Plejehjem for tuberkulose.
5) Den kort i Forvejen af Kommunen erhvervede Ejendom i Emdrup — Tangs tidligere Højskole og Seminarium — skulde indrettes som Optagelseshjem for Børn, suppleret af et Plejehjem paa Strandvejen Nr. 26 (»Kildevang«).

Det til Sagens Behandling nedsatte Udvalg foreslog paa enkelte Punkter Ændringer, saaledes, da det viste sig for kostbart at indrette Optagelseshjemmet i Emdrup, at indrette Børnehjemmet Kildevang til Optagelseshjem. Sct. Johannes Stiftelsens Arbejdshus blev allerede delvis rømmet i Begyndelsen af 1918 ved de indlagtes Overflytning til den nyoprettede Afdeling paa Sundholm, og Overflytningen af Husfæller fra Almindelig Hospital i Nørre Allé begyndte i Marts 1919. Det nye Tuberkuloseplejehjem toges i Brug den 5. December 1919, og i Løbet af 1921–22 var den store Plan om Omordningen af Stiftelserne fuldført.

Den 7. Juli 1922 aabnedes Helene Michaelsens Hjem for ældre Kvinder, Ermelundsvej 101, der var indrettet som Alderdomshjem i Ejendommen »Helle«, som var skænket Kommunen af Direktør Ernst Michaelsen og Hustru. Hjemmet er beregnet for 21 Kvinder, som er berettiget til at oppebære Aldersrente, fortrinsvis saadanne, som i mindst 15 Aar har været i huslig Tjeneste i samme Familie.

Stiftelserne havde derefter i det store og hele den Udformning, som de har nu, dog med følgende Modifikationer: Tuberkuloseplejehjemmet nedlagdes den 1. Oktober 1933 som Følge af Aabningen af Tuberkuloseplejehjemmet Stenslettegaard. Tvangsarbejdsanstalten paa Sundholm nedlagdes den 1. Januar 1933 i Anledning af, at den nye Straffelovgivning ophævede Tvangsarbejde som Straf, og der saaledes kun vilde være Anvendelse for Tvangsarbejde i Henhold til Fattiglovens Disciplinærregler (den genaabnedes dog i December 1933 efter Socialreformens Ikrafttræden som Fællesanstalt for København, Sjælland og Lolland-Falster).

Om *Børneinstitutionerne* skal bemærkes følgende: I December 1906 skænkede Arvingerne efter afdøde Grosserer D. B. Adler og hans senere afdøde Hustru, Københavns Kommune som Gave Lyststedet *Nærumgaard* i Nærum By paa visse nærmere Betingelser, navnlig at Kommunen skulde anvende Ejendommen til et Hjem for fattige Børn. Hjemmet, der var indrettet til at rumme 40 Børn, indviedes den 21. Juni 1908. Det er ved senere Lejligheder udvidet, saaledes i 1914–15 ved en Tilbygning og 1919 ved Køb af Hartmanns Hus, og har nu Plads til 100 Børn.

I April 1920 skænkede Direktør Ernst Michaelsen Ejendommen »Aggershvile« i

Nærumgaard.

Skodsborg som Børnehjem. Hjemmet, der indrettedes til 50 Børn, toges i Brug den 5. April 1921 som Børnehjemmet »*Jacob Michaelsens Minde*«. Efter stedfundne Udvidelser har det nu Plads til 73 Børn.

Da man savnede et Hjem til Anbringelse af Børn med forsinket og mangelfuld Udvikling, købte Kommunen i 1921 Ejendommen Hvidegaard ved Birkerød. I 1923 flyttedes Børnehjemmet til Ejendommen *Spanager* i Eiby Sogn; der er her Plads til 63 Børn.

I Forbindelse med Børnehjemmene kan det nævnes, at Kommunen første Gang i 1876 gjorde Forsøg med i Sommermaanederne at sende en Del svagelige, navnlig kirtelsvage Børn af understøttede Forældre, der efter vedkommende Kommunelæges Erklæring trængte til en saadan midlertidig Anbringelse, til Bornholm, hvor de udsattes i midlertidig Pleje i og ved Gudhjem for en mindre Betaling. Da Resultatet var meget tilfredsstillende, gentog man Forsøget i de følgende Aar og inddrog efterhaanden ogsaa andre Anbringelsessteder, navnlig Snogebæk, under Formaalet. Da man efterhaanden som Aarene gik, ikke længere fandt denne Anbringelsesmaade tidssvarende, købtes i 1927–28 Ejendommen *Kastaniegaarden* i Bakkebølle ved Vordingborg, som indrettedes til Kystsanatorium for 35 Børn. Det toges i Brug den 30. Maj 1928, og hermed ophørte Bornholmeranbringelserne.

Jacob Michaelsens Minde.

Til Erstatning for den nedlagte Optagelsesanstalt i Sct. Johannes Stiftelse aabnedes Optagelseshjemmet Kildevang den 10. Maj 1918. I Aarene derefter indrettedes lignende Hjem endvidere i Højdevangsallé (nedlagt i 1922), i Snekkersten, paa Frederiksholm, paa Strandvej Nr. 119 (Norges Minde) og ved De Gamles By i Nørre Allé (nedlagt i 1937).

Paa et andet Omraade bragte denne Periode ogsaa et betydeligt Opsving i Børneforsorgsforanstaltningerne, nemlig med Hensyn til Anbringelse af Børn om Dagen, naar Forældrene ikke var i Stand til at passe dem. I 1914 oprettedes en kommunal Vuggestue til 20 Børn paa Jagtvej, den nedlagdes i 1928 og genaabnedes i 1929 som Børnehave i Sjællandsgade.

Imidlertid udvidedes Virksomheden ved Oprettelse af Daghjem i Øresundsgade 25, Sjællandsgade 15, Rantzausgade 48, Assensgade 2 og Erik Ejegodsgade 5. Siden 1919–20 kaldes samtlige Institutioner Kommunens Daghjem for Smaabørn.

For *Husvilde* fandtes Husvildeafdelingen paa Ladegaarden; i Aarenes Løb havde Afdelingen bl. a. til Huse paa Almindelig Hospital og paa Sct. Johannes Stiftelse, indtil den gamle Skole paa Øresundsvej i 1913 blev indrettet som Husvildeafdeling under Sundholms Administration. Krigsaarene medførte ganske uanede Omvæltninger: I Løbet af 1916 viste Pladsen sig alt for lille til det voksende Antal husvilde; Forholdene medførte, at det ikke alene var de fattige, men ogsaa Folk, som kunde

betale, der meldte sig paa Grund af Bolignøden. Skolevæsenet maatte efterhaanden rømme en Række Skoler, som toges i Brug til Indkvartering tilligemed nogle nedlagte Skoler, Lokaler i et Par Brandstationer, i Vartov og i en Del private Ejendomme.

Derefter paabegyndtes Opførelse af Barakker ved Sundholm. Omkring Juni 1917 var man i Stand til at rømme Skolerne, og der indrettedes Lejligheder i Brandvæsenets Depotbygning i Langebrogade. Ved Sundholm indrettedes i 1917 et Børneasyl for de husvilde Familiers Børn.

For at afbøde Husvildesituationen blev det vedtaget at yde Præmier til Familier, som optog husvilde hos sig. Præmierne fastsattes til 20–50 Kr. for den første Maaned og 10 Kr. for hver af de følgende Maaneder. Saadanne Præmier betaltes i 1917–18 for 1.212 Husstande, Aaret efter naaedes Maksimum med 1.970 Husstande, og herefter var Antallet stadig dalende og androg i 1925–26: 272 Husstande. Tilgangen standsedes i Juli 1926, men Udbetalingerne fortsattes til Maj 1927.

I 1918–19 opførtes Barakker for husvilde ved Utterslevvej, en betydelig Del af Kommunens Nybygninger toges i Brug til samme Formaal, ligesom ialt 15 Skoler paany maatte beslaglægges. Yderligere maatte man indkvartere husvilde i Almindelig Hospital og i Lokaler paa Sundholm; i ca. $^1/_2$ Aar laantes Fængslet i Sct. Annægade, og af Militæret laantes Glostruplejren, Paradislejren og Egbylejren. Endvidere købtes Børnehjemmet Bethlehems Ejendom, Frederikssundsvej 257. Til Gengæld kunde Benyttelsen af Skolerne indskrænkes, og i Løbet af 1920 blev Skolerne ganske rømmet for husvilde.

Husvildevanskelighederne kulminerede i Oktober 1924, da Forsørgelsesvæsenet ialt maatte skaffe Husly til 2.219 Familier, omfattende ca. 8.700 Personer; men derefter begyndte — omend langsomt — den Nedgangsperiode, som muliggjorde Rømning af Lejrene og Utterslevbarakkerne i 1927 og 1928, og som fik sit markanteste Udtryk, da Flertallet af Barakkerne ved Sundholm nedreves i 1932–33. Denne Udvikling maa i særlig Grad tilskrives det betydelige Boligbyggeri, som Kommunen iværksatte. Først i 1936 naaede man dog paany ned under 100 husvilde Familier.

I Februar 1935 toges det nyopførte Asyl for husvilde Kvinder med Børn paa Amager Fælledvej i Brug.

Af nedenstaaende Tabel fremgaar Antallet af de anbragte husvilde Familier og Personer den 1. April 1916 og ved Slutningen af hvert af Aarene 1916/17–1935/36.

	Familier	Personer		Familier	Personer		Familier	Personer
1/4 1916 ..	14	71	1922–23...	2.187	8.688	1929–30...	1.186	5.568
1916–17...	282	1.471	1923–24...	2.145	8.655	1930–31...	725	3.439
1917–18...	431	2.134	1924–25...	2.113	8.524	1931–32...	696	3.334
1918–19...	1.274	5.222	1925–26...	1.869	7.978	1932–33...	131	707
1919–20...	1.468	5.785	1926–27...	1.717	7.619	1933–34...	139	699
1920–21...	1.705	6.305	1927–28...	1.372	6.143	1934–35...	144	689
1921–22...	2.082	7.875	1928–29...	1.219	5.590	1935–36...	76	395

I Forbindelse med Spørgsmaalet om de husvilde kan det nævnes, at der i Aarene efter Krigen blev taget rationelt fat paa Spørgsmaalet om de enligtstillede husvilde, de hjemløse. Saaledes blev der i December 1919 indrettet et Natteherberg i nogle

Pavilloner paa Nørrefælled for enlige Mænd, som overgaves til Bestyrelse af Foreningen »Herberg for hjemløse«; men Samarbejdet med Foreningen ophørte i Marts 1923. En Overgang udvidedes det til ogsaa at omfatte en Afdeling for enlige Kvinder; men de henvistes til Husvildeafdelingen, og i det hele var Hjemløsespørgsmaalet kun rigtig brændende for Mændene.

For at bringe System i den Hjælp, der af filantropiske Institutioner ydedes hjemløse, og finde en organiseret Form for Samarbejde mellem disse indbyrdes og de offentlige Myndigheder, blev der i Løbet af 1921 af Magistraten ført Forhandlinger med de interesserede Parter, hvorved der opnaaedes Enighed om, at de Organisationer, som drev Herberger eller Arbejdshjem, skulde oprette et Centralkontor for hjemløse Mænd, der lededes af en Bestyrelse, bestaaende af Repræsentanter for Kommunen og hver af de tilsluttede Institutioner: Arbejde adler, Centralmissionen, Frelsens Hær, Herberg for hjemløse, Kirkens Korshær, Københavns Arbejdshjem og Mændenes Hjem. Samarbejdet i det daglige foregaar herefter paa den Maade, at enhver Henvendelse om Hjælp rettes til dette Centralkontor, der udsteder et Henvisningskort til den Institution, den hjemløse selv ønsker. Tillige supplerer Kontoret de enkelte Institutioners Bestræbelser for at hjælpe hver enkelt Person paa den mest formaalstjenlige Maade. Kommunen har siden ydet Tilskud til Centralkontoret.

I Midten af Marts 1928 etableredes med Start i Jylland et »Hjemløsetog« gennem Landet, sluttende i København. Et betydeligt Antal af Deltagerne meldte sig som hjemløse til Forsørgelsesvæsenet, og 354 Personer indkvarteredes efter Begæring paa Sundholm et Par Dage. Siden 1933 har der iøvrigt paa Sundholm været indrettet et Herberg for hjemløse Mænd, som periodevis har været i Brug.

Krigsaarene 1914–18 stillede imidlertid store Krav til Forsørgelsesvæsenet bortset fra Husvildesituationen.

Den ved Krigsudbruddet indtraadte Forrykkelse af den økonomiske Situation medførte en Række Foranstaltninger til Afhjælpning af den ekstraordinære Nød, der gjorde det nødvendigt for Kommunen i udstrakt Maalestok at træde hjælpende til og anmode Københavns Understøttelsesforening om Bistand ved Uddeling af de bevilgede Midler gennem den kommunale Afdeling. I Løbet af 1914 bevilgedes ialt 234.800 Kr.

Ved Love af 7. August 1914 og 21. December 1914 bestemtes, at Tilskud fra Kommunen i Overensstemmelse med Hjælpekasselovgivningens Regler til Understøttelser i Anledning af ekstraordinære Indkaldelser til Hæren eller Søværnet berettigede Kommunen til at kræve to Trediedele erstattet af Statskassen. I Henhold hertil bevilgede Kommunen i Aarets Løb til Uddeling gennem Understøttelsesforeningen 1.170.000 Kr.

Ved en Lov af 2. Oktober 1914 gaves der yderligere Kommunen Ret til 50 pCt. Refusion af Staten af Tilskud til Understøttelsesforeningen til Uddeling i Anledning af Arbejdsløshed som Følge af de ekstraordinære Forhold. Der bevilgedes i Henhold hertil i Aarets Løb 465.266 Kr.

I Aarene 1914/15–1920/21 udbetaltes gennem Understøttelsesforeningens kommunale Afdeling kommunale Midler til et samlet Beløb af 21.213.000 Kr., hvoraf 1.523.000 Kr.

De af Københavns Kommunes Hjælpekasse understøttede Personer samt de anvendte Beløb i Tiden 1/4 1921–30/9 1933.

	Alm. Hjælpekasseunderstøttelse (herunder Brændselshjælp)				Ekstraordinær Arbejdsløshedsunderstøttelse				Anden Understøttelse (Indkaldtes Familier, Fiskere m. fl., Krisehjælp o. l.)				Tilsammen			
	Antal Personer			Beløb	Antal Personer			Beløb	Antal Personer			Beløb	Antal Personer			Beløb
	Hoved-personer	Biper-soner	Ialt		Hoved-personer	Biper-soner	Ialt		Hoved-personer	Biper-soner	Ialt		Hoved-personer	Biper-soner	Ialt	
				1000 Kr.				1000 Kr.				1000 Kr.				1000 Kr.
1921–22	25.214	42.550	67.764	3.918	61.571	73.886	135.457	25.429	7.195	14.356	21.551	683	93.980	130.792	224.772	30.030
1922–23	29.242	40.152	69.394	4.471	40.472	54.589	95.061	8.058	31	63	94	8	69.745	94.804	164.549	12.537
1923–24	18.387	30.411	48.798	2.603	17.890	26.936	44.826	1.961	–	–	–	–	36.277	57.347	93.624	4.564
1924–25	13.154	25.148	38.302	1.744	8.943	12.202	21.145	877	–	–	–	–	22.097	37.340	59.447	2.620
1925–26	16.558	30.895	47.453	2.350	26.524	35.680	62.204	3.793	–	–	–	–	43.082	66.575	109.657	6.143
1926–27	19.990	33.164	53.154	3.055	37.970	48.250	86.220	7.037	3.884	5.464	9.348	426	61.844	86.878	148.722	10.518
1927–28	26.180	38.536	64.716	3.930	25.442	32.176	57.618	2.691	14.384	18.237	32.621	2.195	66.006	88.949	154.955	8.816
1928–29	27.382	38.726	66.108	4.180	–	–	–	–	15.849	18.577	34.426	3.541	43.231	57.303	100.534	7.721
1929–30	26.711	36.673	63.384	4.174	–	–	–	–	12.354	14.237	26.591	2.699	39.065	50.910	89.975	6.873
1930–31	30.172	37.807	67.979	5.044	–	–	–	–	14.115	14.716	28.831	2.917	44.287	52.523	96.810	7.961
1931–32	35.374	43.047	78.421	6.304	–	–	–	–	15.766	15.674	31.440	2.915	51.140	58.721	109.861	9.219
1932–33	40.233	51.367	91.600	7.228	–	–	–	–	18.534	20.422	38.956	2.448	58.767	71.789	130.556	9.676
1/4 1933–30/9 1933	36.885	41.480	78.365	4.550	–	–	–	–	–	–	–	–	36.885	41.480	78.365	4.550

til almindelig Hjælpekasseuddeling og 19.690.000 Kr. til andre Uddelinger (Indkaldtes Familier, arbejdsløse Fiskere m. fl. samt Dyrtidsuddelinger).

Den med Krigen følgende Dyrtid nødvendiggjorde Ydelse af Dyrtidstillæg og forskellig anden Hjælp (Brændselshjælp og Beklædningshjælp) til de understøttede.

Ogsaa paa anden Maade medførte de ekstraordinære Forhold forøget Virksomhed for Forsørgelsesvæsenet. Saaledes blev der fra Oktober 1914 indtil Juni 1920 tilberedt Mad paa Forsørgelsesvæsenets Stiftelser til Uddeling gennem de af Centralkomiteen af 1914 (Dronningens Indsamling) iværksatte Bespisninger. Efter nævnte Dato gik Tilberedningen over til Folkekøkkenerne, der ligeledes fra denne Tid overtog Tilberedningen af Middagsmad og Sygeforplejning til de fattigunderstøttede.

Folkekøkkenerne blev oprettet under Magistratens 3. Afdeling i Foraaret 1917, men kunde ikke regnes som et Led af Forsørgelsesvæsenet. Fra 1938 henhører Køkkenerne under Magistratens 2. Afdeling.

Siden Julen 1917 har der hver Juleaften været etableret en Bespisning af enligtstillede, arbejdsløse Personer i Køkkenet i Møllegade eller Axelborg for Kommunens Regning. Adgangskortene er uddelt gennem de statsanerkendte Arbejdsløshedskasser og Centralarbejdsanvisningskontoret.

Gennem Aarene 1916–21 ydedes der endvidere Tilskud til en Række velgørende Institutioner til Indkøb af Brændsel, saaledes i 1916/17: 195.000 Kr., 1917/18: 323.554 Kr., 1918/19: 281.000 Kr., 1919/20: 262.383 Kr. og 1920/21: 431.000 Kr.

Lovgivningen om Hjælpekasser havde ikke tidligere været udnyttet i København; men de Opgaver, som andetsteds havde været løst gennem Hjælpekasser, var i København varetaget gennem Understøttelsesforeningens kommunale Afdeling. Ved Kommunalbestyrelsens Beslutning af 21. Oktober 1920 skete der en Forandring heri, idet der nu blev truffet Beslutning om Oprettelse af en Hjælpekasse. Den nødvendige Lov herom udstedtes 11. Februar 1921, og Kassen traadte i Virksomhed den 1. April s. A.

Hjælpekassen var i Virksomhed indtil Socialreformens Ikrafttræden den 1. Oktober 1933 og udøvede i disse Aar en meget betydelig og omfattende Gerning. Den ovenfor givne Oversigt viser de gennem Hjælpekassen anvendte Beløb og Antallet af understøttede Personer i Perioden fra 1. April 1921 til 30. September 1933.

Aarene efter Verdenskrigen bragte en meget omfattende Udvikling af Sociallovgivningen, for hvilken der dog ikke her skal redegøres nærmere.

Lovene af 6. Maj 1921 om Ændringer i Sygekasseloven og Fattigloven samt Loven af samme Dato om Invalideforsikring indeholdt følgende Hovedpunkter: 1) de kronisk syge fik en vis Adgang til Optagelse i de statsanerkendte Sygekasser, 2) kronisk syge, som ikke kunde invalideforsikres, fik efter nærmere Regler Adgang til Hjælp uden Fattighjælps Virkning gennem Kommunen, og 3) Sygekassemedlemmer, som opfyldte de nærmere Betingelser derfor, blev forsikret mod Invaliditet. — Ved disse Bestemmelser blev der igen gjort et betydeligt Indgreb i den egentlige Fattighjælps Omraade, ogsaa derved, at der aabnedes Adgang for Personer, der havde indgivet Begæring om Invaliderente, til i Ventetiden at oppebære Forskud paa Invaliderente gennem Kommunen.

Loven af 28. Marts 1923, der traadte i Kraft den 1. Januar 1924, indførte foruden det bestaaende Tilsyn med Plejebørn Tilsyn med Børn udenfor Ægteskab indtil det fyldte 7. Aar samt med Børn, til hvilke der udbetaltes Bidrag gennem det offentlige i Henhold til Bidragslovgivningen. Dette nye Tilsyn blev henlagt til Forsørgelses-

væsenet, der endvidere overtog det almindelige Plejetilsyn, som hidtil havde været udøvet af Sundhedskommissionen. I Begyndelsen udøvedes Tilsynet gennem Forsørgelsesvæsenets Distriktsforstandere, men i December 1926 antoges der særlige Medhjælpere til dette Hverv i den Hensigt at lade den pædagogiske Side af Tilsynet træde stærkere i Forgrunden.

Endelig kan det nævnes, at Værgeraadsloven af 12. Juni 1922, der traadte i Stedet for Loven af 14. April 1905 om Behandling af forbryderske og forsømte Børn og unge Mennesker, medførte en vis Tilknytning mellem Kommunen og Værgeraadet.

IV. FORSØRGELSESVÆSENETS NUVÆRENDE VIRKSOMHED

Hovedgrundlaget for Forsørgelsesvæsenets Virksomhed i vore Dage er *Socialreformen af 20. Maj 1933*, et Kompleks af 4 Love, af hvilke navnlig Loven om offentlig Forsorg og Loven om Folkeforsikring spiller en Rolle for den kommunale Administration.

Medens Udgangspunktet tidligere var det, at et Trangstilfælde blev afhjulpet med Fattighjælp, og at Hjælp kun kunde ydes uden Fattighjælps Virkning, naar der var særlig Lovhjemmel dertil, er Princippet nu det modsatte, nemlig at ingen Hjælp medfører Retsvirkninger for Modtageren, medmindre der i Lovgivningen er Hjemmel dertil. Socialreformens Bestemmelser gaar foruden at sikre ensartet Afhjælpning af ensartede Trangstilfælde ud paa at fastslaa, under hvilke Former de enkelte Trangstilfælde skal imødegaas. Fattighjælpen er trængt tilbage til snævrere Omraader, og det forsikringsmæssige Moment er kommet stærkt i Forgrunden.

De tidligere Regler om Forsikring mod de økonomiske Følger af Sygdom og Invaliditet og om Aldersrente er sammendraget i Loven om Folkeforsikring, i Henhold til hvilken enhver, der opfylder Lovens Betingelser, har Ret til at blive sygeforsikret enten i en for ubemidlede anerkendt Sygekasse eller i en statskontrolleret Sygeforening. Den, der ikke benytter sig af denne Ret, er forpligtet til at sikre sig Adgang til at blive sygeforsikret i en saadan Sygekasse eller Sygeforening. Samtidig er man efter nærmere Regler forsikret mod Invaliditet og berettiget til Aldersrente. Administrationen af Sygeforsikringen henhører som tidligere under Sygekasserne og Sygeforeningerne, hvorimod saavel Invalide- som Aldersrentens Fastsættelse og Udbetaling henhører under den kommunale Administration.

Hvor Forsikringslovene ikke slaar til, kan der blive Anvendelse for Loven om offentlig Forsorg, som først omhandler de Arter af Trangstilfælde, hvor særlige Hensyn gør sig gældende, saasom Børneværn, Børnebidrag til enlige Forsørgere, fortsat Sygekassehjælp, Hjælp til kronisk syge, Forsorgen for abnorme, blinde, aandssvage, sindssyge, vanføre, talelidende, tuberkuløse og kræftlidende (Særforsorgen), Hjælp i forbigaaende og uforudseelige Trangstilfælde samt en Række Enkeltbestemmelser om Lægehjælp, Medicinalhjælp, Begravelseshjælp, offentlig Skolebespisning m. v. — Hjælp i Henhold til disse Bestemmelser medfører ikke Retsvirkninger for Modtageren.

Bortset fra disse Tilfælde ydes Hjælp normalt som Kommunehjælp, der som Rets-

virkning kun medfører Pligt til Tilbagebetaling, hvis den understøttede senere bliver i Stand dertil. Naar Kommunehjælpen paa Grund af dens Varighed eller Størrelse faar Karakter af egentlig Forsorg, vil den dog kunne medføre Fortabelse af Valgret og Valgbarhed til offentlige Forsamlinger og Raad. Den egentlige Fattighjælp vil derimod som Regel kun finde Anvendelse overfor arbejdssky Personer, groft forsømmelige Forsørgere, Alkoholister og professionelle Vagabonder.

Socialreformens Ikrafttræden bevirkede, at Værgeraadet og Hjælpekassen ophævedes fra den 1. Oktober 1933, og Forsørgelsesvæsenet overtog de Funktioner, som indtil da var udøvet af disse Institutioner. Endvidere bortfaldt baade den gamle Distriktsinddeling og den særlige Kredsinddeling vedrørende Aldersrenten m.v. — I Stedet for disse Inddelinger deltes Byen i 8 Omraader, hvert med sit Socialkontor, hvis Opgave det navnlig blev at behandle Sager om Hjælp efter Forsorgsloven til trængende, som begærer saadan Hjælp. Socialkontorernes Opgave er da i væsentlig Grad af samme Karakter som den, der tidligere paahvilede Distrikterne, men Socialkontorerne har en betydelig videregaaende Kompetence til selv at tilstaa Hjælpen uden Magistratens forudgaaende Godkendelse i det enkelte Tilfælde.

Fra Aldersrenteboligerne »Guldbergs Have«.

Med Hensyn til Ydelse af Sygehjælp er der fremdeles ansat Kommunelæger — for Tiden i et Antal af 25 — hvis Opgave det er at yde direkte Lægebehandling og ordinere nødvendige Lægemidler til de trængende, hvem Forsørgelsesvæsenet har tilstaaet Sygehjælp, samt i det hele at være Administrationen behjælpelig i Tilfælde, hvor en Læges Skøn er nødvendigt. De tidligere omtalte specificerede Regler for Fattigvæsenets Distriktslæger, som gjaldt for hundrede Aar siden, er i Tidens Løb moderniserede, og Kommunelægernes Forhold til Patienterne er nu i det væsentlige et Spørgsmaal om lægeligt Ansvar.

Den offentlige Hjælp, der ydes gennem Socialkontorerne, er væsentligst Pengehjælp, og dens Størrelse er ifølge Lovgivningen normalt begrænset til, hvad der kunde være ydet i Henhold til Folkeforsikringsloven. Naturalhjælp forekommer kun undtagelsesvis, navnlig som Ekstraforplejning i Sygdomstilfælde og Beklædning. De Tilfælde, i hvilke Naturalhjælp ydes, fordi man ikke finder at burde betro den understøttede Penge, er relativt meget faa; men de forekommer.

Ved Værgeraadets Nedlæggelse blev den Børneforsorg, som var udøvet derigennem, henlagt til Forsørgelsesvæsenet og slaaet sammen med dettes Børneforsorg i det nyoprettede Børneværnskontor. Til Varetagelse af Tilfælde, hvor Børn paa Grund af Forhold

hos dem selv eller i deres Hjem maa fjernes og anbringes til Opdragelse udenfor Hjemmet, er oprettet et særligt Børnenævn, for hvilket Borgmesteren for Magistratens 3. Afdeling er Formand, Børneværnskontorets Chef Næstformand, og som iøvrigt bestaar af Kredsværger fra Byens 16 Børneværnskredse og Medlemmer, valgt af Kommunalbestyrelsen. Den øvrige Børneforsorg udøves direkte af Magistratens 3. Afdeling ved Hjælp af Forsorgsmedhjælpere og særlige tilsynsførende, men uden Børnenævnets Medvirken.

Som et nyt Led i Forsorgen for Børn overtog Magistraten i 1938 7 Fritidshjem for skolesøgende Børn fra den private Forening »Fritidshjem for Kommuneskolebørn«, der standsede sin Virksomhed, og endvidere overtoges i 1935 fra Vesterbros Asylselskab Ejendommen Lille Istedgade 2 med det deri beliggende Asyl, der indgik som Led af den øvrige Daghjemsvirksomhed. Yderligere overførtes som en Konsekvens af Socialreformen Kommunens Opdragelseshjem, Vester Fælledvej 108, der tidligere havde sorteret under Skolevæsenet, fra 1934 til Forsørgelsesvæsenet. Denne Ejendom solgtes i 1936 til Carlsbergfondet, og der opførtes et nyt Optagelseshjem paa den af Husvildeforsorgen benyttede Ejendom Emdrupgaard, som toges i Brug i December 1937.

Socialreformen medførte ogsaa visse Ændringer med Hensyn til Stiftelserne.

Loven om offentlig Forsorg gav Adgang til Oprettelse af Plejestiftelser for kronisk syge, og i Henhold hertil blev Almindelig Hospital indrettet som en saadan Plejestiftelse og fik Navnet Københavns almindelige Hospital og Plejestiftelse; det beholdt dog sin særlige Sygeafdeling, der foruden syge Husfæller optager Patienter dels fra Byen, dels fra andre Hospitaler (navnlig Patienter med kroniske Sygdomme) samt Børn fra Kommunens Optagelseshjem. Plejestiftelsen er beregnet paa at modtage saadanne særlige daarligt stillede kronisk syge eller Invalider, som er for besværlige at pleje i et privat Hjem, et Alderdomshjem eller en Arbejdsanstalts Sygeafdeling, og som paa den anden Side ikke kan anses for egnet til Behandling paa et almindeligt Sygehus eller paa de af Staten drevne eller godkendte Anstalter for Patienter med særlige Arter af Sygdomme. Husfællerne faar deres fulde Underhold samt et mindre Beløb i Lommepenge.

Hospitalet raader over 655 Pladser, nemlig 300 i Sygehuset og 355 i Plejestiftelsen.

Arbejdsanstalten Sundholm modtager voksne, arbejdsføre Personer, der falder det offentlige til Byrde, og som paa Grund af Arbejdsuvillighed eller andre Forhold skønnes at burde underholdes paa en Arbejdsanstalt. Forsorgsloven hjemler specielt saadan Anbringelse af forsømmelige Forsørgere, Alkoholister, Omstrejfere m. fl.

Paa Forsørgelsesafdelingen optages Personer, der af forskellige Grunde ikke kan klare sig selv, og som ikke paa anden Maade kan eller bør forsørges paa Plejestiftelse, Alderdomshjem eller Specialanstalter.

Sygeafdelingen er beregnet for de paa Anstalten indlagte Personer.

Tvangsarbejdsanstalten blev som omtalt genaabnet i December 1933. Ifølge Overenskomst er den fælles for København, de sjællandske, fynske og lolland-falsterske

En Ægtepar-Lejlighed i Aldersrenteboligerne.

Amter og Købstæder, men administreres af Magistraten. I Tvangsarbejdsanstalten modtages Personer, der i Henhold til Forsorgsloven ikendes Tvangsarbejde (groft forsømmelige Forsørgere, Alimentanter m. v.).

Arbejdsanstalten raader over 444 Pladser, Forsørgelsesanstalten over 120 Pladser, hvortil kommer 24 Pladser for Ægtefæller, Sygeafdelingen over 92 Pladser og Tvangsarbejdsanstalten over 120 Pladser. Saavel paa Arbejdsanstalten som paa Forsørgelsesafdelingen er der Arbejdspligt for de indlagte, der navnlig beskæftiges med Vask, Vævning, Brændeskæring, Kørsel, Haandværk, Mark- og Havebrug samt Pasning af Svin.

De under Magistratens 4. Afdeling tidligere henhørende kommunale Udsalgssteder overgik fra 1. Oktober 1936 til Magistratens 3. Afdeling og administreres gennem Sundholm.

Forsorgen for Aldersrentenydere fik en betydelig Tilvækst og principiel, delvis Omlægning fra 1937, idet Kommunalbestyrelsen i Maj 1936 bevilgede Midler til Opførelse af særskilte Boliger for disse Rentenydere. Paa et Areal mellem Sjællandsgade og Guldbergsgade Vest for De Gamles By opførtes et Kompleks, »Guldbergs Have«, med 533 Lejligheder, som udlejedes til Aldersrentenydere for en Pris af 28 Kr. maanedlig for enlige Personer (1 Værelse med Alkove) og 34 Kr. maanedlig for Ægtepar (1 Værelse med Kammer). I Lejebeløbene er inkluderet Betaling for Varme og varmt Vand. Disse Boliger toges i Brug den 1. Maj 1937.

En Tilføjelse til Folkeforsikringsloven gav derefter Adgang til at opføre Udgifter ved Driften af Boliger for Aldersrentenydere til Stats- og mellemkommunal Refusion, og i September 1937 bevilgedes Midler til Opførelse af endnu et Kompleks af Boliger mellem Utterslevvej og Sokkelundsvej, »Utterslevgaard«, bestaaende af 320 Lejligheder, der blev taget i Brug den 15. Januar 1939.

I Februar 1939 bevilgedes endvidere Midler til Opførelse af Aldersrenteboliger ved Øresundsvej paa Amager, »Sundparken«, hvor 871 Lejligheder toges i Brug i Juli–August 1940. Flere Boliger forskellige Steder i Byen er under Projektering.

Husvildeforsorgens Kapacitet blev i Juni 1936 udvidet ved Ibrugtagelsen af 2 nyopførte Ejendomme paa Møntmestervej og i Moselgade, der muliggjorde Nedrivning af den sidste Rest af Barakkerne ved Sundholm.

Aarene efter 1933 har iøvrigt givet Forsørgelsesvæsenet nye Opgaver.

Kriseforholdene i Begyndelsen af 1930'erne medførte en Lovgivning med det dobbelte Formaal at støtte Landbruget og samtidig bringe en Hjælp til trængende Personer. Den første af disse Love var af 11. Februar 1933, der gav Adgang til Fordeling af Oksekød til trængende Personer. Kommunen iværksatte Loven ved Udstedelse af Værdimærker, som kunde benyttes ved Indkøb af Oksekød i Butikker, og som fordeltes gennem de statsanerkendte Arbejdsløshedskasser og Forsørgelsesvæsenet, henholdsvis til arbejdsløse Medlemmer og til understøttede. Denne Ordning blev ved senere Love Gang paa Gang forlænget eller fornyet, senest ved Lov af 22. December 1939 om Fordeling af Oksekød og Svinekød (Flæsk) til trængende Personer og Hjælp til Indkøb af Sødmælk og Fisk.

Endvidere omfattede en Lov af 13. December 1933 Hjælp til Indkøb af Margarine og en Lov af 7. April 1936 Fordeling af Flæsk og Svinekød. Hertil kom ved Lov af 6. Maj 1937 Hjælp til Indkøb af Sødmælk og ved Lov af 22. Februar 1939 Fordeling af Fisk. Den nugældende Ordning i Henhold til den ovenfor omtalte Lov af 22. December 1939 omfatter baade Kød, Flæsk, Mælk og Fisk, og saavel denne som de tidligere Fordelinger har alle været iværksat paa den foran angivne Maade.

Administrationen af Loven af 31. Marts 1937 om Bekæmpelse af Sygelighed og Dødelighed blandt Børn i de første Leveaar blev henlagt under Børneværnet. Dette Arbejde paabegyndtes allerede i 1929 som et Forsøg, iværksat paa Sundhedsstyrelsens Foranledning og med økonomisk Støtte fra »Rockefeller Foundation«, der i de to første Aar afholdt alle med Tilsynet forbundne Udgifter. I de derefter følgende tre Aar modtog Kommunen et gradvis dalende Tilskud fra »Rockefeller Foundation«, og fra 1934/35 indtil Sundhedsplejerskeinstitutionens endelige Organisation fortsatte Kommunen for egen Regning Arbejdet. Fra 1. September 1937 udføres Arbejdet i Henhold til Loven af 31. Marts 1937, og Antallet af Sundhedsplejersker, der nu er beskæftiget, udgør 55. Alle Fødsler anmeldes til Sundhedsplejerskernes Kontor, og Sundhedsplejerskerne, der er Sygeplejersker med særlig Uddannelse i Barnepleje, og som i deres Arbejde vejledes af en til dette Øjemed antagen Børnelæge, henvender sig derpaa

i Hjemmene og tilbyder deres Assistance, som — selvom det er en frivillig Sag, om Assistancen ønskes — modtages i meget stor Udstrækning. I Øjeblikket føres der Tilsyn med ca. 10.500 Børn. Endvidere har Magistraten med De samvirkende Menighedsplejer i København afsluttet Overenskomst om Samarbejde mellem Sundhedsplejersker og Børneplejestationer.

Det betydelige Omraade, Forsørgelsesvæsenets Virksomhed spænder over, gjorde det nødvendigt i 1939 at oprette et Oplysningskontor under Socialdirektoratet, hvor enhver kan faa ikke alene den Vejledning og Oplysning, som Loven om offentlig Forsorg paabyder Kommunen at give, men Vejledning i ethvert Spørgsmaal, som har Berøring med de Emner, der angaar en Storbys sociale Forvaltning.

Endelig har de af Lovgivningsmagten udfoldede Bestræbelser for at bekæmpe Arbejdsløsheden blandt de unge sat Spor i Københavns Forsørgelsesvæsens Virksomhed. Love af 20. Maj 1933 og 27. Marts 1934 gav Adgang til Statstilskud til Institutioner, der oprettedes til Beskæftigelse af unge arbejdsløse, og i Henhold hertil oprettede Kommunen i Nærum Kostskole en Lejr, som var i Virksomhed fra den 18. Oktober 1933 til den 30. Juni 1934. Ialt 319 unge Mænd, i det væsentlige i Alderen mellem 18 og 22 Aar, fandt Optagelse her og beskæftigedes med forskellige Arbejder i Lystskovdistriktet, saasom Rydnings- og Reguleringsarbejder. Endvidere ydede Kommunen Tilskud til forskellige Foreninger, som iværksatte Foranstaltninger af tilsvarende Art.

I Marts 1936 oprettede Kommunen en Lejr for unge arbejdsløse ved Kassemose pr. Frederiksværk, »Asserbo-Lejren«, paa en Grund, som Kommunen købte, og hvorpaa der opførtes transportable Barakker. Lejren var oprindelig beregnet til ca. 100 Personer, men blev i Henhold til den senere Lov af 13. April 1938 godkendt til 72. De unge, som anbringes i denne Lejr, beskæftiges med forskellige Anlægs- og Rydningsarbejder i Tisvilde-Asserbo Plantager og lønnes efter de i Loven fastsatte Regler.

Endvidere er Arbejdsforanstaltninger for unge iværksat i Juni 1939 i Utterslev Mose ved Regulering m. v. af denne, men uden Kasernering af Deltagerne.

Baade ved Asserbo- og Utterslevforanstaltningen lægges der foruden Arbejdet Vægt paa en vis Undervisning af Deltagerne, ligesom Deltagelse i Sport af forskellig Art findes paa Foranstaltningernes Program.

Selve Arbejdet er dog det vigtigste. Som Tilfældet var for hundrede Aar siden, maa det stadig være Samfundets Opgave saavidt muligt at afhjælpe Trang ved Arbejde fremfor ved Understøttelse.

Til Supplering af den foran givne Fremstilling af den i Hundredaarsperioden 1840–1940 stedfundne Udvikling af det københavnske Forsørgelsesvæsen skal til Slut anføres nogle talmæssige Opgørelser[1]).

Først skal gives en Oversigt vedrørende Belægningen i Forsørgelsesvæsenets Stiftelser i Aarene 1840–1935/36 (se S. 250–51).

De i Tabellen for *Arbejdshusene* anførte Tal angaar kun »Lemmerne« i Arbejdshusene, idet fattige fra Byen, som udførte Arbejde i Arbejdshusene, ikke er medregnet. I 1840

[1]) Angaaende Forsørgelsesvæsenets Regnskab henvises til S. 399 f.

Antal Personer, der havde Ophold i Forsørgelsesvæsenets Stiftelser[1]).

	Arbejds-husene[2])	Vartov	Abel Cathrines Boder	Christians Plejehus Depot	Lemmer i Sct. Hans Hospital	Opfostrings-huset	Fattig-skolerne	Husfæller (Lemmer) i Alm. Hosp.	Arbejds-anstalten	Tvangsarbejds-anstalten	Sct. Johannes Stiftelse	Husvilde	Alderdoms-hjem
1840.....	576	405	22	21	222	130	936	1.030	485	18	–	Oplys-	–
1845.....	579	428	24	10	292	89	819	1.143	488	9	–	ning	–
1850.....	429	434	24	17	276	95	858	1.170	416	4	–	mangler	–
1855.....	305	442	23	–	271	86	861	990	513	3	–		–
1860.....	365	–	–	–	221	–	1.216	1.013	726	7	–	51	–
1865.....	309	–	–	–	–	–	1.324	1.359	916	17	–	862	–
1870.....	382	–	–	–	–	–	1.185	1.645	888	26	–	16	–
1875.....	217	–	–	–	–	–	–	1.441	631	17	–	19	–
1880.....	208	–	–	–	–	–	–	1.524	897	34	–	23	–
1885.....	154	–	–	–	–	–	–	1.586	875	41	185	29	–
1890.....	122	–	–	–	–	–	–	1.690	763	64	438	6	–
1895.....		–	–	–	–	–	–	1.391	687	63	235	26	292
1900.....	–	–	–	–	–	–	–	1.310	625	156	280	25	374
1905–06.....	–	–	–	–	–	–	–	1.387	541	192	283	6	418
1910–11.....	–	–	–	–	–	–	–	1.299	471	278	297	13	452
1915–16.....	–	–	–	–	–	–	–	1.071	477	259	257	71	462
1920–21.....	–	–	–	–	–	–	–	771	416	68	–	6.305	1.004
1925–26.....	–	–	–	–	–	–	–	678	436	65	–	7.978	1.446
1930–31.....	–	–	–	–	–	–	–	567	393	41	–	3.439	1.444
1935–36.....	–	–	–	–	–	–	–	443	362	22	–	395	1.444

[1]) Tallene angiver Antallet af Personer ved Aarets Udgang (d. v. s. pr. 31/12 indtil 1905 og pr. 31/3 i Aarene efter 1905.

[2]) Arbejdshusene var følgende: Frue, Nicolai, Frelserens, Holmens og Trinitatis Arbejdshus.

var der 5 Arbejdshuse i Drift, men det ene af disse, nemlig Trinitatis Arbejdshus, nedlagdes allerede i 1841, og ved Ikrafttrædelsen af Fattigloven af 9. April 1891 ophævedes de to da tilbageværende Arbejdshuse (Nicolai og Frelserens Arbejdshuse), der derefter en kortere Tid benyttedes som Alderdomshjem. I 1840 var ialt 576 Personer »Lemmer« i Arbejdshusene, medens Tallet i 1891 kun udgjorde 122 Personer. Den Indskrænkning af Antallet af Arbejdshuse og den Nedgang i Antallet af »Lemmer«, som Tabellen viser for Tiden 1840–1891, er et Udtryk for, at Tendensen — efterhaanden som det humanistiske Syn paa fattige og syge anerkendtes — stedse gik i Retning af Byforsørgelse, d. v. s. Understøttelse af de trængende i deres Hjem.

Ogsaa for *Almindelig Hospital* gælder de anførte Tal kun »Lemmer« (nu Husfæller), medens Patienter fra Byen og fra andre Hospitaler samt syge Børn fra Kommunens Optagelseshjem er holdt uden for Opgørelsen. Svingningerne i Tallene kan dels forklares ved de stedfundne Udvidelser og Omflytninger (Hospitalet har haft til Huse tre forskellige Steder i Periodens Løb, nemlig 1840–1892: Amaliegade, 1892–1919: Nørre Allé og 1919–1940: Ryesgade), og dels ved de i Tidens Løb gennemførte Ændringer i Hospitalets Virksomhedsomraade. Den Nedgang i Lemmetallet, der fandt Sted i Aarene fra 1850 til 1855 (fra 1.170 til 990), skyldes i det væsentlige den store Dødelighed under Koleraepidemien i 1853. Aaret 1865 skulde i og for sig have vist et i Forhold til 1860 lavere Tal, men — som det foran nærmere er udviklet — kom Kommunehospitalet ikke til at betyde den Aflastning af Almindelig Hospital, som var tilsigtet. Efter Ikrafttrædelsen af Alderdomsforsørgelsesloven af 1891 overflyttedes en Del af Lemmerne til fremtidig Forsørgelse i Alderdomshjemmene, og ved Omordningen af Forsørgelsesvæsenets Stiftelser i 1919 overflyttedes endnu et ret betydeligt Antal af Almindelig Hospitals Husfæller til De Gamles By. Den store Nedgang skyldtes dog ikke alene Alderdomsunderstøttelsesloven, men ogsaa at man efter 1891 har bestræbt sig mere end tidligere for kun at indlægge saadanne Personer i Almindelig Hospital, som virkelig er baade arbejdsudygtige og uden tilstrækkelig Pleje i Hjemmet.

Arbejdsanstaltens Belægningstal har altid været præget af Ustabilitet. Nedgangen i Belægningens Størrelse fra 1890'erne maa bl. a. ses i Forbindelse med, at velgørende Institutioner, derunder navnlig »Frelsens Hær«, begyndte at oprette Arbejdshjem, Herberger for hjemløse og lign. Derved mindskedes Tilbøjeligheden hos vagabonderende Personer til uden paatrængende Nødvendighed at ty til Fattigvæsenet med Anmodning om Indlæggelse i Arbejdsanstalten, som af nogle betragtedes i højere Grad som et Logishus end som et allersidste Tilflugtssted.

Fra og med 1920/21 er Antallet af indlagte Personer i Sct. Johannes Stiftelse medregnet i Tallene for Arbejdsanstalten (»Sundholm«s Forsørgelsesafdeling). Naar dette tages i Betragtning, vil det ses, at der i Forhold til Aaret 1915/16 er et meget bemærkelsesværdigt Fald i Arbejdsanstaltens Belægningstal, og dette maa hovedsagelig

Antal understøttede i Byen, saavel i Hjemmet som i Stiftelserne.

Antal understøttede d. 31. December:[1])	Fast Almisse i Byen	Interims-hjælp i Byen	Syge i Byen	Syge i Hospitaler	Hjælp i Stiftelser o. lign.	Tilsammen	i pCt. af Befolkningen
1840	2.426	359	448	587	2.557	6.377	5,03
1845	2.600	1.521	420	669	2.681	7.891	6,14
1850	2.339	716	336	650	2.494	6.535	5,04
1855	3.142	6.215	350	776	2.276	12.759	8,73
1860	4.427	5.617	400	803	2.162	13.409	8,51
1865	4.500	3.225	450	999	2.601	11.775	6,90
1870	4.455	2.138	500	1.051	2.956	11.100	6,12
1875	2.428	685	674	1.045	2.325	7.157	3,39
1880	3.463	1.304	700	1.197	2.755	9.419	4,00
1885	3.894	1.684	750	1.352	2.870	10.550	3,73
1890	5.383	1.745	800	1.253	3.083	12.264	3,92

[1]) Oplysninger om det daglige Gennemsnit foreligger ikke.

forklares derved, at der i Aarene efter Verdenskrigens Afslutning var flere Beskæftigelsesmuligheder end tidligere, og at der ved Stiftelsernes Omordning skete en Del Overflytninger til Almindelig Hospital fra Sundholms Forsørgelsesafdeling.

For *Tvangsarbejdsanstaltens* Vedkommende ses det, at Belægningen i Aarene 1840–1895 var meget lille, men fra 1895–1915/16 skete der en stærk Forøgelse af Antallet af Tvangsfanger. Forsørgelsesvæsenets Beretninger giver ingen Oplysning om Grunden til den stærkere Benyttelse, men af Københavns Politiberetninger til Justitsministeriet synes dels at fremgaa, at der i Aarene efter 1895 er fulgt en skarpere Kurs overfor Løsgængere, Betlere og lign., idet der af saadanne f. Eks. i 1898 indsattes 365 mod 157 i 1888, og dels at de idømte Straffe har været af længere Varighed end tidligere.

Med Hensyn til Faldet fra 1915/16 til 1920/21 og fremefter findes heller ingen Oplysninger om Aarsagen, men da Tvangsarbejdsfangerne for Størstedelen var yngre

Middeltal af understøttede Personer i Perioden 1895–1/10 1933.

	Aldersrente		Enkebørns-understøttelse		Fattighjælp		Uegentlig Fattighjælp		Ialt	
	Antal Personer	pCt. af Befolkn.	Antal Personer	pCt. af Befolkn.	Antal Personer	pCt. af Befolkn.	Antal Personer	pCt. af Befolkn.	Antal Personer	pCt. af Befolkn.
1895	5.960	1,77	–	–	10.256	3,06	913	0,27	17.129	5,10
1900	7.504	2,09	–	–	8.164	2,28	1.143	0,32	16.811	4,69
1905–06	9.824	2,31	–	–	9.593	2,26	1.647	0,39	21.064	4,96
1910–11	12.974	2,83	–	–	9.640	2,10	2.115	0,46	24.729	5,39
1915–16	15.374	3,08	5.028	1,00	7.149	1,43	2.490	0,50	30.041	6,01
1920–21	18.769	3,35	6.253	1,12	4.110	0,73	2.616	0,47	31.748	5,67
1925–26	22.972	3,93	4.914	0,84	6.332	1,08	4.340	0,74	38.558	6,59
1930–31	22.591	3,67	4.507	0,73	8.785	1,43	5.312	0,87	42.959	6,70
1/4–30/9 1933	23.475	3,68	4.212	0,66	14.895	2,34	5.829	0,91	50.079	7,59

Personer, der var idømt Straf for Vold, Alfonseri og lign., har Militærindkaldelserne under Verdenskrigen 1914–18, Højkonjunkturen i Efterkrigstiden og den store Stigning i Spirituspriserne utvivlsom her spillet en afgørende Rolle. For de senere Aars Vedkommende kan det tilføjes, at Straffeloven af 15. April 1930 fastsætter Straf af Arbejdshus for Forseelser, der tidligere straffedes med Tvangsarbejde.

Sct. Johannes Stiftelse overflyttedes ved Omplaceringen af Forsørgelsesvæsenets Stiftelser i 1919 til Arbejdsanstalten Sundholm; se iøvrigt Bemærkningerne foran under Arbejdsanstalten.

Husvildeforsorgens Belægningstal er kun af Interesse for Aaret 1865 og for Perioden 1920/21–1930/31. I begge Tilfælde skabtes den unormale Situation af Krigsforhold og derved foranlediget Stagnation i Byggevirksomheden, Forhøjelse af Lejeafgifter og lign.

Vedrørende *Alderdomshjemmene* skal det blot oplyses, at den stærke Tilvækst i 1920/21 skyldes, at der ved den i 1919 gennemførte Omordning af Forsørgelsesvæsenets Stiftelser skabtes saadanne pladsmæssige Forøgelser, at det blev muligt at imødekomme et større Antal alderdomsunderstøttedes Ønske om Optagelse i Alderdomshjem.

Paa S. 252 ses to Oversigter, der viser Antallet af understøttede henholdsvis i Perioden 1840–90 og 1895–1933.

Den øverste af disse Oversigter viser, at de understøttedes Antal var saa nogenlunde uforandret indtil 1850. Stigningen 1850–55 hænger i nogen Grad sammen med, at talrige Kvinder og Børn under Koleraepidemien mistede deres Forsørgere. Omkring 1855–60 standser Opgangen i Antallet af understøttede, og i Aarene derefter sker der en Nedgang, ikke blot absolut, men ogsaa relativt, og ved Udgangen af 1890 er Antallet af samtlige understøttede i Forhold til Middelfolkemængden i København kun 3,92 pCt. mod 8,73 pCt. i 1855 og 5,03 pCt. i 1840.

Grupper af understøttede, for hvilke det daglige Middeltal ikke med Sikkerhed lader sig fastsætte, er ikke medtaget i Tabellen paa S. 252, som vedrører Perioden 1895–1933; dette gælder saaledes Alimentanter, for hvem Bidraget er afholdt som Fattighjælp, fattighusvilde, Værgeraadsbørn, syge udenfor Hospital samt Personer, der har nydt Understøttelse i Henhold til Fattiglovens § 44 (Læge-, Fødsels- og Begravelseshjælp).

Aldersrentegruppen viser en jævn Stigning i hele Perioden, og denne Stigning modsvares i de første Aar af et Fald i Antallet af Personer, der modtog Fattighjælp. Den stærke Stigning fra 1920/21 til 1925/26 maa ses i Forbindelse med Overgangen fra Alderdomsunderstøttelse til Aldersrente ifølge Loven af 7. Aug. 1922. Gruppen af Personer, som i Perioden modtog *Fattighjælp*, steg vel talmæssigt i Aarene 1900–1915, men det ses af Tabellen, at det dog var en aftagende Procentdel af Befolkningen, som understøttedes paa denne Maade. Som Følge af, at Loven af 29. April 1913 om Understøttelse af Børn af Enker traadte i Kraft den 1. Januar 1914, blev det muligt at understøtte en Del Kvinder, som hidtil havde oppebaaret Fattighjælp, med Hjælp uden Fattighjælps Virkning, og dette giver sig Udtryk i et Fald i Antal af fattighjælpsunderstøttede Personer (1915/16). Det stærkere Fald, der indtraadte i Tiden fra 1915 til 1920 og Aarene derefter, er som nævnt under Bemærkningerne S. 251–52

Middeltal af understøttede Personer i Perioden 1/10 1933–31/3 1939.

	1/10 1933–31/3 1934		1934–35		1935–36		1936–37		1937–38		1938–39	
	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer	pCt. af Befolkningen
Lov om Folkeforsikring:												
Invaliderente	4.492	0,71	5.356	0,83	6.122	0,92	6.771	1,00	7.396	1,08	8.252	1,19
Aldersrente	24.652	3,87	25.616	3,94	26.105	3,92	26.353	3,91	28.621	4,18	32.711	4,72
Ialt	29.144	4,58	30.972	4,77	32.227	4,84	33.124	4,91	36.017	5,26	40.963	5,91
Lov om offentlig Forsorg:												
Børneværn	1.796	0,28	1.808	0,28	2.098	0,32	2.165	0,32	2.241	0,33	2.446	0,35
Underholdsbidrag til Børn i og udenfor Ægteskab	12.432	1,95	10.467	1,61	10.399	1,56	9.896	1,47	10.751	1,57	12.105	1,75
Bidrag til Børn af Enker og Enkemænd samt forældreløse Børn	2.761	0,43	2.854	0,44	2.769	0,41	2.508	0,37	2.379	0,35	2.423	0,35
Særhjælp	3.325	0,52	3.277	0,50	3.573	0,54	4.058	0,60	4.804	0,70	5.646	0,81
Kommunehjælp uden Tab af Valgret og Valgbarhed	49.807	7,81	51.753	7,97	45.570	6,85	44.441	6,60	44.094	6,44	46.666	6,74
Kommunehjælp med Tab af Valgret og Valgbarhed	4.422	0,69	4.728	0,73	4.431	0,67	4.361	0,65	4.209	0,61	4.133	0,60
Fattighjælp	273	0,04	415	0,06	593	0,09	753	0,11	813	0,12	892	0,13
Fradrag for Nydelse af mere end een af de nævnte Arter af Hjælp i H. t. Lov om offentlig Forsorg	–	–	762	0,12	3.121	0,47	4.657	0,69	5.665	0,83	5.986	0,87
Ialt	74.816	11,72	74.540	11,47	66.312	9,97	63.525	9,43	63.626	9,29	68.325	9,86
Lov om Folkeforsikring og Lov om offentlig Forsorg tilsammen	103.960	16,30	105.512	16,24	98.539	14,81	96.649	14,34	99.643	14,55	109.288	15,77
Fradrag for Nydelse af Hjælp efter begge Love	2.694	0,42	244	0,04	206	0,03	117	0,02	189	0,03	225	0,03

dels foranlediget af de bedre Beskæftigelsesmuligheder i Efterkrigstiden, dels af Understøttelsesforeningens betydelige »kommunale« Virksomhed og dels af Hjælpekassens Oprettelse i 1921. Af Kolonnen vedrørende Personer, der oppebar uegentlig Fattighjælp, fremgaar det, at det i stigende Grad blev muliggjort i en Række særlige Trangstilfælde (tuberkuløse, blinde, døvstumme, aandssvage, kronisk syge, fortsat Sygekassehjælp m. v.) (jfr. foran S. 232 og 243) at yde Hjælp uden Fattighjælps Virkning.

Endelig er der ovenfor givet en Oversigt, der viser de understøttedes Antal siden Socialreformens Ikrafttræden d. 1. Oktober 1933.

Gruppen af *Aldersrentenydere* er — betragtet i Forhold til Befolkningsmængden — praktisk taget ikke undergaaet Ændringer i Tiden indtil Oktober 1937, men fra dette Tidspunkt sker der en pludselig Stigning, som skyldes en Lovændring til Folkeforsikringsloven, hvorefter Aldersgrænsen for at kunne oppebære Aldersrente fra 1. Oktober 1937 nedsattes fra 65 Aar til 60 Aar.

Sammenholdes Kolonnerne »Fattighjælp« og »Uegentlig Fattighjælp« i Tabellen S. 252 nederst med Kolonnerne »Kommunehjælp uden Tab af Valgret og Valgbarhed«, »Kommunehjælp med Tab af Valgret og Valgbarhed« og »Fattighjælp« i ovenstaaende Oversigt, ses det, at der fra 1. Halvaar 1933/34 til 2. Halvaar 1933/34 var en eksorbitant Stigning, nemlig fra ialt ca. 20.700 til ialt ca. 54.500 Personer. Denne Stigning skyldtes navnlig, at Hjælpekassen ved Socialreformens Ikrafttræden den 1. Oktober 1933 ophørte med at virke, og at en meget stor Del af Hjælpekassens Klientel derfor maatte overgaa til at oppebære Kommunehjælp.

DEN KØBENHAVNSKE SKOLE

SKOLEVÆSENET OMKRING 1840

Det formelle Grundlag, hvorpaa det københavnske Skolevæsen i 1840 var organiseret, var *Reglementet for Almue- og Borgerskolevæsenet i København af 29. Juli 1814.* Det kan egentlig ikke siges, at de Krav, som dette Reglement stillede til Skolen, var smaa eller at det Endemaal, der sattes for Skolens Arbejde, var ringe. Det hedder saaledes i Reglementet, »at Børnene ved deres Sjæls- og Legemskræfters rigtige Udvikling kunne dannes til gode, oplyste og arbejdsomme Mennesker og Borgere og til den Ende tidligen hindres fra Lediggang og Laster, vænnes til Sædelighed og Orden og anføres til saadanne Kundskaber og Færdigheder, som ere nødvendige for Mennesket og Borgeren, bør være Øjemedet, hvorefter Undervisningen i Skolerne og alle Øvelser i samme maa indrettes«.

Baggrunden for Reglementet af 1814 var en fuldkommen Mangel paa Organisation af det københavnske Skolevæsen. Foruden talrige private Skoler havde der af offentlige Skoler været Fattigvæsenets og Militærets Skoler samt de saakaldte Kirkeskoler, men derimod ingen egentlige Kommuneskoler, og det er saadanne, Reglementet forsøger at skabe gennem Oprettelsen af en *Direktion for Almue- og Borgerskolerne*, under hvilken samtlige Stadens Skoler — undtagen de lærde Skoler — skulde henlægges. Tilsynet med Fattigskolerne, Kirkeskolerne og Privatskolerne frembød ikke større Problemer. Hovedopgaven blev at skabe nye kommunale Skoler, de saakaldte *Sogneskoler*.

Men det kan roligt siges, at det ikke lykkedes at skabe et blot nogenlunde forsvarligt kommunalt Skolevæsen paa Grundlag af Reglementet af 1814. Kritikken mod Skolevæsenets Tilstand kom stærkt frem i Begyndelsen af 1830'erne[1]) og foranledigede Nedsættelse af en Kommission i 1834.

Hovedpunkterne i denne Kritik, der, selv om der gennemførtes visse Forbedringer i et Par af Sognene i Slutningen af Trediverne, alligevel kan staa som et gyldigt Udtryk for Forholdene omkring 1840, kan sammenfattes saaledes.

Først og fremmest var der den for et Skolevæsen fundamentale Mangel, at der ganske manglede *Undervisningslokaler* til de Børn, der søgte den nye kommunale Skole. I Reglementet af 1814 hed det ganske vist, at dersom de nuværende Skoler i Sognene ikke kunde modtage alle Børnene, burde nye Skoler oprettes »saa snart ske kan«.

[1]) Af størst Betydning var den af daværende Kapellan ved Trinitatis Kirke, senere Biskop P. C. Stenersen Gad i Maanedsskrift for Litteratur i 1833, S. 910f. anonymt offentliggjorte Afhandling om Almue- og Borgerskolevæsenet i København.

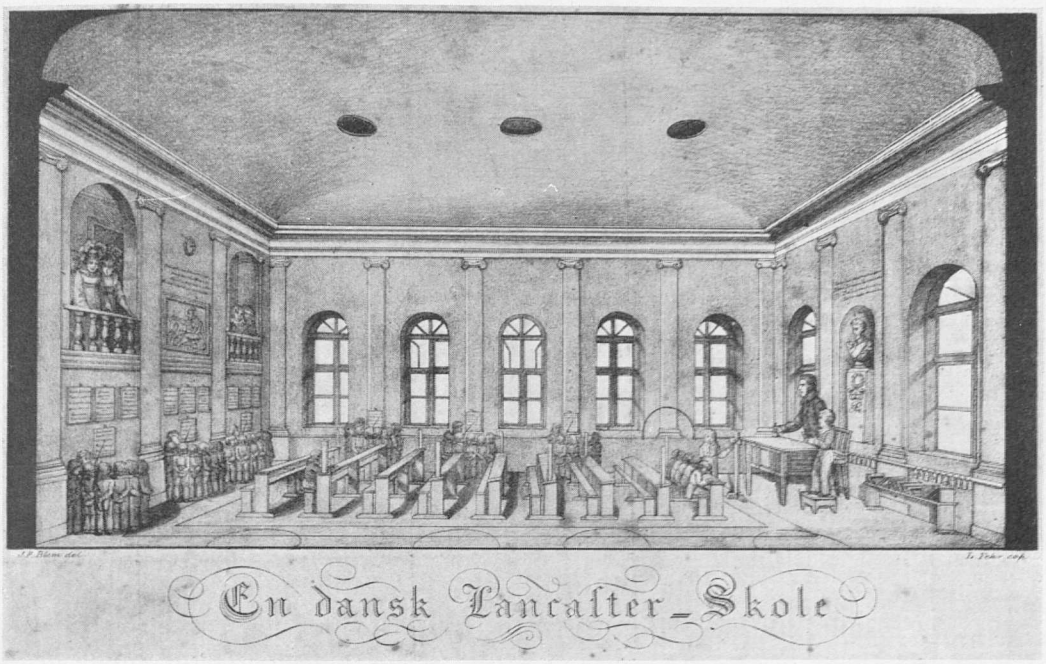

Den første Skole, som Københavns Skoledirektion oprettede i 1819 efter den indbyrdes Undervisnings Princip (efter Skolens engelske Organisator kaldet den Lancasterske Skole), var »Bredgadens Prøveskole for den indbyrdes Undervisning«. Ovenstaaende Billede er taget fra *I. W. Bruun: Den Lancasterske Skoleindretnings Historie, Kbhvn. 1820*, der angiver det som »Perspectivisk Forestilling af en dansk Lancastersk Skole for 100 Disciples« og oplyser, at Gulvets og Inventarets Maal er ganske efter den ovenfor nævnte Prøveskole. Til højre staar Læreren, der med sin Hjælper ved Siden dirigerer Eleverne, der i Kor læser op af de paa Væggene anbragte Læsetavler.

Men dette tillod de økonomiske Forhold ikke i disse Aar, og det maa i det hele taget holdes Skoledirektionen til Gode, at det, selv om den gjorde Forsøg paa at forbedre Forholdene, var umuligt for den at skaffe Penge. Man hjalp sig paa den Maade, at de enkelte »kommunale« Lærere lejede et Skoleværelse i et eller andet Privathus, hvor det gjaldt om, at Lejen var saa lav som mulig og ikke om, at Lokalet var egnet med Hensyn til Plads, Lys og Luft. Kan man tro en i 1853 givet Fremstilling[1]), var det nemlig Praksis, »at der til Leje af et saadant Lokale (d. e. Værelse) indrømmedes Læreren 100 Rbd. aarlig; kunde han nu faae et Hul for 40 Rbd., som af Tilsynshavende blev befundet brugbart, puttede han de 60 Rbd. i sin egen Lomme«.

Det kan derfor ikke undre, at det i Skolevæsenets Beretning for 1847[2]) i Forbindelse med Argumentationen for Oprettelse af egne Skolebygninger om disse Skolelejligheder hedder: »Disse Lejligheder, der jævnlig skiftedes og maatte tages, som de kunde faaes, vare som oftest højst maadelige med Hensyn saavel til selve Værelset som til de ydre Omgivelser — smaa og ureenlige Gaardspladse, slette og smudsige Opgange, uhyggeligt Naboskab o. desl.«.

[1]) I Tidsskriftet »Skolens Reform«, 1853, S. 561.
[2]) S. 24.

Endnu i 1844 var Sogneskolernes ialt 2.929 Børn fordelt paa 43 Skoler, der havde Lokaler 24 forskellige Steder i Byen.

For at afhjælpe Lokalemangelen, der i de første Aar efter 1814 havde medført, at man ikke modtog Børn i Skolerne før det fyldte ellevte, senere dog det tiende Aar, etablerede man *Aftenskoler* i lejede Lokaler, og en Del Børn blev »tinget ind« hos private Skolebestyrere.

At især Aftenskoleundervisning var uheldig for Børnene, siger sig selv; mange af dem havde, inden de kom i Skole, været paa Arbejde hele Dagen. Hertil kom, at der ikke i Aftenskolerne fandtes nogen Klassedeling af Børnene, en Skole var lig en Klasse uden Hensyn til Børnenes forskellige Alderstrin, medens Reglementet af 1814 havde bestemt, at der skulde være 3 Hovedklasser.

Fra ca. 1820 bedredes Forholdene noget ved Indførelsen af den saakaldte *indbyrdes Undervisning*. Denne Undervisningsmetode bestod kort sagt i, at Eleverne, inddelt i forskellige Hold, under Ledelse af en Lærer, der havde Bistand af et vist Antal Hjælpere og Bihjælpere blandt Eleverne, i Kor læste op af de paa Væggene ophængte Tabeller: Læsetabeller, Skrivetabeller, Regnetabeller o. s. v. Ved denne Læsen »op ad Vægge og ned ad Stolper« kunde en Lærer klare omkring 100 Elever i en Klasse.

De *Lærerkræfter*, der virkede i Skolerne, opfyldte taget som Helhed langt fra de Krav, der maatte stilles til denne betydningsfulde Gerning. Om Hovedstadens Lærere og Lærerinder hedder det saaledes i 1833[1]): »Lærerstanden erholder endnu stedse sine Medlemmer fast fra alle andre Stænder, uden Forberedelse og Dannelse til Undervisningsfaget; en kummerlig Existence ved at undervise er jevnligen den sidste Tilflugt for de forskjelligste Mennesker, hvis tidligere Livsplan er forstyrret. At undervise Børn, at forestaae en Skole, dertil tiltroer næsten Enhver sig Indsigt og Duelighed, som ikke hører til den laveste Arbeidsclasse«.

Men naar der ses paa de *Lønninger*, der blev givet Lærerne, forstaar man, at det ikke var bedre bevendt med Kvaliteten. Ved de egentlige Kommuneskoler lønnedes en Lærer ved Aftenskolerne saaledes med 12 Rd. maanedlig for 15 Timer om Ugen og ved Dagskolerne med 15 Rd. om Maaneden for 18 Timer ugentlig. Hertil kom, at de gamle Lærere kun meget vanskeligt kunde opnaa Pension, og i alt Fald var den meget ringe, mindre end en Trediedel af den i Forvejen usle Løn.

Med Hensyn til Betalingen for Undervisningen udtales det i 1814-Reglementet, at Skoledirektionen skulde fastsætte *Skolepenge* for de Børn, hvis Forældre havde Evne til at betale, men det var — forstaaeligt nok — kun et minimalt Beløb, der kom ind. I 1841 saaledes kun ca. 3.000 Kr. Det var altsaa Kommunen, der bar Udgiften til Skolen, men af den foranstaaende Fremstilling vil formentlig forstaas, at det ikke var store Penge, der ofredes paa Skolevæsenet. Men vedrørende Skolevæsenets Økonomi henvises der iøvrigt til S. 405 f.

Under Skoledirektionens Tilsyn hørte som foran nævnt ogsaa Fattigskolerne, Kirkeskolerne og Privatskolerne.

Om *Fattigskolerne*, hvortil Opfostringshuset den Gang henregnedes, henvises til den udførligere Fremstilling om Forsørgelsesvæsenet S. 218 f.

[1]) Hos Stenersen Gad, S. 920.

Kirkeskolerne stammede fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede og var oprettet ved privat Initiativ og ved private Midler. De stod aabne for fattige Børn — udenfor Fattigvæsenet — og Undervisningen var gratis for de fleste Børn. Skolerne styredes faktisk hver for sig helt selvstændigt af de respektive Bestyrelser eller Kurateller. Undervisningen i disse Skoler stod næppe heller synderlig højt. Størst Vægt blev der lagt paa Sangundervisningen, fordi Skolernes Elever siden 1797 havde besørget Kirkesangen (heraf formentlig Skolernes Navn), der tidligere var udført af Latinskolens Drenge. I 1844 var der i de 6 Kirkeskoler ialt 592 Elever.

Af *ikke-offentlige* Skoler, som bestod ved *egne Midler*, var der i 1844 en halv Snes Stykker med godt 500 Elever. Heraf havde Vajsenhusets Skole, der var oprettet i 1727 for forældreløse Børn, og som indtog en anerkendt Stilling, godt 200 Børn, og de 2 mosaiske Friskoler havde ca. 140 Børn.

Endvidere var der 13 Skoler med ialt knap 1.700 Elever, der *for en Del bestod ved egne Midler eller Understøttelse af Selskaber*. De største her var Efterslægtselskabets Skole med knap 300 Elever, der egentlig burde henregnes under de højere Skoler, jfr. nedenfor, og »Gratistskolen«[1]) med knap 200 Elever. Til denne Gruppe hører ogsaa Magistratens Blegdamsskole, der oprettedes i 1761 for at afhjælpe Skolemanglen udenfor Stadens Nørre- og Østerport. Skolen oprettedes til at begynde med alene ved private Bidrag fra Magistratens Medlemmer, den havde i 1844 ca. 80 Elever. Som »Pendant« til denne Skole oprettedes i 1773 De 32 Mænds Skole, bestemt for fattige Borgerbørn i København. Denne sidste Skole nedlagdes i 1841 og hører saaledes ikke hjemme i det her behandlede Tidsrum.

At de egentlige *Privatskoler, der alene bestod ved Elevernes Bidrag*, under de foran beskrevne Forhold paa sin Vis havde gode Vilkaar, er forstaaeligt. Men desværre medførte disse Forhold ogsaa, at Privatskolerne pædagogisk set forfaldt. Ifølge 1814-Reglementet skulde enhver, der nedsatte sig som Skolebestyrer, godtgøre sin Duelighed, eventuelt gennem Afholdelse af en Prøve. Men den herskende Skolemangel gjorde desværre denne Bestemmelse ret illusorisk. I Betænkningen fra den foran nævnte Kommission af 1834 hedder det saaledes: »Prøvens Strenghed beror ikke sjældent paa, hvor vidt der haves Trang i et Sogn til flere Skoler, eller om dette deraf har et tilstrækkeligt Antal. I Almindelighed er Prøven let; den beviser derfor meget lidt. Ikke sjældent have Personer, som have prøvet deres Lykke paa forskjellige Veje i Livet, til sidst troet at kunne finde deres Ophold ved Oprettelse af en Skole«.

Antallet af Privatskoler steg derfor ogsaa stærkt; medens der saaledes i 1814 kun havde været 90 Skoler, var der i 1844 ikke mindre end ca. 140 egentlige private Skoler med tilsammen ca. 4.700 Børn, og denne Stigning havde altsaa fundet Sted samtidig med, at der var oprettet de foran nævnte 43 Sogneskoler med ca. 3.000 Børn.

Helt udenfor Skoledirektionens Tilsyn stod endelig *de militære Skoler* — Søetatens Skoler og Garnisonsskolerne — der i 1844 omfattede 1.200 Børn, og *de lærde Skoler* med 645 Børn. Af de lærde Skoler, d. v. s. de, der forberedte til Eksamen Artium,

[1]) Oprettet i 1776 paa Initiativ af Agent Holck »for honette, men evneløse Folks Børn«, d. v. s. Børn af Forældre, som havde kendt bedre Dage, saa at de ikke gerne vilde lade deres Børn gaa i de offentlige Skoler.

var kun een Statsskole, nemlig den gamle Vor Frue latinske Skole — *Metropolitanskolen* — denne havde omkring 1840 ca. 90 Elever. De øvrige Skoler var alle private, og de betydeligste var Borgerdydskolen i København med ca. 135 Elever, Borgerdydskolen paa Christianshavn med ca. 130 Elever og den maaske mest ansete Privatskole: Det von Westenske Institut med ca. 105 Elever.

Til de højere Skoler vil det dog af Hensyn til den senere officielle Gruppering, der ogsaa herunder medtager de Skoler, der førte Eleverne frem til den almindelige Forberedelseseksamen, være vigtigt at medregne 4 Realskoler[1]), der i 1844 tilsammen havde knap 800 Elever, saaledes at de højere Skoler ialt kommer op paa ca. 1.400 Elever, alle Drenge.

Aarsagerne til den sørgelige Tilstand, hvori det københavnske Skolevæsen omkring 1840 befandt sig, og som faktisk betød, at Reglementet af 1814 ikke var blevet gennemført, kan selvfølgelig være adskillige, saasom Tidernes daarlige økonomiske Forhold, manglende Interesse og Forstaaelse hos Skoledirektionens og Skolekommissionernes Medlemmer for den betydningsfulde Opgave, de skulde varetage, og ogsaa manglende Forstaaelse hos Forældrene af Skolens Betydning, men adskillige af Manglerne kunde formentlig være afhjulpet, saafremt *Skolevæsenets administrative Ordning* havde været opbygget efter rationelle Linjer. Men hele Skolevæsenets omfattende Administration var i Hænderne paa Skolekommissionerne og den kgl. Skoledirektion, og der fandtes faktisk ikke noget egentlig fagligt, administrativt Personale.

Skolekommissionerne, hvoraf der var 12: 1 for hver af Byens 6 Sogne, 1 for Vesterbro og 1 for hver af de ikke-lutherske Menigheder, bestod af Menighedens Præster og nogle verdslige Medlemmer, valgt af Skoledirektionen. Kommissionen skulde føre Tilsyn med, at Skoleundervisningen i Sognet foregik i Overensstemmelse med Reglementet. Men da der ikke fandtes nogen egentlig Leder — Inspektør — for de enkelte Skoler, vil det sige, at Skolekommissionen og i første Række Formanden — Sognepræsten — fik meget administrativt Arbejde. Da imidlertid Sognepræsterne lige saa vel som de andre Kommissionsmedlemmer havde deres egentlige Embedsgerning eller borgerlige Erhverv at passe, er det forstaaeligt, at det var begrænset, hvor megen Tid de kunde ofre paa Skolernes Administration og Tilsynet med Undervisningen.

Hertil kom, at Overtilsynet, der skulde øves af *Skoledirektionen*, var meget lidt bevendt. Direktionens Medlemmer[2]) havde som Overpræsident, Borgmestre og Embedsmænd alle deres Hovederhverv andetsteds, og der fandtes heller ikke her nogen administrativ Leder — Skoledirektør — for Skolevæsenets Centralstyrelse. Bidragende til at svække Direktionens Interesse for Arbejdet var formentlig ogsaa, at den — trods Prædikatet kongelig — faktisk ikke havde stor reel Myndighed. For Skolevæsenets Vedkommende som for de andre mere betydende kommunale Anliggender var det i Virkeligheden Danske Kancelli, der havde den egentlige Magt. Kancelliets

[1]) Disse Skoler var Efterslægtselskabets Realskole, der foran er henført til Skoler, der understøttedes af Selskaber, samt Maribos, Friis's og Petri Drenge-Realskoler.

[2]) For Skoledirektionens Sammensætning var der ikke givet nærmere Regler ved Reglementet af 1814, men den Kommission, der havde udarbejdet Forslaget til Reglementet, fortsatte som Direktion.

Godkendelse skulde indhentes paa praktisk talt alle Direktionens Beslutninger, f. Eks. skulde en Række Udgiftsposter, selv saa smaa som paa 5 Rd., approberes af Kancelliet, og særlig lydhør overfor Direktionens Ønsker var Regeringen ikke.

Paa Grundlag af den foran nævnte Kommissions Arbejde fremkom *Anordningen af 20. Marts 1844*, der først formelt blev ophævet ved Loven af 1933, men som i Aarenes Løb paa afgørende Punkter var blevet reelt ændret ved Kommunalbestyrelsesbeslutninger og administrativ Praksis.

UDVIKLINGEN SIDEN 1844

Om *Skolevæsenets Centralledelse* siger *Anordningen af 1844*, at samtlige Skoler i København — undtagen de, der hørte under Militæretaten eller havde den egentlige lærde Undervisning til Formaal — skulde staa under Overbestyrelse og Overopsyn af *Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet*. Denne Direktion skulde bestaa af Overpræsidenten, Stadens 2 Provster, et Magistratsmedlem valgt af Kongen og 2 Borgerrepræsentanter. Endvidere fik en af Kongen udnævnt administrerende Direktør Sæde i Direktionen.

Efter den kommunale Forfatningsreform af 1857 foretoges der ved *Lov af 29. December 1857* Forandring i Direktionens Sammensætning, saaledes at den fremtidig skulde bestaa af Overpræsidenten som Formand, den Borgmester, under hvem Skolesagerne var henlagt, og en af Stadens Provster eller Sognepræster, beskikket af Kultusministeren.

Efter *Loven om Folkeskolens Styrelse og Tilsyn af 20. Maj 1933 og Loven af 18. Marts 1938* om Ændring af Kommunens Forfatning bestaar Skoledirektionen nu af Borgmesteren og Raadmanden for Magistratens 1. Afdeling, den første som Formand, 4 Medlemmer valgt af Borgerrepræsentationen og 3 Medlemmer valgt af og blandt Forældreraadene — altsaa nu udelukkende Repræsentanter for Kommunalbestyrelsen og Forældrene.

Uden iøvrigt at komme ind paa rent administrative Forhold skal kun fremhæves det rent principielle Forhold, at det er Skoledirektionen, der som hidtil har Overledelsen og Overtilsynet med Kommunens Skolevæsen, men at det er Kommunalbestyrelsen — altsaa efter 1938 Borgerrepræsentationen — der træffer Bestemmelse i alle Sager vedrørende Skolevæsenets Økonomi; det er endvidere Kommunalbestyrelsen, der skal stadfæste Kommunens Skoleplan og Undervisningsplan, til hvilke Skoledirektionen udarbejder Forslag, og endelig vedtager Kommunalbestyrelsen Planer og Overslag vedrørende Opførelse og Ombygning af Skolebygninger.

Oprettelsen af *Skoledirektørembedet* var maaske det mest betydningsfulde ved Reformen i 1844. Medens der i den gamle Direktion, som foran omtalt, ikke havde været nogen egentlig Sagkundskab repræsenteret, saa skulde Skoledirektøren være »en i Undervisningsfaget kyndig og erfaren Mand«, og han skulde »henvende sin særdeles Opmærksomhed paa, hvad som maatte tjene til Skolevæsenets Forbedring, og derom gjøre Andragende til Direktionen«.

Skoledirektørstillingens Betydning afhang selvfølgelig i høj Grad af den Personlighed, der kom til at staa i Spidsen for Skolevæsenet. Københavns første Skoledirektør blev den tidligere Bestyrer af Det v. Westenske Institut *V. A. Borgen*, og hele den Nyorganisation, der gennemførtes i hans Embedsperiode, der varede til 1859, da han udnævntes til Kultusminister, viste, at det var den rigtige Mand, der var kommet i Spidsen for Byens Skolevæsen.

Fremstillingen af dettes Udvikling, der selvsagt her kun kan omfatte Hovedtrækkene, falder naturligt i to Afsnit: A) De offentlige Skoler og B) Privatskolerne.

A. DE OFFENTLIGE SKOLER

I 1844 gik der i de 43 Sogneskoler ialt 2.929 Børn og i de 7 Fattigskoler (inkl. Opfostringshuset) ialt 931 Børn, altsaa tilsammen i Kommunens Skoler 3.860 Børn. Men af Hensyn til den senere Udvikling vil det være rigtigst ogsaa at medregne 592 Børn i de 6 Kirkeskoler[1]) og 1.198 Børn i de militære Skoler[2]) til Kommuneskolebørnene, hvorefter disses samlede Tal bliver 5.650. Da dette Tal ogsaa omfatter Børn over og under den undervisningspligtige Alder, der efter 1844-Anordningen gik fra 7 Aarsalderen — mod tidligere 6 Aarsalderen — og til Konfirmationen, og da der i København ialt var ca. 17.000 Børn i den undervisningspligtige Alder, kan det anslaas, at kun ca. 30 pCt. af de undervisningspligtige Børn den Gang gik i Kommuneskoler o. lign. Skoler[3]), i 1939 var det tilsvarende Tal ca. 92 pCt.

En af de første Opgaver, der maatte løses af den nye Skoledirektion, var en Omorganisation af Sogneskolevæsenet eller med andre Ord Udformningen af en rationel *Skoleplan*.

Anordningen af 1844 bestemte, at der i hvert Sogn burde være et tilstrækkeligt Antal *Betalingsskoler* og de nødvendige *Friskoler*, og denne Sondring kom til at danne Udgangspunktet for den kommunale Skoles Opbygning. Reglen skulde være, at Forældrene betalte for Børnenes Undervisning — i 1876 blev Beløbet fastsat til 1 Kr. maanedlig, heraf Navnet Kroneskoler — kun hvis Forældrene erklærede ikke at kunne betale, skulde Børnene optages »i særegne Friskoler, der for Fremtiden aldeles afsondres fra dem, i hvilke Betaling erlægges«. Da Fattigskolerne ophævedes i 1875 optoges Eleverne i Friskolerne.

Som Led i Bestræbelsen for at fjerne de Skel mellem Børnene, der alene hvilede paa Forældrenes økonomiske Stilling, nedlagdes Betalingsskolerne fra 1. April 1915. Der var forud for Nedlæggelsen 13 Betalingsskoler med 15.100 Elever mod 32 Friskoler med 40.000 Elever, men det maa bemærkes, at Kommunen i Aarene forud fortrinsvis havde oprettet Friskoler.

---

[1]) Se nærmere S. 272.

[2]) De militære Skoler, Garnisonsskolerne og Søetatens Skoler, blev ophævet i henholdsvis 1868 og 1872, og Børnene overførtes til Kommuneskolerne.

[3]) Af de øvrige Børn gik de 7.500 i højere Skoler eller private, eksamensløse Skoler, og endelig var der ca. 4.000 Børn, der ifølge de til Forældrene udsendte Skoleskemaer enten angaves at faa Undervisning hjemme eller slet ingen Undervisning at faa.

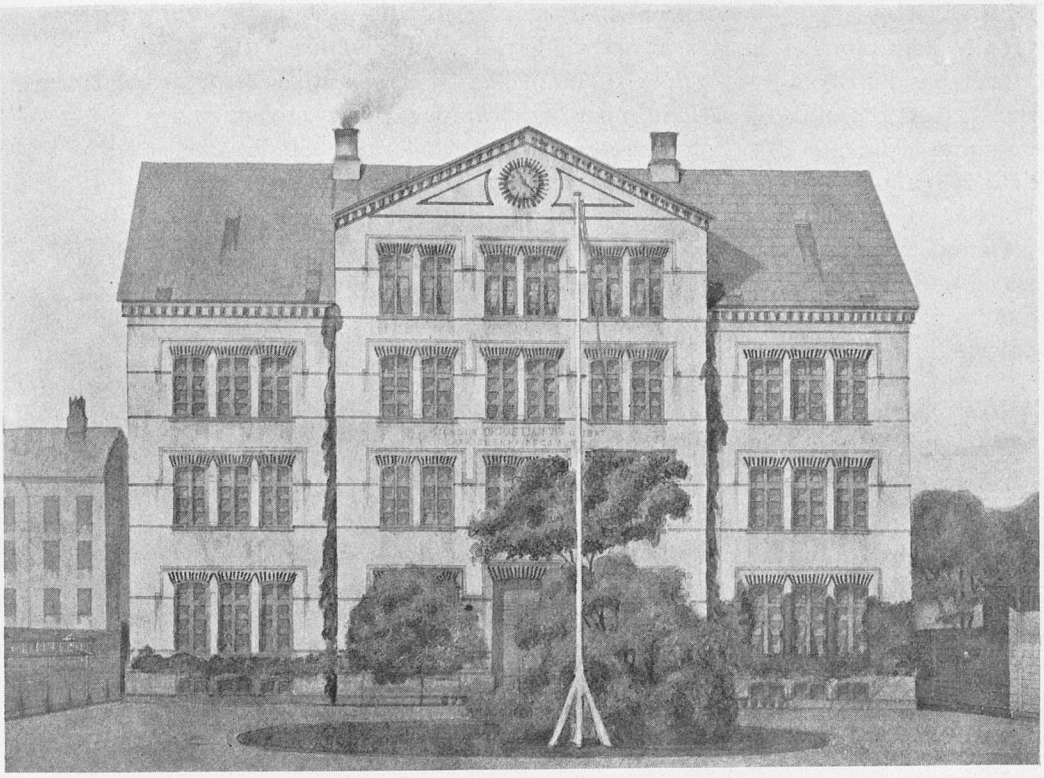

Sølvgades Skole omkring Midten af det forrige Aarhundrede.

Anordningen af 1844 indeholdt ogsaa en Bestemmelse om, at der efterhaanden skulde anskaffes og indrettes *Skolebygninger* i hvert Sogn. Denne Bestemmelse viste sig imidlertid at være hindrende for en til Bunds gaaende Nyordning af Skolevæsenet, og allerede samme Aar, som Anordningen udstedtes, bifaldt Kancelliet, at Sognegrænserne ikke maatte blive til Hinder for en planmæssig Ordning af Skolevæsenet. Resultatet af Omordningen, som undtog Christianshavn, blev, at alle Byens ikkebetalende Børn uden Hensyn til Sognegrænser forenedes i *en fælles Friskole*, og at alle de betalende Børn fordeltes i to Betalingsskoler, den ene, *Østre Betalingsskole*, for Trinitatis og Garnisons Sogn og den anden, *Vestre Betalingsskole*, for Frue, Helliggejstes og Holmens Sogn.

Medens Friskolen og vestre Betalingsskole fik til Huse i lejede Lokaler, der hidtil havde været benyttet af Sogneskolerne, blev den østre Betalingsskole indrettet i en til Formaalet opført Bygning i *Sølvgade*. Denne Københavns *første Kommuneskole*, der blev indviet i September 1847, og som forøvrigt stadig er i Brug, dannede en værdig Indledning til den Række af fortrinlige Skolebygninger, som Københavns Kommune i de forløbne omtrent hundrede Aar har opført. Det er ikke uden Interesse at bemærke, at Motiverne til Opførelsen af Skolebygningerne ikke alene var de rent pladsmæssige, men at man allerede da havde Forstaaelsen af den langt videregående Betydning,

selve Skolebygningen har. Det hedder saaledes i Skolevæsenets Beretning for 1847[1]), »at det ikke blot maatte ansees nødvendigt til Vedligeholdelse af Børnenes Sundhed, at der havdes Skolebygninger med rummelige, lyse og luftige Værelser, hvilket vanskeligt kunde opnaaes ved Leje, men ogsaa antages, at hyggelige og smagfulde, om end simple Localer vilde bidrage væsentligt til at forædle Sindet, hæve det ud over det i Hjemmet Tilvante, samt allerede ved det ydre Præg af Orden og Zirlighed vække Følelsen af, at Skolen er et Sted, som Barnet skylder Agtelse og Ærefrygt«.

Grundet paa Christianshavns isolerede Beliggenhed blev Skolevæsenet der ordnet særskilt. Betalingsskolen blev indrettet i en Bygning i *Prinsessegade*, der var skænket Kommunen (af Baadebygger Isak Bensen, mod en aarlig Livrente), og til Friskolen opførtes paa samme Grund ud imod Amagergade en ny Bygning, der toges i Brug 1847.

I 1850 fik *den forenede Friskole* egen Bygning i *Larslejsstræde*, 1851 opførtes *Skolen paa Skt. Hans Torv* til Brug for Blegdamsskolen, der tidligere havde været en Filial af østre Betalingsskole, og i 1852 opførtes endelig i *Suhmsgade* egen Bygning for vestre Betalingsskole. Herefter havde samtlige under Skoledirektionen staaende kommunale Almueskoler egne Bygninger. Ialt stod de fem Skoler Kommunen i knap 300.000 Kr., foruden Inventar, heraf faldt de 87.000 Kr. paa Sølvgades Skole.

Det vil føre for vidt her at følge Kommunens Skolebyggeri videre frem gennem Aarene. I Afsnittet om Kommunens Status S. 420 f. er der gjort Rede for de Beløb, Kommunen har haft staaende i Skolebygningerne, og her skal for Oversigtens Skyld alene anføres, at efter Aarhundredskiftet havde Kommunen, i 1904, 38 Skoler med 8 Filialskoler, der var bogført til 7,1 Mill. Kr., i 1921 — altsaa efter at de ved Skolereformen i 1918 overtagne Skoler var optaget i Status — ejede Kommunen 64 Skoler og 5 Filialskoler til 17,7 Mill. Kr., og endelig i 1940 var Antallet af Skoler steget til 69 med 11 Filialskoler, der ialt opførtes i Status til en samlet Værdi af 37,1 Mill. Kr.[2]).

De sidst fuldførte Skoler er *Grundtvigsskolen* og *Skolen ved Sundet*, der toges i Brug i 1938 og *Efterslægtselskabets Skole* ved Hyrdevangen, der toges i Brug i Januar 1940. Disse Skoler staar opført i Status til henholdsvis 1,8, 2,6 og 1,6 Mill. Kr.

Samtidig med Sammendragningen i 1847 af de mange smaa Skoler i de foran nævnte 5 Kommuneskoler indsaa man, at *Skolekommissionerne*, der efter Anordningen af 1844 skulde bestaa af Sognepræsten, alle ved Menigheden ansatte Præster og Kateketer samt saa mange »dem bekjendte duelige og gode Mænd«, som ansaas for nødvendige til Udførelse af Kommissionens Forretninger, slet ikke kunde magte Ledelsen af de nye Skoler.

Til at løse denne Opgave »behøvedes en Mand, som ikke alene hver Dag, men hver Time paa Dagen kunde være tilstede paa Skolen, og som kunde offre den sin hele Tid og Kraft«[3]). Efter Direktionens Indstilling bifaldt Kancelliet, at der ved hver af Skolerne ansattes en *Inspektør*, der skulde varetage alle de administrative og kontrollerende Forretninger ved Skolen, samt desuden have et vist Antal Undervisningstimer. I Inspektørens Fraværelse skulde Tilsynet med den daglige Orden føres af en

[1]) S. 24.

[2]) Desuden var Skolebotaniske Haver og Sportspladser opført i Status til ialt 0,8 Mill. Kr.

[3]) Skolevæsenets Beretning 1847, S. 27.

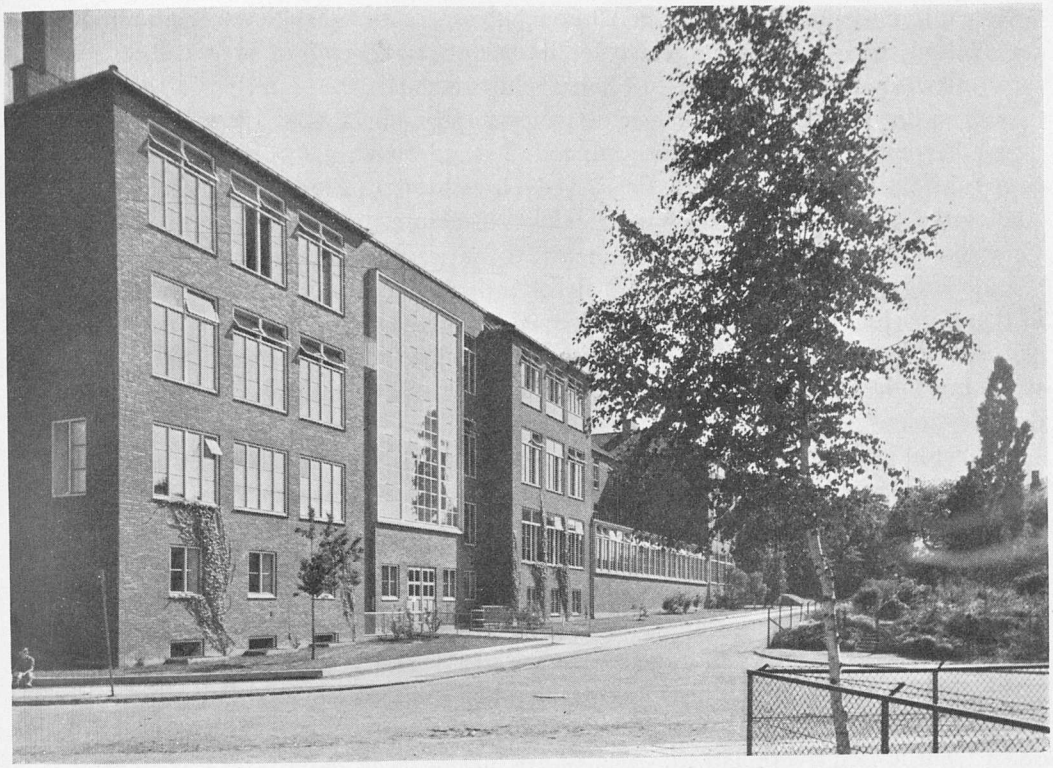

Bellahøj Skole, opført 1936.

af Lærerne som *Viceinspektør*; endelig ansattes der *Skolebetjente* til at udføre Rengøring, passe Kakkelovne m. v.

Ved den foran nævnte Lov af 1857 bestemtes, at de for de offentlige Skoler anordnede *Skolekommissioner* skulde bestaa af en Sognepræst eller residerende Kapellan, beskikket af Kultusministeren, et Medlem valgt af Borgerrepræsentationen og et af Skoledirektionen valgt Medlem. Ved forskellige senere Bestemmelser indskrænkedes Kommissionernes Myndighed, og deres Opgave blev i mere Almindelighed at føre Tilsyn med Skolens Virksomhed, og som en mere konkret Forretning skulde de engang maanedlig afgøre Sager vedrørende Skolemulkter.

Efterhaanden indskrænkedes Skolekommissionernes Betydning yderligere, og i Stedet for fæstnedes de gamle Tanker om det naturlige Interessefællesskab i Børnenes Opdragelse mellem Forældrene og Skoleledelsen mere og mere, og ved Loven af 20. Maj 1933 om Folkeskolens Styrelse og Tilsyn indførtes *Forældreraadene*. I København kom Forældreraadet ved hver Skole til at bestaa af 5 Medlemmer, nemlig 2 valgt af Borgerrepræsentationen og 3 valgt af og blandt Forældre, der paa Valgtidspunktet har Børn i den paagældende Skole. Det første Forældreraadsvalg fandt Sted i April 1934, men skal ellers afholdes i Marts Maaned i de Aar, hvor der foretages almindeligt Borgerrepræsentantvalg.

Forældreraadenes Opgave er i Almindelighed at følge Skolens Virksomhed og at føre Tilsyn med, at Børnene følger Undervisningen. Endvidere vælger Raadene som foran nævnt 3 Repræsentanter til Skoledirektionen.

Som vi har set, stod det omkring 1840 temmelig sløjt til med Lærerkvaliteten, men ogsaa herpaa raadede 1844-Anordningen Bod, idet den — bortset fra særlige Fag som f. Eks. Gymnastik — som *Lærere* ved Hovedstadens Skoler kun gav Adgang for Teologiske Kandidater, Seminarister samt Studenter med visse nærmere angivne Kvalifikationer.

Indtil 1860 havde *Lærerinderne* ved de offentlige Skoler almindeligvis kun undervist i Haandarbejde, men omtrent samtidig med at der i 1859 blev indført en Lærerindeeksamen, fik de Adgang til at undervise i de almindelige Skolefag. I Aarene derefter var Lærerindetallet stærkt stigende, og allerede i Midten af Halvfjerdserne udgjorde de Halvdelen af Lærerstaben.

Vedrørende *Lærerlønningerne* skal her kun nævnes, at selve Anordningen af 1844 ikke fastsatte nogen bestemt Løn. Først i 1847 faas faste Lønningsregler. Fra 1876 opnaaede Lærerpersonalet *Pensionsret*.

Efter at vi nu har optrukket Hovedlinjerne i Kommuneskolens Organisation og ydre Rammer, skal vi kort se paa Udviklingen vedrørende selve *Undervisningens Ordning*.

Formaalet med Undervisningen har altid været et dobbelt, nemlig dels Kundskabsmeddelelse, dels moralsk Opdragelse. Herom har der formentlig altid hersket Enighed i Skolekredse, dette tør derimod ikke siges om Maaden eller Metoderne, hvorefter Børnene bør undervises. Kampen mellem de forskellige pædagogiske Principper hører dog væsentlig den nyere Tid til.

Før 1844 havde Undervisningen i de fleste offentlige Skoler kun omfattet Religion, Læsning, Regning og Skrivning. Hertil føjede den nye Anordning ved Friskolerne Geografi og Sang, og ved Betalingsskolerne desuden Naturkundskab og Fædrelandshistorie.

De to Hovedskavanker, der knyttede sig til Undervisningsformen efter 1844, var for det første *Aftenskolesystemet* og for det andet *den indbyrdes Undervisning i Forberedelsesklasserne*.

I Aftenklasser optoges kun Børn, som var paa Arbejde om Dagen, og de fik kun 3 Timers daglig Undervisning de 5 af Ugens Dage, og det vil forstaas, at det ikke var særlig grundige Kundskaber disse Børn, der, inden de kom i Skole, havde en lang Arbejdsdag bag sig, kunde erhverve. Anordningen udtalte, at der skulde virkes hen til, at disse Klasser indskrænkedes. Men Opgaven var ikke let for Skoledirektionen, thi det drejede sig ikke om noget ringe Antal Børn. Af de ialt 1.740 Børn, der i 1844 gik i Klasser over Forberedelsesklasserne, gik de 713 i Aftenklasserne. Først i 1853 blev Pige-Aftenklasserne lukket, og i 1857 forsvandt den sidste Drenge-Aftenskole.

Forberedelsesklassen havde sit særlige Problem i den der anvendte »indbyrdes Undervisningsmetode«, der tillod et Børnetal paa ca. 100 pr. Klasse, ofte mere, medens Klassekvotienten for de højere — 4de–1ste — Klasser dog kun var 35. En Følge af de uheldige Undervisningsforhold var bl. a., at et meget stort Antal Børn først i en sen Alder havde Kundskaber nok til at rykke videre op. I 1850 gik saaledes ikke mindre

end 39 pCt. af samtlige Børn i Forberedelsesklassen, og 17 pCt. af disse var mindst 10 Aar! I Midten af 1850'erne vedtoges det at nedbringe Børnetallet i Forberedelsesklasserne til 60, og en anden Undervisningsmetode blev bragt i Anvendelse. Lokalemangelen gjorde det dog ikke muligt at gennemføre den nye Klasseordning. Først i 1875 lykkedes det at faa Klassekvotienten i Forberedelsesklasserne bragt ned paa ca. 35.

Medens Reformerne i 1844 og i de første ca. 30 Aar derefter næsten alle blev gennemført uden egentlig Medvirken af Borgerrepræsentationen, saa sporedes der i Begyndelsen af 70'erne en stærk Interesse for Skolevæsenets Anliggender, og i Forbindelse med Behandlingen af Ændringer i Undervisningsplanen i 1873, hvorved saavel Antallet af Fag som Undervisningstimer forøgedes, vedtog Borgerrepræsentationen at nedsætte en Kommission, bestaaende saavel af Medlemmer af Kommunalbestyrelsen som af Mænd udenfor denne, med den Opgave at foretage en Undersøgelse af hele det kommunale Skolevæsens Tilstand og at udarbejde Forslag til Forbedringer.

Kommissionens Betydning kom maaske nok saa meget til at ligge i den Sætten Problemerne under Debat, som den medførte, end i egentlige betydningsfulde Nydannelser indenfor Skolevæsenet. Saaledes debatteredes Spørgsmaalet Betalingsskole kontra Friskole, og et Mindretal holdt paa, at Undervisningen principielt skulde være gratis i alle Kommuneskoler, og hævdede, at 1844-Anordningens Forudsætninger var bristet, idet der nu gik flere Børn i Friskolerne end i Betalingsskolerne, i 1875 saaledes henholdsvis ca. 5.500 mod 5.100. Flertallet holdt derimod paa den bestaaende Ordning. Af Reformerne, der fik deres Udformning i Kommunalbestyrelsens Beslutning af 29. Maj 1876, skal her kun nævnes, at Klassetallet udvidedes fra 5 til 6, og hertil kom yderligere Oprettelsen af en særlig *Afgangsklasse*, der skulde dannes af de Børn, som havde tilegnet sig, hvad der lærtes i 1ste (øverste) Klasse, og som enten ikke var fyldt 13 Aar eller efter at være fyldt dette ikke forlangtes udskrevet af Skolen. I de almindelige Klasser gjordes Undervisningen fyldigere.

Endvidere gennemførtes en mere omfattende Anvendelse af *Klasselærersystemet* og en ikke ubetydelig *Forbedring af Lærerlønningerne*.

Et Resultat af Kommissionens Arbejde var endelig Oprettelsen i 1878 af *Internatet for Drenge*, der paa Grund af vedvarende Skulkeri eller slet Opførsel unddroges Forældrenes Myndighed. Denne Institution blev i 1934 overtaget af Magistratens 3. Afdeling.

Efter disse Reformer indtraadte der en stille Tid for Københavns Skolevæsen, en Tid, hvor Kræfterne mere samledes om den daglige Undervisnings i sig selv betydningsfulde Opgaver end om egentlige Nydannelser indenfor Skolevæsenet (om de i 1897 oprettede *Fortsættelseskursus*, jfr. S. 271).

Dette betyder ikke, at Kommuneskolen stod i Stampe, tværtimod steg denne Skoles Andel af det samlede Børnetal betydeligt i sidste Fjerdedel af forrige Aarhundrede, en Udvikling, der atter stærkt bidrog til at underbygge Kravet om, at den højere Skole ogsaa skulde indpasses i det offentlige Skolesystem, altsaa Kravet om »Enhedsskolen«.

I Aaret 1900 nedsatte Skoledirektionen en Kommission, bestaaende af Repræsentanter for Inspektørerne og Lærerpersonalet, til Udarbejdelse af en Betænkning

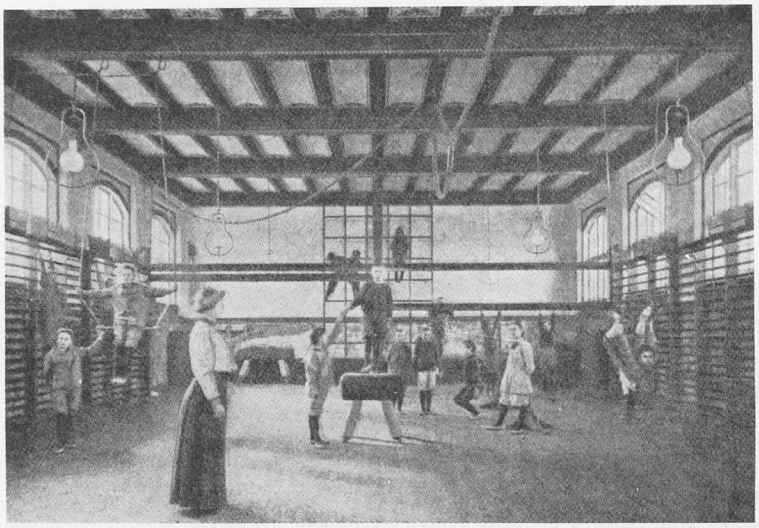

En Gymnastiktime omkring 1905.

angaaende eventuelle Forandringer i den dagældende Undervisningsplan. Kommissionen afgav Betænkning i 1902, og paa dette Grundlag fremsatte Magistraten i December 1903 et Forslag til Borgerrepræsentationen om Ændringer i Undervisningsplanen. Efter at Sagen havde været til 1ste Behandling, henvistes den til et Udvalg. Dette afgav først Betænkning ca. 3 Aar senere, nemlig i December 1906, og fra 1. April 1908 gennemførtes den nye Undervisningsplan, ifølge hvilken der dels oprettedes særlige Hjælpeklasser for de Elever, der ikke evnede at følge den normale Undervisning i Hovedskolen, og dels etableredes en kommunal Mellemskole for Kommuneskolens flinke Elever.

Baggrunden for Reformen med Hensyn til *Hjælpeklasserne* var den Kendsgerning, at kun et Mindretal af Børnene formaaede at gennemføre alle 6 Klasser uden Oversidden i nogen Klasse. Af 1.185 Børn, der i 1895 var blevet indskrevet i Skolernes 6te (laveste) Klasse, var der kun 437 eller 37 pCt., der i 1900 var kommet til 1ste (øverste) Klasse, altsaa ikke havde været Oversiddere. Et andet Udtryk for det samme var, at omtrent en Trediedel af Børnene gik ud af Kommuneskolen uden at have faaet hele det Kursus, som Skolen skulde give dem.

Til Afhjælpning af disse baade for Oversidderne og for Skolens flinke Elever meget uheldige Forhold stilledes forskellige Forslag, men Resultatet blev, at der vedtoges en Skoleplan, efter hvilken Skolen kom til at bestaa af 7 Klasser samt en Afgangsklasse, men ved Siden af disse Hovedklasser oprettedes Hjælpeklasser for Elever, der ikke var i Stand til at følge med i Hovedklasserne. Mellem de to Arter af Klasser, skulde der være en stadig Vekselvirkning. Udskillelsen af Eleverne skulde kunne finde Sted allerede fra Udgangen af det første Skoleaar saaledes, at Elever, der ikke egnede sig til Oprykning sammen med Kammeraterne, i Stedet for at gøres til Oversiddere, overførtes til en Hjælpeklasse med mindre Elevtal, hvor der bedre kunde arbejdes med den enkelte. Udviklede en Elev sig godt i Hjælpeklassen, kunde han kortere eller længere Tid efter atter flyttes tilbage til Hovedklassen.

Efter den i 1938 vedtagne nye Skoleplan benævnes Hjælpeklasserne *Repetitionsklasser*, medens *Værneklasserne*, der under Navnet Hjælpeklasser var oprettet i 1900 for svagt begavede Børn, fremtidig atter kaldes Hjælpeklasser og er samlet i ialt 3 *Hjælpeskoler*, hvor Børnene faar en for dem særligt tilrettelagt Undervisning. I Tilslutning hertil skal

nævnes, at i 1916 oprettedes særlige *Tunghøreklasser*, i 1921 Klasser for stammende og talelidende Børn, *Taleklasser*, i 1922 Klasser for svagsynede Børn, *Svagsynsklasser*, og i 1935 Klasser for Børn med særegne Læsevanskeligheder, *Læseklasser*.

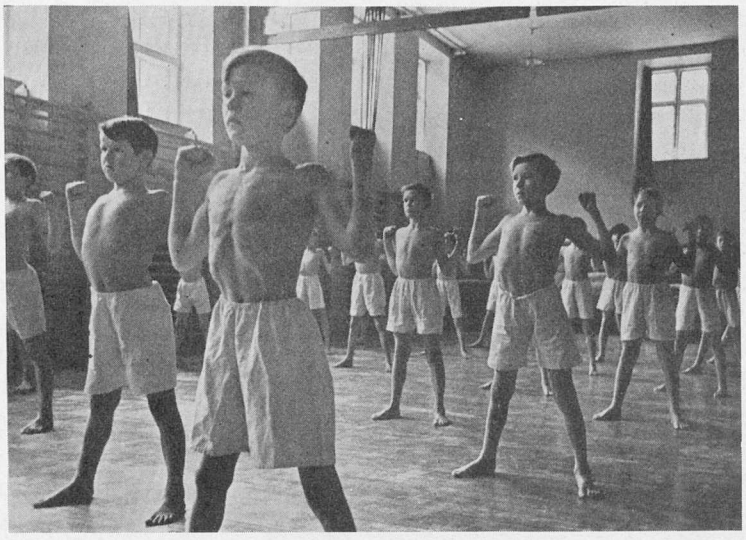

En Gymnastiktime i 1940.

I 1914 oprettedes en særlig *Kurskole* for Børn, der paa Grund af smittefarlig Tuberkulose ikke maa undervises i den almindelige Skole. — Endelig skal nævnes, at i 1937 oprettedes der et *skolepsykologisk Kontor* og i Forbindelse hermed *Observationsklasser* for nervøse Børn, og i 1938 aabnede *Friluftsskolen* paa Samosvej for svagelige, men ikke egentlige syge Børn. Børnene opholder sig paa Skolen fra Kl. 9–16, hvor de foruden almindelig Undervisning faar enkelte Maaltider og en vis medicinsk Behandling.

Den foran nævnte Kommission af 1900 havde ikke stillet Forslag om Oprettelse af en *kommunal Mellemskole*, men inden Kommissionsbetænkningen kom til 1ste Behandling i Borgerrepræsentationen, var *Loven om højere Almenskoler m. m. af 24. April 1903* udstedt. I denne Lov bestemmes det:

I Tilslutning til Folkeskolens Undervisning for Børn i 11–12 Aars Alderen meddeles en højere Almenundervisning først i Mellemskolen, siden i Gymnasiet. Mellemskolens Undervisning er 4-aarig og afsluttes med *Mellemskoleeksamen*. Denne Undervisning kan fortsættes gennem en Realklasse til *Realeksamen*. Endelig afsluttes Gymnasiets 3-aarige Undervisning med *Studentereksamen*. De nævnte tre Eksaminer kunde det — foruden ved Statsskolerne — ogsaa tilstaas kommunale og private Skoler Ret til at afholde.

Det var derfor naturligt, at Tanken om at oprette en kommunal Mellemskole i København[1]) allerede kom frem under 1ste Behandlingen af Kommissionsforslaget. Men det nedsatte Udvalg afgav som sagt først i 1906 sin Betænkning, og i denne hedder det »For særlige flinke ved en Prøve udvalgte Elever oprettes forsøgsvis ved Udgangen af 5te Klasse en 4-aarig Række Mellemskoleklasser«. Undervisningen skulde være vederlagsfri.

Fra 1. April 1908 oprettedes herefter 7 Drenge- og 6 Pige-1ste Mellemskoleklas-

[1]) Den i 1899 fra de forenede Kirkeskoler overtagne »*kommunale Belønnings- og Betalingsskole*«, der rekrutterede sine Elever fra Kommuneskolernes flinkeste og førte dem frem til almindelig Forberedelseseksamen, betegner dog det første Forsøg paa umiddelbart at knytte Kommuneskolen til den højere Undervisning.

ser. At den nye Skole imødekom et dybtgaaende Ønske hos Byens Borgere viste den Tilstrømning, der var til Optagelsesprøverne for den nye Skole. Der meldte sig nemlig ikke mindre end henved 1.700 Elever, heraf fik efter den skriftlige Prøve ca. 1.100 Tilladelse til at gaa op til mundtlig Prøve, men i de ialt 13 Klasser kunde der kun optages 312 Elever. Hermed var selvsagt Ønskeligheden af en væsentlig Udbygning af den kommunale Mellemskole bevist, men først efter at Kommunen i 1919 havde overtaget de private Eksamensskoler, kom der et rimeligt Forhold mellem Antallet af Elever, der søgte Optagelse, og Mellemskolernes Antal, og først fra da af kan den Grundtanke, at ikke Forældrenes økonomiske Forhold, men alene Børnenes Evner og Flid bør være bestemmende for deres Adgang til den højere Undervisning, siges at være realiseret i Københavns Kommune. Men denne saare betydningsfulde Reform, der betød Skabelsen af en organisatorisk og pædagogisk Enhedsskole, er iøvrigt behandlet i det efterfølgende Afsnit om den private Skole. Her skal kun nævnes, at som Led i 1918-Ordningen oprettede København i 1918 et 2-aarigt Kursus til *Præliminæreksamen* og i 1921 i Samarbejde med Staten, Frederiksberg og Gjentofte: *Statens og Hovedstadskommunernes Kursus til Studentereksamen.* Paa disse Kursus kan unge Mænd og Kvinder, der er udgaaet af de almindelige Kommuneskoler — altsaa ikke har gaaet i Mellemskolen — vederlagsfrit fortsætte deres Uddannelse.

Efter at Reformerne i 1908 og 1919 var blevet gennemført, har Kræfter indenfor Skolevæsenet i højere Grad været samlet om en Uddybning og Differentiering af Undervisningen, dels gennem Reformer indenfor Normalskolens Undervisning, dels gennem Udbygning af Særskolesystemet.

Ved Hundredaarsperiodens Afslutning staar det københavnske Skolevæsen imidlertid midt i Arbejdet med at føre den nye af Kommunalbestyrelsen i 1938 stadfæstede Undervisningsplan ud i Livet.

Baggrunden for denne nye Undervisningsplan er *Loven om Folkeskolen af 18. Maj 1937*. Efter denne Lov bestaar Folkeskolen i København af en *Grundskole*, der som Regel er 5-aarig, og en Mellemskole delt i 2 Afdelinger: en 3- eller 4-aarig *eksamensfri Mellemskole* og den gamle 4-aarige *Eksamens-Mellemskole*; til sidste Skole kan der knyttes en *Realklasse*, der forbereder til Realeksamen ligeledes efter 1903-Loven. Endelig er der kommunale *Gymnasieskoler*.

Det nye i denne Plan er altsaa Etableringen af den eksamensfri Mellemskole, kaldet FM-Klasser, der for I–III FM-Klassernes Vedkommende erstatter de tidligere 6. til 8. Klasser, og desuden fra 1940–41 for de Elever, der ønsker det, har en IV FM-Klasse, altsaa en 9. Klasse.

Bevæggrunden for Oprettelsen af den eksamensfri Mellemskole har bl. a. været at søge den noget for stærke Tilstrømning til den gamle Eksamensmellemskole bremset. Utvivlsomt er denne blevet søgt af mange Børn, der for en Dels Vedkommende slet ikke evnede at gennemføre Skolen til Eksamensafslutningen og derfor faktisk ikke naaede at faa en egentlig afrundet Skoleuddannelse, og dels havnede mange af dem, der bestod Eksamen, ude i de praktiske Haandværks- og Handelsfag, hvor de havde Brug for andre Kundskaber end de mere teoretisk betonede, som de havde lært i Skolen, og som i de fleste Tilfælde nødvendiggjorde, at de maatte have en sup-

plerende Kursusuddannelse, der ofte var meget tidkrævende.

Selve Timeplanen for den nye Skole maa selvsagt endnu være paa Forsøgenes Stadium, først fra 1940 er der som sagt oprettet IV FM-Klasser. Men efter Skolens Maal maa det givetvis være Hensigten bl. a. at give Undervisning i praktiske Fag, som Børnene maa antages at have Brug for i deres fremtidige Liv, saasom Bogføring og Maskinskrivning. For Drengenes Vedkommende skal der desuden undervises i Sløjd og geometrisk Tegning og for Pigerne i Haandarbejde og Husgerning (Skolekøkkenundervisning). Endvidere gives Uddannelse i Sprog. Endelig lægges der i den eksamensfri Mellemskole megen Vægt paa Børnenes Selvvirksomhed, og i det hele taget rummes der her Muligheder for en mere individuel Undervisning efter moderne pædagogiske Principper.

Den store Legeplads ved en moderne Skole. Skolen ved Sundet.

Undervisningen i den nye eksamensfri Mellemskole fører naturligt over i *Kommunens Fortsættelseskursus* og *frivillige Ungdomsskole*. Disse Kursus oprettedes i 1897. Oprindelig kun for den mandlige Ungdom, men allerede i 1898 blev de udvidet til ogsaa at omfatte Kvinder. Som Udtryk for den overordentlig store Udvikling, disse Kursus har været Genstand for, skal anføres, at i 1898/99 var der ved Undervisningsaarets Begyndelse 820 Elever, i 1913/14 var Tallet 2.023, og i 1939/40 var det samlede Antal Elever ialt (1 Maaned efter Holdenes Start) ca. 15.400. Heraf undervistes de 6.000 i Sprog og Handelsfag (Bogføring, Maskinskrivning og Stenografi), 5.600 i almindelige Skolefag, 1.900 i Husgerning og 1.900 i Kjolesyning.

Af Særskoler under Københavns Skolevæsen skal endelig nævnes *Dagarbejdsskolen*, der oprettedes i 1909, for Drenge, der henvistes hertil af Værgeraadene. Efter Forsorgsloven af 1933 er Skolen nu et Led i den forebyggende Børneforsorg, selv om den stadig drives af Skolevæsenet og under en særlig Tilsynskommission (jfr. Vedtægter af 13. Marts 1939).

Vedrørende de mange betydningsfulde Foranstaltninger af hygiejnisk Karakter, som Skolelægeinstitutionen, Skolesundhedsplejersker, Skoletandklinikker m. v., henvises til Afsnittet om Skolehygiejnen S. 141 f.

Ogsaa adskillige Foranstaltninger af humanitær Karakter har Skolen taget op. Her skal blot nævnes *Skolebespisningen*, der begyndte i 1882 gennem Foreningen til Friskolebørns Bespisning. Nu afholdes praktisk talt hele Udgiften af Københavns Kom-

mune. I de 5 Vintermaaneder i 1939/40, November–Marts, bespistes ialt ca. 15.000 Børn. Endvidere er der Institutioner som de københavnske Kommunelærer- og -lærerindeforeningers Ferie- og Svagbørnskolonier, Komiteen for københavnske Skolebørns Landophold m. fl.

En Særstilling indenfor de offentlige Skoler indtager som foran nævnt *Kirkeskolerne*, der efter 1844-Anordningen vel kom til at staa under Skoledirektionen med Hensyn til Undervisningen, men iøvrigt administreredes selvstændigt af de respektive — af hinanden uafhængige — Kurateller ved de 6 Kirkeskoler.

Allerede i 1844 nedsattes et Udvalg til at arbejde paa en Reform af Kirkeskolerne, men Interesserne var saa mangeartede og modstridende, at det varede tyve Aar, inden Sagen førtes til Afslutning. I 1859 ophævedes samtlige Byens danske Kirkeskoler, samtidig med at Skolernes Forpligtelse til at besørge Kirkesangen i Hovedstadens Kirker bortfaldt. Af Skolernes Midler blev der oprettet en Borger- og Mellemskole, der begyndte sin Virksomhed i 1864 under Navnet »*De forenede Kirkeskoler*« og fik til Huse i Nørregade. De Funktioner, der for de andre offentlige Skoler var henlagt til Skolekommissionerne, skulde for Kirkeskolens Vedkommende varetages af et særligt Kuratel.

Den nye Skole, hvor Undervisningen blev gratis for alle de ca. 270 Børn, der var Plads til, formaaede at hævde en smuk Plads indenfor de københavnske Skoler. Fra 1. April 1938 er Kirkeskolen i Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning af 15. Februar 1938 »indtil videre« helt overtaget af Københavns Skolevæsen og henlagt under Skolen ved Nørrevold. Samtidig bestemtes det, at Renten af Kirkeskolernes Restformue — efter Fradrag af den kapitaliserede Værdi af Skolens Pensionsforpligtelse — et Beløb paa ca. 35.000 Kr. aarlig, skulde stilles til Raadighed for Kommunens *Sangskole*, der fremtidig skulde bære Navnet »De forenede Kirkeskoler« — en Mindelse om den gamle Forbindelse mellem Kirkesangen og Kirkeskolerne.

Opfostringshuset blev ved Kommunalloven af 1857 overført fra Fattigvæsenets Direktion til Magistratens 1ste Afdeling. Siden 1918 har Stiftelsens Navn været »*Det kgl. Opfostringshus og den Thorupske Stiftelse*«, idet et af Kancelliraad Ole Thorup stiftet Legat ifølge Magistratens Beslutning anvendes til Bedste for Opfostringshuset.

Som Afslutning paa dette Afsnit skal fremdrages et Par Hovedtal til Belysning af den enestaaende Udvikling, Københavns kommunale Skolevæsen har gennemgaaet fra 1844 til Udgangen af Aaret 1939.

Antallet af Børn i Kommunens Skoler var i 1844 5.650[1]), i 1939 58.600. Af Københavns undervisningspligtige Børn gik i 1844 ca. 30 pCt. i Kommunens Skoler, i 1939 var den tilsvarende Andel 92 pCt.

I 1844 havde Kommunen ingen selvstændige *Skolebygninger*, i 1940 ejede Kommunen 80 Skolebygninger (inkl. Filialer) med ialt 2.100 Skolelokaler.

[1]) Inkl. Kirkeskolerne og de militære Skoler, jfr. S. 262.

I 1844 omfattede *Undervisningsplanen* almindeligvis kun en Forberedelsesklasse med indbyrdes Undervisning og en à to almindelige Klasser, og den normale Undervisningstid var 4 Timer i Dagklasserne og 3 Timer i Aftenklasserne.

I 1939 spændte Kommunens Undervisningsplan lige fra Børneskolen gennem Mellem- og Realskolen til Gymnasiet. Samtidig er ikke alene Undervisningsfagenes Antal, men deres Kvalitet i Henseende til pædagogisk Værdi i betydelig Grad blevet forøget.

Medens endelig i 1840 Kommuneskolens *Lærerstab* var en mere tilfældig Kreds af Personer, for en stor Del uden Dygtighed, men ogsaa usselt lønnet, saa staar der nu en højtkvalificeret Lærer- og Lærerindestab i Kommunens Tjeneste. Pr. 31. Marts 1940 var der ialt 1.009 fast ansatte Lærere og 1.076 Lærerinder samt desuden 56 Lektorer og Adjunkter, tilsammen 2.141 Personer.

Kommunens Udgifter til Skolevæsenet udgjorde i 1845–49 gennemsnitlig 76.000 Kr., herfra gik Indtægter til et Beløb af 13.000 Kr., saaledes at Nettoudgiften blev 63.000 Kr. I Regnskabsaaret 1939/40 var Skolevæsenets samlede Udgifter 25,5 Mill. Kr., herfra gaar Statstilskud og andre Indtægter til et Beløb af 11,1 Mill. Kr., saaledes at Kommunens Nettoudgift blev 14,4 Mill. Kr.

B. PRIVATSKOLERNE

Medens Hundredaarets Historie for Københavns Kommuneskolers Vedkommende har staaet i det stadige Fremskridts Tegn og har betydet Skabelsen og Udviklingen af et praktisk talt alle Københavns Skolebørn omfattende mønstergyldigt, kommunalt Skolevæsen, saa er Billedet af Privatskolernes Udvikling betydelig mere broget, og i Dag er hele den højere Undervisning enten helt overtaget af Stat og Kommune eller er understøttet af det offentlige, og den private Forberedelses- eller Underskole er — efter Kommunens Overtagelse af de forenede Skoler i 1934 — praktisk talt ophørt at eksistere.

Formelt falder den private Skole i de to Grupper: 1) *den højere Skole*, der har Ret til at afholde Studentereksamen, almindelig Forberedelseseksamen, Mellem- og Realskoleeksamen, og 2) *den ikke eksamensberettigede Skole*. Men i Praksis er det ikke muligt — i alt Fald ikke i en kortfattet historisk Oversigt, der strækker sig over hundrede Aar, hvor adskillige Skoler er rykket op fra Forberedelsesskolen til »den lærde Skole«s Gruppe — at holde de to Grupper helt ude fra hinanden, selv om de to Skolegrupper til Tider har haft hver sine ret forskellige Problemer.

Selve 1844-Anordningen indeholdt Bestemmelser om, at Privatskolernes Skole- og Undervisningsplan skulde godkendes af Skoledirektionen, ligesom denne og Skolekommissionerne skulde føre Tilsyn med Skolernes Drift, og de sidste skulde approbere Valget af Timelærerne.

Allerede i Skolevæsenets første Beretning fra 1844 omtales de Foranstaltninger, man vilde gribe til for at raade Bod paa de Ulemper, der knyttede sig til det private Skolevæsen. For det første skulde der oprettes 2 Borgerskoler i Konkurrencen med hvilke man mente, at de private Skoler vilde »bringes til en planmæssigere Virksomhed og større Anstrængelse«. Denne Plan lykkedes det dog først at faa gennemført i 1864 ved

Oprettelsen af De forenede Kirkeskoler, jfr. foran. Men dernæst vilde man indføre skærpede Bestemmelser for Personer, der ønskede Tilladelse til at oprette private Skoler. De nærmere Regler herom udkom allerede i 1845, Bestemmelser der forøvrigt flere Gange senere er blevet ændret og skærpet.

I Aarene efter 1844 klagedes der dog fortsat over Privatskolernes Kvalitet. Særlig gjaldt det de mange private Pigeskoler, der lokkede med en Del flere Fag, end Kommuneskolerne underviste i, men i Virkeligheden ikke evnede at give Børnene en grundig Undervisning. Om mange af Smaaskolerne var det sikkert træffende, naar det i en Skolekommissions Indberetning hedder, at disse Skoler »mere søgtes for den Frihed for Undervisning, de tilbøde, end for den Undervisning, de ydede[1])«. Derimod fik flere af de større Skoler Betegnelsen fortrinlige.

Men Skoledirektionens og Skolekommissionens Kontrol med de private Skoler samt ikke mindst Konkurrencen fra den kommunale Betalingsskole medførte dog en betydelig Indskrænkning i Privatskolernes Antal. Eksempelvis skal nævnes, at i Aarene 1844 til 1852 var der en Netto-Tilbagegang i Antallet af fuldstændige Skoler — Skoler med Elever indtil Konfirmationsalderen — paa 50.

En betydningsfuld Plads i den almindelige Diskussion om Privatskolens Stilling fik en Undersøgelse over de københavnske Skolebørns Fordeling efter Skolernes Art og Forældrenes Samfundsstilling, som Københavns statistiske Kontor udsendte i Aaret 1900.

Hovedtallene i denne Undersøgelse var, at samtidig med, at det samlede Børnetal i Skolerne var henimod 4 Gange større i 1899 end i 1844 (nemlig 49.700 mod 13.200), saa var de eksamensløse Privatskolers Børnetal gaaet tilbage (fra 6.100 til 5.000) og Kommuneskolens Børnetal var 7-doblet (nemlig fra 5.650 til 38.000) eller anderledes udtrykt, de private Skolers Andel af Børnetallet var faldet fra at omfatte knap Halvdelen til kun en Tiendedel, og udskilles de Privatskoler, der alene bestod ved Elevernes Bidrag, var der et Fald fra 31,2 pCt. i 1844 til kun 5,6 pCt. i 1899.

Som Aarsag til denne Udvikling pegedes bl. a. paa Arbejderklassens stigende Andel af den samlede københavnske Befolkning, paa Kommuneskolens bedre Kvalitet, der gjorde den — d. v. s. den kommunale Betalingsskole — mere tillokkende for Mellemstanden. Men hertil kom det maaske afgørende, at selv om Forældrene havde haft Lyst til at sætte Børnene i Privatskole, var denne efterhaanden blevet saa dyr i Drift, at den ikke kunde eksistere uden urimelig høje Skolepenge, som kun et lille Mindretal magtede at betale.

Ved denne Udvikling var Kløften mellem paa den ene Side de højere Skoler og paa den anden Side den af det overvejende Flertal af Befolkningen søgte kommunale Skole blevet saa dyb, at en Løsning trængte sig paa. Men da denne Løsning nøje blev knyttet til den højere Skoles Skæbne, skal vi kort følge de vigtigste Data i dennes Historie[2]).

De højere eller lærde Skoler, som de ogsaa kaldes, omfattede de Skoler, der siden

[1]) Skolevæsenets Beretning 1852, S. 37.

[2]) Fremstillingen støtter sig bl. a. paa Hans Kyrres Bog: Blade af den københavnske Privatskoles Historie, København 1926.

Drenge paa Legepladsen i *Efterslægtselskabets Skole* paa Østergade. (Efter Maleri af Erik Henningsen). Her havde Skolen til Huse fra 1790 til 1913, i hvilket Aar den flyttes til Jakob Dannefærds Vej 3. I 1919 overtoges Efterslægtselskabets Gymnasium af Københavns Kommune, og 1. Marts 1940 blev den nyindrettede Skolebygning, Hyrdevangen i Utterslev, indviet.

1850 og 1855 havde Tilladelse til selv at afholde henholdsvis Studentereksamen og Realafgangseksamen, hvilken sidste i 1881 afløstes af den almindelige Forberedelseseksamen, hvortil fra 1903 kom den nye Mellemskoleeksamen og Realeksamen samt Pigeskoleeksamen. Af disse Skoler var som foran nævnt kun een Statsskole, og de forholdsvis faa Privatskoler klarede sig taaleligt.

Men fra Midten af Halvfjerdserne begynder den private, højere Skoles Trængselstid. En Periode, der faktisk først afsluttedes ved den store Reform i 1918, og som i sig selv rummer saa meget, man kunde fristes til at sige dramatisk Stof om menneskelig Idealisme og Offervilje i den højere Skoles Tjeneste, men desværre ogsaa bærer Vidne om Statsmagtens svigtende Forstaaelse af den højere Skoles Stilling. Her er det selvsagt kun muligt at fremdrage de allervigtigste Hovedpunkter.

Grundskaden for den højere Privatskole laa ganske enkelt i det økonomiske Problem: Misforholdet mellem Udgifter og Indtægter. Det vil her først og fremmest sige Misforholdet mellem paa den ene Side de Lønninger, som det var nødvendigt at betale Lærerne, om disse skulde kunne holde en blot nogenlunde anstændig Levefod, og paa den anden Side de Skolepenge, som der med Rimelighed kunde kræves

af Forældrene. Allerede i 1875 var Spørgsmaalet om den højere Privatskoles Eksistensmulighed blevet rejst, men den Gang ansaas Faren nærmest at komme fra de stærkt voksende og stadig forbedrede Kommuneskoler, der særlig gennem Betalingsskolerne tiltrak en Del Elever, der ellers vilde have søgt Privatskoler. Dette betød i dobbelt Forstand et økonomisk Tab for denne Skole, idet Forberedelsesklasserne selvsagt var væsentlig billigere i Drift end de højere Klasser. Endvidere havde enkelte allerede den Gang Øje for den ødelæggende Konkurrence, der var mellem Privatskolerne indbyrdes, men der skulde gaa adskillige Aar, inden Tanken om, at Skolerne alene ad Sammenslutningens Vej kunde bekæmpe Vanskelighederne, kunde realiseres.

Spørgsmaalet om *Lærerlønningerne* blev særlig aktuelt, efter at Skoleembedseksamen i 1883 var blevet oprettet. Herved blev der skabt en Lærerstab, for hvem Lærergerningen blev en Livsstilling, der selvsagt ikke kunde baseres — blot nogenlunde taaleligt — paa de hidtidige Lønninger.

I Slutningen af 1880'erne beregnedes Privatlærernes Gennemsnitsløn til ca. 1.500 Kr. for 36 ugentlige Timer, og for Lærerinder var den almindelige Betaling 35–40 Øre i Timen.

Bedre blev Forholdene for Privatskolen ikke, da Staten ved en ny Lønningslov i 1891–92 forbedrede Statens Lærerlønninger betydeligt. Flere Privatskoler lukkede (bl. a. Det v. Westenske Institut), samtidig med at nye Konkurrenter dukkede op, og et i 1893 gjort Forsøg paa at udarbejde en Plan til en Sammenslutning af de private Skoler for paa denne Basis at opnaa Statsstøtte strandede.

Først i 1901 fandt de interesserede Parter hinanden, og Institutionen *De forenede Latin- og Realskoler i København og paa Frederiksberg* oprettedes.

Ved Hjælp af et statsgaranteret Laan overtog denne Institution 8 af de københavnske og frederiksbergske Skoler[1]), og der fastsattes forskellige nærmere Regler for Samarbejde mellem Skolerne, hvorved der kunde indvindes Besparelser i Driften. Et Forslag om, at Ministeriet skulde yde Sikkerhed for, at der i 10 Aar ikke oprettedes nye lærde Skoler uden gennem Institutionen, gik Regeringen ikke med til, men dette afbødedes ved, at Privatskolernes fagordnede Lærerforening stillede sig solidarisk med Institutionen, saaledes at der ikke kunde oprettes nye Skoler udenom denne Forening.

Tiden efter 1901 blev paa forskellig Vis meget bevægede Aar for den nye Institution. For at kunne byde Lærerne nogenlunde taalelige Lønninger havde en Forhøjelse af Skolepengene været nødvendig. Dette affødte adskillig Misfornøjelse i visse Forældrekredse. Den Kamp mod »Skoleringen«, der saa stærkt prægede den offentlige Diskussion, særlig i Aarene efter 1910, falder uden for Fremstillingen her.

Af stor organisatorisk Betydning blev den Udvidelse, som Skolesammenslutningerne fik ved Oprettelsen i 1904 af »De forenede Realskoler« (senere »De københavnske højere Almenskoler«) og i 1907/08 af »De forenede Pigeskoler«, idet disse to i og for sig selvstændige Institutioner havde Direktør fælles med De forenede Skoler. Nogle af

[1]) Disse Skoler var: Slomanns Skole, Frederiksberg Latin- og Realskole, Schneekloths Latin- og Realskole, Østerbros Latin- og Realskole, Lyceum, Borgerdydskolen i Helgolandsgade, Gammelholm Latin- og Realskole og Borgerdydskolen i København.

de mest betydende Pigeskoler forblev dog staaende udenfor Sammenslutningen, omend de paa forskellig Vis indgik i Samarbejde med denne.

Et betydningsfuldt Led i »De forenede Skolers« Arbejde for at rationalisere Privatskolernes Økonomi var den Nedlæggelse af et stort Antal af de mindre blandt de overtagne Skoler, der foretoges i disse Aar. Men Endemaalet var den *administrative og pædagogiske Enhedsskole under offentlig Styre.* Med de Krav, der i et moderne Samfund stilles til Skolen saavel i pædagogisk som i hygiejnisk Henseende, var det umuligt at opretholde en højere Privatskole med blot nogenlunde rimelige Skolepenge. Et første, men meget lille Skridt til at udjævne Kløften mellem den offentlige Skole og Privatskolen var de kommunale Tilskud, der fra omkring 1910–11 blev ydet fra Hovedstadskommunerne til »De forenede Skoler«, og i 1914 traadte ogsaa Staten til med et Tilskud.

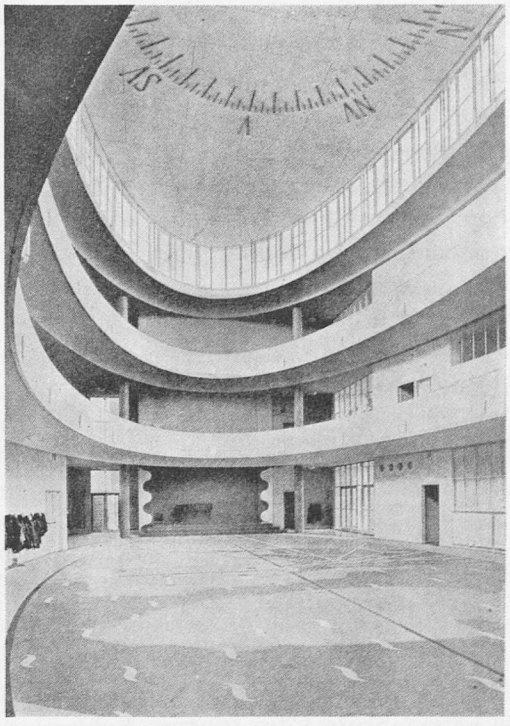

Den store Aula i Skolen ved Sundet.

Men da Socialdemokratiet i 1917 efter at have faaet Flertallet i Borgerrepræsentationen bebudede ikke fortsat at ville yde Tilskud til Privatskolen — som det ikke med Urette betragtede som en Klasseskole — var Skolens Skæbnetime endelig inde. Alle de interesserede Kræfter fandt hinanden, og Forhandlingens endelige Resultat blev *Loven af 20. Marts 1918 om Ordningen af den højere Undervisning i København, Frederiksberg og Gentofte Kommuner.*

Lovens Hovedbestemmelse var følgende: Undervisningsministeren bemyndiges til paa Statens Vegne at overtage nu bestaaende eksamensberettigede Gymnasieskoler, derunder de fornødne Skolebygninger, med dertil hørende Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser i Københavns, Frederiksberg og Gjentofte Kommuner under Forudsætning af, *at* Københavns Kommune overtager mindst 2 og Frederiksberg og Gjentofte Kommune hver 1 Gymnasieskole, *at* disse 3 Kommuner overtager de nu bestaaende eksamensberettigede Mellem- og Realskoler, alt for saa vidt de paagældende Skoler maatte være villige til at gaa ind under det offentlige Skolevæsen, og *at* der mellem Staten og de nævnte Kommuner træffes Overenskomst om Fordeling og Ordning af de paagældende Skoler i Overensstemmelse med de i Loven angivne Regler. Udgifterne til Overtagelsen af Skolerne samt til Undervisningen i de i Hovedstadskommunerne offentlig drevne højere Almenskolers Gymnasie-, Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser skulde deles mellem Staten og den paagældende Kommune saaledes, at Staten bærer $^{2}/_{5}$ og Kommunen $^{3}/_{5}$ deraf, alt efter Regler der blev nærmere

fastsat ved en Overenskomst mellem Staten og Hovedstadskommunerne af 8. August 1919.

Efter et Overgangsaar 1918/19 overtog Staten af københavnske Skoler: de to Borgerdydskoler og Karen Kjærs Skole, medens Københavns Kommune overtog 3 Gymnasier, nemlig Efterslægtselskabets Skole og L. Engelhardts Skole og — som Gave — H. Adlers Fællesskole samt 5 Real- og højere Almenskoler. Tilsvarende Overtagelser fandt Sted for Frederiksberg og Gjentofte.

Den meget betydningsfulde Konsekvens af det offentliges Overtagelse af disse Skoler blev Lovens Bestemmelse om, at Undervisningen i Statens og Kommunernes Gymnasie-, Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser blev vederlagsfri for Elever, hvis Forældre er ansatte til en Skatteindtægt, der, efter at særlige Børnefradrag er foretaget, ikke overstiger 4.000 Kr.[1]). For Elever, hvis Forældre er ansatte til en højere Skatteindtægt, erlægges en efter Indtægten stigende *Skoleafgift* efter Regler, der nærmere er udformet i Lov Nr. 385 af 30. Juni 1919.

For de højere Skoler, der fortsat ønskede at bevare deres Selvstændighed som Privatskoler, blev der endelig i Loven fastsat den Bestemmelse, at der til private, eksamensberettigede Skolers Gymnasie-, Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser kan ydes *Statstilskud*, hvis de i deres Undervisning og hele Organisationsform staar Maal med den offentlige Skole, underkaster sig pædagogisk Tilsyn og økonomisk Kontrol fra Statens Side samt ikke ved særlige Adgangsbetingelser ud over Kundskabsprøver har Præg af at være bestemte for særlige Samfundslag.

Ogsaa Skoler, der tilhører Religionssamfund udenfor Folkekirken, kan faa Del i disse Tilskud, naar de fyldestgør ovennævnte Betingelser.

I 1919 blev endelig Lærernes Lønnings- og Pensionsforhold ordnede ved særlige Love.

Hermed var endelig den Tilstand bragt til Afslutning, som i en Fælleserklæring af 1917 fra *samtlige* private, eksamensberettigede Skoler — altsaa ogsaa de udenfor Sammenslutningen staaende — var udtrykt saaledes:

»Det turde være ukendt i alle Kulturstaters Skolehistorie, at den højere Undervisning i en Hovedstad i saa ringe Grad har interesseret de offentlige Myndigheder, at Skolerne maatte gennemleve Kampaar som de nys svundne, og at den økonomiske Spænding skulde bringes til et kritisk Punkt som det nuværende, førend man vilde skride til et grundigt Forsøg paa en virkelig Ordning«.

Om de i Forbindelse med Nyordningen i 1918 og 1921 oprettede kommunale *Kursus til Præliminæreksamen og Studentereksamen* henvises til S. 270.

Den trufne Ordning gjaldt imidlertid kun den højere Skole — Eksamensskolen. Tilbage stod saa *Underskolen*. Ved de af Staten og af Frederiksberg og Gjentofte Kommune overtagne Skoler udskiltes Underskolerne helt som selvstændige Skoler, medens Københavns Kommune ogsaa overtog Underskolerne, der fandtes ved de af denne Kommune overtagne Skoler, men kun til Afvikling, saaledes at der ikke oprettedes nye 1ste Klasser. Derimod beholdt de højere Privatskoler, der vedblev at bestaa med Statsstøtte, deres Underskoler.

[1]) Senere ændret til 3.000 Kr.

Efter en Overgangsperiode resulterede Forhandlingerne endelig i, at samtlige de ikke-overtagne Underskoler, der tidligere havde været tilsluttet »De forenede Skoler«, dannede en ny Organisation, der ogsaa fik Navnet »De forenede Skoler«. Men en halv Snes Aar senere indhentede Skæbnen ogsaa disse Skoler. Medens Elevtallet i Institutionens 1ste Klasser i 1919 var 600, var det i 1934 faldet til 200, og da samtidig Skolernes Udgiftsbudget var i fortsat Stigning, var det økonomiske Grundlag bristet ogsaa for disse Skoler, og i 1934 henvendte »De forenede Skoler« sig til Undervisningsministeren og anmodede om, at der gennem Ministeriet maatte blive optaget Forhandlinger med Repræsentanter for Storkøbenhavns Kommuner om en samlet Ordning af Skolernes fremtidige Forhold.

Forhandlingens Resultat blev de forenede Skolers endelige Ophør, idet de tilbageværende Skoler blev overtaget af Kommunerne. For Københavns Vedkommende var det to Skoler med tilsammen 315 Elever.

Ved Hundredaarets Afslutning, d. v. s. ved Udgangen af Aaret 1939, eksisterer der da af ikke-kommunale Skoler i København kun følgende:

1) 4 Statsgymnasier[1]),
2) 4 Privat-Gymnasier[2]) med tilhørende Underskoler,
3) 4 private Mellem- og Realskoler med tilhørende Underskoler samt
4) 4 Skoler, der har faaet anerkendt særlige Tilsyn[3]) og endelig
5) 6 andre Privatskoler.

Alt i alt blev ved Udgangen af 1939 af de ialt ca. 54.400 undervisningspligtige Børn i Københavns Kommune[4]) kun ca. 4.000 Børn eller knap 8 pCt. undervist i andre Skoler end Københavns Kommuneskoler, altsaa i Stats-, Institutions- og private Skoler i og udenfor Københavns Kommune. Naar erindres, at for hundrede Aar siden var den tilsvarende Procent ca. 67, turde det ikke være for meget at tale om en Udvikling af nærmest revolutionær Karakter.

Men det maa haves for Øje, at bag ved hele denne Udvikling fra Privatskolen til den fælles Samfundsskole ligger atter den nyere Tids fulde Forstaaelse af Skolens overordentlige Betydning for Enkeltindividet og for Samfundet; Forstaaelsen af, at i Skolen gives der ikke alene Børnene, der skal føre Samfundet videre, de Kundskaber, der danner Grundlaget for den Erhvervsevne, der er en af Hovedbetingelserne for Samfundets materielle Bestaaen og Udvikling, men der gives ogsaa Børnene det første Grundlag for at forstaa og videre udvikle de aandelige Kræfter, der danner Kærnen i det enkelte Individs Liv og dermed i Samfundets Kultur.

[1]) Metropolitanskolen og de 3 i 1919 overtagne Gymnasier.

[2]) Ingrid Jespersens Skole, Skt. Petri tyske Skole, N. Zahles Skole og Øster Søgades Gymnasium.

[3]) Det kgl. Opfostringshus, Det kgl. Vajsenhus, Døtreskolen paa Christianshavn og Skt. Annæ Skolen.

[4]) Opgjort efter de indtil 1938 gældende Regler for undervisningspligtige.

FORHOLDET MELLEM KØBENHAVN OG DET ØVRIGE HOVEDSTADSSAMFUND

KOMMUNERNES UDVIKLING FRA LAND- TIL BYKOMMUNER

I de foregaaende Afsnit er der peget paa, at Hovedstaden i erhvervsøkonomisk Henseende i Nutiden foruden Staden København tillige omfatter Frederiksberg og Gjentofte Kommune og i videre Forstand tillige en hel Ring af Forstadskommuner. En Beskrivelse af det danske Hovedstadssamfunds Befolknings- og Boligforhold, af dets Erhvervs- og Skatteforhold m. m. burde derfor for at være fuldstændig omfatte alle de Kommuner, der tilsammen maa siges at udgøre dette Samfund. Dette har dog ligget udenfor dette Værks Rammer. Opgaven her har nemlig først og fremmest været at give et Billede af Hovedstadssamfundet gennem et Hundredaar, og om Flertallet af de Kommuner, der maa henregnes til Hovedstadsomraadet, gælder, at de først i vort Aarhundrede har naaet en saadan Størrelse og Udvikling, at de kan siges at udgøre egentlig organiske Led i Hovedstadens Erhvervs- og Samfundsliv. Men hertil kommer, at de økonomiske og kommunalpolitiske Problemer, der er opstaaet ved Forstadskommunernes Skiften fra Landkommuner til bymæssig prægede Bebyggelser, endnu ikke er helt afklarede og først i de kommende Aar kan ventes at ville finde deres endelige Løsning. Ikke desto mindre vil det dog forekomme lidet rimeligt at lade de herhenhørende Spørgsmaal være uomtalt, og man har da valgt i et enkelt Afsnit at give en kort Beskrivelse af de paagældende Kommuner og af deres Forhold til København og dens Økonomi.

Først skal den befolkningsmæssige og erhvervsøkonomiske Udvikling i de enkelte Kommuner, der henhører til Hovedstadsomraadet, omtales.

Naturligt er det at begynde med *Frederiksberg*, der gennem en meget lang Aarrække har været en Bydel i Hovedstaden og kun i Kraft af sin Bebyggelses Karakter og sin Befolknings økonomiske Struktur har kunnet bevare et Særpræg, der har formaaet gennem de mange Aar at opretholde Kommunen som selvstændig Forvaltningsenhed. — Da Frederiksberg Sogn i 1858 (ved Lov af 29. December 1857) udskiltes fra Hvidovre Sogn og organiseredes som en selvstændig Kommune, begrundedes dette blandt andet med, at Frederiksberg herved vilde blive i Stand til at komme København imøde. Under Rigsdagsdebatten udtalte en af Forslagsstillerne: ». . . Vi ønsker f. Eks. at belyse Frederiksberg By, Frederiksberg Allee og Gl. Kongevej, hvor Kjøbenhavns Beboere idelig færdes«[1]).

[1]) Frederiksberg Kommunalbestyrelse: Frederiksberg Kommune 1858–1900, S. 2 (Fr.berg 1901).

Paa det daværende Tidspunkt var Frederiksbergs Indbyggertal kun c. 6.000, og dens Betydning for Hovedstadens Erhvervsliv ikke synderlig stor. Derimod havde Frederiksberg gennem mange Aar været det mest yndede Udflugtssted for den københavnske Befolkning. Dette skyldtes naturligvis i første Række Frederiksberg Slot og Have og de mange forskellige Forlystelsesetablissementer, der fandtes i Kommunen. Frederiksberg Allé var Byens foretrukne Promenade, og i den gode Aarstid var den paa Helligdage aldeles overfyldt med spadserende; en Beregning fra 1840'erne angiver, at mindst en halv Million Mennesker aarlig besøgte Frederiksberg.

I 1860 havde Frederiksberg ca. 8.200 Indbyggere, fordelt paa 35 beboede eller tildels beboede Veje; kun i Danmarksgade, Schønbergsgade og Vodroffs Tværgade fandtes høj Bebyggelse, de øvrige Veje havde alle en villamæssig Karakter.

Fra o. 1880 opførtes der en Række høje Huse paa de frederiksbergske Hovedveje, hvad der bevirkede en betydelig Befolkningstilvækst; fra 1880 til 1901 steg Kommunens Folketal fra 26.500 til 76.200. Bebyggelsens Udvikling og den københavnske Befolknings Udflytning til Frederiksberg fremmedes ikke mindst ved Sporvejsnettets Udbygning; i 1862 anlagdes den første Sporvej gennem Frederiksberg Allé, og i 70'erne og 80'erne kom der Sporvognskørsel ad de vigtigste frederiksbergske Hovedveje. Omkring Aarhundredskiftet skete der Overgang til elektrisk Drift. Med Kommunens Vækst skiftede den i væsentlig Grad Karakter i bebyggelsesmæssig Henseende, men endnu i 1901 havde en Trediedel af Ejendommene dog højst to Beboelseslejligheder, og største Parten af Sidevejene rummede en decideret Villabebyggelse.

Valby og Brønshøjdistriktets Indlemmelse i København i 1901 gjorde territorialt set Frederiksberg til en Enklave og udelukkede derved en Gang for alle Muligheden for en eventuel Udvidelse af Kommunens Omraade. Bortset fra forskellige mindre Grænsereguleringer er Frederiksberg Kommunes Areal i Dag det samme som i 1868, nemlig 870 ha. De senere Udflytninger fra de københavnske Inderkvarterer til de indlemmede Distrikter har medført, at største Delen af den frederiksbergske Befolkning har kortere Afstand til Citykvartererne end Flertallet af Københavns Beboere. — I 1917 naaede Frederiksberg et Indbyggertal paa 101.000, men i de følgende Aar indtil 1929 stagnerede Kommunens Folketal, og først herefter har det været svagt stigende og androg i 1940: 111.400. Af Frederiksbergs Beboere er godt en Fjerdedel født i København, medens omvendt kun godt 3 pCt. af Københavns Kommunes Beboere er født paa Frederiksberg.

I de senere Aar har Villabebyggelsen i stigende Omfang maattet vige Pladsen for høje Huse, og i Dag bor ni Tiendedele af de frederiksbergske Borgere i Etageejendomme. Den lave Bebyggelse, der er igen, er for en stor Del klemt inde mellem Karréejendomme, og efterhaanden som Servitutterne udløber, kan den frederiksbergske Lavbebyggelse i betydeligt Omfang ventes at ville blive erstattet med høje Huse. — Frederiksberg af i Dag har da stort set mistet sin tidligere villamæssige Karakter, og i denne Henseende er Kommunens Særpræg overfor København gaaet tabt. Men Boligforholdene de to Kommuner imellem udviser ikke desto mindre stadig store Forskelligheder, nemlig derved, at de frederiksbergske Lejligheder baade er større og mere veludstyrede end de københavnske. I denne sidste Henseende er Forskellen

gennem de senere Aar snarere blevet skærpet end det modsatte, idet det københavnske Byggeri i ganske overvejende Grad har bestaaet i Opførelsen af Lejligheder med 1–2 Værelser, medens man paa Frederiksberg har lagt Vægten paa 3–4 Værelsers-Lejligheder.

Frederiksberg har ikke mindst herved formaaet at bevare sit økonomiske Særpræg, hvilket f. Eks. viser sig deri, at et stadigt stigende Antal af selvstændige Erhvervsdrivende, overordnede Tjenestemænd og selvstændige ved liberale Erhverv (Læger, Arkitekter, Sagførere o. s. v.) har slaaet sig ned paa Frederiksberg; derimod er der forholdsvis færre Arbejdere end for en Menneskealder siden, og den store Arbejderbefolkning bor i højere Grad end tidligere i de københavnske Yderkvarterer. Et andet karakteristisk Træk er dette, at der paa Frederiksberg er forholdsvis flere gamle Mennesker end i København, og Forskellen er større nu end tidligere, men alligevel har Frederiksberg forholdsvis mindre Udgifter til Aldersrentenydere end København, idet de ældre Mennesker, der bor paa Frederiksberg, i betydeligt Omfang økonomisk set er saaledes stillet, at de kan klare sig uden offentlig Støtte. Frederiksberg har endvidere forholdsvis færre Børn end København, hvilket i Forbindelse med Forskellen i Familiernes økonomiske Struktur fører til, at København maa bære en forholdsvis stor Del af de to Kommuners samlede Udgifter til den almindelige Børneundervisning, Børneforsorg m. m.

I Skattestatistikkens Tal for 1939–40 har man et klart Udtryk for den frederiksbergske Velstand. Til Trods for, at Frederiksberg kun har 14,0 pCt. af de to Kommuners samlede Folketal, saa har den 19,4 pCt. af deres samlede skattepligtige Indtægt. En Gennemgang af de enkelte Indtægtsgrupper viser, at medens Frederiksberg har 14,2 pCt. af de Personer i de to Kommuner, der har under 5.000 Kr. i aarlig Indtægt, saa har den 16,1 pCt. af dem mellem 5–7.000 Kr., 26,7 pCt. mellem 7–10.000 Kr. og 35,5 pCt. af de Personer, der har over 10.000 Kr. i aarlig Indtægt. For Formuen gælder noget tilsvarende; af de Personer, der i de to Kommuner har Formue, bor de 22,4 pCt. paa Frederiksberg, og af de Personer, der har over 40.000 Kr. i Formue, har Frederiksberg 34,8 pCt.

Til yderligere Belysning af det tidligere sagte, at København og Frederiksberg udgør et fælles Bysamfund, kan anføres, at i 1935 havde 28.000 af de paa Frederiksberg bosatte deres daglige Erhvervsvirksomhed i København, medens omvendt 18.000 Københavnere var beskæftigede paa Frederiksberg. Af de frederiksbergske og københavnske Skatteydere bortset fra Repræsentanter, Husassistenter og Personer ude af Erhverv var henholdsvis 52,4 og 5,1 pCt. beskæftiget i København og paa Frederiksberg. De Mennesker, der bor paa Frederiksberg, men har Beskæftigelse i København, tilhører for en ikke ringe Parts Vedkommende de velsituerede Befolkningslag, medens det derimod i ganske overvejende Grad er københavnske Arbejdere, der er beskæftiget paa Frederiksberg. En Undersøgelse fra 1930 paaviste saaledes, at af de frederiksbergske Borgeres faktiske Indtægt i 1928 paa 231 Mill. Kr., hidrørte de 114 Mill. Kr. eller 49 pCt. fra Erhvervsvirksomhed i København, medens omvendt kun 38 Mill. Kr. eller 4 pCt. af de københavnske Borgeres Indtægt stammede fra Erhvervsvirksomhed paa Frederiksberg[1]). Frederiksbergske Borgere med Indtægter

[1]) Statistisk Maanedsskrift, 1930, Nr. 6–8.

paa over 10.000 Kr. hjemførte alene 35 Mill. Kr. fra København, medens Københavnere med Indtægter over denne Grænse kun indtjente $1^1/_2$ Mill. Kr. paa Frederiksberg.

Vi vender os derefter til *Gjentofte Kommune*, Københavns store Nabokommune mod Nord, der sædvanligvis regnes med til Hovedstaden i snævrere Forstand. Endnu i Slutningen af 90'erne havde Gjentofte Kommune kun 10–11.000 Indbyggere; men efter Aarhundredskiftet tog Udviklingen Fart. Kommunens landskabelige Fortrin virkede ganske naturlig stærkt dragende paa den i økonomisk Henseende bedrestillede Del af Hovedstadens Beboere, og med Forbedringen af de trafikale Forbindelser voksede Udflytningen af Helaarsbeboere. Klampenborg- og Holtebanen havde ganske vist eksisteret siden 1860'erne, men elektrisk Sporvejsdrift gennemførtes først lidt ind i indeværende Aarhundrede, i 1904 ad Strandvejen til Klampenborg og i 1908 ad Bernstorffsvej til Ordrup. I 1906 havde Gjentofte Kommune 20.700 Indbyggere, i 1916: 31.700, i 1926: 40.300, i 1936: 64.700 og i 1940: 76.500. Kommunens Vækst gennem de sidste Aar har saaledes været meget betydelig, og den skyldes hovedsagelig Tilflytning udefra; eksempelvis er ca. en Trediedel af Beboerne i Gjentofte Kommune født i København.

Gjentofte Kommunes Areal er ca. 2.500 ha eller en Trediedel af Københavns, og Kommunens byggemodne Arealer kan, bortset fra de Grundarealer, der ejes af Stat eller Kommune, anslaas til ca. 400 ha. I Modsætning til, hvad der er Tilfældet for Frederiksberg, findes der saaledes endnu betydelige byggemodne Arealer i Gjentofte Kommune, og den Tid synes ikke fjern, da Gjentofte vil naa eller maaske endda overgaa Frederiksberg i Folketal.

Gjentofte Kommune har stadig bevaret sit Præg af Villakommune, selvom den høje Bebyggelse vinder frem langs med Hovedfærdselsaarene. Halvdelen af Lejlighederne findes i Villaer, og i disse bor de tre Femtedele af Kommunens Indbyggere. Gjentofte er en decideret Bopælskommune, og dens Erhvervsvirksomhed er i det store og hele betinget af de Behov, der stilles af Kommunens Beboere som lokal Kundekreds. Gjentofte afviger herved fra Frederiksberg, der industrielt og til Dels ogsaa handelsmæssigt i det hele og store er et typisk Udsnit af København–Frederiksberg taget som en Helhed.

I betydeligt Omfang har Gjentofte Kommunes Beboere deres Erhvervsvirksomhed i København; i 1935 var det 11–12.000, medens omvendt kun 4.400 Københavnere havde Beskæftigelse i Gjentofte. Ialt drejede det sig om 48,2 og 1,3 pCt. af de to Kommuners Skatteydere. I 1928 tjente Gjentoftebeboerne 61 Mill. Kr. i København eller ca. Halvdelen af den faktiske Indtægt i Gjentofte Kommune, medens omvendt Københavnerne kun tjente 8,7 Mill. Kr. i Gjentofte eller knap 1 pCt. af den samlede københavnske Indkomst. — Sammenholdes de her anførte Tal med de foran nævnte tilsvarende Oplysninger for København–Frederiksberg, vil det ses, at der erhvervsøkonomisk er et ligesaa betydeligt interkommunalt Vekselvirkningsforhold mellem København og Gjentofte som mellem København og Frederiksberg.

I Forhold til København maa Gjentofte Kommune i endnu højere Grad end Frederiksberg betegnes som en Velhaverkommune, idet der i Gjentofte forholdsvis bor

endnu flere indenfor de velsituerede Samfundsgrupper og færre Personer tilhørende Arbejderstanden, end det er Tilfældet paa Frederiksberg. Det kan saaledes anføres, at medens Gjentofte Kommune omfatter 9,9 pCt. af Københavns og Gjentoftes samlede Folketal, har den 17,6 pCt. af de to Kommuners samlede Indkomst og 35,9 pCt. af den samlede skattepligtige Formue. Af de Personer, der i de to Kommuner har Indtægter paa under 5.000 Kr., har Gjentofte Kommune kun de 7,9 pCt., men den har 9,9 pCt. af dem mellem 5–7.000 Kr., 21,7 pCt. af Personer mellem 7–10.000 Kr. og 38,8 pCt. af de Personer, der har over 10.000 Kr. i Indtægt. Og ser man paa Formuernes Fordeling, saa har Gjentofte Kommune 8,0 pCt. af de to Kommuners Personer, der er formueløse, eller som har under 10.000 Kr. i Formue, men derimod 34,2 pCt. af de Personer, der har over 40.000 Kr. i Formue.

Den Tendens, der gennem en Aarrække har gjort sig gældende, at den velsituerede Del af Hovedstadsbefolkningen foretrækker Gjentofte som Bopælskommune fremfor Frederiksberg, skyldes næppe bebyggelsesmæssige og lignende Fordele alene, men Forklaringen maa ogsaa søges i, at Gjentofte Kommune i langt højere Grad end Frederiksberg, ialt Fald indtil Hovedstadsudligningen traadte i Kraft, var et Skattely. Dette gjaldt dog ikke de smaa og mellemstore Skatteydere, her var den kommunale Indkomstskat stort set ens i de to Kommuner, men derimod sparede de større Skatteydere saa betydelige Beløb ved at bosætte sig i Gjentofte fremfor paa Frederiksberg, at det meget vel kan have spillet ind i deres Overvejelse af, i hvilken af de to Kommuner de skulde foretrække at bo.

Som tidligere omtalt strækker Hovedstadens erhvervsøkonomiske Omraade sig langt længere ud end angivet ved Gjentofte Kommunes Grænse. De Forbedringer, der har fundet og som til Stadighed finder Sted af Transportnettet mellem København og Nabokommunerne, har gjort det muligt for et stigende Antal Mennesker, der har deres daglige Dont i de københavnske Fabrikker eller Handelsvirksomheder, eller som er tilknyttet Centraladministrationen eller Hovedstadens kulturelle Institutioner, at have deres Bopæl i Forstadskommuneomraadet. Hertil kommer, at adskillige Virksomheder, der maa betegnes som Udløbere af Hovedstadens Industri, har fundet det hensigtsmæssigt at slaa sig ned i disse Kommuner, hvor bl. a. Grundpriserne er lavere end i det egentlige Hovedstadsomraade. Endvidere findes der i Omegnskommunerne en Række Virksomheder, der fremstiller Produkter til Dækning af Hovedstadsbeboernes Behov (f. Eks. Gartnerierne i Rødovre og Herlev Kommune), og hvis økonomiske Eksistens altsaa er direkte afhængig af København.

Til Forstadsomraadet henregnes sædvanligvis følgende 11 Kommuner: Taarnby, Hvidovre, Rødovre, Glostrup, Brøndbyerne, Herlev, Gladsaxe, Lyngby-Taarbæk, Søllerød, Hørsholm og Birkerød; af Kommunerne ligger de ni første i Københavns Amtsraadskreds og de to sidste i Frederiksborg Amt. Regnet fra Københavns Centrum strækker Forstadsbebyggelsen sig 20–25 km mod Nord og 10–15 km mod Syd og Vest[1]). De 11 Kommuner har et samlet Areal paa 28.000 ha eller et Fladerum

[1]) De senere Aars Udvikling har medført, at muligvis endnu et Par Kommuner (Taastrup og Ballerup) burde medregnes til Omraadet.

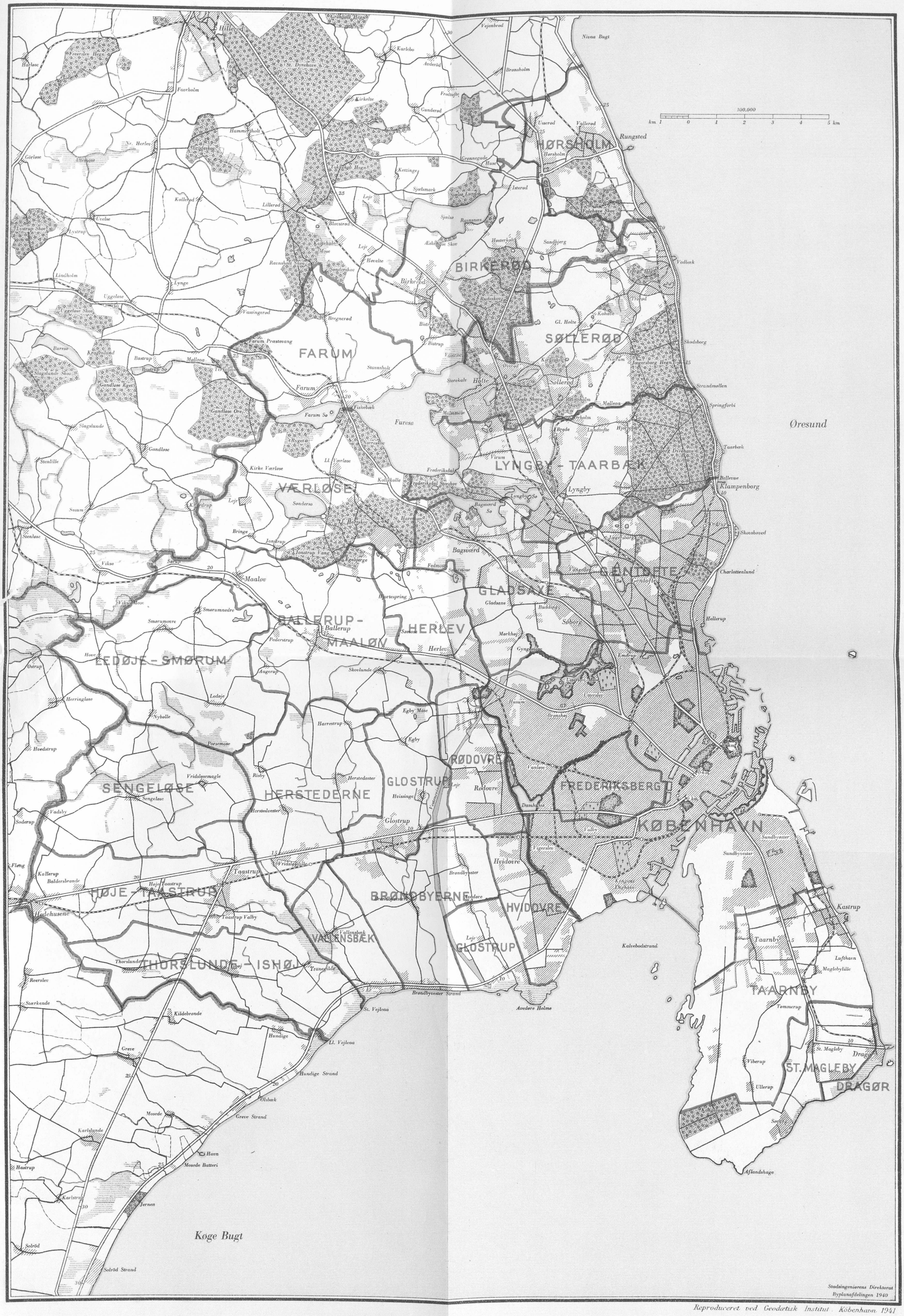

Stadsingeniørens Direktorat
Byplanafdelingen 1940

Reproduceret ved Geodætisk Institut. København 1941

AMTSGRÆNSE

KOMMUNEGRÆNSE

tre Gange saa stort som de tre Hovedstadskommuners. — Til nærmere Orientering henvises iøvrigt til det indklæbede Kort, der foruden samtlige de her omtalte Kommuner tillige omfatter de øvrige Kommuner i Københavns Amtsraadskreds.

Endnu omkring Aarhundredskiftet var Forstadskommuneomraadet i det hele og store landbrugsmæssig præget; det samlede Indbyggertal i de 11 Kommuner var 28.400. Men i Aarene opimod Verdenskrigen tog Udviklingen Fart; Udflytningen af Helaarsbeboere fra Hovedstaden var stigende, og Bebyggelsen blev mere og mere præget af Villaer og Smaahuse. Omkring visse Jernbanestationer var der enkelte ret anselige, samlede Bebyggelser; saaledes havde i 1916 Lyngby Stationsby 5.800, Holte Villa- og Stationsby 3.200, Glostrup Stationsby 2.400 og Kastrup By 2.300 Indbyggere. I 1916 var der i samtlige 11 Forstadskommuner 45.900 Beboere, og i de følgende Aar, hvor København voksede stærkt, fandt der ogsaa en betydelig Vækst Sted i Forstadsomraadets Folketal, der herefter i 1930 var steget til 83.600.

I det sidste Tiaar er Folketallet vokset til 127.600 eller med over 50 pCt., og som en væsentlig Aarsag til denne betydelige Vækst af Folketallet kan for de nordlige Kommuners Vedkommende peges paa Elektrificeringen af Statsbanernes Nærtrafiklinier og for de øvrige Kommuners Vedkommende paa Rutebiltrafikkens Udvikling.

I 1935 havde 13.600 Mennesker med Bopæl i Forstadsomraadet Erhverv eller Arbejde i København, medens omvendt 2.600 Københavnere havde Beskæftigelse i Forstæderne, og disse Tal repræsenterede henholdsvis 24,9 og 0,8 pCt. af Skatteyderne. I 1928 indtjente Forstadskommuneomraadets Beboere 34 Mill. Kr. i København eller 37 pCt. af Omraadets samlede Skatteindtægt, og det er saaledes i betydeligt Omfang, at København er Erhvervskommune for det her omtalte Omraade.

Medens Frederiksberg og Gjentofte Kommune har en befolkningsmæssig Sammensætning, der gør dem til Velhaverkommuner i Forhold til København, er Forholdet noget forskelligt, hvad Forstadskommunerne angaar. Søllerød og Hørsholm Kommuner, der begge er Villakommuner for velsituerede københavnske Udflyttere, maa i økonomisk Henseende placeres mellem Frederiksberg og Gjentofte. Lyngby-Taarbæk bebos af en Befolkning, der økonomisk set ligger mellem den københavnske og frederiksbergske; Kommunen bebos af mange velstillede Udflyttere, men da den rummer flere store industrielle Virksomheder, findes der ogsaa en stor Arbejderbefolkning. I Rødovre, Glostrup, Gladsaxe og Birkerød er Beboernes Indtægtsforhold omtrent som i København; Rødovre er præget af en jævnt velstillet Gartnerbefolkning, Gladsaxe bebos af Haandværksmestre, Tjenestemænd, overordnet Kontor- og Forretningspersonale og tillige af en stor Arbejderbefolkning; Glostrup og Birkerød er begge en Blanding af Landbrugs- og Villakommuner.

I de øvrige Forstadskommuner er Beboerne indtægtsmæssig set daarligere stillet end i København. Hvidovre er præget af de mange fra København udflyttede Arbejdere, der her har fundet billig Byggegrund til deres Smaahuse. Taarnby er en Blanding af Fabrik- og Smaavillabebyggelse, medens Brøndbyerne og Herlev begge har en blandet Landbrugs og Smaahusbebyggelse.

Den betydelige Forskel, der er i Forstadskommunernes Struktur og i deres Beboeres økonomiske og erhvervsmæssige Sammensætning, bevirker, at deres Indstilling overfor

den store Moderkommune er noget forskellig. De mest velhavende af Kommunerne ser deres Fordel ved at leve deres eget Liv, medens de af Kommunerne, der har haft vanskeligt ved at bære de økonomiske Byrder, der følger med at være Forstadsbebyggelse til en stor By, næppe vil være uvillige til at opgive i alt Fald noget af deres kommunale Selvstændighed mod til Gengæld at komme til at nyde de Fordele, der automatisk vil tilfalde dem som organiske Led af Hovedstaden. — Det københavnske Bystyre har ganske naturligt anlagt det Synspunkt, at Forstadsomraadet er en Helhed, hvorfor Forholdet følgelig bør være det, at de økonomiske og mange andre Spørgsmaal, der er mellem Hovedstaden og Forstadskommunerne, bør løses under ét eller i alt Fald for et betydeligt Omraade paa én Gang. Det er en Selvfølge, at Københavns Kommune ikke kan gaa med til at bringe økonomiske Ofre for at komme de daarligst stillede Kommuner til Hjælp, hvis de velhavende Forstadskommuner, der i lige saa høj Grad bør være et organiseret Led i den endelige Hovedstadsordning, faar Lov til at bevare deres eget økonomiske Liv og ikke bringes til at deltage paa lige Fod med København i Hovedstadsomraadets kommunale Udgifter.

KØBENHAVNS SAMARBEJDE MED DET ØVRIGE HOVEDSTADSOMRAADE

Naboskabet mellem København og Frederiksberg og denne sidstes Stilling som en Bydel i det fælles Hovedstadssamfund førte ret tidligt til et teknisk Samarbejde mellem de to Kommuner; som Eksempel herpaa kan nævnes Overenskomster om Bortledning af Spildevand og Udførelse af Kloakledninger m. v. Samarbejdet forløb dog ingenlunde gnidningsløst, og der gik tit en urimelig lang Tid, inden der opnaaedes Enighed mellem Kommunerne om en tilfredsstillende Løsning af de fælles Opgaver. Borgerrepræsentationen tilkendegav da ogsaa ofte sin Utilfredshed med de Ulemper, som forvoldtes af den tilfældige Grænselinie mellem de to Kommuner, og saa langt tilbage som omkring Midten af forrige Aarhundrede udtaltes det gentagne Gange i Forsamlingen, at en Sammenslutning af København og den Del af Frederiksberg, der laa nærmest ved Hovedstaden, vilde være hensigtsmæssig. — I denne Forbindelse kan det være af Interesse at nævne, at Indenrigsministeriet i 1857 ved Behandlingen af Spørgsmaalet om Ordningen af de udenbys Kloakforhold og foranlediget ved et paa Rigsdagen fremsat Lovudkast til en Bygningslov for en Del af Frederiksberg og Hvidovre Sogne overfor Kommunalbestyrelsen rejste Spørgsmaalet om Frederiksbergs Sogns eller en Del af Sognets Inddragelse under Københavns Kommune. Hertil svarede Magistraten, ». . . at det vel var umiskjendeligt, at en saadan Foranstaltning, selv om Cloak- og Bebyggelsesplanen uden den maatte lade sig ordne, vilde være af flersidig Interesse for Communen, men saalænge de nærmere Betingelser for Indlemmelsen ikke vare givne, og da det vidstes, at i det mindste en stor Del af de paagjældende Beboere vare imod Indlemmelsen under det Vilkaar, der frembød sig, nemlig at Districtet i Eet og Alt stilledes lige med Stadens nuværende Forstæder, forekom det Magistraten rigtigst, at Communalbestyrelsen, næst at yttre sin Bered-

villighed til for sit Vedkommende nærmere at forhandle Sagen, indskrænkede sig til at henstille dens videre Fremme til Indenrigsministeriets Forsorg.«[1])

Endvidere kan nævnes, at der i Borgerrepræsentationen i 1867 i Forbindelse med Behandlingen af et Forslag til Revision af Skatteloven af 1861 pegedes paa det uheldige i, at Personer, der tjente deres Indtægt i København, kunde undgaa at bidrage til Kommunens Fornødenheder, blot de bosatte sig udenfor Kommunegrænsen, og her var det først og fremmest Frederiksberg, der tænktes paa.

I 1874 stillede to frederiksbergske Kommunalbestyrelsesmedlemmer i deres Forsamling Forslag om en Sammenslutning af Frederiksberg og København. Foruden med de geografiske Forhold begrundedes Forslaget med, at Frederiksbergs Befolkning næsten udelukkende bestod af udflyttede Københavnere, at Adskillelsen medførte betydelige Vanskeligheder og Ulemper paa en Række administrative Omraader og endelig med, at en Indlemmelse vilde delagtiggøre Frederiksbergs Beboere i de rige Legat- og Stiftelsesmidler, der var tilknyttet Københavns Kommune. — Forslaget blev dog ikke vedtaget af den frederiksbergske Kommunalbestyrelse, idet man nærede Frygt for, at en Indlemmelse vilde føre til Skatteforhøjelser, bl. a. under Hensyn til, at der var langt flere ubemidlede og fattige i København end paa Frederiksberg.

I Aarene fremefter kom der i Borgerrepræsentationen en stigende Utilfredshed til Orde med Forholdet til Frederiksberg, men der skulde dog gaa lang Tid, førend der blev optaget en Realitetsforhandling mellem de to Kommuner om deres indbyrdes Forhold. I Københavns Magistrat mente man, at Tiden endnu ikke var moden til at rejse Sagen, og iøvrigt var man af den Opfattelse, at den Tid maatte komme, da Frederiksberg og forskellige af de mindre Kommuner omkring København ikke som hidtil alene vilde høste Fordel ved at høre til det store Bysamfund, men ogsaa vilde komme til at mærke Kravene herved, og de vilde da af sig selv komme til København og bede om Samarbejde for herved at faa tilvejebragt de Indtægter, der var nødvendige for deres kommunale Formaal.

Iøvrigt satte man i København sin Lid til, at der vilde kunne gennemføres en Revision af den i 1903 gennemførte mellemkommunale Beskatning, hvorved Byen kunde opnaa en rimelig Erstatning for de betydelige Skattetab, der paaførtes den derved, at et stadigt stigende Antal Erhvervsdrivende, vellønnede Tjenestemænd og Funktionærer m. fl. bosatte sig paa Frederiksberg, i Gjentofte Kommune eller endnu længere væk. Eksempelvis fremgik det af Folketællingen fra 1911, at godt en Femtedel af de i København beskæftigede, der var Hovedpersoner ved Industri- og Handelsvirksomheder, eller som tilhørte de immaterielle Erhverv eller den sociale Mellemgruppe (Funktionærer o. l.), var bosat paa Frederiksberg eller i Gjentofte Kommune; Frederiksberg beskæftigede kun ca. 28 pCt. af sine Beboere i disse Erhvervsgrupper og Gjentofte Kommune kun ca. 20 pCt.

De københavnske Forhaabninger om Gennemførelsen af en mere rationel Erhvervsbeskatning gik imidlertid ikke i Opfyldelse, endskønt Kommunalbestyrelsen baade i 1918 og i 1922 rettede indtrængende Henvendelser til Statsmagten om at

[1]) Borgerrepræsentationens Forhandlinger 1857/58, S. 399.

faa Rateskalaen, der siden 1910 anvendtes saavel af København som af Frederiksberg, overført paa Erhvervsbeskatningen.

Det lykkedes altsaa ikke at faa gennemført en Ordning af det økonomiske Mellemværende mellem de to Kommuner, men derimod fortsattes og udbyggedes Samarbejdet imellem dem ikke desto mindre paa forskellig Vis. Navnlig maa nævnes, at København siden 1911 i stigende Omfang har forsynet Frederiksberg med Vand, og at Københavns Kommune siden 1919 har overtaget Driften af Sporvejs- og Omnibuskørslen paa Frederiksberg Kommunes Grund.

Efterkrigsaarenes økonomiske Vanskeligheder for København, bl. a. den store Arbejdsløshed, den udvidede Forsorgslovgivning m. m. bevirkede imidlertid, at Forholdet til Frederiksberg trængte sig meget stærkt paa. Takket være sit stagnerende Folketal og sin Stilling som Velhaverkommune kom Frederiksberg langt lettere gennem Depressionsaarene end København. Dette viste sig f. Eks. deri, at Frederiksberg som Følge af et gunstigt Regnskabsresultat i 1921/22 kunde tilbagebetale sine Borgere en Del af den erlagte kommunale Skat, medens København maatte benytte sit regnskabsmæssige Overskud bl. a. til at styrke sin Virksomhed overfor Bolignøden og Arbejdsløsheden.

Under Budgetdebatten i Borgerrepræsentationen i Efteraaret 1924 var Forholdet til Frederiksberg igen stærkt fremme, og denne Gang resulterede det i, at der paa Opfordring fra Magistraten nedsattes et Udvalg af de to Kommuners Kommunalbestyrelsesmedlemmer til Undersøgelse og Løsning af Spørgsmaalet om en retfærdig Fordeling af Kommunernes Udgifter til de almindelige sociale og kommunale Forhold[1]).

I Udvalget hævdede Københavns Kommunes Repræsentanter, at den frederiksbergske Befolknings økonomiske Sammensætning bevirkede, at Frederiksberg havde større Skatteindtægter og mindre Udgifter, navnlig til sociale Formaal, end hvad der var Tilfældet i København, hvilket igen medførte en urimelig stor Belastning af Københavns Kommunes Økonomi og dermed af dens Rentekonto. Denne Fordel, som Frederiksberg havde paa Københavns Bekostning, var igen Aarsagen til, at Frederiksberg kunde holde en lavere Indkomstskat end København samtidig med, at Frederiksberg kunde konsolidere Kommunens Stilling ved at foretage rigeligere Henlæggelser end København. Dette var en Urimelighed, en Forfordeling af den store Kommune og burde udlignes derved, at Frederiksberg som Kompensation til København udredede et Beløb, der paa det Tidspunkt, da Udvalget sluttede sit Arbejde ved Udgangen af 1926, blev anslaaet til ca. $3^{1}/_{2}$ Mill. Kr. aarlig. — De københavnske Krav vandt dog langtfra Genklang hos den frederiksbergske Delegation, der hævdede, at den økonomiske Forskel i de to Kommuners Forhold alene var at søge i, at København opkrævede for lave Ejendomsskatter, i den ugunstige Stilling som Staten i forskellige Tilskudslove m. v. havde givet København i Sammenligning med det øvrige Land og i den større Økonomi, hvormed Frederiksberg blev styret.

Forhandlingerne afsluttedes herefter uden andet Resultat end Enighed om Gen-

[1]) Frederiksberg rejste Spørgsmaalet, om Gjentofte Kommune ikke burde indbydes til at deltage i Forhandlingerne, men dette afvistes af København.

nemførelsen af visse tekniske Opgaver. — Borgerrepræsentationens Flertal mente dog ikke at kunne lade Sagen bero herved, hvorfor det vedtog en Opfordring til Magistraten om at foretage de fornødne Forarbejder til Udformningen af en Henvendelse til Staten om en Sammenslutning af de to Kommuner og til paa det belejlige Tidspunkt at fremsætte Forslag til Kommunalbestyrelsen om en saadan Henvendelse.

En generel Ordning af de to Kommuners indbyrdes Forhold ved Forhandling imellem dem maatte altsaa nu betragtes som udelukket, men Københavns Kommunalbestyrelse havde dog ikke opgivet Haabet om paa et specielt Omraade, nemlig Erhvervsbeskatningens, hvor saavel økonomiske som tekniske Hensyn i høj Grad talte for en Ændring af de bestaaende Regler, at naa til Forstaaelse med Frederiksberg om en mere rationel Fremgangsmaade. Til Løsning af denne Sag nedsatte Kommunalbestyrelsen i 1928 et Fællesudvalg til Forhandling med Frederiksberg om et af Københavns Skattedirektorat udarbejdet Forslag til Lov om Erhvervsskat til København og Frederiksberg som Erhvervskommune. Forslagets Gennemførelse vilde betyde en Merindtægt for København paa $^3/_4$ Million Kr. — Frederiksberg Kommunalbestyrelse erklærede sig villig til at deltage i Forhandlingerne med Fællesudvalget, men opstillede som Betingelse herfor, at København, saafremt det lykkedes at opnaa Enighed om Erhvervsskatten, dermed vilde anse Forholdet mellem de to Kommuner ordnet for en Aarrække, saaledes at der ikke indenfor det aftalte Tidsrum skulde kunne stilles yderligere Krav til Frederiksberg.

Da Fællesudvalget ikke mente at kunne gaa ind paa de frederiksbergske Krav, endte Forhandlingerne om Sagen resultatløse, og Københavns Kommunalbestyrelse saa herefter ingen anden Udvej end at henvende sig til Statsmagten med en Anmodning om dennes Medvirken til en Ordning af de to Kommuners indbyrdes Forhold.

I Begyndelsen af 1930 anmodede Kommunalbestyrelsen herefter Regeringen om at nedsætte en Kommission med den Opgave at undersøge Betingelserne for Etableringen af et til Københavns og Frederiksbergs bymæssige Forbindelse svarende Fællesskab i kommunal Henseende og tilvejebringe det fornødne Grundlag for en eventuel Fremsættelse af Lovforslag om et saadant Fællesskab. Svaret herpaa blev imødekommende, og i April samme Aar nedsatte Indenrigsministeren en Kommission, der fik til Opgave at fremskaffe Grundlag for en Bedømmelse af, i hvilket Omfang økonomiske, sociale, tekniske og andre Forhold mellem København og Frederiksberg Kommune maatte gøre et nærmere kommunalt Fællesskab mellem de to Kommuner ønskeligt, og hvorledes et saadant Fællesskab da vilde være at ordne. Kommissionens Formand og Sekretær (sidstnævnte var tillige Medlem af Kommissionen) udnævntes af Ministeriet, medens de to Kommunalbestyrelser udpegede de øvrige Medlemmer blandt deres højeste Embedsmænd.

Kommissionen afsluttede sit Arbejde i Sommeren 1935, og Resultatet af dette blev forelagt som: *Betænkning vedrørende København og Frederiksberg*[1]). I særlige Afsnit redegjorde henholdsvis København og Frederiksbergs Repræsentanter i Kommissionen for deres Syn paa Problemet, og endelig fremsatte Statens Repræsentanter i Kommissionen,

[1]) Betænkning vedrørende København og Frederiksberg, afgivet af den af Indenrigsministeriet under 30. April 1930 nedsatte Kommission (Kbhvn. 1935).

(Formanden og Sekretæren) deres Opfattelse af, hvorledes det fremtidige Fællesskab mellem Kommunerne burde ordnes samt et Forslag til økonomisk Udligning m. v. mellem København og Frederiksberg.

For de københavnske Kommissionsmedlemmer var Sagen enkelt og klar; da de to Kommuner udgør et fælles Bysamfund, hvis Fundament er Københavns Beliggenhed og Udvikling gennem Tiderne, maatte den rationelle Løsning være en Sammenslutning af København og Frederiksberg til een Kommune. Herved vilde de økonomiske og sociale Uligheder Kommunerne imellem kunne udjævnes, og det tekniske Administrationsapparat kunde forenkles og faa en bedre Udnyttelse. Naar Frederiksberg er bedre økonomisk stillet end København, skyldes dette ikke, at København, saaledes som det undertiden var blevet paastaaet, er dyrere administreret end Frederiksberg — tværtimod var Forholdet det omvendte — men udelukkende, at Frederiksberg er Bopælskommune for de mere velstillede Befolkningslag, hvilket giver den saavel en større økonomisk Bæreevne som mindre Udgifter end København. Og Misforholdet har været stadig stigende, hvilket har ført til, at medens Udskrivningen af personlige Skatter i det hele og store var ens i begge Kommuner indtil 1922/23, saa kunde Frederiksberg i Aarene herefter udskrive sine personlige Skatter med en lavere Procent af Grundbeløbet end København, og medens Forskellen til at begynde med kun beløb sig til 10 pCt., var den i 1934/35 steget til 50 pCt. De københavnske Repræsentanter sluttede deres Indlæg med følgende Ord: »Som København og Frederiksberg er een By og eet Erhvervssamfund, bør de ogsaa være een Kommune«. (Betænkningen S. 42).

Fra de frederiksbergske Kommissionsmedlemmer blev de københavnske Paastande kraftig imødegaaet; man vilde vel ikke benægte, at Frederiksberg var gunstigere stillet end København, men langtfra i det Omfang, som det blev paastaaet. Og at Frederiksberg paa visse Omraader skulde være en dyrere administreret Kommune, viste man ganske fra sig, ligesom en Paastand om, at Frederiksberg skulde have forsømt visse Opgaver, navnlig vedrørende Byplanlægning og Trafikforhold. Iøvrigt henviste man til, at der paa en lang Række Omraader var gennemført enten fælles Drift eller et fuldt ud tilfredsstillende Samarbejde; dette gjaldt saaledes med Hensyn til Vandindvinding, Kloaker, Sporvejs- og Omnibusdrift og paa adskillige af de rent administrative Omraader. For de Omraader, hvor dette ikke var Tilfældet, vilde Fællesdrift ikke medføre økonomisk Besparelse. En Indlemmelse af Frederiksberg i København betegnedes som »en historisk Vandalisme og et Tab for hele Landets kommunale Liv«, den vilde ikke betyde nogen Udgiftsbesparelse og vilde paa alle Punkter være til Skade for de frederiksbergske Borgere. Med Hensyn til Alternativet: Økonomisk Udligning stillede de frederiksbergske Repræsentanter sig paa det Standpunkt, at hvis denne foretoges alene mellem København og Frederiksberg, vilde dette medføre en Bortflytning af de velsituerede fra Frederiksberg til Gjentofte Kommune og i Løbet af en kortere Aarrække føre til et forarmet Frederiksberg. En Udligning maatte derfor nødvendigvis ogsaa omfatte Gjentofte Kommune, og dette var en absolut Betingelse for, at Frederiksberg kunde gaa ind paa en Realitetsbehandling af Udligningstanken.

Paa eget Initiativ havde Frederiksberg tilvejebragt og i Betænkningen faaet optaget en Redegørelse for Gjentofte Kommunes Stilling i Hovedstadssamfundet, og det blev heri paavist, at den Kløft, der i økonomisk Henseende bestod mellem København paa den ene Side og mellem Frederiksberg og Gjentofte Kommune paa den anden Side, allerede nu var dybest for Gjentofte Kommunes Vedkommende. Og da Frederiksberg befolkningsmæssig set stagnerede, medens Gjentofte var i stærk Vækst, tydede alt paa, at de Problemer, der var rejst mellem København og Frederiksberg, og som for de flestes Vedkommende ogsaa eksisterede mellem København og Gjentofte, i Fremtiden vilde blive endnu mere brændende for de to sidste Kommuners Vedkommende.

Statens Repræsentanter i Kommissionen (Formanden og Sekretæren) pegede i deres Udtalelse paa, at Undersøgelsen af de to Kommuners økonomiske Stilling havde vist, at Aarsagerne til den foreliggende økonomiske Ulighed navnlig var at søge paa Indtægtssiden i Kommunernes Regnskaber, medens Udgifterne taget som Helhed ikke var af væsentlig forskellig Højde pr. Indbygger i de to Kommuner. Endvidere fremhævede de den forskellige Udvikling, der gennem de senere Aar var foregaaet i de to Kommuners økonomiske Struktur, og som igen havde medført en højst ulige Fordeling af de kommunale Byrder set i Forhold til Kommunernes Bæreevne. Ligesom de københavnske Kommissionsmedlemmer pegede Statens Repræsentanter paa den store og stadig stigende Forskel i de to Kommuners Skatteudskrivning; i de tre Skatteaar 1932/33–34/35 havde København saaledes maattet udskrive sin personlige Indkomstskat med 100, 100 og 120 pCt. af Grundbeløbet, medens de tilsvarende Tal for Frederiksberg var 55, 65 og 70 pCt. af Grundbeløbet. En saa stor Forskel i den faktiske Beskatning kunde ikke i Længden opretholdes overfor en Befolkning, der skulde leve og have sit Erhverv inden for det samme Bysamfund.

Med Hensyn til Fremtiden tydede alt paa, at den Udvikling, som havde fundet Sted igennem de senere Aar, vilde fortsætte og endda i et stigende Tempo, saafremt der ikke blev truffet Foranstaltninger til paa virksom Maade at modvirke en fortsat økonomisk Forskydning Kommunerne imellem. De bestaaende kommunale Forhold kunde i Løbet af faa Aar medføre saa store økonomiske og sociale Forskydninger mellem de to Kommuner, at Virkningen kunde blive skæbnesvanger, saavel for Københavns Kommune som saadan som for de Erhverv og Værdier, der fandtes indenfor Københavns Omraade. Hertil kom, at ogsaa Hensynet til en fuldt betryggende Løsning af de tekniske Problemer talte for, at der blev gennemført en Ændring i den bestaaende Tilstand.

Som den mest rationelle Løsning gik Statens Repræsentanter principielt ind for Sammenslutningen af København og Frederiksberg til én Kommune, men da de frederiksbergske Repræsentanter saa ganske afgjort tog Afstand fra Tanken herom, opstillede de to Kommissionsmedlemmer det førnævnte Forslag til økonomisk Udligning og teknisk Samarbejde mellem Kommunerne. Herved bevaredes Kommunernes Selvstændighed samtidig med, at det bestaaende Modsætningsforhold udjævnedes paa de Omraader, hvor det stærkest gjorde sig gældende.

Forslaget tilsigtede en *Indtægtsudligning*, saaledes at de to Kommuner fik lige An-

del pr. Indbygger i et efter en fælles Norm beregnet Udbytte af Indkomst- og Ejendomsbeskatningen (Udligning af Bæreevnen) og en *Udgiftsudligning*, dog kun vedrørende de sociale Udgifter og deres Administration. Endvidere indeholdt Forslaget forskellige Bestemmelser om Samarbejde paa de tekniske Omraader, som er af afgørende Betydning for Bysamfundets Udvikling. — Den økonomiske Udligning mentes herved at være baseret paa et saadant Grundlag, at den enkelte Kommune ikke ved sine Dispositioner skulde kunne øve afgørende Indflydelse paa de Faktorer, der var bestemmende for Udligningsbeløbets Størrelse. Endvidere mente Forslagsstillerne, at Ordningen i sine Virkninger var saa elastisk, at Udligningsbeløbet automatisk vilde følge de økonomiske og sociale Forskydninger, der fremtidig vilde finde Sted mellem Kommunerne.

Forslaget blev i det væsentlige tiltraadt af de to Kommuners Repræsentanter i Kommissionen, fra Frederiksbergs Side dog med det Forbehold, at Ordningen ogsaa kom til at omfatte Gjentofte Kommune og kun blev foretaget som en Udligning af Indtægterne.

Til Slut udtalte den *samlede* Kommission, at den var enig i ». . . at det Betænkningen ledsagende Forslag til økonomisk Udligning m. v. mellem København og Frederiksberg vil kunne afgive et egnet Grundlag for Tilvejebringelsen af en Løsning, som alene tager Sigte paa økonomisk Udligning og teknisk Samarbejde mellem Kommunerne, idet der dog for de frederiksbergske Medlemmers Vedkommende henvises til de af dem i deres Udtalelse angaaende Forslaget tagne Forbehold« (Betænkningen S. 116).

Efter at der i Kommissionen var opnaaet en vis Enighed om, at en Udligningsordning maatte anses for den rimeligste Løsning, var det naturligt for Statsmagten at søge Spørgsmaalet løst ad denne Vej, dog saaledes, at der blev taget Hensyn til det af de frederiksbergske Medlemmer fremsatte Ønske om, at ogsaa Gjentofte Kommune blev inddraget under Ordningen. — I Eftersommeren 1935 nedsatte Ministeriet et nyt Udvalg, det saakaldte »Gentofteudvalg«, der fik til Opgave at fremkomme med Forslag om Formerne for Gjentofte Kommunes Indpasning i den Ordning, der var bragt i Forslag om økonomisk Udligning mellem København og Frederiksberg. I Januar 1936 forelaa Betænkningen herom[1]); Gjentofte Kommunes Repræsentanter i Udvalget protesterede bestemt mod Kommunens Inddragen i Ordningen, men deltog iøvrigt sagligt i Behandlingen og Udformningen af et Udligningsforslag omfattende alle tre Hovedstadskommuner. — Det i Udvalgsbetænkningen opstillede Udligningsforslag svarede principielt i det hele og store til det, der var udarbejdet af Formanden for København–Frederiksberg Kommissionen. Af Hensyn til det i Gjentofte Kommune gældende Skattesystem (den kommunale Opholdskommuneskat lignedes efter Formue og Lejlighed) var der dog indført visse Lempelser for denne Kommune, saaledes at der indenfor en tiaarig Periode aabnedes Mulighed for Gennemførelse af en jævn Overgang til den samme Beskatningsform som i København og paa Frederiksberg.

Ministeriet var nu i Besiddelse af det tilstrækkelige Materiale til, at Sagen med tilhørende Lovforslag kunde indbringes for Rigsdagen. I Februar 1936 forelagdes

[1]) Betænkning afgivet af Gentofteudvalget af 1935 (Kbhvn. 1936).

Udligningsforslaget sammen med et Forslag til Lov om en fælles-kommunal Udligningsfond. Det sidste Forslag tilsigtede at tilvejebringe større Ligelighed i den kommunale Beskatning, der varierede stærkt fra Kommune til Kommune, men da dette Forslag ikke eller i alt Fald kun i ringe Grad mentes at ville berøre den forholdsvise Ulighed de tre Kommuner imellem, overflødiggjorde »Landsudligningen« ikke den særlige Hovedstadsudligning.

Efter en lang og indgaaende Debat i Rigsdagen vedtoges den 31. Marts 1937 *Lov om økonomisk Udligning m. v. mellem Københavns Kommune og Frederiksberg og Gentofte Kommuner*. Paa enkelte, men ganske vist væsentlige Punkter, var det i Gentofteudvalgets Betænkning opstillede Forslag undergaaet Ændringer; saaledes var Udgiftsudligningen forsvundet, og i Stedet for at foretage Udligningen for alle tre Kommuner under ét, skulde Udligningen først foretages mellem København og Frederiksberg og derefter mellem København og Gjentofte Kommune.

Udligningstilsvaret i Forholdet København–Frederiksberg kom saaledes til at indgaa i de københavnske Tal, der danner Basis for Udligningen mellem København og Gjentofte Kommune.

Medens Bortfaldet af Udligningen af de sociale Udgifter var en Imødekommelse af det frederiksbergske Krav om en Udligning alene baseret paa Indtægterne, saa betød Overgangen til en »tosidig« i Stedet for en »tresidig« Udligning utvivlsomt en Begunstigelse af Gjentofte Kommune paa Frederiksbergs Bekostning. Den blev da ogsaa kraftig kritiseret af den frederiksbergske Kommunalbestyrelse, der i en Skrivelse til det Rigsdagsudvalg, der behandlede Lovforslaget, hævdede, at Udligningen i to Tempi i Forbindelse med Erhvervsbeskatningens Bortfald stillede Frederiksberg ugunstigere, end Tilfældet vilde være, hvis Gjentofte slet ikke var med i Ordningen.

Udligningen, der herefter udelukkende er baseret paa Indtægterne, tilsigter da, at det samlede Nettoudbytte pr. Indbygger af en Række Skatteindtægter i hver af Kommunerne efter Udligningen bliver det samme som det tilsvarende Udbytte pr. Indbygger i København–Frederiksberg tilsammen og i København–Gjentofte tilsammen. Da Udligningen, som det fremgaar af det følgende, ikke omfatter Kommunernes *samtlige* Indtægter, ligesom ogsaa kun en Del af Udgifterne indgaar i Udgiftstallet, medfører Udligningen ikke nødvendigvis ensartet Beskatning i de tre Kommuner. For Skatteaaret 1937/38 blev Skatten i København, Frederiksberg og Gjentofte saaledes udskrevet med henholdsvis 100, 60 og 80 pCt. af Grundbeløbet, for Skatteaaret 1938/39 med 100, 70 og 85 pCt., og for Skatteaaret 1939/40 var Procenterne 110, 70 og 85.

Den nærmere Fremgangsmaade er i Hovedtrækkene følgende:

I. Udligningen mellem København og Frederiksberg. Først findes et *Udgiftstal* og et *Skattetal*. Ved Udgiftstallet forstaas Beløbet pr. Indbygger i de to Kommuner tilsammen af begge Kommuners Udgifter til Centraladministrationen, sociale Formaal (herunder Arbejdsanvisning), Hospitalsvæsen, Sindssygevæsen, Sundhedsvæsen og Skolevæsen. Hvis kommunale Udgifter, der ikke indgaar i Udgiftstallet, bortfalder grundet paa Lovændringer, skal der ske en vis Reduktion af Udgiftstallet. Politiets og Fængselsvæsenets Overgang til Staten fra 1. April 1938 medførte herefter, at Ud-

giftstallet reduceredes med Kommunernes Lettelse i Politiudgifterne. Ved Skattetallet forstaas det samlede Nettoudbytte pr. Indbygger af de to Kommuners Opholdskommuneskat, Erhvervsskat, Selskabsskat og Ejendomsbeskatning, opgjort paa en for begge Kommuner ens Basis[1]).

For hver Krone, som Kommunernes Udgiftstal for det paagældende Regnskabsaar er lavere eller højere end 100 Kr., henholdsvis nedsættes eller forhøjes det samlede Grundbeløb af Opholdskommuneskatten med 1 pCt., og for hver Krone, som Kommunernes Skattetal er lavere eller højere end 100 Kr., henholdsvis forhøjes eller nedsættes Grundbeløbet med 1 pCt. Til det paa denne Maade beregnede Udbytte af Opholdskommuneskatten lægges Udbyttet af Selskabsskat og Ejendomsskatter, og herefter udregnes det samlede Skatteudbytte pr. Indbygger i hver af de to Kommuner. Den af Kommunerne, der har den største Skatteindtægt pr. Indbygger, tilsvarer herefter den anden Kommune et Beløb, der udfindes ved at multiplicere Kommunens Indbyggertal med det Krone-Beløb, hvormed Kommunens Skatteindtægt pr. Indbygger overstiger Skatteindtægten pr. Indbygger for begge Kommuner under ét.

For at anskueliggøre det her refererede, opstilles nedenfor Beregningerne vedrørende Udligningen for Skatteaaret 1939/40.

	Kbhvn.	Fr.berg	Tilsammen
Det beregnede Udgiftstal:			
Ialt ..... (1000 Kr.)	—	—	90.814
pr. Indbygger ..... (Kr.)	—	—	112
Det beregnede Skattetal:			
Grundbeløb af Opholdskommuneskat og Erhvervsskat ..... (1000 Kr.)	55.153	16.127	71.280
Selskabsskat og Ejendomsskatter ..... (1000 Kr.)	27.320	4.395	31.715
Skattetal ialt ..... (1000 Kr.)	82.473	20.522	102.995
— pr. Indbygger .... (Kr.)	—	—	127

Da Udgiftstallet er 12 Kr. højere end 100, skal Grundbeløbet af Opholdskommuneskatten forhøjes med 12 pCt., og da Skattetallet er 27 Kr. højere end 100, skal Grundbeløbet nedsættes med 27 pCt., d. v. s. $100 + 12 \div 27 = 85$. Ved Udligningen skal der saaledes regnes med 85 pCt. af Grundbeløbet af Opholdskommuneskatten, og herefter bliver Nettoudbyttet af de Skatteindtægter, der skal anvendes ved Udligningen, følgende:

	Kbhvn.	Fr.berg	Tilsammen
Opholdskommuneskat og Erhvervsskat ... (1000 Kr.)	47.267	13.705	60.972
Selskabsskat og Ejendomsskatter ..... (1000 Kr.)	27.320	4.395	31.715
Ialt ..... (1000 Kr.)	74.587	18.100	92.687
pr. Indbygger. (Kr.)	107,14	158,33	114,36

[1]) Ved Opgørelsen medregnes ikke Erhvervsskat udredet til Frederiksberg Kommune af Beboerne i Gjentofte Kommune. Imellem disse to Kommuner bibeholdtes Erhvervsskatten, medens den bortfaldt mellem København og Frederiksberg og mellem København og Gjentofte Kommune (Lovens §§ 4 og 8).

Frederiksbergs Indtægter er herefter de største, hvorfor den for hver af sine Indbyggere skal tilsvare København et Beløb paa Kr. 158,33 ÷ 114,36 = 43,97 Kr. Da Frederiksbergs Indbyggertal androg 114.317, bliver Kommunens samlede Udligningstilsvar til København 114.317 × 43,97 = *5.027.000 Kr.*

II. Udligningen mellem København og Gjentofte Kommune. I det hele og store foretages Udligningen mellem København og Gjentofte efter tilsvarende Regler som mellem København og Frederiksberg, men der er dog visse Afvigelser, dels paa Grund af Gjentoftes Tilknytning til Amtskommunen, og dels fordi Gjentoftes Indkomstbeskatning var forskellig fra Københavns og Frederiksbergs. Endelig indrømmedes der som tidligere nævnt Gjentofte en vis Nedsættelse af Udligningstilsvaret, dog kun til og med Skatteaaret 1944/45. — Idet der erindres om, at Regnskabsaarets Udligningstilsvar i Forholdet København–Frederiksberg indgaar i Beregningen af Københavns og Gjentoftes Skattetal, skal der angaaende de ovenfor nævnte Afvigelser oplyses følgende.

Ved Beregningen af Udgiftstallet i Gjentofte Kommune skal der i et vist Omfang tages Hensyn til den Del af Amtskommunens Udgifter til Hospitals- og Sundhedsvæsen, der er afholdt ved Beskatning af Gjentofte.

Fra og med Skatteaaret 1937/38 tilvejebringes en Overgang til det københavnske Skattesystem, derved at der i Gjentofte gennemføres en Ratebeskatning, der Aar for Aar bringes nærmere til den københavnske, og saaledes at Paaligningen af Personlig Indkomstskat til Gjentofte Kommune fra og med Skatteaaret 1945/46 sker efter en ganske tilsvarende Skala som i København og paa Frederiksberg. Endelig nedsættes Gjentoftes Udligningstilsvar med 25 pCt. i Skatteaarene 1937/38–38/39, med 20 pCt. i de næste to Skatteaar, med 15 pCt. i de derefter følgende to Skatteaar og endelig med 10 pCt. i Skatteaarene 1943/44–44/45. For de tre sidste Perioder kan Nedsættelsen dog ikke overstige henholdsvis 20, 15 og 10 pCt. af Udligningstilsvaret for Skatteaaret 1938/39.

For de Aar, hvor Udligningen har været gældende, har Københavns Kommune modtaget følgende Udligningstilsvar fra de to Kommuner.

	1937/38 1000 Kr.	1938/39 1000 Kr.	1939/40 1000 Kr.	1940/41 1000 Kr.
Fra Frederiksberg	5.680	5.377	5.027	6.147
Fra Gjentofte Kommune	5.540	5.239	5.218	6.250
Ialt ...	11.220	10.616	10.245	12.397

Men Udligningsordningen betød som tidligere nævnt, at København mistede Erhvervsskatten fra Frederiksberg og Gjentofte. I Aarene forud havde denne andraget et samlet Beløb paa ca. 5 Mill. Kr., men efter de nye Erhvervsskatteregler, der traadte i Kraft den 1. April 1938, vilde Erhvervsskatten fra Frederiksberg og Gjentofte have andraget et adskilligt højere Beløb. Fra visse Sider er det endda blevet paastaaet, at København vilde have faaet mindst lige saa meget i Erhvervsskat fra de to Kommuner, som disse nu maa erlægge i Udligningstilsvar. Hvorvidt dette sidste er rigtigt, faar staa hen, men det er vel værd at gøre opmærksom paa, at Udligningsordningen

rammer alle Skatteydere i de to Kommuner, medens Erhvervsbeskatningen havde fritaget ikke alene de Mennesker, der havde deres Erhverv i Bopælskommunen, men ogsaa adskillige velstillede Skatteydere, hvis Indkomster bestaar af Renteindtægt, Pension o. l., fra at deltage i Beskatningen til København. Udligningsordningen betyder med andre Ord, at Frederiksberg og Gjentofte ikke mere er Skattely, men at alle Skatteydere i de to Kommuner kommer til at deltage i Beskatningen til den store Moderkommune, der i væsentlig Grad betinger de to mindre Kommuners Trivsel og Velstand.

Det betydelige Byggeri, der i de sidste Aartier har fundet Sted i de københavnske Yderdistrikter i Forbindelse med Anlægget af Parker, Sportspladser m. m., har beslaglagt de hidtil ubenyttede Arealer indenfor Byens Grænser i et saadant Omfang, at Spørgsmaalet om Fremskaffelse af Arealer i fornødent Omfang med den fremtidige Udvikling for Øje gennem adskillige Aar har været brændende. At der ikke paa Byens Territorium kan fremskaffes Arealplads til Dækning af Kommunens Behov frem i Tiden, har for længst staaet Bystyret klart, og Københavns Kommune har da ogsaa gennem adskillige Aar foretaget betydelige Grundkøb i Nabokommunerne. I Aarene 1929–37 har Kommunen saaledes købt Ejendomme med et samlet Areal paa c. 1.900 ha i Lyngby, Gladsaxe, Hvidovre, Herlev, Brøndbyerne, Glostrup og Ballerup Kommune. Af det her nævnte Areal ligger c. 570 ha i Lyngby og c. 300 ha i Gladsaxe Kommune. Af Lyngby-Taarbæk Kommune ejer Københavns Kommune, naar der ses bort fra Skov- og Vandarealer, over en Fjerdedel og af Gladsaxe Kommunes Areal henved en Ottendedel[1]). — Disse betydelige Grundkøb har utvivlsomt bidraget deres til, at Tanken om et snævrere Samarbejde, eventuelt en Sammenslutning mellem København, Lyngby–Taarbæk og Gladsaxe Kommune, fæstnede sig mere og mere. Efter at Sagen gennem nogen Tid mere uofficielt havde været drøftet mellem enkelte af de tre Kommuners ledende Politikere, blev Sagen ført offentlig frem, og i Februar 1928 nedsattes et Fællesudvalg af Kommunalbestyrelsesmedlemmer fra de tre Kommuner til Drøftelse af Spørgsmaalet. Forhandlingerne skred dog kun langsomt frem, selvom der paa forskellig Vis arbejdedes med Sagen. Gladsaxe Kommunes Sogneraad var meget ivrig for en snarlig Løsning af Sagen, men i København var man efterhaanden blevet noget tilbageholdende udfra det Standpunkt, at Forholdet til Frederiksberg og Gjentofte Kommune først maatte bringes til endelig Afslutning.

Efter at der i Vinteren 1937 var skabt Sikkerhed for, at Udligningsloven vilde blive gennemført, gik Gladsaxe Kommune meget stærkt ind for en Sammenslutning med København, idet man erklærede, at en stor Del af Gladsaxe Kommunes Beboere foretrak dette fremfor en økonomisk Udligning. Efter at Loven om Hovedstadsudligningen var vedtaget, forespurgte man fra København om Lyngby–Taarbæks Stilling til Sagen, men Svaret paa denne Forespørgsel blev, at Sagen ikke længere havde nogen Interesse. Forhandlingerne førtes herefter alene mellem København og Gladsaxe Kommune, og i Løbet af Foraaret 1939 var man naaet saa vidt, at der var udar-

[1]) Lyngby-Taarbæk Kommunes Areal er 3.867 ha, men heraf optages 1.698 ha af Skov- og Vandarealer.

bejdet et Udkast til Lovforslag om de to Kommuners Sammenslutning. Hele Sagen var herefter saa afklaret, at den med det første kunde oversendes til Statsmagten, og da de to Kommuners politiske Organer var enige, maatte det forventes, at Sammenslutningen mellem Kommunerne vilde blive gennemført.

Imidlertid indtraf der en Begivenhed, der midlertidig bevirkede en Standsning i Sagens Afgørelse, idet Indenrigsministeriet i Januar 1939 besluttede at nedsætte en Kommission med den Opgave »at overveje og stille Forslag om, hvilke Ændringer i de bestaaende kommunale Forhold den stedfundne økonomiske, tekniske og befolkningsmæssige Udvikling i Hovedstadsomraadet maatte gøre ønskeligt, herunder ogsaa, hvilke Omlægninger af Københavns Amtsraadskreds, der maatte vise sig hensigtsmæssige«, og opfordrede Københavns Kommunalbestyrelse til at udpege Medlemmer hertil. Herefter var det naturligvis hensigtsløst at fortsætte Forhandlingerne mellem de to Kommuner alene, uanset at disse var ført meget langt frem i Retning af Enighed, og det besluttedes at indstille Forhandlingerne.

Denne Kommission, »Hovedstadskommissionen«, har arbejdet med Sagen siden da, men det siger sig selv, at Krigsudbrudet i Efteraaret 1939 og de mange Opgaver, der dermed stilledes de kommunale Raads Medlemmer, i alt Fald for en Tid maatte skyde Spørgsmaalet om Hovedstadssamfundets Ordning noget i Baggrunden. Under de forhaandenværende Forhold maa det derfor forventes, at denne saare vigtige Sag kommer til at vente et Stykke Tid endnu paa sin Afgørelse. At Spørgsmaalets Løsning byder paa adskillige vanskelige økonomiske Problemer er aabenbart; Københavns Amtsraadskreds omfatter Landkommuner med 179.000 Indbyggere, hvoraf ca. 169.000 lever under bymæssige og kun ca. 10.000 under egentlige landkommunale Forhold. Et Forsøg paa at give en betydelig Part af Forstadsbebyggelsen i alt Fald en vis økonomisk Tilknytning til Hovedstadssamfundet kan ikke undgaa at paavirke vitale Interesser i Amtsraadskredsen og dermed i de af Kommunerne, der bliver holdt udenfor en eventuel Nyordning. Det synes dog givet, at det er af væsentlig Betydning for hele Hovedstadsomraadets erhvervs- og befolkningsmæssige Udvikling, at der skabes en Fællesordning med Hensyn til Tilrettelæggelse af den byplanmæssige Ordning, Trafikforbindelser, erhvervsmæssig Fordeling o. l.

Adskillige Problemer maa derfor ordnes, før det nye Hovedstadssamfund kan komme til Verden, men hvordan den endelige Løsning vil blive, kan der paa dette Tidspunkt, hvor nærværende Værk udsendes, ikke siges noget om.

KØBENHAVNS KOMMUNES ØKONOMI

Fremstillingen af *Københavns Kommunes Økonomi* i Hundredaaret 1840–1940 falder i følgende 4 Hovedafsnit: I) Kommunens samlede Udgifter og Indtægter, II) De kommunale Skatter og Afgifter, III) De kommunale Virksomheders Udgifter og Indtægter og IV) Kommunens Status.

Foruden de i de enkelte Afsnit særlig nævnte Kilder bygger Fremstillingen i første Række paa Kommunens officielle aarlige Regnskab og Beretning, der i 1940 for saa vidt ogsaa kan siges at holde Jubilæum, som dette aarlige Regnskab i alle de hundrede Aar er udsendt i Henhold til 1840-Anordningens § 40, der siger: »Strax efterat alle Stadens Regnskaber ere aflagte, foranstaltes ved Trykken offentliggiort et summarisk Regnskab over enhver Green af Bestyrelsen tilligemed en Generalbalance over samtlige Regnskaber, der udviser Beholdningen af Stadens Formue, ledsaget af oplysende Forklaringer. I Forbindelse hermed bekiendtgiøres, hvad der ellers i Aarets Løb er forefaldet, og hvis Offentliggiørelse kan være tienlig til at giøre Borgerne bekiendte med Communaltilstanden og Communalbestyrelsen — — — — «

Endvidere har Borgerrepræsentationens Forhandlinger og særlig Budgetudvalgets Betænkninger tjent som Grundlag for Fremstillingen.

Det bemærkes, at Fremstillingen her i Overensstemmelse med det i Forordet anførte, hverken omfatter de rent forfatningsmæssige Bestemmelser vedrørende Styrelsen af Kommunens økonomiske Anliggender eller de administrative Bestemmelser vedrørende de formelle Regler for Kommunens Regnskab og Revision.

Vedrørende Spørgsmaalet om Prisniveauets Betydning for Kommunens Regnskab bemærkes, at det for Aarene før Verdenskrigen kun var i forholdsvis mindre Grad, at Prissvingningerne paavirkede det samlede Udgiftstal sammenlignet med den Betydning, som andre Faktorer, f. Eks. nye Opgavers Opstaaen eller Udbygningen af ældre kommunale Virksomheder, havde for Kommunens Økonomi. Det er først i Aarene under og efter Krigen 1914–18, at Prisniveauets Bevægelser, f. Eks. gennem de pristalsregulerede Lønninger, bliver af virkelig Betydning for Kommunens Økonomi. Men ved Prisniveauets Bevægelser gør der sig flere modgaaende Kræfter gældende paa Kommunens Regnskab. Et faldende Prisniveau kan saaledes betyde lavere Udgifter til Lønninger, Vareindkøb og lign., men maaske større sociale Udgifter grundet bl. a. paa stigende Arbejdsløshed, og samtidig kan et lavere Indkomstniveau for Borgerne betyde faldende Skatteindtægter for Kommunen. I det følgende er der derfor for de ældre Aar kun rent forbigaaende gjort opmærksom paa de mest betydende Ændringer i Prisniveauet, og for Aarene efter 1914 er rent oversigtsmæssigt gengivet Detailprisniveauets Bevægelser fra Aar til Aar, men en egentlig Omregning af Regnskabstallene efter »Pristallet« har man ikke anset for formaalstjenlig.

I. KOMMUNENS SAMLEDE UDGIFTER OG INDTÆGTER

At give en ubrudt Fremstilling af Kommunens samlede Udgifter og Indtægter i Hundredaarsperioden kan hverken af formelle eller reelle Grunde lade sig gøre. Af formelle Grunde ikke, fordi Kommunens Regnskabsform er ændret flere Gange i Periodens Løb, og af reelle Grunde ikke, fordi Kommunens Størrelse, baade med Hensyn til Areal og Folketal, Prisniveauet og ikke mindst de kommunale Opgavers Art og Omfang i den Grad har ændret sig, at en direkte Sammenligning mellem Periodens Begyndelse og Slutning vil være uden egentlig Mening.

I det følgende er derfor valgt en Inddeling i Perioder, indenfor hvilke det stort set lader sig gøre at sammenligne Tallene paa formelt ensartet Grundlag, og indenfor hvilke de reelle Forskydninger i de ovennævnte Faktorer nogenlunde lader sig overse. Disse Perioder er: 1) Tiden fra 1841, da det første kommunale Regnskab forelaa, til 1861, det sidste Aar under »Skuffesystemet«, 2) Aarene fra 1862 indtil 1. April 1904, da en ny Regnskabsform indførtes, og nye Skattelove tildels traadte i Kraft, 3) Perioden fra 1904/05 til 1919/20, herunder er der ganske kort gjort Rede for den særlige »Dyrtidsøkonomi« i Krigsaarene, og 4) Aarene siden 1920/21 til det sidst foreliggende Regnskab 1939/40.

Det skal tilføjes, at der ikke her gøres Rede for de aarlige Bevægelser paa Kapitalbudgettet eller det ekstraordinære Budget, som det kaldtes i ældre Tider. Resultatet af de betydningsfulde Dispositioner, der er truffet paa dette Omraade, afspejler sig klarest i Afsnittet om Kommunens Status.

1. 1841–1861

Det første Kommunalregnskab, der udsendtes i Henhold til 1840-Anordningens § 40, omfattede Kalenderaaret 1841; først fra 1904/05 har Kommunens Regnskabsaar været fra 1. April til 31. Marts. Det skal tilføjes, at indtil 1859 — efter den nye Kommunallovs Ikrafttræden — findes der ikke noget egentlig detailleret Budget offentliggjort for Kommunen. Ganske vist havde der allerede i 1841 været publiceret en Oversigt over Stadens finansielle Status og Budget, men da Magistraten opfordrede Borgerrepræsentationen til at deltage i Udfærdigelsen af en tilsvarende Oversigt for 1842, svarede denne, at de hidtil udfærdigede Publikationer hverken havde været saa fuldstændige eller saa paalidelige, som den kunde ønske, og at de ikke havde indeholdt andre Oplysninger end de meget summariske, der ifølge Anordningen skulde

meddeles i Kollegialtidende. Borgerrepræsentationen henstillede derfor, at man stillede Magistratens Forslag i Bero, og Magistraten erklærede sig enig i dette Synspunkt.

De Tal for »Samlede Udgifter« og »Samlede Indtægter«, der indeholdes i de officielle Regnskaber for Aarene 1841 til 1861, kan ikke sammenstilles med Tallene for Aarene efter 1861 og endnu mindre med de nyere Regnskabers Tal. Før Kommunalloven af 1857 var den kommunale Forvaltning nemlig ikke samlet under den egentlige Kommunalbestyrelse, men vigtige Administrationer som f. Eks. Fattigvæsenet, Brandvæsenet, Vandvæsenet, Indkvarteringsvæsenet og fra 1844 Brolægnings- og Vejvæsenet var henlagt til særlige Direktioner og Kommissioner. Denne Ordning havde til Følge, at hver af disse Direktioner og Kommissioner blev selvstændige »økonomiske Enheder« saaledes, at ikke alene Udgifternes Afholdelse var henlagt under denne Specialforvaltning, men ogsaa Indtægterne var særlig udsondrede. Som der vil blive gjort nærmere Rede for i Afsnittet om Skatter og Afgifter, opkrævedes der særlige Skatter til hvert af de nævnte Formaal; der var saaledes en Fattigskat, en Vandskat, en Indkvarteringsskat, en Brolægningsafgift o. s. v. I Kommunens Generalregnskab optraadte hver af disse saakaldte Skattebrancher med hver sit Specialregnskab. Udgifterne til den almindelige Administration, Skolevæsenet, Politiet og Vejvæsenet blev derimod afholdt af den saakaldte ordinære Fond. Til denne indgik Indtægterne af Byens Ejendomme og Jorder, forskellige Gebyrer og Afgifter, og hvad der herefter manglede til Dækning af de foran nævnte Udgifter blev udskrevet som en Næringsskat. Andre saakaldte ekstraordinære og uforudseelige Udgifter afholdtes af den ekstraordinære Fond, hvortil atter var henlagt forskellige mindre Fonds.

Om denne indviklede Ordning, der tildels var fastlagt ved kongeligt Reskript af 31. Maj 1814 og kongelig Resolution af 4. December 1844, hedder det i en Betænkning fra Magistraten, at den har medført den »Mislighed, at det har hindret en overskuelig og tydelig Regnskabsførelse, hvoraf altid en mindre heldig Økonomi bliver en Følge«[1]), og en af Reformerne ved 1861-Loven var da ogsaa »*Skuffesystemets*« Afskaffelse.

Selv om det var muligt for Perioden 1841 til 1861 at konstruere noget, der kunde ligne et Driftsregnskab i moderne Forstand, vilde dette kun have en rent teoretisk Interesse. Det var ikke de Tal for de samlede Udgifter og Indtægter, som man ad denne Vej vilde naa til, de daværende Kommunalbestyrelsesmedlemmer beskæftigede sig med. Men Opgaven var at sørge for, at de enkelte nævnte Fonds og Skattebrancher balancerede, og at der var Orden i »Skufferne«, og ikke sjældent laantes der fra den ene »Skuffe« til den anden for at dække eventuelle Underskud. Man skal derfor afstaa fra for disse Aar at opstille en Oversigt over de samlede løbende Udgifter og Indtægter, saaledes som det er gjort for de følgende Perioder.

For dog at give et Indtryk af Størrelsesordenen af de Tal, som Regnskaberne i denne første 20-Aars Periode arbejder med, er i omstaaende Oversigt foretaget et Sammendrag i nogle Hovedposter af Tallene fra Regnskaberne for Aarene 1841, 1845, 1850 og 1855 omregnet i Kronebeløb.

Da Tabellen som sagt nærmest tilsigter at give en Forestilling om de Beløb, som Kommunalbestyrelsen og de nævnte Direktioner og Kommissioner den Gang arbejdede

[1]) B. F. 1860–61, S. 145.

TABEL a.

UDGIFTER	1841	1845	1850	1855
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1. Kommunens almindelige Udgifter[1])	302	296	356	571
2. Udbetalt til selvstændige Brancher:				
a. Vandkommissionen	65	115	117	100
b. Direktionen for Fattigvæsenet	345	303	372	498
c. Renovationsvæsenet	53	51	68	163
d. Vægtervæsenet	59	63	55	55
e. Lygtevæsenet	26	28	39	45
f. Brolægningsvæsenet	72	36	74	156
g. Brandkommissionen	2	3	3	3
Ialt...	622	599	728	1.020
3. Skatter og Afgifter til fremmede Kasser[2])	143	154	282	164
4. Omkostninger ved Skatternes Opkrævning	19	20	25	26
5. Kapitaludgifter:				
a. Indsat til Forrentning, Indkøb af Obligat. etc.	57	25	21	5
b. Laan og Forskud til Tjenestemænd og Kommissioner	15	11	14	40
c. Nye Bygninger og Anlæg	80	159	39	243[3])
d. Tilbagebetaling af Laan og anden Gæld	»	9	120	31
Ialt...	152	204	194	319
6. Kassebeholdning ved Aarets Udgang	9	93	127	168
Tilsammen...	1.247	1.366	1.712	2.268

[1]) Herunder Bruttoudgiften af Stadens Jorder og Ejendomme (bortset fra Bidstrup Gods), Administrationsudgifter, Vejvæsenet, Renteudgifter samt de til Politi, Borgervæbning og Skolevæsen udbetalte Beløb; endvidere Bidragene til Tugthuset og Fødselsstiftelsen.

[2]) Omfatter Tugthusskat, Hesteskat til Fødselsstiftelsen, Præstepenge, Brandkontingent for udenbys Ejendomme, Klubafgift, Indkvarteringsskat, Bidrag for Stænderforsamlingen samt Bomafgift til Militæret; endvidere Krigsskat i 1850.

[3]) Heraf ca. 74.000 Kr. til Præmier i en Konkurrence om et Projekt vedrørende »Københavns Vandforsyning, Kloaksystem og Gasbelysning« og 151.000 Kr. til Ombygningen af Sct. Hans Hospital.

med, skal man her undlade en nærmere Kommentar af de enkelte Udgifts- og Indtægtsposter, men henvise til, hvad der herom er anført i Afsnittene II og III.

2. 1862-1903/04

Ved Kommunalloven af 4. Marts 1857 var de fleste af de tidligere Kommissioner og Direktioner blevet henlagt under Kommunalbestyrelsens direkte Forvaltning, og ved Loven af 19. Februar 1861 bestemtes det, at den nye Indkomstskat skulde anvendes til Dækning af Forskellen mellem Kommunens *samlede* Udgifter og Kommunens andre Indtægter og altsaa ikke som Næringsskatten kun tjene til Dækning af en enkelt Fonds — den ordinære Fonds — Deficit. Hermed var det i flere Henseender uheldige Skuffesystem afskaffet.

INDTÆGTER	1841	1845	1850	1855
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1. Til Dækning af Kommunens alm. Udgifter				
a. Næringsskat	99	115	140	173
b. Andre Skatter og Afgifter	106	120	121	182
c. Jordskyld og Stadens Jorder og Ejendomme[4])	79	97	96	172
d. Overskud af Justerkammeret, Vejerhuset og Kornmaalingen	6	3	4	11
e. Renteindtægter	26	24	25	80
f. Diverse Indtægter	2	2	3	1
Ialt...	318	361	389	619
2. Opkrævet til selvstændige Brancher	595	613	716	898
3. Opkrævet til fremmede Kasser[2])	138	164	343	168
4. Kapitalindtægter				
a. Hævet af Indskud i Overformynderiet eller Nationalbank	52	60	»	281
b. Tilbagebetalte Laan og Forskud	33	29	29	49
c. Optagne Laan	30	»	120	»
d. Indtægt ved Salg af Ejendomme, Statens Andel i Kapitaludgifter	9	43	20	53
Ialt...	124	132	169	383
5. Kassebeholdning ved Aarets Begyndelse	72	96	95	200
Tilsammen...	1.247	1.366	1.712	2.268

[4]) Bruttoindtægten af Stadens Jorder og Ejendomme samt det fra Bidstrup Gods til Stadens Kasse indbetalte Beløb.

Anm.: Vedrørende Afvigelserne fra de officielle Regnskaber skal kun nævnes, at Renter, som tilskrives Kapitalen, i Oversigten er medregnet baade som Renteindtægt og Kapitaludgift, medens de i de officielle Regnskaber kun opføres i Status. Endvidere er der i Oversigten anført Nettoindtægten for Justerkammeret, Vejerhuset og Kornmaalingen, der i Regnskaberne anføres med Bruttoindtægt og -udgift.

Men der var dog endnu et godt Stykke igen, inden Kommunens Regnskab kunde siges at tilfredsstille moderne Regnskabsprincippers Krav. Det er ikke Stedet her at give en Fremstilling af de formelle Mangler ved de forskellige Perioders Regnskabsførelse. Kun skal gøres opmærksom paa de vigtigste af de Punkter, det er nødvendigt at have for Øje ved en Vurdering dels af Tallene i efterfølgende *Tabel b.*, dels af *Diagrammet* S. 307, hvor for hvert af Aarene 1862 til 1903/04 det samlede aarlige Udgiftsbeløb samt Udgiften pr. Indbygger er aftegnet ved henholdsvis den fuldt optrukne Linje (———) og den stiplede Linje (—·—), og saaledes at Kurven for de samlede Udgifter refererer sig til Beløbene i Mill. Kr. paa Diagrammets venstre Side og Udgifterne pr. Indbygger til Beløbene i Kr. paa Diagrammets højre Side.

For det første maa det fremhæves, at det officielle løbende Regnskab i Perioden 1862 til 1903/04 ikke var et rent Driftsregnskab i den Forstand, at det holdt Kapitaludgifter og -indtægter klart adskilt fra de egentlige Driftsudgifter og -indtægter, og hvad værre var, naar man vil foretage en Sammenligning fra Aar til Aar: den

TABEL b.

	1 Løbende Udgifter[1])	2 Heraf Afdrag paa Stadens Gæld	3 Udgift pr. Indbygger	4 Løbende Indtægter[1])	5 Desuden henlagt til Fornyelses- og Udvidelsesfond[2])	6 Regnskabsmæssigt Overskud (Kol. 4 ÷ 1)
	1000 Kr.	1000 Kr.	Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1862.....	2.618	–	16,22	2.618	58	–
1863.....	2.719	230	16,58	2.719	60	–
1864.....	2.703	157	16,23	2.894	60	191
1865.....	2.809	161	16,60	3.064	60	255
1866.....	3.032	189	17,64	3.131	60	99
1867.....	3.054	194	17,50	3.081	64	27
1868.....	3.200	200	18,07	3.172	98	÷ 28
1869.....	3.192	206	17,73	3.294	84	102
1870.....	3.108	141	16,76	3.500	72	392
1871.....	3.371	144	17,56	3.380	74	9
1872.....	3.537	156	18,09	3.684	106	147
1873.....	3.652	174	18,35	3.657	76	5
1874.....	3.839	183	18,63	4.060	82	221
1875.....	4.048	179	19,10	4.067	97	19
1876.....	4.460	205	20,60	4.457	107	÷ 3
1877.....	4.852	270	21,86	4.793	118	÷ 59
1878.....	5.045	267	22,28	5.076	289	31
1879.....	5.339	319	22,91	5.114	251	÷ 225
1880.....	5.608	361	23,65	5.457	252	÷ 151
1881.....	5.890	377	23,91	5.924	254	34
1882.....	5.961	396	23,30	6.253	261	292
1883.....	6.640	420	25,05	6.894	268	254
1884.....	7.023	464	25,58	7.055	279	32
1885.....	7.242	477	25,53	7.326	282	84
1886.....	7.540	496	26,36	7.397	284	÷ 143
1887.....	7.589	237	26,04	7.763	287	174
1888.....	8.056	313	26,75	8.117	358	61
1889.....	8.601	483	28,06	8.621	294	20
1890.....	8.614	487	27,36	8.566	298	÷ 48
1891.....	8.887	493	28,02	8.870	67	÷ 17
1892.....	9.261	478	28,83	9.261	45	–
1893.....	9.296	366	28,27	9.296	340	–
1894.....	9.437	335	28,45	9.647	430	210
1895.....	10.018	292	29,76	10.149	502	131
1896.....	10.128	311	29,63	10.404	610	276
1897.....	10.811	288	31,30	10.903	530	92
1898.....	11.507	308	32,74	11.507	190	–
1899.....	11.709	314	32,94	11.908	696	199
1900.....	12.428	405	34,61	12.270	685	÷ 158
1901.....	14.287	428	37,60	12.904	339	÷ 1.383
1902.....	15.473	510	37,92	13.648	869	÷ 1.825
1903/04[3])....	21.291	853	41,08[4])	20.264	1.279	÷ 1.027

[1]) Fra 1892 afviger Tallene fra de officielle Regnskabers ved, at Statstilskudet til Alderdomsunderstøttelsen, der posteredes under »Forskellige Indtægter«, her er fradraget Udgifterne; ligeledes er de Overførsler af Stats-

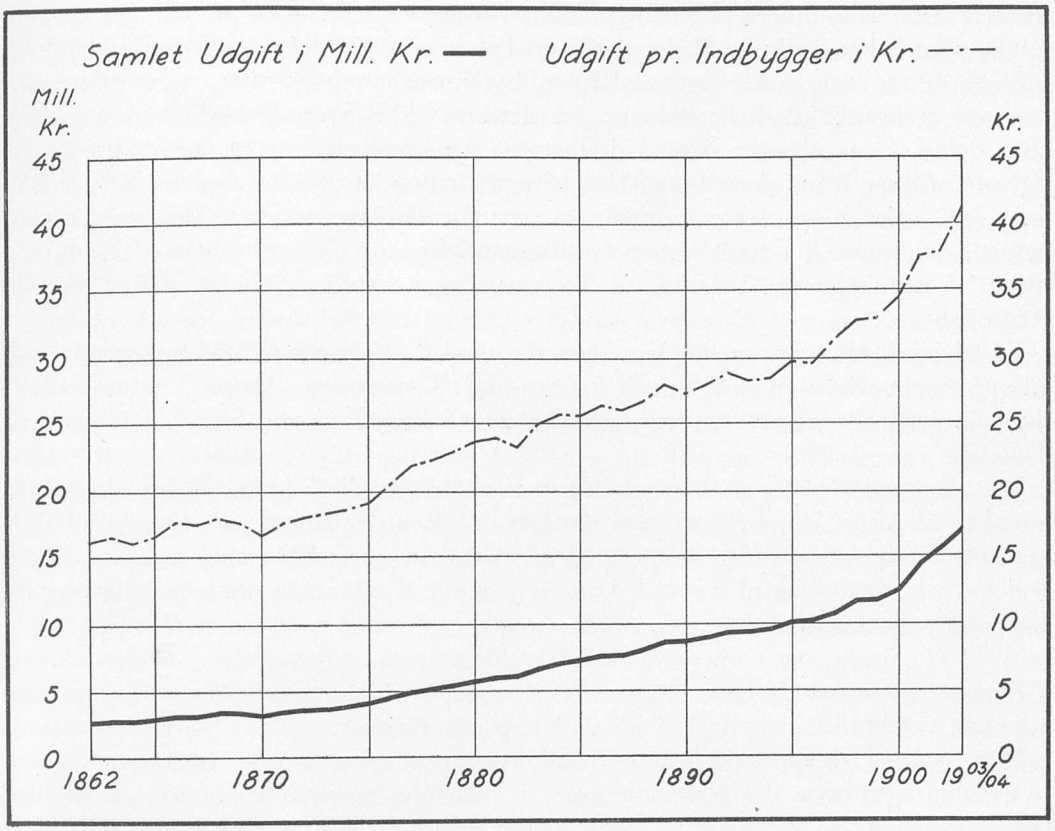

Diagram I. Kommunens samlede Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1862–1903/04, jfr. foranstaaende Tabel b.

Praksis, man fulgte, var forskellig til de forskellige Tider. Saaledes udtalte Borgmester Borup f. Eks. i 1885, at »I det Hele maatte der lægges Mærke til, at der i de senere Aar kastes en stor Mængde Udgifter over paa det løbende Budget, som tidligere afholdtes af Laan, og det netop, fordi det løbende Budget havde stillet sig meget gunstigt«[1]).

Som Eksempel paa Kapitaludgifter, der afholdtes paa Driftsregnskabet, skal dels nævnes Afdragene paa Stadens Gæld og Henlæggelserne til Fornyelsesfondene og

[1]) B. F. 1885–86, S. 924.

tilskudene til Sindssygevæsenet, Skolevæsenet, Politiet og Sundhedsvæsenet fra de respektive Udgiftsbilag til Indtægtsbilaget: Forskellige Indtægter, der foretoges i 1902 og 1903/04, undladt her.

[2]) D. v. s. Gasværkernes Fornyelsesfond i hele Perioden, Elektricitetsværkernes siden 1892 og Kvægtorvets og Slagtehusenes siden 1888.

[3]) Omfatter Tiden fra 1/1 1903 til 31/3 1904, altsaa 5 Kvartaler, men da der heri indgaar to »dyre« Januar-Kvartaler, egner Tallene sig ikke til Sammenligning med de foregaaende Aar.

[4]) Beregnet i Forhold til 4 Kvartaler, jfr. dog Note 3.

dels, at der aarlig under »Forskellige Udgifter« opførtes et Beløb — som Regel 150.000 Kr. — som Tilskud til nye Skolebygninger. Beløbene toges der dog oftest først endelig Stilling til samtidig med Fastsættelsen af Indkomstskatteprocenten, og saafremt det var nødvendigt for at skaffe Balance paa det løbende Regnskab, undlod man — helt eller delvis — at afholde disse Udgifter paa Driftsregnskabet, jfr. nedenfor. Berettigelsen af disse Kapitaludgifters Afholdelse af Driften kan til Dels søges i, at der ikke foretoges Afskrivning af Kommunens Aktiver paa Driftsregnskabet. Dog møder man ogsaa i Datidens Budgetdebatter den Begrundelse, at alle »uproduktive Udgifter«, hvortil f. Eks. regnedes Udgifter til Skolebygninger, skulde afholdes af det løbende Regnskab.

Endelig erindres om, at der kun regnedes med Renteudgift for de indtægtsgivende Aktiver, men ikke som nu generelt for samtlige Kommunens Aktiver, og at Statstilskudene som Hovedregel fradroges de respektive Udgiftsposter, jfr. dog Note 1 til Tabel b.

Idet der med Hensyn til Bevægelsen i de mest betydende Udgifts- og Indtægtsposter henvises til Afsnit III, hvor de paa det løbende Regnskab posterede Kapitaludgifter saa vidt muligt er udskilt, og hvor Regnskaberne er gjort tilnærmelsesvis ensartede, skal her paa Grundlag af Tabel b kun de groveste Træk af de samlede Udgifters og Indtægters Bevægelser ridses op.

De samlede løbende Udgifter steg i Perioden 1862 til 1872 forholdsvis moderat fra 2,6 til 3,5 Mill. Kr. eller fra 16 til 18 Kr. pr. Indbygger.

Den næste Tiaarsperiode bragte Udgifterne op paa 23 Kr. pr. Indbygger.

Ved Betragtningen af Udgiftstallene for de følgende Aar maa det bemærkes, at disse ogsaa er paavirket af, om der — efter Aarets regnskabsmæssige Resultat — afholdtes Udgifter til nye Skolebygninger eller foretoges de reglementerede Afdrag paa Stadens Gæld, jfr. nedenfor under Redegørelsen for Kommunens Overskud. Indtil 1892 steg Udgifterne til 29 Kr. pr. Indbygger, og Udgiftsbeløbet udgjorde i dette Aar 9,3 Mill. Kr.

I Aarene indtil 1896 var de samlede Udgifter kun svagt voksende; derefter indtraadte der en betydelig Stigning i Udgifterne, og i det sidste normale Regnskabsaar under denne Regnskabsform — 1902 — naaede de op paa ialt 15,5 Mill. Kr. eller 38 Kr. pr. Indbygger.

De Beløb, der i Tabellen er opført som *Afdrag paa Gæld* i de enkelte Aar, og som til Dels kunde modsvare Afskrivninger, følger naturligt nok ikke Stigningen i Kommunens Aktiver. Fra 1862 til Midten af Halvfjerdserne laa Afdragsbeløbet mellem 150.000 og 250.000 Kr. aarlig, i 1886 var Beløbet steget til ca. $^1/_2$ Mill. Kr. Men da Laanene af 1869 og 1876 konverteredes med Laanet af 1887, fremkom der en aarlig Mindreudgift til Renter og Amortisation paa ca. 323.000 Kr. Da Kommunalbestyrelsen var af den Opfattelse, at denne Lettelse ikke uden Nødvendighed burde komme det løbende Budget til gode, vedtog den i 1887, at der aarlig skulde bevilges mindst 1.550.000 Kr. af Aarets løbende Indtægter til Forrentning og Amortisation af Kommunens Gæld, saaledes at hvad der ikke medgik til pligtmæssige

Renter og Afdrag, anvendtes til Opkøb af Obligationer af Stadens Laan eller til Dækning af Udgifter, der med Indenrigsministeriets Samtykke bestemtes afholdt af Laanene. Men, som vi skal se nedenfor, tillod Driftsregnskabet i flere af de følgende Aar ikke disse Opkøb, og fra 1897 bortfaldt de, idet den samlede Udgift til Forrentning og Afskrivning da oversteg nævnte Beløb.

Ved Periodens Slutning (i 1902) udgjorde Afdragene atter ca. $^1/_2$ Mill. Kr. Det skal tilføjes, at i Tidsrummet 1862 til 1904 steg Statusværdien af Kommunens faste Ejendomme (ekskl. Jorder og Grunde, der ikke skal afskrives) fra ca. 12 Mill. Kr. til ca. 88 Mill. Kr.

Om *Kommunens samlede Indtægter* i 40 Aars Perioden 1862 til 1902 er der her egentlig ikke stort at sige, eftersom disse — overensstemmende med den foran nævnte Bestemmelse i 1861-Loven — gennem den bevægelige Indkomstskat i Aarene indtil 1880 var bestemt af de for Aaret budgetterede Udgifter, og efter 1880, da Indkomstskatten udskreves med Maksimalprocenten — 3 pCt. — var bestemt af Skatternes naturlige Vækst og Stigningen i Erhvervsindtægterne m. v. Men om Skatterne og de andre Afgifter og Gebyrer er der gjort udførligt Rede i Afsnit II, og Indtægterne af Kommunens Ejendomme, Gasværkerne (fra 1892 ogsaa Elektricitetsværkerne) m. v. samt Renteindtægterne er behandlet i Afsnit III.

Forskellen mellem de enkelte Aars løbende Indtægter og Udgifter er overensstemmende med den almindelige Terminologi i Tabel b betegnet som Aarets *Over-* eller *Underskud*. Men det er klart, at disse Over- og Underskud ikke kan opfattes i almindelig forretningsmæssig Forstand. Den Sum, der differerede mellem de budgetterede samlede Udgifter og de beregnede Indtægtsbeløb for Ejendomsskatter, Andre Afgifter og Gebyrer, Erhvervsindtægter, Renteindtægter m. v., skulde som sagt dækkes af Indkomstskatten. Principielt skulde der altsaa intet Over- eller Underskud fremkomme. Naar dette alligevel skete, skyldtes det Umuligheden af at budgettere Udgifterne og Indtægterne helt nøjagtigt. Men efter 1880, da Indkomstskatten hvert Aar maatte udskrives med de maksimale 3 pCt., og den faktisk var ophørt med at være en Supplementsskat, var der Fare for, at der kunde opstaa egentlige Underskud. Men takket være et stærkt forøget Udbytte baade af Ejendomsskatterne og Indkomstskatten, trods begge Skatters Fiksering, var det først i 1886, at der fremkom et mindre Underskud, der blev dækket af de tidligere Aars Overskud.

Noget andet var, at Kommunalbestyrelsens Ufrihed overfor Skatteudskrivningen i væsentlig Grad maatte begrænse dens Muligheder for at tage nye Opgaver op eller at udbygge de ældre. Og som en for Tiden karakteristisk Bemærkning skal anføres, at Budgetordføreren (Nellemann) i 1885 udtalte, at »Man var ofte navnlig fra Pressens Side tilbøjelig til at overse, at Kommunalbestyrelsen ikke er Herre over den Indtægtskilde, som skal dække Underbalancen paa Budgettet, da der er fastsat en lovbestemt Begrænsning, og man derfor ogsaa i høj Grad maa begrænse de Ønsker, der næres ikke mindre i Forsamlingen end blandt Borgerne«[1]). At Sagen dog ogsaa kunde ses fra en anden Side, viser en Udtalelse fra Borgmester Borup, der som Replik til foranstaaende bl. a. udtalte: »Men det maatte indrømmes, at Kommunen befinder

[1]) B. F. 1885–86, S. 916.

sig under et stærkt Tryk, fordi den ikke er Herre over, hvor meget der kan udskrives i *Indkomstskat*. Dette Forhold havde dog ogsaa sin lyse Side, da det ikke er ubetinget heldigt at staa med saa frie Hænder, at man kan gøre Alt, hvad man har Lyst til, og dække Udgiften ved Udskrivning af Skat. Taleren vilde anse det for meget uheldigt, om Indkomstskatten skulde naa op over 3 pCt.; det var Noget, man skulde arbejde imod.«[1])

Efter nogle Aar med mindre Overskud kom Underskudsaarene 1890 til 1893. Naar Tabel b kun opviser et minimalt Underskud for 1890 og 1891 og Balance for de to følgende Aar, skyldes dette, at man helt eller delvis undlod at foretage Henlæggelser til Gasværkernes Fornyelsesfond, at afholde Udgifter til Skolebygninger af Driftsregnskabet og at foretage de foran nævnte Obligationsopkøb til Supplering af Gældsafdragene.

I disse for Kommunen daarlige Aar er det forøvrigt interessant at bemærke, at der fra Kommunalbestyrelsen kom en ret stærk Kritik til Orde imod, »at der fra Statens Side gør sig en Tendens gældende til idelig at kaste nye Opgaver paa Kommunerne —«[2]) og den Tanke, at Staten burde overtage Politi- og Skolevæsenet, som den alligevel var afgørende bestemmende for, havde ogsaa Tilslutning i Borgerrepræsentationen.

Aarene 1894 til 1897 blev væsentlig bedre end ventet efter Budgetterne og fremtræder med Overskud samtidig med, at de ovennævnte Kapitaludgifter kunde afholdes fuldt ud. Dette var derimod ikke Tilfældet i 1898, der uventet viste et reelt Underskud paa ca. $^1/_2$ Mill. Kr. I 1899 blev der trods Lockouten et Overskud, men derefter var der Perioden ud endda ret betydelige Underskud.

Aaret 1900 viser et regnskabsmæssigt Underskud paa 158.000 Kr., men i Virkeligheden var Beløbet 719.000 Kr., idet der til Vej- og Kloakvæsenet som Indtægt blev overført et Beløb paa 561.000 Kr., der i Status fandtes opført som Forskud, udredede af løbende Indtægter til Brolægnings-, Vej- og Asfalteringsarbejder.

Aaret 1901 viste et regnskabsmæssigt Underskud paa 1,4 Mill. Kr., hvortil kom ikke-henlagte Beløb til Fornyelsesfond m. v. paa 0,4 Mill. Kr. Endvidere afholdtes der ingen Udgifter til Skolebygninger af Driftsregnskabet.

For Aaret 1902 fremkom det regnskabsmæssige Underskud paa 1,8 Mill. Kr. derimod, efter at der var sket Henlæggelse til Fornyelsesfondene paa 0,9 Mill. Kr. Det samme er Tilfældet for det sidste »Regnskabsaar«: Perioden 1/1 1903–31/3 1904, der viser et Underskud paa ca. 1 Mill. Kr.

Disse daarlige Regnskabsresultater havde paa forskellig Vis deres Betydning. De dannede saaledes en virkningsfuld Baggrund for Kommunens Krav til Statsmagten om større Frihed til at udskrive de nødvendige Skatter. Resultatet af disse Henvendelser til Regering og Rigsdag var dog, som vi skal se i Afsnit II, mindre vellykkede. Endvidere bidrog de ved den stærke Opmærksomhed, der vaktes for Kommunens Regnskaber, i høj Grad til Gennemførelsen af den store Regnskabsreform i 1904/05.

De voksende Underskud havde nemlig medført et stadigt Svind i det, der regnskabsmæssigt kaldtes Kommunens Formue, og den 31/3 1904 var der endog et »Under-

[1]) B. F. 1885–86, S. 925.

[2]) Borgmester Borup i B. F. 1891–92, S. 547.

skud« paa Status paa 2,9 Mill. Kr., d. v. s. at Passiverne oversteg Aktiverne med dette Beløb. Men hertil er at bemærke, at under Aktiverne var ikke medtaget den store Gruppe af Ejendomme, der som Skoler, Hospitaler og Forsørgelsesanstalter tjente til Fyldestgørelse af kommunale Øjemed, og hvis Statusværdi før Omvurderingen i 1904 »indenfor Linjen« ansattes til 50,7 Mill. Kr. Om hele dette Spørgsmaal henvises dog nærmere til Afsnit IV.

Ogsaa det løbende Regnskab var Genstand for stærk Kritik. Som en enkelt Udtalelse blandt flere skal anføres, at Gustav Philipsen — den senere Raadmand — ved Behandlingen af Budgettet for 1896 udtalte, at »Han kunde have støttet sine Bemærkninger med detaillerede Oplysninger efter *Regnskabet*, men han var noget ængstelig ved at røre ved den firkantede Bog, hvori Regnskabet findes, thi fra den første Dag, han var traadt ind i Forsamlingen, maatte han, dersom han havde havt godt Mod dertil, have tilstaaet, at han egenlig ikke forstod et Muk af Kommunens Regnskab. Det var ham ikke muligt at finde Forbindelsen mellem de forskjellige Dele deraf eller at se, hvorledes Afslutningen finder Sted. Maaske laa det i en Mangel paa Intelligens, men mulig gik det ham som det uskyldige Barn, der røbede en Hemmelighed om Keiserens nye Klæder, som alle Andre kjendte«.[1])

I de følgende Aar fremsattes ogsaa Kritik fra anden Side, og i Samarbejde med Magistraten og Budgetudvalget gennemførtes fra 1904/05 betydelige Ændringer i Kommunens Regnskabsform. Men ikke alene Regnskabsreformen, men ogsaa de nye Skattelove af 1903, samt de i 1901 og 1902 foretagne Indlemmelser af Brønshøj, Valby og Sundbyerne, markerer Overgangen til en ny Periode i Københavns Kommunes Økonomi.

3. 1904/05–1919/20

Regnskabsreformen, der gennemførtes i Forbindelse med Vedtagelsen af Budgettet for 1905/06, men som i Henhold til særlig Kommunalbestyrelsesbeslutning ogsaa fik Virkning paa Regnskabet for 1904/05, gik ud paa dels at tilvejebringe det, man kaldte et Bruttoregnskab, og dels at etablere en særlig Afskrivningskonto.

De vigtigste af de Ændringer, der tilsigtede, at Kommunens Driftsregnskab skulde være et *Bruttoregnskab* — hvad det dog langtfra blev — var, at Udgifterne til den offentlige Belysning, der siden 1862 havde været afholdt af Belysningsvæsenet uden at være posteret som en særlig Post paa Gas- eller Elektricitetsværkernes Regnskaber, fra 1904/05 førtes til Udgift under Vej- og Kloakanlægene og til Indtægt under Belysningsvæsenet. Endvidere overførtes forskellige Afgifter til Skattebilaget fra andre Bilag, saaledes f. Eks. Klosetafgiften fra Vej- og Kloakanlægene. Et Bidrag til Opstilling af et Bruttoregnskab var ogsaa den Overførsel af Statstilskudene til Sindssygevæsenet, Skolevæsenet, Politiet og Sundhedsvæsenet fra de respektive Udgiftsbilag til Indtægtsbilaget: Forskellige Indtægter, der i de officielle Regnskaber foretoges i Aarene indtil 1934/35, da man atter gik over til at postere Statstilskudene som Refusioner paa de respektive Udgiftsbilag. Men for i alt Fald paa dette Punkt at opnaa Ensartethed

[1]) B. F. 1895–96, S. 756 f.

mellem Tallene afviger de i Tabel c, S. 314, givne Tal for Driftsudgifter og -indtægter fra det officielle Regnskab, idet de nævnte Statstilskud saavel som Statstilskudene til forskellige Udgifter under Forsørgelsesvæsenet i hele den betragtede Periode er fradraget Udgifterne.

Etableringen af en *Afskrivningskonto* var i sig selv af overordentlig stor *principiel* Betydning, men Maaden, hvorpaa denne Konto affattedes, medførte faktisk ingen reel Ændring af Kommunens samlede Driftsregnskab. En saadan kan først siges at ske ved den rationelle Gennemførelse af Afskrivningssystemet, der vedtoges i 1910/11.

Det, der skete i 1904/05, var strengt taget — for Driftsregnskabet — kun, at det hidtidige Bilag 25, Afdrag paa Gæld, fik Navneforandring til »*Afskrivningskonto*« (og Bilagsnummer 24), og hertil overførtes de Beløb, der tidligere under Navn af Henlæggelser til Udvidelses- og Fornyelsesfond var blevet fradraget Gas- og Elektricitetsværkernes samt Kvægtorvets og Slagtehallernes Overskud. Disse Beløb, der altsaa skulde modsvare en Afskrivning paa de nævnte Institutioners Anlæg, udgjorde 3 pCt. af Gasværkernes og Elektricitetsværkernes Anlægskapital og $1^1/_2$ pCt. af Kvægtorvets og Slagtehallernes Anlægskapital. Desuden opførtes et mindre Beløb efter særlige Regler som Afskrivning af Langelinie-Pavillonen.

Ialt beløb disse Afskrivninger sig paa Regnskabet for 1904/05 til 1,1 Mill. Kr. Men hertil kom det Beløb, der skulde udredes til Afdrag paa Gæld, og som udgjorde 0,8 Mill. Kr. Dette Beløb betragtedes nemlig som en Afskrivning af de øvrige kommunale Ejendomme, herunder ogsaa de Ejendomme, der som Skoler, Hospitaler, Anstalter m. v. tjener kommunale Formaal, men som hidtil kun havde været ført »indenfor Linjen« i Status. Afskrivningskontoen udgjorde saaledes pr. 31. Marts 1905 ialt ca. 1,9 Mill. Kr. Det nye i denne Ordning var nu, at disse aarlige paa Driftsregnskabet debiterede »Afskrivningsbeløb« modsvarende førtes paa Passivsiden paa Kommunens Status paa en særlig »*Afskrivningsfond*«[1]), og det var Hensigten, at Væksten i denne Fond skulde ækvivalere Værdiforringelsen af Kommunens Ejendomme ved Slid og Ælde, saaledes at Kommunens Gæld efterhaanden kunde nedbringes uden Stiftelse af nye Laan. Fra 1904/05 blev endvidere det Beløb til Opførelse af Skolebygninger, der tidligere havde været opført paa Driftsregnskabet, overført til Kapitalregnskabet (i 1904/05 — 100.000 Kr.).

En Uklarhed ved Oprettelsen af Afskrivningskontoen i 1904/05 var, at Afdragene paa Kommunens Gæld var blevet sat lig med Afskrivning paa en — ubestemt — Gruppe af Kommunens Ejendomme. Men principielt har Gældsafdrag og Afskrivning kun lidet med hinanden at gøre, og denne Mangel ved Regnskabsformen i 1904/05 var medvirkende Aarsag til, at der i de følgende Aar næsten ustandselig var Diskussion i Borgerrepræsentationen om Kommunens Afskrivningskonto, hvorunder endog selve Berettigelsen af, at Kommunen overhovedet afskrev — naar den blot normalt amortiserede sin Gæld paa det løbende Regnskab — stærkt anfægtedes fra flere, endog betydende, Sider. Særlig stærke blev Angrebene, da de store Regnskabsunderskud fremkom i 1908/09 og 1909/10, og det hævdedes endogsaa, at det var

[1]) I det officielle Regnskab benævnt Afskrivningskonto, men for at undgaa Forveksling med Kontoen paa Driftsregnskabet er anførte Betegnelse valgt her.

Afskrivningskontoen, der var Skyld i de store Underskud, i alt Fald fik den Skyld for de store Vildfarelser, der efter visse Medlemmers Mening herskede i Offentligheden om Kommunens finansielle Tilstand, og det anførtes bl. a., at naar Staten kunde undvære Afskrivninger, vilde Kommunen ogsaa kunne klare sig uden. Finansborgmester Jensen var imidlertid utrættelig i stadig at docere Afskrivningskontoens Betydning for Medlemmerne, selv om han under en af Forhandlingerne udtalte, at »der unægtelig var noget trøstesløst i Aar efter Aar at høre Medlemmer, hvis Mening om disse Spørgsmaal man iøvrigt sætter Pris paa, afgive hver sin Forklaring paa, hvad de forstaar ved Afskrivningskontoen. Man faar en vis Følelse af, at de Bestræbelser, man har gjort sig for at forklare, hvad det drejede sig om, har været forgæves; det er ikke lykkedes at overbevise andre«[1]).

Da den nye Indkomstskattelov af 18. April 1910 var gennemført, og det aarlige Afskrivningsbeløb faktisk fik Indflydelse paa den nu bevægelige Indkomstskats Størrelse, blev der nedsat et Fællesudvalg til Behandling af Afskrivningsspørgsmaalet. Resultatet blev en Sejr for Afskrivningstanken, for saa vidt som der nu gennemførtes en rationel Afskrivning af de enkelte Aktiver med bestemte Procenter, beregnet efter Aktivernes Levetid, men paa den anden Side nedsattes det samlede Beløb, der efter de hidtil gældende Regler havde været posteret som Afskrivning paa Driftsregnskabet, med knap 1 Mill. Kr.

Hovedpunkterne i den *Afskrivningsordning, der vedtoges i November 1910*, og som i Princippet er gældende den Dag i Dag, er følgende:

Enhver Udgift, der afholdes af Kommunens Kapitalformue, opføres paa Kommunens Status og tilbagebetales ved Henlæggelser — Afskrivninger — fra det løbende Regnskab. Herfra undtages dog Udgifter til Erhvervelse af Fordringer eller til Erhvervelse af realisable Aktiver, hvortil henregnes de til kommunale Bygninger hørende Arealer.

Afskrivningsprocenterne fastsattes udfra den Tanke, »at de paagældende Foranstaltninger kunde blive betalt inden Udløbet af den Periode, i hvilken de kunde tænkes at gøre Nytte«[2]), dog saaledes, at der fastsattes en Minimalafskrivningsprocent paa 1 pCt. af Anlægskapitalen. Denne Procent skulde finde Anvendelse bl. a. paa Raadhuset, Fængsler, Stiftelser, Brandvæsenets- samt Vej- og Kloakvæsenets Ejendomme. Med $1^1/_2$ pCt. skulde Hospitalerne, Skolerne og Torve- og Slagtehallerne afskrives. Vandvæsenets Ejendomme afskreves med 2 pCt., Gasværkernes med $2^1/_2$ pCt.[3]), og Elektricitetsværkerne, Nødtørftsanstalterne og Badeanstalterne med 3 pCt.

Denne Afskrivningsordning fik for Status Vedkommende tilbagevirkende Kraft fra 1904/05, for saa vidt som de nævnte Afskrivningsprocenter blev bragt i Anvendelse for hele Perioden 1904/05–09/10. Det Beløb, der herefter skulde afskrives for denne

[1]) B. F. 1909–10, S. 1921.

[2]) B. F. 1910–11, S. 1442.

[3]) Da Gasværkernes Anlægskapital var væsentlig større end det Beløb, det vilde koste at tilvejebringe nye Værker, blev den Værdi, der skulde ligge til Grund for Afskrivningerne pr. 1/4 1908, ansat til 25 Mill. Kr. Resten af Gasværkernes bogførte Værdi med Fradrag af ultimo 1909/10-Afskrivningerne betragtedes som Grund- og Monopolværdi.

TABEL c.

	1 Driftsudgifter	2 Udgift pr. Indbygger	3 Driftsindtægter	4 Driftsoverskud (Kol. 3 ÷ 1)
	1000 Kr.	Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1904–05	19.410	46,16	19.295	÷ 115
1905–06	20.662	48,80	20.153	÷ 509
1906–07	21.639	50,16	21.366	÷ 273
1907–08	23.278	52,67	22.885	÷ 393 [1]
1908–09	26.596	59,55	24.294	÷ 2.302
1909–10	29.561	65,73	24.785	÷ 4.776
1910–11 [2]	28.506	62,38	26.320	÷ 2.186
1911–12	30.045	64,57	30.103	58
1912–13	31.413	66,26	32.154	741
1913–14	32.687	67,72	32.554	÷ 133 [2]
1914–15	35.367	72,16	33.301	÷ 2.066
1915–16	37.190	75,04	38.189	999
1916–17	44.210	86,48	48.295	4.085 [3]
1917–18	56.067	107,10	62.353	6.286 [4]
1918–19	65.558	122,29	67.873	2.315 [2]
1919–20	92.688	168,95	93.659	971 [2]

[1]) Overført til Vinden- og Tabskonto.
[2]) Overført til næste Aars Regnskab.
[3]) Heraf blev 400.000 Kr. anvendt til Dækning af et fra tidligere Aar overført Underskud, og 3.685.000 Kr. overførtes til Konto for ekstraordinære Afskrivninger.
[4]) Overført til Konto for ekstraordinære Afskrivninger.

Anm. 1: De i ovenstaaende Oversigt anførte Driftsudgifter og -indtægter adskiller sig fra de officielle Regnskabstal ved, at samtlige Statstilskud med Undtagelse af Tilskud i H. t. Lov Nr. 85 af 15. Maj 1903 er fradraget under Udgifterne, jfr. den fra 1. April 1934 (for Forsørgelsesvæsenets Vedkommende dog fra 1. Oktober 1933) anvendte Regnskabsopstilling.

Anm. 2: Tallene for Aarene 1915/16 til 1919/20 refererer sig alene til det ordinære Regnskab. — Om det særlige Dyrtidsregnskab henvises til S. 319f. Det bemærkes, at foruden de paa det ordinære Budget afholdte Udgifter til Dyrtidstillæg til Tjenestemænd m. v. blev der i Tiden fra 1/4 1916–30/9 1919 paa Dyrtidsregnskabet afholdt Udgifter til Dyrtidstillæg til et Beløb af ialt 18 Mill. Kr.

6-Aars Periode, ialt 11,6 Mill. Kr., blev taget fra den foran nævnte Afskrivningsfond, der pr. 31/3 1910 udgjorde 13 Mill. Kr. Det resterende Beløb, 1,4 Mill. Kr., anvendtes i Aarene 1910/11 og 1911/12 til at supplere de paa Driftsregnskabet afholdte utilstrækkelige Afskrivninger op til de reglementerede Beløb, jfr. nedenfor.

Endvidere gennemførtes den rationelle Ændring, at Afskrivningerne paa Status skulde foretages direkte paa de paagældende Aktivposter, og at de Beløb, der aarlig paa Driftsregnskabet skulde afskrives paa Belysningsvæsenets Værker, Torve- og Slagtehallerne samt Bade- og Nødtørftsanstalterne, skulde føres til Udgift paa de respektive Institutioners Bilag, medens derimod Afskrivningerne paa de øvrige Anlæg samlet skulde føres til Udgift paa Afskrivningskontoen (Bilag 24).

For Driftsregnskabet skulde Ordningen træde i Kraft fra 1910/11, men først fra 1912/13 foretoges de reglementerede Afskrivninger fuldt ud af Driftsregnskabet.

Af Ændringer i de foran anførte Regler inden 31/3 1920 skal kun nævnes, at fra

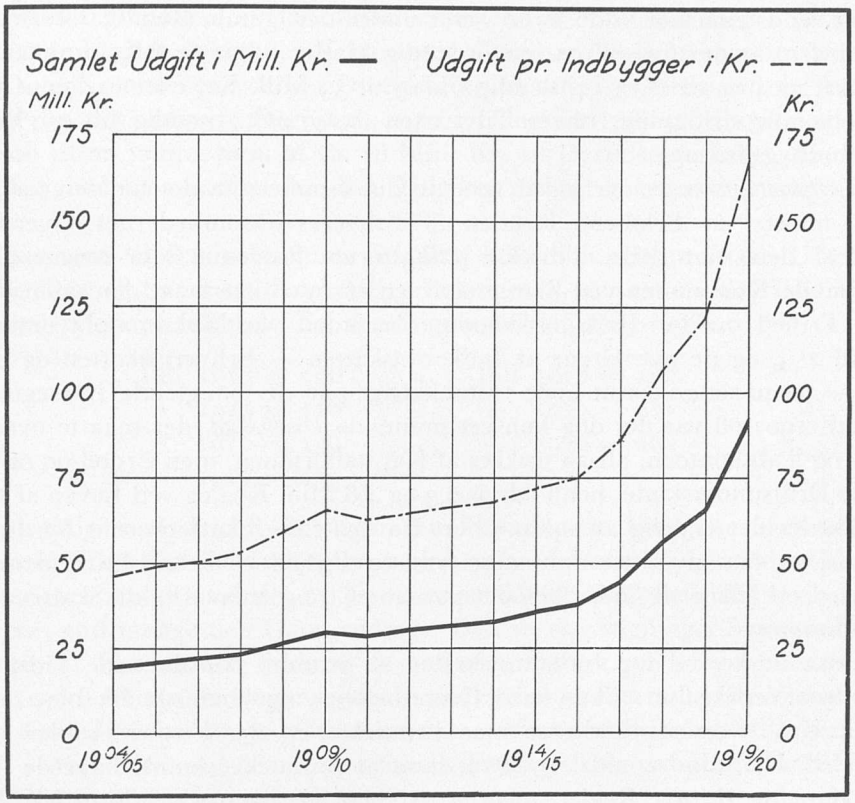

Diagram II. Kommunens samlede Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1904/05–1919/20, jfr. foranstaaende Tabel c.

1915/16 posteres Kurstabene ved Laan som Aktiver og afskrives paa Driftsregnskaberne med en vis Procent, der er bestemt af Laanenes Løbetid, jfr. nærmere S. 442, og fra 1/4 1919 forhøjedes Gas- og Elektricitetsværkernes Afskrivningsprocent til henholdsvis $3^1/_2$ og 4. For Sporvejene var Afskrivningsprocenten ved Overtagelsen i 1911 sat til 2 pCt. af Anlægskapitalen (herunder ogsaa indbefattet Kurstabet af det særlige Sporvejslaan), for Aaret 1919/20 forhøjedes den til 3 pCt.

Efter det i det foregaaende anførte vil det forstaas, at Aarene 1904/05–09/10 og Aarene derefter strengt taget ikke kan sammenstilles, men da Afskrivningsreformen i 1910/11 kun betød en Lettelse af de samlede Udgifter paa ca. 1 Mill. Kr., har man saavel i *Tabel c* som i ovenstaaende *Diagram* over de samlede Udgifter og Udgiften pr. Indbygger uden videre Korrektion sammenstillet Tallene med hinanden. Noget andet er, at Perioden 1904/05–19/20 reelt falder i to Afsnit, nemlig Aarene indtil 1914 og Krigsaarene 1914/15 til 1919/20.

Vedrørende *Tiaarsperioden 1904/05–13/14* skal først bemærkes, at ved en summarisk Jævnførelse af Tallene for Periodens første Aar med Tallene i den forudgaaende Periodes Slutning maa det tages i Betragtning, at Regnskabsreformen i 1904/05 betød, at saavel Udgifterne som Indtægterne optræder med et samlet Beløb paa knap 2 Mill.

Kr. mere, end Tilfældet vilde have været under den gamle Regnskabsform. Iøvrigt viser Tabel c, at der foregik en overordentlig kraftig Stigning i Kommunens *Driftsudgifter* fra 1904/05 til 1913/14, nemlig fra 19 til 33 Mill. Kr. eller ca. 70 pCt. Elimineres Folketallets Stigning, bliver Tilvæksten ca. 47 pCt., nemlig fra 46 Kr. til 68 Kr. pr. Indbygger.

For *Driftsindtægterne* gælder indtil 1909/10 det samme som det for den foregaaende Periode anførte, at Beløbene foruden af Erhvervsvirksomhedernes Overskud var bestemt af den »naturlige« Tilvækst i Skatternes Provenu. Som nærmere udredet S. 361, havde Kommunen ved Skattereformen af 1903 ikke faaet den siden 1880'erne ønskede Frihed overfor Indkomstskatten, tværtimod var Maksimalprocenten blevet nedsat til $2^1/_2$, og de nye Grene af Indkomstskatten — Erhvervsskatten og Selskabsskatten — formaaede ikke at bøde tilstrækkeligt paa de manglende Indtægter. I Aarene indtil 1907/08 var det dog kun ret minimale *Underskud*, der maatte overføres til Vinden- og Tabskontoen, altsaa dækkes af Kapitalformuen, men i 1908/09 og 1909/10 udgjorde Driftsunderskudet henholdsvis 2,3 og 4,8 Mill. Kr., og ved Loven af 18. April 1910 lykkedes det endelig at komme bort fra den faste Skatteprocent for Indkomstskatten og at faa givet Kommunalbestyrelsen Frihed til at udskrive denne uden videre med et Tillæg til Grundbeløbet paa 20 pCt. og efter afholdt Skattevalg eventuelt endnu mere.

I 1910/11 udskreves dog Indkomstskatten — grundet paa det sene Tidspunkt for Skattelovens Vedtagelse — kun med Grundbeløbet, og Underskudet blev dette Aar 2,2 Mill. Kr., hvorved yderligere maa bemærkes, at der i 1910/11 blev afskrevet ca. 1,3 Mill. Kr. mindre end i 1909/10, samt at Aaret ikke kunde bære de fulde Afskrivninger efter de nye Regler, men ca. 750.000 Kr. maatte overføres fra den foran nævnte Afskrivningsfond.

For 1911/12 opnaaedes Balance paa Regnskabet ved, at Indkomstskatten blev udskrevet med et Tillæg af 20 pCt., dog kunde Regnskabet heller ikke dette Aar bære de fulde Afskrivninger, men de resterende 0,6 Mill. Kr. fra den gamle Afskrivningsfond maatte overføres til Afskrivningskontoen.

Først i Aarene 1912/13 og 1913/14 kunde de nye Afskrivningsregler helt gennemføres, men i disse Aar opkrævedes Indkomstskatten, efter at der i Marts 1912 havde været afholdt Skattevalg, ogsaa med et Tillæg til Grundbeløbet paa 40 pCt.

Københavns Kommunes Økonomi i *Krigsaarene 1914/15 til 1919/20* og de mange ekstraordinære Foranstaltninger, som maatte foretages i disse Aar, er udførligt skildret andetsteds[1]), og her skal derfor kun gives de Hovedtal, der svarer til dem, der er opført for de foregaaende Aar.

De i Tabel c og i Diagrammet anførte Tal refererer sig til de *ordinære* Regnskabers Tal. Ud fra et regnskabsmæssigt Synspunkt er det nemlig saa heldigt, at praktisk talt alle de Udgifter, som Kommunen afholdt i Henhold til den saakaldte Dyrtidslovgivning, og de Indtægter, Statstilskud og Dyrtidsskatter, der oppebares til Dækning af disse Udgifter, førtes paa et særligt Regnskab — Dyrtidsregnskabet — hvorfra der S. 319f er givet nogle Hovedtal.

[1]) Bl. a. i K. Vedel-Petersen: Københavns Kommune i Aarene 1914–1921 (Kbhvn. 1931).

De i Tabel c givne Tal skulde altsaa være Udtryk for, hvor meget de ordinære Udgifter og Indtægter steg under Krigsaarene. Dog bør det bemærkes, at ikke alle de Udgifter, som Kommunen ydede i Dyrtidstillæg til sine Tjenestemænd og Arbejdere, posteredes paa det ordinære Regnskab, men i Tiden fra 1/4 1916 til 30/9 1919 overførtes Beløb til en samlet Sum af ca. 18 Mill. Kr. til Dyrtidsregnskabet, hvorved der skabtes Mulighed for ogsaa at faa disse Udgifter dækket gennem de særlige Dyrtidsskatter.

Hovedaarsagen til den voldsomme Stigning i Kommunens ordinære Udgifter var selvfølgelig først og fremmest den kraftige Prisstigning, der satte ind. Til Orientering herover skal refereres følgende Tal for Stigningen i *Detailpristallet:*

Juli 1914	= 100	Juli 1918	= 182
– 1915	= 116	– 1919	= 211
– 1916	= 136	– 1920	= 262
– 1917	= 155		

Men samtidig med den af Prisstigningen foraarsagede Forøgelse af Kommunens Udgifter steg Kommunens Indtægter takket være det stærkt voksende Udbytte af Skatterne ogsaa stærkt, saaledes at Kommunen faktisk kom væsentlig bedre gennem Krigsaarene, end mange den Gang ventede. Den stærke Stigning i Skatterne skyldtes endda ikke, at Kommunen udskrev de ordinære Skatter med højere Satser. I alle Aarene 1915/16 til 1919/20 opkrævedes saaledes den ordinære Indkomstskat med et Tillæg til Grundbeløbet af 50 pCt., men den voldsomme Stigning i Borgernes Indkomster i Forbindelse med den progressive Beskatningsskala gav Kommunen et stærkt forøget Udbytte af Indkomstskatten.

Regnskabsaaret *1914/15*, der omfatter Krigsaarenes første 8 Maaneder (August 1914–Marts 1915), er egentlig det Aar, der mest direkte er præget af de ekstraordinære Foranstaltninger, idet den første Dyrtidslov, der medførte en særlig Udsondring af de ekstraordinære Udgifter, først kom i December 1915. Af de samlede Udgifter i dette Aar paa ca. 35 Mill. Kr. kan de ca. 1,7 Mill. Kr. henføres til ekstraordinære Udgifter, heraf refunderedes dog ca. 1 Mill. Kr. af Staten. Indkomstskatten, der ifølge det endnu i Fredstid vedtagne Budget var fastsat til 130 pCt. af Grundbeløbet, der opkrævedes af Fredsindtægterne i 1913, kunde forstaaeligt nok ikke dække disse uforudseelige Udgifter, og Aaret sluttede med et Underskud paa 2 Mill. Kr. Hertil bidrog forøvrigt ogsaa, at saavel Gas- som Elektricitetsværkerne, der hidtil næsten altid havde været en sikker Reserve, der gav større Overskud end anslaaet ved Budgetlægningen, gav et daarligere økonomisk Resultat end ventet grundet paa de høje Kulpriser.

I Regnskabsaaret *1915/16* udgjorde Udgifterne 37 Mill. Kr., men Indtægterne kom op paa 38 Mill. Kr. eller ca. 5 Mill. Kr. mere end i det foregaaende Aar, hvilket først og fremmest skyldtes, at Indkomstskatten dels — i Henhold til særlig indenrigsministeriel Tilladelse — opkrævedes med 150 pCt. af Grundbeløbet, dels at Borgernes Indtægter i 1914 havde været større end Aaret før. Langt stærkere gav denne Indtægtsstigning sig dog Udtryk i det følgende Aar *1916/17*, hvor Indkomstskatten

med samme Skatteprocent som i 1915/16 indbragte 10½ Mill. Kr. mere, hvorved de samlede Indtægter kom op paa 48 Mill. Kr. Da Udgifterne »kun« steg med 7 Mill. Kr. til 44 Mill. Kr., blev Aarets Regnskabsresultat et Overskud paa ca. 4 Mill. Kr. Af dette Beløb blev de 3,7 Mill. Kr. overført til en nyoprettet Konto for ekstraordinære Afskrivninger, medens Resten anvendtes til Dækning af et fra tidligere Aar overført Underskud.

Endnu stærkere var saavel Udgifts- som Indtægtsstigningen i *1917/18*. Udgifterne kom op paa 56 Mill. Kr., heraf udgjorde Dyrtidstillæg til Tjenestemændene m. v. ca. 8 Mill. Kr. mod 3,2 Mill. Kr. i 1916/17.

Men Borgernes stadig stigende Indkomster formaaede med uforandret Skatteprocent fortsat at give Kommunen endnu flere Penge i Kassen, og trods det, at Gas- og Elektricitetsværkerne gav Underskud, blev Kommunens samlede Indtægt takket være Indkomstskatten, der gav 39 Mill. Kr. mod 24 Mill. Kr. i 1916/17 og 11 Mill. Kr. i 1913/14, godt 62 Mill. Kr. Overskudet, der blev 6,3 Mill. Kr., overførtes til ovennævnte Konto for ekstraordinære Afskrivninger.

I *1918/19* standsede den stærke Stigning paa Skattebilaget, ialt gav dette ca. 52 Mill. Kr. eller praktisk talt det samme som i 1917/18. Naar de samlede Indtægter alligevel blev ca. 5½ Mill. Kr. mere end i sidstnævnte Aar, skyldtes dette, at Gas- og Elektricitetsværkerne gav et Overskud paa ialt 3,3 Mill. Kr. mod det foregaaende Aars Underskud paa 0,8 Mill. Kr., endvidere gav Sporvejene et Overskud paa 2,9 Mill. Kr. mod 1,9 Mill. Kr. i 1917/18. Udgifterne steg noget stærkere end Indtægterne og det endda til Trods for, at der til Dyrtidsregnskabet var overført 6 Mill. Kr. af de 10,9 Mill. Kr., der var anvendt til Dyrtidstillæg. Overskudet blev i dette Aar kun 2,3 Mill. Kr., der overførtes til næste Aars Regnskab.

Aaret *1919/20* indtager baade for Udgifternes og Indtægternes Vedkommende en Særstilling og kan ikke uden videre sammenstilles med de foregaaende Aar. Fra 1. Oktober 1919 gennemførtes nemlig den store Lønreform for Kommunens Tjenestemænd og Lønarbejdere, der foruden en Nyordning af Lønklasseinddelingen betød en Lønforbedring for Tjenestemændene paa 24 Mill. Kr. og for Lønarbejderne og »Andre Ansatte« paa ca. 9 Mill. Kr. aarlig. Endvidere indførtes nye Regler for Ydelse af Dyrtidstillæg. Bidragende til at sætte Udgifterne op (med ca. 3 Mill. Kr.) var dernæst den fra 1. April 1919 gennemførte 8 Timers Arbejdsdag for de Tjenestemænd m. v., der havde en længere Tjenestetid (bortset fra Sygeplejepersonalet).

Omkostningerne ved disse Reformer, der i Forbindelse med andre Udgiftsstigninger — saaledes var Renteudgiften i 1919/20 14,6 Mill. Kr. mod 11,1 Mill. Kr. i 1918/19 — bragte de samlede Udgifter i 1919/20, da Lønreformen endda kun virkede ½ Aar, op paa ikke mindre end 92,7 Mill. Kr., blev til Dels baaret af den overordentlige Indkomstskat, der blev udskrevet i Henhold til Lov Nr. 671 af 22. December 1919, jfr. nærmere herom S. 371 og 380. Denne Skat indbragte 17,2 Mill. Kr., men desuden gav den ordinære Indkomstskat 7 Mill. Kr. mere end i 1918/19. Endelig skal nævnes, at den for 1919/20 posterede Renteindtægt udgjorde 9,8 Mill. Kr. mod 8 Mill. Kr. Aaret før, men dette skyldtes først og fremmest, at Provenuet af det i 1919 optagne Dollarlaan foreløbig var hensat til Forrentning i Bankerne. Ialt kom de samlede Indtægter herved op paa 93,7 Mill. Kr., saaledes at dette sidste »Krigsaar« og det sidste

Aar under den gamle fra 1904/05 — med Ændringer af 1910/11 — stammende Regnskabsform sluttede med et Overskud paa 1 Mill. Kr., der overførtes til næste Aar.

Udgiften pr. Indbygger, der i 1914/15 havde udgjort 72 Kr., var i 1918/19 kommet op paa 122 Kr. eller en Stigning paa 69 pCt., men samtidig maa det erindres, at Detailprisniveauet, som vist foran, i Juli 1918 laa 82 pCt. over 1914-Niveauet.

I 1919/20 medførte de foran nævnte Udgiftsstigninger, at Udgiften pr. Indbygger kom op paa ikke mindre end 169 Kr. eller en Stigning i Forhold til 1914/15 paa 134 pCt., medens den tilsvarende Stigning i Detailprisniveauet indtil Juli 1919 var 111 pCt. og indtil Juli 1920 var 162 pCt.

Vedrørende de i H. t. den særlige *Dyrtidslovgivning*[1]) i Aarene 1915–21 afholdte Udgifter skal her kun for hele Perioden under eet meddeles nedenstaaende Tal, der er taget fra Kommunens officielle Regnskaber.

Udgifter i Hovedgrupper:

Hjælp til Arbejdsløse	13,6	Mill. Kr.
Københavns Understøttelsesforening	5,9	–
Tilskud til Sygekasser, tilskadekomne efter Ulykkesforsikringsloven m.v.	3,2	–
Bespisning af Skolebørn og Børn mellem 3 og 7 Aar	2,9	–
Mælkerabatbilletter og Nedsættelse af Mælkeprisen til Børn under 12 Aar m. m.	8,0[2])	–
Nedsættelse af Rugbrødsprisen m. v.[3])	2,7	–
Folkekøkkenerne	2,5	–
Nedsættelse af Brændselspriserne, Uddeling af Brændselsmærker m. v.	28,7[4])	–
Rabatmærker paa Smør m. v.	3,8	–
Rabatmærker paa Flæsk samt Udgifter ved Nedsættelse af Flæskepriserne	2,1[5])	–
Nedsættelse af Kogegasprisen	8,3	–
Udgifter ved Kartoffelordningen	3,9	–
Understøttelse til Indkaldtes Familier	3,7	–
Forhøjelse af Alderdomsunderstøttelsen	14,8	–
Almindelig Dyrtidshjælp	6,1	–
Administrationsudgifter til Dyrtids- og Ernæringskontoret	1,7	–
Renter	3,4	–
Dyrtidstillæg til Tjenestemænd m. v.	18,0	–
Diverse Udgifter	2,4	–
Ialt...	135,7	Mill. Kr.

[1]) D. v. s. Lovene Nr. 320 af 22/12 1915, Nr. 397 af 28/12 1916 m. fl., Nr. 370 af 13/7 1918, Nr. 190 af 1/4 1919, Nr. 363 af 30/6 1919, Nr. 596 af 31/10 1919, Nr. 124 af 29/3 1920 samt Nr. 581 af 28/10 1920.

[2]) Heri ikke medregnet den af Staten afholdte Udgift til Nedsættelse af Mælkeprisen ca. 2,9 Mill. Kr.

[3]) Herunder Nedsættelse af Gas- og Elektricitetspriserne for Rugbrødsbagerne.

[4]) Heri ikke medregnet Udgifterne til Kul- og Kokskort, som fuldt ud refunderedes af Fragtnævnet.

[5]) Heri ikke medregnet den af Staten afholdte Udgift til Nedsættelse af Flæskepriserne ca. 1,6 Mill. Kr.

Det samlede Beløb til Dyrtidsforanstaltninger beløb sig saaledes for Tidsrummet 1. Januar 1916 til 31. Marts 1921 til ialt ca. 136 Mill. Kr. Heraf refunderede Staten de 58 Mill. Kr., medens ca. 71 Mill. Kr. dækkedes af de særlige Dyrtidsskatter, for hvilke der er gjort nærmere Rede S. 370f. Endelig blev 4,8 Mill. Kr. og 1,7 Mill. Kr. overført til de løbende Regnskaber for henholdsvis 1920/21 og 1921/22.

4. 1920/21-1939/40

Ved en Betragtning af de sidste 20 Aars kommunale Regnskaber maa de voldsomme Svingninger i Landets Pris- og Valutaforhold haves i Erindring. Forskellige Steder i det følgende er de specielle Virkninger af disse økonomiske Bevægelser for Kommunens Skatter, Vareindkøb, Lønninger, sociale Understøttelser og Renteudgifter berørt. Her skal kun som generelle Udtryk for de foregaaede Bevægelser i Landets økonomiske Liv for det første anføres nedenstaaende Oversigt over *den danske Krones gennemsnitlige Guldværdi* i hvert af Aarene 1920 til 1939, et Forhold, der foruden den Virkning, det har for Varepriserne m. v., er af direkte Betydning for Kommunens Driftsregnskab ved at være bestemmende for det Beløb, der maa betales i danske Kroner i Renter af og Omkostninger vedrørende den udenlandske Gæld. Som et summarisk Udtryk for Svingningerne i de enkelte Aar er tillige anført den laveste og højeste Guldværdi indenfor hvert af Aarene.

	Kronens Guldværdi		
	gsntl. Øre	laveste[1]) Øre	højeste[1]) Øre
1920	58,5	48,6	71,0
1921	66,4	56,2	78,5
1922	78,2	73,4	82,5
1923	68,5	64,1	73,6
1924	62,4	58,3	65,6
1925	78,8	66,2	92,5
1926	97,8	92,3	99,3
1927	99,7	99,3	100,0
1928	99,8	99,4	100,0
1929	99,6	99,3	100,1
1930	99,9	99,7	100,0
1931	93,5	69,1	99,8
1932	70,3	63,4	75,7
1933	55,8	51,9	62,9
1934	49,9	48,3	52,8
1935	48,4	47,0	48,8
1936	48,9	48,3	49,7
1937	48,9	48,4	49,4
1938	48,4	46,3	49,3
1939	45,0	42,5	46,4

[1]) For Aarene siden 1923 angiver Tallene det laveste og højeste Maanedsgennemsnit.

I December 1926 naaede Kronen Parikurs overfor Dollar. Denne Kurs holdtes indtil September 1931, da den danske Krone fulgte Sterling ved dennes Devaluering overfor Guldvalutaerne. Men ved Kriseforliget i Januar 1933 mellem Regeringspartierne og Venstre sænkedes den danske Krones Værdi i Forhold til Sterling, idet den fastsattes til ikke under $22^1/_2$ Kr. pr. Pund Sterling. I Aarene 1934 til 1939 laa Kronens Guldværdi mellem 42 og 53 Øre.

Som Udtryk for Svingningerne i Priserne skal dernæst anføres følgende Tal, der viser *Detailprisniveauets* Bevægelser i Aarene 1920 til 1939.

Juli	1914 = 100	Juli	1930 = 165
–	1920 = 262	–	1931 = 154
–	1921 = 237	–	1932 = 154
–	1922 = 199	–	1933 = 160
–	1923 = 204	–	1934 = 166
–	1924 = 214	–	1935 = 173
–	1925 = 219	–	1936 = 174
–	1926 = 184	–	1937 = 180
–	1927 = 176	–	1938 = 182
–	1928 = 176	–	1939 = 183
–	1929 = 173		

Som alt tidligere sagt, er Prisniveauets Indflydelse paa Kommunens Udgifter og Indtægter af meget forskellig Karakter og lader sig næppe udtrykke i en enkelt Formel, men i alt Fald er det klart, at man ved en Vurdering af de i det følgende anførte Tal stadig maa have de voldsomme Forskydninger i Pengenes Realværdi i Perioden in mente.

Regnskabet for 1920/21 betød ikke alene Overgangen til nogle Aars mere normale kommunaløkonomiske Forhold, men ogsaa Indledningen til betydningsfulde Regnskabsreformer.

Disse Regnskabsreformer gennemførtes dels paa Grundlag af Forslag fra Budgetudvalgene vedrørende Budgetterne for 1919/20 og 1920/21, dels efter Forslag af Kommissionen af November 1921 kaldet »*Sparekommissionen*«, hvilke atter havde Relation til den af *Bankdirektør Hassing Jørgensen og Kommunaldirektør J. Schaarup* afgivne Betænkning i September 1921.

For de af de nævnte Udvalgs og Kommissioners Forslag, der gennemførtes for Kommunens Status, er der gjort nærmere Rede i Afsnit IV. Her skal kun behandles de Regnskabsreformer, der fik Betydning for Kommunens Driftsregnskab, og det saaledes at Ændringerne vedrørende hver af de store Regnskabsposter 1) *Pensioner*, 2) *Forrentning*, 3) *Afskrivning* og 4) *Henlæggelser til Udvidelseskontoen* er samlet og behandlet hver for sig.

Kommunens Udgifter til Pensioner og Understøttelser m. v. havde hidtil været afholdt af Kommunens løbende Regnskab. Men ud fra den Tanke, at de enkelte kommunale Virksomheder ikke alene i det enkelte Regnskabsaar bør afholde den egentlige Løn til sine Tjenestemænd, men ogsaa et Beløb, der kan tjene til Dækning for de fremtidige Pensionsudgifter, vedtoges det i 1920 efter Forslag fra Budgetudvalget at etablere

en *Pensionsfond*, jfr. S. 450 f. Til denne Fond blev det vedtaget fra de aarlige Driftsregnskaber at henlægge 10 pCt. af de udbetalte Lønninger, foruden at det $2^1/_2$ pCt. Bidrag, som Tjenestemændene selv afgav til deres Pension, overførtes til Fonden, der da skulde afholde de aarlige Pensionsudgifter. Dyrtidstillægene skulde dog afholdes paa det løbende Regnskab (Bilag 11).

I 1921/22 indskrænkedes 10 pCt.-Henlæggelserne til kun at beregnes af de pensionsgivende Lønninger, til Gengæld indførtes en ny Henlæggelse paa 1,5 Mill. Kr., posteret over det løbende Regnskabs Bilag 11. Imidlertid steg Pensionsudgifterne i de følgende Aar saa stærkt, at Aarshenlæggelserne til Pensionsfonden knap nok dækkede de aarlige Pensionsudgifter, og det kunde, som det siges i Sparekommissionens Betænkning, forudses, at først Fondens Renter og dernæst selve Fondens Midler efterhaanden vilde blive forbrugt »i hurtigere og hurtigere Tempo, indtil der intet er tilbage. — Dette var imidlertid ikke Meningen med Pensionsfondens Oprettelse«. For at bøde paa dette Forhold vedtoges det efter Kommissionens Forslag fra 1924/25 paa det løbende Regnskab, Bilag 11, foruden Udgifterne til Dyrtidstillæg til Pensioner, Ventepenge m. v., at afholde et Tilskud til Pensionsfonden til Dækning af Pensionsudgifternes Stigning udover Beløbet for 1923/24, samt et Tilskud, der udgør Forskellen imellem 2 Mill. Kr. og Fondens Renteindtægt for det paagældende Aar. Disse Ændringer medførte en Forøgelse af Driftsudgifterne paa godt $^1/_2$ Mill. Kr.

Disse Regler for Pensionsudgifternes Postering var forudsat at skulle revideres i 1938, idet man forventede, at Renterne af Pensionsfonden da var naaet 2 Mill. Kr., og det foran nævnte supplerende Tilskud da vilde bortfalde. Dette skete imidlertid allerede paa Budgetforslaget for 1935/36, og i Forbindelse med Vedtagelsen af Budgettet for dette Aar, blev der da gennemført helt nye Regler for Pensionsudgifternes Postering.

Herefter afholdes de løbende Pensionsudgifter ikke længere af Pensionsfonden — eller Pensionskontoen, som den kaldes siden 1927 — men af det løbende Regnskabs Bilag 11, og som Indtægt tilføres der da dette Bilag dels Institutionernes 10 pCt. Tilskud og dels Personalets Pensionsbidrag, der i Aarene 1/4 1928–31/3 1937 udgjorde 3 pCt. og derefter har udgjort 5 pCt. af Lønnen. Pensionskontoen paa Kommunens Status vokser herefter alene med Renterne.

For Driftsregnskabet betød den nye Ordning en Lettelse i Tilskudene til Pensionskontoen, idet disse efter de tidligere Regler i 1935/36 vilde have været 4,8 Mill. Kr., medens Differencen mellem de faktiske Pensionsudgifter og de foran nævnte Indtægter kun beløb sig til 3,7 Mill. Kr.

De Ændringer vedrørende Posteringen af *Kommunens Renteudgifter og -indtægter*, der efter Forslag af Budgetudvalget gennemførtes fra 1920/21, gik ud paa: 1) at der fremtidig ogsaa skulde beregnes Rente af Kommunens A- og B-Ejendomme, d. v. s. Hospitaler, Skoler, Forsørgelsesvæsenets Stiftelser, Stadens Jorder og faste Ejendomme — bortset fra de ubebyggede Grunde — m. v., medens tidligere kun indtægtsgivende Institutioner havde været belastet med Renteudgifter paa det løbende Regnskab, 2) at Rentefoden forhøjedes — bortset fra Sporvejene — fra 4 til 5 pCt. og 3) at Rente-

udgifterne, der tidligere havde været posteret som et særligt Udgiftsbilag, overførtes til Regnskabets Indtægtsside og fradroges Renteindtægterne, hvorefter Saldoen indgik i Regnskabet som *Rentekontoens* Over- eller Underskud.

Efter Sparekommissionens Forslag gennemførtes fra 1924/25 ogsaa Forrentning af Stadens Jorder, Landejendomme og ubebyggede Arealer. Det skal tilføjes, at fra 1934/35 udvidedes Forrentningspligten paa forskellig Maade; saaledes kom Pligten til at forrente løbende Kapitalbevillinger til at omfatte alle Institutioner, og fra 1938/39 er Rentefriheden for Institutionerne af de til Udvidelseskontoen henlagte Beløb blevet ophævet, jfr. iøvrigt om Rentekontoen S. 394 f.

Vedrørende *Afskrivningerne* gik Ændringerne fra 1920/21 ud paa, at ikke alene Afskrivningerne af de industrielle Ejendomme, men ogsaa Afskrivningerne paa de øvrige Anlæg — A-Ejendommene — skulde føres til Udgift paa de respektive Udgiftsbilag og ikke som tidligere samlet paa Bilag 24.

Sparekommissionen af 1921 drøftede indgaaende de Afskrivningsregler, der indførtes i 1910. Kommissionen fandt imidlertid ikke Anledning til at ændre det gældende Afskrivningsprincip. Ej heller foretoges Ændringer af de fastsatte Afskrivningsprocenters Størrelse for de enkelte Aktivgrupper. Dette begrundedes dog til Dels ved, at den Omstændighed, at Procenterne gjaldt for baade Bygninger og Maskiner, Materiel og Inventar, gjorde det vanskeligt at foretage nogen Erfaringsprøve for Afskrivningernes Rigtighed for de forløbne Aar. De eneste Ændringer, der foretoges, var, at Sporvejenes Afskrivningsprocent, der i 1919/20 var blevet forhøjet til 5 pCt., blev nedsat til 4 pCt., og at de paa Status opførte Udgifter til Vej- og Kloakanlæg fremtidig skulde afskrives med 5 pCt. (tidligere almindeligvis 2 pCt.). Om den »Opskrivning« af Værdien af de ubebyggede Arealer, Jorder m. v., som Sparekommissionen gennemførte, henvises til det S. 418 f. anførte.

Af Ændringer i Afskrivningsreglerne siden 1924/25 skal kun nævnes, at siden 1928/29 anvendes Overskudet af Driften af Kommunens Beboelsesejendomme til Afskrivning, og fra 1937/38 er der overensstemmende med Betænkningen fra Regnskabskommissionen af 1929, afgivet i 1936, gennemført forskellige Ændringer. Saaledes indførtes en større Differentiering af Afskrivningsprocenterne, hvorved disse i højere Grad end tidligere knyttes til det enkelte Aktiv og dets formodede Levetid, og endvidere overførtes Forsørgelsesvæsenets Ejendomme, Politistationer, Fængsler og Brandstationer fra Afskrivningsgruppen 1 pCt. til $1^1/_2$ pCt. De nye Regler har dog kun Gyldighed for de Kapitalbevillinger, der er vedtaget af Kommunalbestyrelsen efter 1. April 1936, og de økonomiske Virkninger har derfor selvsagt kun været smaa for de faa Aar, der her kommer i Betragtning.

Den mest betydende af Regnskabsreformerne var dog Oprettelsen af den særlige *Udvidelsesfond* eller *-konto*, som den kaldes siden 1928. Om denne er der gjort nærmere Rede under Status S. 453 f. Her skal kun nævnes, at i omstaaende Tabel d angiver Beløbene for Driftsindtægter Kommunens samlede løbende Indtægter uden Fradrag af Henlæggelser til Udvidelseskontoen. De effektive Henlæggelser er opført for sig i Tabellens Kolonne 5, og naar disse Beløb fradrages de i Kolonne 4 opførte Beløb for

TABEL d.

	1 Drifts-udgifter	2 Driftsudgift pr. Indbygger	3 Drifts-indtægter[1])	4 Drifts-overskud	5 Effektiv Henlæggelse til Udvidelseskonto[2])	6 Regnskabsmæssigt Overskud (Kol 4 ÷ 5)
	1000 Kr.	Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1920–21.....	111.996	200,42	106.948	÷ 5.048	–	÷ 5.048[3])
1921–22.....	109.069	193,87	122.064	12.995	2.416	10.579[4])
1922–23.....	94.395	165,20	101.350	6.955	4.171	2.784[5])
1923–24.....	87.010	150,02	90.895	3.885	4.629	÷ 744[6])
1924–25.....	90.192	154,25	98.951	8.759	9.470	÷ 711[6])
1925–26.....	94.123	160,48	107.304	13.181	9.682	3.499[5])
1926–27.....	90.726	153,41	95.160	4.434	5.773	÷ 1.339[6])
1927–28.....	91.785	153,80	96.481	4.696	5.708	÷ 1.012[6])
1928–29.....	92.910	154,34	88.905	÷ 4.005	1.551	÷ 5.556[7])
1929–30.....	92.120	151,39	92.480	360	350	10[8])
1930–31.....	95.740	155,67	96.291	551	512	39[8])
1931–32.....	97.656	156,88	98.122	466	485	÷ 19[5])
1932–33.....	110.353	175,25	100.339	÷ 10.014	»	÷ 10.014[9])
1933–34.....	104.566	163,97	91.847	÷ 12.719	÷ 14.132	1.413[10])
1934–35.....	113.691	174,99	107.603	÷ 6.088	÷ 6.088	»
1935–36.....	114.717	173,24	116.508	1.791	»	1.791[5])
1936–37.....	121.420	180,71	125.541	4.121	»	4.121[11])
1937–38.....	117.492	172,28	121.471	3.979	3.000	979[5])
1938–39.....	120.360	174,21	124.009	3.649	3.649	»
1939–40.....	132.108[12])	189,54	131.742	÷ 366	»	÷ 366[6])

[1]) Uden Fradrag af Henlæggelse til Udvidelseskonto.

[2]) D. v. s. Henlæggelser fra Driftsregnskabet til Udvidelseskontoen og Overførsler fra denne til Driftsregnskabet, men derimod ikke Overførsler til og fra den almindelige Formue, jfr. herom Noterne til Kolonne 6.

[3]) Heraf er 3.286.000 Kr. dækket ved Overførsel fra foregaaende Aar, og 1.762.000 Kr. er overført til næste Aar.

[4]) Heraf er 1.762.000 Kr. brugt til Dækning af foregaaende Aars Underskud, 3.000.000 Kr. er henlagt til Imødegaaelse af Tab paa Skatter, og 5.817.000 Kr. er henlagt til Konto for ekstraordinære Afskrivninger.

[5]) Overført til næste Aars Regnskab.

[6]) Dækket af Overførsel fra foregaaende Aar.

[7]) Dækket dels af Overførsel paa 2.478.000 Kr. fra foregaaende Aar, Tilbageførsel af de i 1921/22 til Imødegaaelse af Tab paa Skatter henlagte 3.000.000 Kr., og endelig overførtes et Underskud paa 78.000 Kr. til næste Aar.

[8]) Benyttet til delvis Dækning af foregaaende Aars Underskud.

[9]) Heraf er 8.650.000 Kr. dækket ved Overførsel fra Konto for ekstraordinære Afskrivninger, og 1.364.000 Kr. er overført til næste Aars Regnskab.

[10]) Anvendt til fuld Dækning af de fra de foregaaende Aar overførte Underskud.

[11]) Anvendt til Nedskrivning af Anlægsværdien af Kommunens Træhuse og Asylbygningen for husvilde Kvinder.

[12]) Heraf 4,6 Mill. Kr. hensat til Afholdelse af resterende Udgifter til Luftværnsforanstaltninger.

Anm. For Aarene 1920/21–1933/34 adskiller de i ovenstaaende Oversigt anførte Driftsudgifter og -indtægter sig fra de officielle Regnskabstal ved, at samtlige Statstilskud med Undtagelse af Tilskud i H. t. Lov Nr. 85 af 15. Maj 1903 er fradraget under Udgifterne i Overensstemmelse med den pr. 1. April 1934 (for Forsørgelsesvæsenets Vedkommende dog allerede fra 1. Oktober 1933) indførte Regnskabsændring.

Driftsoverskud, fremkommer de regnskabsmæssige Overskud, hvorved dog er set bort fra posterede Overførsler fra Aar til Aar.

Af *andre Ændringer* vedrørende Regnskabsformen skal endelig nævnes, at fra 1924/25

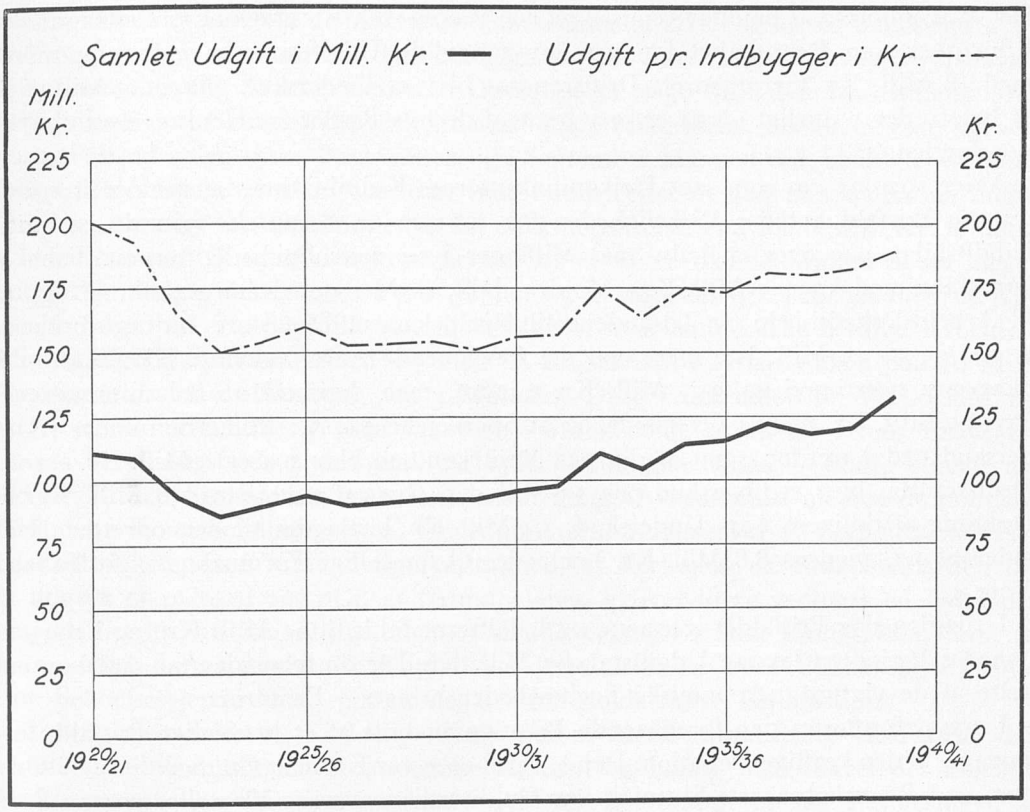

Diagram III. Kommunens samlede Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1920/21–1939/40, jfr. foranstaaende Tabel d.

overførtes Administrationsudgifterne vedrørende Ejendomsdirektoratet fra Bilag 10 (Udgiftsbilaget: Administrationsudgifter) til Bilag 3 (Indtægtsbilaget: Stadens Jorder og faste Ejendomme). Endelig erindres om, at i de officielle Regnskaber gennemførtes fra 1934/35 (for Forsørgelsesvæsenets Vedkommende dog allerede fra 1. Oktober 1933) bl. a. den Ændring, at *Statstilskudene* posteres paa de respektive Udgiftsbilag i Stedet for som tidligere samlet paa Regnskabets Indtægtsside, men som nævnt foran er denne Nettopostering i nærværende Redegørelse gennemført for hele det betragtede Tidsrum.

Efter denne Redegørelse for Regnskabsformen skal der i Tilslutning til *Tabel d* og *Diagram III* gives et kort Rids af, hvorledes Kommunens samlede Driftsregnskab har udviklet sig siden 1920/21. Dette Aar har naturligt nok Karakteren af en Overgangsperiode. I 1920/21 kulminerede Detailpristallet (i Juli 1920 var det 262 og Januar 1921: 264), og fra det afviklede Dyrtidsregnskab var der til 1920/21 overført et Beløb paa 4,8 Mill. Kr. De samlede Driftsudgifter inkl. sidstnævnte Beløb blev 112 Mill. Kr. Grundet paa de foran nævnte Ændringer i Regnskabsformen, der gennemførtes fra 1920/21, lader dette Tal sig ikke sammenligne med tidligere Aars Tal.

Det kan anføres, at skulde Regnskabet for 1920/21 have været opgjort efter samme Principper som Regnskabet for 1919/20, saa vilde Udgifterne have været posteret med 18 Mill. Kr. mere. Aarets Driftsresultat blev et Underskud paa ca. 5 Mill. Kr., et Beløb, der naturligt ogsaa er paavirket af de nye Regler for Henlæggelser til Pensionsfonden.

Aaret 1920/21 var som sagt Højkonjunkturernes Kulmination, og det derefter indtraadte Prisfald betød i Virkeligheden for 1921/22 en Besparelse paa de egentlige Udgiftsbilag paa over en halv Snes Millioner Kr.; naar Driftsudgifterne i Tabel d kun staar med knap 3 Mill. Kr.s Mindreudgift, skyldes det de meget store Udgifter til Arbejdsløshedshjælp og Tilskudene til Hjælpekassen. Den store Indtægtsforøgelse i 1921/22 — 15 Mill. Kr. mere end det foregaaende Aar — skyldes ikke Skatterne, disse gav tværtimod ca. $3^1/_2$ Mill. Kr. mindre, men derimod at Belysningsvæsenet gav 9,7 Mill. Kr. mere i Overskud, og at Sporvejene gav 5,1 Mill. Kr. mindre i Underskud end Aaret før, samt at der paa Rentekontoen blev sparet 1 Mill. Kr. Aarets Driftsresultat blev et Overskud paa 13 Mill. Kr., hvoraf anvendtes 1,8 Mill. Kr. til Dækning af tidligere Aars Underskud, 2,4 Mill. Kr. henlagdes til den oprettede Udvidelsesfond, medens 8,8 Mill. Kr. henlagdes til forskellige Formuekonti, jfr. Tabel d Note 4.

I 1922/23 slog Prisfaldet igennem, og Udgifterne faldt til 94 Mill. Kr., og i 1923/24 naaedes Periodens laveste Udgiftstal, 87 Mill. Kr. For de følgende Aar skal kun enkelte af de vigtigste økonomiske Begivenheder bringes i Erindring.

I 1925/26 afløstes den foregaaende Prisstigning brat af et betydeligt Prisfald, foraarsaget af den kraftige Deflation. Den 1. April 1925 var Kronens Guldværdi ca. 68 Øre, men ved Regnskabsaarets Slutning var Guldværdien over 97 Øre eller næsten Pari.

Lige til Aaret 1928/29 var Indkomstskatten blevet udskrevet med Grundbeløbet efter Skalaen i Loven af 1919. Men midt i Regnskabsaaret 1928/29 fremkom der fra Magistraten Forslag om at nedsætte Indkomstskatten for det indeværende Aar med 10 pCt. Forslaget, der enstemmigt vedtoges af Borgerrepræsentationen, var begrundet dels ved, at der fra tidligere Aar var et Restoverskud paa $2^1/_2$ Mill. Kr., og dels ved, at den stipulerede Grænse for Henlæggelserne til Udvidelseskontoen (en vis Brøkdel af Virksomhedernes Anlægskapital) var ved at blive naaet. Regnskabsresultatet for 1928/29 blev imidlertid langt fra saa gunstigt som ventet. Tværtimod blev dette Aar Indledningen til en Periode, hvor der ikke kunde foretages de reglementerede Henlæggelser til Udvidelseskontoen. Driftsunderskudet i 1928/29 blev paa 4 Mill. Kr., og til Udvidelseskontoen blev der kun henlagt 1,6 Mill. Kr., medens der efter Reglerne skulde have været henlagt 5,9 Mill. Kr. Der posteredes saaledes et regnskabsmæssigt Underskud paa 5,6 Mill. Kr., der dækkedes ved Overførelse af 2,5 Mill. Kr. fra det foregaaende Aar og Tilbageførelse af et i 1921/22 til Imødegaaelse af Tab paa Skatter henlagt Beløb paa 3 Mill. Kr. Aarene 1929/30, 1930/31 og 1931/32, i hvilke Indkomstskatten ogsaa kun opkrævedes med 90 pCt. af Grundbeløbet, havde, som Oversigten viser, minimale Driftsoverskud, der kun tillod, at mindre betydelige Beløb blev henlagt til Udvidelseskontoen.

Aaret 1931/32 bød dog paa økonomiske Begivenheder for Kommunen, der ganske

kort bør omtales, selv om de opstaaede Vanskeligheder ikke i og for sig bundede i selve Driftsregnskabet, men nærmest kan betegnes som en *Likviditetskrise*. I Maj 1931 havde Kommunen truffet Arrangement om Optagelse af et 30 Mill. Kr. stort indenlandsk Obligationslaan. Grundet paa den internationale Finanskrise, der bl. a. viste sig ved Sammenbrud i den tyske Bankverden og i September Maaned ved, at Englands Bank forlod Guldindløseligheden, var det, ikke mindst efter at den danske Krone fulgte Sterling, umuligt for Kommunen at faa effektueret mere end for 6 Mill. Kr. af dette Obligationslaan. Kommunen kom herved til at savne likvide Midler til sin meget betydelige Anlægsvirksomhed. Pr. 1. Januar 1932 regnedes der saaledes med et Kapitalforbrug paa ca. 88 Mill. Kr. til bevilgede, men endnu ikke færdige Arbejder. Midlertidigt hjalp Kommunen sig med en Kassekredit i Privatbanken paa 10 Mill. Kr. og et Laan i »Bikuben« paa 3 Mill. Kr. Disse Laan udløb imidlertid i Marts 1932, og Kommunalbestyrelsen maatte — om ikke de ogsaa for Byens Erhvervsliv saa betydningsfulde kommunale Arbejder skulde gaa i Staa — skaffe Udveje for likvide Midler. Situationen førte til en ensstemmig Overenskomst mellem de politiske Grupper i Kommunalbestyrelsen. Hovedpunkterne i denne var 1) Forhøjelse af Gas- og Elektricitetsprisen samt af Sporvejstaksten, 2) Forhøjelse af Indkomstskatten fra at udgøre 90 pCt. til 100 pCt. af Grundbeløbet, 3) endvidere vedtoges en Udtalelse om, at Udgifterne paa Driftsbudgettet skulde begrænses mest muligt, samt om, at Kommunen for at fremskaffe Kapital var rede til under visse Vilkaar at afhænde sine Beboelsesejendomme, specielt de, der indeholdt større Lejligheder.

Endelig gennemførtes forskellige Reformer af mere administrativ Karakter, der skulde sikre Kommunens Finansledelse Kontrol og Føling med saavel det løbende Driftsregnskab som Kapitalregnskabet. Af stor Betydning var her Etableringen af den saakaldte *Arbejdsplan*, der er en Oversigt over de Beløb — bevilgede saavel som endnu ubevilgede — der rent faktisk under Hensyntagen til Kommunens almindelige økonomiske Situation tænkes anvendt i det — eller de — kommende Aar, og som i højere Grad end tidligere muliggjorde en central Finansledelse.

Efter at der ved denne Overenskomst var skabt Mulighed for Tilvejebringelse af 15 Mill. Kr. paa Kommunens Budget, idet Forhøjelsen af Indkomstskatten beregnedes til 5 Mill. Kr. og Takstforhøjelserne til 10 Mill. Kr., optoges nye Forhandlinger med Nationalbanken og de andre Hovedbanker. Hovedpunktet i Forhandlingernes Resultat blev, at Kommunen fik Adgang til at optage et 6 pCt. 2-aarigt Obligationslaan paa 30 Mill. Kr. til en Kurs af 97. Dette *Borgerlaan*, der gav en effektiv Rente paa 7,65 pCt., blev imidlertid hurtigt overtegnet, og af Indenrigsministeriet fik Kommunen Lov til paa nærmere Betingelser at forhøje Laanesummen til 50 Mill. Kr.

For Kommunens Arbejdsplan medførte Forholdene en Nedskæring paa ca. 25 Mill. Kr.

Driftsregnskabet for 1931/32 var efter Sagens Natur i mindre Grad paavirket af Forholdene. Dog medførte Kronenedskæringen i September 1931, at Udgifterne til Forrentning m. v. af den udenlandske Gæld blev ca. 2 Mill. Kr. større end beregnet.

Langt alvorligere blev de økonomiske Forhold for Kommunen i de følgende Aar. Den økonomiske Depression, der prægede disse Aar, medførte, at Indtægterne trods

de foran nævnte Forhøjelser af Indkomstskatten og af Taksterne ikke gav tilstrækkeligt til at dække de ekstraordinære sociale Udgifter, først og fremmest foraarsaget af Arbejdsløsheden og af de store Renteudgifter.

I 1932/33 var der et Driftsunderskud paa 10 Mill. Kr., der blev dækket ved at overføre 8,6 Mill. Kr. fra Kontoen for ekstraordinære Afskrivninger, medens 1,4 Mill. Kr. overførtes til det følgende Aar. Dette Aars Driftsresultat var imidlertid endnu daarligere, idet det mødte med et Driftsunderskud paa 12,7 Mill. Kr., hvilket Beløb sammen med det fra 1932/33 overførte Underskud blev dækket ved fra Udvidelseskontoen at tilbageføre til Driftsregnskabet et Beløb paa 14,1 Mill. Kr.

Fra 1/4 1934 forhøjedes Indkomstskatten med et Tillæg til Grundbeløbet af 20 pCt., men alligevel gav Aaret 1934/35 et Driftsunderskud paa 6,1 Mill. Kr., der dækkedes ved Tilbageførelse fra Udvidelseskontoen.

I Aarene 1935/36 og 1936/37 var der et Driftsoverskud paa henholdsvis 1,8 og 4,1 Mill. Kr., men som det fremgaar af Tabel d, foretoges der ikke Henlæggelser til Udvidelseskontoen. Det første Aars Overskud overførtes til 1936/37, og dette sidste Aars Overskud blev anvendt til Nedskrivning af Anlægsværdien af Kommunens Træhuse og Asylbygningen for husvilde Kvinder.

De *tre* sidste Regnskabsaar *1937/38*, *1938/39* og *1939/40* er i væsentlig Grad præget af *den fælleskommunale Udligning* og *Hovedstadsudligningen*, for hvilken sidste der er gjort nærmere Rede S. 293 f. Endvidere bør erindres, at Københavns Politi fra 1/4 1938 overgik til Rigspolitiet. De økonomiske Virkninger af disse Reformer kan for Kommunens samlede Udgifter og Indtægter opgøres saaledes:

For *1937/38* gav Hovedstadsudligningen Københavns Kommune et Beløb paa 9,1 Mill. Kr.[1]), herfra maa dog trækkes en Formindskelse af Erhvervsskatten paa ca. 5 Mill. Kr., saaledes at Nettoudbyttet for dette Aar blev ca. 4 Mill. Kr.

Tilskudene fra den fælleskommunale Udligningsfond, der i 1937/38 kun udgjorde 60 pCt. af det fulde Tilskud, beløb sig, inkl. Tilskud til Politiudgifterne, til 14,5 Mill. Kr., desuden nedsattes Refusionen til Staten for Arbejdsløsheds-Udgifter m. m. med 0,7 Mill. Kr., hvorimod Refusionen fra det mellemkommunale Refusionsforbund antagelig formindskedes med 2,3 Mill. Kr., saaledes at Udgiftslettelsen blev paa ca. 13 Mill. Kr.

For 1938/39 og 1939/40 gav Hovedstadsudligningen[2]) henholdsvis 10,4 og 10,7 Mill. Kr.[1]) og den fælleskommunale Udligningsfond 15,2 og 15,8 Mill. Kr.

Den kommunale Indkomstskat blev i 1937/38 og 1938/39 og oprindelig ogsaa i 1939/40 opkrævet med Grundbeløbet, men de af Krigen foranledigede ekstraordinære Udgifter bl. a. til Luftværnsforanstaltninger medførte i det sidste Aar, at Kommunen

---

[1]) Naar dette Beløb, der angiver det faktisk i Kommunens Kasse i det paagældende Regnskabsaar indgaaede Beløb, afviger fra det S. 295 anførte, der angiver det endelige Udligningstilsvar til København, skyldes dette, at i H. t. Udligningsloven finder den endelige Afregning Kommunerne imellem først Sted i det efterfølgende Regnskabsaar.

[2]) Hvor meget Københavns Kommunes Nettoudbytte af Erhvervsskatten fra Frederiksberg og Gjentofte vilde have været i 1938/39 og 1939/40 efter de nye Regler, der traadte i Kraft fra 1. April 1938, lader sig ikke opgøre.

med Hjemmel i midlertidig Lov Nr. 92 af 20. Marts 1940 maatte udskrive en Ekstraskat paa 10 pCt. af Grundbeløbet.

Ved Vurderingen af foranstaaende maa det erindres, at der fra 1937/38 hos Københavns Borgere er opkrævet særlige fælleskommunale Indkomst-, Formue- og Ejendomsskatter; ialt udgjorde disse i de tre Aar 1937/38, 1938/39 og 1939/40 henholdsvis 23,1, 25,4 og 26,1 Mill. Kr.

I 1937/38 og 1938/39 optog Kommunen atter sine Henlæggelser til Udvidelseskontoen, om end ikke med de fulde Beløb efter 1923-Reglerne, men i det sidst forløbne Regnskabsaar 1939/40, der afslutter den her i store Træk skildrede Hundredaarsudvikling, var det bl. a. som Følge af de i 1938 vedtagne Lønforhøjelser m. v. til Tjenestemænd, Lønarbejdere og Andre Ansatte samt Nedsættelsen af Gas- og Elektricitetspriserne ikke muligt at opretholde Henlæggelserne.

II. DE KOMMUNALE SKATTER OG AFGIFTER

Den Udvikling af det københavnske Bysamfund i byteknisk, befolkningsmæssig, social og kulturel Henseende, som andre Afsnit i denne Bog fortæller om, har selvsagt ikke kunnet finde Sted, uden at Tvangsbidragene fra de privatøkonomiske Enheder — d.v.s. Personer, Selskaber og Foreninger — til Kommunens Kasse, altsaa Skatter og Afgifter, er steget ganske overordentligt.

Naar de samlede Skatter og Afgifter til Københavns Kommune fra at udgøre ca. 900.000 Kr. i 1840 steg til over 120 Mill. Kr. i Periodens sidste Regnskabsaar 1939/40, turde det, selv med al Hensyntagen til Folketallets Vækst, Prisniveauets Udvikling, Indkomstens Stigning o.s.v., alene af disse to Tal være indlysende, at der er sket en betydningsfuld Ændring i Fordelingen af Samfundsindkomsten mellem Kommunens Borgere og Kommunens Kasse. Da denne sidste atter har anvendt Pengene til de kommunale Formaal, d.v.s. til Opgaver, der er kommet Byens Befolkning til gode, er der gennem Skatterne sket en Omfordeling af Samfundsgoderne Borgerne imellem. Bag ved denne Udvikling ligger atter Vekselvirkningen mellem den almindelige økonomiske Udvikling og den idemæssige Evolution, der er foregaaet i de hundrede Aar, kort sagt de social-politiske Princippers Sejr over den gamle Individualisme.

Som Modstykke til den nævnte og andetsteds nærmere skildrede Udvikling af det københavnske Bysamfund, skal der derfor i det følgende gives en udførligere Skildring af *de københavnske Skatters og Afgifters Historie i de hundrede Aar*. Ikke mindst i Betragtning af, at Borgerrepræsentationen indenfor Lovgivningens nærmere Regler er Indehaver af *den kommunale Skattebevillingsret*, turde det ved den her givne Anledning være paakrævet at give en Fremstilling af de kommunale Skatter, der altid har været, den Dag i Dag er og sikkert ogsaa i Fremtiden vil høre til de mest brændende kommunal-politiske Problemer.

Den Periodeinddeling, der i det følgende er lagt til Grund, er: 1) *Tiden fra 1840 indtil 1861*, da Ejendomsskatterne fikseredes, og den første varige københavnske Indkomstskat blev indført, 2) *Perioden indtil den store Statsskattereform i 1903*, der ogsaa, om end i væsentlig mindre Grad, havde Betydning for Kommunen, 3) derefter følger *Aarene indtil Verdenskrigen*. 4) Et kort Afsnit maa afses til *Perioden 1915/16 til 1919/20*, der er præget af de særlige Dyrtidsskatter, og endelig har vi som Afsnit 5) *de sidste tyve Aar*, i hvilke der er rejst helt nye Skatteproblemer, der f.Eks. har fundet Udtryk i Hovedstadsudligningen og i de fælleskommunale Udligningsskatter. For hver af disse 5 Perioder falder Fremstillingen i tre Underafsnit: A. *Ejendomsskatterne*, B. *De personlige Skatter* og C. *Andre Afgifter og Gebyrer*.

Ved Afslutningen af Hundredaarsperioden kaster atter en Storkrigs Slagskygge et mørkt Perspektiv ind over det københavnske Bysamfunds Økonomi, og givetvis vil Københavns Bystyre blive stillet overfor vanskelige økonomiske Problemer. Men ved Arbejdet med disses Løsning er det af betydelig Værdi at kende det nuværende Skattesystems Udvikling fra Fortiden.

Grundlaget for den følgende Fremstilling har foruden den rent faktiske Lovgivning først og fremmest været »Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger«[1]). Derimod er der i mindre Grad taget Hensyn til de københavnske Skatteproblemers Behandling paa Rigsdagen.

Endelig bemærkes, at Fremstillingen ikke beskæftiger sig med Skatter og Afgifter til andre offentlige Kasser (Staten, den fælleskommunale Udligningsfond eller Kirken), og at den kun berører de allervigtigste Ændringer vedrørende Skattevæsenets Administration.

1. 1840-1861

Det, der først og fremmest falder i Øjnene ved Betragtningen af Skattesystemet omkring 1840, er det store Antal forskellige Skatter og Afgifter, der hvert Aar opkrævedes med skiftende Beløb. Dette hang atter sammen med, at hele Kommunens Regnskabsvæsen, som nævnt i det foregaaende Afsnit I, endnu var opbygget efter det gamle *Skuffesystem*. Saaledes havde alle de særlige Direktioner og Kommissioner som f. Eks. Vandkommissionen, Fattigdirektionen, Brandkommissionen hver deres særlige Kasse og deres særlige Skattekonto eller Skattebranche, som det hedder i Kommunens Regnskab. For hver enkelt Skattebranche som Vandskatten, Fattigskatten, Brolægningsskatten, Lygteskatten, Indkvarteringsskatten o. s. v. indeholdt Regnskaberne en Oversigt over, hvor meget der var indkommet i Aarets Løb af vedkommende Skat, hvor meget der var udbetalt til det paagældende Formaal, og endelig hvor meget vedkommende Branche herefter skyldte til eller havde til gode fra den paagældende Skattebranches Kasse. Udgifterne til den almindelige Administration, Politiet, Skolevæsenet og Vejvæsenet blev derimod afholdt af den saakaldte ordinære Fond. Til denne Fond indgik Indtægter af Byens Ejendomme og Jorder, væsentlig Leje og Forpagtningsafgifter, der betaltes efter Kapitelstaksten for Byg. Endvidere indgik forskellige Gebyrer og andre Afgifter til Fonden. Det Beløb, der derefter manglede til Dækning af de foran nævnte Udgifter, udskreves som en Næringsskat, der hvilede paa Personer og Selskaber, der drev visse nærmere bestemte Næringer.

A. EJENDOMSSKATTER

De Ejendomsskatter, der eksisterede i 1840, kan deles i dem, der lignedes efter 1) Grundtaksten og 2) Etagearealets Størrelse. Hertil kommer: 3) Brolægningsskatten og 4) den særlige Sprøjteskat, der hvilede paa de udenbys Ejendomme.

[1]) Af Litteratur skal kun nævnes: V. Falbe-Hansen og Will. Scharling, Danmarks Statistik, Bind V, Kbhvn. 1881, samt F. Molde, Københavns Skattevæsen 1862–1912, i Historiske Meddelelser om København 3, S. 305 f.

a. *Beskatningsregler*

1. *Skatter, der hvilede paa Grundtaksten.* Det Grundlag, hvorpaa de saakaldte Grundskatter hvilede, var *Grundtakstmatrikulen*, der blev udarbejdet i Henhold til *Reskript af 19. Marts 1756*, suppleret med Anordningen af 21. April 1812, hvorved Bygningsværdien inddroges i Takseringen.

Efter Reskriptet af 1756, der afløste ældre Regler, blev for enhver *Grund — indenfor Voldene* — Arealet opmaalt. Hver Kvadratalen Grund vurderedes til en vis Takst varierende fra 8 Sk. til 8 Mark, de fleste fra 1 til 4 Mark. Dog var det kun den saakaldte Gadejord, d.v.s. Grunden fra Gadelinjen og indtil 20 Alens Dybde, der sattes til den fulde Takst, idet den Jord, der laa længere tilbage fra Gaden end de 20 Alen, den saakaldte Indjord, kun vurderedes til $^1/_8$ af Gadejordens Takst.

Den samlede Taksationsværdi for hele Grunden blev delt i Portioner, saaledes at der regnedes med 1 Grundtakstportion for hver 80 Rd. Taksationsværdi, og det var Grundtakstportionen, der var Beskatningsenheden, for saa vidt som der betaltes et vist Beløb pr. Portion. For at udjævne den Ulighed i Grundenes Beskatning, som fremkom ved den ulige Benyttelse af dem, bestemte *Anordningen af 21. April 1812*, at *Bygningerne* skulde medtages ved Beregningerne af en Ejendoms Antal Grundtakstportioner. Dette skete ved, at der for hver 5.000 Rd., som Bygningen var assureret for, blev tillagt Ejendommen en yderligere Grundtakstportion. Grundene blev altsaa beskattet ca. 60 Gange saa haardt som Bygningerne, idet 80 Rd. Grundværdi blev sat lig 5.000 Rd. Bygningsværdi. Endvidere bestemtes det, at der hvert femte Aar skulde foretages en à-jour-Føring af Portionerne overensstemmende med Ændringer i Assurancesummerne, enten grundet paa Nybygninger eller Tilbygninger.

Ifølge Sagens Natur kunde der i 1756 og 1812 ikke være Tale om at anvende Reglerne om Gadejord, Indjord eller Klassificering efter Beliggenhed paa de faa Ejendomme, der laa *udenfor Voldene*, men efter at Demarkationslinjen i 1852 var flyttet ind til Søerne, og Bebyggelsen i Forstæderne var givet fri, blev imidlertid Spørgsmaalet om disse nye Ejendommes Beskatning aktuelt. Saavel et af Kommunalbestyrelsen nedsat Fællesudvalg som en særlig Kommission behandlede Spørgsmaalet, og Resultatet blev *Loven af 14. December 1857 om Grundtakst for Københavns udenbys Grunde.* Det fremgaar af Lovens Tekst, at man dengang ogsaa regnede med Ændringer af Reglerne for Grundtaksberegningerne i den gamle By, men trods adskillige Forslag, Komité- og Kommissionsbetænkninger i de følgende Aar forblev Grundskatternes Beregningsgrundlag uændret.

Efter 1857-Loven inddeltes de *ubebyggede Grunde* udenfor Voldene i 3 Klasser, der hver ansattes til en vis Værdi pr. Td. Land. Til første Klasse henførtes Jord, der anvendtes til Dyrkning eller Græsning, og disse Grunde ansattes til en Værdi af 600 Rd. pr. Td. Land. Anden Klasse omfattede Haver og ansattes til en Værdi af 1.200 Rd. pr. Td. Land. Til tredie Klasse henførtes de Grunde, der anvendtes til Handelsbrug m. v., navnlig Tømmerpladser, Forlystelsessteder og lign.; Værdien ansattes her til 5.000 Rd. pr. Td. Land. Til denne Klasse henførtes dog kun et meget ringe Antal Grunde.

For *bebyggede Grunde* sattes Bygningsværdien lig med Brandassurancesummen, og den bebyggede Grund, d.v.s. den faktisk overbyggede Del af den til en Ejendom hørende

Grund, sattes lig med Forskellen mellem Ejendommens Værdi i Handel og Vandel og Bygningernes Assuranceværdi. Dog maatte bebyggede Grunde ikke ansættes højere end til 10 pCt. af Bygningernes Assuranceværdi, og indenfor denne Grænse bestemtes Værdien atter af Grundenes Beliggenhed, idet der under Hensyntagen hertil foretoges en Klassificering af de bebyggede Grunde. Den skattepligtige Værdi for en Ejendom beregnedes herefter ved at sammenlægge de tre Værdier: 1) den ubebyggede Grunds Værdi, 2) den overbyggede Grunds Værdi og 3) Bygningsassuranceværdien. For hver 3.000 Rd. af den samlede Værdi ansattes Ejendommen til 1 Portion Grundtakst.

De *Skatter, der lignedes paa den beregnede Grundtakst*, var for de indenbys Ejendomme oprindelig bl.a. *Indkvarteringsafgiften.* Ved den førnævnte Anordning af 1812 bestemtes det, at foruden denne Afgift skulde *Borgervæbningsskatten, Renovationsskatten, Lygteskatten* samt *Vægterskatten* lignes paa Grundtaksten. I 1829 bestemtes, at disse 5 Skatter skulde sammendrages til *en almindelig Grundskat.* Men da der for de forskellige Skatter stadig gjaldt forskellige Fritagelsesgrunde, maatte der faktisk foretages en Ligning for hver Skat.

Ved Loven af 20. Juni 1850 tilkom der en ny Skat derved, at flere ældre Statsskatter blev afløst af en ny *Ligningsskat.* Denne Skat var i København beregnet at skulle udgøre 53.000 Rd., og det blev i Loven fastsat, at de $^2/_3$ af dette Beløb, altsaa 35.333 Rd., skulde lignes paa Grundtaksten og den ene Trediedel efter samme Principper som Arealskatten.

Af de udenbys Grunde betaltes indtil 1857 kun Lygte- og Vægterskat efter særlige Regler samt Sprøjteskat. Derimod blev Udgifter til Brolægningen og Vejudgifter for disse Distrikters Vedkommende baaret af Stadens ordinære Fond, det vil altsaa faktisk sige af Næringsskatten, der atter først og fremmest hvilede paa de »indenbys« Beboere. Efter Loven af 14. December 1857 blev Borgervæbningsskatten og de $^2/_3$ Ligningsskat lignet paa Grundtaksten for de udenbys Ejendomme efter samme Satser som for de indenbys Ejendomme. Derimod blev der givet forskellige Lempelser med Hensyn til Lygte-, Vægter- og Renovationsskatten. De to førstnævnte Skatter skulde kun betales af de Ejendomme, der laa ved eller i indtil 100 Alens Afstand fra en Vej, som var forsynet med offentlige Lygter og Vægtere. For Renovationsskattens Vedkommende inddeltes Ejendommene i tre Klasser alt efter deres Beliggenhed ved Gader, Landeveje eller Markveje, og de sidste Veje var fritagne for Renovationsskatten, medens de to første Klasser betalte henholdsvis den fulde og den halve Afgift.

2. *Skatter, der hvilede paa Etagearealet.* Arealskatten, der senere blev den betydningsfuldeste af de kommunale Ejendomsskatter, var oprindelig, da den kom til Verden i 1802 som Bygningsafgift, en ren Statsskat.

Grundlaget for denne Skats Paaligning var Ejendommenes samlede Etageareal beregnet ved for hver enkelt Etage fra Grunden til Taget at opgøre og summere Flademaalet efter Bygningens udvendige Maal. Af hver Kvadratalen skulde der i Bygningsafgift til Staten svares $1^1/_2$ Sk. af Forhuslejligheder og af Side- og Baghuslejligheder 1 Sk. Dog blev Lejligheder, der beboedes af en Familie og tilsammen ikke indeholdt mere end 64 Kvadratalen, skattefri. Forordningen af 1802 siger udtrykkeligt, at Afgiften ikke skulde svares af Bygningerne som Bygningsejendom, men af Nytten og Brugen,

som Bygningerne giver Besidderne, det være Ejere eller Lejere. Ud fra denne Betragtning var det, at de smaa Lejligheder, der forudsattes at bebos af de fattigste, blev skattefri, og ligeledes, at der blev givet Skattefrihed for de Lejligheder, der stod ledige i et halvt Aar eller længere.

Den første kommunale Afgift, der blev lignet paa Bygningsafgiftens Grundlag, altsaa Ejendommenes Etageareal, var *Vandafgiften*, der den Dag i Dag til Dels beregnes paa dette Grundlag. Ved en Anordning af 21. April 1812, hvorved de tidligere Vandkompagnier blev underlagt den særlige Vandkommission, blev det bestemt, at der til Dækning af Vandvæsenets Udgifter skulde opkræves en almindelig Skat af Vand til Husholdningsbrug og desuden en særlig Skat paa Vand til Næringsbrug.

Skatten af Vand til Husholdningsbrug skulde udredes efter de Grundsætninger, som var fastsat i Forordning af 1802 om Bygningsafgiften, altsaa saaledes, at den betaltes med en vis Takst pr. Kvadratalen Etageareal. Taksten var forskellig, eftersom der benyttedes Springvand, Pumpevand eller Spildevand. De Ejendomme, hvor der ikke var installeret Vand, betalte kun $^1/_3$ af den Afgift, der betaltes af de Ejendomme, hvor der i Gaarden var indlagt Pumpevand, dog kun saafremt der var en offentlig Post i Gaden, ellers intet.

Den særlige Afgift af Vand til Næringsbrug betaltes af de Næringsdrivende, der som f. Eks. Bryggere, Brændevinsbrændere og Garvere brugte særlig meget Vand.

Ved *Loven af 30. November 1857* om Staden Københavns Forsyning med Vand bibeholdtes Afgiftssystemets Grundprincip, for saa vidt som det bestemtes, at der til Dækning af Udgifterne ved det nye Vandværks Drift, udover hvad der dækkedes af Vandvæsenets særlige Indtægter, skulde lignes en Skat paa alle private Ejendomme i Byen, der forsynedes med Vand fra Vandværkerne, og denne Skat skulde beregnes i Forhold til Bygningernes samlede Etageareal, opgjort efter de om Bygningsafgiften ved Forordning af 1802 med senere Ændringer fastsatte Regler. De Ejendomme indenfor Voldene, hvori der ikke var indlagt Vand, betalte $^1/_3$ af den Afgift, de ellers skulde have betalt, medens saadanne Ejendomme udenfor Voldene var skattefri. Desuden fastsattes Regler for den Vandafgift, der skulde betales af Vand, der anvendtes til Næringsbrug, og af Vand til offentlige Bygninger.

Den mest betydningsfulde Skat, der kom til at hvile paa Etagearealet, var dog *Fattigskatten*. Denne blev oprindelig ved Reskript af 6. Juli 1816 paalagt som en ekstraordinær Skat til Dækning af Fattigvæsenets Underskud. Det blev ved nævnte Reskript bestemt, at der til dette Formaal midlertidigt skulde paalignes Københavns Indbyggere en særlig Afgift paa $2^1/_2$ Gange den oprindelige Arealskat. Paaligningen fastsattes dog med skiftende Beløb indtil 1861, da denne Skat ligesom de andre Ejendomsskatter blev fikseret.

Den tredie Skat, der lignedes paa Etagearealet, var egentlig en Statsskat, nemlig Kommunens *Bidrag til Straffeanstalterne*. Denne var paalagt Kommunen ved Plakat af 5. Marts 1834 og lignedes atter paa Byens Beboere efter samme Regler som Bygningsafgiften, og ved foran nævnte Lov af 20. Juni 1850 blev bl. a. denne Skat afløst af $^1/_3$ Ligningsskat, der blev paalagt Ejendommene som en Arealskat, medens som foran anført de $^2/_3$ lignedes efter Grundtaksten.

Arealskatten, der maatte betales af alle Ejendomme paa Byens Grund baade inden- og udenfor Voldene, var den mest ildesete af Ejendomsskatterne. Hovedanken mod Skatten var, at den kun tog Hensyn til Etagearealet og ikke til Huslejens faktiske Størrelse eller Ejendommenes Værdi. Det vilde altsaa sige, at gamle, daarligt beliggende og daarligt udstyrede Ejendomme betalte samme Skat som nye, velbyggede og godt beliggende Ejendomme med samme Etageareal. Der foretoges adskillige Henvendelser fra Byens Grundejerforeninger for at faa Princippet for Skattens Beregning ændret saaledes, at Ejendommenes Værdi eller deres Udbytte blev bestemmende for Skatten. Ogsaa som en Art Forbrugsskat — lagt paa Lejlighedsarealet, der atter antoges at svare til Lejlighedsindehaverens Indtægt — maatte Skatten betragtes som irrationel. Saa snart man kommer op over de jævne Middelindtægter, er det ikke Lejlighedens Areal, men dens Beliggenhed og Udstyr der staar i Forhold til Lejerens Indtægt. Skatten virkede med andre Ord — naar bortses fra Skattefriheden for de smaa Lejligheder — degressiv paa Indkomsten.

3. *Brolægningsskatten.* Den tredie Ejendomsskat var *Brolægningsafgiften*, der gaar helt tilbage til Forordningen af 20. August 1777 om Stenbrolægning med anden dertil hørende Indretning paa Gaderne, Torvene og Pladserne i København. Før den Tid havde Grundejerne selv maattet betale Brolægningen udfor deres Ejendom, men nu blev den samlede Udgift for hele Byen fordelt paa samtlige offentlige og private Ejendomme, der havde Andel i Brolægningen; Fordelingen foretoges paa Grundlag af Forholdet imellem det samlede brolagte Areal i Byen og det til den enkelte Ejendom hørende brolagte Gadestykke, maalt i Kvadratfavne.

Disse Regler omfattede selvsagt kun Byen indenfor Voldene. I Forstæderne var der kun Landeveje, indtil Bebyggelsen tog Fart i 1850'erne. Denne Bebyggelse medførte nu, at Udgifterne til Brolægning og Vejvæsen blev særligt tyngende for Kommunens Kasse netop for disse Distrikters Vedkommende. Ved den før nævnte Lov af 14. December 1857 om Grundtaksten for Københavns udenbys Grunde blev Brolægningsskatten i Forstæderne lagt paa Grundtaksten, idet der af hver Grundtakstportion skulde betales lige saa meget, som der i den gamle By blev betalt i Brolægningsskat af 4 Kvadratfavne Stenbro, dog saaledes, at den foran S. 333 ved Omtalen af Renovationsskatten nævnte Inddeling af de udenbys Grunde i 3 Distrikter ogsaa skulde anvendes her. Ved denne Lov blev det iøvrigt bestemt, at fra 1. Januar 1859 skulde hele Kommunens Brolægnings- og Vejudgifter kun for Halvdelens Vedkommende lignes som Brolægningsskat, medens den anden Halvdel skulde bæres af Hovedkassen og saaledes udredes af Byens almindelige Indtægter, altsaa først og fremmest af Næringsskatten.

4. *Sprøjteskatten*, der opkrævedes i Henhold til Raadstueplakaterne af 29. Oktober 1802 og 11. Juli 1806, betaltes siden 1825 alene af de Ejendomme, der laa udenfor Voldene, efter deres Assurancesum, eller, hvis de ikke var assurerede, da efter deres Taksationsværdi. For de indenbys Ejendomme var Afgiften bortfaldet, fordi Udgifterne ved det indenbys Brandvæsen blev paalagt Københavns Brandforsikring.

b. *Skatternes Beløb*

I nedenstaaende Oversigt er anført, hvor store Beløb de forskellige Ejendomsskatter, for hvilke der foran er gjort Rede, indbragte i Perioden 1840–61. Tallene er for 1840–54 givet for hver Femaarsperiode, medens Perioden 1855–61 af Hensyn til de betydningsfulde Love, der blev vedtaget i 1857, og som til Dels traadte i Kraft fra 1859, er delt i Aarene 1855–58 og 1859–61.

TABEL a.

Ejendomsskatter	1840–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–58 gsntl.	1859–61 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Skatter, der lignedes paa Grundtaksten.					
1. Indkvarteringsskat (fra 1851: $^2/_3$ Ligningsskat[1])	73	73	71	69	72
2. Borgervæbningsskat	26	25	27	25	25
3. Renovationsskat	16	26	43	120	134
4. Lygteskat	26	29	40	63	76
5. Vægterskat	82	80	79	78	81
Ialt Grundskat	223	233	260	355	388
Skatter, der lignedes paa Etagearealet.					
1. Fattigskat	316	373	375	611	610
2. Vandskat	77	80	86	100	253
3. Bidrag til Tugthusene (fra 1851: $^1/_3$ Ligningsskat[1])	11	27	31	34	27
Ialt Arealskat	404	480	492	745	890
Brolægningsskat	69	81	100	96	115
Sprøjteskat	2	3	3	4	5
Tilsammen Ejendomsskatter	698	797	855	1.200	1.398
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	69,5	70,0	68,0	66,0	66,3

[1]) Ifølge Lov af 20. Juni 1850 §§ 2 og 4, jfr. § 10.

I det første Femaar af den betragtede Periode indbragte Ejendomsskatterne ialt knap 700.000 Kr., heraf faldt ca. 30 pCt. paa Grundskatterne, ca. 60 pCt. paa Arealskatterne, ca. 10 pCt. paa Brolægningsskatten, medens Sprøjteskatten kun udgjorde et minimalt Beløb. Af Arealskatterne udgjorde Fattigskatten de tre Fjerdedele.

I Aarene 1845–49 og 1850–54 var Ejendomsskatterne steget til gennemsnitlig aarlig at udgøre henholdsvis ca. 800.000 og 855.000 Kr., og Forholdet mellem de tre Hovedgrupper af Skatter var væsentlig som i det første Femaar. Af de enkelte Skatter viser Renovationsskatten forholdsvis størst Stigning, begrundet ved de voksende Udgifter til Dagrenovationens Bortførelse. Stigningen i Lygteskatten begrundedes særlig ved stigende Tranpriser og Udvidelsen af Lygternes Brændingstid. En Udvidelse, der atter,

som det fremgaar af Stadens Beretning for 1847[1]), var en Følge af de mange Klager »over det Mørke, som undertiden om Efteraaret og Vinteren finder Sted i Stadens Gader, naar de offentlige Lygter paa Grund af præsumtivt Maaneskin ikke ere tændte og taaget eller skyfuld Luft forhindrer Maaneskinnet fra at trænge igjennem«.

Stigningen i Fattigskatten skyldtes bl. a. Dyrtidsaaret 1847 og Krigsaarene 1848–50.

Brolægningsskatten viser ogsaa en betydelig Stigning foranlediget af de voksende Udgifter til Stadens Brolægning, der i disse Aar betegnedes som »ikke tilfredsstillende«, hvorfor der foruden de ordinære Arbejder maa foretages Fornyelser af den ældre Brolægning paa forskellige Gader og Pladser. Medens Brolægningsskatten i 1840 kun opkrævedes med 30 Sk. pr. Kvadratfavn Brolægning, steg den omkring 1850, og i 1852 udgjorde den f. Eks. 48 Sk. pr. Kvadratfavn, senere nedsattes den dog igen til 36 Sk.

I Fireaarsperioden 1855–58 udgjorde Ejendomsskatterne gennemsnitlig 1,2 Mill. Kr. aarlig. Fattigskattens stærke Stigning er dels begrundet ved de meget store Udgifter, som Fattigvæsenet havde som Følge af Koleraepidemien i 1853, der selvsagt ogsaa ramte de fattigste haardt i økonomisk Henseende, og dels ved Dyrtidsperioden omkring 1855. Disse Aar bevirkede, at der tæredes stærkt paa Fattigvæsenets Midler, saaledes at man — om end nødigt — maatte gaa til en Forhøjelse af Fattigskatten. I 1857 opkrævedes Fattigskatten f. Eks. saaledes med $4^1/_2$ Gange Bygningsafgiftens oprindelige Beløb, det vil for Forhus- og Baghuslejligheder sige henholdsvis $13^1/_2$ og 9 Øre pr. Kvadratalen Etageareal eller netop det dobbelte af, hvad den var i 1840.

I Treaarsperioden 1859–61 udgjorde Ejendomsskatterne gennemsnitlig ialt 1,4 Mill. Kr. aarlig. Stigningen fra forrige Periode falder først og fremmest paa Vandskatten, der udgjorde ca. 250.000 Kr. gennemsnitlig, hvilket forklares ved, at det nye Vandværk aabnedes for Driften i August 1859, og at de nye Afgiftsregler efter Loven af 30. Novbr. 1857 samtidig traadte i Kraft. Endvidere er Tallene paavirket af, at de udenbys Grunde nu svarede Grundskatter.

Ejendomsskatternes store Betydning indenfor Kommunens Skattesystem fremgaar af Oversigtens sidste Linjer, der viser, at disse Skatters samlede Beløb i 1840'erne udgjorde 70 pCt. af samtlige kommunale Skatter og Afgifter. Ved Periodens Slutning var Andelen sunket noget, nemlig til 66 pCt., hvilket dog er betydelig mere end i vore Dage.

B. PERSONLIGE SKATTER

a. *Beskatningsregler*

Forløberen for senere Tiders Indkomstskat til Kommunen var den *Næringsskat*, der lige til 1861 opkrævedes af de Næringsdrivende i København.

Det Grundlag, hvorpaa denne Skat hvilede, var *Anordningen af 21. April 1812*, der siger, at Næringsskatten ene skal anvendes til at supplere Stadens Kasses manglende Indtægter. Som foran nævnt bestemtes Beløbets Størrelse hvert Aar som Forskellen mellem den saakaldte ordinære Fonds samlede Udgifter og de Indtægter, der tilflød Fonden fra Byens Jorder og Ejendomme samt Gebyrer og andre Afgifter.

[1]) Stadens Regnskab og Beretning 1847, S. 48.

For at opnaa en retfærdig Beskatning af de forskellige Næringsveje var disse, ved en af Kongen approberet Klassifikation, inddelt i seks forskellige Klasser, og for hver Klasse var der fastsat et Minimum og Maksimum af Næringsskatportioner, hvortil den enkelte Næringsdrivende alt efter sin økonomiske Stilling kunde ansættes. Skatten svaredes da med et vist Beløb pr. Portion Næringsskat.

Da den nævnte *Klassificering af Næringsvejene* giver et ganske interessant Billede af Datidens Vurdering af de forskellige Erhvervs økonomiske Stilling, skal her anføres nogle enkelte Eksempler paa denne Inddeling.

Til *første Klasse*, der kunde ansættes fra 4 til 80 Portioner Næringsskat, henførtes f. Eks. Grosserere, Skibsværftsejere, Sukkerraffinadører, Tømmerhandlere og Vekselerere.

Til *anden Klasse*, der kunde ansættes fra 3 til 50 Portioner, henførtes f. Eks. Bryggere, Garvere, Sæbesydere, Restauratører og Vinhandlere.

Til *tredie Klasse*, der kunde ansættes fra 2 til 30 Portioner, henførtes f. Eks. Auktionsholdere, Berlinerblaafabrikanter, Bogtrykkere, Boghandlere, Hosekræmmere, Isenkræmmere, Kattuntrykkere, Silke- og Klædekræmmere, Klædefabrikanter, Murermestre, Tømrermestre, Urtekræmmere, Eddikebryggere samt »Handlende af den jødiske Nation«, Billed- og Ornamentskærere, Hørsvingere, Pibefabrikører, Skedevandsfabrikører, Tapetfabrikører, Tøjfabrikører, Translatører, Voxblegere o. m. a.

Til *fjerde Klasse*, der kunde ansættes fra 1 til 20 Portioner, henførtes f. Eks. Bagermestre, Brændevinsbrændere, Grov- og Kleinsmede, Guldsmede, Hattemagere, Hyrekudske, Hestehandlere, Juvelerere, Marskandisere, Modehandlere, Møllere, Slagtermestre, Urmagere, Komfurhandlere, Dugmagere, Fiskeblødere, Gartnere, Plattenslagere, The- og Porcelænshandlere, Tobakshandlere o. m. a.

Til *femte Klasse*, der kunde ansættes fra $^1/_2$ til 15 Portioner, henførtes f. Eks. Barberer, Blegmænd, Blikkenslagere, Glarmestre, Lysestøbere, Malermestre, Snedkermestre, Skomagere, Skræddere, Lak- og Pennefabrikører, Kobbertrykkere, Skriftstøbere o. m. a.

Til *sjette Klasse*, der kunde ansættes fra $^1/_4$ til 5 Portioner, henførtes f. Eks. Børstenbindere, Brolæggere, Frimestre af alle Laug, Grønthandlere, Handskemagere, Kandestøbere, Parykmagere og Haarskærere, Øltappere, Kattunshandlere, Knapmagere, Propskærere, Skærslippere m. fl.

Foruden disse Klasser fandtes der en saakaldt *Overklasse*, hvortil næringsdrivende Korporationer og Kompagnier henførtes. Ansættelsen kunde her variere fra 30 til 100 Portioner.

Bestemmelse om, hvor mange Portioner Næringsskat den enkelte Borger skulde betale indenfor de angivne Grænser, blev truffet af en særlig Kommission, hvori Magistraten, Borgerrepræsentationen samt Rodemestrene var repræsenteret.

Fra 1812 til 1840 skete der enkelte Omflytninger af Erhvervene, ligesom Fortegnelsen over de skattepligtige Næringer blev suppleret med andre — f. Eks. nye — Erhverv.

Det var *kun* de egentlige selvstændige Næringsdrivende, der ramtes af Skatten. Ikke alene var alle ansatte Personer som Arbejdere og Medhjælpere fritaget for Skatten, men ogsaa alle de saakaldte frie Erhverv som Embedsmænd, Lærere, Forfattere m.v. samt Rentenydere, Pensionister og lignende var skattefri.

En nærmere udformet Kritik af hele Næringsskattens System findes i en Betænkning, der i 1842 blev afgivet af en Komité bestaaende af Medlemmer fra Magistraten og Borgerrepræsentationen[1]).

Kritikken rettedes først mod den fra 1812 stammende Klassifikation af Erhvervene, der med de dertil knyttede Satser for Skattens Størrelse betragtedes som et altfor uelastisk System til en retfærdig Beskatning af de paagældende Personer. Endvidere ønskede man ogsaa flere Næringsveje inddraget under Ligningen end hidtil, og endelig ønskedes andre Regler for Ligningskommissionens Sammensætning.

[1]) B. F. 1842–43, S. 36 og 133.

I Kancelliets Imødegaaelse af Kommunalbestyrelsens Henvendelse tiltraadtes Kritikken af det gamle, stive Klassificeringssystem. Derimod kunde Kancelliet ikke gaa med til at udvide Kredsen af skattepligtige, særlig frygtede det for, at Folk som Læger, Sagførere, Lærere og Kunstnere samt Statsembedsmænd skulde blive sat i Skat, hvilket Kancelliet var en afgjort Modstander af. Dels hævdedes det, at det Bidrag, som disse Mennesker burde yde til de kommunale Foranstaltningers Udgifter, betaltes igennem deres Andel i Arealskatten, der jo forudsattes at hvile paa Lejerne, og dels mente man at mangle tilstrækkelige Kriterier til at vurdere de enkeltes Skatteevne og frygtede Vilkaarlighed fra Ligningsmyndighedernes Side.

Af andre Argumenter mod Næringsskattens Afløsning, der anførtes af Kancelliet i de følgende Aars Diskussion om dette Spørgsmaal, skal nævnes, at det frygtede for, at »Kapitalister og andre Rigmænd«, der ikke var bundet af Erhverv i Byen, vilde flytte fra denne, saafremt en almindelig Indkomstskat indførtes. Ligeledes veg man tilbage for de Problemer, som en Dobbeltbeskatning af Personer med Erhverv i en Kommune og Bopæl i en anden kunde medføre. I det hele taget var Kancelliet meget skeptisk overfor Mulighederne for at foretage en retfærdig Ligning i en saa stor By som København »med dens blandede og afvekslende Befolkning«. Kancelliet saa langt hellere Ejendomsskatterne forhøjet, et Forslag, der selvsagt ikke tiltalte Borgerrepræsentationen, der for mindst Halvdelens Vedkommende bestod af Grundejere.

Resultatet af Forhandlingerne mellem Kancelliet og Kommunalbestyrelsen blev i første Omgang en kgl. Resolution af 26. April 1843, der ophævede den i 1812 fastsatte Klassificering af de borgerlige Næringsveje som bindende Regel ved Næringsskattens Ansættelse, dog saaledes, at Klassificeringen stadig var vejledende. Endvidere fastsattes det, at 100 Portioner Næringsskat var det højeste, hvortil nogen kunde ansættes, bortset dog fra Korporationer og Kompagnier, der kunde ansættes til 200 Portioner. Paa den anden Side fastsattes 1 Portion som det mindste, hvortil nogen kunde ansættes; de, for hvem dette vilde være for meget, blev forbigaaet ved Ligningen. Vedrørende denne blev det iøvrigt bestemt, at Næringsskat-Kommissionen ved Ligningen for de enkelte af Byens Kvarterer skulde tiltrædes af 2 af det paagældende Kvarters Borgere.

Ved en kgl. Resolution af 1846 skete der en Udvidelse af den Kreds af Næringsdrivende, der skulde svare Næringsskat, men Regeringen vægrede sig stadig ved at imødekomme Kommunalbestyrelsens Ønske om en almindelig Indkomstskat.

I Aarene 1840 til 1848 blev der paalignet 10 Mark (= 3 Kr. 33 Øre) pr. Næringsskatportion, men derefter blev det nødvendigt at forhøje Næringsskatten til omtrent 2 Rd. pr. Portion.

Da der i 1850'erne maatte skaffes den ordinære Fond yderligere Indtægter, bl. a. som Følge af de store Udgifter, som Koleraepidemien havde paaført Kommunen, gik Regeringen endelig under store Betænkeligheder med til at indføre en almindelig Formue- og Lejlighedsskat, dog kun i Form af en *midlertidig Hjælpeskat*. Dette skete ved *Loven af 14. April 1855* om Næringsskat og Hjælpeskat i Staden København, der forløbig fik Gyldighed for Tiden 1/7 1855 til 31/12 1858. En Trediedel af de Udgifter, der efter de hidtil gældende Regler skulde have været lignet paa Stadens Næringsbrugere, blev nu lignet i Form af en Hjælpeskat paa samtlige Stadens Indbyggere efter Formue og Lejlig-

hed. Herefter blev for det første de Næringsdrivende, som enten i eller udenfor deres Bedrift ejede en saadan Formue, at de kunde taale at give et yderligere Bidrag, ansat til at betale en til deres Skatteevne svarende Andel af Hjælpeskatten. Men dernæst blev de øvrige Indbyggere, som hidtil havde været fritaget for personlige Afgifter til Kommunen, ogsaa ansat til at svare Hjælpeskat »efter deres Indtægt og øvrige Vilkaar«.

Ansættelsen til Hjælpeskat skete ligesom for Næringsskatten i Portioner. Ingen kunde ansættes til mere end 500 Portioner af hver Skat, og Minimum var 1 Portion. De, der ikke kunde ansættes til 1 Portion, blev forbigaaet ved Skattens Beregning. Ansættelsen foretoges for begge Skatternes Vedkommende af en Ligningskommission bestaaende af 2 Magistratsmedlemmer og 2 Borgerrepræsentanter.

Loven gjaldt som sagt kun til Udgangen af 1858. Men ved Lovene af 21. December 1858 og 17. Marts 1860 samt den store Skattelov af 19. Februar 1861 forlængedes Hjælpeskatten indtil Udgangen af 1861. I 1860 og 1861 blev Næringsskatten og Hjælpeskatten hver udskrevet med Halvdelen af det samlede paakrævede Beløb.

I det sidste Aar, 1861, hvori Næringsskatten og Hjælpeskatten eksisterede, paalignedes der 2 Rd. pr. Portion Næringsskat og 1 Rd. 68 Sk. pr. Portion Hjælpeskat.

b. *Skatternes Beløb*

Nedenstaaende Oversigt viser, hvor store Beløb der i Aarene 1840–61, opdelt i samme Perioder som foran for Ejendomsskatterne, blev udskrevet i Næringsskat og Hjælpeskat.

TABEL b.

	1840–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–58 gsntl.	1859–61 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Næringsskat	103	127	164	214	226
Hjælpeskat	–	–	–	97	186
Ialt	103	127	164	311	412
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	10,3	11,2	13,0	17,1	19,6

Den omdisputerede Næringsskat indbragte altsaa i 1840'erne kun 100.000 Kr. gennemsnitlig aarlig. Oplysninger om, hvor mange Næringsdrivende der var om at betale dette Beløb, kan ikke skaffes, men Tallet kan anslaas til omkring ca. 5.000, saaledes at der altsaa i 1840'erne gennemsnitlig betaltes ca. 20 Kr. pr. Skatteyder, hvilket i vore Dages Penge svarer til ca. 60 Kr.

For 1857 foreligger Oplysning[1]) om, at af 15.424 Hovedpersoner i næringsdrivende Stilling var kun de 8.259 ansat til Næringsskat, og af disse paalignedes atter de 2.553 Hjælpeskat. Af 10.546 Hovedpersoner i ikke-næringsdrivende Stilling ansattes de 4.167 til Hjælpeskat. Ialt var der altsaa ansat 6.720 Personer til Hjælpeskat. Da Næringsskatten i 1857 indbragte ca. 220.000 Kr. og Hjælpeskatten ca. 110.000 Kr., vil det altsaa sige,

[1]) Jfr. Departement-Tidende 1858, S. 986f. i Motiverne til Forslag om Forlængelse af Loven om Nærings- og Hjælpeskat af 1855.

at der gennemsnitlig pr. Skatteyder blev betalt ca. 26 Kr. i Næringsskat og ca. 17 Kr. i Hjælpeskat. Det kan tilføjes, at kun 641 Personer betalte mere end 21 Kr. i Hjælpeskat.

I Periodens sidste Aar, da Hjælpeskatten kom til, udgjorde de personlige Skatter ca. 400.000 Kr. gennemsnitlig aarlig.

Tabellens sidste Linie viser, at i 1840'erne udgjorde Næringsskatten kun ca. 10 pCt. af samtlige kommunale Skatter og Afgifter, men ved Periodens Slutning havde Forhøjelsen af de paalignede Beløb pr. Næringsskatportion samt Indførelsen af Hjælpeskatten medført, at de personlige Skatter ialt kom op paa ca. 20 pCt. af det samlede Skattebeløb; en Andel, der, som vi skal se i det følgende, har været i stadig Stigning gennem Aarene op til 1940.

C. ANDRE AFGIFTER OG GEBYRER

Denne Gruppe omfatter en meget uensartet Samling af Indtægter, der mindre er af Interesse ved deres Betydning for Kommunens Finanser end ved det, de fortæller om de Forhold eller den Omsætning, der ligger til Grund for Afgifternes og Gebyrernes Beregning. Da desuden adskillige af Afgifterne eksisterer endnu, eller i alt Fald har eksisteret lige op til vor Tid, skal der gives en kort Redegørelse for Afgifternes formelle Grundlag og for de vigtigste Aarsager til Bevægelserne i Afgifternes Provenu. Svarende til de foran givne Oversigter over Ejendoms- og Personskatterne viser omstaaende Tabel, hvor store Beløb de enkelte Afgifter indbragte i Perioden 1840–61.

Afgifterne er delt i dem, der var bestemt for Fattigvæsenet, og dem, der indgik i Kommunens almindelige Kasse.

Afgifterne til Fattigvæsenet opkrævedes for de flestes Vedkommende i Henhold til Fattigplanen af 1. Juli 1799, hvilket dog ikke betyder, at de indførtes i dette Aar. Adskillige af Afgifterne var væsentlig ældre.

Dette gælder saaledes $^1/_4$ *pCt.-Afgiften*, der betaltes dels af alle Salgssummer for fast Ejendom og Skibe, hvad enten Salget fandt Sted underhaanden eller ved Auktion, dels af alle Salgssummer for Varer og Løsøre, der solgtes ved Auktion. Denne Afgift gik langt tilbage i Tiden, men Grundlaget for dens Opkrævning i den her betragtede Periode var ovennævnte Fattigplan af 1799. Afgiften svaredes, lige til den pr. 1. Oktober 1933 ophævedes i Henhold til Lov om offentlig Forsorg af 20. Maj 1933.

Af Oversigten vil det ses, at $^1/_4$ pCt.-Afgiften af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom og Skibe viser en stærk Stigning fra 6.600 Kr. gennemsnitlig aarlig i 1840–44 til 24.900 Kr. gennemsnitlig aarlig i 1855–58, for derefter atter i de tre næste Aar af den betragtede Periode at gaa ned til ca. 15.300 Kr. Disse Tal afspejler den stigende Omsætning af faste Ejendomme, der maatte blive en naturlig Konsekvens af de for Byens Bebyggelse saa betydningsfulde Begivenheder, der indledes med Demarkationslinjens Flytning i 1852.

$^1/_4$ pCt.-Afgiften af Auktionssummer viser nogen, men dog langtfra saa stærk en Stigning i den her betragtede Periode.

Afgiften af Skuespil og Kunster gaar langt tilbage i Tiden. Oprindelig var det en Afgift til de fattige, der fastsattes i de enkelte Tilfælde sammen med Tilladelsen til at give Opvisning. Ved Forordning af 1722 fikseredes Afgiften til 10 pCt. af Bruttoindtægten, og samme Sats fastsattes i Fattigplanen af 1799. Ved kgl. Resolution af 19. Novbr.

TABEL c.

Afgifter og Gebyrer	1840–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–58 gsntl.	1859–61 gsntl.
a. *Afgifter til Fattigvæsenet.*	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1/4 pCt.-Afgift af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom og Skibe	6.606	9.546	13.343	24.926	15.318
1/4 pCt.-Afgift af Auktionssummer	6.316	6.690	7.821	9.113	7.925
Afgift af Skuespil og Kunster	13.719	12.851	14.972	21.415	24.808
Teaterafgift	2.000	2.000	2.000	2.000	2.000
Mulkter og Bøder til Fattigvæsenet	6.603	4.035	3.744	8.813	4.650
Klasselotteriafgift	48.000	40.800	36.000	36.000	36.000
Assistenshusafgift	2.000	2.000	2.000	2.000	2.000
Havne-, Akcise- og Lastepenge	804	959	1.113	1.023	1.000
Kortstemplingsafgift	640	640	640	640	640
Hundeafgift	3.546	4.389	6.383	10.255	8.271
Pesthuspenge	54	54	54	54	54
Ialt	90.288	83.964	88.070	116.239	102.666
b. *Øvrige Afgifter og Gebyrer.*					
Skat af Friboliger i off. Bygninger (2 pCt.-Afgiften)	8.460	9.242	9.949	7.838	7.256
Rekognition og Afgift af Byggeplads m. m.	2.689	2.580	3.827	4.845	4.271
Afgift af Vandforbruget i off. Bygninger m. v.	–	–	–	–	52.492[1]
Mulkter og Kendelser	148	10	24	210	–
Bomforpagtningsintrader	39.200	41.214	54.565	60.129	–
Bomafgift af Amager Bom	72	72	72	80	91
Afgift for Handel med stærke Drikke m. v.	–	–	–	–	7.683
Akcise og Havnepenge	34.034	42.229	40.340	52.977	49.624
Brændeafgift	–	–	3.038[2]	11.498	20.743
Tiendepenge og halve Sjettepenge	951	168	823	487	7.302
Garveriafgift	190	206	260	240	193
Kontorgebyrer ved Sekretariaterne	4.002	4.458	5.409	5.981	2.889
Betaling for Borgerskaber	21.340	28.080	31.671	39.761	39.775
Vielsepenge	1.996	2.297	2.691	2.870	2.466
Afgifter ved Bygningskommissionen	–	–	–	8.300[3]	5.844
Afgifter ved Stadskonduktørembedet	–	–	–	2.760[4]	3.199
Ialt[5]	113.082	130.556	151.454	191.756	194.679
Tilsammen	203.370	214.520	239.524	307.995	297.345
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	20,2	18,8	19,0	16,9	14,1

[1]) Kun fra 1860, der er det første hele Aar, Afgiften er opkrævet. [2]) Kun fra 1852. [3]) Kun fra 1857. [4]) Kun 1858. [5]) Se Anm.

Anm. Medens Gennemsnitstallene for de enkelte Skatter, Afgifter og Gebyrer refererer sig til det *faktiske* Antal Aar, hvori den paagældende Afgift har været opkrævet indenfor de anførte Perioder (jfr. Noterne), saa angiver Tabellens *Ialttal* Gennemsnitsbeløbet i det samlede Antal Aar, Perioden omfatter, uden Hensyntagen til, om nogle af Afgifterne kun har været opkrævet et færre Antal Aar. Af denne Grund vil en Sammentælling af Enkeltbeløbene ikke for alle Periodernes Vedkommende give de anførte Ialttal.

1849 (jfr. Raadstueplakat af 8. December s. A.) blev Afgiften fastsat til 5 og 10 pCt. af Bruttoindtægten af de Forestillinger, der gaves af henholdsvis Indlændinge og Udlændinge, og disse Satser var gældende lige til Loven om Forlystelsesafgift af 13. Maj 1911. I Aarene 1840 til 1854 laa det gennemsnitlige Afgiftsbeløb paa 13–15.000 Kr., det stiger derefter til henimod 25.000 Kr. i Slutningen af den her betragtede Periode.

Den i Oversigten anførte *Teaterafgift* paa 2.000 Kr. aarlig var den faste aarlige Afgift, som det kgl. Teater betalte til Københavns Kommune i Stedet for Forlystelsesskatten.

Da *Klasselotteriet* ved Forordning af 29. Juni 1753 blev henlagt til det da stiftede kongelige Opfostringshus, blev det fastsat, at der aarlig skulde ydes Fattigvæsenet en vis Afgift til Erstatning for »den Gevinst, som Fattig-Væsenet ved eet af dem selv indrettet Lotterie nydt haver«. I de følgende Aar ændredes Bestemmelserne herom flere Gange, men Afgiften blev endelig fastsat ved den nævnte Fattigplan af 1. Juli 1799.

I Henhold til Reskript om Fattigvæsenet af 17. Marts 1784 skulde *Assistenshuset* som hidtil (siden Juni 1753) aarlig yde en Afgift paa 2.800 Kr. til Almindelig Hospital, der dog atter skulde betale 800 Kr. til Børnehuset.

Om de Fattigvæsenet tilfaldne *Havne-, Akcise- og Lastepenge* henvises til det næste Side om Akcise- og Havnepenge anførte.

Det under *Kortstemplingsafgift* anførte faste Beløb paa 640 Kr. aarlig var et Beløb, der ydedes af Statskassen som Afløsning for en tidligere i 1822 bortfalden særlig Stempelafgift til Fattigvæsenet af Spillekort.

Hundeafgiften indførtes ved Plakat af 4. Oktober 1815, da det bestemtes, at enhver Hund skulde være forsynet med Politimærke med Hundens Nummer. For dette Mærke betaltes en Afgift paa 4 Kr. I 1856 forhøjedes Afgiften til 10 Kr. Af Hunde, der holdtes lænkede, betaltes ingen Afgift.

Pesthuspengene var en gammel Afgift, der betaltes af sjællandske Kirker til Pesthuset i København; ved Fattigplanen af 1799 blev Pengene tillagt Sct. Hans Hospital.

Gruppen *Øvrige Afgifter og Gebyrer* omfatter en meget broget Samling af Afgifter, der har Karakteren af dels Forbrugsafgifter, dels egentlige Gebyrer.

En særlig Karakter havde *Skatten af Friboliger i offentlige Bygninger*, der betaltes af de Embedsmænd og Betjente, der havde saadan Fribolig, med 2 pCt. af deres Gage. Afgiften indførtes ved Reskript af 9. Juni 1819 og skulde tjene som et Supplement til Arealskatten. Denne var som tidligere anført tænkt som en Skat paa Boligforbruget, der atter betragtedes som et Udtryk for Beboernes økonomiske Evne. Denne Betragtning kunde dog selvsagt ikke opretholdes overfor Tjenestemænd med Friboliger. I Stedet for Arealskatten paalagde man derfor Indehaverne af saadanne Tjenesteboliger den særlige Lønningsskat. Skattens Beregningsgrundlag har medført, at den i nogle Fremstillinger henføres til de personlige Skatter, medens dens oprindelige Tilknytning til Arealskatten gør, at den i andre regnes som en Ejendomsskat.

Rekognitionen, der betaltes af udenbys Jorder ved Ejerskifte eller hvert tyvende Aar, samt Afgiften for de Arealer, der indtoges til Bygge- og Gaardsplads, indgik siden 1814 i Kommunens Kasse (jfr. Reskript af 31. Maj 1814 og 20. April 1796).

Afgift af Vandforbruget i offentlige Bygninger og af Vand til Næringsbrug betaltes iflg. Lov af 30. November 1857 om Københavns Vandforsyning ikke som for andre Bygninger efter Arealet, men efter særlige Regler.

De *Bomafgifter* — Port- og Passagepenge — som baade Fodgængere og Vogne maatte betale for at komme ind i København gennem Byens Porte, var af Kommunen bortforpagtet og gav i 1840'erne en aarlig Indtægt paa ca. 40.000 Kr. Trods det, at der i Begyndelsen af 1850'erne skete forskellige Lettelser i Afgifterne bl.a. for Fodgængere, lykkedes det dog for Kommunen ved de Auktioner, hvor Bortforpagtningen skete, at sætte Provenuet i Vejret. Ved Loven af 14. December 1857 om udenbys Grundtakst bortfaldt Afgifterne helt fra 1. Januar 1859 at regne.

Afgiften af *Handelen med stærke Drikke* indførtes ved Næringsloven af 29. December 1857. Skatten svaredes af tre Grupper af Næringsdrivende, nemlig: 1) Krohold og Gæstgiveri, 2) Brændevinshandel og Udskænkning og 3) Høkere og andre, der havde Udskænkningsret, men ikke Ret til at have siddende Gæster. Afgiftens Størrelse fastsattes af Kommunalbestyrelsen for 3 Aar ad Gangen fra 1. Januar 1859 for hver Klasse indenfor nærmere i Loven angivne Grænser. Afgiften, der var ens for alle Næringer i samme Klasse uden Hensyn til Omsætningens Størrelse, fastsattes for Københavns Vedkommende til Lovens Minimal-Satser, nemlig til 20 Kr. for Gæstgivere samt Brændevinshandlere og Beværtere og 10 Kr. for Høkere. Afgiftens Udbytte deltes ligelig mellem Staten og Kommunen. Under det her i Tabellen anførte Beløb er ogsaa indbefattet *Afgiften af Billard- og Keglebanehold*, der dog alene tilfaldt Kommunens Kasse og udgjorde fra 15 til 20 Kr. aarlig.

Akcisen og Havnepengene var Afgifter, hvis Oprindelse gaar langt tilbage i Tiden, saaledes siges det i Privilegierne af 24. Juni 1661, at der af alle Varer, som indføres til og udføres af Staden, skal betales den sædvanlige Havneakcise paa Stadens Akcisebod. Ved forskellige senere Bestemmelser gaves der Regler for, hvorledes Akcisen og forskellige andre Havneafgifter skulde deles mellem forskellige Myndigheder, f. Eks. Stadens Kasse, Fattigvæsenet og Havnevæsenet. Desuden blev i Tidens Løb forskellige Afgifter ændret til en bestemt aarlig Erstatningssum fra Finansministeriet til Kommunen.

Brændeafgiften opkrævedes i Henhold til Reskript af *9. Juni 1819* af alt Brænde, der søværts tilførtes København og udlossedes indenfor Toldbodbommen. Afgiften indgik fra 1852 i Kommunens Kasse, tidligere opkrævedes den af Toldvæsenet.

Tiendepenge og halve Sjettepenge var Afgifter, der i Henhold til D.L. 5–2–76 til 79 betaltes ved Overførsler af Kapitaler (f. Eks. ved Arvefald) til Udlandet. Oprindelig tilfaldt Sjettepengene (d.v.s. $^1/_6$ af det overførte Beløb) Kongen og Tiendepengene Øvrigheden. Senere ændredes dog Bestemmelserne flere Gange, og ved Rentekammerets Skrivelse til Københavns Magistrat af 21. August 1726 bestemtes det, at Magistraten maatte »nyde« de fulde Tiendepenge og den halve Del af Sjettepengene.

Garveriafgiften var paalagt alle de indenbys Garverier ved kgl. Resolution af 28. Juni 1817 i den Hensigt at paaskynde deres Flytning ud af Byen.

Vedrørende de egentlige Gebyrer skal kun anføres, at *Borgerskabspengene* indtil Næringsloven af 1857 betaltes efter de i Reskript af 31. Maj 1814 fastsatte Regler, hvorefter de forskellige Næringsveje var inddelt i 6 Klasser; af 1ste Klasses Borgerskaber betaltes 200 Kr. og af 6te Klasses 20 Kr.

Ved Næringsloven af 1857 fastsattes en Inddeling i 5 Klasser, hvor Afgiften varierede fra 200 Kr. til 8 Kr.

Vielsepenge, ogsaa kaldet Kopulationsafgift, betaltes ved Bryllupper. Afgiften, for hvilken der dog gaves adskillige Fritagelser, var forskellig efter Brudeparrets Stand og tilfaldt oprindelig — f. Eks. efter Forordning af 1660 — Kongens Kasse, men senere fik Kommunen ogsaa Lov til at oppebære denne Afgift.

Det *samlede Beløb*, der indkom gennem de her nævnte Afgifter og Gebyrer, udgjorde i 1840–44 gennemsnitlig godt 200.000 Kr. aarlig; heraf faldt knap Halvdelen paa Afgifterne til Fattigvæsenet. Disse sidste holdtes, taget som Helhed, paa omtrent det samme Niveau i den her betragtede Periode, hvorimod de øvrige Afgifter og Gebyrer steg med ca. 70 pCt., saaledes at der i 1859–61 gennemsnitlig indkom knap 300.000 Kr. aarlig i Afgifter og Gebyrer ialt. Maalt i Forhold til Kommunens samlede Skatte- og Afgiftsbeløb var Afgiftsbeløbets Betydning aftagende, nemlig fra at udgøre 20 pCt. i 1840–44 gsntl. til 14 pCt. i 1859–61 gsntl.

2. 1862–1903/04

Ønskerne om at udvide de personlige Skatter til ogsaa at omfatte andre end de egentlige Næringsdrivende førte, som vi har set, til forskellige midlertidige Love om en kommunal Hjælpeskat. Denne Skats midlertidige Karakter skyldtes netop Bestræbelserne for at faa et virkelig rationelt Ejendoms- og Personskattesystem bragt til Verden. Vanskelighederne viste sig imidlertid at være store. De Myndigheder, der skulde udforme de nye Regler, var ret uenige. Ikke alene var der Uenighed mellem Kommunalbestyrelsen og Regeringen, men ogsaa indenfor saavel Regeringen og Rigsdagen som Kommunalbestyrelsen var der divergerende Opfattelser af, hvorledes Kommunens Skattesystem skulde udformes.

Meningsforskellighederne samlede sig først og fremmest om, hvorvidt den særlige Skat paa Næringsbrugere skulde bevares eller erstattes af, eventuelt suppleres med, en almindelig Skat paa alle Borgerne. Endvidere var der Diskussion om, hvorvidt en saadan Skat skulde være en ren Indkomstskat eller en mere skønsmæssig ansat Formue- og Lejlighedsskat ligesom i Købstæderne. Endelig var der forskellige Meninger om, hvorledes Ejendomsskatterne skulde være, hvilke der skulde fikseres, ved hvilket Niveau o. m. a.

Resultatet af Forhandlingerne blev *Loven af 19. Februar 1861*, der, trods det at den kun var ment som en midlertidig Lov, og trods mangfoldige Forsøg paa Ændringer af Bestemmelserne vedrørende Indkomstskatten, alligevel forblev Grundlaget for Personbeskatningen i København lige til Loven af 1910 og for Ejendomsskatterne til Loven af 1926.

1861-Lovens Bestemmelser samlede sig om tre Hovedpunkter: 1) *En Fiksering af Ejendomsskatterne*, 2) *Næringsskattens Afløsning af en almindelig Indkomstskat* og endelig 3) *Skuffesystemets Afskaffelse*. Som allerede foran omtalt havde dette System adskillige rent regnskabsmæssige Mangler, men desuden havde det, som det hedder i en Betænkning fra Magistraten i Anledning af Forslaget til 1861-Loven: »Spiren i sig til en mindre økonomisk Raaden med Communens Skatteevne, idet den bevilgende Myndighed let føres til at samtykke i alle de Foretagender, der kunne udføres ved en Udskrivning af den særlige Skat med det Beløb, som den tidligere er udskreven med, og Besparelser saaledes vanskeliggjøres, medens paatrængende Krav i enkelte Aar, hid-

rørende fra særlige Forhold, ikke lade sig vise tilbage og altsaa medføre en Forøgelse af Skattens Beløb, der, ved i flere Aar at vedblive, lettelig gjør det saaledes stegne Skattebeløb til det ordinaire for de følgende Aar«[1]).

Efter 1861-Loven indgik nu alle Kommunens Skatter i den fælles Kasse, hvoraf alle Udgifterne afholdtes, og Indkomstskattens Opgave blev at dække Forskellen mellem paa den ene Side samtlige Udgifter og paa den anden Side Summen af Ejendomsskatterne, de øvrige Afgifter og Gebyrer samt Kommunens andre Indtægter.

A. EJENDOMSSKATTER

a. *Beskatningsregler*

Kritikken overfor Ejendomsskatterne var for saa vidt ikke saa meget rettet mod Skatternes absolutte Højde som mod Svingningerne i Beløbenes Størrelse fra Aar til Aar, bestemt som Skatterne som nævnt var af de skiftende Udgifter til de respektive Formaal, som f. Eks. Fattigvæsenet eller Renovationen.

Denne Kritik afbødedes ved Loven af 1861, der *fikserede Ejendomsskatterne*, d.v.s. de fastsattes til et ganske bestemt Beløb pr. Beskatningsenhed.

De Skatter, der lignedes paa Bygningernes Etageareal, altsaa Fattigskatten, Vandskatten og $^1/_3$ Ligningsskat, sammendroges i en Skat, kaldet *Arealskatten*, og skulde fremtidig udredes med $4^1/_2$ Gange Bygningsafgiftens oprindelige Beløb eller $13^1/_2$ Øre, og 9 Øre for henholdsvis For- og Baghuse pr. Kvadratalen Etageareal. De Skatter, der lignedes paa Grundtaksten, d.v.s. Renovations-, Vægter-, Lygte- og Borgervæbningsskatten samt $^2/_3$ Ligningsskat, blev sammendraget i *Grundskatten* og skulde svares med 15,66 Kr. pr. Grundtakstportion, hvortil for de udenbys Grunde kom en Brolægningsskat paa 3 Kr. pr. Grundtakstportion.

De Fritagelser, der hidtil var blevet givet, skulde dog fortsat være gældende. For at kunne beregne disse Lempelser, der var forskellige for de forskellige Skatter, var det nødvendigt at opløse Skatterne i deres Bestanddele.

Arealskatten opløstes saaledes i:

Fattigskat	= 9 Øre	pr.	Kvadratalen	Forhus	og	6 Øre	pr.	Kvadratalen	Baghus.
Vandskat	= 4	-	-	–	–	- $2^2/_3$	-	–	–
$^1/_3$ Ligningsskat	= $^1/_2$	-	-	–	–	- $^1/_3$	-	–	–

Grundskatten opløstes i:

Renovationsskat	5,00 Kr.	pr.	Grundtakstportion
Vægterskat	3,58	-	- –
Lygteskat	3,16	-	- –
Borgervæbningsskat	0,92	-	- –
$^2/_3$ Ligningsskat	3,00	-	- –
Ialt	15,66 Kr.	-	–
Hertil kom for de udenbys Grunde Brolægningsskat	3,00	-	- –
Ialt	18,66 Kr.	-	–

Brolægningsskatten fastsattes til 75 Øre for hver Kvadratfavn af Gadens Fladeindhold, beregnet som tidligere anført.

[1]) B. F. 1860–61, S. 145.

Selve Beregningsmaaden for de Ejendomsværdier, der skulde lægges til Grund for Beskatningen, ændredes ikke. Kun skete der for Grundskattens Vedkommende den Lettelse for de udenbys Distrikter, at der for hver 10.000 Kr.s Værdi af Bygninger og bebyggede Grunde tilsammen, ligesom ved Grundene indenfor Voldene, blev beregnet 1 Grundtakstportion, medens der efter 1857-Loven var beregnet 1 Portion for hver 6.000 Kr.s Værdi. Af de ubebyggede Grunde svaredes der uforandret i disse Distrikter 1 Portion for hver 6.000 Kr.s Værdi.

For Fremtiden var herefter Ejendomsskatterne fastsat til et bestemt aarligt Beløb pr. Ejendom, der kun kunde forandres ved Ændringer i Bygningens Assuranceværdi eller i Vurderingen af Grundens Beliggenhedsværdi. For Kommunens Vedkommende vilde Udbyttet af Ejendomsskatterne herefter først og fremmest være bestemt af Tilvæksten i Antallet af Ejendomme.

Vedrørende Arealskatten skal tilføjes, at ved Lov af 4. Marts 1857 var Bestemmelsen om Skattefrihed for Lejligheder under 64 Kvadratalen blevet ophævet for alle nye Bygninger, og for alle ældre Bygninger skulde Skattefriheden falde bort i 1866. Denne Bestemmelse blev dog atter ophævet ved Lov af 16. Februar 1866. Ved Lov af 16. April 1873 blev alle Lejligheder paa under 80 Kvadratalen fritagne for Statens Bygningsafgift, men for den kommunale Arealskat forblev Grænsen 64 Kvadratalen. Begrundelsen for den foretagne Ændring var fra Statsmagtens Side Ønsket om at lette Fremskaffelsen af »billige, sunde og hensigtsmæssige Boliger for Arbejderstanden«. I Borgerrepræsentationen var der stærk Tvivl om, hvorvidt denne Skattelettelse vilde være til Gavn for Arbejderne. Flere mente, at Lettelsen vilde gaa i Ejernes Lomme.

Allerede samme Aar, som 1861-Loven var vedtaget, fremkom der et Andragende fra Københavns udenbys Grundejerforening til Rigsdagen om, at der maatte blive nedsat en Kommission til at undersøge de udenbys Ejendommes Beskatningsforhold og til at forberede et Lovudkast om en Skattenedsættelse for disse Ejendomme. Andragendet blev afvist, men under Hensyn til, at forskellige Bestemmelser i 1861-Loven skulde underkastes Revision, og ud fra den Opfattelse, at 1861-Loven kun var ment som en midlertidig Lov, der skulde gælde i en Overgangsperiode, indtil der kunde gennemføres et helt nyt Beskatningssystem, særlig for saa vidt angik selve Beskatningsgrundlaget, blev der i 1865 nedsat en Kommission (2 Magistratsmedlemmer og 3 Borgerrepræsentanter) med den Opgave »at tage Skatteforholdene her i Staden under Overvejelse og derom afgive Betænkning«. Kommissionen begrænsede imidlertid sin Opgave til alene at undersøge de faste Ejendommes Beskatning. Betænkningen, der først blev afgivet i 1873, indeholder adskillige værdifulde Betragtninger om Ejendomsskatterne.

Vedrørende *Grundskatten* rettedes Kritikken imod, at der ved Fastsættelsen af Beskatningsgrundlaget, Grundtakstportionerne, toges alt for ringe Hensyn til Grundenes Beliggenhed. Ved Ejendommene indenfor Voldene var Værdiforholdet mellem de bedst og daarligst beliggende Grunde som 1 til 8, og udenfor Voldene beskattedes Grundene, som tidligere anført, praktisk talt ikke, fordi 1857-Loven om den udenbys Grundtakst havde den Regel, at Grundtakstportioner paa mindre end $^1/_{20}$ bortfaldt. Dette vil sige, at en Grund i 1ste Klasse skulde være mindst 3.500 Kvadratalen og i 2. Klasse mindst

1750 Kvadratalen for overhovedet at komme til at betale noget som helst[1]). Af hele den udenbys Grundtakst ca. 45.000 Kr. hidrørte kun de knap 5.000 Kr. fra Grundene. Selve Princippet i Grundtakstansættelsen var Kommissionen Tilhænger af, kun ønskede den foretaget en virkelig Vurdering af de enkelte Ejendomme.

Derimod var Kommissionen afgjort Modstander af *Arealskatten*. Det betegnedes som en meget uheldig Tanke, at Etagearealet var blevet Skattebasis. Arealskatten hvilede paa Ejendommene uden noget Hensyn til deres Beliggenhed, Bygningsværdi eller overhovedet uden Hensyn til den Indtægt, de kunde give Ejeren. Det udtales i Betænkningen, at skulde der overhovedet ske nogen væsentlig Forandring i Beskatningsreglerne, da maatte det blive paa denne Skats Omraade.

Brolægningsskatten kritiserede Kommissionen ud fra den Betragtning, at i en stor Stad kan Brolægningen ikke siges at være til alene for de enkelte tilstødende Ejendommes Skyld. Denne Skat ønskedes derfor lagt paa en anden Skattebasis end det Gadeareal, der ligger ud for de enkelte Ejendomme.

Kommissionens Overvejelser med Hensyn til, hvad der skulde gøres for at rette de nævnte Mangler ved Ejendomsskattesystemet, resulterede i et Lovforslag, der gik ud paa, at der skulde foretages en Vurdering af samtlige Grunde i Byen efter deres Værdi i Handel og Vandel, hertil skulde lægges Bygningernes Assurancеværdi. Denne samlede Værdi skulde beskattes med en for alle Ejendomme fælles Promille, der skulde fastsættes ved at sammenholde Totalsummen af de kommunale Ejendomsskatter i København med Totalsummen af de Værdier, der vilde fremkomme ved den nye Vurdering. Denne Promille blev skønsmæssig anslaaet til at være ca. 6,5. For de Ejendomme, hvor Beskatningspromillen tidligere var lavere eller højere, skulde der ske en gradvis Overgang til den fælles Beskatningspromille. Hvert tiende Aar skulde der foretages ny Ejendomsvurdering. Forslaget, der paa mange Maader ligner den Lov om Beskatning af Ejendomsskyldværdien, der gennemførtes i 1903, blev imidlertid ikke gennemført, ja, det ser ud, som om dette Forslag ikke nogensinde er kommet til Forhandling i Borgerrepræsentationen.

I de følgende Aar, baade i 1875, 1876 og 1877, indgav Bestyrelsen for Københavns Grundejerforening Andragende til Magistraten om, at Forslaget maatte blive forelagt Kommunalbestyrelsen til Drøftelse. I sidstnævnte Aar svarede Magistraten, at den i alt Fald ikke for Tiden havde fundet tilstrækkelig Anledning til at søge udvirket en Omordning af Ejendomsskatterne. En Henvendelse i 1885 fra Københavns Grundejerforening til Magistraten om at tage en retfærdigere og ligeligere Fordeling af de faste Ejendomsskatter under fornyet Overvejelse gav ligeledes et negativt Resultat.

I 1892 udarbejdede Kommunalbestyrelsen et Forslag til en Huslejeskat, men da denne Skats Begrundelse og Udformning paa det nøjeste var knyttet sammen med Indkomstskatten, skal den omtales under de personlige Skatter (jfr. S. 353).

Herefter blev der i den her betragtede Periode faktisk kun gennemført tre Ændringer i de faste Ejendommes Beskatning.

---

[1]) Da Jord af 1ste Klasse ansattes til 600 Rd. og Jord af 2den Klasse til 1.200 Rd. pr. Td. Land (jfr. S. 332), og da der af hver 3.000 Rd. Ejendomsværdi svaredes 1 Grundtakstportion, vil det sige, at $^1/_{20}$ Grundtakstportion svarede til en Ejendomsværdi af 150 Rd., hvilket atter svarede til Værdien af $^1/_4$ og $^1/_8$ Td. Land eller henholdsvis 3.500 og 1.750 Kvadratalen for henholdsvis 1ste og 2den Klasses Jord.

Da Vægterne ved Lov om Københavns Politi af 11. Februar 1863 afskaffedes, og Udgifterne til Politiet nu afholdtes af Kommunens almindelige Indtægter, forsvandt ogsaa den Fritagelse for en til den tidligere Vægterskat svarende Andel af Grundskatten, der ved 1861-Loven, jfr. Lov af 14. December 1857, var indrømmet de udenbys Ejendomme, der laa i en længere Afstand end 100 Alen fra en Vej, der var forsynet med Vægtere.

Ved Lov af 15. Maj 1868 var *Københavns Brandvæsen* blevet henlagt under Kommunalbestyrelsen, og Loven bestemte, at der af alle Bygninger i Staden — med Undtagelse af Nyholm — skulde udredes et aarligt Bidrag af 4 Øre pr. 100 Kr. Assurance- eller Taksationsværdi. For alle de brandforsikrede Bygninger betalte dog Selskaberne denne Afgift til Brandvæsenet.

Klosetafgiften indførtes ved Kommunalbestyrelsens Beslutning af 29. Januar 1894; den fastsattes da til 100 Kr. aarlig pr. Sæde, hvilket Beløb dog i 1896 nedsattes til 50 Kr. Fra Aar 1900 fastsattes Afgiften til 10 Kr. pr. Sæde med Tillæg af Ekstrabetaling for Forbrug over en vis Grænse.

b. *Skattebeløbene*

Nedenstaaende Tal viser, hvor store Beløb de enkelte Ejendomsskatter indbragte gennemsnitlig aarlig i de anførte Perioder fra 1862 til 1903/04.

TABEL d.

Ejendomsskatter	1862–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04[1] gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Arealskat	892	963	1.104	1.331	1.600	1.913	2.140	2.393	2.930
Grundskat	408	432	483	582	720	881	1.001	1.141	1.377
Brolægningsskat	91	93	90	92	99	99	100	101	101
Klosetafgift	–	–	–	–	–	–	–	43[2]	90
Bidrag til Udgift. ved Brandvæsenet i Kbh.	–	–	101[3]	123	150	186	212	246	316
Ialt[4]	1.391	1.488	1.765	2.128	2.569	3.079	3.453	3.904	4.814
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	61,1	58,5	59,7	56,7	50,6	49,7	50,1	48,7	47,0

[1]) Indtil 1903 var Regnskabsaaret lig Kalenderaaret, siden da regnes Regnskabsaaret fra 1/4 til 31/3; Januar Kvartal 1904 er henført til Regnskabsaaret 1903. Gennemsnittet af Perioden 1/1 1900–31/3 1904 er her beregnet ved Division $4^1/_4$. [2]) Kan først udskilles fra 1898. [3]) Kun fra 1871, der er det første hele Aar, Afgiften er opkrævet. [4]) Jfr. Anm. S. 342.

Det gennemsnitlige aarlige Beløb af Ejendomsskatter steg saaledes fra 1,4 Mill. Kr. i 1862–64 til 4,8 Mill. Kr. i 1900–03/04, og det vil ses, at Stigningen er forholdsvis den samme — ca. tre Gange — for Arealskatten og Grundskatten, medens Brolægningsskatten kun steg med ca. 10 pCt. Da Beskatningsgrundlaget var uforandret i den her betragtede Periode, skyldes Skatternes Stigning altsaa alene den gennem Byggevirksomheden foraarsagede Nettotilvækst i Etagearealet og Assuranceværdien.

Ejendomsskatternes relative Betydning indenfor det samlede Skattesystem maales ved de anførte Procenttal, der viser, at i Aarene fra 1862 til henimod 1880 udgjorde de ca. tre Femtedele af det samlede Skatte- og Afgiftsbeløb, men fra 1880 og indtil Aarhundredskiftet var deres Andel sunket til ca. Halvdelen.

Det skal her nævnes, at i den foran nævnte Komitébetænkning af 1873 findes en af Stadskonduktøren — Krack — foretaget Undersøgelse af Ejendomsskatternes Størrelse sammenholdt med Ejendommenes Værdi indenfor de forskellige Bykvarterer. Undersøgelsen omfatter ialt 4.346 Ejendomme (d.v.s. praktisk talt alle private Ejendomme) til en samlet Værdi af 206,2 Mill. Kr.; af disse Ejendomme betaltes ialt i kommunale Ejendomsskatter 1,3 Mill. Kr. eller gennemsnitlig ca. 6,3 pro mille af Ejendomsværdien. Ejendomsskatterne til Staten (de kongelige Skatter) udgjorde gennemsnitlig ca. 2,7 pro mille. Ialt betaltes saaledes gennemsnitlig 9 pro mille af Ejendomsværdierne i Stats- og Kommuneskat. En Fordeling af Ejendommene efter Skattepromillens Størrelse viser dog, at ca. 550 Ejendomme — væsentlig ubebyggede Grunde i de udenbys Distrikter — betalte under 5 pro mille i samlet Ejendomsskat, medens paa den anden Side ca. 800 Ejendomme betalte mindst 12 pro mille i Ejendomsskat.

Tilsvarende Opgørelser foreligger ikke senere, og der er heller ikke for de følgende Perioder gjort noget Forsøg paa at beregne Ejendomsskatternes Størrelse i Forhold til Ejendomsværdierne eller Ejendommenes Vurderingssum. Dette sidste Begreb har nemlig i Relation til de kommunale Ejendomsskatter været saa skiftende, at der næppe vil kunne beregnes et ensartet Sammenligningsgrundlag for de effektivt skattepligtige Ejendomme.

B. PERSONLIGE SKATTER

a. *Beskatningsregler*

For de personlige Skatters Vedkommende betød 1861-Reformen for det første, at Næringsskatten afløstes af en samtlige Stadens Indbyggere med mindst 800 Kr. i Indkomst paahvilende *Indkomstskat*, for det andet, at denne Skat nu efter Ejendomsskatternes Fiksering alene blev det bevægelige Element i Skattesystemet. Den Skatteprocent, hvormed Indkomstskatten skulde opkræves, skulde hvert Aar fastsættes som Forholdet mellem Skatteydernes samlede Skatteindtægt og det Beløb, der, naar de øvrige budgetterede Indkomster var kommet i Betragtning, endnu manglede i de budgetterede Udgifters Dækning. Under Lovens Behandling paa Rigsdagen blev der dog indsat den — for Kommunen senere saa uheldige — Bestemmelse, at Skatteprocenten ikke maatte overstige 3 pCt.

Skatten paahvilede som sagt alle Personer, der boede i København, derimod ikke dem, der drev Erhverv her, men boede udenfor Kommunen (f.Eks. paa Frederiksberg).

Af alle skattepligtige Indkomster paa 2.400 Kr. og derover svaredes Skat efter den fulde Skatteprocent. Loven indeholdt nærmere Regler for, hvad der skulde forstaas ved skattepligtig Indkomst; disse Bestemmelser er i det væsentligste de samme som nu. Det Beløb, hvormed Indtægten overskred fulde Hundreder af Rigsdalere, toges ikke i Betragtning. Indtægter paa under 2.400 Kr. beskattedes dog ikke med den fulde Procent, idet der, inden Skatten beregnedes, foretoges en Nedsættelse af Indtægten efter følgende Skala:

Indtægter	indtil	800	Kr.	ansattes	til	Skatteindtægt	0	Kr.
–	paa	800	-	–	-	–	200	
–	–	1.000	-	–	-	–	400	-
–	–	1.200	-	–	-	–	600	-
–	–	1.400	-	–	-	–	900	-
–	–	1.600	-	–	-	–	1.200	-
–	–	1.800	-	–	-	–	1.500	-
–	–	2.000	-	–	-	–	1.800	-
–	–	2.200	-	–	-	–	2.100	-
–	–	2.400	-	–	-	–	2.400	-

Det vil med andre Ord sige, at i Aarene 1880–1903/04, da Skatteprocenten var fastsat til Maksimum 3 pCt., beskattedes Indtægter paa f. Eks. 800 Kr., 1.600 Kr. og 2.000 Kr. kun med henholdsvis 0,75, 2,25 og 2,70 pCt. Dette kan ogsaa udtrykkes saaledes, at Indkomstskatten var progressiv indtil 2.400 Kr., men derefter ligefrem proportional med Indkomstens Størrelse. I ekstraordinære Tilfælde kunde Ligningsmyndighederne, saafremt der var brugt Selvangivelse, og naar der fremsattes Anmodning herom, tilstaa Nedsættelse i Skatten.

Ansættelsen til Indkomstskat foretoges af en *Ligningskommission*, der bestod af 2 Magistratsmedlemmer og 2 Borgerrepræsentanter. Til denne Kommission tilforordnedes for hvert af Stadens Kvarterer 4 Medlemmer, valgt blandt Kvarterets Beboere, de 2 skulde være Næringsdrivende. Ansættelsen foretoges dels paa Grundlag af Skatteydernes frivillige Selvangivelse, dels efter Kommissionens bedste Skøn. Var den skattepligtige utilfreds med Ansættelsen, eventuelt Forhøjelsen af det selvangivne Beløb, kunde han indanke Sagen for *Overligningskommissionen.* Denne bestod af 3 af Kongen for 3 Aar udnævnte Mænd.

Som et Middel til, at Skatteyderne kunde kontrollere hinandens Indtægtsopgivelser, udarbejdedes der hvert Aar, naar Ligningen var afsluttet, en Fortegnelse over Skatteyderne med Angivelse af deres antagne Indtægt, Skatteindtægt og Skattebeløb. Fortegnelsen — *Skattebogen* — blev trykt, og enhver Skatteyder kunde klage, ikke blot over sin egen, men ogsaa over enhver andens Skatteansættelse[1]).

Vedrørende selve Skatteadministrationen skal her kun nævnes, at medens denne tidligere havde været delt mellem Hovedbogholderiet, Kæmnerkontoret, Stadskonduktøren og Formanden for Rodemestrene, blev nu hele Kommunens Beskatnings- og Afgiftsvæsen fra 1. Januar 1862 henlagt under et nyoprettet *Skattekontor.*

Medens Kritikken mod 1861-Lovens Bestemmelser vedrørende Ejendomsskatterne først og fremmest kom fra Skatteyderne, d. v. s. Grundejerne, var det Kommunalbestyrelsen, der kritiserede Reglerne om Personbeskatningen. I den her betragtede Periode var der næppe et Aar, hvor der ikke, enten ved den aarlige Fastsættelse i Juni Maaned af Skatteprocentens Størrelse for det paagældende Skatteaar eller ved den aarlige Budgetbehandling, fremsattes kritiske Bemærkninger vedrørende Reglerne for Indkomstskatten. Det vil føre for vidt at komme nærmere ind paa de forskellige Lov-

[1]) Der var dog i Praksis Adgang for Skatteyderne til forud at indbetale et Skattebeløb og saa blive optaget i Skattebogen med en mindre Indkomst end den virkelige, en Fremgangsmaade, der naturligvis først og fremmest var af Interesse for de store Skatteydere.

forslag vedrørende Københavns kommunale Beskatning, som det ikke lykkedes at faa gennemført. Her skal kun nævnes de Hovedpunkter, Reformplanerne beskæftigede sig med.

Vedrørende Kredsen af skattepligtige var det det lige op til vore Dage aktuelle Spørgsmaal om, hvorvidt Personer, der boede i en Kommune, men havde Erhverv i en anden, ogsaa skulde betale Skat til Erhvervskommunen og i bekræftende Fald hvor meget, der var Genstand for Diskussion. Endvidere var der stærke Ønsker fremme om at inddrage de stadig mere betydende Aktieselskaber og andre juridiske Personer, der drev Erhvervsvirksomhed i København, under Beskatningen. Da den i 1861 fastsatte Maksimal-Skatteprocent — 3 pCt. — var naaet i 1880, og Kommunalbestyrelsens »Skattebevillingsret« hermed faktisk var suspenderet, samledes Reformønskerne dog først og fremmest om at faa Hjemmel til at opkræve større Indkomstskat. Foruden ved den foreslaaede Udvidelse af de skattepligtiges Kreds ønskedes dette opnaaet ved en ændret Beskatningsskala efter det progressive Princip, subsidiært blot ved at faa Adgang til at forhøje Skatteprocenten til 5 pCt. Fra Regeringens Side blev der stillet Forslag om Indførelse af en kommunal Formueskat. Dette gik Borgerrepræsentationen dog imod, medens Magistraten var venligere stemt for Tanken. Men alle Forsøgene paa at opnaa Ændringer i disse Retninger var som sagt forgæves.

Som Aarsag til, at det ikke i denne Periode lykkedes at faa gennemført nogen Skattereform for København — bortset fra Loven af 1887, jfr. nedenfor — skal bl.a. erindres om den politiske Situation, der var præget af, at Højre-Regeringen ikke havde Flertal i det af Venstre beherskede Folketing. Endvidere faar man det Indtryk, at der paa Rigsdagen ikke var særlig stor Interesse for de københavnske Forhold. Det eneste, det lykkedes at faa endelig gennemført, var *Reformen af selve Ligningsarbejdet* ved *Loven af 1. April 1887*, og denne Lov kan for saa vidt siges til Dels kun at legalisere en Tilstand, som allerede i adskillige Aar havde eksisteret.

Efter 1861-Loven var det som sagt Meningen, at selve Ligningsarbejdet skulde foretages af den foran nævnte Ligningskommission med Bistand af de 4 tilforordnede for hvert af Byens Kvarterer. Arbejdet blev imidlertid snart uoverkommeligt, og det blev faktisk Skattekontoret, der udarbejdede Forslag til Skatteydernes Ansættelse. Efter 1887-Loven blev Ligningsarbejdet nu organiseret saaledes, at alle de forberedende Arbejder vedrørende Ligningen blev henlagt under Magistraten, d.v.s. under Inspektøren for Københavns Skattevæsen. Den egentlige — formelle — Skatteligning foretoges af *Ligningsmænd*, af hvilke der valgtes 4 for fire Aar ad Gangen for hvert af Byens (den Gang 25) Ligningsdistrikter. Ansættelsen foretoges i Møder under Forsæde af et Medlem af *Ligningskommissionen*. Denne, der kom til at bestaa af Borgmesteren og Raadmanden for Magistratens 2. Afdeling samt af 3 Borgerrepræsentanter, havde til Opgave at træffe Afgørelse i Principspørgsmaal og at afgøre Klager i første Instans over Ligningsmændenes Ansættelse. Bestemmelserne vedrørende Overligningskommissionen ændredes ikke. Kommunalbestyrelsens Ønske om Indførelse af tvungen Selvangivelse samt den offentlige Skattebogs Afskaffelse blev derimod ikke opfyldt ved 1887-Loven.

Det, der mest optog Kritikken, var dog som sagt den Grænse, der ved den nævnte Maksimalprocent var sat for Indkomstskatten. Ganske vist gav denne Skat, som vi

skal se i det følgende Afsnit, et stadigt voksende Udbytte, og som vist foran, steg ogsaa Ejendomsskatterne trods Fikseringen, saaledes at Regnskaberne ofte var bedre end de Budgetter, der laa til Grund for de finansielle Debatter. Men Kommunalbestyrelsen følte sig stadig som i en økonomisk Spændetrøje og kunde ikke tilfredsstille mange af de Krav, der baade fra Medlemmernes Side og fra Borgerne fremkom om forskellige Foranstaltninger til Byens Udvikling, jfr. S. 309f.

Da Forsøg paa at faa bl. a. Hundeskatten forhøjet var mislykket, fremsatte Magistraten i Samlingen 1892–93 Forslag til Lov om Indførelse af en *Huslejeskat*. Da denne Skat efter Forslaget til Dels havde Karakteren af en personlig Skat og en Næringsskat, og da en Huslejeskat ogsaa er blevet foreslaaet flere Gange senere, skal der her kort gøres Rede for, hvad Forslaget af 1892 gik ud paa.

Tanken var, at der paa alle Lokaler, der brugtes til Beboelse og Erhverv, skulde paalignes en aarlig Skat lig med en vis Procent af Huslejen. Denne Procent skulde fastsættes ved de aarlige Budgetter samtidig med, at Indkomstskatten fikseredes til 3 pCt. Huslejeskatten skulde altsaa erstatte Indkomstskatten som det bevægelige Element i Skattesystemet. De første 200 Kr. af Lejeværdien skulde være skattefri. Endvidere skulde der indrømmes enhver Skatteyder et Fradrag i Huslejen paa 50 Kr. for hver Person i hans Husstand, han skulde forsørge; endelig skulde ingen være pligtig til at yde Huslejeskat af det Beløb, hvormed hans Husleje oversteg $^1/_3$ af hans skattepligtige Nettoindtægt.

Det maa imidlertid fremhæves, at Borgerrepræsentationen var meget utilfreds med Forslaget. Flere Talere vilde have foretrukket en Skat paa Cykler og Fortepianoer! Og selv om man endte med at vedtage Forslaget, blev det med en meget kølig Anbefaling, idet det udtaltes overfor Ministeriet, at Forsamlingen nærede Tvivl om, at det vilde være muligt overhovedet i nær Fremtid at faa en Ordning, som kunde tilfredsstille de forskellige Interesser. Da det imidlertid maatte anses for nødvendigt snarest at faa forøget Kommunens Skatteindtægt, anmodedes Ministeriet om at søge udvirket, at Indkomstskatteprocenten straks gaves en mindre Forhøjelse. Det lykkedes imidlertid heller ikke den Gang.

I 1895 var Skattespørgsmaalet paany til Debat i Borgerrepræsentationen, og der nedsattes atter et Udvalg til at behandle Spørgsmaalet om en Omordning af de københavnske Skatter, saavel Ejendoms- som personlige Skatter. Udvalget standsede dog snart sit Arbejde, da der paany var fremsat Skattelovforslag fra Regeringen, der baade direkte og indirekte berørte København. Disse Lovforslag blev imidlertid heller ikke til noget, og i 1900 afgav Udvalget en Betænkning. Denne beskæftigede sig ikke med Ejendomsskatterne, men alene med Indkomstskatten, og der findes i Betænkningen optaget et Forslag til Lov om Indkomstskat til København. I Forhold til de da gældende Regler var Hovedpunkterne: Indførelse af tvungen Selvangivelse og progressiv Beskatning (fra $^3/_4$ pCt. af 800 Kr. til 5 pCt. af 100.000 Kr. og derover). Dette Forslag kom imidlertid ikke til Behandling i Borgerrepræsentationen, fordi der i samme Aar af Regeringen var nedsat en Skattekommission.

Da denne Kommissions Forslag forelaa offentlig, viste det sig, at dette ikke imødekom Københavns Kommunes Ønsker, men gik ud paa, at Maksimal-Skatteprocenten i Stedet for at forhøjes skulde nedsættes til 2 pCt., en Bestemmelse, der efter Kommunal-

bestyrelsens Opfattelse maatte anses for »ganske umulig for København«. Borgerrepræsentationen vedtog derfor en enstemmig Henvendelse til Regering og Rigsdag med Anmodning om, at der indrømmedes Københavns Kommune: 1) Ret til at paaligne Indkomstskatten efter en stigende Skala, 2) en Bevægelsesfrihed med Hensyn til Skattesatsen, der var tilstrækkelig til Fyldestgørelse af de kommunale Formaal og 3) Indførelse af tvungen Selvangivelse. Magistraten tiltraadte i Princippet disse Krav, men først og fremmest understregede den, at selv om Kommunen ifølge det foreliggende Lovforslag vil faa forøgede Indtægter ved Skattepligtens Udvidelse og ved Ejendomsskatterne, saa maatte de foreslaaede maksimale 2 pCt. forhøjes.

Da Skattereformen endelig blev gennemført den 15. Maj 1903, var det kun lykkedes at faa de 2 pCt. forhøjet til $2^1/_2$, altsaa $^1/_2$ pCt. mindre end den hidtil gældende Sats. Trods de nye Skatter, »Erhvervskommuneskatten« og »Aktieselskabsskatten« samt den kommunale Ejendomsskyld, blev Skattereformen af 1903 en Skuffelse for Københavns Kommune.

b. *Skattebeløbene*

Udbyttet af den kommunale Indkomstskat i Aarene 1862–1903/04, inddelt i Perioder som foran under Ejendomsskatterne, fremgaar af nedenstaaende Tabel.

TABEL e.

	Indkomstskattens Beløb	I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter
	1000 Kr.	pCt.
1862–64 gennemsnitlig	578	25,3
1865–69 –	719	28,2
1870–74 –	815	27,5
1875–79 –	1.104	30,0
1880–84 –	1.789	35,3
1885–89 –	2.206	35,6
1890–94 –	2.488	36,1
1895–99 –	2.976	37,1
1900–03/04[1]) –	3.955	38,6

[1]) D.v.s. 1/1 1900–31/3 1904.

I de første tre Aar af Perioden indbragte Indkomstskatten altsaa ca. 578.000 Kr. gennemsnitlig. Efter ca. tyve Aars Forløb var Beløbet ca. tre Gange saa stort, nemlig i Perioden 1880–84 gennemsnitlig 1.789.000 Kr. Trods den nu uforandrede Skatteprocent blev Skattebeløbet i de næste tyve Aar mere end fordoblet, saaledes at det i 1900–03/04 gennemsnitlig udgjorde 3.955.000 Kr.

Indkomstskattens voksende Betydning indenfor Skattesystemet fremgaar ogsaa af Tabellens sidste Kolonne, der viser, at fra Periodens første Aar og indtil ca. 1880 steg den fra at udgøre ca. 25 pCt. til ca. 35 pCt. af det samlede Skattebeløb, derefter var den relative Stigning forholdsvis mindre betydelig.

Aarsagerne til denne Udvikling er at søge i Stigningen i 1) Skatteydernes Antal, 2) Indkomstens Beløb samt i 3) Skatteprocentens Størrelse.

Nedenstaaende Tabel giver en Oversigt over disse forskellige Faktorers Bevægelse i Perioden.

TABEL f.

	Antal Skatteydere	I pCt. af Folketallet	Samlet ansat Indkomst	Gsntl. ansat Indkomst pr. Skatteyder
		pCt.	1000 Kr.	Kr.
1862–64 gennemsnitlig.....	17.157	10,5	42.997	2.506
1865–69 –	18.266	10,5	46.572	2.550
1870–74 –	21.182	11,0	56.917	2.687
1875–79 –	27.950	12,8	71.859	2.571
1880–84 –	32.201	12,7	84.872	2.636
1885–89 –	39.121	13,3	100.260	2.563
1890–94 –	43.362	13,5	110.214	2.542
1895–99 –	54.424	15,9	136.743	2.513
1900–03/04[1]) –	72.428	18,6	172.886	2.387

[1]) D.v.s. 1/1 1900–31/3 1904.

Antallet af Skatteydere steg fra ca. 17.200 i 1862–64 gsntl. til knap det dobbelte tyve Aar senere. I de følgende tyve Aar fordobledes Skatteydertallet, saaledes at det i 1900-03/04 gsntl. udgjorde 72.400. Denne Udvikling skyldes, særlig for de sidste tyve Aars Vedkommende, ikke alene Tilvæksten i Folketallet, men ogsaa, at en større Andel af Befolkningen havde over 800 Kr. i Indkomst og som Følge heraf blev Skatteydere. Som Oversigten viser, udgjorde *Skatteydernes Andel af Folketallet* i de tre Perioder: 1862–64, 1880–84 og 1900–03/04 gsntl. aarlig henholdsvis 10,5 pCt., 12,7 pCt. og 18,6 pCt.

Den *ansatte Indtægt udgjorde* i de tre samme Perioder henholdsvis 43, 85 og 173 Mill. Kr. gsntl. aarlig. Udviklingen her svarer altsaa til Stigningen i Skatteydernes Antal. Et andet Udtryk herfor er Tallene, der angiver *ansat Indtægt pr. Skatteyder*. At dette Tal i Periodens sidste Aar er mindre end tidligere, er ogsaa Udtryk for det foran anførte Forhold, at en stigende Del af Befolkningen rykker over Skattegrænsen 800 Kr. Herved bliver de lavere Indtægtsgrupper forholdsvis talrigere.

Skatteprocenten var indtil 1880 gennemgaaende omkring ved 2 pCt. Den højeste Procentsats var $2^4/_5$ og den laveste $1^1/_2$ pCt. Men som flere Gange anført foran, var den fra 1880 til 1903/04 uforandret ansat til Maksimalsatsen: 3 pCt.

Ved Vurderingen af de foran anførte Tal maa det dog tages i Betragtning, at Antallet af Personer, der selvangav deres Indkomst i denne Periode, var forholdsvis væsentlig færre end nu, da praktisk talt alle Skatteydere bruger Selvangivelse. I de første Aar efter 1861-Lovens Ikrafttræden var det ganske vist langt de fleste Skatteydere, der selvangav deres Indkomst, men da Befolkningen erfarede, at Selvangivelserne blev omhyggeligt prøvede og i mange Tilfælde forhøjede, var der mange, der undlod at selvangive og tog Chancen for at blive ansat for lavt. I Gennemsnit af Tiaarsperioden 1875–84 var der saaledes kun 64 pCt. af Skatteyderne, der brugte Selvangivelse. Efterhaanden gik Ligningskommissionen dog strengere til Værks, og i samme Grad som den satte Skatteyderne op i Indtægt, blev deres Interesse i ikke at bruge Selvangivelse selvsagt mindre, og

TABEL g.

Afgifter og Gebyrer	1862–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.[1]
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1/4 pCt.-Afgift af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom og Skibe	11.212	17.304	40.989	42.824	76.455	61.190	47.296	108.215	102.928
1/4 pCt.-Afgift af Auktionssummer	5.641	5.414	6.460	7.594	7.299	6.787	5.256	4.923	5.199
Afgift af Skuespil og Kunster	17.878	22.050	31.588	50.212	48.940	74.581	88.937	100.819	125.361
Teaterafgift	2.000	2.000	–[2]	–	–	–	–	–	–
Mulkter og Bøder til Fattigvæsenet	3.679	2.299	1.283	890	1.357	1.132	626	1.394	2.267
Klasselotteriafgift	36.000	36.000	–[2]	–	–	–	–	–	–
Assistenshusafgift	2.000	2.000	–[2]	–	–	–	–	–	–
Havne-, Akcise- og Lastepenge	1.000	1.000	–[2]	–	–	–	–	–	–
Kortstemplingsafgift	640	640	–[2]	–	–	–	–	–	–
Hundeafgift	10.375	24.909	33.309	42.480	49.824	53.314	66.973	92.381	117.410
Pesthuspenge	54	54	54	53	53	53	53	53	63
Skat af Friboliger i offentlige Bygninger (2 pCt.-Afgiften)	5.342	6.486	6.139	7.161	6.714	5.065	3.943	4.132	4.729
Rekognition og Afgift af Byggeplads m.m.	3.382	6.991	6.035	12.987	8.603	5.158	4.685	11.608	11.560
Afgift af Vandforbruget i offentlige Bygninger m.v.	56.253	72.335	87.981	125.501	151.473	186.024	221.325	280.124	459.250
Bomafgift af Amager Bom	112	126	209	240	269	300	306	326	3.991
Afgift for Handel med stærke Drikke m.v.	21.700	21.667	55.739	89.866	208.744	353.610	341.308	349.414	408.646
Afgift for Tilladelse til Natbeværtning	–	–	–	–	–	21.233[3]	22.000	7.003	5.770
Akcise og Havnepenge	47.421	15.798	–[2]	–	–	–	–	–	–
Brændeafgift	15.161	17.845[4]	–	–	–	–	–	–	–
Tiendepenge og halve Sjettepenge	1.399	50	836	186	»	1.625	590	6.320	221
Garveriafgift	213	184	140	128	80	24	20	20	19
Kontorgebyrer ved Magistratens 1. Afdeling	4.861	5.398	6.492	8.597	10.705	12.180	10.305	12.897	14.851
Betaling for Borgerskaber	50.902	59.679	76.262	110.070	118.968	123.751	116.391	134.874	165.381
Vielsepenge	2.896	3.418[5]	–	–	–	–	–	–	–
Afgifter ved Bygningskommissionen	7.007	10.430	11.676	13.468	15.441	14.281	11.280	12.490	26.146
Afgifter ved Stadskonduktørembedet	2.460	3.907	6.105	6.851	9.719	8.116	7.552	9.764	14.533
Ialt[6]	309.588	337.300	371.297	519.108	714.644	914.021	948.846	1.136.757	1.468.325
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	13,6	13,3	12,8	13,8	14,1	14,7	13,8	14,2	14,4

[1]) D.v.s. 1/1 1900–31/3 1904. [2]) Bortfaldt fra 1. Juli 1870, derfor ikke medtaget i dette Femaar. [3]) Kun 1889, der er det første hele Aar, Afgiften bliver opkrævet. [4]) Bortfaldt fra 1. Januar 1870. [5]) Bortfaldt fra 1. Januar 1869. [6]) Se Anm. S. 342.

i Periodens sidste Aar 1900–03/04 gsntl. var man kommet op paa, at 84 pCt. havde brugt Selvangivelse.

C. ANDRE AFGIFTER OG GEBYRER

I ovenstaaende *Tabel g* er anført de Beløb, som de forskellige Afgifter og Gebyrer indbragte i Aarene 1862–1903/04. Selvom en Del af Afgifterne stadig posteredes som Afgifter til Fattigvæsenet, er denne Deling udeladt i Oversigten, eftersom det tidligere »Skuffesystem« var ophævet ved 1861-Loven.

Med Hensyn til Ændringer i de formelle Regler vedrørende disse Afgifters Opkrævning i den her betragtede Periode bemærkes først, at alle de Afgifter, der faktisk var faste Ydelser fra Statskassen, bortfaldt fra 1870. Dette var en Følge af Kontrakten mellem Staten og Københavns Kommune af 29. Oktober 1869 om Overdragelse til Kommunen af en Del af Københavns Befæstningsterræn. Herved bestemtes det nemlig, at foruden Betaling af et Vederlag paa 720.000 Kr. til Statskassen skulde Kommunen fra 1. Juli 1870 for bestandig give Afkald paa følgende aarlige Ydelser af Statskassen: 1) Klasselotteriafgift til Fattigvæsenet (36.000 Kr.), 2) Assistenshusafgift (2.000 Kr.), 3) Havne-, Akcise- og Lastepenge (1.000 Kr.), 4) Kortstemplingsafgift (640 Kr.), 5) Godtgørelse for Konsumtion (3.384 Kr.), 6) Godtgørelse for Akcise (11.280 Kr.), 7) Godtgørelse for Akciselastepenge og Vinterhavnepenge (1.000 Kr.), 8) Teaterafgift (2.000 Kr.), 9) Landetatens Bidrag til Fattigvæsenet (5.344 Kr.), 10) Søetatens Bidrag til Fattigvæsenet (17.010 Kr.); tilsammen Afgifter til et samlet Beløb af 79.658 Kr. aarlig.

Af de øvrige Afgifter bortfaldt *Vielsepengene* i Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning fra 1. Januar 1869 at regne, *Brændeafgiften* bortfaldt fra 1. Januar 1870, og i Henhold til Lov Nr. 35 af 4. Marts 1904 ophævedes Forpligtelsen til at svare Sjette- og Tiendepenge.

Af Ændringer vedrørende Reglerne for de Afgifter, der vedblev at eksistere, skal nævnes Forandringerne vedrørende *Brændevinsafgiften*. Medens Provenuet af denne Afgift som foran nævnt efter 1857-Loven skulde deles ligeligt mellem Staten og vedkommende Kommunes Kasse, bestemtes det ved Lov af 2. Juli 1870, at for saa vidt Afgiften af Kommunalbestyrelsen var sat til et Beløb, der var højere end Afgiftens laveste Grænse, skulde det overskydende udelt tilfalde vedkommende Kommunes Kasse; derimod delte Stat og Kommune fortsat Udbyttet af Afgiftens Minimumsbeløb. Dette Forhold medførte selvsagt, at Kommunen, der lige siden 1859 havde holdt sig til Lovens Minimalsatser, blev mere interesseret i Brændevinsafgiften, og i 1870 og 1880 foretoges moderate Forhøjelser af Afgiften for Gæstgivere, Værtshusholdere og Brændevinshandlere, men ikke for Høkere. I 1880 rejste Magistraten overfor Borgerrepræsentationen hele Spørgsmaalet om »Brugen af spirituøse Drikke«, d.v.s. Beværternæringens Ordning, Forhandling og Udskænkning af Spirituosa i København. Der nedsattes en Kommission, der i 1882 afgav en udførlig Betænkning om mange af de den Gang aktuelle Spørgsmaal Beværternæringen vedrørende. Et af Kommissionens Resultater var Brændevinsafgiftens Forhøjelse til Næringslovens Maksimalsatser. Fra 1883 blev Afgifterne herefter 400 Kr. for Gæstgivere, 200 Kr. for Restauratører og Værtshusholdere og 100 Kr. aarlig for alle Brændevinshandlere uden Beværtningsret samt for udskænkningsberettigede, der ikke havde Ret til at have siddende Gæster. Disse Satser var med en enkelt mindre betydende Ændring gældende den her betragtede Periode ud. Foruden ved de anførte Forhøjelser af Afgiften forklares dog den store Stigning i Afgiftens Provenu ogsaa af det forøgede Antal Udsalgs- og Udskænkningssteder.

Reglerne for *Hundeafgiften* ændredes ved Lov af 12. April 1889, saaledes at der nu blev to Afgiftsklasser, nemlig for Hunde over og under 16 Tommer. For de mindre Hunde forblev Afgiften uforandret 10 Kr., men for de større sattes den til 20 Kr. Denne Afgiftsforøgelse medførte en Nedgang i Antallet af større Hunde, saaledes at Hundeskatten i de første Aar efter 1889 ikke indbragte væsentlig mere end i de foregaaende Aar.

En ny Afgift i denne Periode er *Afgiften for Tilladelse til Natbeværtning*, der indførtes ved Tillæg til Politivedtægten af 1888.

Med Hensyn til de Afgifter, for hvilke de formelle Regler var uændret i denne Periode, bemærkes først og fremmest Svingningerne i *Kvartprocentafgiften*, der afspejler Omsætningen af faste Ejendomme. Fra at indbringe 11.200 Kr. i Periodens Begyndelse steg Afgiftens Provenu til 76.500 Kr. i 1880–84 gsntl., derefter viser de to følgende Femaar Fald, der atter afløses af en voldsom Stigning omkring Aarhundredskiftet, saaledes at Afgiften ved Periodens Slutning indbragte ca. 10 Gange saa meget som ved dens Begyndelse.

En meget stærk, men dog langt mere jævn Stigning viser ogsaa *Forlystelsesafgiften*, der i 1900–1903/04 gsntl. indbragte 125.400 Kr. mod 17.900 Kr. i 1862–64 gsntl.

Ogsaa *Afgiften af Vandforbruget i offentlige Bygninger m.v.* viser en stor Stigning fra Femaar til Femaar. Den særlig stærke Stigning i Periodens sidste Aar skyldes kun for en ringe Dels Vedkommende de indlemmede Distrikter, men væsentlig en almindelig Stigning i Antallet af Vandinstallationer.

Kommunens Udbytte af *samtlige Afgifter og Gebyrer* steg fra 309.600 Kr. i 1862–64 gsntl. til 1.468.300 Kr. i 1900–03/04 gsntl., men trods denne Femdobling af Beløbet vil det bemærkes, at Afgifterne praktisk talt indbragte den samme Andel, ca. 13–14 pCt. af samtlige Skatter og Afgifter gennem hele den betragtede Periode.

3. 1904/05 TIL VERDENSKRIGEN

Den store Skattereform af 15. Maj 1903 betød først og fremmest en fuldstændig Omlægning af hele Statsskattesystemet. De gamle Hartkornskatter samt Bygningsafgiften afløstes af en alle Ejendomme — i By og paa Land — paahvilende Ejendomsskyld paa 1,1 pro mille af Ejendommenes Værdi i Handel og Vandel, fastsat ved en særlig Vurdering.

De Tab i Indtægter, som Staten led ved denne Ordning, blev opvejet ved Indførelsen af ordinære personlige Statsskatter. Tidligere havde man kun i særlige Tilfælde, som f. Eks. Krigsskatterne i 1864/65 og den overordentlige Indkomstskat i Aarene 1867–69 og 1870–72, haft Statsskatter paa Borgernes Indkomster, men ved 1903-Loven indførtes saavel Indkomstskatten som Formueskatten som ordinære — efterhaanden saare betydningsfulde — Led i Statsskattesystemet.

For Kommunernes Vedkommende udstedtes *Lov Nr. 85 af 15. Maj 1903* om Ændringer i og Tillæg til Reglerne for den kommunale Beskatning. Denne Lov var imidlertid langt fra af samme Betydning som Statsskattelovene og betød ikke, at der blev Ro om det københavnske Skattespørgsmaal. I 1906 meddelte Indenrigsministeriet Magistraten, at det var sindet at indlede Forhandling med Kommunalbestyrelsen om en eventuel fuldstændig Revision af de for Kommunen gældende Skattebestemmelser, saa snart Kommunalbestyrelsen maatte have vundet tilstrækkeligt Overblik over Virkningerne af de nye Skattelove. De i Henhold hertil udarbejdede Forslag og deres endelige Resultat skal vi følge nærmere nedenfor.

A. EJENDOMSSKATTER

a. *Beskatningsregler*

Ved den foran nævnte Lov af 15. Maj 1903 om Ændringer i og Tillæg til Reglerne for den kommunale Beskatning blev der givet Københavns Kommune Adgang til efter en af Indenrigsministeriet stadfæstet Vedtægt at opkræve en samlet Ejendomsskyld paa indtil 2,3 pro mille af de i Henhold til den nye Ejendomsskyldlov skattepligtige Ejendommes Vurderingssum. Af det derved indvundne Beløb skulde Kommunen til Statskassen indbetale et Beløb, der var lig med den Afgift, der vilde tilkomme Staten efter Ejendomsskyldloven, d. v. s. 1,1 pro mille, medens det overskydende Beløb som en kommunal Ejendomsskyld tilfaldt Kommunens Kasse.

Indførelsen af denne *kommunale Ejendomsskyld* var dog betinget af, at Kommunen havde vedtaget, og Indenrigsministeriet havde stadfæstet en Vedtægt herom inden

1. Juli 1905. En saadan Vedtægt blev vedtaget, og den samlede Ejendomsskyld sattes til Maksimum 2,3 pro mille, saaledes at altsaa den kommunale Ejendomsskyld blev 1,2 pro mille. De Ejendomme, der tidligere var bygningsafgiftspligtige, skulde i de første 5 Aar aarlig som samlet Ejendomsskyld udrede det til Bygningsafgiften svarende Beløb med Tillæg eller Fradrag af en Sjettedel af Forskellen mellem dette Beløb og den fulde Ejendomsskyld, alt efter som denne var højere eller lavere end Bygningsafgiften. For hver af de følgende 5-Aars Perioder skulde der paa tilsvarende Maade tillægges eller fradrages en Sjettedel, saaledes at Udligningen skulde være fuldbyrdet den 1. Juli 1930. For de ikke bygningsafgiftspligtige Ejendomme og for de nye Ejendomme indførtes den fulde Ejendomsskyldpromille — 2,3 — straks fra 1. Juli 1905.

I 1907 fremsatte Magistraten et Forslag om Ejendomsskatternes Omordning. Da dette Forslag imidlertid — i en noget anden Skikkelse — vedtoges af Kommunalbestyrelsens Flertal i Juli 1908, men ikke blev ophøjet til Lov, skal her kun nævnes, at medens Ændringerne vedrørende Arealskatten og Grundskatten ikke skulde betyde nogen Forøgelse af de kommunale Ejendomsskatter, men kun en Omlægning af de bestaaende Skatter, fremsattes der Forslag om Indførelse af en *Grundværdistigningsskat*, der var af en ikke ringe Interesse, idet der her for første Gang i Danmark og i den foreslaaede Form formentlig som første Sted i Verden foresloges indført en Afgift med det Formaal til Kommunens Kasse at indkassere en Del af den samfundsskabte Værdistigning af Byens Grunde. I Modsætning til den Værdistigningsafgift, der opkrævedes i nogle tyske Byer i Forbindelse med Ejendommenes Omsætning, gik det københavnske Forslag ud paa, at Afgiften skulde opkræves af de ved særskilte — 5-aarlige — Vurderinger konstaterede Værdistigninger med 2 pCt. Forslaget blev som sagt aldrig ophøjet til Lov; men det bør nævnes, at der i 1910 efter Pres fra Købstadkommunernes Side blev nedsat en Skattekommission, og denne Kommission afgav i 1913 en meget udførlig Betænkning, hvori det udtaltes, at det foran nævnte Forslag var egnet til at danne Grundlag for Ejendomsbeskatningen i København. Men i 1913/14 var Rigsdagen først og fremmest optaget af Forfatningssagen, og efter Verdenskrigens Udbrud fik Regering og Rigsdag andre Opgaver at beskæftige sig med.

b. *Skattebeløbene*

Omstaaende *Tabel h*, sammenholdt med Tabel d, viser, at i det første Seksaar efter Skattereformen af 1903 indbragte Ejendomsskatterne gennemsnitlig ca. 2,3 Mill. Kr. mere end i Aarene 1900–03/04. Af denne Stigning faldt imidlertid kun de 900.000 Kr. paa den nye Skat, den kommunale Ejendomsskyld, saaledes at de gamle Skatter, grundet paa Byens almindelige Vækst, gav ca. 1,4 Mill. Kr. mere i Udbytte.

I Femaaret 1910/11–14/15 gsntl. steg Ejendomsskatternes samlede Beløb yderligere med over 1 Mill. Kr. Men det vil bemærkes, at medens Ejendomsskatterne i de første seks Aar i den her betragtede Periode betød relativt mere end i Slutningen af forrige Periode, nemlig over Halvdelen, saa udgjorde de i Femaaret 1910/11–14/15 gsntl. kun 42 pCt. af samtlige Skatter og Afgifter.

TABEL h.

Ejendomsskatter	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.
Arealskat	3.625	4.041
Ejendomsskyld	900	1.126
Grundskat	1.722	1.926
Brolægningsskat	102	103
Klosetafgift	400	653
Bidrag til Udgifterne ved Brandvæsenet i København	407	468
Ialt...	7.156	8.317
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	52,5	42,0

B. PERSONLIGE SKATTER

a. *Beskatningsgrundlaget*

Med Hensyn til de personlige Kommuneskatter betød Skattereformen af 1903 en Imødekommelse af forskellige gennem mange Aar rejste Krav, men paa den anden Side ogsaa en finansiel Skuffelse. Det første, fordi den foran nævnte Lov om de kommunale Skatter knæsatte *Erhvervskommuneskattens* Princip, for saa vidt som den bestemte, at den Person, der i en anden Kommune end sin Opholdskommune driver Erhvervsvirksomhed fra fast Lokale, eller Virksomhed ved Befordring af Personer eller Gods, eller som har Indtægt af fast Ejendom, skal til den anden Kommune — Erhvervskommunen — af sin der tjente Indtægt betale $^2/_3$ af Erhvervskommunens Skatteprocent — en Bestemmelse, der senere, da Københavns Kommune fik en progressiv Rateskala for Indkomstskatten, kom til at virke særlig ubillig. Den erhvervsskattepligtige havde efter nærmere Regler Ret til at gøre Fradrag for sin Erhvervsskat i sin Skat til Opholdskommunen.

Endvidere blev Aktieselskaber og andre erhvervsdrivende Selskaber (med begrænset Ansvar) og Foreninger inddraget under Beskatningen og kunde paalægges en *Selskabsskat* lig Kommunens Skatteprocent, dog højst 3 pCt. af Nettoindtægten.

Tilfredsheden med Imødekommelsen af disse gamle Krav svækkedes dog væsentligt ved, at *Kommunens Skatteprocent*, som Kommunalbestyrelsen i mange Aar havde kæmpet for at faa forhøjet ved 1903-Loven, blev nedsat til maksimalt $2^1/_2$ pCt. Regeringens Begrundelse for at nedsætte Skatteprocenten var Forventningen om, at den kommunale Ejendomsskyld, Erhvervskommuneskatten og Selskabsskatten samt Kommunens Andel af Statstilskudet til Kommunerne vilde give Kommunen stærkt forøgede Indtægter. Men den samlede Indtægtsforøgelse udgjorde netto kun ca. $1^1/_2$ Mill. Kr., hvilket ikke var tilstrækkeligt til at dække Kommunens voksende Udgifter.

Inden vi beskæftiger os med Kommunens Bestræbelser for at faa ændret Reglerne for den kommunale Beskatning, skal vi dog kort opridse de Ændringer i *Ligningsreglerne*, der var en Følge af Skattereformen i 1903.

Da det var formaalstjenligt, at Paaligningen af den nye Indkomstskat til Staten i København foregik sammen med Paaligningen af den kommunale Indkomstskat, men Statsindkomstskatteloven indeholdt forskellige fra de hidtil gældende kommunale Regler afvigende Bestemmelser, blev der under 22. Oktober 1903 udstedt en kongelig Anordning angaaende Reglerne for Paaligningen i København af Indkomst- og Formueskat til Staten samt angaaende Forandringer i og Tillæg til de for den kommunale Indkomstskat gældende Bestemmelser.

Ved Anordningen bestemtes det, at København skulde udgøre en Skattekreds for sig, og at Ligningen af Indkomst- og Formueskatten til Staten skulde foretages efter de for Ligningen af den kommunale Indkomstskat gældende Regler, dog med forskellige ved Anordningen foretagne Ændringer.

Ligningskommissionen omdøbtes til *Skatteraad* og kom fremtidigt til at bestaa af Borgmesteren og Raadmanden for Magistratens 2den Afdeling, under hvilken Skattevæsenet sorterede, samt 3 af Borgerrepræsentationen af dens egen Midte valgte Medlemmer og 2 Medlemmer valgt af Finansministeren. Valgene gjaldt for 6 Aar. Borgmesteren blev Skatteraadets Formand.

Overligningskommissionen skulde fremtidig hedde Overskatteraadet og kom til, foruden de 3 af Kongen valgte Medlemmer, at bestaa af 2 Medlemmer valgt af Borgerrepræsentationen.

Af andre Reformer i 1903 skal nævnes, at der indførtes strengere Regler med Hensyn til Følgerne af ikke at bruge Selvangivelse, og at et andet af Kommunalbestyrelsens gamle Krav, nemlig den offentlige Skattebogs Afskaffelse, blev imødekommet, for saa vidt som Fremlæggelsen af Skattelisterne for de Skatteyderes Vedkommende, der havde brugt Selvangivelse, blev forbudt. Alene Ansættelserne for de Personer, der ikke havde brugt Selvangivelse, blev fremlagt til almindeligt Eftersyn.

Det i Henhold til Indenrigsministeriets Udtalelse i 1906 af Magistraten i 1907 fremsatte *Forslag om Omordning af de kommunale Skatter i København*, gik for de personlige Skatters Vedkommende ud paa: 1) Indførelse af en lempelig progressiv Skala for Paaligning af Indkomstskat, 2) Inddragning af Formuen under den kommunale Beskatning og 3) Etablering af en begrænset Ret for Københavns Kommune til uden højere Myndigheders Samtykke at forhøje Indkomst- og Formueskatten i Forhold til Kommunens Behov.

Forslagene var, som det vil ses, gamle Kendinge fra Kommunens Skattehistorie. Mest bemærkelsesværdigt er maaske den Enstemmighed, hvormed Kommunalbestyrelsen gik ind for den kommunale Formueskat. Forklaringen herpaa maa søges i, at de øvrige Kommuner havde Adgang til Kildeartsbeskatning, og Forslaget om Formueskatten maa ses som et Forsøg paa at beskatte Indkomster, der flyder af Formue, højere end anden Indkomst. Beskatningspromillerne var dog kun foreslaaet at skulle gaa fra 0,3 til 0,6 pro mille, og ialt var Formueskatten kun beregnet til at ville give Kommunen en Merindtægt paa ca. 424.000 Kr.

Forslagene blev tilstillet Regeringen i December 1907. I Rigsdagssamlingen 1908/09 blev Forslaget om de personlige Skatter forelagt for Rigsdagen med nogle mindre af

Regeringen foretagne Ændringer. Forslaget blev vedtaget af Folketinget, men naaede ikke til Behandling i Landstinget.

En midlertidig Forhøjelse af Kommunens Skatteprocent foretoges dog for Aaret 1909/10 i Henhold til § 3 i Lov Nr. 55 af 1. April 1909 om Foranstaltninger i Anledning af den ekstraordinære Arbejdsløshed.

Af Frygt for, at det kunde trække ud med den egentlige Skattereform, og da Kommunen i Regnskabsaaret 1908/09 havde haft et stort Underskud og ogsaa maatte regne med Underskud i de kommende Aar, henvendte Københavns Kommunalbestyrelse sig i Januar 1910 til Regeringen og Rigsdagen med Anmodning om, at der ikke alene maatte blive gennemført nye Skatteregler for København, men at denne By ogsaa maatte blive ligestillet med Landets andre Kommuner med Hensyn til Statens Andel i forskellige Udgifter vedrørende Skole-, Politi- og Hospitalsvæsenet. Der anførtes i denne Forbindelse adskillige interessante Synspunkter og fremsattes Krav, der er aktuelle den Dag i Dag. Men Spørgsmaalet om det økonomiske Forhold mellem Staten og Københavns Kommune er for omfattende til, at man tør gaa nærmere ind paa det her.

I Rigsdagssamlingen 1909/10 lykkedes det endeligt at faa vedtaget Loven om Indkomstskat til Københavns Kommune, men i en Udformning, der paa afgørende Punkter væsentlig afveg fra det Forslag, som Kommunalbestyrelsen havde tilstillet Regeringen, og som denne havde forelagt og faaet vedtaget i Folketinget. Derimod havde Landstinget ikke kunnet akceptere den kommunale Formueskat. I *Loven om Indkomstskat til Københavns Kommune af 18. April 1910* var denne derfor udgaaet, og i Stedet for var Satserne paa Rateskalaen for Indkomstskatten forhøjet saaledes, at Udbyttet af Indkomstskatten, naar denne blev udskrevet med Rateskalaens Satser, vilde blive større end efter Kommunalbestyrelsens oprindelige Forslag.

Efter Indkomstskatteloven af 1910 § 1, der endnu er gældende, *skal det Beløb, som Københavns kommunale Udgifter maatte gøre nødvendigt, og som ikke kan afholdes af andre kommunale Skatter og Afgifter eller Byens øvrige Indtægter, tilvejebringes ved en Indkomstskat, der udredes efter de i Loven indeholdte Bestemmelser.* Herefter svares Indkomstskatten dels som en Opholdskommuneskat, dels som en Erhvervsskat, og den paahviler Personer, Dødsboer, offentlige Institutioner og Stiftelser samt Foreninger, Aktieselskaber m. fl. Erhvervsskatten og Selskabsskatten svaredes fortsat efter de i Loven af 15. Maj 1903 givne Regler. For Opholdskommuneskatten gaves detaillerede Regler, hvoraf der dog her kun skal anføres enkelte Hovedpunkter.

Indkomstskatten skulde — ligesom nu — kun svares af den Indkomst, der naar eller overstiger 800 Kr. I den faktiske tjente Indkomst kunde for det første fradrages de Beløb, der i det paagældende Aar var udredet i direkte Skatter og Afgifter til Stat, Kommune og Kirke, herved fremkom den *ansatte Indtægt.* Dernæst havde de Skatteydere, der forsørgede Børn under 15 Aar, Ret til at forlange den ansatte Indkomst nedsat med 100 Kr. for hvert Barn.

Efter at Børnefradraget og eventuelle andre ekstraordinære Fradrag, grundet paa Sygdom, Dødsfald eller Gæld, var foretaget, beskattedes den saaledes udfundne *Skatte-*

indtægt (der dog ved de nævnte Fradrag ikke kan bringes ned under 400 Kr.) — afrundet nedad til et Beløb deleligt med 50 — efter følgende Skala:

Af Skatteindtægter under 800 Kr. svaredes					1	pCt.	af	indtil	600 Kr.		1,4	pCt.	af	Resten
fra	800–	1.000	-	–	1,1	-	-	–	800	-	2,6	-	-	–
-	1.000–	2.000	-	–	1,4	-	-	–	1.000	-	3,4	-	-	–
-	2.000–	6.000	-	–	2,4	-	-	–	2.000	-	3,6	-	-	–
-	6.000–	10.000	-	–	3,2	-	-	–	6.000	-	3,7	-	-	–
-	10.000–	20.000	-	–	3,4	-	-	–	10.000	-	4,0	-	-	–
-	20.000–	40.000	-	–	3,7	-	-	–	20.000	-	4,3	-	-	–
-	40.000–	100.000	-	–	4,0	-	-	–	40.000	-	5,0	-	-	–
-	100.000–	200.000	-	–	4,6	-	-	–	100.000	-	5,4	-	-	–
-	200.000 Kr. og derover			–	5,0	-	-	–	200.000	-	6,0	-	-	–

Det samlede Beløb, som fremkom, naar ovennævnte Rateskala anvendtes paa Skatteydernes skattepligtige Indkomster, benævntes *Grundbeløbet*. Saafremt Kommunens Budget medførte, at dette Grundbeløb enten var for rigeligt eller for lille til at dække det ovennævnte resterende — udækkede — Udgiftsbeløb, kunde Grundbeløbet nedsættes eller forhøjes med en for alle Skatteyderne fælles Procent. Sammen med Vedtagelsen af Kommunens aarlige Budget skal det fastsættes, hvorvidt Indkomstskatten for det paagældende Skatteaar skal opkræves med sit Grundbeløb, eller om dette skal forhøjes eller nedsættes, og i saa Fald med hvor mange Procent Forhøjelsen eller Nedsættelsen skal ske. Saafremt der maatte udskrives et større Beløb i Indkomstskat end Grundbeløbet med Tillæg af en Femtedel, skulde der foranstaltes nye Valg til Borgerrepræsentationen. Reglerne ændredes noget ved Loven af 23. Januar 1914, jfr. S. 365.

De nærmere Ligningsregler var i det hele og store de samme som efter 1887-Loven og efter Statsindkomstskatteloven.

Første Gang, Indkomstskatten paalignedes efter de nye Regler, var for Skatteaaret 1910/11, og Skatten var da budgetteret til at indbringe 6,4 Mill. Kr. eller ca. 1,3 Mill. Kr. mere, end Indkomstskatten vilde have indbragt efter de tidligere gældende Regler. Dette Beløb var imidlertid ikke tilstrækkeligt til at dække det budgetterede Underskud, og allerede det første Aar var der derfor Tale om, at Grundbeløbet maatte forhøjes med de ovenfor nævnte 20 pCt. Da det dog var tvivlsomt, om dette var i Overensstemmelse med Loven, undlod man det, og først for 1911/12 udskreves Skatterne med Grundbeløbet + 20 pCt.

Det skal tilføjes, at strengt taget krævedes der til Dækning af Underskudet paa Budgettet for 1911/12, at Indkomstskatten skulde udskrives med Grundbeløbet + 25 pCt., og indenfor Borgerrepræsentationen gjorde der sig ogsaa den Opfattelse gældende, at Kommunalbestyrelsen var forpligtet til at udskrive dette fulde Skattebeløb. Paa given Foranledning udtalte Indenrigsministeriet imidlertid[1]), at det ikke mente, at 1910-Loven var til Hinder for, at mindre Beløb paa Budgettet opførtes som Over- eller Underskud og overførtes til næste Aars Budget som henholdsvis Indtægts- og Udgiftsposter. Det var

[1]) Jfr. B. F. 1910–11 S. 2695 f.

derfor ikke nødvendigt at udskrive Indkomstskatten med mere end de nævnte 120 pCt. af Grundbeløbet.

Ved Behandlingen af Budgetforslaget for 1912/13 maatte »Underskudet« anslaas at blive endnu større end for 1911/12, og Indkomstskatten maatte foreslaas udskrevet med et Tillæg til Grundbeløbet paa 40 pCt., og herved var endda forskellige Afskrivninger undladt. Denne Skatteudskrivning nødvendiggjorde imidlertid efter 1910-Loven Afholdelse af *Skattevalg*. Dette Københavns hidtil eneste egentlige Skattevalg fandt Sted den 12. Marts 1912. Den nye Borgerrepræsentation vedtog det nævnte Tillæg paa de 40 pCt. Imidlertid havde det vist sig, at 1910-Loven paa et Par Punkter var mindre heldig affattet, særlig gjaldt dette Bestemmelsen om, at der i en Valgperiode paa 4 Aar kun kunde afholdes eet Skattevalg, og at et saadant Skattevalg ogsaa skulde finde Sted, naar Grundbeløbets Forhøjelse skyldtes nye Byrder, som af Statsmagten paalagdes Kommunen, og det saaledes vilde være hensigtsløst at henvise Afgørelsen til Vælgernes Dom. Spørgsmaalet henvistes til Behandling i det Fællesudvalg vedrørende Kommunens Forfatning, der nedsattes i Oktober 1912.

Dette Udvalg udarbejdede et Forslag til Ændring af 1910-Loven, der atter førte til *Loven af 23. Januar 1914*, der bestemte, at den Forhøjelse af Indkomstskatten, der er blevet fastsat efter et i Henhold til foranstaaende Regler afholdt overordentligt Valg, angiver det højeste Tillæg til Grundbeløbet, som derefter uden Foretagelse af Valg kan fastsættes ved Budgettet for noget Aar af det Tidsrum, for hvilket det afholdte Valg gælder, dog at ovennævnte Tillæg af en Femtedel til Grundbeløbet altid vil kunne anvendes. Endvidere indsattes den Bestemmelse, der skulde komme til at spare Kommunen for Skattevalg i Krigsaarene 1914–18, og som gik ud paa, at hvis det er nye Love, der medfører, at Indkomstskatten i noget Aar skal udskrives med et saa stort Beløb, at der skal afholdes Skattevalg, kan med Indenrigsministerens Samtykke saadant Valg undlades. Denne Regel er først ved Loven af 20. Marts 1940 blevet suppleret med den midlertidige Bestemmelse om Adgang for Kommunen til under nærmere angivne Betingelser ogsaa i Løbet af et Skatteaar at forhøje Indkomstskatten, jfr. S. 382.

For 1913/14 kunde Indkomstskatten efter de da — før 1914-Loven — gældende Regler kun udskrives med et Tillæg af 40 pCt., og der budgetteredes endda med et Underskud paa omkring 1 Mill. Kr. Dog gik det ikke saa galt, fordi Indkomstskatten indbragte væsentligt mere end beregnet. Dette skyldtes to Ting. For det første var de nye Ligningsregler i Statsindkomstskatteloven af 8. Juni 1912, der bl. a. indeholdt Bestemmelsen om, at Arbejdsgiverne var forpligtede til at opgive, hvilken Indtægt deres Arbejdere havde haft, bragt til Anvendelse. Dernæst medførte Loven af 10. Maj 1912 om Bogføringspligten en meget betydelig Forøgelse i de skattepligtige Indkomsters Beløb.

b. *Skattens Beløb*

Indkomstskattens samlede Beløb i hvert af de to Perioder 1904/05–09/10 gennemsnitlig og 1910/11–14/15 gennemsnitlig, fordelt paa de tre Grupper af Skatteydere: 1) Faste Beboere, 2) Erhvervsskatteydere og 3) Selskaber og Foreninger, fremgaar af omstaaende *Tabel i.*

TABEL i.

Indkomstskat	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.
Stadens faste Beboere	3.538	7.730
Erhvervsskatteydere	253	459
Selskaber og Foreninger	833	1.092
Strafrenter af Skatterestancer	31	40
Ialt	4.655	9.321
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	34,1	47,0

I Seksaaret 1904/05–09/10 er Tallene først og fremmest præget af, at Kommunens Skatteprocent var nedsat til $2^1/_2$ pCt. mod tidligere 3 pCt., saaledes at Indkomstskatten, trods Indførelsen af Erhvervsskatten og Selskabsskatten og trods Folketallets Forøgelse og Stigningen i den ansatte Indkomst, kun indbragte ca. 700.000 Kr. mere end i 1900–03/04 gennemsnitlig. Relativt betød Indkomstskatten da ogsaa kun 34 pCt. af samtlige Skatter og Afgifter mod 39 pCt. i den foregaaende Periode.

Men efter at 1910-Loven havde indført den progressive Rateskala, steg Provenuet saa stærkt, at Indkomstskattens samlede Beløb i Femaaret 1910/11–14/15 gennemsnitlig blev 9,3 Mill. Kr. eller det dobbelte af Udbyttet i den foregaaende Periode. Det vil endvidere bemærkes, at Indkomstskatten i det sidste Femaar før Verdenskrigen nærmede sig til at udgøre Halvdelen af det samlede Skattebeløb. Af den samlede Indkomstskat paa 9,3 Mill. Kr. stammede de 7,7 Mill. Kr. fra Stadens faste Beboere, knap $^1/_2$ Mill. Kr. fra Erhvervsskatten og ca. 1 Mill. Kr. fra Selskabsskatten.

Svarende til Oversigten i Tabel f viser nedenstaaende *Tabel j* Antallet af Skatteydere og den samlede ansatte Indtægt i de her betragtede Perioder.

TABEL j.

	Antal Skatteydere	I pCt. af Folketallet	Samlet ansat Indkomst	Gsntl. ansat Indkomst
		pCt.	1000 Kr.	Kr.
1904/05–09/10 gennemsnitlig	92.155	21,1	204.771	2.222
1910/11–14/15 –	114.183	24,0	263.002	2.303

Det vil ses, at medvirkende til den foran nævnte store Stigning i Indkomstskattens Provenu har ogsaa Tilvæksten i Skatteydernes Antal og den endnu stærkere Stigning i den ansatte Indkomst været.

C. ANDRE AFGIFTER OG GEBYRER

Vedrørende den i *Tabel k* givne Oversigt over Afgifter og Gebyrer i de to Perioder 1904/05–09/10 og 1910/11–14/15 skal kun nævnes følgende Ændringer.

TABEL k.

Afgifter og Gebyrer	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.
	Kr.	Kr.
1/4 pCt.-Afgift af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom	80.667	86.354
1/4 pCt.-Afgift af Auktionssummer	6.582	7.632
Afgift af Skuespil og Kunster	173.109	199.100[1])
Afgift af offentlige Forestillinger og Fremvisninger m. m.	–	204.298[2])
Afgift af Motorvogne	–	2.955[3])
Mulkter og Bøder til Fattigvæsenet	2.685	2.414
Hundeafgift	116.094	115.447
Pesthuspenge	53	48
Skat af Friboliger i offentlige Bygninger (2 pCt.-Afgiften)	3.716	3.967
Rekognition og Afgift af Byggeplads m.m.	8.523	5.351
Afgift af Vandforbruget i offentlige Bygninger og Vand til Næringsbrug m.v.	689.123	996.305
Bomafgift af Amager Bom	6.650	4.599
Afgift for Handel med stærke Drikke m.v.	489.264	473.498
Afgift for Tilladelse til Natbeværtning	6.950	21.143
Garveriafgift	20	20
Afgifter ved Magistratens 1. Afdeling	18.178	23.596
Betaling for Borgerskaber	162.824	166.365
Afgifter ved Bygningskommissionen	38.647	56.495
Afgifter ved Stadskonduktørembedet	15.917	10.757
Afgifter ved Skattedirektoratet	1.005[4])	1.781
Ialt[5])	1.819.337	2.178.644
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	13,4	11,0

[1]) Det anførte Tal er Afgiftens Beløb i 1910/11, der er det sidste hele Aar, Afgiften opkrævedes, idet den bortfaldt fra 1. Oktober 1911. [2]) Fra 1912/13, der er det første hele Aar, Afgiften blev opkrævet. Den begyndte 1. Oktober 1911, jfr. Note 1. [3]) Fra 1912/13. [4]) Fra 1. April 1908. [5]) Se Anm. S. 342.

Den gamle Afgift af Skuespil og Kunster erstattedes i Henhold til Lov Nr. 112 af 13. Maj 1911 af en *Forlystelsesskat*, der paahviler enhver, der i Henhold til Lov eller Bevilling afholder Teater-, Cirkus-, Biografteaterforestillinger eller lignende. Afgiften udredes med fra 5 til 20 pCt. af Billetprisen, og Udbyttet skulde fordeles med 2/3 til Staten og 1/3 til Kommunen.

Reglerne for Afgiften for *Handel med stærke Drikke* ændredes ved Beværterloven af 10. Maj 1912. Herefter paahvilede Brændevinsafgiften enhver, der var berettiget til at forhandle eller udskænke nogen stærk Drik. Afgiften skulde fortsat fastsættes for 3 Aar ad Gangen indenfor Grænserne 5 Kr. og 400 Kr. aarlig. Delingsforholdet mellem Staten og Kommunen forblev uforandret, jfr. S. 358. Ved Raadstueplakat af 23. April 1913 inddeltes saavel Gæstgivere og Beværtere som Forhandlere af stærke Drikke i Klasser efter deres samlede Aarsomsætnings Størrelse, og for hver Klasse fastsattes Afgiftens Størrelse.

Den eneste helt nye Afgift, der indførtes i denne Periode, var *Afgiften af Motorvogne.*

Reglerne herom gaves ved Lov af 18. April 1910 om Kørsel med Motorvogne m. v., der atter ændredes ved Lov Nr. 125 af 29. April 1913. Afgiften fordeltes mellem Staten og Kommunerne efter nærmere Regler. Antallet af afgiftspligtige Motorkøretøjer var den 30. September 1910 451. Afgiften findes første Gang paa Kommunens Regnskab for 1912/13.

Endelig skal nævnes, at *Bomafgiften* i Henhold til Lov Nr. 317 af 29. December 1914 bortfaldt fra Udgangen af Marts 1915.

4. VERDENSKRIGENS AAR 1915/16–1919/20

Den mægtige Stigning i Kommunens samlede Udgiftsbudget, der fandt Sted i Krigsaarene — fra ca. 40 Mill. Kr. i 1914/15 til ca. 153 Mill. Kr. i 1919/20 — skyldtes dels den almindelige Prisstigning for Kommunens ordinære Udgifter og dels de ekstraordinære Udgifter til de mange Dyrtidsforanstaltninger, som Kommunen maatte paatage sig. Hertil svarede dels en stor Stigning i den ordinære Indkomstskats Provenu, der atter var en Afspejling af den stærke Stigning i Borgernes Indkomster, dels Indførelse af ekstraordinære Tillægsskatter — Dyrtidsskatter — paa Indkomst og Formue. Derimod forblev Ejendomsskatterne praktisk talt uforandret.

Endelig er adskillige af de Afgifter, der er henført til Gruppen Andre Afgifter og Gebyrer, stærkt paavirket af Krigsaarenes hektiske Liv.

A. EJENDOMSSKATTER

a. *Beskatningsregler*

Om Ejendomsskatterne er der ikke meget at berette i disse Aar. Der skete praktisk talt ingen Ændringer i Beskatningsreglerne, og hele den ekstraordinære Beskatning gik uden om Ejendomsskatterne. Som Begrundelse for, at Ejendommene helt gik fri, udtaltes det i Kommunalbestyrelsen, at man — trods det at Dyrtidslovene hjemlede Adgang dertil — ikke gennem Forhøjelse af Ejendomsskatterne vilde give Grundlag for en yderligere Forhøjelse af Huslejen under den herskende Bolignød.

For Fuldstændigheds Skyld skal det dog nævnes, at ved Lov Nr. 321 af 22. December 1915 om Ændringer i Ejendomsskyldloven af 15. Maj 1903 blev Grænsen for Skattefrihed for Smaalejligheder i København og paa Frederiksberg forhøjet fra 180 til 225 Kr. Endvidere blev der for alle andre Ejendomme, naar de var forsynede med Beboelsesbygninger, givet et Fradrag i Vurderingssummen paa 2.800 Kr., forinden Ejendomsskylden beregnedes.

For at ækvivalere det af disse Ændringer følgende Tab for Kommunen forhøjedes den kommunale Ejendomsskyld fra 1. Juli 1916 fra 1,2 pro mille til 1,3 pro mille, saaledes at altsaa den samlede Ejendomsskyld til Stat og Kommune i København blev 2,4 pro mille.

I 1918 foretoges en Forhøjelse af *Vandklosetafgiften* fra 10 til 12 Kr. pr. Sæde.

b. *Skattebeløb*

Ejendomsskatternes samlede Beløb udgjorde, som nedenstaaende Oversigt viser, i Gennemsnit af Aarene 1915/16–19/20 aarlig 9,7 Mill. Kr.

TABEL 1.

Ejendomsskatter	1915/16–19/20 gsntl.
	1000 Kr.
Arealskat	4.435
Ejendomsskyld	1.473
Grundskat	2.148
Brolægningsskat	104
Klosetafgift	995
Bidrag til Udgifterne ved Brandvæsenet i København	591
Ialt...	9.746
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter[1]	21,5

[1]) Ekskl. de særlige Dyrtidsskatter.

Dette Beløb var ganske vist en Sjettedel større end i forrige Femaar, men da samtidig de personlige Skatter, som vi skal se i det følgende Afsnit, steg ganske overordentligt i denne Periode, var Ejendomsskatternes relative Betydning indenfor det samlede Skattebeløb — selv naar der ses bort fra de ekstraordinære personlige Skatter, Dyrtidsskatterne — kun halv saa stor som i det foregaaende Femaar, nemlig 21,5 pCt. mod 42,0 pCt. i 1910/11–14/15 gsntl.

B. PERSONLIGE SKATTER

a. *Beskatningsregler*

Fremstillingen af disse Skatters Historie i denne Periode falder naturligt i en Redegørelse for 1) den ordinære Indkomstskat og 2) Dyrtidsskatterne.

1. *Den ordinære Indkomstskat.* Paa det Budget, der var gældende, da Verdenskrigen brød ud i 1914, blev Indkomstskatten udskrevet med et Tillæg til Grundbeløbet paa 30 pCt. Paa Budgettet for 1915/16, der var det første, der var vedtaget under Indtrykket af de ekstraordinære Forhold, blev Indkomstskatten yderligere forhøjet med 20 pCt. af Grundbeløbet. Da Forhøjelsen bl. a. var nødvendiggjort ved et Par Love, der medførte ekstraordinære Udgifter for Københavns Kommune, gav Indenrigsministeren sit Samtykke til, at der ikke afholdtes Skattevalg.

I de følgende fire Aar, 1916/17 til 1919/20, blev den ordinære Indkomstskat ligeledes udskrevet med et Tillæg til Grundbeløbet paa 50 pCt. Da det ordinære Valg i Marts 1917 blev betragtet som et Skattevalg, og da den efter Valget sammentrædende Borgerrepræsentation godkendte Budgettet for 1917/18 med det nævnte Tillæg til Grundbeløbet, var det herefter ikke paakrævet at søge Indenrigsministerens Samtykke til Forhøjelsen.

Med Hensyn til selve Skattelovgivningen lykkedes det i Krigsaarene at faa gennemført et Par tidligere krævede Reformer vedrørende »*Landliggeres*« *Skat* og vedrørende Kredsen af erhvervsskattepligtige.

I Forbindelse med den i det følgende Afsnit nævnte ekstraordinære Lov Nr. 320 af 22. December 1915 om Dyrtidsforanstaltninger løstes saaledes Spørgsmaalet om Beskatningen af »de rige Udflyttere«, d. v. s. de Personer med store Indkomster, der boede den væsentligste Tid af Aaret paa Landet (i Kommuner med lav Skatteprocent) og kun en kortere Tid — dog mindst fire Maaneder — i København, og derfor, da de angav København som deres egentlige Opholdskommune, kun betalte en Brøkdel af deres kommunale Skat til Københavns Kommune, samtidig med at de ikke som de Personer, der hele Aaret boede udenfor København, betalte Erhvervsskat til denne Kommune. Ved en Paragraf i den nævnte Lov indførtes nemlig den endnu gældende Regel, at Skatteydere, der uden at have opgivet fast Bopæl i en Kommune tillige i en Del af Skatteaaret har haft fast Ophold i en anden Kommune, og der er blevet ansat til en lavere personlig Kommuneskat for det paagældende Tidsrum, til den Kommune, hvori de er ansat til det højeste Skattebidrag, skal svare Forskellen mellem det i de to Kommuner tilsammen udredte Skattebidrag og det Skattebeløb, som de vilde komme til at udrede, saafremt de alene havde haft Ophold i den Kommune, hvor det højeste Skattebidrag er blevet paalignet dem.

Ved midlertidig Lov Nr. 162 af 20. Marts 1918 blev nogle af de Krav, som Kommunalbestyrelsen havde stillet vedrørende *Erhvervsbeskatningen*, imødekommet. Saaledes blev fra 1918/19 Pligten til at svare Erhvervsskat udvidet til ogsaa at omfatte udenbys boende, der er ansat i Kommunens Tjeneste eller har fast Ansættelse ved nogen i Kommunen stedfindende Erhvervs- eller anden privat Virksomhed eller er Medlemmer af Bestyrelser, Repræsentantskaber og lignende for en saadan Virksomhed. For disse Personer var det dog kun den Del af deres Erhvervsindtægt, der oversteg 3.500 Kr., der var erhvervsskattepligtig; ved Lov Nr. 62 af 1. Marts 1920 blev denne Grænse forhøjet til 5.000 Kr. Derimod blev Kravet om, at ogsaa Erhvervsskatteyderne skulde beskattes efter Rateskalaen — og ikke med Skatteprocenten — ikke imødekommet, trods det, at Landets øvrige Kommuner — bortset fra Frederiksberg — fik Ret til at lægge den i de fleste Tilfælde højere Ligningsprocent til Grund for Erhvervsbeskatningen.

Ved Loven af 1918 blev der endvidere med Gyldighed allerede fra 1917/18 givet Regler om Skattebetaling for Personer, der var fraflyttet Kommunen i Skatteaarets Løb og havde taget Ophold i en anden Kommune her i Landet. En Regel, der gjaldt til 1920/21.

2. *Dyrtidsskatterne.* Den første Lov, hvorved Københavns Kommune lige saa vel som de andre Kommuner fik Hjemmel til at opkræve særlige Dyrtidsskatter, var *Lov Nr. 320 af 22. December 1915* om kommunale Foranstaltninger i Anledning af Dyrtiden og om Dækning af overordentlige kommunale Udgifter. I Henhold hertil besluttede Kommunalbestyrelsen for Skatteaaret 1916/17 at udskrive et *Tillæg til den ordinære Indkomstskat* paa 20 pCt. for de faste Beboeres og erhvervsskattepligtiges Vedkommende, der var ansat til mindst 20.000 Kr. i Indkomst, samt for Selskaber og

Foreninger. Endvidere skulde der efter Loven til Kommunens Kasse udskrives et 25 pCt. *Tillæg til Statsformueskatten.* Derimod benyttede Kommunen sig som foran nævnt ikke af Lovens Adgang til at udskrive ekstraordinære Ejendomsskatter.

I Henhold til Dyrtidslovene *Nr. 397 af 28. December 1916* og *Nr. 637 af 21. December 1917* blev der udskrevet *Dyrtidsskatter* for 1917/18 efter følgende Hovedregler: For de faste Beboeres Vedkommende lignedes Tillægsskatten med Indenrigsministeriets Samtykke paa enhver Skatteindtægt fra 10.050 Kr. efter en stigende Skala omfattende syv Trin fra 1,4 pCt. til 4,8 pCt., hvilken sidste Procent svaredes af Indtægter paa 1 Mill. Kr. og derover. I enhver Indtægt blev fradraget 10.000 Kr., forinden Skatten beregnedes. Tillæget til Erhvervsskatten lignedes med 2 pCt. (3 pCt. for Udlændinge m. fl.) af Erhvervsindtægter paa 10.000 Kr. og derover og paa Selskaber og Foreninger med 1 pCt. af Skatteindtægten. Desuden opkrævedes det ovennævnte 25 pCt. Tillæg til Formueskatten.

Fra 1918/19 udskreves Dyrtidsskatterne i Henhold til *Dyrtidslov Nr. 370 af 13. Juli 1918.* Skatterne betaltes efter væsentlig samme Regler som i 1917/18, dog saaledes, at Skalaen gik fra 3,1 pCt. for Indtægter paa 10–15.000 Kr. til 11,0 pCt. for Indtægter paa 1 Mill. Kr. og derover. Tillæget til Erhvervsskatten lignedes med 2,8 pCt. (3,6 pCt. for Udlændinge m. fl.) af Erhvervsindtægter over 10.000 Kr. Selskabsskatten svaredes med 56 pCt. af det ordinære Skattebeløb eller 1,68 pCt. af Skatteindtægten.

I Regnskabsaaret 1919/20 opkrævedes foruden den ordinære Indkomstskat (Grundbeløb + 50 pCt.) dels i Anledning af Lønreformen en *overordentlig Indkomstskat* i Henhold til *Lov Nr. 671 af 22. December 1919,* hvorom dog nærmere henvises til det følgende Afsnit: »Aarene siden Verdenskrigen«, og dels *Tillægsskatter* i Henhold til *Dyrtidsloven af 13. Juli 1918.*

De Dyrtidsudgifter, der skulde skaffes Dækning for, var imidlertid løbet op til ca. 34 Mill. Kr. Hvis nu hele dette Beløb skulde paalignes Borgerne for 1919/20 ved Siden af de tunge ekstraordinære og ordinære Skatter, som samtidig skulde udredes, vilde den samlede Skattebyrde blive meget trykkende. Kommunalbestyrelsen besluttede derfor at fordele den hele Udgift i Forbindelse med mulig senere tilkommende Dyrtidsudgifter paa to Aar, saaledes at der for 1919/20 kun paalignedes ca. 20 Mill. Kr., medens Dækning af Restudgiften blev udskudt til Skatteaaret 1920/21. Tillægsskatten for 1919/20 kom til at omfatte hele 25 pCt. Tillæget til Formueskatten og lignedes forøvrigt paa Stadens faste Beboere og erhvervsskattepligtige, hvis Skatteindtægter oversteg 6.000 Kr., og paa Selskaber og Foreninger uden Hensyn til Skatteindtægtens Størrelse. Skatten svaredes af Stadens faste Beboere med fra 1,7 pCt. til 8,5 pCt. af den skattepligtige Indtægt efter Fradrag af 6.000 Kr.; for de erhvervsskattepligtiges Vedkommende beregnedes Skatten i Forhold til en »Skatteprocent« af 2,79, ligeledes efter Fradrag i Indtægten af 6.000 Kr., og for Selskaber og Foreninger udgjorde Skatten 43 pCt. af den ordinære Indkomstskat til Københavns Kommune uden noget Fradrag.

Restbeløbet, der skulde skaffes for 1920/21 — ialt 13,6 Mill. Kr. — lignedes paa Stadens faste Beboere efter en Skala, hvis Skatteprocenter steg fra 1,2 pCt. af Skatteindtægter paa 6.050–9.950 Kr. til 6,1 pCt. af Skatteindtægter paa 1 Mill. Kr. og

derover. Paa erhvervsskattepligtige lignedes Skatten i Forhold til en Skatteprocent af 1,5 og paa Selskaber og Foreninger med 16 pCt. af deres ordinære Indkomstskat til Kommunen.

b. *Skattebeløbene*

For at belyse de overordentlig store Stigninger i den *ordinære* Indkomstskat i Krigsaarene er i nedenstaaende Tabel Indkomstskattens Provenu i hvert enkelt af Aarene 1915/16 til 1919/20 anført.

TABEL m.

Ordinær Indkomstskat	1915/16	1916/17	1917/18	1918/19	1919/20
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Stadens faste Beboere	11.234	18.341	30.175	27.751	32.992
Erhvervsskatteydere	793	1.661	3.099	3.885	4.315
Selskaber og Foreninger	1.459	3.977	6.145	6.267	7.355
Strafrenter af Skatterestancer	45	52	74	91	165
Ialt	13.531	24.031	39.493	37.994	44.827[1]
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter (ekskl. Dyrtidsskatterne)	54,0	65,8	75,9	62,2	73,4

[1] Hertil kommer Beløbet for overordentlig Indkomstskat i Henhold til Lov af 22. December 1919, nemlig 17.206.683 Kr., der blev paalignet alle tre Kategorier af Skatteydere i det Forhold, i hvilket de deltog i Udredelsen af den ordinære Indkomstskat.

Fra 13,5 Mill. Kr. i det første Aar steg den ordinære Indkomstskat altsaa til mere end det tredobbelte, nemlig 44,8 Mill. Kr. i 1919/20. Og fra at betyde godt Halvdelen af samtlige ordinære, kommunale Skatter steg den til at udgøre omtrent tre Fjerdedele.

Denne voldsomme Stigning skyldtes ikke Ændringer i de Regler eller i den Beskatningsskala, hvorefter Indkomstskatten opkrævedes, idet denne som foran nævnt i alle de her betragtede Aar blev udskrevet med et Tillæg af 50 pCt. til Grundbeløbet. Stigningen forklares derimod dels ved den stærke Stigning i Skatteydernes Antal og dels ved Stigningen i Skatteydernes Indkomster, der fremgaar af følgende Tal.

TABEL n.

	Antal Skatteydere	I pCt. af Folketallet	Samlet ansat Indkomst	Gsntl. ansat Indkomst
		pCt.	1000 Kr.	Kr.
1915/16	125.811	25,3	311.435	2.475
1616/17	135.878	26,6	420.837	3.097
1917/18	151.757	29,0	625.599	4.122
1918/19	164.855	30,6	604.667	3.668
1919/20	183.919	33,3	743.115	4.040

Skatteydernes Antal steg saaledes i Løbet af de fem Aar 46 pCt. eller fra at udgøre en Fjerdedel til en Trediedel af Befolkningen. Men den samlede ansatte Indtægt steg endnu stærkere, nemlig med 139 pCt. Dette Forhold er ogsaa udtrykt i Tallene for

den gennemsnitlige, ansatte Indkomst, der steg fra 2.475 Kr. i 1915/16 (d. v. s. Indkomster i 1914) til 4.040 Kr. i 1919/20, efter at den endog havde været oppe paa 4.122 Kr. i 1917/18.

Denne stærke Stigning i saavel den samlede som den gennemsnitlige Indkomst medførte, grundet paa den progressive Beskatningsskala, en endnu større Stigning i Indkomstskattens Provenu.

Udbyttet af de kommunale Dyrtidsskatter er for alle Enkeltaarene anført i nedenstaaende Oversigt.

TABEL o.

Kommunale Dyrtidsskatter	1916/17	1917/18	1918/19	1919/20	1920/21
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Tillæg til Indkomstskatten	3.052	13.048	20.809	19.255	12.379
Formueskat	574	728	788	905	÷ 24[1])
Ialt...	3.626	13.776	21.597	20.160	12.355

[1]) Fra 1920/21 blev der ikke paalignet kommunal Tillægsskat af Formuer. Det negative Beløb fremkommer ved, at de Beløb, der er beordret til Indtægt, ikke opvejer Beløbene for Afgang og Tilbagebetaling.

Det samlede Beløb for kommunale Dyrtidsskatter beløber sig herefter for Perioden som Helhed til ca. 71 Mill. Kr.

C. ANDRE AFGIFTER OG GEBYRER

Som det fremgaar af *Tabel p*, der giver Afgiftsbeløbene for hvert af Krigsaarene for sig, var ogsaa adskillige af Afgifterne og Gebyrerne paavirket af de særlige Krigskonjunkturer. Dette gælder saaledes $^1/_4$ *pCt.-Afgiften*, der, bortset fra det første Aar 1915/16, laa paa 4–500.000 Kr. mod 86.400 Kr. i Femaaret før Verdenskrigen. *Forlystelsesafgiftens* Udbytte fordobledes indtil 1918/19. I 1919 forhøjedes Afgiftssatserne fra 1. Januar 1920 at regne til det dobbelte, altsaa til 10–40 pCt. af Billetprisen.

Afgiften af Vand til Næringsbrug forhøjedes i 1916 fra 7 til 10 Øre pr. m³ og i 1918 yderligere til 16 Øre pr. m³ (for ubebyggede Grunde dog til 20 Øre pr. m³).

Ved midlertidig Lov af 30. November 1918 fastsattes helt nye Regler for *Brændevinsafgiften*, saaledes at den sattes i Forhold til vedkommende Virksomheds Omsætning af stærke Drikke. Dette betød omtrent en Tredobling af Afgiftens Udbytte.

Ogsaa for forskellige af de egentlige Gebyrer foretoges der i Krigsaarene Forhøjelse af Satserne.

Endelig skal nævnes, at den gamle *2 pCt.-Afgift af Friboliger i offentlige Bygninger* bortfaldt ved Tjenestemandsloven af 12. Septbr. 1919.

Det samlede Resultat af de foretagne Forhøjelser og andre Ændringer blev, at Afgifterne og Gebyrerne ialt indbragte 5,6 Mill. Kr. i 1919/20 mod 2,6 Mill. Kr. i 1915/16, men trods denne mere end Fordobling udgjorde Afgifterne i 1919/20 kun 9,2 pCt. af det samlede ordinære Skatte- og Afgiftsbeløb mod 10,3 pCt. i 1915/16.

TABEL p.

Afgifter og Gebyrer	1915/16	1916/17	1917/18	1918/19	1919/20
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1/4 pCt.-Afgift af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom	147.395	418.255	416.614	521.301	467.899
1/4 pCt.-Afgift af Auktionssummer	8.990	11.355	20.162	23.679	19.943
Afgift af offentlige Forestillinger og Fremvisninger m. m.	251.532	313.983	335.197	479.500	840.115
Afgift af Motorvogne	11.739	15.938	24.014	24.636	11.453
Mulkter og Bøder til Fattigvæsenet	1.432	1.439	916	1.411	871
Hundeafgift	120.280	121.835	119.370	124.006	126.046
Pesthuspenge	44	43	43	43	43
Skat af Friboliger i offentlige Bygninger (2 pCt.-Afgiften)	2.908	2.545	2.569	2.670	1.809
Rekognition og Afgift af Byggeplads m. m.	4.735	6.790	3.100	7.431	6.479
Afgift af Vandforbruget i offentlige Bygninger og Vand til Næringsbrug m. v.	1.229.290	1.406.452	1.309.458	1.692.903	2.220.300
Afgift for Handel med stærke Drikke m. v.	468.919	535.114	253.853	564.775	1.417.861
Afgift for Tilladelse til Natbeværtning	35.108	34.242	4.326	7.669	7.876
Garveriafgift	20	20	20	20	5
Afgifter ved Magistratens 1. Afdeling	22.752	26.671	25.929	24.130	26.790
Betaling for Borgerskaber	214.588	241.998	250.276	312.256	372.748
Afgifter ved Bygningskommissionen	48.328	57.582	83.885	67.572	73.357
Afgifter ved Stadskonduktørembedet	11.733	21.257	18.472	23.196	25.678
Afgifter ved Skattedirektoratet	1.953	3.363	3.872	4.297	3.961
Ialt	2.581.746	3.218.882	2.872.076	3.881.495	5.623.234
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter (ekskl. Dyrtidsskatterne)	10,3	8,8	5,5	6,4	9,2

5. AARENE SIDEN VERDENSKRIGEN

Lige saa lidt som Verdenskrigens Afslutning paa andre af Samfundslivets Omraader betød Tilbagevenden til Forholdene før Krigen, kunde Skatterne efter Krigsaarene vende tilbage til det gamle Niveau. For de to Skattegruppers, Ejendomsskatternes og de personlige Skatters, Vedkommende gik Bestræbelserne efter Krigen egentlig i hver sin Retning. Ejendomsskatterne var som nævnt ikke ændret i Krigsaarene, og deres Betydning indenfor det samlede Skattebeløb var væsentlig aftaget. Reformønskerne gik derfor for disse Skatters Vedkommende ud paa dels at faa Provenuet sat i Vejret og dels at modernisere det Grundlag, hvorpaa de hvilede. For de personlige Skatter maatte Bestræbelserne derimod rettes imod at faa de eksorbitante Skattesatser ud af Verden og komme tilbage til mere normale Tilstande. Som vi nedenfor skal se, lykkedes dette kun til Dels, idet de egentlige Dyrtidsskatter nok bortfaldt, men den Skatteskala for den overordentlige Indkomstskat til Kommunen, der kom i 1919, og som kun var bestemt til at gælde for 1919/20 og 1920/21, gik efter nogle Aars Forløb over til at blive permanent og har faktisk været gældende Perioden ud.

I det sidste Decennium af den her betragtede Hundredaarsperiode er dernæst det aargamle Spørgsmaal om Forholdet mellem København paa den ene Side og Frederiksberg og Gjentofte Kommune paa den anden bragt til en foreløbig Afgørelse gennem den ved Lov Nr. 84 af 31. Marts 1937 etablerede økonomiske Udligning. Herom er der i Hovedtræk gjort nærmere Rede S. 293 f.

A. EJENDOMSSKATTER

a. *Beskatningsregler*

Det var særlig to Forhold, der gjorde, at Københavns Kommunalbestyrelse i Aarene efter Krigen saa energisk satte ind med Krav til Regeringen om at faa Ejendomsskatterne reformeret.

For det første hvilede de gamle Ejendomsskatter med faste Beløb paa hver Ejendom faktisk uafhængig af de Forandringer i Ejendommens Værdi, der havde fundet Sted. Det andet Forhold var Hensynet til det farlige i, at Kommunens Økonomi i saa overvældende Grad, som Tilfældet var, alene var baseret paa Indkomstskatten. Medens denne oprindelig var tænkt som en Hjælpeskat, der skulde supplere de øvrige Indtægter, saaledes at der kunde blive Balance paa Kommunens Regnskab, var den nu svulmet op til at blive langt den betydningsfuldeste af Kommunens Indtægter. Medens Indkomstskatten saaledes i 1914/15 udgjorde 49,4 pCt. af Kommunens samlede Skatteindtægt, var den ordinære Indkomstskat, som vi har set foran, i 1919/20 oppe paa at udgøre 73,4 pCt. af samtlige ordinære Skatter, omvendt var Ejendomsskatterne i samme Tidsrum faldet fra 39,9 pCt. til 17,4 pCt. Den skete Forandring kan ogsaa udtrykkes saaledes, at medens Ejendomsskatterne fra 1914/15 til 1919/20 kun steg med 1,8 Mill. Kr. eller 20,9 pCt., steg den ordinære Indkomstskat med 34,0 Mill. Kr. eller 312,2 pCt. Særlig gjorde den Betragtning sig gældende, at det maatte forventes, at Borgernes Indtægter ikke fortsat kunde holde sig paa det unormale høje Krigsniveau, men vilde falde tilbage til mere normale Tal. Da det imidlertid ikke kunde forventes, at Kommunens Udgifter kunde indskrænkes i samme Grad, risikerede man at maatte overbelaste Indkomstskatten i en Grad, der kunde blive farlig for hele Kommunens Økonomi.

I Samlingen 1919/20 nedsatte Kommunalbestyrelsen en Kommission, der skulde tage under Overvejelse at fremsætte Forslag angaaende de københavnske Ejendomsskatters Overgang til Grundværdiskat og i Tilslutning hertil en Grundværdistigningsskat. Denne Kommission afgav Betænkning i 1921, og et Flertal fremsatte her Forslag til en ny Lov om Ejendomsskatter til Københavns Kommune.

Forslaget gik i Hovedtræk ud paa: 1) en Omlægning af Arealskatten, Grundskatten og Brolægningsskatten til en fast aarlig Ydelse under Navn af Gammelskat, 2) Ophævelse af den kommunale Ejendomsskyld og Indførelse af en Grundskyld paa 1,5 pCt. aarlig af de faste Ejendommes Grundværdi samt en Grundstigningsskyld paa 1 pCt. aarlig af den fremtidige ved Vurdering konstaterede Stigning i Grundværdien og 3) endelig indeholdt Forslaget Tillægsbestemmelser angaaende Opkrævning af en Bygnings-

stigningsskyld paa 3 pCt. af den fra Konjunkturforholdene hidrørende Stigning — udover 5 pCt. — i faste Ejendommes Bygningsværdi.

Forslaget var — efter dets fulde Gennemførelse — beregnet til at give Kommunen ca. 19 Mill. Kr. aarlig, medens de gamle Ejendomsskatter kun gav knapt 10 Mill. Kr. Da Forslaget aldrig blev ophøjet til Lov, skal der her ikke gaas nærmere ind paa det.

Efter at Staten ved Lov Nr. 352 af 7. August 1922 havde knæsat Grundskyldsprincippet indenfor Statsejendomsbeskatningen, styrkedes selvsagt Kommunalbestyrelsens Ønske om Skattereformens Gennemførelse. Loven af 1922 medførte forøvrigt, at Vedtægten for Paaligning af Ejendomsskyld til Københavns Kommune maatte ændres. Hidtil havde nemlig Statsejendomsskylden og den kommunale Ejendomsskyld kunnet beregnes og opkræves samtidigt, men efter at Staten havde indført Grundskylden, kunde dette ikke længere finde Sted, og Vedtægtsændringen af 1923, der var af ren skatteteknisk Karakter, gik derfor ud paa at udforme Regler for en selvstændig Beregning og Opkrævning af den kommunale Ejendomsskyld.

Fremsættelse af Forslaget til Vedtægtsændring gav iøvrigt Borgmester Jensen Anledning til at udtale, at det ikke var med Kommunalbestyrelsens gode Vilje, at Grundskylden ikke ogsaa var blevet indført i København, og fremhævede »den himmelraabende Uretfærdighed mod Københavns Kommune og den ganske meningsløse Foræring til Grundejere«, som den gældende Ordning medførte.

Men trods de talrige — faktisk hver Gang et Spørgsmaal af finansiel Karakter var til Behandling i Borgerrepræsentationen — udtalte Ønsker om Skattereformens Gennemførelse lykkedes det først i 1926 at faa gennemført en ny Lov om Ejendomsskatter til Kommunerne, der dog for Københavns Vedkommende afveg væsentligt fra de Ønsker, der var udformet i Forslaget af 1921.

Reformen af Københavns Kommunes Ejendomsskatter ved *Lov Nr. 83 af 31. Marts 1926* kan sammenfattes i følgende 6 Hovedpunkter:

1) Arealskatten, Grundskatten og Brolægningsskatten ophævedes.
2) Der indførtes en kommunal *Grundskyld*, og den kommunale *Ejendomsskyld* blev fremtidigt kun lignet paa Bygningsværdien.
3) For Ejendomme, hvis Skattebyrde derved enten forøgedes eller formindskedes, fastsattes der særlige *Overgangsregler*.
4) Der kunde paalægges Ejendomme, hvis Grundværdi steg ud over en vis Højde, en *Grundstigningsskyld*.
5) Den i Arealskatten indbefattede Vandskat — omsat til $^3/_{10}$ af Arealskatten — erstattedes med en *Vandafgift*.
6) Der kunde paalægges offentlige Ejendomme, som blev fritaget for Grundskyld og Ejendomsskyld, en *Dækningsafgift*.

Reformen gjaldt fra 1. April 1926. Grundstigningsskylden kunde dog først opkræves fra 1. April 1932.

Vedrørende Punkterne 2–6 skal bemærkes:

ad 2. Grundskylden kunde ikke opkræves med mere end 7,5 pro mille aarlig af Ejendommens Grundværdi efter Vurderingen til Statsejendomsskat. Indenfor denne Grænse

fastsattes Promillen af Kommunalbestyrelsen første Gang for Skatteaaret 1926/27 og derefter for 4-aarige Perioder ad Gangen i Forbindelse med Vedtagelsen af Budgettet for det første Regnskabsaar i vedkommende Periode.

Ejendomsskylden opkrævedes med $^3/_4$ af Promillen for Grundskylden — altsaa højst med 5,625 pro mille — og beregnedes af Ejendommens fulde Værdi efter Statsskattevurderingen med Fradrag af a) Grundværdien, b) et for alle Ejendomme ensartet skattefrit Beløb af mindst 3.000 Kr. og højst 10.000 Kr., c) et skattefrit Beløb af 1.000 Kr. pr. Beboelseslejlighed med Køkken ud over een Lejlighed. Det under b) nævnte Fradrag skulde fastsættes af Kommunalbestyrelsen for samme Perioder og under Iagttagelse af samme Fremgangsmaade, som er angivet vedrørende Grundskylden. Fradragets Størrelse skulde godkendes af Indenrigsministeriet. Fradraget under c) for Beboelseslejligheder med Køkken skulde foretages af Vurderingsmyndighederne paa Ejerens Begæring.

Kommunalbestyrelsens Flertal vedtog straks at gaa til Grundskyldens Maksimum, 7,5 pro mille; paa hvilken Sats den — bortset fra den særlige Nedsættelse i Perioden 1/10 1937–31/3 1939 i Henhold til Loven om fælleskommunal Udligningsfond — har staaet siden. Ligeledes har det skattefri Fradrag pr. Ejendom uforandret været 10.000 Kr.

ad 3. Saafremt den nye Grundskyld og Ejendomsskyld for en Ejendom oversteg saavel dennes Skattebeløb pr. 31. December 1925, reduceret med $^3/_{10}$ Arealskat (Vandskatten), som 4 pro mille af dens fulde Vurderingssum, reguleredes Beskatningen gennem Overgangsregler, saaledes at Ejendommen for 1926/27 i samlet Grundskyld og Ejendomsskyld skulde svare 4 pro mille af Vurderingssummen, dog mindst nævnte reducerede Skattebeløb pr. 31. December 1925. Den herefter for Ejendommen fastsatte Skat forhøjedes da den 1. April 1927 og derefter hvert fjerde Aar med 0,7 pro mille af Vurderingssummen, indtil fuld Grundskyld og Ejendomsskyld indtraadte.

Var Grundskylden og Ejendomsskylden derimod lavere end foran nævnte reducerede Skattebeløb ultimo 1925, ansattes Ejendommen desuden til *Tillægsskat.* Denne udgjorde for 1926/27 fem Sjettedele af Forskellen mellem gammel og ny Skat og nedsattes derefter med en Femtedel for hver følgende 4-aarig Periode.

ad 4. Grundstigningsskylden var ikke paabudt i Loven, men kunde, saafremt Kommunalbestyrelsen tog Beslutning derom inden 1. Januar 1927, udskrives fra 1. April 1932 med indtil 1 pCt. af den afgiftspligtige Værdistigning med Grundværdien pr. 1. Januar 1927 som Udgangspunkt.

Disse Bestemmelser erstattedes senere af *Lov Nr. 202 af 20. Maj 1933* om Grundstigningsskyld. Efter de heri indeholdte for hele Landet gældende Regler blev der for den Stigning i faste Ejendommes Grundværdi, som konstateredes ved de efter Lovens Ikrafttræden (1. Juli 1933) stedfundne Vurderinger, indført en Grundstigningsskyld paa 2 pCt. halvaarlig af Halvdelen af Værdistigningen udover en vis afgiftsfri Margin. Udbyttet af denne Grundstigningsskyld tilfalder Staten og Kommunen med Halvdelen til hver.

ad 5. Vandafgiften, der skulde træde i Stedet for $^3/_{10}$ Arealskat, skulde fastsættes af Kommunalbestyrelsen i en særlig Vedtægt, men under Hensyn til de betydelige Forarbejder, som Udarbejdelsen af et Forslag til et blivende Grundlag for Beregningen af samtlige Vandafgifter maatte medføre, besluttede Kommunalbestyrelsen som en

midlertidig Ordning fra 1. April 1926: 1) at hele det gældende System af Vandafgifter bibeholdtes alene med den Ændring, at Vandskatten efter Etagearealet erstattedes med en Vandafgift efter Etagearealet af Størrelse som $^3/_{10}$ af den hidtidige Arealskat, og 2) at den foran nævnte Vandafgift efter Arealet ikke opkrævedes af de Ejendomme, for hvilke der ved tidligere Beslutning var indrømmet Fritagelse for Arealskat, med mindre den Periode, for hvilken Fritagelsen var indrømmet, udløb, medens den midlertidige Ordning af Vandafgifterne var gældende. Hidtil er denne »midlertidige« Ordning forblevet uændret.

ad 6. Dækningsafgiften kunde paalægges de for Grundskyld og Ejendomsskyld fritagne offentlige Ejendomme som Bidrag til Kommunens Udgifter til Gaders og Vejes Vedligeholdelse, Renholdelse, Belysning m. m. Dens Størrelse fastsattes i en Vedtægt.

Under Behandlingen i Borgerrepræsentationen af de forskellige Spørgsmaal, hvortil den ifølge Loven skulde tage Stilling, lagdes der fra Flertallets Side ikke Skjul paa den Skuffelse, som Loven var i finansiel Henseende. Det erkendtes, at Loven medførte en Omlægning af Ejendomsskatterne paa et mere rationelt og mere retfærdigt Grundlag, men mange flere Penge i Kommunens Kasse gav Loven ikke. Det beregnedes, at Lovens fulde Gennemførelse vilde give 13,1 Mill. Kr., medens de gamle Ejendomsskatter — reduceret med $^3/_{10}$ Arealskat = Vandskatten — gav ca. 11,4 Mill. Kr. Loven vilde altsaa efter den 17-aarige Overgangsperiodes Udløb — alt andet lige — kun give Kommunen en Merindtægt paa 1,7 Mill. Kr., og det første Aar efter Lovens Ikrafttræden 1926/27 var Merindtægten kun beregnet til 700.000 Kr.

Bortset fra den foran nævnte Lov om Grundstigningsskyld af 1933, er der siden 1926 kun foretaget en Forhøjelse af de uegentlige Ejendomsskatter, *Klosetafgiften* og *Bidraget til Brandvæsenet*. Den førstnævnte Afgift forhøjedes under Hensyn til de Foranstaltninger, der maatte træffes til Afhjælpning af Kloakvandets, særlig Vandklosetafløbenes, Udledning i Øresund, fra 1. April 1936 fra 12 til 16 Kr. pr. Sæde.

Bidraget til Brandvæsenet forhøjedes i Henhold til Lov Nr. 91 af 31. Marts 1938 fra ca. 0,417 pro mille til 0,6 pro mille af Bygningernes Brandforsikringsværdi.

b. *Skattebeløbene*

De to Tabeller *q* og *r* viser henholdsvis, hvor meget de gamle Ejendomsskatter indbragte i Aarene 1920/21–25/26 gennemsnitlig aarlig, og hvor meget Ejendomsskatterne efter 1926-Loven har indbragt gennemsnitlig aarlig i de anførte Perioder.

I de sidste Aar af sin »Levetid« indbragte altsaa Arealskatten ca. 4,9 Mill. Kr. aarlig. Sammenholder vi dette Tal med Skattens Udbytte i de første Aar, efter at den var fikseret — 1862–64 gennemsnitlig — da den gav ca. 900.000 Kr., har vi faktisk her et summarisk Udtryk for den i de ca. 65 Aar foregaaede Forøgelse af den samlede Bygningsmasse i København.

En anden betydningsfuld Udvikling markerer Tabellens Oplysning om, at Ejendomsskatterne i 1920/21–25/26 gennemsnitlig kun indbragte 15 pCt. af Skatter og Afgifter, medens de i 1840'erne udgjorde ca. 70 pCt. af det samlede Skatte- og Afgiftsbeløb.

TABEL q.

Ejendomsskatter	1920/21–25/26 gsntl.
	1000 Kr.
Arealskat	4.858
Ejendomsskyld	2.448
Grundskat	3.704
Brolægningsskat	107
Klosetafgift	1.438
Bidrag til Udgifterne ved Brandvæsenet i København	1.066
Ialt...	13.621
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	15,0

Af Hensyn til Sammenligningen med tidligere Aar er i *Tabel r* ogsaa den almindelige Vandafgift medtaget blandt Ejendomsskatterne; den udgjorde som foran nævnt $^3/_{10}$ af den gamle Arealskat.

TABEL r.

Ejendomsskatter	1926/27–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–39/40 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Grundskyld og Ejendomsskyld samt Grundstigningsskyld	12.618	15.300	17.230
Tillægsskat paa faste Ejendomme	469	344	192
Dækningsafgift	482	712	807
Gamle Ejendomsskatter	185	—	—
Almindelig Vandafgift	1.678	1.895	2.139
Klosetafgift	1.832	2.320	3.607
Bidrag til Udgifterne ved Brandvæsenet i København	1.188	1.285	1.779
Ialt...	18.452	21.856	25.754
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	23,9	26,2	25,1

Ialt indbragte de nye Skatter i den første Fireaarsperiode ca. 13,6 Mill. Kr., og det samlede Ejendomsskattebeløb kom op paa 18,5 Mill. Kr. eller 24 pCt. af det samlede Skatte- og Afgiftsbeløb. I Forhold til de sidste Aar under de gamle Skatter var der altsaa sket en Forøgelse af Ejendomsskatternes Udbytte paa ca. 35 pCt., herunder dog ogsaa indbefattet de som Følge af Byggeriet tilkomne Skattebeløb.

Saavel den stærke Byggevirksomhed efter 1930 som de nye Ejendomsskyldvurderinger i 1932 og 1936 medførte en ret stærk Stigning i Ejendomsskatterne, og i den sidste Femaarsperiode 1935/36–39/40 udgjorde de 26 Mill. Kr. gsntl. eller en Fjerdedel af det samlede Skattebeløb. Herved maa desuden tages i Betragtning, at i Henhold til Lov om fælleskommunal Udligningsfond var Grundskyld- og Ejendomsskyldpromillen i Perioden 1/10 1937–31/3 1939 nedsat til henholdsvis 5,9 og 4,425.

Stigningen i Klosetafgiften skyldtes først og fremmest den fra 1/4 1936 indførte Forhøjelse.

B. PERSONLIGE SKATTER

a. *Beskatningsregler*

Først efter Verdenskrigens Afslutning lykkedes det — fra 1. Oktober 1919 — at faa gennemført en egentlig Lønreform for Kommunens Tjenestemænd og Lønarbejdere. Da Udgifterne hertil ikke kunde dækkes af den ordinære Indkomstskat — efter 1910-Lovens Skala — uden en ganske eksorbitant Forhøjelse af Grundbeløbet — det første Aar alene 150 pCt. — henvendte Kommunalbestyrelsen sig til Regeringen med Forslag om at faa Adgang til at udskrive en overordentlig Indkomstskat. Dette Forslag accepteredes væsentlig uændret, og under *22. December 1919* udstedtes *Lov Nr. 671 om overordentlig Indkomstskat til Københavns og Frederiksberg Kommune.*

Herefter bemyndigedes Københavns Kommunalbestyrelse til at udskrive en overordentlig Indkomstskat til Bestridelse af de Udgifter, der medgik til en almindelig Forhøjelse af de kommunale Tjenestemænds og Arbejderes Løn for 1919/20, og for hvilke der ikke paa anden Maade kunde opnaas Dækning.

Udgifterne skulde fordeles paa de tre Grupper af skattepligtige: 1) faste Beboere, 2) erhvervsskattepligtige og 3) Selskaber og Foreninger, i Forhold til den Sum, hvormed de deltager i Udredelsen af den ordinære Indkomstskat.

For de *faste Beboeres* Vedkommende skete Paaligningen i Stedet for efter 1910-Lovens Skala efter nedenstaaende Rateskala:

Af Skatteindtægter	under	1000	Kr.	svares	1,5	pCt.	af	800	Kr.	4	pCt.	af Resten
fra	1000	– 2000	-	–	2	-	-	1000	-	6	-	- –
-	2000	– 4000	-	–	4	-	-	2000	-	8	-	- –
-	4000	– 10000	-	–	6	-	-	4000	-	9	-	- –
-	10000	– 20000	-	–	7,8	-	-	10000	-	10	-	- –
-	20000	– 40000	-	–	8,9	-	-	20000	-	13,1	-	- –
-	40000	–100000	-	–	11	-	-	40000	-	16	-	- –
-	100000	–200000	-	–	14	-	-	100000	-	18	-	- –
-	200000	–400000	-	–	16	-	-	200000	-	20	-	- –
-	400000	–1 Mill.	-	–	18	-	-	400000	-	23	-	- –
-	1 Mill.	Kr. og derover		–	21	-	-	1 Mill.	-	25	-	- –

Børnefradraget forhøjedes fra 100 til 300 Kr. For selve Skatteaaret 1919/20, hvor der desuden opkrævedes en ordinær Indkomstskat efter 1910-Lovens Regler, var det dog alene de Skatteydere, der var ansat til en Skatteindtægt af mindst 3.000 Kr., der blev paalignet overordentlig Indkomstskat, og Skatten udgjorde kun 25 pCt. af det efter Anvendelsen af ovenstaaende Skala udfundne Grundbeløb. For Skatteaaret 1920/21 skulde 1919-Lovens Skala derimod helt træde i Stedet for 1910-Lovens Skala.

Men det blev ikke kun dette ene Aar, at denne Skala blev suspenderet, thi da man efter Statsindkomstskatteloven af 1922 afventede en Reform af den kommunale Beskatning, og da Provenuet efter 1910-Lovens Skala langtfra vilde slaa til, maatte Kommunalbestyrelsen for hvert af de følgende fire Skatteaar, 1921/22 til 1924/25, henvende sig til Regeringen med Anmodning om, at Rateskalaen i 1919-Loven samt Bestem-

melsen om Børnefradragets Forhøjelse ogsaa fik Lovhjemmel i disse Aar. Dette skete ved Lovene Nr. 70 af 11. Februar 1921, Nr. 50 af 13. Februar 1922, Nr. 85 af 12. Marts 1923 — ved hvilken Børnefradraget forhøjedes fra 300 til 400 Kr. — samt Lov Nr. 60 af 14. Marts 1924. For alle de fem Aar, 1920/21–1924/25, udskreves Indkomstskatten med 1919-Lovens Grundbeløb.

Ved *Lov Nr. 25 af 30. Januar 1925*, der endnu er gældende, blev endelig 1919-Lovens Rateskala og Børnefradraget paa de 400 Kr. forlænget »indtil videre«. Samtidig skal nævnes, at ved 1925-Loven blev Indenrigsministeriet bemyndiget til, naar der derom forelaa Indstilling fra Kommunalbestyrelsen i København, at udskyde Tidspunktet for Tilendebringelsen af Københavns Kommunes Budget til Udgangen af Marts Maaned i vedkommende Aar.

Ved midlertidig Lov Nr. 51 af 13. Februar 1922 blev en Del Bestemmelser, som i Henhold til forskellige midlertidige Love havde været gældende for de nærmest forudgaaende Aar, samlet. Dette gælder saaledes Bestemmelserne om Erhvervsskatten, om Tidspunktet for Skattepligtens Ophør i Tilfælde af Flytning til en anden Kommune eller til Udlandet, om Forpligtelsen til at svare Forskelsskat til den af Kommunerne, hvor der er paalignet det højeste Bidrag.

I December 1922 vedtog Kommunalbestyrelsen at rette en Henvendelse til Indenrigsministeriet om at faa Reglen om Betaling af Erhvervsskat til København og Frederiksberg ændret saaledes, at Erhvervsskatten for disse to Kommuners Vedkommende paalignedes med $^2/_3$ af den Procent, hvormed en til Erhvervsindtægten svarende Skatteindtægt beskattes henholdsvis i København og paa Frederiksberg som Opholdskommune. I Magistratens Skrivelse pegedes bl. a. paa, at den gældende Bestemmelse om, at Erhvervsskatten svaredes med fast Andel af Skatteprocenten, sammenholdt med den københavn-frederiksbergske Rateskala, medførte, at Erhvervsindtægter i København under 5.000 Kr. beskattedes haardere end tilsvarende københavnske Opholdskommuneindtægter, medens omvendt Skatteydere paa over 5.000 Kr. i Erhvervsindtægt slap billigere, saafremt de i deres Opholdskommune beskattedes med lavere Procent end efter den københavnske Rateskala.

Da den midlertidige Lov af 1922 afløstes af Lov Nr. 73 af 29. Marts 1924, der samlede alle Reglerne vedrørende personlig Skat til Kommunen, bibeholdtes imidlertid den omtalte Bestemmelse, og først ved *Lov Nr. 28 af 18. Februar 1937* om personlig Skat til Kommunen lykkedes det at faa gennemført en rationel Ordning af Erhvervsbeskatningen og en Forhøjelse af Selskabsskatten.

Om de nye Regler for *Erhvervsbeskatningen*, der traadte i Kraft fra 1. April 1938, skal her kun i al Korthed anføres følgende.

Kredsen af erhvervsskattepligtige blev udvidet til ogsaa at omfatte Statstjenestemænd, Fiskere og Skibsmandskab, der dog kun skal svare halv Erhvervsskat, men indskrænkedes paa den anden Side ved, at Personer, hvis Erhvervsindtægt er under 1.000 Kr., eller hvis samlede skattepligtige Indkomst til Staten er under 4.000 Kr., er fritaget for Erhvervsskat.

For de her i Landet bosatte Personer udgør Erhvervsskatten en efter den samlede

Indtægts Størrelse varierende Del af Skatten af Erhvervsindtægten, beregnet med den Procent, som den københavnske Rateskala vilde give ved Anvendelse paa Skatteydernes samlede skattepligtige Indkomst. I Praksis vil det sige, at Personer med Erhvervsindtægt fra København, men med Bopæl udenfor København, saafremt den københavnske Beskatningsprocent for den paagældende Erhvervsindtægt er større end Opholdskommunens Skatteprocent, kommer til at svare Skat af Erhvervsindtægten, som om vedkommende boede i København. Herved er altsaa et af Kommunens aargamle Krav imødekommet, men Betydningen heraf svækkedes selvsagt betydeligt ved, at der efter Hovedstadsudligningen af 1937 ikke længere skal betales Erhvervsskat mellem København–Frederiksberg og København–Gjentofte.

For *Selskabsskattens* Vedkommende var Hovedændringerne ved 1937-Loven, at medens Selskaber og Foreninger hidtil kun beskattedes med 3 pCt., kan Skatten nu paalignes med Kommunens Skatteprocent, dog mindst 4 og højst 5 pCt., hvilken sidste Sats er gældende for Københavns Kommune.

Ved Grænsen for den her betragtede Hundredaarsperiodes Afslutning er der endelig vedtaget to nye Bestemmelser vedrørende den kommunale Indkomstskat.

Med Begrundelse i den af Krigsforholdene skabte vanskelige økonomiske Situation for Københavns Kommune blev der ved Lov Nr. 92 af 20. Marts 1940 givet et midlertidigt Tillæg til den københavnske Indkomstskattelov af 18. April 1910.

I Henhold hertil kan Kommunalbestyrelsen, saafremt nye Love eller ekstraordinære Forhold vil medføre, at Københavns Kommunes Budget for det løbende Regnskabsaar i væsentlig Grad maa overskrides, inden Regnskabsaarets Udgang med Indenrigsministerens Samtykke vedtage at forhøje den for vedkommende Skatteaar paalignede ordinære Indkomstskat til Københavns Kommune til hel eller delvis Dækning af de som Følge af de nævnte Omstændigheder stedfundne Overskridelser.

En Skatteforhøjelse i Medfør af denne Bestemmelse skal omfatte alle Personer, Institutioner, Stiftelser og Dødsboer samt Selskaber og Foreninger m. fl., der er ansat til ordinær Indkomstskat (herunder Erhvervsskat) til Københavns Kommune.

Loven gælder for Skatteaarene 1939/40 og 1940/41. For det førstnævnte Aar har Kommunalbestyrelsen opkrævet en Forhøjelse af Indkomstskatten paa 10 pCt.

Den anden nye Bestemmelse, der dog først fik Virkning for Skatteaaret 1940/41, gaar ud paa, at Kommunalbestyrelsen paa Budgettet for nævnte Aar har vedtaget at bevilge 500.000 Kr. til Nedsættelse af Skatten for Skatteindtægter paa 1.000 Kr. og derunder. I Overensstemmelse hermed har Københavns Skatteraad vedtaget, at Grundbeløbet for Indkomstskatten for de nævnte Indkomster indtil videre opkræves med 4 Kr. aarlig.

b. *Skatternes Beløb*

Kommunens Udbytte af Indkomstskattens forskellige Grene i hele den Periode, 1919-Lovens Rateskala har været gældende, fremgaar af følgende Oversigt.

Fra i det første Femaar at indbringe godt 70 Mill. Kr. faldt Udbyttet til godt 50 Mill. Kr. i de to følgende Perioder for derefter atter at stige til 65,0 Mill. Kr. i Gennemsnit

TABEL s.

Indkomstskat	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–39/40 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Stadens faste Beboere	59.251	46.180	44.084	54.496
Erhvervsskatteydere	5.500	3.681	4.043	4.021
Selskaber og Foreninger	5.109	2.562	2.908	6.086
Strafrenter af Skatterestancer	278	221	275	385
Ialt	70.138	52.644	51.310	64.988
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	76,5	66,4	61,6	63,3

af Aarene 1935/36–39/40. Endvidere bemærkes, at efter at de personlige Skatter i Aarene efter 1920 kulminerede med at udgøre tre Fjerdedele af samtlige Skatter og Afgifter, faldt deres Andel, og i den sidst anførte Periode udgjorde den knap to Trediedele.

Svingningerne i Udbyttet af *Skatten paa Stadens faste Beboere* forklares for det første ved, at Indkomstskatten i Skatteaarene 1920/21–27/28, 1932/33–33/34 og 1937/38–38/39 har været udskrevet med Grundbeløbet, hvorimod dette i Skatteaarene 1928/29–31/32 nedsattes med 10 pCt., i Aarene 1934/35–36/37 forhøjedes med 20 pCt., medens der endelig i 1939/40, som foran nævnt, blev udskrevet en Ekstraskat paa 10 pCt. af Grundbeløbet.

Men dernæst er Skatternes Provenu bestemt af Skatteydernes Antal og den samlede Indkomsts Størrelse. Om Bevægelsen i disse Tal giver *Tabel t* Besked.

TABEL t.

	Antal Skatteydere	I pCt. af Folketallet	Samlet ansat Indkomst	Samlet Skatteindkomst	Gsntl. ansat Indkomst
		pCt.	1000 Kr.	1000 Kr.	Kr.
1920/21–24/25 gsntl.	239.437	42,4	1.012.025	956.109	4.227
1925/26–29/30 –	257.680	43,5	898.949	833.548	3.489
1930/31–34/35 –	277.898	44,6	859.968	795.133	3.095
1935/36–39/40 –	314.995	46,9	957.429	886.773	3.040

Det vil ses, at trods det, at Skatteydernes Antal i det sidst forløbne Femaar er ca. 75.000 større end i 1920/21–24/25 gsntl., er den samlede Indtægt i samme Tidsrum faldet med ca. 55 Mill. Kr. Dette er ogsaa udtrykt i den anførte Gennemsnitsindtægt, der er faldet fra 4.227 Kr. til 3.040 Kr.

Gennemsnitsbeløbet for *Erhvervsskatten* for 1935/36–39/40 dækker over ret store Forskelligheder. I Aarene 1935/36 og 1936/37 gav denne Skat godt 6 Mill. Kr., men i 1937/38 gik Udbyttet paa Grund af Erhvervsskattens Bortfald mellem Københavns Kommune og Frederiksberg og Gjentofte Kommuner ned til $1^1/_2$ Mill. Kr., men for

1938/39 og 1939/40 har de foran nævnte nye Regler for Erhvervsbeskatningen bragt Skattebeløbet op paa godt 3 Mill. Kr.

C. ANDRE AFGIFTER OG GEBYRER

Af nye Afgifter, der er tilkommet siden 1920, skal nævnes *Skoleafgiften*, der opkræves i Henhold til Lov Nr. 385 af 30. Juni 1919 om Skoleafgift.

Herefter er Undervisningen i Statens og de kommunale højere Skoler i Hovedstadskommunerne gratis for Elever, hvis Forældre er ansat til en Skatteindtægt, der, efter at særlige Børnefradrag er foretaget, ikke overstiger 4.000 Kr. For andre Elever erlægges en Skoleafgift stigende med Indkomsten. Af disse Afgifter tilfalder to Femtedele Staten og tre Femtedele den paagældende Kommune.

Fra 1932/33 foretoges Forhøjelse af Skoleafgiftssatserne, samtidig med at Afgiftspligten blev udvidet til ogsaa at omfatte Skatteindtægter paa over 3.000 Kr., efter Børnefradragene.

Ved Lov Nr. 101 af 17. Marts 1922 indførtes en *Afgift af Bevillinger til at drive Biografteatre*. Afgiftens aarlige Beløb varierede for hver Bevilling efter Maksimalgrænsen for Billetpriserne og det aarlige Antal Forestillinger. En Trediedel af Afgiften tilfaldt Kommunens Kasse. Ved Lov Nr. 105 af 31. Marts 1933 ændredes Afgiften noget, og den er ved Lov Nr. 117 af 13. April 1938 fra 1. Januar 1939 i sin Helhed tillagt den ved samme Lov oprettede Filmfond.

I Aarene 1922/23–31/32 oppebar Kommunen den *Afgift af Jagttegn*, der nu tilfalder Jagtfonden (jfr. Lov Nr. 279 af 30. Juni 1922 og Lov Nr. 145 af 28. April 1931).

Vedrørende foretagne Ændringer i ældre Afgifter skal nævnes, at Beregningsgrundlaget for *Motorafgiften* ændredes ved Lov Nr. 271 af 6. Maj 1921, og ved Lov Nr. 143 af 1. Juli 1927, jfr. Lov Nr. 135 af 28. April 1931, blev de tidligere Regler ophævet, og i Stedet for indførtes en *Vægtafgift* af Motorkøretøjer og en *Benzinafgift*. Af disse Afgifter samt af den ved Lov Nr. 312 af 20. December 1924 hjemlede *Omsætningsafgift* af Motorkøretøjer tilfalder der København, efter at visse Fradrag er foretaget, en Andel paa 5 pCt.

Ved Lov Nr. 83 af 22. Marts 1930 om *Afgift* til Stat og Kommuner paa *Omsætning af stærke Drikke* bortfaldt bl. a. de tidligere Regler om Brændevinsafgiften samt den Statskassen siden 1922 tilfaldne Restaurationsskat. I Stedet for indførtes fra 1. April 1930 en af Toldvæsenet opkrævet Afgift paa Omsætning af stærke Drikke. Afgiften paahviler enhver, der afsætter, fordeler eller udskænker stærke Drikke paa en saadan Maade, at der dertil udkræves Næringsadkomst, Bevilling eller anden særlig Adkomst.

Af det samlede Afgiftsbeløb tilfalder der Københavns Kommune en Trediedel af det Beløb, der indkommer fra de i København beliggende, afgiftspligtige Virksomheder.

Fra 1. Januar 1926 forhøjedes *Hundeafgiften* til 40 og 20 Kr. for henholdsvis store og smaa Hunde. Disse Satser har Kommunalbestyrelsen ogsaa bibeholdt efter den nye Hundelov af 18. Maj 1937.

Bortfaldet er, ved Lov Nr. 181 af 20. Maj 1933 om offentlig Forsorg, de gamle særlige

TABEL u.

Afgifter og Gebyrer	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–39/40 gsntl.
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1/4 pCt.-Afgift af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom	275.211	204.488	243.088[1])	–
1/4 pCt.-Afgift af Auktionssummer	22.190	14.406	15.595[1])	–
Afgift af offentlige Forestillinger og Fremvisninger m. m.	1.180.022	1.095.472	1.093.859	1.339.231
Afgift af Biografteaterbevillinger	42.589[2])	39.189	19.990	16.389[3])
Afgift af Motorvogne	260.055	1.081.328	1.856.686	2.026.699
Mulkter og Bøder til Fattigvæsenet	3.440	1.521	928	1.364
Hundeafgift	155.638	234.673	218.581	296.303
Pesthuspenge	43	43	50[1])	–
Rekognition og Afgift af Byggeplads m. m.	4.457	3.735	3.315	3.313
Afgift af Vandforbruget i offentlige Bygninger og Vand til Næringsbrug m. v.	3.222.478	3.810.227	4.231.117	5.433.358
Skoleafgift	166.411	133.383	144.356	148.006
Afgift for Handel med stærke Drikke m. v.	2.104.508	1.512.681	1.444.784	1.722.975
Afgift for Tilladelse til Natbeværtning, Musik- og Dansetilladelse m. v.	49.581	176.879	210.718	244.907
Afgift for Jagttegn	15.909[2])	13.193	13.652[4])	–
Afgifter ved Magistratens 1. Afdeling	23.459	12.937	7.590	9.023
Betaling for Borgerskaber	322.579	272.506	239.056	178.054
Afgifter ved Bygningskommissionen	285.030	299.902	379.579	387.638
Afgifter ved Stadskonduktørembedet	24.207	65.237	97.816	92.582
Afgifter ved Skattedirektoratet	6.633	8.506	7.155	6.536
Ialt[5])	8.141.040	8.980.306	10.143.407	11.903.184
I pCt. af samtlige Skatter og Afgifter	8,9	11,3	12,2	11,6

[1] Kun 1930/31–32/33, da Afgiften bortfaldt fra 1. Oktober 1933. [2]) Kun 1922/23–24/25. [3]) Kun 1935/36–38/39. [4]) Kun 1930/31–31/32. [5]) Se Anm. S. 342.

Fattigafgifter: *Kvartprocentafgifterne* af Køb og Salg underhaanden af fast Ejendom og Skibe og af Auktionssummer samt *Pesthuspengene.*

Ialt indbragte *Afgifter og Gebyrer* i Perioden 1935/36–39/40 gsntl. 11,9 Mill. Kr. aarlig, hvilket udgjorde knap 12 pCt. af de samlede Skatter og Afgifter. Denne Indtægtsgruppe er altsaa nu stort set af forholdsvis samme Betydning, som den — bortset fra de særlige Krigsaar — har været siden 1860'erne.

III. DE KOMMUNALE VIRKSOMHEDERS UDGIFTER OG INDTÆGTER

Medens den første Post paa Kommunens Regnskaber, Skatter og Afgifter, er behandlet i stor Udførlighed i det foregaaende Afsnit, har det ikke været Opgaven her paa samme Maade at beskrive de enkelte Institutioners Økonomi indenfor Hundredaarsperioden.

En fyldestgørende Fremstilling heraf vilde kræve en Redegørelse for Institutionernes formelle Grundlag og reelle Formaal, for deres Organisation og Funktioner. Men en saadan Redegørelse omfattende samtlige kommunale Virksomheder vilde ganske sprænge nærværende Værks Rammer, og det turde formentlig ogsaa være mest formaalstjenligt, at saadanne Fremstillinger gives i Tilknytning til f. Eks. Institutionsjubilæer eller andre for Institutionerne skelsættende Begivenheder. Endvidere erindres om, at der i *Københavns Kommunalkalender* hvert Aar i Hovedtræk gøres Rede for de kommunale Institutioners Udvikling, Organisation og Virksomhed. Forøvrigt er der andetsteds i nærværende Bog, f. Eks. i Afsnittene om Hygiejniske Forhold, Forsørgelsesvæsenet og Den københavnske Skole, ud fra andre Synspunkter end de regnskabsmæssige meddelt Træk af de respektive Institutioners Historie. Endvidere maa den i det følgende givne Redegørelse paa forskellige Steder sammenholdes med Afsnit IV om Kommunens Status, hvor der er gjort Rede for de Værdier, som Kommunen til forskellige Tidspunkter har haft bundet i de kommunale Virksomheder.

Den følgende Fremstilling af de kommunale Virksomheders og Institutioners Økonomi er opbygget saaledes, at Tallene for de Hovedgrupper af Udgifter og Indtægter, der svarer til den nugældende Inddeling i Bilag paa Kommunens Driftsregnskab, for Perioder fra 1841 eller Aaret for Virksomhedens Oprettelse indtil 1938/39 — som Regel Femaars Gennemsnit — er anført i *Tabelbilagene I til XXII S. 459 f.*, og paa Grundlag af disse Tal er de allervigtigste Hovedlinjer i Udviklingen trukket op, og i adskillige Tilfælde er Fremstillingen suppleret med en grafisk Oversigt, der viser Hovedtallenes Bevægelser fra Aar til Aar, og i de Tilfælde, hvor det er formaalstjenligt, er Tallene sat i Forhold til Indbyggertallet i de respektive Aar.

Vedrørende Ensartetheden af de i Tabellerne anførte Tal er der dels i den herefter følgende tekstmæssige Oversigt, dels i Noterne og Anmærkningerne til Tabellerne givet nogle Oplysninger.

I Forhold til Kommunens officielle Regnskaber for de enkelte Aar har det for at opnaa den størst mulige Ensartethed været nødvendigt at foretage et meget betydeligt

Antal Omposteringer. Herom er der ogsaa givet forskellige specielle Oplysninger i Noterne og Anmærkningerne til Tabellerne, men idet der iøvrigt henvises til den i Afsnit I givne Redegørelse for de i Hundredaarsperiodens Løb foretagne Ændringer i Kommunens Regnskabsform, skal det, som noget for alle Virksomhederne almindeligt gældende, bemærkes:

1) at for Aarene før Regnskabsreformen i 1904/05 er en Del deciderede Kapitaludgifter udeladt af de løbende Driftsudgifter, 2) at de Statstilskud, der i Aarene 1902 til 1933/34 posteredes samlet paa Indtægtsbilag 8, for alle de i Betragtning kommende Aar er henført til de paagældende Virksomheders Regnskaber, 3) at de Afskrivninger, der i Aarene 1904/05 til 1919/20 posteredes paa den særlige Afskrivningskonto, ligeledes er henført til de paagældende Institutioner, det samme gælder endvidere 4) de i Aarene fra 1862 til 1919/20 paa Pensionskontoen opførte Udgifter, 5) at de paa Udgiftskontoen: Forskellige Udgifter (nuværende Bilag 22) opførte Udgifter i videst mulig Udstrækning er henført til de Institutioners Regnskab, hvortil de nærmest hører, og endelig 6) at de i Aarene 1915/16 til 1919/20 paa det særlige Dyrtidsregnskab posterede Dyrtidstillæg til Kommunens Personale er henført til de respektive Institutioners Lønningsudgifter.

Som Følge af disse Omposteringer vil der i det følgende ikke blive gjort specielt Rede for Bilag 8, Forskellige Indtægter[1]), Bilag 11, Pensioner og Understøttelser[2]) eller Bilag 22, Forskellige Udgifter.

STADENS JORDER OG FASTE EJENDOMME SAMT BIDSTRUP GODS OG SKOVE

A. *Stadens Jorder og faste Ejendomme.*

I Tabellerne I A og I B, S. 461, er henholdsvis for Aarene fra 1841 til 1923/24 og fra 1924/25 til 1938/39 periodevis anført Gennemsnitsudgifterne og -indtægterne indenfor det Budgetbilag, der nu kaldes Stadens Jorder og faste Ejendomme. For den sidstnævnte Aarrækkes Vedkommende har den i 1924/25 ændrede Regnskabsform muliggjort Angivelse af Forrentning og Afskrivning.

Naar Kommunens Udgifter og Indtægter af de faste Ejendomme først efter 1915/16 bliver af Betydning, er dette selvsagt en direkte Følge af, at Kommunen først fra da af gennem sit Boligbyggeri bliver Ejer af Udlejningsejendomme i større Stil, jfr. S. 429 f.

Fra praktisk talt intet har Kommunens Indtægt af disse Ejendomme udviklet sig til at udgøre et Beløb paa ikke mindre end ca. $10^1/_2$ Mill. Kr. gennemsnitlig aarlig for den sidst anførte Regnskabsperiode. Af dette Beløb medgaar ca. 60 pCt. til Forrentning af Ejendommenes Statusværdi, et Forhold, der har været omtrent uforandret siden 1924/25.

[1]) De Beløb, der efter 1933/34 posteres paa Bilag 8, har ligget mellem 61.000 Kr. og 142.000 Kr.

[2]) Om Pensionskontoen henvises til S. 321 f. og 450 f.

Indtægten af Jorderne har siden 1924/25 udgjort godt 2 Mill. Kr., der næsten har dækket Forrentningsudgiften.

Om Beboelsesejendommenes Overskud, der siden 1928/29 er anvendt til Nedskrivning af Ejendommenes Statusværdi, og om den posterede forventede Værdistigning henvises til det i Statusafsnittet S. 418 f. og 432 f. anførte.

B. *Bidstrup Gods og Skovdistrikt.*

Om Baggrunden for de Tal vedrørende Bidstrup Gods og Skovdistrikt, der er givet i Tabel II, S. 462 f., henvises til de i Statusafsnittet S. 429 f. meddelte Hovedtræk af Godsets Historie[1]).

I ældre Tider var Godsindtægterne (Jordebogsafgifterne) de mest betydende, men efter Godsets successive Afvikling blev Skovindtægterne de vigtigste, og siden 1921/22 omfatter Regnskabet faktisk kun Bidstrup Skove.

TORVEVÆSENET

Tabel III, S. 462 f., over Udgifterne og Indtægterne for de forskellige Institutioner, der nu er samlet under Torvedirektoratet, begynder med 1879, da Kvægtorvet oprettedes til Afløsning af den gamle Trommesal. Før den Tid fandtes der kun forholdsvis ubetydelige Udgifter til Torveværsenet i Kommunens Regnskab. Lejeindtægten af Slagterbutikkerne ved Nikolaj Kirke er henført til Regnskabet for Stadens faste Ejendomme.

I 1883 toges de første Slagtehuse i Brug, i 1890 opførtes Destruktionsanstalten, og i 1910 aabnedes Københavns Flæskehal som Salgshal for Kød, Flæsk m. v. I 1931 paabegyndtes endelig Anlæggelsen af Kødbyen, hvor de forskellige Led i Slagtning og Handel med Kød og Flæsk er organiseret i en Helhed. Kødbyen var helt færdig i 1934.

Den stærke Udbygning af *Torve- og Slagtehallerne* har selvsagt i høj Grad præget Regnskaberne. Fra 70.000 Kr. aarlig i den første Periode 1879–84 steg Udgifterne efter de foran nævnte Udvidelser i 1910/11–14/15 til 937.000 Kr. aarlig, hvoraf godt $^1/_3$ var Lønninger og godt $^1/_5$ Renter.

Indtægterne var i alle de anførte Perioder gennemsnitlig noget større end Driftsudgifterne, og i Aarene fra 1888 til 1903/04 henlagdes der i Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning af 17. Juni 1889 en vis Andel af Overskudet til en Fornyelsesfond, jfr. herom det S. 390 f. for Gasværkernes Vedkommende anførte.

I de tre Femaar fra 1920/21 til 1934/35, der altsaa omfatter Tiden efter Verdenskrigen til det første Regnskabsaar efter Kødbyens Aabning, laa Udgifterne paa omkring 2 Mill. Kr., hvoraf Halvdelen var Lønninger. I de to første af Femaarene udgjorde Driftsoverskudet henholdsvis 216.000 Kr. og 154.000 Kr., og siden 1924/25

[1]) Godsets og Skovenes Historie er udførlig skildret af Axel Lindvald: Bidstrup, Byens Gods 1661–1931, København 1932.

henlagdes $^3/_4$ af Driftsoverskudet til Kommunens Udvidelseskonto, men i det sidste Femaar var der hvert Aar Underskud — gennemsnitlig udgjorde det 223.000 Kr. — og der blev som Følge heraf intet henlagt til Udvidelseskontoen.

I Fireaarsperioden 1935/36–38/39, der paa flere Maader var vanskelig for Kødbyens Økonomi, udgjorde Udgifterne gennemsnitlig 3,6 Mill. Kr., medens Indtægterne var paa 3,3 Mill. Kr. Det bør dog bemærkes, at af Udgifterne gik kun knap en Trediedel til Lønninger, medens Renterne af Kødbyens Kapital omtrent slugte lige saa meget, og Afskrivningerne beløb sig til 352.000 Kr. aarlig.

Vedrørende *Grønttorvet* skal kun bemærkes, at de minimale Udgifter indtil 1913 hovedsagelig omfatter Tilsynet med de forskellige Torve og Affattelsen af Torvelisten. I 1913 blev der, samtidig med at Torvet udvidedes betydeligt, opført en Administrationsbygning, og der oprettedes en Stilling som Inspektør for Grønttorvet.

I Aarene 1920/21 til 1934/35 laa Udgifterne paa ca. 100.000 Kr., og Driftsoverskudet var ca. 40.000–90.000 Kr. I Perioden 1935/36–38/39 steg Udgifterne til 282.000 Kr. gennemsnitlig aarlig, men det vil ses, at denne Stigning næsten alene skyldes Stigningen i Renter og Afskrivninger. I denne Forbindelse skal det anføres, at den tidligere Flæskehal, der er udlejet til privat Forretningsvirksomhed, siden 1935/36 posteres paa Grønttorvets Status, hvor den efter Fradrag af Afskrivninger den 1. April 1936 bogførtes til 2,5 Mill. Kr. Udgifterne til Vedligeholdelse, Forrentning og Afskrivning af denne Bygning har i Aarene 1935/36–38/39 udgjort ca. 175.000 Kr. aarlig, medens Indtægterne kun har været ca. 75.000 Kr. Ses der bort fra dette Underskud paa ca. 100.000 Kr., har Grønttorvet i 1935/36–38/39 gennemsnitlig haft et Driftsoverskud paa ca. 90.000 Kr.

Vedrørende *Fisketorvet*, der overtoges af Kommunen fra Havnevæsenet fra 1. April 1926, og *Torvedirektoratet*, der ligeledes organiseredes i 1926, og som administrerer de foran nævnte Torve, henvises til Anmærkningerne til Tabel III, S. 463.

BELYSNINGSVÆSENET

En dyberegaaende Fremstilling af Belysningsvæsenets Driftsregnskab gennem Aarene vil kræve en udførlig Undersøgelse af Værkernes Drifts- og Produktionsforhold, Takstpolitik m. v. Men som foran nævnt er det her kun Opgaven at give de vigtigste Hovedtal til Orientering over Driftsvirksomhedernes økonomiske Betydning for Kommunens Regnskab.

A. *Gasværkerne.*

Efter at Vestre Gasværk, fra det toges i Brug i December 1857 indtil Marts 1858, havde været drevet for de private Entreprenørers Regning, overtog Kommunen Driften, og i omstaaende *Diagram* kan vi fra Aar til Aar følge de samlede Driftsindtægter, angivet ved den fuldt optrukne Linje, og Driftsoverskudene (inkl. Henlæggelserne til Fornyelsesfond og Udvidelseskonto) angivet ved den stiplede Linje, der afgrænser det skraverede Areal.

De samlede Driftsindtægter begyndte i 1858 med at udgøre knap $^1/_2$ Mill. Kr., i 1864 var den første Mill. Kr. naaet, i 1876 passeredes den anden Million. Ved Aarhundredskiftet udgjorde Indtægterne 7 Mill. Kr., og i Aarene før Verdenskrigen laa Indtægten paa knap 12 Mill. Kr. Derefter medførte de af de ekstraordinære Forhold foranledigede store Takstforhøjelser voldsomme Stigninger fra Aar til Aar i Gasværkernes Indtægter. Kulminationen naaedes i 1920/21 med en Indtægt paa over 48 Mill. Kr. Derefter fulgte et næsten lige saa stærkt Fald indtil Aarene omkring 1930, da Indtægten ialt udgjorde ca. 15 Mill. Kr. Siden da viser Indtægtskurven atter en opadgaaende Linie.

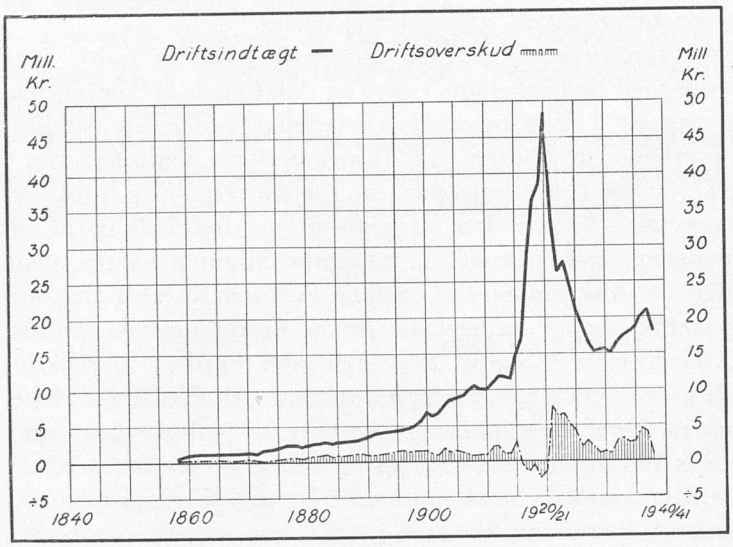

Gasværkernes Driftsindtægt og Driftsoverskud 1858–1938/39.

Den skraverede Kurve over Driftsoverskudet viser, at dette ikke har bevæget sig helt paa samme Maade som Driftsindtægterne. I de første Aar udgjorde Driftsoverskudet omkring ca. 200.000 Kr. aarlig. I 1883 gav Værkerne ca. 1 Mill. Kr., og i Aaret 1895 var Driftsoverskudet ca. $1^1/_2$ Mill. Kr. Diagrammet viser dernæst, at de voldsomt stigende Udgifter til Kul m. v. i Verdenskrigens Aar trods de stærkt forøgede Indtægter for Værkerne alligevel gav et ret betydeligt Underskud. Derimod har Aarene siden 1920/21 som Helhed givet et mærkbart Overskud til Kommunens Kasse.

Vedrørende den i *Tabel IV*, S. 464 f., givne Specifikation af Udgifterne og Indtægterne indenfor Perioder skal bemærkes følgende.

De Henlæggelser til den saakaldte Fornyelsesfond[1]), der foretoges i Aarene 1858 til 1903/04, og som i de officielle Regnskaber er medregnet blandt Driftsudgifterne, er i Tabel IV udskilt som en særlig Post, der er ligestillet med Henlæggelserne til Udvidelseskontoen siden 1921/22. Det maa dog bemærkes, at denne Sidestilling kun er tilnærmelsesvis rigtig. For det første sker Henlæggelserne siden 1921/22 til Kommunens Kapitalkonto og ikke til Gasværkernes — eller de øvrige Værkers — specielle Formaal, saaledes som Tilfældet var i den første Periode, hvor Fornyelsesfondens Midler næsten alene anvendtes til Afholdelse af Kapitaludgifter for det paagældende Værk. Men af større reel Betydning er det imidlertid, at der i disse Aar indtil 1904/05 ikke foretoges Afskrivninger af Gasværkernes Kapital, og Henlæggelserne til Fornyelses-

[1]) Fra 1878 betegnet som Fornyelses- og Udvidelsesfond, jfr. iøvrigt Note 3 til Tabel IV, S. 465.

fonden vil derfor ikke i disse Aar kunne opfattes som Opsparinger for Kommunen i samme Forstand som efter 1920/21. Men under Hensyn til, at der heller ikke for de andre kommunale Værker og Institutioner foretoges Afskrivninger, og at Afdragene paa Laan afholdtes af Kommunens Driftsregnskab, har man her helt ud betragtet de foretagne Henlæggelser som Værkernes Bidrag til Kommunens Kapitalkonto.

Det skal tilføjes, at den under Posten Renter og Afskrivning i Aarene 1858 til 1888 medtagne Amortisation til Hovedkassen af Gasværkernes Anlægskapital ikke paavirkede Gasværkernes bogførte Værdi, men snarere kan betragtes som en Art Henlæggelse til Kommunens almindelige Formue, jfr. iøvrigt det under Tabel IV, Note 2 anførte.

Vedrørende Indtægternes Fordeling skal kun bemærkes, at i Gasværkernes første Aar udgjorde Indtægten ved Gassalg 80–85 pCt. af den samlede Indtægt, medens Biprodukterne indbragte ca. 15 pCt. Senere steg disse sidstes Andel og har i indeværende Aarhundrede gennemgaaende udgjort mellem en Fjerdedel og en Trediedel af Gasværkernes samlede Indtægter.

Nedenstaaende Oversigt viser, hvor mange pCt. de egentlige Driftsudgifter, delt paa Hovedgrupper, Henlæggelserne til Fornyelsesfond og Udvidelseskonto samt det regnskabsmæssige Overskud udgjorde af Gasværkernes samlede Omsætning i 4 forskellige Perioder.

Gasværkerne	1858–64	1895–99	1910/11–14/15	1935/36–38/39
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Egentlige Driftsudgifter:				
Fremstillingsudgifter	57,9	59,9	68,8	67,2
Pensionskonto	–	–	–	1,5
Renter	17,1	9,4	11,1	6,4
Afskrivninger		–	6,3	8,4
Fornyelsesfond og Udvidelseskonto	9,0	6,3	–	6,6
Regnskabsmæssigt Overskud	16,0	24,4	13,8	9,9
Ialt	100,0	100,0	100,0	100,0

Maalt i Forhold til den samlede Balancesum for Gasværkernes løbende Udgifter og Indtægter — altsaa den samlede Omsætning — udgjorde Driftsoverskudet, forstaaet som det regnskabsmæssige Overskud plus Henlæggelser til Fornyelsesfond, i Gasværkernes første Aar 25 pCt. I Slutningen af Aarhundredet var Tallet godt 30 pCt., men i Aarene før Verdenskrigen, da der ikke foretoges Henlæggelser, udgjorde Tallet 14 pCt. I den sidst anførte Regnskabsperiode har Driftsoverskudet gennemsnitlig været 17 pCt., heraf toges de 10 pCt. umiddelbart til Indtægt paa Driftsregnskabet, medens de 7 pCt. henlagdes til Udvidelseskontoen for dog atter til Dels at overføres til Dækning af Underskud paa Kommunens Driftsregnskab.

B. *Elektricitetsværkerne.*

I omstaaende *Diagram* kan vi paa samme Maade som for Gasværkerne følge Elektricitetsværkernes samlede Indtægter og Driftsoverskud (inkl. Henlæggelser til Fornyelses-

fond og Udvidelseskonto, hvorom der henvises til det foran under Gasværkerne anførte) i hvert af Aarene fra 1892, da det første — Gothersgades — Elektricitetsværk sattes i Drift, og indtil Regnskabsaaret 1938/39.

Kurverne viser en langt større Bevægelse i Tallene end for Gasværkernes Vedkommende.

I Aarene fra 1892 til 1914/15 steg saaledes Driftsindtægterne fra ca. 200.000 Kr. til knap 7 Mill. Kr. Derefter sætter ligesom for Gasværkerne Krigstidens Takstforhøjelser ind, og i Kulminationsaaret 1920/21 naas en Driftsindtægt paa 26 Mill. Kr. Tilbageslaget var ikke saa kraftigt som for Gasværkerne, og efter at Indtægten i 1922/23 var kommet ned paa 18 Mill. Kr., har den stort set været stadig stigende og var i 1938/39 kommet op paa ca. 37 Mill. Kr.

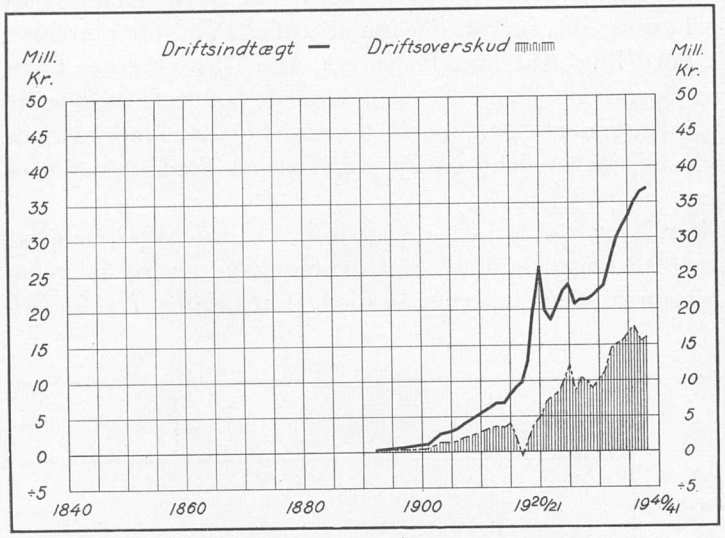

Elektricitetsværkernes Driftsindtægt og Driftsoverskud 1892–1938/39.

Endnu større Forskel fra Gasværkerne viser Kurven for Driftsoverskudets Vedkommende. Fra at udgøre under 100.000 Kr. de første Aar steg det stærkt og beløb sig i 1914/15 til ca. $3^{1}/_{2}$ Mill. Kr. I 1917/18 var der et Underskud paa 0,7 Mill. Kr. Derefter var Driftsoverskudet i uafbrudt Stigning til 1925/26, da det udgjorde ca. 12 Mill. Kr. De følgende 6 Aar udgjorde Beløbet ca. 8–10 Mill. Kr., men derefter indtraadte atter en kraftig Stigning, og i de sidst anførte Aar laa Driftsoverskudet paa 16–17 Mill. Kr.

Som det fremgaar af *Tabel V*, S. 464 f., hidrører Elektricitetsværkernes Indtægt saa godt som udelukkende fra Salget af Elektricitet.

Omstaaende Oversigt viser, hvor mange pCt. de egentlige Driftsudgifter — delt paa Hovedgrupper — Henlæggelserne til Fornyelsesfond og Udvidelseskonto samt det regnskabsmæssige Overskud udgjorde af Elektricitetsværkernes samlede Omsætning i de tre anførte Perioder.

I de første Aar posteredes intet regnskabsmæssigt Overskud, men dette blev henlagt til Fornyelsesfonden. I Aarene før Verdenskrigen, da der ikke fandtes nogen Udvidelseskonto at henlægge til, udgjorde det regnskabsmæssige Overskud 53 pCt. af den samlede Balancesum, medens kun 28 pCt. medgik til egentlige Fremstillingsomkostninger. I den sidste af de anførte Regnskabsperioder udgjorde det regnskabsmæssige Overskud og Henlæggelserne tilsammen 46 pCt. af den samlede Balancesum.

Elektricitetsværkerne	1892–94	1910/11–14/15	1935/36–38/39
	pCt.	pCt.	pCt.
Egentlige Driftsudgifter:			
Fremstillingsudgifter	41,0	28,4	31,4
Pensionskonto	–	–	0,7
Renter	38,6	9,5	9,2
Afskrivninger	–	9,3	12,3
Fornyelsesfond og Udvidelseskonto	20,4	–	18,5
Regnskabsmæssigt Overskud	–	52,8	27,9
Ialt...	100,0	100,0	100,0

C. *Varmeværkerne.*

Teknisk har Varmeværkerne været etableret siden 1925, men regnskabsmæssigt har de først været udskilt som selvstændige Værker siden 1930/31. Hovedtallene for de to Regnskabsperioder 1930/31–34/35 og 1935/36–38/39 er anført i *Tabel VI*, S. 464 f.

SPORVEJENE

De københavnske Sporvejes Oprindelse og Udvikling er i Hovedtræk omtalt i Afsnittet S. 165 f. om Erhvervs- og Trafikforhold.

Hovedtallene fra Sporvejenes Driftsregnskab siden Kommunens Overtagelse af dem i 1911 er anført i *Tabel VII*, S. 466, og hosstaaende *Diagram* viser det samlede Beløb af Driftsindtægter og Driftsoverskud inkl. Henlæggelser til Udvidelsesfond for hvert af Aarene fra 1912/13 til 1938/39.

I de første Aar efter Overtagelsen steg Driftsindtægterne ret jævnt fra ca. 8 Mill. Kr. i 1912/13 til knap 14 Mill. Kr. i 1918/19. Derefter medførte Takstforhøjelserne i 1919 og 1920 en voldsom Stigning i Tallene, og i Aarene 1920/21 til 1925/26 indtjente Sporvejene aarlig 28 til 30 Mill. Kr. Takstnedsættelsen i 1926 bragte Indtægten ned paa 23 Mill. Kr. Herefter var den jævnt stigende. En Takstforhøjelse i 1932 gav sig ikke Udslag i nogen større Indtægtsfremgang. Større Betydning har formentlig de sidste Aars Differentiering af Takstsystemet haft, og Perioden slutter med et Indtægtsbeløb for Sporvejene paa ca. 30 Mill. Kr.

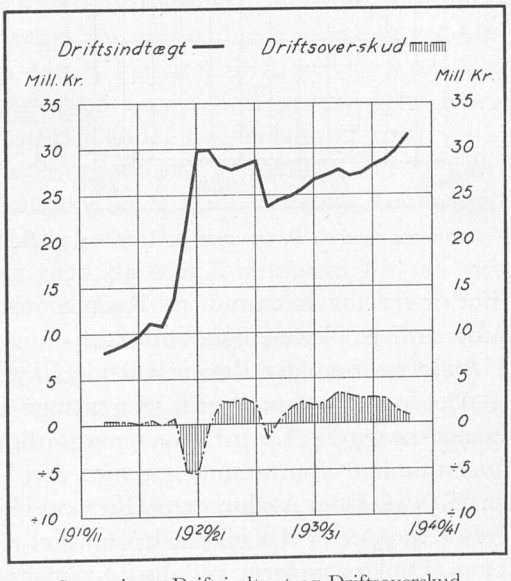

Sporvejenes Driftsindtægt og Driftsoverskud 1912/13–1938/39.

Diagrammet viser endvidere, at bortset fra de store Underskudsaar lige efter Verdenskrigen — i 1919/20 og i 1920/21 ca. 5 Mill. Kr. — og Underskudet i 1926/27 paa 1,7 Mill. Kr. har Sporvejenes Driftsoverskud i Almindelighed ligget mellem ca. 1 og ca. 3 Mill. Kr.

Vedrørende Udgifternes Art skal kun bemærkes, at Trafiklønningerne gennem hele Perioden har udgjort omkring 40 pCt. af samtlige Udgifter. Iøvrigt henvises til Noterne til Tabel VII, hvor ogsaa forskellige regnskabsmæssige Forhold til Frederiksberg Kommune i H. t. Sporvejsoverenskomsten er berørt.

RENTEUDGIFTER OG RENTEINDTÆGTER

Naar Tabel VIII, S. 467, over Kommunens Renteudgifter og -indtægter kun omfatter Aarene siden 1860, skyldes dette for det første Vanskelighederne ved for Fattigvæsenets Vedkommende — der indtil 1858 faldt udenfor Kommunens egentlige Regnskab — for de tidligere Aar at udsondre Legatrenterne fra de almindelige Renteindtægter og Kapitalafdragene fra Renteudgifterne, og for det andet at Kommunen først i 1859 optog et egentligt Obligationslaan.

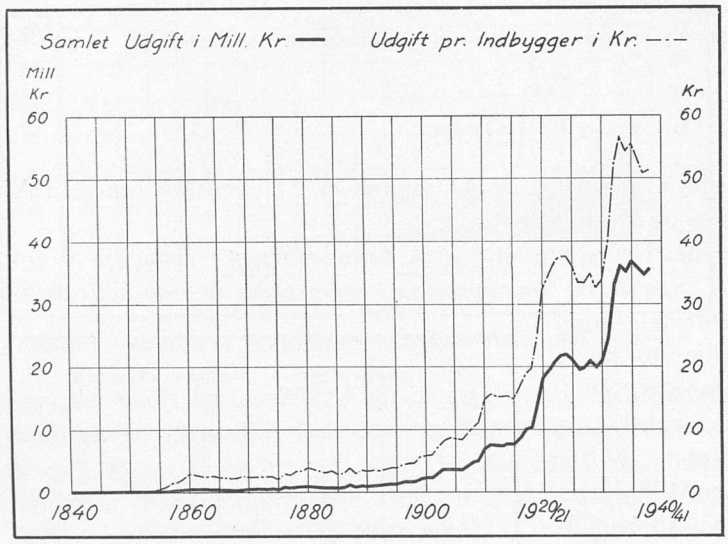

Kommunens samlede Renteudgift og Udgiften pr. Indbygger 1840–1938/39.

Men selv om Tallene fra 1860 kan opgøres paa formelt ensartet Grundlag, maa det dog erindres, at Aarene har bragt betydningsfulde Ændringer for Kommunens Rentekonto, der har været stærkt præget af de senere Aars urolige økonomiske Forhold.

Renteudgifterne, der i ovenstaaende *Diagram* er angivet ved den fuldt optrukne Linje (—) og omregnet pr. Indbygger er angivet ved den stiplede Linje (—·—), beløb sig i Femaarene 1860/64–70/74 gennemsnitlig til henimod $^1/_2$ Mill. Kr. og steg derefter nogenlunde overensstemmende med den Vækst i Stadens Laan, som der er gjort Rede for S. 443 f. Efter Aarhundredskiftet var vi naaet op paa en Renteudgift af 2,4 Mill. Kr.

Fra 1903/04 er der i Tabellen sondret mellem de egentlige Renteudgifter af Stadens Laan, Omkostningerne ved disse Laans Forrentning og Indfrielse samt Prioritetsrenter. Indtil 1914/15 er det dog stadig de egentlige *Renter af Stadens Laan*, der spiller langt den største Rolle, i det sidste Femaar før Verdenskrigen udgjorde disse Udgifter ca. 7 Mill.

Kr. I Tiaaret efter Krigen var den rene Renteudgift af Laanene gennemsnitlig ca. 16 Mill. Kr. aarlig, og i de fire sidst anførte Regnskabsaar er vi kommet op paa gennemsnitlig ca. 21 Mill. Kr. aarlig, men dette Beløb udgør nu kun ca. $^3/_5$ af de samlede Renteudgifter, der i de samme Aar udgjorde gennemsnitlig 35,6 Mill. Kr.

Omkostningerne ved Forrentning og Indfrielse af Stadens Laan fik en betydelig Forøgelse gennem det Valutatab, som Kommunen i og særlig efter Krigsaarene led, naar den skulde indfri Rentekuponer af Obligationer lydende paa udenlandsk Valuta, overfor hvilken den danske Krone stod under Pari. Dette Forhold medførte for Perioden 1920/21–24/25 en gennemsnitlig aarlig Udgift paa ca. 2 Mill. Kr. I Aarene 1926–1931 var Kronen i Pari, og Beløbet for Perioden 1925/26–29/30 paa ca. $^1/_2$ Mill. Kr. gennemsnitlig repræsenterede derfor væsentlig de almindelige forretningsmæssige Omkostninger ved Laanenes Indfrielse.

Efter 1931, hvor Kronen atter har staaet under Pari i Forhold til de Valutaer, hvori Kommunens udenlandske Laan er optaget, er Udgifterne paa denne Konto steget betydeligt og udgjorde i 1935/36–38/39 gennemsnitlig 5,8 Mill. Kr., jfr. S. 448 f.

En Post af noget anden Karakter er *Afskrivningen af Kurstabene ved Laanenes Stiftelse.* Indtil 1915 toges den Forskel, der normalt vil være mellem et Laans paalydende Værdi og den Kurs, hvortil Laanet udbringes hos Laangiverne (eller det Konsortium, der overtager Laanet), til Udgift i det paagældende Aar, men ved Optagelsen af Laanet af 1915 — paa 8 Mill. Kr. — blev Kurstabet, ca. 0,4 Mill. Kr., opført paa Status som en Post paa Aktivsiden, hvorpaa der da afskreves aarligt med $2^1/_2$ pCt., jfr. nærmere S. 442. I Aarene 1920/21–29/30 udgjorde Beløbet gennemsnitlig aarlig 300–350.000 Kr., og i Aarene 1935/36–38/39 har Driftsregnskabet været belastet med gennemsnitlig 2,1 Mill. Kr. paa denne Konto. Men ved Vurderingen af disse Beløb maa det tages i Betragtning, at en Del af den Kursgevinst, der er blevet opnaaet ved Optagelsen af forskellige udenlandske Laan, er blevet benyttet til Afskrivning paa den uegentlige Aktivpost, Kurstab og Omkostninger ved Laan; sidst gælder dette Kursgevinsten paa 7,6 Mill. Kr. ved Optagelsen af det andet Gyldenlaan af 1938.

Prioritetsrenterne er bestemt af Kommunens Prioritetsgæld, for hvilken der er gjort nærmere Rede S. 450. Fra at være ret betydningsløs før 1914/15 er denne Renteudgift vokset til i de sidste Aar at udgøre ca. $3^1/_2$ Mill. Kr. aarlig.

Renterne af Pensionskontoen, der etableredes i 1920, og som Kommunen for saa vidt svarer »til sig selv«, udgør nu ca. 2,3 Mill. Kr. aarlig.

Beregnet *pr. Indbygger* steg Kommunens samlede Renteudgift, som det fremgaar af Diagrammet, fra 3 Kr. omkring 1860 til godt $5^1/_2$ Kr. ved Aarhundredskiftet. I 1914/15 udgjorde den over 15 Kr. og i 1923/24 knap 38 Kr., derefter var der Nedgang i nogle Aar, men i 1932/33 steg Beløbet til over 50 Kr. pr. Indbygger, og det har holdt sig herover siden.

Overfor de stærkt voksende Renteudgifter staar imidlertid ogsaa voksende *Renteindtægter.* For disses Vedkommende falder den betragtede Aarrække i to Perioder med forskellige regnskabsmæssige Principper, nemlig før og efter 1. April 1920.

I Aarene indtil 1919/20 var det alene de indtægtsgivende Institutioners løbende Regnskaber, det vil stort set sige det, der nu kaldes Kommunens Driftsvirksomheder,

der blev belastet med en Renteudgift, som modsvarende blev posteret til Indtægt paa Rentebilaget. Men ud fra den Betragtning, at alle de enkelte kommunale Virksomheders Regnskaber burde belastes med samtlige de Virksomheden vedkommende Driftsudgifter, gennemførtes fra 1920/21 den Ændring i Kommunens Regnskab, at der for samtlige Ejendomme og Anlæg — dog endnu ikke de ubebyggede Grunde — skulde svares Rente af den nedskrevne Anlægskapital, og Rentefoden forhøjedes fra 4 til 5 pCt., jfr. S. 322 f. Denne Reform medførte, at Kommunens regnskabsmæssige Renteindtægt af Ejendomme og Anlæg steg fra 5,5 Mill. Kr. i 1919/20 til 13,1 Mill. Kr. i 1920/21. Efter Sparekommissionens Forslag gennemførtes fra 1924/25 ogsaa Forrentning af ubebyggede Arealer, Jorder og Landejendomme, hvilket medførte en Stigning i Renteindtægten paa ca. 2 Mill. Kr. I 1935/36–38/39 var Renteindtægten af Ejendomme og Anlæg steget til ialt gennemsnitlig godt 25 Mill. Kr. aarlig.

Af Kommunens øvrige Renteindtægter har Obligationsrenterne gennemgaaende indbragt det største Beløb, men giver iøvrigt ikke Anledning til særlige Bemærkninger.

Forskellen mellem Renteudgifter og Renteindtægter, der paa Kommunens officielle Regnskab siden 1920/21 posteres paa Indtægtssiden som *Rentekontoens Overskud*, har i alle de i Tabel VIII anførte Femaar med Undtagelse af 1925/26–29/30, da Kronen stod i Pari, og der praktisk talt intet Valutatab var ved de udenlandske Laans Indfrielse, vist et Underskud — i den sidst anførte Periode 1935/36–38/39 saaledes paa 5,7 Mill. Kr. gennemsnitlig. Et Beløb, der altsaa maa udredes af Kommunens positive Indtægter. Ved Betragtning af dette Tal maa det erindres, at medens de posterede Renteindtægter for B- og C-Ejendommene (d. v. s. Husejendommene, Jorderne og Driftsvirksomhederne) virkelig er indtjent af de paagældende Ejendomme og Anlæg og altsaa er fradraget det Overskud, som Kommunens Regnskab posterer for disse Virksomheder, saa opstaar de for A-Ejendommene (d. v. s. Skolerne, Hospitalerne, Forsørgelsesvæsenets Ejendomme o. s. v.) paa Rentebilaget opførte Renteindtægter alle ved modsvarende Udgiftsposteringer paa Kommuneregnskabets Udgiftsside og maa selvsagt sammen med Rentekontoens posterede Underskud dækkes af Kommunens almindelige Indtægter — i første Række Skatterne.

FORSKELLIGE KOMMUNALE VIRKSOMHEDER

Om disse Virksomheder, der alle posteres paa Budgetbilag 9 i Kommunens officielle Regnskab, skal kun meddeles de i Tabel IX, S. 468, givne summariske Tal for Udgifter, Indtægter, Driftsoverskud og regnskabsmæssigt Overskud. Den Interesse, som disse Institutioner har opnaaet at faa i den kommunalpolitiske Debat, tør formentlig siges i højere Grad at være baseret paa Meningsforskelle om politiske Principper end paa den direkte finansielle Betydning, som de respektive Virksomheder har haft for Kommunens Kasse.

Københavns Kommunes Kørselsafdeling oprettedes den 1. April 1916 som en Afdeling under Direktoratet for Vej- og Kloakanlægene og organiseredes fra 1. Oktober 1917 som en selvstændig Afdeling.

Udgifterne, hvis Hovedposter har været Lønninger og Betaling for Leje af fremmede Køretøjer, har gennemgaaende ligget omkring 4 Mill. Kr. Indtægterne, der hovedsagelig stammer fra almindelig Kørsel for Kommunens Institutioner, Bortførsel af Dagrenovation og Sne, har gennemsnitlig været ca. 200.000 Kr. større. Af dette Driftsoverskud henlagdes fra 1924/25 Halvdelen til Udvidelseskontoen. Dette skete dog kun til 1932/33, idet Kørselsafdelingen da havde naaet den stipulerede Henlæggelse paa en Trediedel af den oprindelige Anlægskapital.

Haandværksafdelingen har været selvstændig Institution siden 1. Januar 1920[1]), men har sin Oprindelse tilbage til 1911, da der ansattes en »kommunal Maler« under Stadsarkitekten.

De samlede Udgifter har ligget mellem 2–3 Mill. Kr. Driftsoverskudet har været 2–300.000 Kr. I Aaret 1925/26 ophørte Henlæggelserne til Udvidelseskontoen, idet den fastsatte Trediedel af Anlægskapitalen da var naaet.

Folkekøkkenerne oprettedes som en særlig Dyrtidsforanstaltning i Februar 1917, og indtil 1919/20 posteredes Underskudet paa det særlige Dyrtidsregnskab. Det bemærkes, at Tallene i Tabel IX afviger fra de officielle Regnskabers Tal ved, at Bruttoomsætningen med andre kommunale Institutioner, som f. Eks. Hospitalsvæsenet, indgaar i Tallene.

Ogsaa *Udsalgsstederne* oprettedes i 1917 som en ekstraordinær Foranstaltning.

BEGRAVELSESVÆSENET

Vedrørende Begravelsesvæsenet, der er nærmere omtalt S. 143 f., skal man indskrænke sig til at give Tallene i Tabel X, S. 469, for Regnskabsperioderne i indeværende Aarhundrede indtil 1938/39. Der erindres om, at Begravelsesvæsenet i regnskabsmæssig Henseende indtager en Særstilling indenfor Kommunens Institutioner. Ifølge Vedtægten for Begravelsesvæsenet indgaar nemlig dettes Regnskab nok som et Led i Stadens Regnskab, og Bevillinger til Indtægter og Udgifter sker paa Stadens Budget, men det er desuden bestemt, at Begravelsesvæsenets Udgifter skal dækkes af dets Indtægter, og at der ved Hjælp af Driftsoverskud skal søges tilvejebragt en passende Udligningsfond.

I de forløbne Aar er de forekomne Over- eller Underskud blevet udlignet dels over denne Udligningsfond, dels over andre Fonds som Reservefonden og Krematoriefonden.

CENTRALADMINISTRATIONEN

Den Sum af Udgifter, der i Tabel XI, S. 469, er sammenfattet under Begrebet Centraladministrationen, er efter Sagens Natur gennem Aarene saa forskelligartet, at der

[1]) I Aarene 1920 til 1934 benævntes Institutionen: Afdeling for Stadens Bygningsvedligeholdelse, og herunder hørte ogsaa Arkitektvirksomheden vedrørende Kommunens Vedligeholdelsesarbejder. Fra 1. April 1934 overførtes denne sidste atter til Stadsarkitekten.

egentlig ikke kan være Tale om en direkte Jævnførelse mellem Tallene, selv om det i Oversigten er forsøgt i videst muligt Omfang at faa Ensartethed mellem Tallene frem, saaledes er f. Eks. Udgifterne til Forsørgelsesvæsenets Lokaladministration samt til Sundhedskommissionen og Stadsingeniørens Kontor for alle Aarene henført til de respektive Institutioner.

Nærmere at definere, hvad der forstaas ved Centraladministrationen, lader sig ikke gøre eksakt. Ved Opstillingen af Tabel XI er man gaaet ud fra de Udgifter, der nu posteres paa Budgetbilag 10, hvortil er lagt de Udgifter paa Bilag 22, der, som f. Eks. Psykoteknisk Institut, Udgifter til Udvalg og Kommissioner m. v., nærmest vedrører Centraladministrationen. Indtil 1. April 1935 opførtes ogsaa Udgifter til Leje, Kontormaterialer m. v. til Institutioner, der ikke henhørte under Centraladministrationen, men fandtes paa Raadhuset eller som foretog Indkøb gennem Raadhusforvalterens Kontor, paa Budgetbilag 10, men disse Udgifter har det ikke været muligt at udskille.

For dog at give et Indtryk af, hvad der til forskellige Tidspunkter er henført til Centraladministrationen, skal der korteligt gives et Billede af Forholdene ved følgende hver paa sin Vis karakteristiske Aar.

I Regnskabsaaret *1841* beløb de Udgifter, der er henført til Centraladministrationen, sig til knap 150.000 Kr. Heraf gik til Magistratens Gagering det, set med Nutidsøjne, relativt store Beløb af 25.000 Kr. Fattigvæsenet indgik med henved 40.000 Kr., Skatternes Opkrævning kostede ca. 20.000 Kr., og det øvrige Administrationspersonales Løn beløb sig kun til knap 50.000 Kr.

Femogtyve Aar senere, *1866*, da Forfatnings- og Administrationsreformen af 1857 og Skattereformen af 1861 havde virket i nogle Aar, var den samlede Administrationsudgift steget til ca. 260.000 Kr. Heraf fik de 4 Borgmestre de 25.000 Kr., Forsørgelsesvæsenets Centraladministration kostede ca. 40.000 Kr., og til Skatternes Opkrævning, d. v. s. Betaling til Rodemestrene, gik ca. 45.000 Kr., foruden at Skattekontoret kostede 10.000 Kr. og Ligningskommissionen 8.000 Kr.

Sideløbende med den almindelige Udvikling i de kommunale Opgavers Antal og Omfang vokser ogsaa Centraladministrationen, og i det sidste Aar i det forrige Aarhundrede, Aar *1900*, var Udgifterne kommet op paa 800.000 Kr. Af dette Beløb gik de ca. 700.000 Kr. til Lønninger til Centraladministrationens Personale, heraf faldt atter de 230.000 Kr. paa Skattevæsenet og de 100.000 Kr. paa Magistratens 3. Afdeling. Til Kontorudgifter, Brændsel, Belysning og Rengøring medgik godt 75.000 Kr.

I Aarene indtil Verdenskrigen fordobledes stort set det Udgiftsbeløb, der her er henført til Centraladministrationen, og i *1913/14* var Beløbet 1,7 Mill. Kr. De største Enkeltbeløb herunder var: Lønninger til Skattedirektoratet paa ca. 130.000 Kr., Opkrævning af Skatter og Afgifter, der efter Fradrag af Refusioner posteredes med 285.000 Kr. samt Lønninger til Magistratens 3. Afdeling paa knap 200.000 Kr. Til Posten Kontorudgifter, der udgjorde ca. 150.000 Kr., henførtes en broget Samling af Udgifter som f. Eks. Trykningsudgifter, Annoncer, Blade og Tidsskrifter, Inventar og Møbler, almindelige Kontorartikler m. v. Som en ny Post siden 1900 var tilkommet Raadhusets Drift med ca. 175.000 Kr. Herunder posteredes Raadhusforvalterens Kon-

tor med Budtjeneste, Raadhusets Rengøring, Opvarmning, Belysning og Bygningsvedligeholdelse o. m. a.

Lønreformen m. v. i 1919 paavirkede selvsagt det af Lønudgifterne stærkt prægede Administrationsbudget meget stærkt, og i *1925/26*, da ogsaa Regnskabsreformen af 1923 var blevet gennemført, udgjorde det til de foran nævnte Aar svarende Beløb ialt 7,6 Mill. Kr. Den største samlede Sum faldt paa Skattevæsenets Administration, der til Ligning og Oppebørsel efter Fradrag af Refusioner ialt brugte 2,8 Mill. Kr., herunder dog indbefattet ikke alene Lønningsudgifter, men ogsaa Husleje, Brændsel, Belysning, Betjening og almindelige Kontorudgifter. Magistratens 3. Afdelings Centraladministration kostede ca. 0,9 Mill. Kr., der næsten udelukkende gik til Lønninger. Posterne Kontorudgifter og Raadhusets Drift, jfr. ovenfor, beløb sig til henholdsvis 0,4 Mill. Kr. og 0,9 Mill. Kr.

I Regnskabsaaret *1938/39* beløb de her som Administrationsudgifter betragtede Poster sig tilsammen til netto 11,3 Mill. Kr. Et Tal, der dog grundet paa Ændringer i Regnskabsformen ikke helt kan sammenstilles med de foregaaende Tal, bl. a. er Posterne Kontorudgifter og Raadhusets Drift udgaaet som selvstændige Poster og fordelt paa de respektive Institutioner. Den største samlede Udgiftspost er nu ikke længere Skattevæsenet, men Socialdirektoratet, der ialt staar opført med 3,8 Mill. Kr. Grundet paa de som Følge af Socialreformen foretagne Omlægninger mellem Central- og Lokaladministrationen lader dette Tal sig ikke jævnføre med de tidligere nævnte.

Skattevæsenet kostede netto 2,7 Mill. Kr. Af andre betydelige Tal skal nævnes: Stadsarkitektens Direktorat 0,7 Mill. Kr., Statistisk Kontor 0,6 Mill. Kr., Bygningskommissionens Kontor 0,5 Mill. Kr. og Direktoraterne for Stadens Regnskabsvæsen og Revision tilsammen 0,5 Mill. Kr.

Det kan tilføjes, at de samlede Bruttoudgifter til Centraladministrationen (d. v. s. Udgifterne uden Fradrag af Refusioner m. v.) i 1938/39 udgjorde 18,0 Mill. Kr., heraf gik de 11,7 Mill. Kr. eller ca. $^2/_3$ til Lønninger og Pensionsudgifter og Resten til Kontorudgifter i videre Forstand.

FORSØRGELSESVÆSENET

Københavns Forsørgelsesvæsens Historie siden 1840 er foran S. 206 f. skildret i store Træk, og der er gjort Rede for Antallet af understøttede gennem Aarene. Hermed er der faktisk ogsaa givet en Fremstilling af de Forhold, der ligger til Grund for Forsørgelsesvæsenets Udgifter i Hundredaaret. Vedrørende disse, over hvilke der er udarbejdet *Tabellerne XII A, B og C*, S. 470 f., samt omstaaende *Diagram*, skal man derfor paa nærværende Sted indskrænke sig til nogle enkelte Bemærkninger af mere regnskabsmæssig Karakter.

For det første maa det understreges, at det, Tabellerne og Diagrammet giver Oplysninger om, er Københavns Kommunes Forsorgsudgifter, saaledes at altsaa Statstilskud og andre Refusioner, hvorom Reglerne har været stærkt skiftende i Perioden, er fradraget i Tallene. Disse fortæller altsaa ikke, hvilke Beløb der ialt er ydet til Køben-

havns Befolkning i offentlig Understøttelse, men kun hvad Kommunens Kasse har ofret.

Med Hensyn til forskellige Afvigelser mellem de i Tabellerne anførte Tal og Tallene i de officielle Regnskaber henvises dels til de i Indledningen S. 386 f. anførte Bemærkninger, dels for de mere specielle Afvigelsers Vedkommende til Noterne til Tabellerne. Her skal kun som gældende for hele Perioden bemærkes, at Forsørgelsesvæsenets Centraladministration ikke er medregnet i de her givne Oversigter, men er henført til Kommunens almindelige Centraladministration. De i Aarene indtil 1861 i de officielle Regnskaber opførte Beløb for Renter og Amortisation af Fattigvæsenets særlige Gæld er heller ikke medtaget her. Endvidere bemærkes, at alle Udgifterne vedrørende Fattigskolevæsenet, der bestod indtil 1875, saa vidt muligt er overført til Skolevæsenet. Derimod er som Udgift for Forsørgelsesvæsenet her medtaget visse Refusionsbeløb til Hospitals- og Sindssygevæsenet, jfr. Tabel XIII, Note 8 og Tabel XIV, Note 4; disse Beløb, der for Aarene indtil 1. Oktober 1933 er taget fra Forsørgelsesvæsenets Beretning, omfatter ikke Udgifterne til Behandling af veneriske Sygdomme, da disse er Genstand for vederlagsfri Behandling.

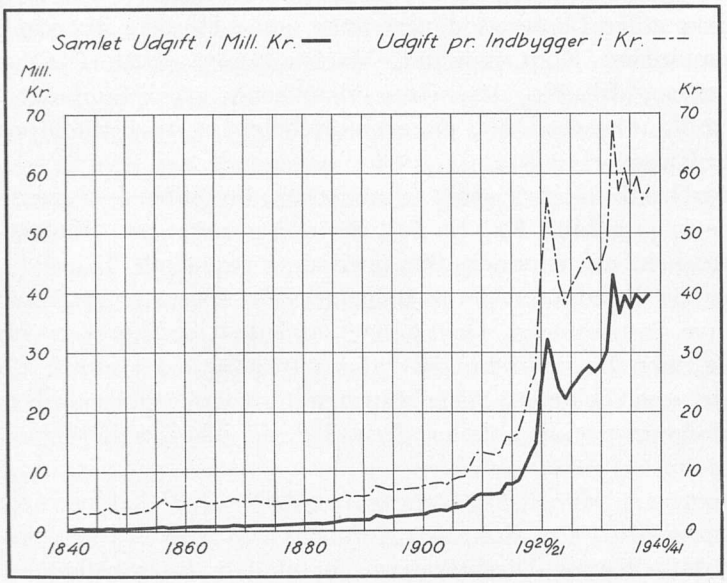

Forsørgelsesvæsenets Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1840–1938/39.

De tre Tabeller refererer sig til følgende naturligt adskilte Perioder: A) Tiden fra 1840 til Fattigloven af 1891, B) Tiden fra 1892 til Socialreformens Ikrafttræden i 1933 og C) Perioden fra 1. Oktober 1933 til 31. Marts 1939.

Vedrørende *den første Periode* skal erindres om, at Fattigvæsenet først fra 1. Januar 1858 henlagdes direkte under Kommunalbestyrelsen (Magistratens 3die Afdeling), og i Perioden 1840–57, da Fattigvæsenet var underlagt den særlige Direktion, var dets Regnskab ikke i egentligste Forstand en Del af Kommunens Regnskab, men havde sin egen Kasse med særlige Udgifter og Indtægter. En Del af disse særlige Indtægter er behandlet i det foregaaende Afsnit om de københavnske Skatter.

Udover det i Noterne til Tabel XII A anførte, skal her kun bemærkes, at Kommunens Tilskud til Vartov Hospital og Abel Cathrines Stiftelse, der fra 1. Januar 1858 overførtes til Magistratens 1ste Afdeling, i intet af Aarene er medregnet i Tallene.

Ialt udgjorde Fattigvæsenets Udgifter i Aarene indtil Midten af Halvtredserne omkring 400.000 Kr. aarlig eller omkring 3 Kr. pr. Indbygger, derefter var der en forholdsvis stærk Stigning, og i Midten af Halvfjerdserne passeredes den første Million Kr. I Aarene 1890 og 1891 var Udgiften ca. 1,8 Mill. Kr. eller knap 6 Kr. pr. Indbygger.

I de første Aar af *Perioden 1892 til »Socialreformen«s Ikrafttræden den 1. Oktober 1933* skete der kun en forholdsvis moderat Stigning af Forsorgsudgifterne. Loven om Alderdomsunderstøttelse medførte nemlig til at begynde med en Nedgang i Udgifterne til egentlig Fattighjælp, idet det var en Betingelse for at modtage Alderdomsunderstøttelse, at de paagældende ikke i de sidste ti Aar havde modtaget Fattighjælp.

I det sidste Aar før Verdenskrigen, 1913/14, var de samlede Forsorgsudgifter naaet op paa godt $6^1/_2$ Mill. Kr. eller ca. 13 Kr. pr. Indbygger.

Verdenskrigens Aar staar med en Gennemsnitsudgift paa 11,3 Mill. Kr., hvilket dog dækker over en Stigning fra 7,7 Mill. Kr. i 1915/16 til 14,7 Mill. Kr. i 1919/20. Det maa imidlertid bemærkes, at disse Udgifter kun omfatter dem, der er afholdt paa Kommunens ordinære Regnskab, medens de meget betydelige Summer, der paa det ekstraordinære Dyrtidsregnskab, jfr. S. 319 f., afholdtes dels til direkte Tilskud til socialt understøttede (f. Eks. Dyrtidshjælp til alderdomsunderstøttede), dels til Nedsættelse af Priserne for Næringsmidler for de mindre bemidlede og endelig de betydelige ekstraordinære Tilskud til Københavns Understøttelsesforenings kommunale Afdeling, ikke er indbefattet i de her anførte Tal.

Dette Forhold medfører selvsagt ogsaa, at Stigningen fra Verdenskrigens Aar til den efterfølgende Femaarsperiode 1920/21–24/25, da den gennemsnitlige aarlige Forsorgsudgift var 26 Mill. Kr., bliver større end den faktisk var, idet en Del Udgifter, f. Eks. til ekstraordinære Arbejdsløshedsunderstøttelser, nu efter det særlige Dyrtidsregnskabs Afslutning maatte overføres til det ordinære Budget. Et andet Forhold, der medførte Stigning i Udgifterne, var Loven om Aldersrente af 1922.

Perioden 1925/26–29/30 staar taget som Helhed med omtrent samme Udgift som det foregaaende Femaar og med omtrent samme Fordeling paa Hovedposterne.

I de $3^1/_2$ Aar, 1/4 1930 til 30/9 1933, kom Kommunen derimod op paa en gennemsnitlig Nettoudgift paa $33^1/_2$ Mill. Kr.; i 1932/33 var Udgiften $43^1/_2$ Mill. Kr. eller 69 Kr. pr. Indbygger. Men som Tabel XII B viser, skyldes Stigningen næsten alene den væsentlig gennem Hjælpekassen formidlede, ekstraordinære Arbejdsløshedsunderstøttelse.

I *Aarene siden Socialreformens Gennemførelse* har Kommunens Socialudgifter gennemsnitlig ligget paa ca. 39 Mill. Kr. eller op imod 60 Kr. pr. Indbygger. Udgiften fordeler sig paa de forskellige Understøttelsesarter, som vist i Tabel XII C.

HOSPITALSVÆSENET

Hospitalsvæsenet som selvstændig kommunal Institution daterer sig fra *Kommunehospitalets* Oprettelse i 1863, og Regnskabsoversigten i *Tabel XIII*, S. 472 f., samt omstaaende *Diagram* begynder derfor med dette Aar. Paa Kommunens Regnskaber for *Aarene før 1863* findes dog Udgifter, der efter nævnte Aar henføres til Hospitalsvæsenet.

Dette gælder saaledes det Tilskud paa 10.000 Kr. aarlig, som Kommunen i alle Aarene 1841 til 1862 ydede til den kongelige Fødselsstiftelse. Endvidere skal nævnes, at i Aarene 1855–61 opførtes ialt 480.000 Kr. som Afdrag paa de med Koleraepidemien i 1853 forbundne Udgifter, og i samme Aar blev der forbrugt henimod 100.000 Kr. til Foranstaltninger mod Kolera- og Koppeepidemier.

Tabellen viser for Perioden *1863–69* og derefter for hver Femaarsperiode indtil *1935/36–38/39* den gennemsnitlige aarlige Udgift til de vigtigste Hovedposter: Lønninger, Forplejning, Medicin osv. indenfor det samlede Hospitalsvæsen samt de gennemsnitlige aarlige Indtægter, Hospitalsvæsenet har haft.

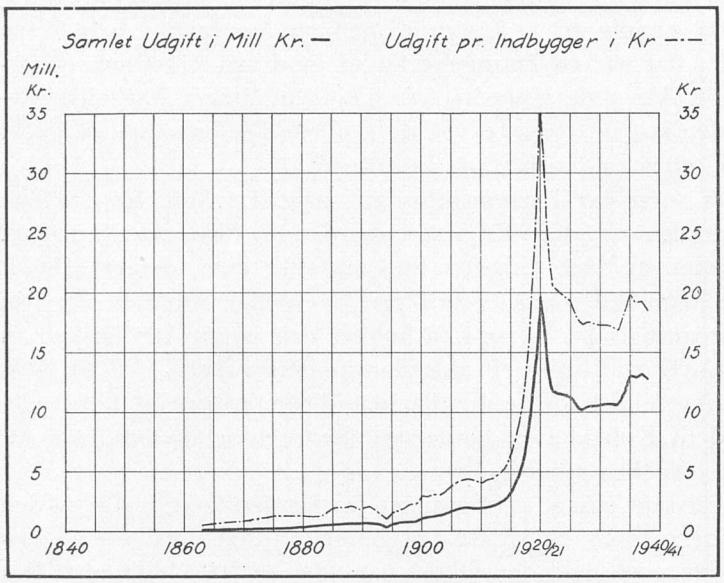

Hospitalsvæsenets Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1863–1938/39.

For at give et Indtryk af, hvorledes Arten af Hospitalsvæsenets Udgifter har ændret sig i Tidens Løb, er udarbejdet nedenstaaende Oversigt, der viser, hvor stor en Andel de fire Hovedudgiftsposter: Lønninger, Forplejning, Medicin samt Beklædning, Vedligeholdelse af Bygninger og Inventar og desuden Andre Udgifter har udgjort af de samlede Bruttoudgifter i hver af de fire karakteristiske Perioder: Hospitalsvæsenets første Aar, ved Aarhundredets Slutning, Aarene før Verdenskrigen og Aarene efter Verdenskrigen samt i de sidste fire Aar. Udgifterne til Forrentning og Afskrivning, der kun findes opgjort for Periodens sidste Aar, er ikke indbefattet i Tallene.

Hospitalsvæsenet	1863–69 gsntl.	1895–99 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Lønninger og Pensioner	25,7	23,9	27,8	40,0	45,3
Forplejning	32,4	28,4	29,2	18,8	14,4
Medicin og Forbindsstoffer	7,2	6,6	6,1	4,5	6,5
Beklædning, Vedligeh. af Bygn. og Inventar	10,1	18,1	12,3	8,3	4,9
Andre Udgifter	24,6	23,0	24,6	28,4	28,9
Ialt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Lønningsudgifterne androg lige op til Verdenskrigens Aar rundt regnet en Fjerdedel af Hospitalsvæsenets Udgifter. Men efter Lønreformen i 1919 steg Lønnings-

udgifterne til at udgøre 40 pCt., og i de sidste Aar har de været oppe paa 45 pCt. af de samlede Udgifter. I denne Forbindelse erindres om Betydningen af 8 Timers Arbejdsdagens successive Indførelse for Sygeplejepersonalet fra 1. Jan. 1934 at regne.

Forplejningsudgifterne udgjorde ca. 30 pCt. i forrige Aarhundrede, men er nu nede paa ca. det halve, derimod har Udgifterne til *Medicin og Forbindsstoffer* ret konstant udgjort 6–7 pCt. Udgifterne til *Beklædning og til Vedligeholdelse af Bygninger og Inventar*, der i Slutningen af forrige Aarhundrede udgjorde ca. 18 pCt., er sunket til ca. 5 pCt., hvilket formentlig dels skyldes de nye Hospitaler, der ikke i samme Omfang som de ældre kræver Vedligeholdelse, dels en ændret Posteringsmaade for Kapitaludgifter og Driftsudgifter.

Vedrørende *Hospitalsvæsenets Indtægter* skal kun bemærkes, at de Beløb, Patienterne selv betaler, i Aarene op til Verdenskrigen gennemgaaende dækkede ca. en Trediedel til en Fjerdedel af samtlige Udgifter. Men da Taksterne er forblevet uforandrede siden 1863, medens Udgifterne er steget, har dette Forhold forskudt sig, saaledes at Patienternes Betaling i de sidste Aar kun dækker ca. 7 pCt. af Udgifterne. Om Statstilskudene og Refusionerne fra Forsørgelsesvæsenet henvises til Tabel XIII, Noterne 4 og 8.

SINDSSYGEVÆSENET

Tabel XIV, S. 474 f., omfatter i Femaarsperioder Tiden siden 1860, da Sct. Hans Hospital overgik fra Forsørgelsesvæsenet til Magistratens 2den Afdeling.

Idet der for de enkelte Udgifts- og Indtægtsposters Vedkommende henvises til Tabellen, der er opbygget efter samme Principper som for Hospitalsvæsenet, og for Nettoudgiften til hosstaaende *Diagram*, skal her kun tilføjes, at da Staten ved *Lov af 7. Maj 1884* overtog Sindssygehospitalerne ved Aarhus, Vordingborg og Viborg, bestemtes det samtidig, at Staten fra 1. April 1884 skulde yde Københavns Kommune en aarlig Godtgørelse lig med den for København efter Byens Folketal svarende Andel af det Beløb, som Staten anvender paa de nævnte Statsanstalter.

Denne Ordning forblev uforandret indtil 1. Oktober 1933, da »Socialreformen« traadte i Kraft, og medførte, som Diagrammet viser, at Kommunen i Aarene fra 1885 til 1914/15 havde et regnskabsmæssigt Overskud af Sindssygevæsenet, hvorved dog

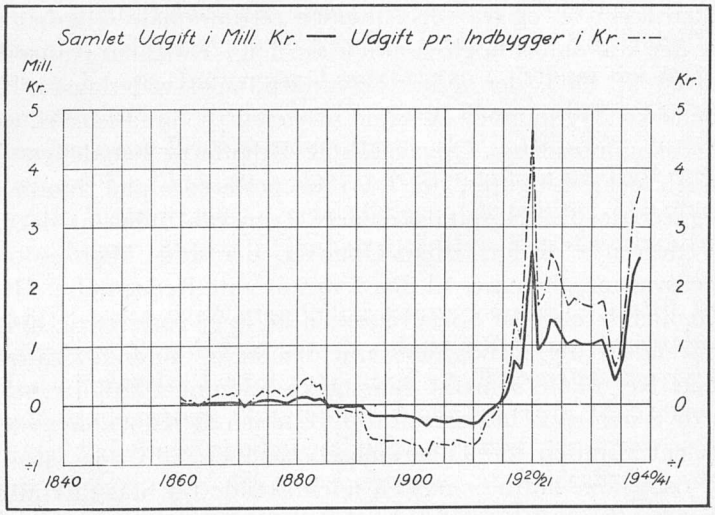

Sindssygevæsenets Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1860–1938/39.

erindres om, at først fra 1920/21 regnes der med Rente af de i Sindssygevæsenet bundne Kapitaler.

Ved *Lov om offentlig Forsorg af 20. Maj 1933* bestemtes det, dels at »Staten drager Omsorg for« de sindssyge, for saa vidt disse skal undergives Anstaltsbehandling, dels at Staten afholder Udgiften for de Personer, der efter Forsorgslovens Regler maa anses for *trængende*.

Disse nye Bestemmelser har affødt en Divergens mellem Københavns Kommune og Statsforvaltningen, idet Kommunen hævder som sit principielle Standpunkt for det første, at Staten skal yde fuld Refusion for alle de »trængende« Sindssygepatienter, og for det andet, at eftersom Staten udenfor København selv driver Sindssygehospitaler, bør den overensstemmende med 1884-Lovens Princip yde Københavns Kommune et Tilskud til Driften af Sindssygevæsenet udover Refusionen for de »trængende« Patienter. Staten har imidlertid — i alt Fald hidtil — alene villet yde denne sidste Refusion. I det sidst forløbne Regnskabsaar 1938/39 var Kommunens Bruttoudgift til Sindssygevæsenet oppe paa 6,3 Mill. Kr., heraf refunderede Staten de 3,2 Mill. Kr., og Patienternes Betaling for Kur og Pleje udgjorde 0,6 Mill. Kr., saaledes at Kommunens Nettoudgift blev ca. 2,5 Mill. Kr. eller 3,62 Kr. pr. Indbygger.

SUNDHEDSVÆSENET

Sammen med Fremstillingen S. 106 f. af de hygiejniske Forhold i København er ogsaa Virksomheden under Stadslægen og Sundhedskommissionen som Led i Københavns Kommunes Administration omtalt.

De *Udgifter*, der er forbundet med denne Administration, og som svarer til dem, der nu opføres paa Budgetbilag 15, Sundhedsvæsenet, men som tidligere har været spredt paa flere »Bilag«, er i Tabel XV, S. 474 f., fulgt tilbage til 1890. For Tiden fra 1841 til 1889, da Kommunen væsentlig kun havde Udgift til Stadsfysikus — efter 1857 Stadslægen — og fra 1860 desuden ret minimale Udgifter til Sundhedskommissionen, er der kun anført nogle summariske Tal i Tabellens Anmærkning. Først efter Epidemiloven af 1888, der indførte tvungen, men vederlagsfri Hospitalsbehandling af epidemiske Sygdomme, og efter at den nye Sundhedsvedtægt havde udbygget Sundhedskommissionens Opgaver, steg Udgifterne betydeligt. Det skal dog bemærkes, at nogle af de Udgifter, der fra 1890 posteredes paa Sundhedsvæsenet, tidligere faktisk figurerede paa Hospitalsvæsenets Regnskab, uden at det er muligt at udskille dem. Vedrørende de forskellige Opgaver, der siden 1890 er blevet henlagt under Sundhedsvæsenet, henvises til den foran nævnte Redegørelse. Her skal kun nævnes, at efter Gennemførelsen af Socialreformen af 1933 posteres de hidtil under Sundhedsvæsenet hørende Hospitalsudgifter samt den hertil hørende Statsrefusion paa Hospitalsvæsenets Regnskab, samt at den stærke Stigning i Udgifterne til Tuberkulosebehandling i de senere Aar hidrører fra Oprettelsen af Københavns Kommunes Diagnosecentral (Centralstation for Tuberkulosebekæmpelsen) i 1935/36.

Indtægterne hidrører næsten udelukkende fra Statstilskud i Henhold til de forskellige Epidemilove, Tuberkuloselove, Lov om Foranstaltninger mod venerisk Smitte m. v.

Sundhedsvæsenets *Nettoudgifter* udgjorde i 1890'erne ca. 115.000 Kr. eller ca. 0,35 Kr. pr. Indbygger og har i de senere Aar udgjort ca. 600.000 Kr. eller ca. 0,90 Kr. pr. Indbygger.

SKOLEVÆSENET

Den Udvikling af det københavnske Skolevæsen, der ligger til Grund for den store Stigning i Kommunens Udgifter til dette Formaal, hvilket fremgaar af hosstaaende *Diagram* og *Tabel XVI*, S. 476 f., er nærmere skildret i Afsnittet om Den københavnske Skole S. 256 f. Hertil skal i det følgende i Tilknytning til Diagrammet og Tabellen føjes en Oversigt over Skolevæsenets Regnskaber i det forløbne Hundredaar.

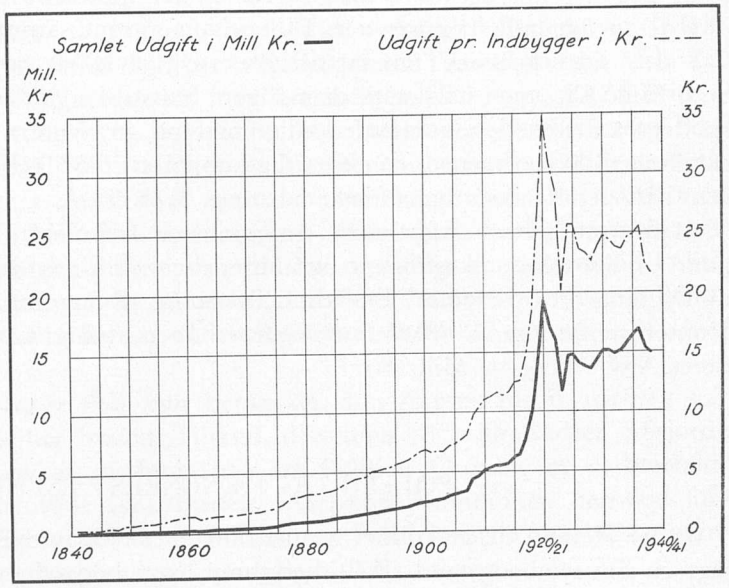

Skolevæsenets Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1841–1938/39.

I Aarene før Skolereformen i 1844 kostede Skolevæsenet Kommunen henved 50.000 Kr. aarlig, men Reformen satte Udgifterne i Vejret. I 1870–74 gsntl. var man kommet op paa en Bruttoudgift af knap 400.000 Kr., hvoraf de 60 pCt. gik til Lønninger. Indtægterne, hvoraf Størstedelen var Skolepengene fra Betalingsskolen, udgjorde ca. 50.000 Kr., saaledes at Nettoudgiften blev 350.000 Kr. eller ca. 1,75 Kr. pr. Indbygger. Lønreformen i 1876 og det stærke Skolebyggeri i Aarene herefter medførte en kraftig Forøgelse af Udgifterne, og ved Slutningen af forrige Aarhundrede var Bruttoudgiften steget til $2^1/_4$ Mill. Kr., medens Indtægten kun var godt 100.000 Kr.; i Aaret 1900 var Nettoudgiften pr. Indbygger knap 7 Kr. Fra 1901 begyndte Indtægterne at være af nogen Betydning, idet der i Henhold til Lov Nr. 47 af 24. Marts 1899 fra 1. Januar 1901 blev ydet Statstilskud til Kommunernes Skolevæsen.

I de sidste »Fredsaar«, 1910/11–14/15, var Nettoudgiften kommet op paa 5,4 Mill. Kr. eller ca. 11,50 Kr. pr. Indbygger. Som bidragende hertil skal, foruden Børnetallets Vækst og den heraf følgende Forøgelse i Skolernes Antal og Personalets Størrelse, erindres om den kommunale Mellemskoles Oprettelse i 1908. Fra 1915/16 bortfaldt Betalingsskolerne, og fra da af har Statstilskudet praktisk talt været den eneste Indtægtspost paa Skolevæsenets Budget, idet det dog bemærkes, at Skoleafgiften, der erlægges for den højere Undervisning i Henhold til 1918-Loven, er henført til Skatter

og Afgifter (jfr. S. 384). Skolereformen i 1918/19 betød iøvrigt en betydelig Forøgelse af Kommunens Skoleudgifter, og samtidig virkede Lønreformen af 1919, saa i Femaaret 1920/21–24/25 kom Bruttoudgiften op paa 21 1/2 Mill. Kr., herfra gik dog Statstilskudet paa 5 1/2 Mill. Kr., nemlig 4,5 Mill. Kr. til det almindelige Skolevæsen og 0,9 Mill. Kr. til den højere Undervisning i Henhold til 1918-Loven, hvortil kom forskellige mindre Tilskud. Femaarets Nettoudgift blev herefter 15,9 Mill. Kr. Udgiften pr. Indbygger kulminerede i 1920/21 med omtrent 35 Kr. pr Indbygger, men faldt dog derefter og var i 1924/25 ca. 25 Kr. pr. Indbygger.

I de to følgende Femaar var Tallene af omtrent samme Størrelse.

I den sidst forløbne Fireaarsperiode 1935/36–38/39 er Bruttoudgiften steget til 23,6 Mill. Kr., men da der til de tidligere Statstilskud siden 1937/38 er kommet Tilskudet fra den fælleskommunale Udligningsfond, jfr. Note 7 til Tabel XVI, var Nettoudgiften til Skolevæsenet gennemsnitlig kun knap 16 Mill. Kr. Udgiften pr. Indbygger har i de senere Aar ligget mellem 22 og 25 Kr.

Af Bruttoudgiften er fortsat de tre Femtedele Lønningsudgifter, medens 13–14 pCt. gaar til Beboelsesomkostninger og almindelige Driftsudgifter, saasom Vedligeholdelse af Bygninger og Inventar, Brændsel, Belysning, Rengøring, Undervisningsapparater, Kontorudgifter m. v. Skolebygningernes Forrentning kræver ca. 1,6 Mill. Kr. og deres Afskrivning 1/2 Mill. Kr.

POLITI- OG FÆNGSELSVÆSENET

Under Hensyn til, at Politiet gennem hele den betragtede Periode har været underlagt en Statsembedsmand, Politidirektøren, og i betydelig Grad har faaet sine Opgaver bestemt af Statsmagten og ikke af de kommunale Myndigheder, og da Politiet heller ikke længere er undergivet Kommunens bevilgende Myndighed, skal man her indskrænke sig til paa Grundlag af Tabel XVII, S. 476 f., at anføre nogle Hovedtræk i Udviklingen.

Under Københavns Politidirektør hørte i 1840 foruden det egentlige Politi ogsaa et *Vægterkorps* paa ialt henimod 200 Mand, der bistod Politiet først og fremmest som Natvægtere, der passede Gadelygterne, men ogsaa som Taarnvægtere, der havde den særlige Opgave at holde Øje med Ildebrande i Byen. Til Dækning af Udgifterne ved Vægtervæsenet opkrævedes en særlig Vægterskat som en Andel af Grundskatten, medens Politiets almindelige Udgifter afholdtes af »den ordinære Fond«. Til Politiets Udgifter er i Tabellen desuden henført Kommunens Bidrag til Straffeanstalterne, der forøvrigt ligeledes dækkedes gennem en særlig Skat, Tugthusskatten, der i 1850 afløstes af 1/3 Ligningsskat, der først bortfaldt i 1904/05.

Ved Omordningen af Københavns Politi ved *Loven af 11. Februar 1863* nedlagdes Vægterkorpset, og Politiet fik den Organisation, der i sine Grundtræk bevaredes, indtil Københavns Politi saavel som Landets øvrige kommunale Politi ved *Loven om Politiets og Arrestvæsenets Ordning af 18. Maj 1937* fra 1. April 1938 henlagdes under Rigspolitichefen.

Fra 1841 til Nyordningen i 1863 laa Nettoudgiften til Politiet og Fængselsvæsenet inklusive Vægterkorpset paa mellem 150.000 og 250.000 Kr. Efter Omorganisationen steg Udgifterne til ca. 350.000 Kr.

I Perioden 1890–94 udgjorde Nettoudgiften ca. 1 Mill. Kr., og i Femaaret før Verdenskrigen i 1914 var Udgifterne kommet op paa omtrent 3 Mill. Kr. For hele denne Periode gælder det, at Lønninger og Pension udgjorde ca. tre Fjerdedele af Udgiftsbeløbet, Udgiften til Ting- og Arresthuse ca. en Tiendedel og Delinkventomkostningerne ogsaa omkring en Tiendedel.

I de sidste tre Aar, 1935/36 til 1937/38, før Politiet overgik til Staten, var Udgifterne steget til 9–10 Mill. Kr., hvori dog ikke er fradraget det Tilskud paa 5,1 Mill. Kr. fra den fælleskommunale Udligningsfond, som Kommunen fik i 1937/38. Af Bruttoudgiften paa 10 Mill. Kr. faldt de ca. 9 Mill. Kr. paa Lønninger, Uniformer og Pensioner og ca. 1 Mill. Kr. paa Politistationer og Arresthuse (herunder Politigaarden).

Naar Politiet ogsaa efter 1. April 1938 optræder paa Kommunens Regnskab med et Udgiftsbeløb paa ca. $2^1/_2$ Mill. Kr., skyldes dette Posteringen af dels Forrentningen og Afskrivningen af Kommunens Pensionsbyrde for de tidligere kommunale Politi-Tjenestemænd, dels Forrentningen og Afskrivningen af de til Staten overdragne Politi-Ejendomme m. v.; se nærmere herom under Redegørelsen for Kommunens Aktiver S. 442.

Vedrørende Posten *Indtægter* skal kun bemærkes, at i Aarene indtil 1918/19 var det mest betydende Beløb her Statens Tilskud, der siden 1871 uforandret udgjorde 82.000 Kr. aarlig. Ved Lov af 30. Juni 1919 om Politiets Ordning m. v. bortfaldt Tilskudet. Siden Retsplejelovens Ikrafttræden oppebærer Kommunen derimod forskellige Mulkter, der tidligere tilfaldt Kriminal- og Politirettens Fattigkasse; dette Beløb udgjorde i de sidste Aar før 1938 400–500.000 Kr. aarlig.

Sammen med Politiets Udgifter er i Tabel XVII ogsaa opført Udgifterne til *Borgervæbningen*, hvortil der forøvrigt ogsaa ligetil 1862 opkrævedes en særlig Skat.

Denne gamle Institution, hvis rent militære Betydning i 1840 næppe var stor, havde forskellige Opgaver at løse sammen med Politiet, og da Borgervæbningen ved *Loven af 28. Maj 1870* ophævedes (sammen med Kongens Livjægerkorps) og blev erstattet af *Københavns Væbning*, fik den i H. t. Loven den Opgave i Tilfælde af betydeligere Ildebrande, større Uroligheder og deslige efter Politidirektørens Begæring at afgive den fornødne Styrke til Hjælp ved Overholdelsen af indre Orden og Sikkerhed i København.

Kommunens Tilskud til Borgervæbningen havde udgjort omkring 25.000 Kr. aarlig. Til Københavns Væbning skulde Tilskudet være 16.000 Kr. Men da der af Borgervæbningens Fond og Livjægerkorpsets Kontingentkasse dannedes en samlet Fond for Væbningen, hvis Rente bl. a. ogsaa kunde anvendes til Væbningens almindelige Udgifter, hvorved Kommunens Tilskud nedsattes, beløb dette sig, som Tabellen viser, gennemgaaende kun til 12–13.000 Kr. Ved Hærloven af 1909 ophævedes Københavns Væbning.

VEJ- OG KLOAKVÆSENET
(Stadsingeniørens Direktorat)

Den mangesidige Virksomhed, der nu er samlet under Stadsingeniørens Direktorat, har i administrativ Henseende i den her betragtede Hundredaarsperiode været splittet paa flere Administrationsgrene[1]), og en fuldstændig ensartet Sammenstilling af Tallene lader sig derfor næppe foretage. De i Tabel XVIII, S. 478 f., anførte Tal maa derfor gives med noget Forbehold med Hensyn til Ensartethed.

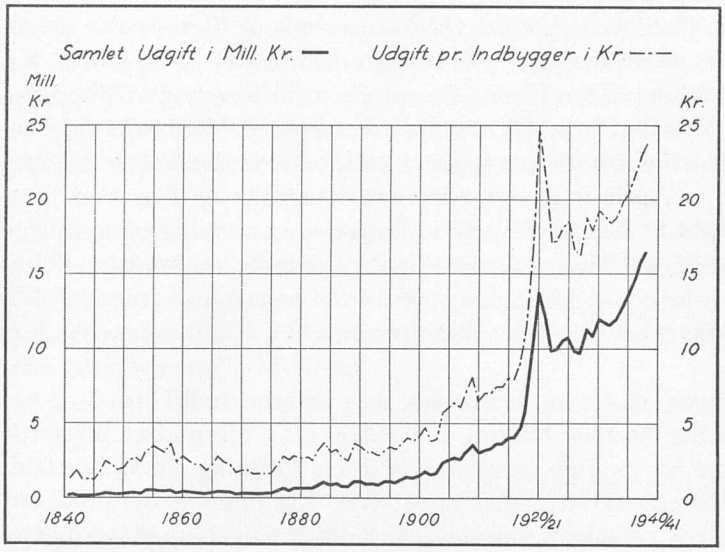

Vej- og Kloakvæsenets Udgifter samt Udgiften pr. Indbygger 1841–1938/39.

Som tidligere anført falder en Redegørelse for administrative Forhold udenfor Fremstillingen her. Kun skal som Baggrund for Tallene fremhæves, at indtil 1844 hørte Vejvæsenet og Brolægningsvæsenet under Magistraten, fra 1844 til 1857 var begge »Væsener« underlagt »Commissionen for Kjøbenhavns Brolægnings- og Vejvæsen«, denne ophævedes ved Kommunalloven af 1857, og Brolægnings- og Vejinspektoratet blev henlagt under Magistratens 4de Afdeling. I 1857 oprettedes endvidere et Embede som *Stadsingeniør*, nærmest med raadgivende Funktioner i tekniske Spørgsmaal.

I 1897 oprettedes *Direktoratet for Vej- og Kloakanlægene*, og i 1925 forenedes dette Direktorat med Stadsingeniørembedet til *Stadsingeniørens Direktorat*, idet dog alle Sager vedrørende Ingeniørarbejder ved kommunale Institutioner og Bygninger overførtes fra det hidtidige Stadsingeniørembede til Stadsarkitektens Direktorat.

Som det fremgaar af den som *Anmærkning til Tabel XVIII* anførte Oversigt for *Perioden 1841–61*, omfattede Virksomheden under Vej- og Kloakvæsenet dengang Brolægningsvæsenet, der beskæftigede sig med Gadearbejder indenfor Byportene, Vejvæsenet, der havde Arbejder paa Stadens Grund udenfor Portene, samt Dagrenovations- og Kloakarbejder. I Oversigten er endvidere den offentlige Gadebelysning, der, indtil Gasværkerne aabnedes i 1857, skete ved Tranlamper, som passedes af Vægterkorpset, medtaget i Overensstemmelse med Ordningen siden 1904/05.

[1]) Jfr. nærmere Harald C. Borregaard: Stadsingeniørens Direktorat, København 1931, samt Københavns Kommunalkalender.

Tyveaarsperioden 1841 til 1861 betød rundt regnet en Forøgelse i Udgifterne fra ca. 200.000 Kr. til godt 400.000 Kr., af hvilket sidste Beløb der gik 86.000 Kr. til Gadebelysningen og 203.000 Kr. til Vej- og Brolægningsvæsenet.

Den Udvikling af Byens Vej- og Kloakvæsen, Renholdelse m. v., der betinger den stærke Stigning af Udgifterne, der for *Aarene siden 1862* fremgaar af *Tabel XVIII*, er fremstillet andetsteds i nærværende Værk, og her skal der derfor kun gøres nogle Bemærkninger af mere regnskabsmæssig Art.

Ved Betragtning af Tallene maa det først og fremmest bemærkes, at der siden 1920/21 er sket en betydningsfuld Ændring med Hensyn til Posteringen af Udgifterne til nye Gade- og Vejanlæg, Kloakanlæg samt til Omlægning af ældre Gader og Veje.

Som anført i Statusafsnittet, S. 439 f., betragtes Kommunens Gader og Veje ikke som egentlige regnskabsmæssige Aktiver, og Udgifter af ovennævnte Art afholdtes tidligere næsten udelukkende under de to Poster: Vedligeholdelse og Omlægning af offentlige Gader m. v., altsaa som aarlige Driftsudgifter. I de sidste 15–20 Aar er man imidlertid i stigende Grad gaaet over til at postere de efterhaanden meget betydelige Udgifter til Anlæggelse og Omlægning af Gader, Broer, Kloaker m. v. paa Kapitalbudgettet under den Aktivpost, der indtil 1939/40 betegnedes: Diverse Anlæg, der tjener kommunale Formaal. Denne Aktivpost afskrives siden 1924 med 5 pCt. aarlig, det vil altsaa sige, at alle de betydeligere Gade-, Bro- og Kloakudgifter nu fordeles over en Tyveaarsperiode.

Disse Ændringer i Regnskabsformen har medført, at medens Udgifterne under Tabellens Poster: Vedligeholdelse og Omlægning af Gader, Veje m. v. samt Kloakudgifterne viser Nedgang siden 1920/21, saa er Afskrivningsbeløbet steget til den betydelige Sum af 2,7 Mill. Kr. gennemsnitlig aarlig i den sidst anførte Periode 1935/36–38/39, heri er dog ogsaa indbefattet Afskrivning af Bygninger og Maskiner under Stadsingeniørens Direktorat.

Vedrørende Udgifterne til den offentlige Belysning bemærkes, at disse indtil 1904/05 afholdtes af Belysningsvæsenet, hvor de ikke findes særligt opgjorte. Fra 1904/05 posteredes Udgiften paa Vej- og Kloakvæsenets Regnskab, og er siden da steget fra godt 700.000 Kr. til ca. 2 Mill. Kr.

Indtægterne under Stadsingeniørens Direktorat er væsentlig Honorarer m. v. for Projektering og Udførelse af Gade- og Vejarbejder m. v. for andre kommunale Institutioner og for private samt for Tilsyn med forskellige Anlæg.

Den samlede aarlige *Nettoudgift* til Vej- og Kloakvæsenet samt Udgiften pr. Indbygger kan paa foranstaaende *Diagram* følges fra 1841 til 1938/39. Men det ovenfor anførte turde formentlig have gjort det klart, at Tallene kun er Udtryk for den faktiske Udgift, som Kommunens Driftsregnskab er blevet belastet med, men ikke direkte fortæller om de Millionbeløb, som Kommunen i vore Dage ofrer paa sit Gade- og Vejnet, sine Bro- og Kloakanlæg m. v., og som posteres paa Kapitalregnskabet.

VANDFORSYNINGEN

Siden 1812, da de gamle private Vandkompagnier ophævedes, og Vandforsyningen blev henlagt under Kommissionen for Vandvæsenet, kan Københavns Vandforsyning betragtes som en kommunal Opgave, selv om Vandforsyningen først efter Forfatningsloven af 1857 henlagdes direkte under Kommunalbestyrelsen.

De Mangler, der knyttede sig til det primitive Vandledningssystem fra Søerne uden for Staden ad Trærenderne til Byens Ejendomme, er skildret S. 133 f. Kommunens Planer om Anlæggelse af et egentligt Vandværk realiseredes i Midten af 1850'erne, samtidig med Gasværkets Anlæggelse, og i 1859 toges det nye Vandværk i Brug.

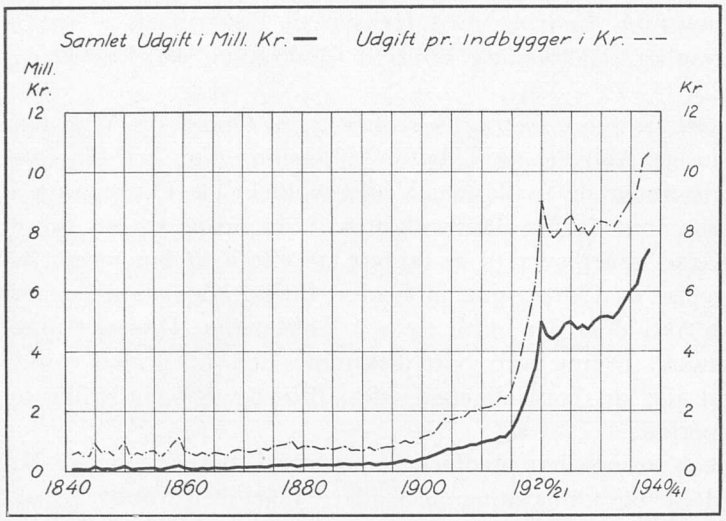

Vandforsyningens Udgifter og Udgiften pr. Indbygger 1841–1938/39.

I Tabel XIX, S. 480, er, almindeligvis indenfor Femaarsperioder, anført de gennemsnitlige aarlige Udgifter ved Vandindvinding, Oppumpning og Fordeling siden 1841; hertil kommer Udgifter til Afskrivning siden 1904/05 og Forrentning siden 1920/21.

I ovenstaaende *Diagram* kan de samlede Udgifter samt Udgiften pr. Indbygger følges fra Aar til Aar.

Udgifterne under det gamle System inden 1859 laa mellem ca. 65.000 og ca. 100.000 Kr. aarlig. I Udgifterne for Aarene før 1859 er der dog inkluderet Beløb, der vedrører de nye Anlæg. I Midten af 1880'erne passeredes de 200.000 Kr. aarlig, og ved Aarhundredskiftet er man oppe paa 400.000 Kr., eller ca. 1 Kr. pr. Indbygger, dog uden Forrentning og Afskrivning af Anlægene.

Fra 1860 til 1900 steg Vandforbruget pr. Døgn pr. Indbygger fra 44 Liter til 87 Liter. Den fortsatte Stigning i Vandforbruget — i 1920/21 var man oppe paa 116 Liter pr. Døgn pr. Indbygger, og i 1938/39 var Tallet 195 — har medført en meget betydelig Udbygning af Københavns Vandforsyning, hvorom der er givet nogle Tal i Statusoversigten S. 420 f. De stigende Omkostninger ved at tage fjernere Kildepladser i Brug har sat Driftsudgifterne betydeligt i Vejret, saaledes at disse, der i Aarene før Verdenskrigen 1914–18 havde været ca. 1 Mill. Kr. eller omtrent $2^1/_2$ Kr. pr. Indbygger, i 1938/39 var oppe paa omtrent 7,4 Mill. Kr. eller over $10^1/_2$ Kr. pr. Indbygger — altsaa ca. ti Gange mere end ved Aarhundredskiftet. Af Udgifterne i

det sidstnævnte Aar gik de 2,5 Mill. Kr. til Forrentning og 1,4 Mill. Kr. til Afskrivning.

Betalingen for Vandforbruget er gennem hele den betragtede Periode sket gennem den særlige Vandskat og de specielle Afgifter af Vand til Næringsbrug m. v. Om disse Afgifter henvises til Redegørelsen for Kommunens Skatter og Afgifter.

BRANDVÆSENET

Om Københavns Brandvæsens Historie er i 1931 udgivet et omfattende Værk[1]), og Brandvæsenets Beretning for 1936–37 indeholder en historisk Oversigt over Tiden 1687–1937. Her skal man derfor indskrænke sig til, som Baggrund for den i Tabel XX, S. 480 f., givne Oversigt over Brandvæsenets Regnskab i Tiden 1. Aug. 1870 til 31. Marts 1939, at opridse nogle enkelte Hovedpunkter i Brandvæsenets Udvikling.

Indtil 1. Aug. 1870, da Loven af 15. Maj 1868 om Brandvæsenet i København traadte i Kraft, var Brandvæsenet en Statsinstitution, men ved denne Lov blev det henlagt under Københavns Kommunalbestyrelse.

Vedrørende Brandvæsenets Økonomi blev der truffet den Ordning, at der af samtlige Bygninger paa Stadens Grund (undtagen Nyholm, der havde sin egen Brandordning) skulde opkræves en aarlig Afgift i Forhold til Brandforsikringssummen. Disse Afgifter posteredes imidlertid ikke paa Brandvæsenets Regnskab, men under Skatter og Afgifter og er omtalt foran under Ejendomsskatterne.

Brandvæsenets Opgaver har gennem hele Perioden været dobbelte, nemlig dels Bestridelsen af den egentlige Slukningstjeneste, dels de brandpolitimæssige Opgaver, der gaar ud paa Haandhævelse af de til de forskellige Tider gældende Bestemmelser til Forebyggelse af Ildebrand.

Siden 1898 har Brandvæsenet varetaget Transporten af tilskadekomne og pludselig syge, siden 1919 ved egne Ambulancer. I de seneste Aar er endelig paalagt Brandvæsenet en Række Opgaver vedrørende Beskyttelsen af Civilbefolkningen mod Følgerne af Luftangreb.

I de første Aar under Kommunen kostede Brandvæsenet godt 100.000 Kr. aarlig. Efter den Nyorganisation, der blev en Følge af Erfaringerne under Christiansborgs Slots Brand i 1884, steg Udgifterne, og ved Aarhundredskiftet udgjorde de ca. 350.000 Kr. aarlig eller ca. 1 Kr. pr. Indbygger.

Indeværende Aarhundrede har bragt en fortsat Modernisering af det københavnske Brandvæsens Materiel og Teknik. I 1929 var den i 1913 paabegyndte Automobilisering helt gennemført, og af nye Led indenfor Brandtekniken skal nævnes Skumtenderne, Radiotjenesten og Røgdykkertjenesten.

Før Krigen i 1914 var Udgifterne kommet op paa 800.000 Kr. I alle Aarene siden 1920/21 har Brandvæsenet kostet mellem ca. $2^1/_2$ og 3 Mill. Kr. aarlig eller mellem 4 og 5 Kr. pr. Indbygger.

Vedrørende Udgifternes Fordeling paa de enkelte Poster henvises til Tabellen, kun

[1]) Københavns Brandvæsens Historie ved Arthur G. Hassø, udgivet af Kjøbenhavns Brandforsikring 1931.

skal bemærkes, at i alle Femaarene siden 1890, hvor Lønningsudgiften har været særlig udskilt, har denne udgjort ca. 70 pCt. af det samlede Udgiftsbeløb.

KOMMUNEBIBLIOTEKERNE

I det i Anledning af Københavns Kommunebibliotekers 50 Aars Bestaaen i 1935 udsendte Jubilæumsskrift[1]) er der gjort udførlig Rede for Bibliotekernes Historie. I Tilslutning til Tabel XXII, S. 482, der viser, hvor stor Kommunens Nettoudgift samt Statstilskudet har været, skal derfor kun nogle enkelte Hovedtræk anføres.

I Aarene fra Bibliotekernes Oprettelse i 1885 til deres Reorganisation i 1913 havde de nærmest Karakteren af Lejebiblioteker med offentligt Tilskud. Ved Oprettelsen ydede Kommunen et særligt Tilskud og derefter et fast aarligt Tilskud, der indtil 1897 androg 16.000 Kr., men derefter forhøjedes flere Gange, indtil Bibliotekerne fra 1. April 1913 omorganiseredes til egentlige Kommunebiblioteker, der var frit tilgængelige for hele Byens Befolkning. Der oprettedes et Hovedbibliotek, ansattes faguddannet Personale, og i de følgende Aar aabnedes et Antal Kredsbiblioteker og Udlaansfilialer, samtidig med at Bogbestanden voksede meget betydeligt. I Aarene 1920/21–24/25 var Kommunens gennemsnitlige aarlige Udgift over $^1/_2$ Mill. Kr., og i de sidste Aar har man passeret $^3/_4$ Mill. Kr.

De anførte Beløb er som sagt Nettobeløb, altsaa efter Fradrag af Indtægter. I det sidste Regnskabsaar 1938/39 udgjorde Bruttoudgiften 1,0 Mill. Kr., heraf gik 0,5 Mill. Kr. til Lønninger og Pensioner, 0,3 Mill. Kr. til Bogkøb og Indbinding og 0,2 Mill. Kr. til Husleje, Rengøring, Varme m. v. Indtægten udgjorde 222.000 Kr., heraf stammede de 68.000 Kr. fra Overdagspenge, Katalogsalg m. v., medens 150.000 Kr. var Statstilskud. Dette Tilskud ydedes første Gang i 1920/21 i H. t. Loven af 5. Marts 1920 om statsunderstøttede Biblioteker, en Lov der dog ikke var af samme Betydning for København som for det øvrige Land. Efter Lovens Revision i 1931, jfr. nugældende Lov af 7. April 1936, ydes Tilskudet til København efter samme Regler som for andre Kommuner, saaledes at det udgør en vis Procentdel af Kommunens Nettoudgift i det sidst afsluttede Regnskabsaar.

NØDTØRFTSANSTALTER OG BADEANSTALTER

Det sidste Bilag paa Kommunens Driftsregnskab vedrører Driften af de offentlige Nødtørftsanstalter og af Varmtvands- og Søbadeanstalterne.

I Afsnittet om hygiejniske Forhold er de offentlige Nødtørftsanstalter omtalt, ligesom der er gjort Rede for Byens Badeforhold. Her skal man derfor indskrænke sig til at henvise til Tallene i Tabel XXI, S. 481, hvor de gennemsnitlige aarlige Udgifts- og Indtægtsbeløb er anført for hver af de tre Grupper af Anstalter fra de Aar, da de begyndte som kommunale Virksomheder.

[1]) J. Aarsbo: Bibliotekerne og Samfundet, København 1935.

IV. KOMMUNENS STATUS

I sin Bog »*København 1840–1857*« indleder *Dr. Villads Christensen* Afsnittet om »*Kommunens Pengevæsen*« med Ordene: »Der var én god Ting ved Kommunalbestyrelsen i 1840: den kostede ikke ret meget. Skatterne var smaa, og Byen havde ingen Gæld, — tværtimod, en god Formue og Penge paa Rente«(!). Denne efter Forfatterens Mening gode Ting varede dog ikke saa mange Aar. Da han kommer til Midten af 1850'erne, skriver han: »Men da var Kommunen allerede langt inde paa de nye Baner, hvor der ikke var Tale om Opsamling af Formue, men om Stiftelse af Gæld —«, og ved Omtalen af nogle mindre Laan i 1851 og 1853 føjer han ligesom med et Hjertesuk til: »— — — det moderne Finansstyre var begyndt.«

Ud fra det Synspunkt, ovennævnte Forfatter anlægger, vilde det utvivlsomt virke temmelig chokerende at gøre sig klart, at Kommunens Gæld (d. v. s. Laan, Prioritetsgæld m. v.) i de hundrede Aar fra 1840 til 1940 er vokset fra godt 1 Mill. Kr. til ca. 675 Mill. Kr. Men i Virkeligheden siger disse to sidste Tal ikke ret meget i sig selv. Det er først en nærmere Betragtning af de enkelte Aktiv- og Passivposter, der kan fortælle os noget om Kommunens økonomiske Udvikling i Hundredaaret. Naar Aktiverne i denne Periode er steget fra ca. 7 Mill. Kr. i 1841 til 785 Mill. Kr. i 1940, er dette af mere end ren bogholderimæssig Interesse. Det er i Virkeligheden et Udtryk for en fuldstændig Forandring af Kommunens økonomiske Struktur i de hundrede Aar. En Gennemgang af de enkelte Aktiv- og Passivposter giver derfor et koncentreret Billede af de kommunale Opgavers Udvikling — er paa sin Vis faktisk »Kommunens økonomiske Historie i en Nøddeskal«.

Imidlertid støder man ved Studiet af de officielle Statusopgørelser paa den Vanskelighed, at de Principper, hvorefter Opgørelserne er foretaget, har skiftet i Løbet af Perioden. Inden der gives en Fremstilling af Udviklingen for de enkelte Grupper paa Status, maa der derfor gøres Rede for de vigtigste af de Ændringer i Vurderingsprincipper og Regnskabsformer, der er foregaaet, og det vil heraf ogsaa fremgaa, hvilke Aar der vil være bedst egnede til Sammenligning.

PRINCIPPERNE FOR OPGØRELSEN AF KOMMUNENS STATUS

Det er forstaaeligt, at de gængse Synspunkter fra Forretningsverdenen ofte overføres paa Københavns Kommunes Økonomi. Paa mange Maader er Kommunen at betragte

som en Forretning, der sælger visse Goder til Borgerne og derfor modtager Betaling i Form af Takster og Afgifter. Men det er kun til Dels, at dette Synspunkt lader sig opretholde paa Kommunens Virksomhed og dermed Kommunens Regnskab.

Ved at hæfte sig for stærkt ved det forretningsmæssige overses let det, der i Virkeligheden er det væsentlige og centrale i den kommunale Virksomhed, nemlig at Kommunen er en *Samfundsorganisation*, der forvalter visse omfattende Samfundsopgaver og skaffer Midlerne hertil gennem en tvangsmæssig Udskrivning af Bidrag — *Skatter* — fra Kommunens Borgere.

Set ud fra et rent forretningsmæssigt Synspunkt, der ved Betragtning af en Virksomheds Status lægger afgørende Vægt paa Aktivernes Realisationsværdi, er det egentlig kun Kommunens Beholdninger af Værdipapirer, dens Bank- og Kassebeholdning og Varelagre, Kommunens Driftsvirksomheder, Husejendomme og ubebyggede Grunde (for saa vidt de ikke er reserveret de egentlige kommunale Formaal), der har en effektiv Værdi i Handel og Vandel. Derimod er Aktiver som Skolebygninger, Hospitaler, Administrationsbygninger, Forsørgelsesvæsenets Ejendomme o. s. v. ikke i samme Forstand realisable Aktiver. Disse Aktiver er Kommunen ifølge hele sin foran nævnte Karakter som samfundsmæssig Forvaltningsorganisation forpligtet til at have, og nogen effektiv Værdi i Handel og Vandel kan der derfor ikke være Tale om paa samme Maade som for de Aktiver, der udnyttes »forretningsmæssigt«.

Som det ogsaa tidligere er blevet hævdet under Diskussioner om Kommunens finansielle Forhold, er det »Aktiv«, der svarer til de samfundsmæssige Forpligtelser, der paahviler Kommunen (Forsørgelsesvæsenet, Skolevæsenet, Hospitalsvæsenet o. s. v.), slet ikke de dertil hørende Bygninger m. v., men derimod *Kommunens Beskatningsret*, og dette Aktivs »Værdi« er atter bestemt dels af Borgernes Skatteevne, altsaa først og fremmest deres Indkomster, og dels af de Regler om Beskatningsrettens Omfang, herunder Beskatningsskalaen, der indeholdes i de af Statsmagten givne Skattelove.

Det, der imidlertid har praktisk Betydning for Kommunens Finansledelse, og det, som maa være Hovedformaalene med Kommunens Status, er for det første at vise, *hvorledes de til Raadighed for Kommunen stillede Laanemidler m. v. er anbragt i Kommunens Ejendomme, Anlæg og øvrige Aktiver*, og *dernæst* at *danne det regnskabsmæssigt rigtige Grundlag for Beregningen af Afskrivninger samt af, hvor meget de forskellige kommunale Anlæg koster Kommunen i Renter*. Om de Regler, der har været gældende for Beregningen og Konteringen af de to Driftsudgifter, Afskrivning og Forrentning, er der gjort nærmere Rede i Afsnittene I og III. Her skal blot fremhæves, at ved en Vurdering af, om der ligger reelle Værdier bag Tallene paa Kommunens Status, er det af afgørende Betydning, at de til enhver Tid foretagne Afskrivninger dækker det Slid og andet Værditab, som Anlægene har undergaaet. Under Forudsætning af rigtige Afskrivningsprocenter skal Summen af de afskrevne Beløb, naar Anlægene er udslidt, være lig med Anlægenes oprindelige Værdi.

Endvidere vil det forstaas, at Begrebet Kommunens *Formue*, der er Differencen mellem Aktivernes samlede Sum og Kommunens Gæld, faktisk bliver en bogholderimæssig Balancepost, hvis Størrelse og Værdi i høj Grad er betinget af de Principper, hvorefter saavel Aktiverne som Passiverne er opgjort.

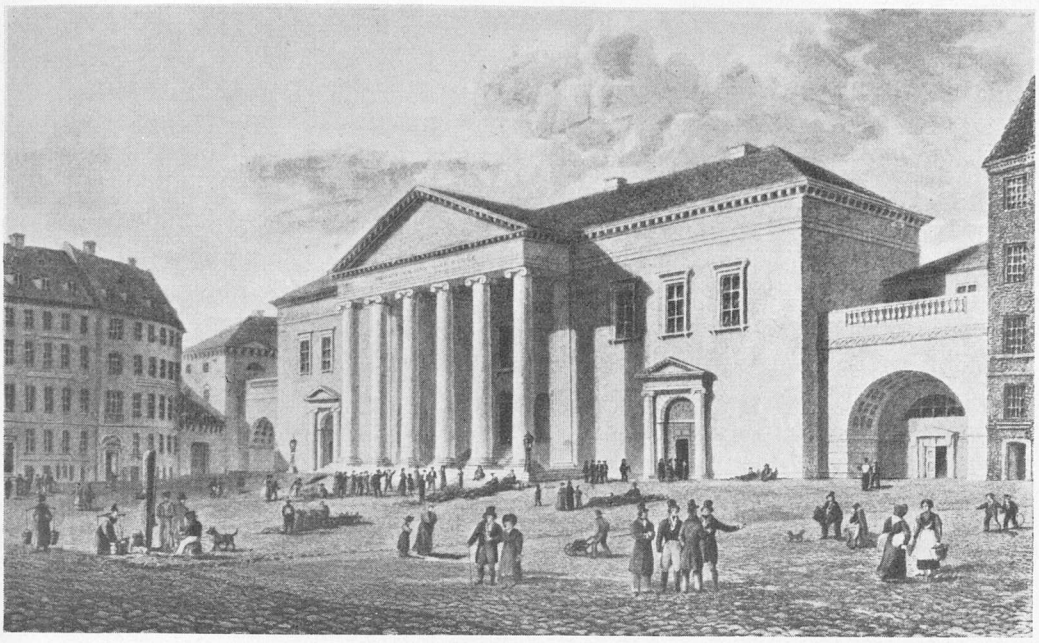

Københavns Raad- og Domhus i 1830'erne.

Efter disse almindelige Betragtninger skal man gaa over til at gøre Rede for *de Hovedregler, hvorefter Kommunen har opgjort sin Status i de sidste hundrede Aar.*

Den første egentlige Status, der foreligger i dette Tidsrum, findes i Stadens Regnskab for *1841*. Noget nærmere om de Principper, hvorefter denne Status var udarbejdet, vides ikke udover, at den for de faste Ejendommes Vedkommende støttede sig til en Værdiansættelse, som fandt Sted samme Aar.

I de følgende Aar videreførtes denne Statusopgørelse, men det fremgaar af den nedenfor nævnte Komitébetænkning af 1864, at de paa de aarlige Statusoversigter anførte Beløb i mindre og mindre Grad kom til at dække de faktiske Forhold.

Manglerne ved selve Værdiansættelserne paa Status i Forbindelse med den ganske uoverskuelige Form, selve Opstillingen efterhaanden havde faaet, opdelt som den var i et stort Antal »Brancher« og »Fonds«, medførte, at der i 1863 — altsaa efter at »Skuffesystemet« i Kommunens Driftsregnskab som Følge af Loven af 1861 var blevet afskaffet, jfr. S. 303 — nedsattes en kombineret Komité, d. v. s. et Fællesudvalg, med den Opgave at foretage en Værdiansættelse af Kommunens Ejendomme og Besiddelser og at fremkomme med Forslag til en ændret Affattelse af Kommunens Status[1]). I 1864 forelaa Komiteens Betænkning[2]), der dels som før nævnt indeholder en Kritik af den hidtil anvendte Fremgangsmaade, dels Forslag til en ændret Affattelse og Værdiansættelse af Kommunens Status, herunder at Forsørgelsesvæsenets Status, der hidtil havde været holdt for sig, inddroges i Kommunens almindelige Status.

[1]) Jfr. B.F. 1862–63, S. 215 f.

[2]) Jfr. B.F. 1864–65, S. 86 f. samt den særskilt trykte Komitébetænkning.

Det vedtagne Forslag, der fik Virkning fra Status pr. *31. December 1862*, og som er den første rationelle Opstilling af Kommunens Aktiver og Passiver, inddelte Kommunens faste Ejendomme, herunder Inventar, Grunde, Skove m. m., i to Hovedgrupper: 1) Ejendomme, som anvendtes af Kommunen selv i kommunale Øjemed, og 2) Ejendomme, som gav Kommunen direkte Indtægter. Ved Værdiansættelsen for den første Gruppe, der omfattede Administrationsbygninger, Skoler, Hospitaler, Forsørgelsesvæsenets Ejendomme, Vandværket m. v., lagde Komiteen Ejendommenes Anlægsomkostninger til Grund, men tog dog desuden et væsentligt Hensyn dels til den Besparelse i Udgifter, som Kommunen eller dens Indbyggere havde af Besiddelsen, dette gjaldt f. Eks. for Skolebygninger, der kunde erstattes af lejede Lokaler, dels til den Værdiforringelse, som en Ejendoms Indretning til særligt kommunalt Brug medførte; dette gjaldt f. Eks. for Hospitalerne.

For den anden Hovedgruppe af Ejendomme — de, der gav Kommunen direkte Indtægt — støttede Værdiansættelsen sig til et Skøn baseret paa Bekostningen ved Erhvervelsen, Anvendelsen, Assurancen m. v.

For de andre Aktiver: Beholdningen af Værdipapirer, Varebeholdninger og Driftskapitaler, Restancer m. v., samt Passiverne, var Følgerne af Komiteens Forslag ikke væsentlige.

Det blev i 1864 vedtaget, at der hvert femtende Aar skulde foretages en Revision af Værdiansættelserne paa Status. Men først i 1882 blev der paa Grundlag af Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 5: »Beskrivelse af Kjøbenhavns Kommunes Ejendomme« af et af Magistraten og Borgerrepræsentationen nedsat Fællesudvalg foretaget en ny Vurdering af Kommunens faste Ejendomme og Besiddelser.

Om Principperne for denne Vurdering, der første Gang prægede Status pr. *31. December 1882*, udtales det i Fællesudvalgets Betænkning[1]), at Opgørelsen ikke er foretaget med en Afhændelse af Kommunens Ejendomme for Øje, men at man kun har villet tilvejebringe et Grundlag for en paalidelig Opgørelse af Status, der ikke maatte indeholde fiktive eller for højt anslaaede Værdier. Specielt bemærkes, at ved de fleste af Kommunens realisable Grunde i de udenbys Kvarterer har Udvalget som Regel ikke anset det for rigtigt at fastsætte Værdien efter Hensynet til selv nærliggende Realisationsmuligheder, men har væsentlig kun taget Hensyn til den Indtægt, som de paagældende Grundstykker giver ved en midlertidig, ofte kun lidet rentabel Benyttelse til Dyrkning, Oplagsplads o. l.

Vedrørende Vurderingen i 1882 skal iøvrigt nævnes, at Kommunalbestyrelsen besluttede, at Værdien af alle de Ejendomme, der som Skoler, Hospitaler, Alderdomshjem o. s. v. tjente til Fyldestgørelse af kommunale Formaal, skulde opføres »indenfor Linien« i Status, d. v. s. de skulde ikke medregnes i det samlede Aktivbeløb. Denne Ændring motiveredes med, at disse Ejendomme ikke kunde være Genstand for Realisation og derfor ikke kunde opføres som en egentlig Aktivpost, der tilsvarede en modstaaende Passivpost; Kommunen kunde med andre Ord ikke betale sin Gæld med disse Ejendomme, der var bestemt til kommunale Formaal. Da denne Opstillingsmaade ikke er rationel udfra et kommunaløkonomisk Synspunkt, og da den atter blev forladt ved

[1]) B. F. 1883–84, S. 132f.

Omvurderingen i 1905, er Værdien af disse Ejendomme i alle de i det følgende betragtede Aar medregnet i det samlede Aktivbeløb.

Den næste Vurdering fandt Sted pr. *31. Marts 1904* og foretoges i 1905 af et Fællesudvalg paa Grundlag af Statistisk Kontors Tabelværk Nr. 14 om Beskrivelse af Københavns Kommunes Ejendomme.

Om Statusopgørelserne indtil 1905 udtalte Borgmester Jensen under Behandlingen af Vurderingsspørgsmaalet i Borgerrepræsentationen i 1905[1]), at hidtil havde man ved Opgørelsen af Kommunens Status fulgt det ejendommelige Princip, at man overhovedet aldrig afskrev noget. Selv om en Bygning helt eller delvis nedreves eller erstattedes med en ny, vedblev man at opføre den gamle Værdi og førte den nye ved Siden af.

Vurderingen i 1905 var en virkelig rationel Gennemgang af Kommunens Status og blev paa forskellig Maade af stor Betydning for Kommunens Regnskab, først og fremmest derved, at man da for første Gang akcepterede Princippet om en systematisk Afskrivning, selv om Systemet først gennemførtes helt i 1910 og endda først blev helt effektivt et Par Aar senere. Hovedpunkterne i Statusvurderingen pr. 31. Marts 1904 var følgende:

Kommunens Ejendomme deltes i 4 Hovedgrupper:

I. *Ejendomme, der tjener til Fyldestgørelse af kommunale Øjemed*, d. v. s. Administrationsbygninger, Skoler, Hospitaler, Vandværker og Vej- og Kloakanlægenes Ejendomme, alt med tilhørende Inventar, Maskiner m. v.

For disse Ejendomme ansattes Grundene til den Værdi, de maatte antages at have haft paa det Tidspunkt, da Ejendommene blev taget i Brug til den Anvendelse, de havde i 1904. For Bygningernes, Maskinernes og Inventarets Vedkommende afskrev man med $1^1/_2$ pCt. aarlig, dog ikke længere tilbage end til Omvurderingen pr. 31. December 1882, altsaa højst med $31^1/_2$ pCt.

Det anføres i Indstillingen fra Fællesudvalget, at naar disse Ejendommes Grunde ikke blev ansat til deres faktiske Værdi i 1904, skyldes det, at de med deres daværende Anvendelse ikke havde nogen Realisationsmulighed. Først ved en Realisation kom Værdistigningen frem og kunde da opføres i Status.

II. *Ejendomme, der har almindelig økonomisk Betydning*, d. v. s. Kommunens Grundarealer, faste Ejendomme, der benyttes til Udlejning, Bidstrup Gods og Skove, Kvægtorvet og de offentlige Slagtehuse m. m.

Disse Ejendomme ansattes efter, hvad de kunde antages at være værd i Handel og Vandel.

III. *Andre Ejendomme* (bl. a. Thorvaldsens Museum) ansattes ligesom Gruppe I.

IV. *Belysningsanlægene.*

Gas- og Elektricitetsværkerne blev vurderet under Hensyn til, at de foruden at skulle forrente den Kapital, der var anbragt i dem, tillige skulde give et Overskud til Kom-

[1]) B. F. 1905–06, S. 658.

munens Kasse. Man gik derfor den Vej at multiplicere Gennemsnittet af Nettooverskudet for Femaaret 1899–1903 med 12,5.

Efter Fællesudvalgets Indstilling vedtog Kommunalbestyrelsen i 1905 endvidere at ændre Beslutningen fra 1883 og atter føre Værdien af alle de Ejendomme, der tjener til Fyldestgørelse af kommunale Øjemed, »udenfor Linien« i Status, saaledes at disse Beløb altsaa atter skulde medregnes i Status. Begrundelsen for dette Skridt var, at den tidligere Posteringsmaade medførte en stadig Nedgang i Status, hvilket gav et urigtigt Billede af Kommunens Udvikling.

Men hvad der nok saa meget gjorde denne Ændring paakrævet og forsvarlig var, at Kommunalbestyrelsen ved Vedtagelsen af Budgettet for 1905/06 havde anlagt en *Afskrivningskonto*, beregnet til at udligne den Forringelse af Bygninger m. v., der fremkom ved Slid og Ælde. De vedtagne Afskrivninger gik imidlertid ikke til Bunds. Først i 1910 vedtoges paa Grundlag af et Fællesudvalgs Indstilling nye, mere rationelle Afskrivningsregler, jfr. S. 312 f., og samtidig bemyndigedes samme Fællesudvalg til at lade foretage en Omvurdering af Kommunens Ejendomme. Denne Vurdering blev først udskudt af Hensyn til Omordningen af Banegaardsforholdene, men denne trak ud, og da Krigen kom med Omvæltning af alle Værdiforhold, blev Omvurderingen atter udskudt.

Først efter Krigen var der Mulighed for at tage Spørgsmaalet om Status op til rationel Undersøgelse. Begyndelsen gjordes ved, at det i 1920 overdroges til Bankdirektør Hassing-Jørgensen og Direktøren for Stadens Hovedbogholderi og Revision, J. Schaarup, at udarbejde Forslag til ny Værdiansættelse af Kommunens Aktiver og til nye Afskrivningsregler. Efter at de to Herrer havde afgivet Betænkning, nedsattes der i November 1921 en Kommission til Overvejelse af et Forslag vedrørende Københavns Kommunes Ejendomsværdier, Afskrivninger m. v., i det følgende kaldet *Sparekommissionen*.

Denne Kommissions Betænkning, der afgaves i 1923, gik — for saa vidt angaar selve de Principper, hvorefter Kommunens Ejendomme og Anlæg skulde optages til i Status — i alt væsentligt ud paa, at man skulde bevare »den historiske Status«, d. v. s. Vurderingen i 1904/05 med Fradrag af de siden da foretagne Afskrivninger og Afhændelser og med Tillæg af de faktiske afholdte Udgifter ved Erhvervelse af nye og ved Anlæg paa gamle Ejendomme. Bortset fra de særlige Værdiansættelser, der foretoges i 1904/05, kan det altsaa siges, at siden da har Statusbeløbene for Kommunens faste Ejendomme *ikke* været Udtryk for en egentlig Vurdering eller Værdiansættelse i de enkelte Aar, *men angiver den Kapital, som Kommunen har investeret i det paagældende Aktiv med Fradrag af de til enhver Tid foretagne Afskrivninger*. En Bedømmelse af Statusværdiernes »Rigtighed« er saaledes i høj Grad betinget af Afskrivningsprocenternes Størrelse, men herom henvises dels til den almindelige Redegørelse for Driftsregnskabet i Afsnit I, dels til Specialregnskaberne i Afsnit III.

Kun med Hensyn til Aktivposterne: Ubebyggede Arealer og Husejendomme foretoges der i 1923 egentlige betydelige Ændringer i Status. For *de ubebyggede Grunde* skete en Omvurdering under Hensyntagen saavel til Erhvervelsesomkostninger med paaløbne Renter som til Ejendomsskyldværdien. Endvidere indførtes en interessant regn-

Thorvaldsens Museum i Slutningen af det 19. Aarhundrede.

skabsmæssig Postering, idet det som en successiv Imødegaaelse af en forventet Værdistigning af Kommunens Jordejendomme vedtoges hvert Aar at forhøje Værdien paa Status-Aktivsiden med et Beløb, som modsvarende godskreves — ikke Kommunens Egen-Kapitalkonto, men — Driftsbudgettet for Bilag 3 (Kommunens Jorder og faste Ejendomme). Vedtagelsen af disse Posteringer hang iøvrigt sammen med, at man tiltraadte et Forslag om, at der fremtidig ogsaa skulde foretages Postering af Renteudgifter for Bilag 3 — ligesom for de andre Institutioner — og tilsvarende Renteindtægt paa Bilag 7.

Hvor meget den forventede aarlige Værdistigning skulde sættes til, var selvsagt noget usikkert og krævede nærmere Undersøgelser, men som et foreløbigt skønsmæssigt Beløb standsede man ved $^1/_2$ Mill. Kr., som altsaa aarligt skulde føres til Indtægt paa Bilag 3 og til Udgift paa Status, altsaa som en Aktivforøgelse. Indtil disse aarlige Beløb paa Status kunde fordeles paa de enkelte Ejendomme, skulde de posteres paa en særlig *Udligningskonto*. Til denne Udligningskonto skulde da modsvarende henføres de Gevinster, der fremkom ved Realisation eller Inddragning til kommunalt Brug af Ejendomme, hvis Værdi i Status ikke er opført à jour før Realisationen.

Endelig maa det bemærkes, at *Byens Parker*, der hidtil havde været opført paa Status under ubebyggede Grunde (til ca. $3^1/_4$ Mill. Kr.), udgik af Status. Begrundelsen herfor var, at Parkerne ligesom Byens Gader og Pladser — der ikke optoges i Status — er de nødvendige Forudsætninger for de bebyggede Deles Værdiansættelse, men at de ikke selv kan opføres til nogen Værdi. De efter 1924 anlagte Parker er derimod paa samme

Maade som Vej- og Broanlæg optaget paa Status og afskrevet med 5 pCt. aarlig, jfr. S. 440.

Med Hensyn til Vurderingen af de *Husejendomme*, Kommunen selv havde opført, og som næsten alle var bygget i Krigs- eller Efterkrigsaarene til ekstraordinært høje Byggeomkostninger, foreslog Kommissionen, at disse Ejendomme skulde nedskrives til saadanne Summer, der svarede til det »normale« Lejeniveau; en aarlig Afskrivning af disse Husejendomme blev først gennemført fra 1928/29.

Endelig skal nævnes, at den endnu anvendte Inddeling af Statusposten Faste Ejendomme i: *A. Ejendomme, der tjener almindelige kommunale Formaal, B. Ejendomme, der har almindelig økonomisk Betydning* og *C. Kommunens Driftsvirksomheder*, ligeledes stammer fra Kommissionsbetænkningen i 1923. Denne Inddeling er ogsaa lagt til Grund for den følgende Redegørelse over Aktivernes Udvikling fra 1841 til 1940.

Siden 1923 har der ikke været foretaget nogen principiel Gennemgang af Kommunens Status. Den i 1929 nedsatte Regnskabskommission, der afgav Betænkning i 1935, medførte forskellige Ændringer i Afskrivningsreglerne, der endnu kun har været af mindre Betydning for Statusopgørelserne.

AKTIVERNE 1841–1940

Efterfølgende Fremstilling refererer sig til den efter *S. 442* indsatte *Hovedtabel over Kommunens Aktiver 1841–1940*, hvor det paa Grundlag af Kommunens officielle Regnskab, Kommissions-, Budgetudvalgs- og andre Udvalgs Betænkninger er opgjort, til hvilke Beløb de vigtigste Aktivposter har været ansat i Aarene 1841, 1862, 1882, 1904, 1914, 1920, 1930 og 1940. Valgene af de førstnævnte fire Tidspunkter har Relation til de særlige Statusopgørelser, der er foretaget i disse Aar, og for hvilke der er gjort nærmere Rede foran. Tallene fra Statusopgørelserne i 1914 og 1920 repræsenterer Tiden lige før og lige efter Verdenskrigen. Det følgende Tiaar betyder paa mange Omraader en rivende Udvikling for Kommunen, og herom fortæller Statusopgørelsen for 1930 nærmere, og endelig afsluttes Oversigten med de sidst foreliggende Tal fra Status pr. 31. Marts 1940.

Grupperingen af Aktiverne følger for alle de betragtede Aar saa vidt muligt Principperne i Statusopgørelsen for 1940. Dette Forsøg paa at faa i alt Fald tilnærmelsesvis ensartede Tal frem for de forskellige Aktiver og Aktivgrupper for det betragtede Hundredaar har medført et omfattende Antal Omposteringer fra Kommunens officielle Regnskaber, men en Redegørelse herfor vil dog tynge Fremstillingen for meget, og man skal derfor alene indskrænke sig til at henvise til Noterne til Hovedtabellen samt til det, dels i de foregaaende indledende Bemærkninger, dels i det følgende, anførte.

1. KOMMUNENS FASTE EJENDOMME

Ved Opgørelserne for alle de betragtede otte Tidspunkter er de faste Ejendomme delt i de foran nævnte tre Kategorier: A-, B- og C-Ejendomme.

A. *Ejendomme, der tjener almindelige kommunale Formaal*

Disse Ejendomme ansattes i *1841* til en Statusværdi af godt 1 Mill. Kr., heraf beslaglagde *Forsørgelsesvæsenets Ejendomme* — hvortil foruden Almindelig Hospital, Arbejds-

husene og Ladegaarden ogsaa henførtes Sct. Hans Hospital — ialt de 731.000 Kr.

Da Raad- og Domhuset paa Nytorv samt det dermed forbundne Stadens civile Arresthus ogsaa var Sædet for forskellige Statsinstitutioner, blev disse Bygninger kun optaget i Kommunens Status med ca. Halvdelen af deres Assuranceværdi, eller ca. 200.000 Kr. I Hovedtabellen er denne Statusværdi fordelt mellem *Raad- og Domhuset* og *Politistationer*, og enkelte andre mindre Bygninger er henført hertil. Beløbet for *Vej- og Kloakvæsenets Ejendomme* omfatter i alt væsentligt den Værdi, hvortil Natrenovationskulerne paa Amager, Dagrenovationspladsen udfor Nørreport samt Stadens Sandgrav var ansat til.

I *1862* var A-Ejendommenes Statusværdi steget til 8 Mill. Kr., hvilket først og fremmest skyldes Grundlæggelsen af et egentligt *Hospitalsvæsen*, Udbygningen af et *kommunalt Skolevæsen* samt Anlæggelsen af et *Vandværk*.

Andet Steds i denne Bog er der gjort nærmere Rede for disse kommunale Virksomheder. Paa Status afspejler de sig for det første ved Kommunehospitalet, der i 1862 endnu ikke var fuldt færdigmonteret og derfor kun indgaar i det i Hovedtabellen anførte Beløb med 1,9 Mill. Kr., medens Sct. Hans Hospital, der i 1860 overgik fra Forsørgelsesvæsenet til Magistratens 2den Afdeling, ansattes til 800.000 Kr. Det tilføjes, at ved Udgangen af 1863, da Kommunehospitalet var færdigt, vurderedes det til 2,4 Mill. Kr., hvoraf Grunden repræsenterede de 300.000 Kr., medens det (inkl. Inventar) i Virkeligheden havde kostet ca. 3,0 Mill. Kr. at opføre, ekskl. Grunden.

Som der er gjort nærmere Rede for S. 256 f., medførte Anordningen af 1844 en fuldstændig Reform af Skolevæsenet. I 1847 opførtes den første kommunale Skole i Sølvgade, og i 1862 raadede Kommunen over 8 Skolebygninger, vurderet til ialt 580.000 Kr.

Det nye Vandværk, der opførtes i Aarene 1856–59, kostede ialt ca. 3,5 Mill. Kr., men opførtes i Status for 1862 med kun ca. 2,5 Mill. Kr., et Beløb, der var fastsat under Hensyn til den Indtægt — ca. 50.000 Kr. — som Vandværket gav.

Den store Stigning i Værdien af *Forsørgelsesvæsenets Ejendomme* skyldtes foruden selve Omvurderingen Udvidelser og Tilbygninger ved de store Anstalter, Almindelig Hospital og Ladegaarden samt Fattighusene.

Om Raad- og Domhuset samt Stadens civile Arresthus oplyses det i 1862, at disse Bygninger efter de siden 1841 foretagne Tilbygninger og Udvidelser havde kostet ialt ca. 1,1 Mill. Kr., hvoraf Kommunens Andel ansattes til ca. 540.000 Kr., men Ejendommene opførtes kun i Status med ialt 370.000 Kr., hvoraf de 200.000 Kr. i Hovedtabellen er henført til *Raadhuset* og de 170.000 Kr. til *Politistationer og Fængsler*.

De under *Vej- og Kloakanlægene* opførte Ejendomme er væsentlig Oplagspladser, medens derimod de i 1841-Status'en optagne Renovationspladser er betydelig nedskrevet.

Endelig bemærkes, at af Beløbet under Post 10, Andre Ejendomme, hidrører de 358.000 Kr. fra *Thorvaldsens Museum*. Dette havde ganske vist kostet ca. 568.000 Kr. (inkl. en anslaaet Værdi af Grunden paa 60.000 Kr.), men i Status opførtes kun det Beløb, som Kommunen kontant havde udredet.

I de 20 Aar indtil den næste *Vurdering i 1882* steg A-Ejendommenes Statusværdi med

ca. 9 Mill. Kr. til 17,1 Mill. Kr. Af denne Stigning faldt de ca. 5 Mill. Kr. paa *Hospitalsvæsenet*, der nu stod som langt den største samlede Aktivpost under A-Ejendommene, nemlig med 7,6 Mill. Kr.; heri indgik Kommunehospitalet med 4,8 Mill. Kr. og Sct. Hans Hospital med 2,0 Mill. Kr., altsaa for begge Hospitalernes Vedkommende, grundet paa de foretagne Udvidelser, væsentlig mere end i 1862. De to nye Hospitaler, Øresunds- og Blegdamshospitalet, stod kun opført med henholdsvis 190.000 Kr. og 600.000 Kr.

Forsørgelsesvæsenets Ejendomme steg med ca. 2 Mill. Kr. til 3,2 Mill. Kr., hvilket skyldes de i Løbet af de 20 Aar foretagne Udvidelser af Almindelig Hospital og Ladegaarden med Fattiggaarden.

Den fortsatte Opførelse af nye *Skoler* medførte, at denne Post steg med godt 1 Mill. Kr. til 1,8 Mill. Kr.

Som en ny Post blandt A-Ejendommene optræder endelig *Brandstationerne*, det vil — foruden Nikolaj Taarn, som Brandvæsenet fik overdraget i 1807 — sige en forholdsmæssig Andel af de nye Politi- og Brandstationer i Absalonsgade og paa Fælledvej. Ialt ansattes Brandvæsenets Ejendomme med Materiel til en Statusværdi af 410.000 Kr.

Statusvurderingen i 1904/05 foretoges som foran nævnt paa Grundlag af det af Statistisk Kontor redigerede *Tabelværk Nr. 14*: Beskrivelse af Københavns Kommunes Ejendomme. Her findes for hver af de i Status optagne Ejendomme en kortfattet Redegørelse for Ejendommens Historie, Anvendelse, Areal, Assurancesummer m. m. Til dette Tabelværk henvises der iøvrigt stadigt i Ejendomsfortegnelsen i Kommunens aarlige Regnskab og Beretning.

Den 31. Marts 1904 ansattes A-Ejendommene til et samlet Beløb af 48,6 Mill. Kr. eller en Forøgelse i de godt 21 Aar siden den foregaaende Vurdering paa ca. 31 Mill. Kr. Som nævnt foran S. 417, foretoges der ved Omvurderingen pr. 31. Marts 1904 for denne Ejendomsgruppes Vedkommende en Afskrivning paa Bygningerne tilbage til deres Opførelsesaar, dog ikke længere end til 1882. Det nævnte Beløb paa 31 Mill. Kr. fremkommer saaledes som Forskellen mellem den Tilgang af Aktivværdier, der var foregaaet i de 21 Aar ved Nybygning, Køb m. v., og Afgangen ved Salg, Overførsel til anden Aktivgruppe samt Afskrivninger.

Et helt nyt Aktiv repræsenterer det *nye Raadhus*, hvis Opførelse var paabegyndt i 1892, og som toges i Brug i 1903, uden dog at være helt færdigt. Det opførtes i Status for 1904 til 5,8 Mill. Kr., men efter at det var blevet færdigt i 1905, bogførtes det til en Statusværdi af 5,9 Mill. Kr., der altsaa repræsenterer den faktiske Opførelsesudgift.

Det gamle *Raad- og Domhus* paa Nytorv er i 1904 henført til Politistationer og Fængsler og indgaar her med et Beløb paa 607.000 Kr., nemlig Kommunens Andel — $^3/_7$ — af Ejendommens samlede Værdi.

Skolebygningernes Statusværdi var i de 21 Aar steget med netto 5,3 Mill. Kr. til 7,1 Mill. Kr., hvilket dels skyldes det livlige Skolebyggeri i 1880'erne og 90'erne, da Kommunen selv opførte eller erhvervede ialt ca. 23 Skolebygninger, dels de 9 Skoler, som Kommunen overtog ved Indlemmelserne af Valby, Brønshøj og Sundbyerne i 1901 og 1902.

Hospitalsvæsenets Ejendomsværdi steg med ca. 5 Mill. Kr. til 12,5 Mill. Kr. Stigningen

hidrører fra Opførelsen af Vestre (Rudolph Berghs) Hospital, Balders Hospital og Boserup Sanatorium, Indretningen af Sundby Hospital i den af Taarnby Kommune opførte Forsørgelsesanstalt, men dog væsentligst fra Udvidelserne af de ældre Hospitaler, i første Række Kommunehospitalet og Sct. Hans Hospital.

Forsørgelsesvæsenets Ejendomme omfattede i 1904 foruden Tvangs- og Arbejdsanstalten (Ladegaarden og Fattiggaarden) de tre nye Bygninger, der var kommet til siden 1882, nemlig Sct. Johannes Stiftelse i Ryesgade, der opførtes i Aarene 1883–85, Almindelig Hospital i Nørre Allé, der opførtes 1885–92, samt Alderdomshjemmet i Guldbergsgade, opført 1897–1901. Det gamle Almindelig Hospital i Amaliegade var nedlagt i 1892, og i 1893 solgtes hele Ejendomskomplekset for ca. 1 Mill. Kr.

Stigningen i Statusværdien for *Politistationer, Fængsler m. m.* skyldes dels Vestre Fængsel, der opførtes i 1892–95 og i 1904 vurderedes til 1,4 Mill. Kr., dels den foran nævnte Overførsel af Kommunens Andel af Domhuset paa Nytorv til denne Aktivpost med 607.000 Kr., foruden Fængslet paa Nytorv, der var vurderet til 643.000 Kr.

Af *Brandvæsenets Ejendomme* til 1,4 Mill. Kr. faldt de knap 600.000 Kr. paa Hovedbrandstationen i Vester Voldgade (opført 1889–93) og godt 350.000 Kr. paa Brandstationerne i Adelgade og Østbanegade.

Vej- og Kloakvæsenets Ejendomme blev i 1904 ansat til ca. 2 Mill. Kr., heraf beslaglagde de nye Kloakpumpestationer ialt ca. $1^1/_2$ Mill. Kr.

Den fortsatte Udbygning af Københavns *Vandforsyning* i Forbindelse med Erhvervelsen af Vandværkerne i de indlemmede Distrikter bragte Vandværkets Ejendomme op til en Statusværdi i 1904 paa 9 Mill. Kr.

Som en ny Post er endelig optaget *Begravelsesvæsenets Ejendomme* (Kirkegaarde, Kapeller m. v.) til et samlet Beløb af 1,6 Mill. Kr.[1]).

I *Tiaaret 1904 til 1914* steg A-Ejendommenes Statusværdi — efter at der var foretaget Afskrivninger — med ca. 18 Mill. Kr. til 66,6 Mill. Kr. Omtrent Halvdelen af denne Stigning faldt paa *Hospitalsvæsenets* Ejendomme, der i 1914 opførtes til 20,3 Mill. Kr. eller omtrent $^1/_3$ af A-Ejendommenes samlede Værdi. Stigningen skyldtes først og fremmest det nye Bispebjerg Hospital, der i 1914 ansattes til 6,7 Mill. Kr.

Vandvæsenets Ejendomme, der i 1914 var den næststørste Post under denne Aktivgruppe, bogførtes til ca. $12^1/_2$ Mill. Kr. eller ca. $3^1/_2$ Mill. Kr. mere end i 1904, hvilket i første Række kan henføres til Udbygningen af Thorsbroværket.

Den halve Snes nye *Skoler*, der tilkom i Tiaaret 1904–14, bragte Skolernes Statusværdi op paa ca. $10^1/_2$ Mill. Kr.

Forsørgelsesvæsenets Ejendommes Statusværdi var i 1914 godt $7^1/_2$ Mill. Kr., eller netto ca. 1,8 Mill. Kr. mere end i 1904, hvilket var foraarsaget ved den nye Tvangs- og Arbejdsanstalt »Sundholm«, der blev taget i Brug i April 1908, og som i Status for 1914 opførtes til en Værdi af 2,9 Mill. Kr., medens den gamle Ladegaards Grunde og Bygninger fra 1. April samme Aar udgik af Forsørgelsesvæsenets Status og overførtes til B-Ejendommene, hvor den i 1914 opførtes med en Værdi af 790.000 Kr.

Medens adskillige af de andre Aktivposter paa Kommunens Status, som vi skal se

[1]) Begravelsesvæsenets Aktiver og Passiver indgaar først fra 1926 i Kommunens officielle samlede Status.

nedenfor, undergik store Forandringer i Krigsaarene, var Stigningen i A-Ejendommenes Statusværdi *fra 1914 til 1920* forholdsvis beskeden, nemlig fra 66,6 Mill. Kr. til 82,2 Mill. Kr. Denne Stigning paa ca. 16 Mill. Kr. fordelte sig paa forholdsvis faa Byggeforetagender, hvis Omkostninger dog til Gengæld laa paa et væsentlig højere Niveau end tidligere.

Saaledes forøgede de 4 egentlige *Skoler*, som Kommunen opførte i Krigsaarene, i Forbindelse med andre, dog mindre betydende Byggearbejder Skolernes samlede Statusværdi med netto ca. 50 pCt., nemlig fra ca. 10,6 til 15,6 Mill. Kr. Det tilføjes, at af de 8 Privatskoler, som Kommunen overtog i 1919, er kun de 2 optaget paa Status for 1920 (til Værdi ca. 400.000 Kr.), medens de øvrige 6 først indgaar paa Skolevæsenets Status for 1921.

Omorganisationerne af *Forsørgelsesvæsenets* Stiftelser og Anstalter i Aarene 1918 og 1919 medførte ogsaa Ændringer paa Status. Almindelig Hospital flyttedes fra Nørre Allé til de Bygninger i Ryesgade, som Sct. Johannes Stiftelse, der blev nedlagt, hidtil havde benyttet, og nævnte Stiftelses Forsørgelsesafdeling flyttedes til Arbejdsanstalten Sundholm. Endvidere indrettedes Bygningerne i Nørre Allé — bortset fra Sygehjemmet, der benyttedes til Tuberkuloseplejehjem — til sammen med Alderdomshjemmet i Guldbergsgade at udgøre De Gamles By. Af nye Poster paa Forsørgelsesvæsenets Status skal endelig nævnes Nærumgaard Børnehjem og Børnehjemmet Kildevang. Ialt opførtes Forsørgelsesvæsenets Ejendomme i 1920 til en Værdi af 9,5 Mill. Kr. eller 2 Mill. Kr. mere end i 1914.

For *Hospitalsvæsenets* Vedkommende var der kun en forholdsvis ringe Stigning i Statusværdien. De Udvidelser, der blev foretaget paa Hospitalerne — først og fremmest Sct. Hans Hospital — samt Erhvervelsen af Plejehjemmene Skjoldborg og Gyvelholm er saaledes næsten blevet opvejet af de Afskrivninger, der foretoges paa Bygningerne.

Den Stigning, der var for Statusværdien for *Politistationer og Fængsler* fra 2,8 til 4,8 Mill. Kr., forklares dels ved Udvidelsen af Vestre Fængsel i 1914–18, da der opførtes en ny Mandsfløj og et Kvindefængsel, dels ved de Beløb, der var anvendt til den i 1920 paabegyndte Politigaard.

Under *Vandforsyningen* har det nye Islevbro-Vandværk, der opførtes i Aarene 1918–22, i første Række medført Stigningen.

Tiaaret 1920–30 bragte for næsten alle A-Ejendommene en betydelig Forøgelse i Statusværdierne. A-Gruppen som Helhed ansattes i 1930 til 118,9 Mill. Kr. eller 36½ Mill. Kr. mere end i 1920.

De 4–5 nye Skoler, der opførtes i Tiaaret, i Forbindelse med de foran nævnte 6 overtagne Privatskoler, der indgik i Skolevæsenets Status for 1921, bragte *Skolevæsenets Ejendomme* op til 21,7 Mill. Kr.

Under *Hospitalsvæsenet* bemærkes foruden Udvidelserne, særlig af Sundby Hospital (i 1930 ansat til 2,6 Mill. Kr. mod 0,6 Mill. Kr. i 1920) og Blegdamshospitalet, Overtagelsen af Børnehospitalet paa Fuglebakken.

Forsørgelsesvæsenets Status prægedes af Udvidelserne i »De Gamles By« i Aarene 1918–24, der bragte dette Bygningskompleks op til en Statusværdi af 5,0 Mill. Kr. mod 3,3 Mill. Kr. i 1920, samt af forskellige nye Børnehjem, Daghjem m. v.

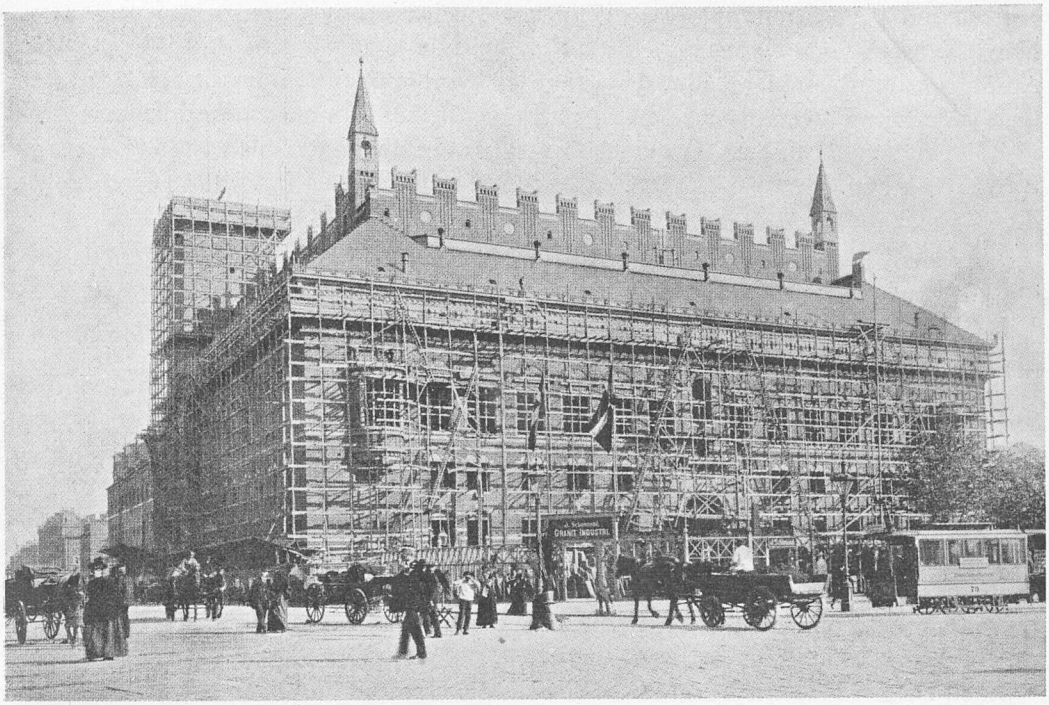

Københavns nye Raadhus under Bygning i 1897.

Politigaarden, der var blevet færdig i 1924, stod i 1930 bogført paa Kommunens Status med 6,7 Mill. Kr. Bygningen kostede ialt ca. 13 Mill. Kr. at opføre, men Staten gav et Tilskud paa ca. 6 Mill. Kr.

Langt den største Forøgelse af Statusværdien opviser imidlertid *Vandvæsenets Ejendomme*, der i 1930 bogførtes til 32,3 Mill. Kr. og saaledes er langt den største samlede Post indenfor A-Ejendommene, en Plads, som Hospitalsvæsenet ellers havde holdt siden 1862.

Vi er hermed naaet til den sidst foreliggende Status pr. *31. Marts 1940*, for hvilken der kan være Grund til at gøre lidt udførligere Rede, ligesom det vil være naturligt at trække nogle Hovedlinjer i Udviklingen op.

Som et stolt Monument for hele Aarhundredets storslaaede Udvikling staar allerførst *Københavns Raadhus*, bygget af Martin Nyrop i Aarene 1892–1905. I 1940 er Raadhusets Statusværdi 5,3 Mill. Kr., medens det i Ejendomsskyldværdi er ansat til 15,0 Mill. Kr. Men foruden selve Raadhuset omfatter det i Hovedtabellen anførte Beløb for Raadhuset m. v. de forskellige *Raadhus-Annekser*, nemlig Vartov, der købtes af Kommunen i 1930 og er bogført med en Statusværdi af 1,7 Mill. Kr., Bernstorffshus, der benyttes af Magistratens 3die Afdeling, og som i 1936 overførtes fra Belysningsvæsenet — denne Bygning er efter de foretagne Udvidelser bogført til 1,5 Mill. Kr. — samt Annekset i Stormgade, der anvendes af Børneværnet og er opført med 0,8 Mill. Kr.

Imidlertid maa det bemærkes, at under B-Ejendommene findes, som vi skal se

senere, under Post 1. a. opført et Beløb for Institutionsbygninger (bl. a. omfattende Hans Nansens Gaard) paa 6,5 Mill. Kr., hele dette Beløb kan dog ikke regnes til Administrationsbygninger, idet der i flere af Ejendommene findes saavel Udlejningslejligheder som Forretningslokaler. Ansættes Værdien af Administrationslokalerne skønsmæssigt til ca. 4 Mill. Kr., faar vi, at Centraladministrationen ialt i 1940 beslaglægger Bygninger til en Statusværdi af ca. 14 Mill. Kr. mod 138.000 Kr. i 1841 og ca. 6 Mill. Kr. i 1904.

Skolernes Statusværdi er, siden den første Skole blev bygget i Sølvgade i 1847 til et Beløb af 87.700 Kr., steget til 37,9 Mill. Kr. Det vil bemærkes, at det særlig er Aarene efter 1914, der har bragt dette Beløb i Vejret, og i Perioden 1930 til 1940 steg Skolebygningernes Statusværdi med ca. 16 Mill. Kr. og omfatter paa sidstnævnte Aars Status ialt 80 Skolebygninger og 3 Skoler under Opførelse, foruden Skolepavilloner, Barakker, Sportspladser, Skolehaver m. v.

Hospitalerne, der startede i 1862 med Kommunehospitalet og Sct. Hans Hospital og tilsammen var opført med 2,7 Mill. Kr., staar nu bogført for 41,3 Mill. Kr. Tilvæksten siden 1930, ialt 14½ Mill. Kr., forklares ved Udvidelser og Ombygninger af Sundby Hospital, Kommunehospitalet og Sct. Hans Hospital samt ved Indretningen af de nye Afdelinger paa Bispebjerg Hospital og Børnehospitalet paa Fuglebakken; endvidere ved Opførelsen af Avnstrup Sanatorium og Oprettelsen af forskellige Pleje- og Rekonvalescenthjem.

Siden 1920 er Hospitalsvæsenet ialt blevet udvidet med Nybygninger og Tilbygninger til et samlet Beløb, der, naar Afskrivningerne fradrages, udgør 19 Mill. Kr., og i 1940 er de enkelte Hospitaler m. v. bogført med følgende Beløb:

Kommunehospitalet	7,5	Mill.	Kr.
Øresundshospitalet	2,1	-	-
Blegdamshospitalet	2,8	-	-
Rudolph Berghs Hospital	0,5	-	-
Sundby Hospital	5,0	-	-
Balders Hospital	0,1	-	-
Bispebjerg Hospital (m. Centralvaskeri)	8,2	-	-
Avnstrup Sanatorium	4,1	-	-
Børnehospitalet paa Fuglebakken	1,7	-	-
Sct. Hans Hospital	7,2	-	-
Boserup Sanatorium	0,4	-	-
Rekonvalescenthjemmene	1,3	-	-

Som det vil være bekendt, foreligger der Planer om store Udvidelser af Københavns Hospitalsvæsen; i hvilket Omfang disse under de ændrede økonomiske Forhold lader sig realisere, staar for Tiden hen i det uvisse.

Forsørgelsesvæsenets Ejendomme bogførtes i 1940 til 26,4 Mill. Kr. eller en Stigning i de sidste 10 Aar paa 14 Mill. Kr., hvilket i overvejende Grad skyldes de nye Boliger for Aldersrentenydere, der er tilkommet i de sidste 3–4 Aar, og som er opført i Status med et Beløb paa knap 9 Mill. Kr. I indeværende Aarhundrede markeres Udviklingen

Bispebjerg Hospital i 1914.

ved Tallene: knap 6 Mill. Kr. i 1904, 9,5 Mill. Kr. i 1920 og som sagt 26,4 Mill. Kr. i 1940. Dette sidste Tal dækker over Værdien af følgende større Ejendomme:

De Gamles By, Nørre Allé	6,4	Mill.	Kr.
Københavns Almindelige Hospital og Plejestiftelse	2,8	-	-
Arbejdsanstalten Sundholm	3,2	-	-
Boliger for Aldersrentenydere	8,7	-	- ,

medens det resterende Beløb — ca. 5 Mill. Kr. — fordeler sig paa ca. 35 forholdsvis mindre Ejendomme, der anvendes til Børnehjem, Daghjem, Optagelseshjem m. v.

Politi- og Fængselsvæsenet danner for saa vidt en Undtagelse fra den almindelige Udvikling, som de her henhørende Ejendomme, hvis Statusværdi i 1930 var 9,3 Mill. Kr., i 1940 er forsvundet fra A-Ejendommene, efter at Politi- og Fængselsvæsenet ved Lov Nr. 166 af 18. Maj 1937 er overgaaet til Staten. Udgaaet af Kommunens Status er disse Ejendomme imidlertid ikke. I Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning skal Ejendommene nemlig afskrives i Løbet af 10 Aar. Det i 1940 tilbageværende Beløb, ialt 7,0 Mill. Kr., er posteret under Post VIII B: Andre uegentlige Aktiver, jfr. S. 442.

Brandvæsenets Ejendomme udviser en forholdsvis beskeden Stigning siden 1920, nemlig fra 1,9 til 3,2 Mill. Kr. Af dette sidste Beløb falder de 0,5 Mill. Kr. paa Hovedbrandstationen, 0,7 Mill. Kr. paa Brandstationen paa Enghavevej, taget i Brug 1929, og ca. 0,6 Mill. Kr. paa de øvrige 5 Brandstationer. Motorkøretøjerne er sat til

ca. 1 Mill. Kr., medens Resten af Beløbet, ca. 0,4 Mill. Kr., fordeler sig paa Materiel, Løsøre, Ledninger m. v.

Begravelsesvæsenets Anlæg havde i 1940 en Statusværdi af 3,6 Mill. Kr., hvoraf Grundene repræsenterede de 2,7 Mill. Kr.

Vej- og Kloakvæsenets Ejendomme under Stadsingeniørens Direktorat staar i 1940 opført med 4,0 Mill. Kr., heraf falder de 1,9 Mill. Kr. paa Oplags- og Arbejdspladser.

Den kommunale Virksomhed indenfor A-Ejendommene, hvis Statusværdier har været Genstand for langt den største Forøgelse, er *Vandforsyningen*. I 1841 fandtes intet kommunalt Vandværk, i 1862 var det i 1859 aabnede Vandværk vurderet til 2,5 Mill. Kr., efter Aarhundredskiftet var Beløbet 9 Mill. Kr. naaet, og efter Verdenskrigen i 1920 stod Vandforsyningens Ejendomme opført til 16 Mill. Kr. Herefter tog, som vi har set i det foregaaende, Bygningen af de nye Anlæg og Udvidelsen af de bestaaende stærk Fart, og i 1940 staar Vandvæsenets Ejendomme bogført til en samlet Værdi af 52,4 Mill. Kr., der fordeler sig saaledes paa Hovedposterne:

De ældre Vandværker og Værket i Valby	2,9	Mill.	Kr.
Vandværket ved Thorsbro og Kildepladsen ved Taastrup-Valby	3,0	-	-
– - Borups Allé, Højdebeholderen paa Brønshøj Bakke samt Vandtaarnet for Højdezonen	1,2	-	-
Vandværket ved Nybølle	2,3	-	-
– - Islevbro	5,0	-	-
Anlægene Vest for Søndersø	3,5	-	-
Anlæget ved Marbjerg og Værket ved Lejre	19,2	-	-
Højdebeholderen paa Tinghøj	4,3	-	-
Trykledningsnettet i Byen	8,9	-	-
Vandmaalere	1,3	-	-
Andre Aktiver	0,8	-	-

Den siden 1930 foregaaede meget store Stigning, ialt 20 Mill. Kr., falder næsten udelukkende paa Anlæget ved Marbjerg, Værket ved Lejre samt Højdebeholderen paa Tinghøj.

Men selv denne stærke Udbygning af Vandforsyningsanlægene har, som det vil vides, ikke været tilstrækkelig til at sikre Byens Befolknings stærkt stigende Vandforbrug ret mange Aar frem i Tiden, og i 1939 regnede man med i de kommende 6 Aar yderligere at skulle anvende ca. 24 Mill. Kr. for at kunne dække Vandforbruget indtil 1950. Desuden har der været Planer fremme om paa forskellig Maade (f. Eks. ved Anvendelse af Havvandet til Gadeskylning, W.C.-er m. v. samt ved Indførelse af Vandmaalere) at begrænse Vandforbruget.

Som sidste Post under A-Ejendommene staar endelig *Andre Ejendomme*, der først og fremmest omfatter Thorvaldsens Museum, der faktisk er den eneste Bygning under Kommunens A-Ejendomme, der — bortset fra Sct. Hans Hospital, der dog har undergaaet fuldstændig Forvandling — har gjort hele Hundredaarets Udvikling med, og som nu er opført i Status med 245.000 Kr. mod 358.000 Kr. i 1862. Desuden findes under Andre Ejendomme Nikolaj Kirke, der er ansat til 640.000 Kr., Søbade-

anstalten ved Langebro til 262.000 Kr., Vamtvandsbadeanstalterne til 252.000 Kr., Nødtørftsanstalterne til 226.000 Kr. og andre mindre betydende Ejendomme.

B. *Ejendomme, der har almindelig økonomisk Betydning*

Denne Ejendomsgruppe falder i to Kategorier, hvis Udvikling i Hundredaaret har været helt forskellig. Den første Gruppe, *Husejendommene*, har først spillet nogen Rolle fra Aarene omkring 1910, da Kommunen efter Byggekrisen maatte overtage en Del Ejendomme ved Tvangsauktion, men efter at Kommunen selv under og efter Verdenskrigen 1914–18 er optraadt som Bygherre, er Husejendommene blevet den største samlede Aktivpost paa Kommunens Status. Derimod steg Værdien af den anden Gruppe: *Ubebyggede Arealer, Jorder og Landejendomme*, stærkt indtil Begyndelsen af det 20. Aarhundrede, men derefter har den staaet opført med et kun forholdsvis svagt stigende Beløb. I Hovedtabellen er de ubebyggede Arealer delt i fire Grupper, nemlig: 1) Grundene, der ligger indenfor Kommunens nuværende Grænser, 2) Bidstrup Gods og Skove samt 3) de øvrige udenbys Grunde; hertil kommer efter 1924: 4) den særlige Udligningskonto.

Af de ca. 2 Mill. Kr., som Jorder og Landejendomme var ansat til i *1841*, faldt Halvdelen paa *Bidstrup Gods og Skove* og de andre i Sct. Jørgensbjerg liggende Ejendomme, der ikke direkte hørte under Godset (f. Eks. Parcelgaarden, Hørgaarden og forskellige Husmandshuse), og den anden Halvdel paa *Kommunens andre til Fæste eller Forpagtning overdragne Landejendomme.*

Omvurderingen i 1862 medførte en væsentlig højere Værdiansættelse af saavel Bidstrup Gods og Skove som de andre Ejendomme, saaledes at trods det, at der var sket Salg af flere Ejendomme i den forløbne Snes Aar, blev B-Ejendommenes samlede Værdi ansat til ca. 5 Mill. Kr.

Den følgende 20-Aars Periode er først og fremmest præget af Bortsalget af *Bidstrup Gods* i Henhold til *Salgsplanen af 7. Oktober 1861.*

Denne Plan og de i Henhold hertil foretagne omfattende Salg[1]) var en Følge af, at der paa Bidstrupgaards Gods, der var skænket Kommunen af Frederik III i 1661, hvilede den Indskrænkning, at Godsets Bønder havde faaet tildelt Arvefæstebreve, efter hvilke de selv, deres Enke og Efterkommere, og, hvis de var barnløse, ogsaa andre Efterfølgere, kunde beholde Gaardene til samme uforandrede Afgifter. Dette Forhold medførte, at Kommunen kun havde forholdsvis ringe Indtægt af Bøndergodset, og paa den anden Side havde Fæsterne ingen Ret til at sælge, pantsætte eller frit udstykke Gaardene.

Ved nævnte Salgsplan af 1861 vedtoges det derfor at lade Fæstegaardene overgaa til fri Ejendom. Fæstegodset, der i 1862 havde omfattet 497 Ejendomme paa ca. 2.300 Tønder Hartkorn, udgjorde derfor i 1880 kun 34 Ejendomme paa ialt 155 Tønder Hartkorn. En Del af Salgssummerne var indgaaet i Bidstrup Gods' Realisationsfond, der er optaget under Aktivposten: Obligationer og Aktier.

Men trods den foregaaede Indskrænkning i Ejendommenes Antal medførte *Omvurderingen i 1882*, at Bidstrup Gods og Skove samt de andre foran nævnte i Sct. Jørgensbjerg

[1]) Se nærmere herom Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 5: Beskrivelse af Kjøbenhavns Kommunes Ejendomme, 1880.

liggende Ejendomme under eet ansattes til en Værdi af $2^1/_2$ Mill. Kr. Jorderne og de ubebyggede Arealer indenfor Kommunens nuværende Grænser ansattes i 1882 til ikke mindre end 9,9 Mill. Kr. mod 1,7 Mill. Kr. i 1862. Nettoforøgelsen i disse Ejendommes Statusværdi paa 8,2 Mill. Kr. er Udtryk for Forskellen mellem den ved Køb, Omvurdering eller paa anden Maade skete Forøgelse af Statusværdierne og den Formindskelse af disse Værdier, der hidrører fra Salg eller anden Afgang fra denne Ejendomsgruppe. Af saadan »anden Afgang« maa først og fremmest saavel for denne Periode som — i endnu højere Grad — for de følgende Perioder nævnes, at meget store Grundarealer dels er overgaaet til andre Statusposter under A- og C-Ejendommene, idet Grundene er blevet anvendt til Opførelse af kommunale Bygninger (som f. Eks. Skoler, Torve- og Slagtehaller), dels er blevet anvendt til Anlæg af Gader, Veje, Parker m. v., og derfor enten er udgaaet af Kommunens Status eller for de sidste 15–20 Aars Vedkommende er opført til Afskrivning under Aktivpost II, jfr. S. 439 f.

Den for Perioden 1862 til 1882 konstaterede Nettoforøgelse paa 8,2 Mill. Kr. hidrører foruden fra den højere Værdiansættelse af de ældre Grunde dog først og fremmest fra to nye Poster, nemlig Fæstningsterrænet og Kalvebodsterrænet, der i Status for 1882 var vurderet til henholdsvis 5,0 og 2,0 Mill. Kr. *Fæstningsterrænet* var overgaaet til Kommunen i Henhold til Loven af 6. Juli 1867 om Afløsningen af de ved Demarkationslinjen om København paalagte Indskrænkninger samt Kontrakten mellem Staten og Københavns Kommune af 1869. Vedrørende denne for Københavns Bebyggelse saa overordentlig betydningsfulde Transaktion skal nærmere henvises til de i tidligere nævnte Tabelværker Nr. 5 og Nr. 14 anførte Oplysninger. Her findes ogsaa en udførlig Redegørelse for *Kalvebodsterrænet*, der opstod ved de Landdannelser, der udførtes af Havnevæsenet i Henhold til Havneplanen af 1862, idet der som Vederlag for de Ofre, Kommunen ydede til Planens Gennemførelse, blandt andet stilledes den Betingelse, at det her fremkomne Landareal, der ialt blev paa ca. 200.000 m², skulde blive Kommunens Ejendom. Til Kalvebodsterrænet henregnedes dog ogsaa den i umiddelbar Tilslutning til de nye Omraader liggende Ejendom »Enighedsværn« (Grundareal ca. 80.000 m²), som Kommunen erhvervede i 1871.

Ved *Vurderingen i 1904* ansattes de *indenbys Jorder og ubebyggede Arealer* som foran nævnt efter Værdien i Handel og Vandel, hvilket medførte en Forøgelse i Statusværdien fra ca. 20 til ca. 33,3 Mill. Kr. Som et Par enkelte Eksempler paa den foretagne Omvurdering skal nævnes, at det tidligere Fæstningsterræns Statusværdi forhøjedes fra 2,9 til 4,0 Mill. Kr., Vesterfælled fra 0,8 til 4,0 Mill. Kr., Øster-, Blegdams- og Nørrefælleder fra 0,8 til 3,5 Mill. Kr. og det oprindelige Kalvebodsterræn fra 2,3 til 3,7 Mill. Kr.

Det nævnte Tal, ca. 20 Mill. Kr., for de indenbys ubebyggede Grundes Statusværdi før Omvurderingen sammenholdt med Tallet ca. 10 Mill. Kr. fra Status i 1882 skulde altsaa være et tilnærmet Udtryk for Nettoresultatet af Kommunens Grunderhvervelser og Grundsalg i disse ca. 21 Aar. Som et Par enkelte af de mere betydende Poster paa Statusregnskabet i denne Periode skal dels nævnes Landdannelserne ved den nye Gasværkshavn og Indretningen af Kulgaardene paa Kalvebodsterrænet, to Poster, der fremtræder paa Status fra 1904 med et Beløb paa ialt 1,7 Mill. Kr., foruden de foran

nævnte 3,7 Mill. Kr. for det oprindelige Kalvebodsterræn, dels skal erindres om de betydningsfulde Ejendomskøb i Brønshøjdistriktet — ialt for ca. $2^1/_2$ Mill. Kr. — som Borgmester Borup foretog i Slutningen af Halvfemserne; Køb, der efter at Brønshøj — sammen med Valby og Sundbyerne — var blevet indlemmet i København i 1901 og 1902, paa mange Maader var af stor Betydning for Byen.

Paa *Statusopgørelsen i 1914* optræder *Husejendommene* for første Gang med et anseligt Beløb, nemlig 10,2 Mill. Kr. Henved to Trediedele af dette Beløb repræsenterede Værdien af de Beboelsesejendomme, som Københavns Kommune som ufyldestgjort Panthaver havde maattet overtage efter Byggekrisen i 1908/09. De betydeligste af disse *Tvangsauktionsejendomme*, der næsten udelukkende indeholdt store Lejligheder, var Ejendommene i Østbanegade–Kristianiagade Kvarteret, der i Status for 1914 stod opført med henimod 3 Mill. Kr., endvidere Ejendommene i Vester Voldgade–Kalvebod Brygge Kvarteret til ca. $1^1/_2$ Mill. Kr. Blandt Kommunens Husejendomme var dog ogsaa en anden Type repræsenteret, nemlig de ikke nedrevne Ejendomme i Vognmagergade Kvarteret. Disse Huse, der sammen med andre Ejendomme senere henførtes til Gruppen: Ejendomme, erhvervet med kommunale Formaal for Øje, stod opført til ca. 1 Mill. Kr.

Af de *ubebyggede Grunde og Landejendomme* viser de udenbys Arealer en Værdistigning paa ca. $^3/_4$ Mill. Kr., væsentlig foraarsaget af det gamle Ladegaardsterræn (i Frederiksberg Kommune), der overførtes fra A-Ejendommene, jfr. S. 423; derimod stod de indenbys Grunde opført til et mindre Beløb end i 1904, nemlig ca. 30 Mill. Kr. mod 33,3 Mill. Kr. Dette skyldes bl. a. Bortsalg og Afgivelse af Grunde til kommunale Formaal fra saavel Fæstningsterrænet som Kalvebodsterrænet.

Af de Tilgange, der havde været i Løbet af Tiaaret 1904–14, skal først og fremmest nævnes de Grundarealer, Kommunen erhvervede i det gamle Brøndstræde–Vognmagergade Kvarter, den første omfattende Saneringsvirksomhed af et decideret Slumkvarter, som Kommunen har foretaget. En væsentlig Del af de erhvervede Grunde indgik dog ikke paa Status, idet de anvendtes til Gadeanlæg (Chr. d. IX's Gade Kvarteret). I 1911 stod de i Møntergade, Vognmagergade, Sjæleboderne, Gothersgade m. v. til Salg bestemte Grunde opført til 2,1 Mill. Kr. I 1912/13 formindskedes dette Beløb med 0,9 Mill. Kr., der repræsenterede Statusværdien af den Grund, hvorpaa Belysningsvæsenets Administrationsbygning opførtes.

Som tidligere omtalt medførte Bolignøden i Krigsaarene, at Kommunen selv paatog sig at opføre Beboelsesejendomme. Det første Aar, vi paa Status træffer disse Bolignødsejendomme, er i 1917/18, og ved Statusopgørelsen *pr. 31. Marts 1920* udgjorde den samlede Statusværdi af de af Kommunen selv opførte Ejendomme ialt ca. 31 Mill. Kr., nemlig ca. 20 Mill. Kr. for Stenhusene og ca. 11 Mill. Kr. for Træhusene. De tidligere nævnte Ejendomme, som Kommunen havde erhvervet ved Tvangsauktion, stod opført til 6,1 Mill. Kr., og endelig var de Ejendomme, som Kommunen havde erhvervet med kommunale Formaal for Øje (Gadeudvidelser, Sanering m. v.), vurderet til ca. 5,0 Mill. Kr. Den samlede Værdi af Kommunens Beboelses- og Forretningsejendomme bliver herefter, som anført i Hovedtabellen, ialt 42,5 Mill. Kr.

Indenfor de *ubebyggede Arealer, Jorder og Landejendomme* staar i 1920 Værdien for Bid-

strup Gods og Skove med ca. 1½ Mill. Kr. mindre end i 1914, hvilket først og fremmest skyldes den i Henhold til Loven af 28. September 1918 stedfundne Afløsning af Jordebogsafgifter. Værdien af Kommunens andre udenbys Landejendomme, Jorder og ubebyggede Arealer var i Krigsaarene forøget med ca. 1½ Mill. Kr., væsentlig hidrørende fra Grundkøb i Glostrup og Brøndbyerne.

Tiaaret 1920–30 præges i væsentlig Grad af de i Overensstemmelse med »*Sparekommissionens« Betænkning af 1923* gennemførte Ændringer paa Kommunens Status, der først og fremmest betød betydningsfulde Forandringer for B-Ejendommenes Vedkommende. Særlig gjaldt dette for de af Kommunen opførte Husejendomme, der var bygget under et Omkostningsniveau, der slet ikke svarede til den faktiske Lejeindtægt, de gav Kommunen. Kommissionens Forslag — der senere vedtoges — gik derfor ud paa, at disse Ejendomme skulde nedskrives til, hvad der svarede til en Lejeværdi af 9 Kr. pr. m² Etageareal. Dette betød for Sten- og Træhusene tilsammen en Nedskrivning paa ialt ca. 25,1 Mill. Kr. Derimod vedtoges det, at de Husejendomme, der var erhvervede med kommunale Formaal for Øje eller paa Tvangsauktion, skulde ansættes efter Ejendomsskyldværdien, dette medførte en Værdistigning paa Status paa godt 1 Mill. Kr.

For Jordernes og de ubebyggede Arealers Vedkommende foretoges, som nævnt S. 418 f., dels en Omvurdering under Hensyntagen til Ejendomsskyldværdi og Erhvervelsesomkostninger, dels vedtoges det, at Byens Parker, der ialt var opført i Status med ca. 3¼ Mill. Kr., udgik af Kommunens Status. Nettoresultatet blev en Værdiforøgelse af denne Ejendomsgruppe paa 8½ Mill. Kr. Endelig etableredes fra 1924/25 den særlige *Udligningskonto*, hvorover de beregnede aarlige ved Salg konstaterede Værdistigninger afregnes.

Men foruden ved disse Ændringer vedrørende de Principper, hvorefter B-Ejendommene skulde opføres, er Tiaaret 1920–30 betydningsfuldt ved den overordentlig store reelle Tilvækst i B-Ejendommenes Statusværdi, der fandt Sted. Gruppen som Helhed steg fra 76 Mill. Kr. i 1920 til 146 Mill. Kr. i 1930. Af denne Stigning paa 70 Mill. Kr. falder de 58 Mill. Kr. paa Husejendommene og de 12 Mill. Kr. paa de ubebyggede Arealer m. v.

De 100 Mill. Kr., som *Husejendommene* var bogført til i 1930, fordelte sig med ca. 17 Mill. Kr. til de Ejendomme, der var erhvervet med kommunale Formaal for Øje, 7½ Mill. Kr. til Tvangsauktionsejendommene og 75½ Mill. Kr. til de Beboelsesejendomme, der var opført af Kommunen.

For flere af disse Ejendomme foretoges i Februar 1927 en Nedsættelse af Huslejen, og i Overensstemmelse hermed blev disse Ejendommes Statusværdi nedskrevet med ca. 2,3 Mill. Kr. I 1929 vedtog Kommunalbestyrelsen, at det aarlige Overskud paa samtlige Husejendommes Drift skulde benyttes til Afskrivning paa disses Statusværdi efter Magistratens nærmere Bestemmelse.

Den store Stigning i Statusværdien for »de kommunale Formaals-Ejendomme« fra 1920 til 1930 — netto 12 Mill. Kr. — hidrører først og fremmest fra de store Ejendomskøb og Ekspropriationer paa Christianshavn til Torvegades Udvidelse.

Af de 12 Mill. Kr., som *de ubebyggede Grunde, Landejendomme m. v.* steg med fra 1920 til 1930, hidrører de 8½ Mill. Kr. som nævnt fra Omvurderingen i 1924. Den faktiske

Hans Nansens Gaard, opført 1936.

Tilvækst er saaledes knap 4 Mill. Kr., heraf falder de 1,3 Mill. Kr. paa Kommunens Grundkøb udenfor Kommunegrænsen, væsentlig i Rødovre og Hvidovre.

Vedrørende de indenbys Grunde skal nævnes, at i 1922/23 posteredes det gamle Banegaardsterræn, der i Henhold til Overenskomsten med Staten var overtaget af Kommunen, paa Status med $11^1/_2$ Mill. Kr. I de følgende Aar var der dog en betydelig Afgang af Arealer, dels ved Salg, dels til anden kommunal Anvendelse, og i Status for 1930 er de nævnte Arealer opført til en Statusværdi af 5 Mill. Kr.

I Virkeligheden havde de bortsolgte Banegaardsarealer indbragt væsentlig mere end de Beløb, der førtes til Afgang paa denne Statuspost, men i Overensstemmelse med det i 1923 vedtagne om Udligningskontoen førtes i 1929/30 et Beløb paa 3 Mill. Kr. til Udgift her, saaledes at denne Konto, der i 1929 ved aarlige tilskrevne Værdistigninger paa $^1/_2$ Mill. Kr. var vokset til 3 Mill. Kr., faktisk i 1930 udviste en Saldo paa ÷ 149.000 Kr.

Endvidere bemærkes, at Bidstrup Gods efter den endelige Afløsning af Jordebogsafgifterne fra 1925 helt er udgaaet af Status, saaledes at Beløbet i 1930 alene omfatter Bidstrup Skove (samt Avnstrupgaard).

Paa den sidst foreliggende Statusopgørelse *pr. 31. Marts 1940* staar B-Ejendommene ialt opført til en Statusværdi af 161,1 Mill. Kr. eller en Nettotilgang paa ca. 15 Mill. Kr. i Forhold til 1930. Dette Tal dækker imidlertid over betydelige Beløb for Afgange og

Tilgange indenfor de enkelte Grupper. Det vil dog føre alt for vidt her at komme ind paa disse Kapitalbevægelser, og i det følgende vil derfor kun enkelte Hovedtal blive fremdraget.

Byens almindelige Vækst og de saavel i Art som Omfang voksende kommunale Opgaver har medført, at Kommunens Administration i stigende Grad rykker ud fra Raadhuset og de andre egentlige Administrationsbygninger og over i andre kommunale Ejendomme, hvoraf dog en Del ogsaa anvendes til almindelig privat Beboelse og Forretning.

Denne Gruppe af Ejendomme, der i Kommunens Status betegnes som *Husejendomme, erhvervede eller opført til hel eller delvis Brug for kommunale Virksomheder*, var i 1940 bogført til et samlet Beløb af 6,5 Mill. Kr., heraf var de betydeligste Poster: Hans Nansens Gaard i Gyldenløvesgade (3,2 Mill. Kr.), Ejendommene Torvegade 27–35 m. v. (1,5 Mill. Kr.) og Enghavevej 42, Lyrskovgade 2–6 (0,9 Mill. Kr.).

Indenfor Gruppen *Beboelses- og Forretningsejendomme* faldt Statusværdien af de Ejendomme, der var erhvervede til kommunale Formaal, i Løbet af 1930'erne fra ca. 17 Mill. Kr. til ca. 12 Mill. Kr. Denne Nettonedgang paa ca. 5 Mill. Kr. fremkommer som Forskellen mellem paa den ene Side Statusværdien af de betydningsfulde Arealerhvervelser paa Christianshavn, i Østergade–Holmensgade Kvarteret samt Gothersgade–Adelgade–Helsingørsgade og paa den anden Side dels de faktiske Bortsalg, der er sket af disse og andre Grunde, dels de betydningsfulde Overførsler, der er sket til Gruppen ubebyggede Arealer m. v.

Tvangsauktionsejendommene vurderedes i 1940 til 8,9 Mill. Kr.

De af Kommunen selv opførte Husejendomme var opført til ialt 91,3 Mill. Kr., nemlig 86,6 Mill. Kr. for Stenhusene og 4,6 Mill. Kr. for Træhusene. I Forhold til 1930 betød dette en Forøgelse af Stenhusenes Værdi paa ca. 19 Mill. Kr., hvilket atter er Forskellen mellem Opførelsesudgifter paa ca. 23 Mill. Kr. og Afskrivninger paa ca. 4 Mill. Kr. Træhusenes Statusværdi er derimod ca. $3^1/_2$ Mill. Kr. mindre end i 1930, hvilket i alt væsentligt kan henføres til en i 1936/37 foretaget ekstraordinær Afskrivning.

De ubebyggede Grunde, Jorder m. v. staar, taget som Helhed, i 1940 opført med 3 Mill. Kr. mindre end i 1930, nemlig med ca. 42 Mill. Kr. Men i Virkeligheden har der været meget betydelige Bevægelser paa denne Statuspost. De aarlige Statusregnskaber viser nemlig, at der i de ti Aar har været en samlet »Tilgang« paa denne Statuspost paa ikke mindre end 46 Mill. Kr. og altsaa en »Afgang« paa 49 Mill. Kr. Aarsagen til disse Bevægelser er atter forskellig for de enkelte Grupper af Ejendomme.

Til de indenbys Ejendomme, der er ansat til en Værdi af 41 Mill. Kr., er, som ovenfor nævnt, i Tiaarets Løb henført en Del af de Ejendomme, der tidligere var posteret under Husejendomme erhvervet med kommunale Formaal for Øje; samtidig er her sket Salg af ikke ubetydelige Grundarealer, f. Eks. paa det gamle Banegaardsterræn, i Østergade–Holmensgade Kvarteret og i Torvegade Kvarteret m. v., ligesom der er afgivet Arealer til Gadeudvidelser og anden kommunal Anvendelse.

Til Orientering over, hvor i Byen disse kommunale Grunde findes, skal det oplyses, at i 1940 var Arealerne i den gamle By indenfor Voldene ansat til ca. 3,5 Mill. Kr., og Grundene var saa godt som alle beliggende paa Christianshavn.

Voldkvarterne og Broerne staar med det største samlede Beløb, nemlig 17,3 Mill. Kr. Af enkelte store Grundarealer skal nævnes det gamle Banegaardsterræn, der er bogført til 2,8 Mill. Kr. (Ejendomsskyldværdi ca. 6 Mill. Kr.), Tivoli, der er bogført til 3,0 Mill. Kr. (Ejendomsskyldværdi 9 Mill. Kr.), det oprindelige Kalvebodsterræn (d. v. s. Arealerne ved Hambrosgade, Mitchellsgade, Kalvebod Brygge m. v.) ca. 2,9 Mill. Kr. samt Kulgaardene ved Kalvebod Brygge og Sydmolen ved Gasværkshavnen, der er ansat til 3,1 Mill. Kr.

I Brønshøjdistriktet havde Kommunen Arealer til en bogført Værdi af 9,5 Mill. Kr., hvoraf de 5 Mill. Kr. falder paa Utterslev (herunder bl. a. Bellahøj Arealerne), 1,9 Mill. Kr. paa Husum, 1,2 Mill. Kr. paa Vanløse, 1,1 Mill. Kr. paa Emdrup og kun 0,3 Mill. Kr. paa det egentlige Brønshøj.

Arealerne i Kongens Enghave, Valby og Vigerslev var ansat til ca. 4,5 Mill. Kr., og i Sundbyerne fandtes kommunale Grunde til en Statusværdi af 5,8 Mill. Kr.

Værdien af de udenbys Ejendomme udgjorde i 1940 12,5 Mill. Kr. og er forøget med omtrent 7 Mill. Kr. siden 1930. Dette skyldes Grundkøbene i Københavns Forstadskommuner, først og fremmest i Lyngby. Af det samlede Beløb faldt de 3,3 Mill. Kr. paa Ejendommene i Lyngby-Taarbæk Kommune, 2,7 Mill. Kr. paa Glostrup og Brøndbyerne, 1,6 Mill. Kr. paa Gladsaxe; i hver af Kommunerne Herlev, Ballerup og Rødovre har København for ca. 0,8 Mill. Kr. Ejendomme, i Hvidovre for 0,5 Mill. Kr., og endelig er Ejendommenes Værdi i Sct. Jørgensbjerg sat til ca. 0,9 Mill. Kr. og Bidstrup Gods og Skove til 0,7 Mill. Kr.

De indenbys og udenbys Ejendomme giver en samlet Statusværdi paa 53,2 Mill. Kr. Men til dette Beløb kommer Saldoen paa *Udligningskontoen vedrørende Værdistigninger paa ubebyggede Arealer, Jorder og Landejendomme*, jfr. S. 418 f. Denne Konto, der i 1930 omtrent havde Balance, er siden da blevet forøget med den tilskrevne Værdistigning, gennemsnitlig 600.000 Kr. aarlig eller ialt ca. 6,0 Mill. Kr., men er blevet formindsket med de ved Salg konstaterede Værdistigninger til et samlet Beløb af ca. 16,9 Mill. Kr. I Status for 1940 optræder denne Konto derfor med en Statusværdi paa ÷ 10,9 Mill. Kr. Et Beløb, der altsaa er Udtryk for, at Kommunen i høj Grad er paa den sikre Side med Hensyn til Tilskrivningerne af de aarlige Værdistigninger.

Som et andet Udtryk for dette Forhold skal anføres, at den samlede *Ejendomsskyldværdi* for Kommunens ubebyggede Arealer, Jorder m. v. udgør 82,5 Mill. Kr., medens denne Ejendomsgruppe, som vi har set, kun indgaar i Status med en bogført Værdi af ca. 42 Mill. Kr. Det kan tilføjes, at Frederiksberg Kommune i 1931/32 opskrev sine Grundes bogførte Værdier til Ejendomsskyldværdien.

C. *Kommunens Driftsvirksomheder*

Medens A- og B-Ejendommene faktisk altid har været repræsenteret paa Kommunens Status, for saa vidt som Kommunen altid har haft et Raadhus og andre Administrationsbygninger og altid har været Ejer af Jorder og Grunde, saa er *Driftsvirksomhederne* en Ejendomsgruppe, der i afgjort Grad netop hører det forløbne Hundredaar til. Det er det 19. Aarhundredes tekniske Opfindelser, der har muliggjort og nødvendiggjort, at

Byens Forsyning med Gas, Elektricitet og Varme ved Siden af den kommunale Sporvejsdrift nu hører til de betydningsfuldeste kommunale Opgaver. Til Driftsvirksomhederne er endvidere henført Torve- og Slagtehallerne samt forskellige mindre Virksomheder som Kørselsafdelingen, Haandværksafdelingen og Folkekøkkenerne.

Om alle Driftsvirksomhederne gælder det, at en rationel Fremstilling af deres økonomiske Status burde omfatte en Redegørelse for de Værdier, hvormed hver af de tre Hovedelementer — Grunde, Bygninger og tekniske Anlæg — indgaar i Virksomhedernes Status, samt en Undersøgelse af om den Afskrivning, der i Aarenes Løb er foretaget specielt for de tekniske Anlægs Vedkommende, svarer til en rationel Driftsøkonomis Krav. En saadan Redegørelse vil imidlertid spænde langt ud over de Rammer, der er lagt for nærværende Værk. Hertil kommer, at der saavel for Gasværkerne og Sporvejene som for Torve- og Slagtehallerne foreligger temmelig nye Jubilæumsskrifter, hvor Anlægenes Historie er udførlig fremstillet. I det følgende er derfor kun de groveste Hovedtræk af den foregaaede Udvikling ridset op.

Byens *Gasforsyning* var i *1841* kun paa Komité-Stadiet. Adskillige kommunale Komiteer arbejdede i 1830'erne og 40'erne med Planer om Oprettelse af et kommunalt Gasværk, men først efter at den i 1847 nedsatte kombinerede Komité havde afgivet Betænkning om Opførelse saavel af et Vandværk og Kloakanlæg som af et Gasværk, kom der Gang i Arbejdet, og i Marts 1858 overtog Kommunen det nye *Vestre Gasværk*, der for de private Entreprenørers Regning havde været i Drift siden December 1857.

I *1862* ansattes Vestre Gasværk til en Statusværdi af 4 Mill. Kr.; et Beløb, der begrundedes dels ved, at Gasværket da inklusive Udvidelser havde kostet ca. 3 Mill. Kr., og dels ved, at »det hele Værk ved en Realisation let vilde indbringe en Sum, der langt overskred den ansatte Værdi«[1]).

Trods betydelige Udvidelser af Vestre Gasværk slog dette dog ikke til til det stærkt stigende Gasforbrug, og i 1877–78 opførtes derfor *Østre Gasværk*. Ved Vurderingen i 1882 ansattes de to Værker tilsammen til 8 Mill. Kr.

De følgende Aar bragte atter betydningsfulde Udvidelser, og efter Indlemmelsen af *Sundby* i 1902 overtog Kommunen Gasværket der.

Ved Statusvurderingen i *1904* blev Gasværkerne ansat under Hensyn til det Udbytte, de gav Kommunen, og den bogførte Værdi blev herefter 26,8 Mill. Kr. Allerede i 1902 var Anlæggelsen af endnu et nyt Gasværk paabegyndt, nemlig *Valby-Værket*, der toges i Brug i 1907. Før Verdenskrigen naaede Statusbeløbet 31,7 Mill. Kr.

Efter Sparekommissionens Betænkning af 1923 opretholdt man, som foran nævnt, den historiske Status, saaledes at Anlægenes Statusværdier sattes lig med de faktiske Anlægsudgifter fradraget de hvert Aar foretagne faktiske Afskrivninger. (Om den i 1921/22 indførte Udvidelsesfond henvises til det under Passiverne S. 453 f. anførte).

I Aarene 1920–30 foretoges betydningsfulde Udvidelser af Østre Gasværk og Valby Gasværk, derimod nedlagdes Vestre Gasværk i 1927.

Paa *Status for 1930* var Gasværkerne ialt bogført til en Statusværdi af 35,5 Mill. Kr. Men det skal tilføjes, at i Jubilæumsskriftet for Gasværkerne af 1932 anføres det, at

[1]) Bilag til Komitébetænkningen vedr. Statusvurderingen i 1862, S. 25.

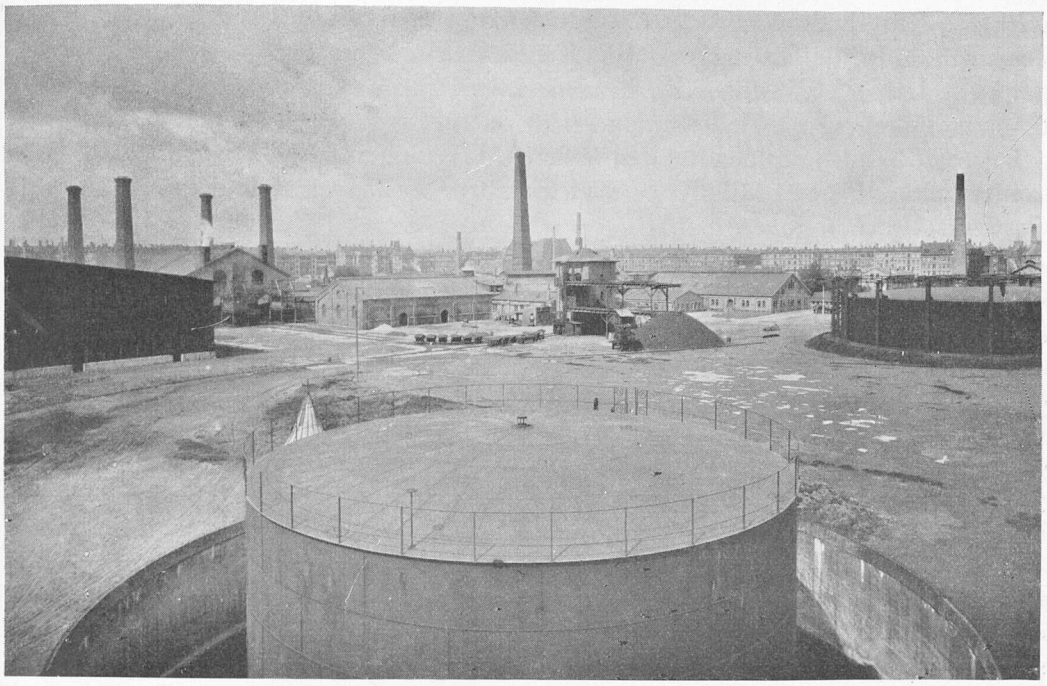

Vestre Gasværk, opført 1857, nedlagt 1927.

man længe har været klar over, at Gasværkernes Anlægskapital er for høj, og en foretagen Undersøgelse af de enkelte Underposter paa Anlægskapitalen paa Grundlag af en forud fastsat Levealder eller Varighedstermin svarende til de sandsynlige, faktiske Forhold har godtgjort, at Gasværkernes Anlægskapital, der pr. 31. Marts 1929 var bogført til 34.656.000 Kr., med den rigtige Afskrivningsprocent burde være nedbragt til 24.180.000 Kr. Miséren skyldes, at nogen egentlig Afskrivning paa Anlægskapitalen ikke har fundet Sted før i 1910, altsaa over halvtredssindstyve Aar efter, at det første Gasværk sattes i Drift, samt at Afskrivningerne i Aarene 1910–18 inkl. kun har andraget $2^{1}/_{2}$ pCt. af den oprindelige Anlægskapital.

I Aarene 1930–40 er der jævnsides med ret betydelige Udvidelser, særlig af Østre Gasværk, foretaget betydelige Afskrivninger, ekstraordinært saaledes i 1935/36, da der overførtes 3,6 Mill. Kr. fra Elektricitetsværkernes til Gasværkernes Afskrivningskonto, og den 31. Marts 1940 udgjorde Gasværkernes nedskrevne Statusværdi ialt 25,6 Mill. Kr., der fremkommer som Forskellen mellem en samlet Anlægsudgift for de endnu eksisterende Anlæg paa 43,7 Mill. Kr. og en samlet Nedskrivning paa ialt 18,1 Mill. Kr.

Det første *Elektricitetsværk* opførtes i *Gothersgade* i 1890–92. Det stærkt stigende Forbrug medførte dels Udvidelser af dette Værk, dels Opførelse af *Vestre Elektricitetsværk* i 1896–98 og *Østre Elektricitetsværk* i 1900–02.

Ved *Vurderingen i 1904/05* ansattes disse tre Værker ud fra det foran nævnte Forrentningsprincip til 8,6 Mill. Kr. Udbygning af de nævnte Værker fortsattes, og i 1914 naaedes en Statusværdi paa ca. 16 Mill. Kr. I 1916 paabegyndtes Opførelsen af det store Kraft-

værk ved Kalvebodstrand — *H. C. Ørsted Værket* —. I Februar 1920 toges det i Brug; det havde indtil da kostet ca. 9 Mill. Kr. Elektricitetsværkernes samlede Statusværdi udgjorde i 1920 26,6 Mill. Kr.; foruden H. C. Ørsted Værket var indtil 1920 ogsaa tilkommet Bragesgade Understation.

I Aarene 1920–30 fuldendtes den anden Udbygning af H. C. Ørsted Værket til et samlet Beløb af ca. 14 Mill. Kr., desuden opførtes Fælledvej, Enghaveplads og Østre Gasværks Understationer.

Aarene siden 1930 har endelig bragt en tredie Udbygning af H. C. Ørsted Værket til et Beløb af ialt ca. 20 Mill. Kr. samt Opførelsen af Eskildsgade, Sundby, Nyborggade og Brønshøj Understationer.

Elektricitetsværkernes samlede nedskrevne Statusværdi *pr. 31. Marts 1940* udgjorde *68,0 Mill. Kr.* Den samlede Anlægsværdi for de endnu eksisterende Anlæg udgør 120,0 Mill. Kr., heraf har Bygninger med almindeligt Tilbehør kostet 16,8 Mill. Kr., Maskin- og Kedelanlæg, tekniske Anlæg og Installationer 61,0 Mill. Kr., Ledninger m. v. 38,4 Mill. Kr. og endelig Grunde 3,8 Mill. Kr., paa de tre førstnævnte Poster er afskrevet henholdsvis 7,9, 33,0 og 11,2 Mill. Kr.

Varmeværkerne begyndte i 1925 med, at man for at kunne udnytte noget af den Spildevarme, der ellers gik tabt ved Elektricitetsproduktionen, forsøgsvis etablerede en Varmecentral i Forbindelse med Gothersgades Elektricitetsværk. Herfra forsynedes en Del større Ejendomme i Kvarteret med Varme. Forsøget faldt heldigt ud, og i de følgende Aar oprettedes Varmeværker i Forbindelse med alle de eksisterende Elektricitetsværker.

I *1940* udgjorde Varmeværkernes bogførte Statusværdi ialt 3,8 Mill. Kr. Den oprindelige Anlægsværdi udgør 5,6 Mill. Kr.

Om *Sporvejene* er der fortalt andetsteds i nærværende Værk, ligesom der i 1936 udsendtes et Jubilæumsskrift i Anledning af, at det da var 25 Aar siden, at Københavns Kommune havde overtaget Sporvejene som kommunal Virksomhed.

Ved Overtagelsen i *1911* betalte Kommunen det tidligere private Selskab ialt 16,7 Mill. Kr.[1]). I 1919 overtog København i Henhold til Overenskomst Frederiksberg Sporveje i Forpagtning.

Siden 1920 har Sporvejenes bogførte Statusværdi holdt sig nogenlunde uforandret og udgjorde pr. *31. Marts 1940* ialt 24,7 Mill. Kr. Den samlede oprindelige Anlægskapital for de endnu eksisterende Anlæg udgør 48,0 Mill. Kr., saaledes at der ialt er afskrevet 23,3 Mill. Kr.

Naar Ejendomsgruppen »Driftsvirksomheder« i Hovedtabellen overhovedet staar med nogen Statusværdi for 1841, skyldes dette, at man under *Torve- og Slagtehaller* har opført Stadens Vejerhus med Vragerbroen og Slagterbutikkerne ved Gammel Strand samt Slagterboderne ved Christianshavn med et Beløb paa tilsammen 19.800 Kr.

I *1862* omfattede Statusværdien — 232.000 Kr. — de i Aarene 1845–51 opførte Slagter- og Grøntbutikker ved Nikolaj Taarn samt Slagterbutikkerne paa Graabrødretorv og Christianshavns Torv.

Til disse Ejendomme var i *1882* kommet det i 1878–79 til Afløsning af den gamle Trommesal anlagte Kvægtorv til en Statusværdi af godt 1 Mill. Kr.

[1]) Beløbet nedsattes ved Hof- og Stadsrettens Dom af 21. Februar 1916 til 15,3 Mill. Kr.

I 1882 paabegyndtes Opførelsen af Slagtehuse, og efter at det ved Sundhedsvedtægten var bestemt, at der skulde indføres Slagtetvang i København fra 1888, maatte der foretages betydelige Udvidelser. I 1890 opførtes en Destruktionsanstalt paa Vesterfælled, udvidet betydeligt i 1899, og i Aarene 1900–01 opførtes Salgshal og Staldrum for Øxne.

Det samlede Kompleks af Torve- og Slagtehaller ansattes ved Vurderingen i *1904* til 3.950.000 Kr., hvortil kommer Slagterboderne ved Nikolaj med 200.000 Kr.

Stigningen i Aarene indtil 1914 skyldes først og fremmest Opførelsen af Københavns Flæskehal i 1909; herfra foregik Handelen med Kød, Flæsk og Fjerkræ. De næste større Udvidelser var Opførelsen af nye Kølerum og en *Fjerkræhal* i 1921 og 1926.

De i Løbet af 1920'erne stadig voksende Tilførsler til Slagtehallerne m. v. gjorde imidlertid fortsatte Udvidelser paakrævede. Grundet paa hele Anlægets stykkevise Tilblivelse blev en rationel Omorganisation og Udvidelse indenfor det eksisterende Anlægs Rammer betragtet som en utilfredsstillende Løsning. Da Vestre Gasværk blev nedlagt i 1927, og dette Areal, der laa i direkte Forbindelse med Slagtehusterrænet, derfor blev disponibelt, fremsatte Magistraten i 1930 Forslag om at erstatte de gamle Slagtehaller med et nyt moderne Slagtehus. Planen vedtoges i 1931, og i 1934 var Opførelsen af Københavns nye Torve- og Slagtehaller, kaldet *Kødbyen*, fuldført. De samlede Omkostninger for hele det storstilede Bygningskompleks havde andraget 18,7 Mill. Kr. To af de tidligere Slagtehaller sammenbyggedes og udlejedes som Københavns Fragtmandshal til Fragtmændenes Sammenslutning.

Paa Status *pr. 31. Marts 1940* udgjorde Torvevæsenets samlede bogførte Statusværdi 25,5 Mill. Kr. Den oprindelige Anlægskapital udgør 30,6 Mill. Kr., men herpaa er afskrevet 5,1 Mill. Kr. Af de 25,5 Mill. Kr. falder de 22,3 Mill. Kr. paa Torve- og Slagtehallerne, de 2,4 Mill. Kr. paa den gamle Flæskehal og de 0,8 Mill. Kr. paa Grønttorvet.

Vedrørende de andre mindre Driftsvirksomheder skal kun anføres, at af Beløbet i 1920 paa ca. 4 Mill. Kr. faldt de 3,5 Mill. Kr. paa Kørselsafdelingen og 0,5 Mill. Kr. paa Folkekøkkenerne. I 1923/24 foretoges en ekstraordinær Afskrivning af Kørselsafdelingens Aktiver paa 1,4 Mill. Kr. I *1940* var sidstnævnte Institution opført med en Statusværdi paa 1,6 Mill. Kr., Haandværksafdelingen med 0,4 Mill. Kr. og Folkekøkkenerne med 0,5 Mill. Kr.

2. KOMMUNENS ØVRIGE AKTIVER

Medens den for de faste Ejendomme foran fulgte Gruppering følger de officielle Statusopgørelser for de senere Aar, har man for de øvrige Statusposters Vedkommende foretaget dels en Sammendragning af Aktivposterne i et færre Antal, end Kommunens officielle Regnskab opererer med, dels har man foretaget nogle for nærværende Formaal mere rationelle Opstillinger. Dette sidste gælder saaledes Hovedtabellens *Aktivpost II: Gader, Veje, Bro- og Kloakanlæg.*

Denne Aktivpost omfatter her dels Kommunens egne uafskrevne Anlægsudgifter, dels de Tilgodehavender for de nævnte Anlæg, som Kommunen har hos private Grundejere. Paa Kommunens officielle Status har den første Post sammen med nogle »uegent-

lige« Aktiver indtil 31. Marts 1940 optraadt som »Diverse Anlæg, der tjener kommunale Formaal«.

Principielt opføres Kommunens Gader, Veje, Broer m. v. ikke som Aktiver paa Kommunens Status. Betragtningen har været den, at de kommunale Gader og Veje har tilhørt Kommunen fra »Arilds Tid« og saaledes ikke kan opføres med nogen egentlig »Anskaffelsesværdi«, ligesom de ej heller efter Sagens Natur kan siges at have nogen Realisationsværdi. De betydelige Udgifter, som Kommunen har haft ved Gadernes og Vejenes Vedligeholdelse og Omlægning, ved Kloakanlæg samt ved Overtagelserne af private Veje m. v., blev oprindelig afholdt paa de aarlige Driftsregnskaber og kun undtagelsesvis paa Kapitalbudgettet. Et Skridt til at fordele disse sidste Udgifter over en længere Aarrække blev gjort ved Regnskabsreformen i 1910, da en Del af de Beløb, der tidligere var afholdt af Vinden- og Tabskontoen, overførtes til den da oprettede nye Aktivpost »Anlæg, der tjener kommunale Formaal«, hvorpaa der da — siden 1911/12 — foretoges aarlige Afskrivninger. Men betydelige Anlægsudgifter afholdtes stadig af Driften. I de senere Aar er imidlertid de Summer, som Kommunen maa ofre paa Gade- og Broarbejder samt Parkanlæg, blevet saa store, at man har ment ikke at burde belaste det enkelte Regnskabsaar med disse ofte Millionbeløb, men har betragtet dem som Kapitaludgifter og har posteret dem paa Status, hvor de da almindeligvis nu afskrives med 5 pCt. aarlig. Som det fremgaar af Hovedtabellen er, *de samlede Anlægsudgifter, der endnu ikke er afskrevne*, steget fra 3,4 Mill. Kr. i 1914 til i 1940 at udgøre 39,3 Mill. Kr., heraf falder de 33,3 Mill. Kr. paa udførte Arbejder vedrørende Vej- og Kloakanlæg og de 6,0 Mill. Kr. paa Broanlæg, heraf staar atter den nye Knippelsbro med ca. 4,1 Mill. Kr. og den nye Langebro med 0,9 Mill. Kr. Den her betragtede Statuspost forrentes og afskrives paa Stadsingeniørens Budgetbilag.

De *Beløb, som Kommunen har til gode hos private Grundejere for* Anlæg af nye Veje, Brolægnings- og Asfalteringsarbejder, Kloakanlæg samt Gas- og Elektricitetsledninger, er ogsaa overensstemmende med hele den tekniske og trafikale Udvikling vokset stærkt i den sidste Snes Aar — fra 11,0 Mill. Kr. i 1920 til 23,0 Mill. Kr. i 1940. Af det sidste Beløb er de 8,1 Mill. Kr. Tilgodehavender for Vej-, Brolægnings- og Asfalteringsarbejder, de 14,7 Mill. Kr. for Kloakanlæg og kun 0,2 Mill. Kr. for Gas- og Elektricitetsledninger.

Denne Statuspost afdrages af de paagældende Grundejere efter særlige Fordelingsregler eller Kommissionskendelser.

Til *Aktivpost III: Obligationer og Aktier m. v.* er henført de Poster paa Kommunens Status, der omfatter Værdipapirer af forskellig Art, og disse Poster er atter samlet i tre Undergrupper, nemlig Panteobligationer, Andre Obligationer og Aktier.

Kommunens Panteobligationer omfatter først og fremmest Obligationer udstedt mod Pant i københavnske og frederiksbergske Ejendomme, og Beløbets stærke Stigning fra 12 Mill. Kr. i 1914 til 53,8 Mill. Kr. i 1940 hænger først og fremmest sammen med den Støtte til den private Byggevirksomhed, som Københavns Kommune har ydet i disse Aar i Henhold til de herom givne Love. Af det ovennævnte Beløb i 1940 var saaledes de 23,7 Mill. Kr. ydede Byggelaan og de 28,4 Mill. Kr. Grundprioriteter.

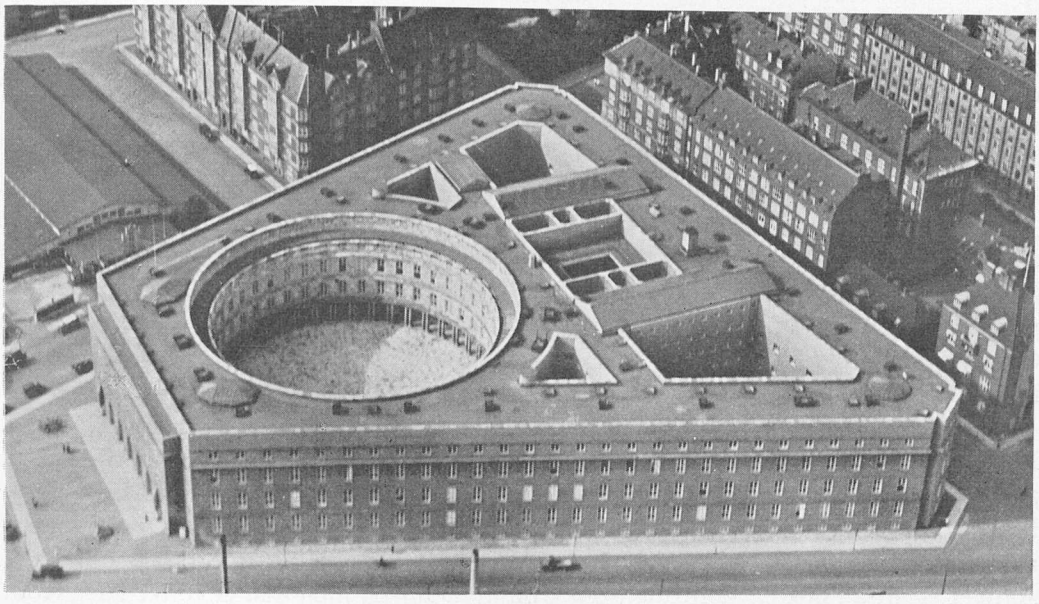

Københavns Politigaard, opført 1924.

Gruppen *Andre Obligationer* omfatter dels de »baandlagte Kapitaler« og særlige Fonds samt Kommunens Selvforsikringer tilhørende Stats- og Kommuneobligationer samt Kredit- og Hypothekforeningsobligationer, dels Kommunens Beholdning af egne Obligationer. Stigningen for denne Statuspost fra 2,9 Mill. Kr. i 1920 til 14,7 Mill. Kr. i 1940 skyldes — foruden Væksten i de særlige Fonds og i »Selvforsikringerne« — at Kommunens Beholdning af egne Obligationer er steget fra 1,7 til 6,6 Mill. Kr., hvoraf dog godt to Trediedele tilhører den særlige Fond til Amortisation af 1928-Laanet, jfr. under Passiverne S. 445 f.

Det minimale Beløb, Kommunen har i *Aktier*, omfatter næsten alene de 200.500 Kr. Aktier i Amagerbanen.

Vedrørende *Post IV: Institutionernes Varebeholdninger og Driftskapitaler* bemærkes, at den for 1930 og 1940 alene omfatter Institutionernes Kasse-, Bank- og Girobeholdninger samt Material- og andre Beholdninger, medens derimod de under Institutionernes Aktiver opførte Restancer, Deposita og Versurer er henført til Posterne Indtægtsrestancer eller Andre Aktiver, ligesom de tilsvarende under Institutionernes Passiver opførte Beløb er henført til Deposita, Udgiftsrestancer og Anden Gæld paa Hovedtabellen over Passiverne.

Under *Aktivpost V: Indtægtsrestancer*, der i 1940 ialt udgjorde 69,1 Mill. Kr., indgaar de nævnte Institutionsrestancer med ca. 61 Mill. Kr., medens Restancerne ved Stadens Hovedkasse udgjorde ca. 8 Mill. Kr.

Post VI: Kasse- og Bankbeholdninger giver ikke Anledning til særlige Bemærkninger i denne Sammenhæng.

Post VII: Andre Aktiver var indtil Verdenskrigens Aar uden større Betydning, men i

1920 optræder Posten med det store Beløb paa 32,6 Mill. Kr., heraf var imidlertid de 22,6 Mill. Kr. Kommunens Udlæg til Dyrtidsforanstaltninger, altsaa Penge, som Kommunen dels havde til gode hos Staten, dels skulde have Dækning for gennem Dyrtidsskatter, og de 6,9 Mill. Kr. var Kommunens Tilgodehavende hos Staten, væsentlig for sociale Udgifter. Af Beløbet i 1940 paa 59,4 Mill. Kr. skyldes de ca. 32 Mill. Kr. Tilgodehavende hos Staten, væsentlig for dennes Andel i Aldersrente og andre sociale Udgifter.

Den sidste Post i Hovedtabellen: *Uegentlige Aktiver* falder i to Undergrupper, nemlig: *A. Kurstab og Omkostninger ved Laan og B. Andre uegentlige Aktiver.* Til nærmere Forstaaelse af disse Poster, der ikke i egentlig Forstand repræsenterer Værdier, Kommunen ejer, men faktisk kun er bogholderimæssige Posteringer, der skal tjene som Grundlag for de regnskabsmæssige Afskrivninger over en kortere eller længere Aarrække, skal bemærkes følgende.

Kurstabene fremkommer som Forskellen mellem Laanenes paalydende Beløb og de Beløb — bestemt af Laanekursen — som Laanene udbringes til. Disse Kurstab samt de med Laanenes Stiftelse forbundne Omkostninger er det naturligt at afdrage over en længere Aarrække, og siden 1915/16 er de derfor blevet opført paa Status' Aktivside og afskrives her med en vis Procent aarlig, svarende til de respektive Laans Løbetid[1]). Aktivet er altsaa nok en Fordring, som Kommunen har, men den er rettet mod Kommunen selv. Paa den anden Side er Kommunen ogsaa senere gaaet over til at postere Kursgevinster paa denne Konto. Disse fremkommer f. Eks., naar Kommunen optager et Laan i udenlandsk Mønt; saafremt Kronen i Forhold til vedkommende Mønt da staar under Pari, indbringer Laanet mere i danske Kroner, end der svarer til Parikursen. Da nu Laanet opføres paa Passivsiden med Parikursen, posteres Forskellen mellem det faktiske Provenu og dette nominelle Beløb som Afgang paa Kontoen for Kurstab m. m. Paa det officielle Regnskab for 1919/20 posteredes alene Kurstabene paa Aktivsiden med et Beløb af 8,8 Mill. Kr., medens Kursgevinsten ved Dollarslaanet af 1919 (jfr. S. 444) paa 10,0 Mill. Kr. posteredes paa Passivsiden. Af Hensyn til Ensartetheden med de senere Aar er i Oversigten det sidstnævnte Beløb fradraget den ovennævnte Aktivpost, saaledes at der fremkommer et Beløb paa ÷ 1,2 Mill. Kr.

De følgende Aars betydelige Kurstab — jfr. Afsnittet om Stadens Laan — satte imidlertid denne Aktivpost betydeligt i Vejret, og ved Udgangen af Regnskabsaaret 1939/40 var der et endnu uafskrevet Kurstab paa 16,8 Mill. Kr.

Statusposten *Andre uegentlige Aktiver* er først i de sidste Par Aar blevet af nogen Betydning. Beløbet for 1940, ialt 14,0 Mill. Kr., fordeler sig saaledes: Politi- og Fængselsvæsenets Ejendomme, der, som foran nævnt, pr. 1. April 1938 er overgaaet til Staten, er opført med 7,0 Mill. Kr., idet Kommunalbestyrelsen har besluttet at afskrive disse Ejendommes Statusværdi, der pr. 31. Marts 1938 udgjorde 8,7 Mill. Kr., med 10 pCt. aarlig i ti Aar[2]). Gælden til Frederiksberg Kommune i Henhold til Sporvejs-

[1]) Dog blev allerede Kurstabet ved Optagelsen af »Sporvejslaanet« af 1911 opført som Aktiv paa Sporvejenes Status og forrentet og afskrevet paa Sporvejenes Driftsregnskab.

[2]) Ved Politiets Overgang til Staten overtog denne fra 1. April 1938 Pensioneringen af samtlige paa dette Tidspunkt i Politiet fast ansatte kommunale Tjenestemænd. *Den kapitaliserede Værdi af den Kommunen paahvilende Pensionsbyrde* med Hensyn til de paagældende Tjenestemænd skal refunderes Staten i en

	31/12 1841	31/12 1862	31/12 1882	31/3 1904	31/3 1914	31/3 1920	31/3 1930	31/3 1940
I. Faste Ejendomme.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
A. Ejendomme, der tjener alm. kommunale Formaal								
1. Raadhus m. v.[1]	138	264[2]	335[2]	5.776[3]	6.365	6.189	5.830[4]	9.708[5]
2. Skoler	–	580	1.765	7.060	10.577	15.639	21.690	37.918
3. Hospitaler	–	2.700	7.590	12.477	20.252	21.891	26.751	41.254[6]
4. Forsørgelsesvæsenets Ejendomme	731[7]	1.253	3.208	5.795	7.561	9.527	12.763	26.359
5. Politistationer og Fængsler[8]	68	200	260	3.015[9]	2.774	4.775	9.264	–
6. Brandstationer	–	–	410	1.359	1.492	1.890	2.105	3.233
7. Begravelsesvæsenets Ejendomme	–	–	–	1.597	1.869	2.514	3.495	3.633
8. Vej- og Kloakvæsenets Ejendomme	73	65	113	2.011	1.977	2.136	3.059	3.961
9. Vandvæsenets Ejendomme	–	2.504	3.000	9.003	12.408	15.987	32.283	52.448
10. Andre Ejendomme[10]	5	377	402	486	1.326	1.698	1.624	1.958
Tilsammen A-Ejendomme	1.015	7.943	17.083	48.579	66.601	82.246	118.864	180.472
B. Ejendomme, der har alm. økonomisk Betydning								
1. Husejendomme:								
a. Ejendomme, der delvis anvendes af kommunale Institutioner	–	–	–	–	–	–	557	6.515
b. Beboelses- og Forretningsejendomme	50	–	31	655	10.168	42.470	99.686	112.274
Ialt	50	–	31	655	10.168	42.470	100.243	118.789
2. Ubebyggede Arealer:								
a. Indenfor Byens nuværende Grænser	1.032	1.651	9.938	33.316	29.985	28.764	40.033	40.715
b. 1. Bidstrup Gods og Skove	700	3.200	2.500	2.425	2.381	887	776	724
2. Andre Udenbys Arealer	360	303		1.237	2.082	3.629	4.952	11.768
c. Udligningskonto	–	–	–	–	–	–	÷ 149	÷ 10.869
Ialt	2.092	5.154	12.438	36.978	34.448	33.280	45.612	42.338
Tilsammen B-Ejendomme	2.142	5.154	12.469	37.633	44.616	75.750	145.855	161.127

[1]) Ejendomme, der delvis anvendes af kommunale Institutioner, og som paa Kommunens Status er henført til B-Ejendomme, findes under Post B. 1. a. I Aarene 1841, 1862 og 1882 er der foretaget en skønsmæssig Deling af Kommunens Andel af Raad- og Domhusets Statusværdi mellem Post A. 1, Raadhus m. v., og Post A. 5, Politistationer og Fængsler.

[2]) Herunder Fattigvæsenets Kontorbygning i Hestemøllestræde (opført 1859).

[3]) Omfatter alene det — ikke helt færdige — nye Raadhus.

[4]) Heraf er 114.700 Kr. Værdien af Kontorer og Lokaler udenfor Raadhuset.

[5]) Heraf falder 1,7 Mill. Kr. paa Vartov, 1,5 Mill. Kr. paa Bernstorffshus og 0,8 Mill. Kr. paa Annekset i Stormgade.

[6]) Herunder ogsaa Tuberkulosestationen.

[7]) Hertil er i 1841 medregnet Almindelig Hospital, Arbejdshusene og Ladegaarden samt Sct. Hans Hospital, der først fra 1860 overførtes til Magistratens 2. Afdeling; derimod er Vartov, Abel Cathrines Stiftelse og Opfostringshuset, der i 1841 var optaget i Forsørgelsesvæsenets officielle Status, men som i 1857 udgik af Kommunens Status, ikke medtaget i nærværende Opgørelse.

[8]) For saa vidt en Bygning benyttes af Politi- og Brandvæsen i Fællesskab, er Statusværdien fordelt skønsmæssigt, jfr. endvidere Note 1.

[9]) Herunder Kommunens Andel ($^3/_7$) af Raad- og Domhusets samt Fattigvæsenets Kontorbygnings Statusværdi.

[10]) Hertil er f. Eks. henført Thorvaldsens Museum, Kommunebiblioteker, Badeanstalter m. m.

	31/12 1841	31/12 1862	31/12 1882	31/3 1904	31/3 1914	31/3 1920	31/3 1930	31/3 1940
C. Kommunens Driftsvirksomheder	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1. Gasværker	–	4.000	8.000	26.846	31.703	28.642	35.530	25.610
2. Elektricitetsværker	–	–	–	8.571	15.993	26.568	47.093	68.023
3. Varmeværker	–	–	–	–	–	–	1.832	3.849
4. Sporveje	–	–	–	–	20.066	26.619	26.324	24.692
5. Torve- og Slagtehaller	20	232	1.257	4.151	6.226	5.582	6.364	25.462
6. Kørselsafd., Haandværksafd., Folkekøkkener	–	–	–	–	–	3.938	2.638	2.550
Tilsammen C-Ejendomme	20	4.232	9.257	39.568	73.988	91.349	119.781	150.186
Faste Ejendomme ialt	3.177	17.329	38.809	125.780	185.205	249.345	384.500	491.785
II. Gader, Veje, Bro- og Kloakanlæg.								
A. Komm. egne uafskrevne Anlægsudg.	–	–	–	–	3.439	5.018	19.362	39.306
B. Tilgodehavender hos private	177	90	757	1.999	4.246	11.034	30.759	23.014
Ialt	177	90	757	1.999	7.685	16.052	50.121	62.320
III. Obligationer og Aktier m. v.[11]								
A. Panteobligationer		1.511	8.152	11.412	11.984	23.774	41.368	53.841
B. Andre Obligationer m. v.	2.438	2.473	3.186	485	1.203	2.928	16.872	14.689
C. Aktier		71	50	8	–	–	211	337
Ialt	2.438	4.055	11.388	11.905	13.187	26.702	58.451	68.867
IV. Institutionernes Varebeholdninger og Driftskapitaler[12]	181	96	754	3.342	4.066	18.571	12.226	25.370
V. Indtægtsrestancer	103	183	250	5.283	11.871	127.446	48.572	69.134
VI. Kasse- og Bankbeholdn.[13]	427	944	2.302	9.253	20.095	18.369	14.674	8.552
VII. Andre Aktiver	141	19	1.426	414	2.656	32.610[14]	17.765	59.365
VIII. Uegentlige Aktiver.								
A. Kurstab og Omkostninger v. Laan	–	–	–	–	–	÷ 1.217	8.675	16.840
B. Andre uegentlige Aktiver[15]	–	–	–	–	9	362	803	14.033
Ialt	–	–	–	–	9	÷ 855	9.478	30.873
Tilsammen	6.644	22.716	55.686	157.976	244.774	488.240	595.787	816.266

[11]) Hertil er foruden Kommunens Beholdning af Værdipapirer ogsaa henført samtlige Midler tilhørende de baandlagte Kapitaler, Gravstedsfonden og Kommunens Selvforsikringer. Disse Fonds kontante Kapitaler er opført under III. B., Andre Obligationer.

[12]) Denne Post omfatter til og med 31/3 1920 Institutionernes samlede løbende Mellemværende med Hovedkassen. Fra og med 31/3 1930 er Institutionernes Tilgodehavender og Gæld i det Omfang, hvori det har været muligt, henført til henholdsvis Aktiv- og Passivposterne paa Kommunens samlede Status.

[13]) Herunder dog ikke Institutionernes Driftskapitaler, der er optaget under Post IV.

[14]) Heraf er 22.588.000 Kr. Udlæg til Dyrtidsforanstaltninger.

[15]) Hertil er pr. 31/3 1940 henført de endnu ikke afskrevne Værdier af Politi- og Fængselsvæsenets Bygninger samt af Kapitalmellemværendet med Frederiksberg Kommune i Anledning af Sporvejsoverenskomsten.

overenskomsten af 1938 er pr. 31. Marts 1940 (ekskl. Grundene) opført med 5,5 Mill. Kr. Endelig udgør den resterende Statusværdi af de bortskænkede Grunde, der efter Kommunens Praksis almindeligvis afskrives over en 10-Aars Periode, i 1940 ialt 1,0 Mill. Kr.

PASSIVERNE 1841–1940

Paa samme Grundlag som for Aktivernes Vedkommende og for samme Tidspunkter er udarbejdet den efter S. 458 indsatte Hovedtabel over Kommunens Passiver.

Udfra et rationelt økonomisk Synspunkt maa Passiverne falde i tre Hovedgrupper, nemlig 1) *Stadens Laan*, 2) *Prioritets- og anden Gæld* og 3) *Kommunens Egen-Kapital*. For hver af disse tre Grupper er der i det følgende gjort Rede for de betydningsfuldeste af de Forhold, der forklarer Tallenes Bevægelser.

1. STADENS LAAN

Denne, nu langt den betydeligste Passivpost, der omfatter de egentlige Obligationslaan samt Gældsbrevslaan hos Banker, Sparekasser og Forsikringsselskaber m. v., og som ved Udgangen af Regnskabsaaret 1939/40 androg en halv Milliard Kroner, fandtes praktisk talt ikke i *1841*. Det for dette Aar i Hovedtabellen opførte Beløb paa 30.000 Kr. er et Laan i Overformynderiet.

Det første egentlige Obligationslaan blev optaget i 1854. Det var nominelt paa 6.174.000 Kr. og var for Størstedelens Vedkommende bestemt til de nye Vand- og Gasanlæg. Rentefoden var 4 pCt., Amortisationstiden 48 Aar, og Laanet indbragte 6 Mill. Kr. Det næste Laan, der var paa 4,2 Mill. Kr., ligeledes til 4 pCt., optoges i 1859 til Bestridelse af Udgifterne ved Opførelsen af Kommunehospitalet og Udvidelse af Gasværket.

I *1862* udgjorde Restgælden for de 2 Laan ialt 9,9 Mill. Kr., hertil kommer et Par mindre Laan paa ialt 0,4 Mill. Kr. De følgende tyve Aar indtil *1882* betød en Forøgelse af Laanegælden paa netto ca. 12 Mill. Kr., der udgør Forskellen mellem Afdragene paa de ældre Laan og to nye Laan af 1869 og 1876 paa henholdsvis ca. 7 Mill. Kr. og 11 Mill. Kr., begge til 4 pCt.

Aarene indtil *1904* bragte en meget betydelig Forøgelse af Stadens Laan. I Aarene 1886, 1887, 1892, 1895, 1898, 1901 og 1902 optoges Laan til et samlet Beløb paa ialt ca. 102 Mill. Kr., heraf anvendtes dog Laanene af 1886 og 1887, der var til $3^1/_2$ pCt., til Konvertering af de fire tidligere 4 pCt. Laan. Alle disse nye Laan var eller blev gjort til dobbelt- eller flermøntede, d. v. s. betalbare saavel i Kroner som i tyske Mark, Sterling eller anden fremmed Mønt. Ved Statusopgørelsen i 1904 beløb Stadens Laan sig til ialt 97 Mill. Kr.

Aarene 1908, 1910 og 1911 bragte yderligere tre flermøntede Laan paa henholds-

Afdragsperiode paa femogtyve Aar. En aktuarmæssig Beregning bliver foretaget ved Justitsministeriets Foranstaltning, men er endnu ikke afsluttet. Beløbet er kalkulatorisk ansat til 12 Mill. Kr. Naar Beløbet er endelig fastsat, vil fornøden Postering finde Sted.

vis ca. 40, ca. 40 og ca. 20 Mill. Kr. De to første Laan afløste forskellige midlertidige Laan, der var optaget til Udførelse af en Række kommunale Arbejder, hvorimod 1911-Laanet optoges specielt i Anledning af Kommunens Overtagelse af Københavns Sporveje. I 1914 havde Kommunen herefter ialt ti Obligationslaan løbende med en samlet Restgæld paa 186 Mill. Kr.

De vanskelige finansielle Forhold for Københavns Kommune under Verdenskrigen viste sig ogsaa ved Nødvendigheden af meget betydelige Laaneoptagelser. Uden at komme nærmere ind paa de forskellige Forhold, der stod i Forbindelse med de mange Laan, der optoges i Perioden 1914 til 1920, eller paa de nærmere Betingelser for disse Laan skal kun som almindelige Aarsager til det stærke Laanebehov nævnes: 1) Kommunen maatte staa i Forskud for store Beløb til Dyrtidsforanstaltninger, som den først senere fik dækket af Statstilskud og særlige Dyrtidsskatter, 2) den særlige Lovgivning om Statstilskud til kommunale Arbejder m. v., i Henhold til hvilken der blev ydet Statstilskud til Forrentning af Laan, som en Kommune optog til Paabegyndelse af Arbejder, som iværksattes til Afhjælpning af Arbejdsløsheden og endelig 3) Kommunens mere normale Anlægsvirksomhed som Opførelsen af Skolebygninger, Vej- og Kloakanlæg m. v.

Medens Laanene, som vi har set, før Verdenskrigen alle var dobbelt- eller flermøntede, optoges der i Aarene 1915 til 1920 otte rene indenlandske Laan til et samlet Beløb af 106 Mill. Kr. samt et Dollarslaan.

De otte indenlandske Laan var dog af ret forskellige Typer. De tre Laan af 1915, 1916 og 1917 paa henholdsvis 8, 30 og 25 Mill. Kr. var normale Obligationslaan til en nominel Rente af 5 pCt. og alle paa 40 Aar. I 1915 og 1918 optoges to Laan hos den midlertidige kommunale Laanekasse af 1914 paa henholdsvis 5,7 og 10,0 Mill. Kr. at tilbagebetale henholdsvis i 1922 og 1925. I 1918 optoges endvidere et Laan paa 25 Mill. Kr. mod Udstedelse af 5 pCt. Gældsbeviser, der skulde tilbagebetales i 1928. Endelig fik Kommunen i disse Aar et Par mindre Laan hos Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn og hos »Bikuben«.

Dollarslaanet, der optoges i 1919, var paa 15 Mill. $ (= 56 Mill. Kr. efter Parikursen), Kursen var 90 og Rentefoden $5^1/_2$. Da Dollarskursen, hvortil Laanet blev overtaget af Bankerne, var ca. 4,50, var der en Valutagevinst paa 10,0 Mill. Kr. Da Laanet kun opførtes til Parikurs paa Passivsiden, afsattes nævnte Kursgevinst til Imødegaaelse af Kurstab ved Rentebetaling og ved Indfrielse af Obligationer[1]) — et Tab, der for dette og de følgende udenlandske Laans Vedkommende senere viste sig væsentligt at overgaa de faktiske Kursgevinster.

Den 31. Marts 1920 var herefter Kommunens samlede Gæld steget til 333 Mill. Kr., fordelt mellem rene indenlandske Laan til 101 Mill Kr., de flermøntede Laan, der ved Afdrag var nedbragt til 175 Mill. Kr., og endelig som nævnt Dollarslaanet til 56 Mill. Kr.

Aarene 1920 til 1930 bragte kun en forholdsvis mindre Nettoforøgelse i Stadens samlede Laan, nemlig fra 333 Mill. Kr. til $357^1/_2$ Mill. Kr., men indenfor de forskellige Laanetyper var der dog ret betydningsfulde Bevægelser. Som Hovedtabellen viser, steg saaledes

[1]) Beløbet er dog i Oversigterne her af Hensyn til Ensartethed med den senere Posteringsmaade overført som en Minuspost paa Aktivet »Kurstab ved Laan«, jfr. S. 442.

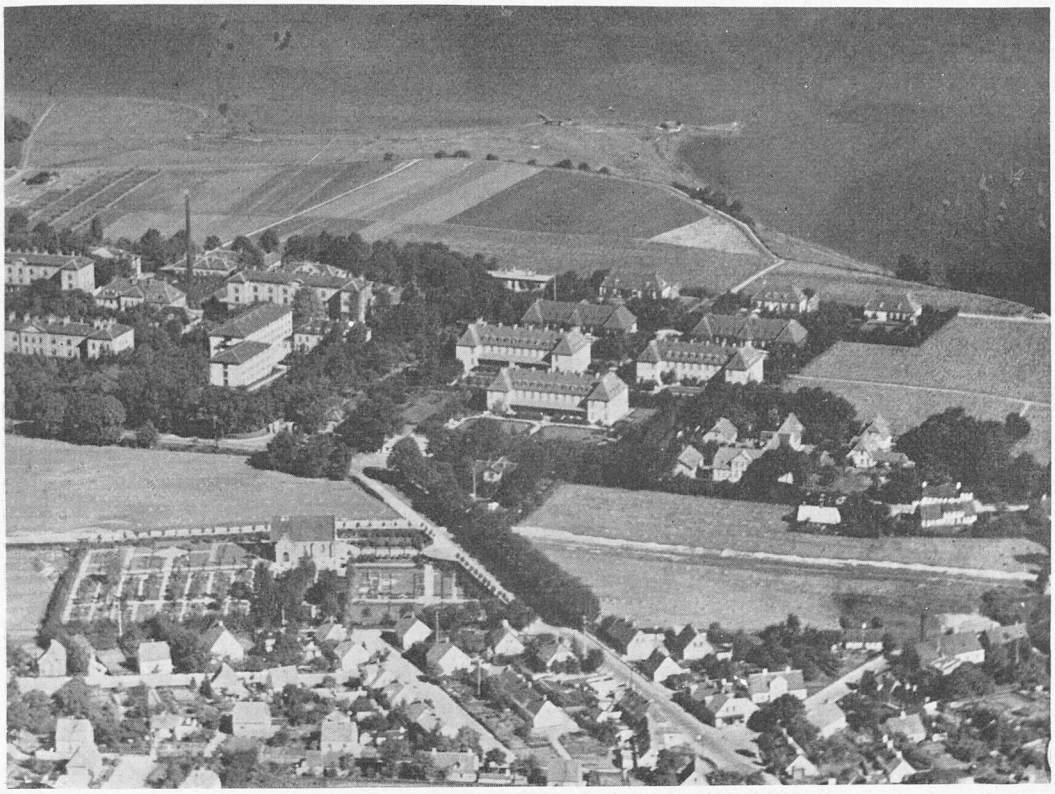

Sct. Hans Hospital.

Beløbet for de rene udenlandske Laan fra 56 til 129 Mill. Kr., idet der tilkom følgende Laan:

I 1921 optog Københavns Kommune det hidtil dyreste Laan, nemlig Dollarslaanet af 1921 paa 7 Mill. $ (eller 26,1 Mill. Kr. efter Parikursen). Den nominelle Rente var 8 pCt., Overtagelseskursen 93, men Tilbagebetalingen skulde ske til Kurs $107^1/_2$. — Den effektive Rente blev herefter 9,50 pCt. For dette Laan garanterede den danske Stat, der i 10 Aar refunderede Kommunen 4 pCt. af Laanets oprindelige Beløb som Rentetilskud. Kommunens øjeblikkelige Valutagevinst var ca. 10 Mill. Kr.

I 1926 optoges et 5 pCt. hollandsk Laan paa $6^1/_2$ Mill. Fl., der dog i 1938 erstattedes af et 4 pCt. Gyldenlaan, og i 1927 laantes 15 Mill. Dollars (Parikurs = 55.950.000 Kr.), der bl. a. anvendtes til Indløsning af det foran nævnte Gældsbevislaan af 1918 paa 25 Mill. Kr.

Endelig optoges et nyt Dollarslaan i 1928 paa 12 Mill. $ (= 44.760.000 Kr.) til Indfrielse af Restgælden paa Dollarslaanet af 1919. Det betød faktisk en Rentekonvertering, idet det nye Laan kun var til $4^1/_2$ pCt., medens der af 1919-Laanet var svaret $5^1/_2$ pCt. Det kan tilføjes, at Indenrigsministeriets Samtykke til 1928-Laanet var betinget af, at Kommunen fra 1. April 1930 aarlig henlagde 3 Mill. Kr. til en til Kapitalformuen hørende særlig Fond, hvis Midler skulde anvendes til Afdrag paa Laanet

eller Opkøb af Obligationer efter nærmere Aftale med Ministeriet, en Bestemmelse fra hvilken der dog allerede dispenseredes i 1931/32 ligesom i de følgende Aar.

De udenlandske Obligationer beløb sig som anført pr. *31/3 1930* til 129 Mill. Kr. (regnet efter Parikurs), men desforuden maa der regnes med, at en væsentlig Post af de flermøntede Obligationer var paa udenlandske Hænder. Ialt udgjorde disse Obligationer i danske Kroner 151,7 Mill. Kr. i 1930, hvoraf antagelig ca. $^2/_3$ laa i Udlandet.

Som foran nævnt skabte Optagelsen af de udenlandske Laan i denne Periode, da Kronen stod under Pari, indtil 1926 i første Omgang en Kursgevinst, for Aarene 1919/20–25/26 opgjort til ialt 21,2 Mill. Kr. Men ved Indfrielsen af disse udenlandske Laan samt af de flermøntede Laans Rentekupons og Obligationer havde Kommunen i samme Tidsrum et Valutatab paa 26,7 Mill. Kr., saaledes at Kommunens effektive Tab i disse Aar var 5,5 Mill. Kr.; hertil kommer Tabene ved de flermøntede Obligationer i Aarene 1914/15–18/19, der kan sættes til netto ca. $1^1/_4$ Mill. Kr.

Af indenlandske Laan optoges i Tiaaret 1920–30 adskillige mindre Gældsbrevslaan hos »Bikuben«, Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn, Statsanstalten for Livsforsikring m. v. Af store Laan skal nævnes 1921-Laanet paa 15 Mill. Kr. hos de 3 private Hovedbanker, der dog var tilbagebetalt inden 1930.

Afviklet blev dels Gældsbevislaanet af 1918 paa 25 Mill. Kr., dels Laanene hos den midlertidige kommunale Laanekasse paa ialt 15,7 Mill. Kr.

Nettoresultatet for de rene indenlandske Laans Vedkommende blev, at de i 1930 kun udgjorde 76,7 Mill. Kr. eller godt $^1/_5$ af den samlede Laanemasse.

De for Kommunens Laanevirksomhed mest betydningsfulde Begivenheder i Aarene 1930–40 knytter sig til den internationale Finanskrise i Vinteren 1931–32 og den heraf affødte Likviditetskrise for Københavns Kommune.

Endnu i 1930 optog Kommunen to normale Laan, nemlig det indenlandske $4^1/_2$ pCt. Laan paa 25 Mill. Kr. samt det udenlandske $4^1/_2$ pCt. Laan paa 30 Mill. svenske Kr. Det sidste Laan anvendtes bl. a. til Indfrielse af Restgælden af Dollarslaanet af 1921.

I Slutningen af 1930 var der endvidere sluttet Kontrakt med et Konsortium om Optagelse af et indenlandsk $4^1/_2$ pCt. Laan af 1931 paa 30 Mill. Kr. Af dette Beløb emitteredes de 6 Mill. Kr. i Maj 1931, medens Salget af de resterende 24 Mill. Kr. ifølge Overenskomsten med Konsortiet først maatte paabegyndes efter 5. Septbr. 1931. Men paa dette Tidspunkt var Verdenskrisen allerede i Udvikling, og der blev derfor kun solgt en ubetydelig Del af disse Obligationer, og da det nedenfor nævnte »Borgerlaan« blev forhøjet fra 30 til 50 Mill. Kr., forpligtede Kommunen sig til ikke at afhænde Obligationer af 1931-Laanet før 1. April 1933.

De nærmere Omstændigheder vedrørende Likviditetskrisen i Vinteren 1931–32 er kort omtalt S. 326 f. Efter midlertidige Kreditter i Privatbanken og »Bikuben« blev det saakaldte Borgerlaan efter Overenskomst med Nationalbanken udbudt i Dagene fra 4.–6. Februar 1932 som et 2-aarigt 6 pCt. Laan til Kurs 97, altsaa til en effektiv Rente af 7,65. Laanet var udskrevet paa 30 Mill. Kr., men der tegnedes for over 50 Mill. Kr., og med Indenrigsministeriets Samtykke forhøjedes Laanesummen

til 50 Mill. Kr., dog paa forskellige nærmere Betingelser, bl. a. vedrørende det foran nævnte 1931-Laan.

I November–December 1932 optoges et $4^1/_2$ pCt. Gældsbevislaan paa 30 Mill. Kr., der tilbagebetaltes i 1937.

I 1934 maatte der dels til Indfrielse af Borgerlaanet af 1932, dels til Financiering af Kommunens Anlægsvirksomhed (Arbejdsplanen), optages forskellige større og mindre Laan. For det første blev der samtidig udbudt dels et 25-aarigt 4 pCt. Laan, dels et 2-aarigt 4 pCt. Laan. Af det første tegnedes for 23,5 Mill. Kr. og af det andet 36,5 Mill. Kr. Dette sidste Laan blev i 1936 erstattet af et 20-aarigt 4 pCt. Laan paa 40 Mill. Kr.

I 1934 laantes endvidere 10 Mill. Kr. paa ti Aar, de $6^1/_2$ Mill. Kr. til $4^1/_2$ pCt. og de $3^1/_2$ Mill. Kr. til 5 pCt., i Kommunernes midlertidige Laanefond samt ialt 6 Mill. Kr. hos Statsanstalten for Livsforsikring og Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn.

Aaret 1935 møder med det dansk-svenske 20-aarige 4 pCt. Laan, der omfatter 5 Mill. svenske Kr. og 19.115.000 danske Kr.

I 1937 optoges tre store Laan, nemlig det 20-aarige $4^1/_2$ pCt. Laan paa 10 Mill. Kr., det 22-aarige $4^1/_2$ pCt. Laan paa 16 Mill. Kr. samt det 3-aarige $4^1/_2$ pCt. Gældsbevislaan paa 15,7 Mill. Kr. De to sidstnævnte Laan anvendtes til Indfrielse af Gældsbevislaanet af 1932 paa 30 Mill. Kr. Endvidere optoges to Laan à 2 Mill. Kr. i Statsanstalten for Livsforsikring.

I 1938 emitteredes to Gyldenlaan, nemlig et 4 pCt. 25-aarigt Laan paa 4.553.000 Fl. (= 6.829.500 danske Kr.) til Indfrielse af det foran nævnte 5 pCt. Gyldenlaan af 1926, samt et 30-aarigt 4 pCt. Laan paa 8 Mill. Fl. (= 12 Mill. danske Kr.).

I 1939 optoges endelig et 10-aarigt $4^1/_2$ pCt. Laan paa 25 Mill. Kr. og et Laan hos Den kommunale Laanefond paa 6,2 Mill. Kr.

Slutresultatet af den betydningsfulde Laanestiftelse i Aarene 1930–40 er herefter, som Hovedtabellen viser, at Kommunens samlede Obligationsgæld m. v. steg med 143 Mill. Kr., *saaledes at den her beskrevne hundredaarige Udvikling slutter med en samlet Sum for Stadens Laan paa 500,5 Mill. Kr.*

Gældsforøgelsen i den sidste halve Snes Aar har først og fremmest bestaaet i Optagelsen af indenlandske Laan, hvilket har resulteret i, at disse nu ɔ: ultimo 1939/40 udgør over 45 pCt. af den samlede Laanemasse, medens de rene udenlandske Laan udgør 150 Mill. Kr. eller 30 pCt. Imidlertid er som nævnt foran en væsentlig Del af de 118 Mill. Kr. flermøntede Obligationer placerede paa udenlandske Hænder og skal forrentes og indfries i udenlandsk Valuta. En skønsmæssig Beregning paa Grundlag af de udbetalte Rentebeløb har givet, at pr. 31. Marts 1940 skulde for ca. 95 Mill. Kr. af de flermøntede Obligationer være anbragt i Udlandet. Det vil atter sige, at af det samlede Obligationsbeløb paa 500 Mill. Kr. er reelt de 255 Mill. Kr. indenlandske Laan og de 245 Mill. Kr. udenlandske Laan. Men om det sidstnævnte Beløb maa det erindres, at det refererer sig til de paagældende Laanebeløb opgjort efter de respektive fremmede Valutaers Pariværdi i Forhold til danske Kroner. Imidlertid er Forholdet det, at ingen af de nu løbende udenlandske Laan — bortset fra det første Gyldenlaan af 1938, der anvendtes til Indfrielse af det til Parikurs optagne

Gyldenlaan af 1926 — er optaget til Parikurs. Den ved Laanenes Optagelse indkasserede Kursgevinst er straks afskrevet paa Aktivsiden paa Kontoen for Kurstab m. v. Hvordan det faktiske Regnskab stiller sig for disse Laans Vedkommende afhænger selvsagt af Valutakurserne paa Amortisations- og Indfrielsestidspunkterne.

En Oversigt over de pr. 31. Marts 1940 løbende egentlige Obligationslaans oprindelige Størrelse, nominelle og effektive Rente, Amortisationstid, Tegningskurs samt Restgælden er givet i Tabellen S. 449.

Vedrørende Renteudgiften for Kommunens Laan henvises til det S. 394 f. om Kommunens Renteudgifter og -indtægter anførte. Kun skal som Afslutning paa nærværende Afsnit gives nedenstaaende Oversigt, der viser, hvorledes hver af de tre Laanetyper: 1) indenlandske Laan, 2) flermøntede Laan og 3) udenlandske Laan, fordeler sig efter den nominelle Rentesats Størrelse, samt hvor meget den effektive Rente maa beregnes til for hver af de tre Laanetyper.

Restgæld pr. 31. Marts 1940 af:

Rentefod	Indenlandske Laan Mill. Kr.	Flermøntede Laan Mill. Kr.	Udenlandske Laan Mill. Kr.	Ialt Mill. Kr.
5,5 pCt.	1,0	–	–	1,0
5,0 -	36,7	–	56,0	92,7
4,75 -	3,1	–	–	3,1
4,5 -	116,4	–	71,7	188,1
4,0 -	76,0	85,5	22,0	183,5
3,5 -	–	25,1	–	25,1
3,0 -	–	6,9	–	6,9
Ialt...	233,2	117,5	149,7	500,4
Rentebeløb 1000 Kr...	10,315	4,506	6,907	21,728
Gennemsntl. Rentefod..	4,4 pCt.	3,8 pCt.	4,6 pCt.	4,3 pCt.
Beregnet effektiv Rente[1])	4,9 -	7,2 -	6,9 -	6,0 -

[1]) Under Forudsætning af de pr. 1. April 1940 gældende Valutakurser.

Den gennemsnitlige Rentefod for de indenlandske Laan er 4,4 pCt.; af de flermøntede, der alle stammer fra Tiden før 1914, er den nominelle Rente 3,8 pCt., og for de udenlandske er det tilsvarende Tal 4,6 pCt.

For at faa den effektive Rente frem, som Kommunen betaler af sine Laan, maa der imidlertid tages Hensyn til to Forhold. For det første maa der for alle tre Laanegrupper regnes med de endnu uafskrevne Kurstab og Omkostninger ved Laanenes Stiftelse — et Beløb, der pr. 31. Marts 1940 udgør ialt ca. 16,8 Mill. Kr. Den normale Afskrivning paa dette Beløb vil forøge den aarlige Rente for de indenlandske Laan til 4,9 pCt., for de flermøntede Laan til 3,9 pCt. og for de udenlandske Laan til 4,7 pCt. Men for de to sidstnævnte Laanetyper kommer som et andet og endnu mere betydende Forhold de foran oftnævnte Kurstab ved Indløsning af Rentekupons og Obligationer

Københavns Laan pr. 31. Marts 1940.

Laanet af:	Laanets oprindelige Størrelse	Nominel Rente	Effektiv Rente	Amortisationstid	Sidste Amortisationstermin	Tegningskurs	Restbeløb[1] 31. Marts 1940
		pCt.	pCt.	Aar	Aar	pCt.	Kr.
1886 flermøntet	Kr. 15.000.000	3½	3,86	60	1946	95,50	3.662.400
1887 –	- 14.000.000	3½	3,74	60	1947	98,00	3.671.600
1892 –	- 5.500.000	4	4,09	60	1952	100,25	2.426.400
1895 –	- 12.500.000	3	3,29	60	1956	96,50	6.968.000
1898 –	- 14.965.500	3½	3,75	60	1959	98,00	8.226.490
1901 –	- 19.976.000	4	4,20	47	1948	99,75	7.107.824
1902 –	- 20.023.200	3½	3,83	50	1953	97,00	9.509.760
1908 –	- 39.952.000	4	4,48	60	1968	95,50	29.953.104
1910 –	- 39.952.000	4	4,21	60	1970	99,00	30.499.720
1911 –	- 19.976.000	4	4,23	60	1971	98,00	15.512.272
1915 indenlandsk	- 8.000.000	5	5,46	40	1955	98,00	3.200.000
1916 –	- 30.000.000	5	5,13	40	1956	100,00	12.750.000
1917 –	- 25.000.000	5	5,34	40	1957	98,00	11.250.000
1927 udenlandsk	$ 15.000.000	5	5,42	25	1952	97,25	55.950.000
1928 –	$ 12.000.000	4½	5,06	25	1953	94,50	44.760.000
1930 indenlandsk	Kr. 25.000.000	4½	5,20	30	1960	95,00	17.503.000
1930 udenlandsk	Sv.Kr. 30.000.000	4½	4,98	40	1970	96,00	26.972.000
1931 indenlandsk	Kr. 30.000.000	4½	4,98	30	1961	95,00	22.000.000
1934 –	- 23.500.000	4	4,84	25	1959	93,50	17.860.000
1935 –	- 19.115.000	4	4,85	20	1955	–	14.334.000
1935 udenlandsk	Sv.Kr. 5.000.000	4	4,59	20	1955	–	3.750.000
1936 indenlandsk	Kr. 40.000.000	4	5,58	20	1956	90,00	32.000.000
1937 –	- 10.000.000	4½	6,27	20	1957	–	9.000.000
1937 –	- 16.000.000	4½	5,66	22	1959	92,50	14.540.000
1937 –	- 15.700.000	4½	5,04	3	1940	99,25	15.700.000
1938 udenlandsk	Fl. 4.553.000	4	4,28	25	1963	100,75	6.495.000
1938 –	- 8.000.000	4	4,30	30	1968	100,38	11.785.500
1939 indenlandsk	Kr. 25.000.000	4½	4,77	10	1949	98,75	25.000.000
Ialt...	–	–	–	–	–	–	462.387.070[2]

[1]) De udenlandske Laans Restbeløb er beregnet efter Parikurs.
[2]) Hertil kommer forskellige indenlandske mindre Laan til et Beløb af 38.062.460 Kr.

af de udenlandske Laan. En Beregning paa Grundlag af de pr. 1. April 1940 gældende Valutakurser giver, at dette Kurstab for de flermøntede Obligationer udgør ca. 3,9 Mill. Kr. og for de rene udenlandske Obligationer 3,3 Mill. Kr.; dette medfører en Forøgelse i den effektive Rente paa henholdsvis 3,3 og 2,2 pCt.

Den effektive Rente for de indenlandske, de flermøntede og de udenlandske Laan skulde herefter være henholdsvis *4,9 pCt.*, *7,2 pCt.* og *6,9 pCt.* — alt dog som sagt beregnet paa Grundlag af de Valutakurser, der var gældende pr. 1. April 1940. Men grundet paa Krigsforholdene var disse Kurser ikke effektive i Relation til Betalingen af Renter og Afdrag af adskillige af de udenlandske og flermøntede Laan, idet det kun delvis har været muligt at erhverve den fornødne fremmede Valuta.

2. PRIORITETSGÆLD OG ANDEN GÆLD

Prioritetsgælden og Bankhæftelserne følger efter Sagens Natur nogenlunde parallelt med Stigningen i Værdien af Kommunens Husejendomme og Grunde. Først da Kommunen mellem 1904 og 1914 erhverver Husejendomme i større Omfang, optræder denne Passivpost med Beløb af Betydning. Kommunens Byggevirksomhed under og efter Verdenskrigens Aar bragte Prioritetsgælden stærkt i Vejret, og i 1940 udgjorde Beløbet, som Oversigten viser, 81,6 Mill. Kr. Her over for staar Værdien af Kommunens Husejendomme og Grunde, der (ekskl. Udligningskontoen) udgjorde ca. 172 Mill. Kr.

Vedrørende Indholdet af Passivposterne »*Udgiftsrestancer*«, »*Anden Gæld*« samt »*Deposita og Fonds*« henvises til Hovedtabellens Noter 2, 3 og 4, idet der erindres om, at de for 1930 og 1940 fra det officielle Regnskabs Aktivside overførte Beløb for Institutionernes Kreditorposter, Udgiftsrestancer og Deposita, modsvares af tilsvarende Forøgelser paa Oversigten over Aktiverne, jfr. det S. 441 anførte.

3. KOMMUNENS EGEN-KAPITAL

Som Kommunens Egenkapital er her foruden den i Kommunens officielle Regnskab opførte Kapitalkonto ogsaa betragtet de Passivposter, som Kommunen faktisk »skylder til sig selv«. Dette gælder Kommunens Selvforsikringer, Pensionskontoen og Kontoen for ekstraordinære Afskrivninger. Til de førstnævnte Konti henlægger Kommunen aarligt visse Beløb, men dette sker alene i Henhold til Kommunalbestyrelsens egne Beslutninger. Selv om der kan anføres tungt vejende Argumenter imod, at Kommunen formindsker disse Fonds Størrelse, der for Pensionskontoens Vedkommende langt fra er tilstrækkelig til at dække Kommunens fremtidige Forpligtelser, maa det dog fastholdes, at det er Kommunalbestyrelsen, der indenfor Forfatningens Rammer har Raadighedsretten over disse Fonds eller Konti. Kontoen for ekstraordinære Afskrivninger har saaledes været anvendt til Dækning af Underskud paa Kommunens løbende Regnskab.

Kommunens Selvforsikringer omfattede i 1904 alene Belysningsvæsenets Assurancefond, i 1914 og 1920 kom hertil Sporvejenes Erstatningsfond. I 1924 overgik den førstnævnte Fond til den da oprettede almindelige kommunale Brandassurancefond. Senere er tilkommet Forsikringsfond for Motorkøretøjer, Kautioner m. v.

Pensionskontoen etableredes i 1920 ud fra følgende Betragtning[1]): »Formaalet med at foretage Henlæggelse til en Pensionsfond maa være at lade den Virksomhed, Kommunen til enhver Tid udfolder, ikke blot bære de med Driften forbundne løbende Udgifter, men ogsaa at lade den afsætte et saa stort Beløb, at dette, efterhaanden som de ved Virksomheden beskæftigede Personer overgaar til at være pensionsnydende, vil være tilstrækkeligt til, at de dem tilkommende Pensioner kan afholdes deraf. Løn og Efterløn vil ved denne Fremgangsmaade blive afholdt indenfor det Tidsrum, da vedkommende Funktionærer udfører deres Arbejde i den paagældende Virksomhed«.

[1]) Jfr. Budgetudvalgets Betænkning, B. F. 1919–20, S. 2981 f.

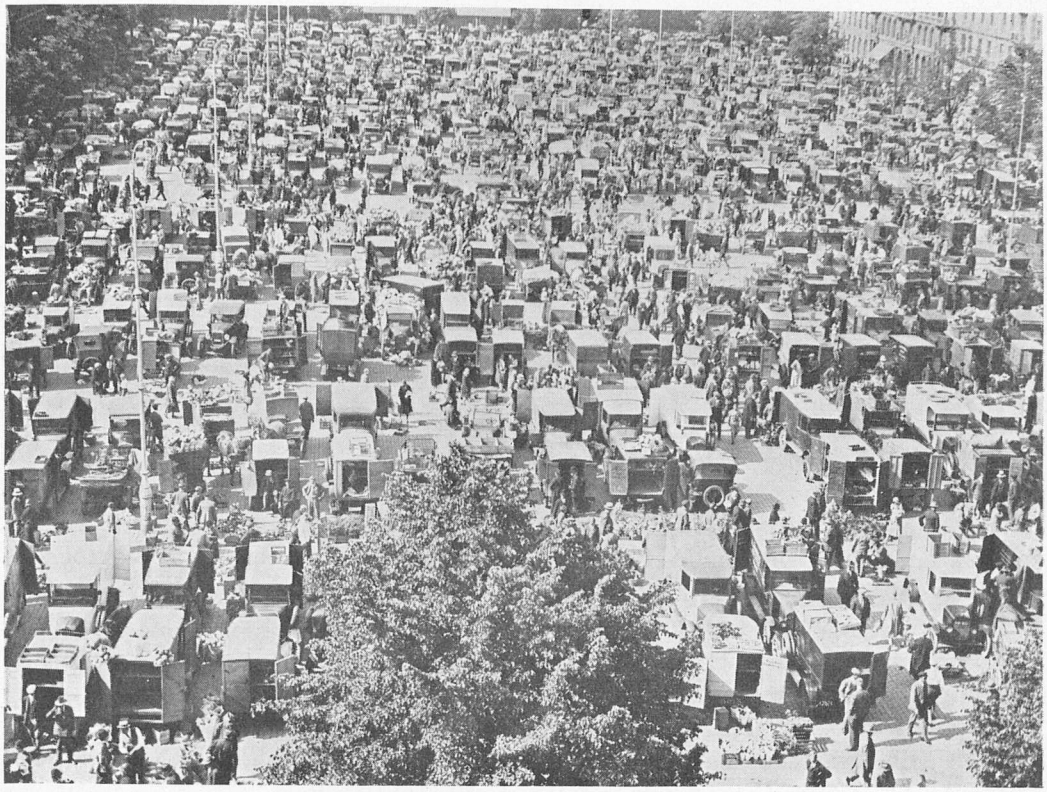

Udsigt over Københavns Grønttorv paa en travl Sommermorgen.

Til Dannelse af en saadan Fond vedtoges det fra 1920/21 at henlægge 10 pCt. af de udbetalte Lønninger sammen med de $2^1/_2$ pCt. Pensionsbidrag[1]), Tjenestemændene selv ydede af deres Løn. Af denne Pensionsfond skulde da de aarlige Pensionsudgifter afholdes. Af det løbende Regnskabs Pensionskonto, hvorpaa de aarlige Pensionsudgifter hidtil havde været afholdt, afholdtes herefter til at begynde med alene Dyrtidstillægene til Pensioner og Understøttelser. Snart viste det sig dog nødvendigt at foretage yderligere Tilskud fra det løbende Regnskab til Pensionsfonden, bl. a. efter Sparekommissionens Forslag af 1923, jfr. nærmere S. 321 f.

Fra 1935/36 er der imidlertid gennemført den Ændring, at Pensionsfonden, siden 1927/28 benævnt Pensionskontoen, nu alene vokser med Renten, f. T. 5 pCt. aarlig, medens de løbende Pensionsudgifter m. v. afholdes af det løbende Regnskab (Bilag 11), hvortil nu som Indtægt overføres Institutionernes 10 pCt. Bidrag og Tjenestemændenes Pensionsbidrag, der siden 1. April 1937 udgør 5 pCt. af Grundlønnen.

Ved Udgangen af Regnskabsaaret 1939/40 udgjorde Pensionskontoen 53,9 Mill. Kr., men det bemærkes, at medens de Aktiver, der tjener til Dækning af Kommunens Selvforsikringer, er specielt udsondrede Obligationer, der findes opført som særlige Poster

[1]) Disse Bidrag henlagdes allerede fra 1. Oktbr. 1919.

paa Status' Aktivside, saa finder en saadan særlig Udskillelse ikke Sted for Pensionsfonden, men dennes Midler er anbragt i Kommunens almindelige Aktiver: Ejendomme — Værdipapirer — Kontanter m. v.

Kontoen for ekstraordinære Afskrivninger blev etableret ved Afslutning af Regnskabet for 1916/17. Dette viste et Overskud af 3,7 Mill. Kr. Men under Hensyn til de ekstraordinære Prisstigninger, der havde gjort Nyanlægene dyrere end normalt, samt til de i det hele usikre Tider for Kommunens Finanser besluttede Kommunalbestyrelsen at henlægge nævnte Beløb til en Konto for ekstraordinære Afskrivninger. I 1917/18 blev ligeledes Overskudet, der da udgjorde 6,3 Mill. Kr., overført til denne Konto.

I Aarene 1918/19 og 1919/20 blev til Kontoen alene henlagt de af Staten i Henhold til særlig Lov ydede Rentetilskud til Laan, der optoges til Iværksættelse af Arbejder til Afhjælpning af Arbejdsløsheden, ialt 1,4 Mill. Kr., og pr. 31. Marts 1920 udgjorde Kontoen 11,4 Mill. Kr.

For 1930 staar i Hovedtabellen opført omtrent det samme Beløb, men dette er ikke Udtryk for, at denne Konto uforandret i de ti Aar har staaet opført med godt 11 Mill. Kr. I Aarene indtil 1923 blev der tværtimod til Kontoen overført Statstilskud paa ca. 20 Mill. Kr. og et Driftsoverskud fra 1921/22 paa 6 Mill. Kr., saaledes at Kontoen pr. 31/3 1923 udgjorde ca. 37 Mill. Kr. Den Nedskrivning af de af Kommunen selv opførte Ejendomme, der, som foran S. 432 nærmere omtalt, fandt Sted i 1923/24 som Følge af Sparekommissionens Forslag, samt den samtidig foretagne Værdiopskrivning af Kommunens ubebyggede Arealer m. v., foregik paa Status' Passivside over den her betragtede Konto, og Nettoresultatet blev, at Kontoen pr. 31/3 1924 balancerede med knap 14 Mill. Kr. I Aarene herefter indtil 1930 var der kun forholdsvis mindre betydende Af- og Tilgang paa Kontoen.

Fra 1930 deltes Kontoen i 2 Dele, idet man fra den oprindelige Konto *A* til en ny Konto *B* overførte de Beløb, 1,3 Mill. Kr., der skulde tjene til Dækning af Kommunens Udlæg til Renter og Afdrag paa Statsboligfondslaan i Henhold til Boliglovens § 5. I Regnskabsaaret 1932/33 overførtes det da paa A-Kontoen staaende Beløb, 8,6 Mill. Kr., til — sammen med Overførsel fra Udvidelseskontoen — at dække Aarets Underskud paa Aarets løbende Driftsregnskab. Siden 1933 har den her betragtede Konto derfor alene omfattet de til Imødegaaelse af Kommunens Forpligtelse i H. t. Boliglovens § 5 hensatte Beløb. Dette var først og fremmest ved Terminsydelser til Statsboligfonden pr. 31. Marts 1940 nedbragt til 0,4 Mill. Kr.

Kapitalkontoen falder i to Dele: *A* de specielle Formuekonti og *B* Stadens almindelige Formue.

A. De specielle Formuekonti falder atter i fire i deres Oprindelse helt forskellige Konti.

De to Konti »Baandlagte Kapitaler« og »Gaver til særlige Formaal« er formelt nye Konti blandt Kommunens Passiver, for saa vidt som de først efter Regnskabskommissionens Forslag udskiltes som særlige Underposter paa Kommunens Kapitalkonto paa Status pr. 31. Marts 1937.

De baandlagte Kapitaler har dog gennem hele Perioden staaet opført paa Status' Aktivside som en særskilt Post — en Obligationsbeholdning paa ca. 2 Mill. Kr. Dette er fuldtud i Overensstemmelse med, at disse Kapitaler for Størstedelen hidrører fra Sct.

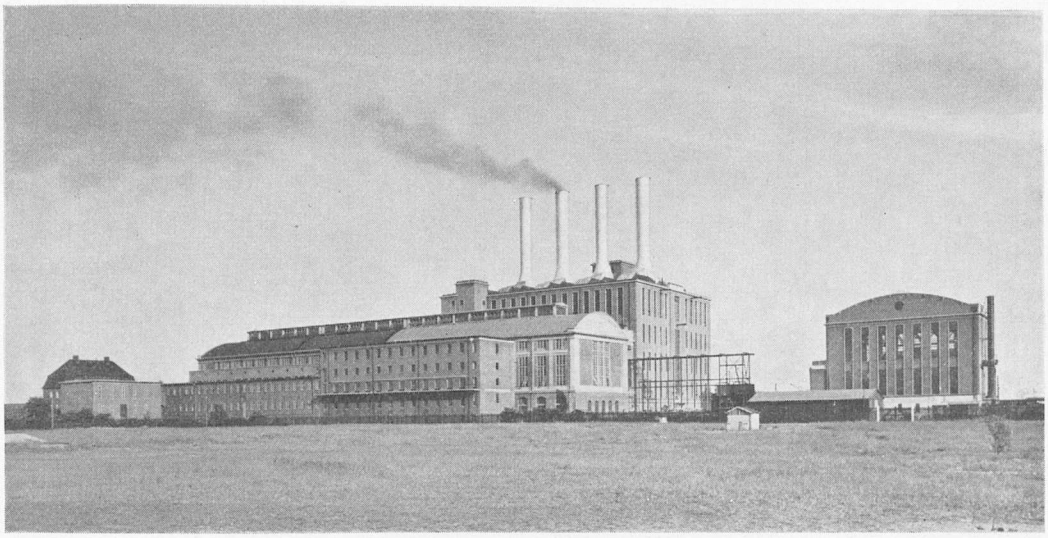

H. C. Ørsted Værket.

Hans Hospitals Legatmidler og Forsørgelsesvæsenets Formue og stammer fra den Tid, da disse Institutioner var udskilt fra Stadens almindelige Regnskab. Paa Passivsiden i Kommunens officielle Status indgik imidlertid disse Midler indtil 1937 under Stadens almindelige Formue.

Posten »*Gaver til særlige Formaal*« dannedes i 1937 som Modstykke dels til saadanne Ejendomme, der som f. Eks. Thorvaldsens Museum, Nærumgaard Børnehjem og Den Classenske Legatskole hidtil havde været opført blandt Kommunens Aktiver, men paa Passivsiden var gaaet ind under Kommunens almindelige Formue, og dels til saadanne Ejendomme, der som f. Eks. Jacob Michaelsens Minde, Helene Michaelsens Hjem og Stenslettegaard ikke hidtil havde været, men som nu blev optaget blandt Kommunens Aktiver.

Det som *Begravelsesvæsenets Formue* anførte Beløb udgør Forskellen mellem Begravelsesvæsenets Aktiver og Passiver, der i Hovedtabellen fra 1904 er indføjet i Kommunens almindelige Aktiver og Passiver, selv om Begravelsesvæsenets Status først fra 1926, da den særlige Bestyrelse for Begravelsesvæsenet ophævedes, og Administrationen blev henlagt direkte under Magistraten, er indarbejdet i Kommunens officielle Status. Det pr. 31. Marts 1926 opgjorte Beløb for Begravelsesvæsenets Formue opføres dog stadig med det samme Beløb paa Kommunens Kapitalkonto.

Kommunens Udvidelseskonto i sin nuværende Form grundlagdes i 1921/22, men det er interessant at bemærke, at denne Fond har haft Forgængere, nemlig i de foran i Afsnit III under Torvevæsenet og Belysningsvæsenet omtalte *Fornyelsesfonds*.

Før Omvurderingen pr. 31. Marts 1904 ejede Belysningsvæsenets, Kvægtorvets og Slagtehallernes Fornyelsesfonds tilsammen Aktiver til et Beløb af 989.000 Kr., men samtidig med Omvurderingen ophævedes Fondene, og deres Midler indgik i Stadens almindelige Formue.

Først i 1921/22 blev der atter etableret en Udvidelsesfond, siden 1928/29 officielt betegnet som Udvidelseskonto, der fik sin videre Udbygning i den ofte omtalte Sparekommissions Betænkning.

Det var Budgetudvalget for Budgettet 1921/22, der foreslog de første Henlæggelser til en Udvidelsesfond med den Begrundelse[1]), at det under Hensyn til den stadig større Vanskelighed ved at opnaa Laan var ønskeligt, at Kommunens produktive Virksomheder selv oparbejdede nogen Kapital til Udvidelser. Paa Regnskabet for 1921/22 blev der herefter af Belysningsvæsenets Overskud henlagt 2 Mill. Kr. og af Folkekøkkenerne og Bygningsvedligeholdelsen tilsammen 415.800 Kr., medens derimod Sporvejene paa Grund af et daarligt Regnskabsresultat ikke foretog Henlæggelser.

I den af Sparekommissionen i 1923 afgivne Betænkning behandledes først og fremmest Spørgsmaalet om Størrelsen af Kommunens Formue, og dette skete atter paa Grundlag af den foran omtalte af d'Hrr. Hassing-Jørgensen og Schaarup i September 1921 afgivne Betænkning. I denne gøres opmærksom paa, at der i Aarene 1899 til 1912 havde fundet et betydeligt Formueforbrug Sted (ca. 40 Mill. Kr.). Dette blev delvis tilskrevet den indtil 1904 gældende uklare Regnskabsform, men mentes dog overvejende reelt begrundet i den lovbundne Indkomstskatteprocent. Efter at denne sidste ved Loven af 1910 var frigivet, var Kommunens Formue dog atter steget, og i flere Aar siden 1916/17 var der, som vi har set foran, sket Henlæggelse til Konto for ekstraordinære Afskrivninger. Paa denne Baggrund, og idet det hævdedes, at Kommunens tiltagende Virksomhed krævede, at Størrelsen af dens Egen-Kapital i nogen Grad maatte følge med Omfanget af Virksomheden, stilledes der Forslag om, at der tilvejebragtes vedtægtsmæssige Regler for Formuens pligtige Størrelse til enhver Tid. Den pligtige Størrelse foresloges skønsmæssigt ansat til nærmere angivne Brøkdele ($^1/_3$–$^1/_5$) af de i Kommunens Anlæg og Ejendomme anbragte Kapitaler.

I Sparekommissionens Betænkning arbejdedes der som sagt videre med Tanken, og det udtaltes, at det vilde være i høj Grad ønskeligt, om Kommunens Formue kunde bringes op til en saadan Størrelse, at de stillede Krav om pligtig Formue derved blev opfyldt. Herved kunde Kommunens Renteudgift formindskes, og Kommunen vilde blive mindre afhængig af Laanemarkedet og mere sikret mod Følgerne af økonomiske Kriser. Imidlertid fandt Kommissionen det betænkeligt under de daværende økonomiske Forhold at binde Kommunen ved Etablering af særlige vedtægtsmæssige Formuehenlæggelser. Endvidere gør Kommissionen opmærksom paa, at gennem Reglerne om Afskrivning og ved Henlæggelserne dels til den foran behandlede Pensionsfond, dels til den foran nævnte i 1921/22 oprettede Udvidelsesfond, vil der kunne tilvejebringes en saadan Konsolidering af Kommunens økonomiske Stilling, at det syntes forsvarligt »at udskyde Spørgsmaalet om selve den regnskabsmæssige Formues Forøgelse indtil videre«. Derimod foretoges en Udbygning af Reglerne for Henlæggelse til Udvidelsesfonden. De af Kommissionen foreslaaede og af Kommunalbestyrelsen vedtagne Regler er herefter i Hovedtræk følgende.

Fra Kommunens Driftsvirksomheder foretages en aarlig Henlæggelse til Kommunens Udvidelseskonto af et Beløb, der udgør $^3/_4$ af Torve- og Slagtehallernes og $^1/_2$ af de øv-

[1]) Jfr. B. F. 1920–21, S. 2534 f.

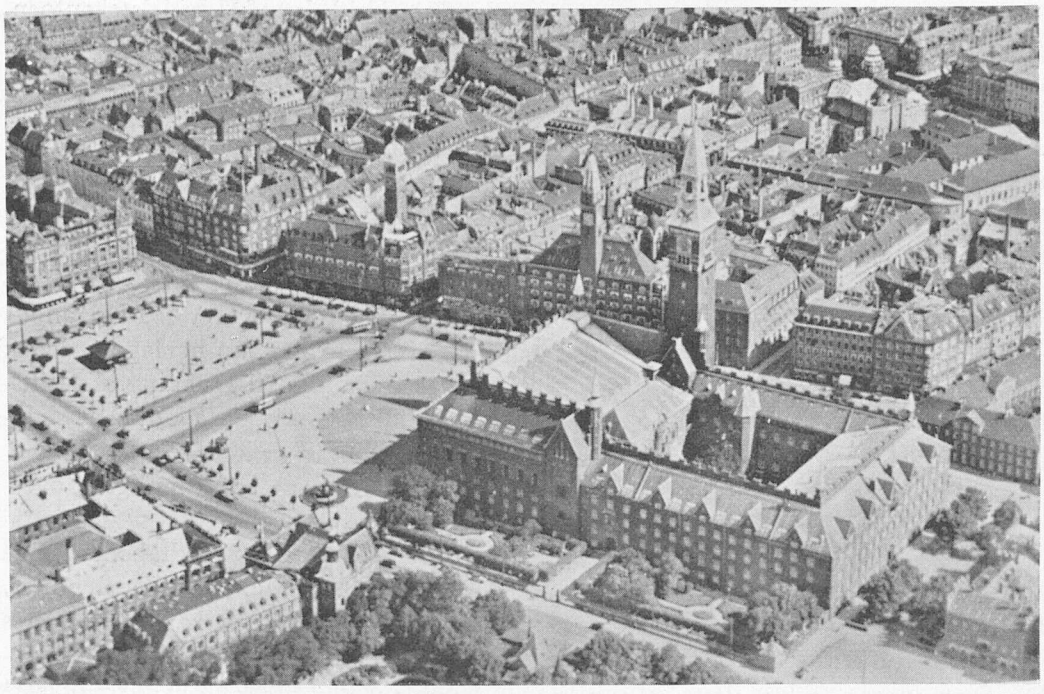

Raadhuspladsen 1940.

rige Driftsvirksomheders regnskabsmæssige Overskud. Denne Brøk er senere for Belysningsvæsenets Vedkommende ændret til $^{2}/_{5}$.

Henlæggelserne skulde fortsættes for hver Virksomhed, indtil dennes Andel i Kontoen udgjorde $^{1}/_{3}$ af Virksomhedens oprindelige Anlægskapital.

De Beløb, der blev henlagt til Udvidelseskontoen, kunde Kommunalbestyrelsen disponere frit over, de skulde altsaa ikke være forbeholdt Udvidelser for de respektive Institutioner, der havde henlagt dem. Men man gav dog Institutionerne den Lettelse, at ved Opgørelse af det Beløb, som Kommunen havde indestaaende i den enkelte Virksomhed, og som denne efter de almindelige Regler skulde forrente, maatte der fradrages det til Udvidelseskontoen henlagte Beløb. Dette sidste Spørgsmaal blev dog atter taget op i Regnskabskommissionen af 1929, og ud fra den Betragtning, at Henlæggelserne maa opfattes som en Kapitaldannelse, der er indgaaet i Kommunens almindelige Kasse, uden at Institutionerne havde noget særligt Krav paa deres Andel af de henlagte Beløb, gik Kommissionen principielt ind for, at den nævnte Rentefrihed ophævedes, hvilket er sket fra 1. April 1938.

I Aarene fra 1921/22 indtil 1927/28 inkl. foretoges de vedtagne Henlæggelser med ialt 42,5 Mill. Kr., men i Regnskabsaarene 1928/29 og 1929/30 maatte der — jfr. S. 326 — tilbageføres 9,3 Mill. Kr. af de 11,2 Mill. Kr., der efter Reglerne skulde have været henlagt, saaledes at der faktisk kun blev henlagt 1,9 Mill. Kr. Som Hovedtabellen viser, udgjorde Udvidelseskontoens samlede Beløb pr. 31. December 1930 saaledes 44,3 Mill. Kr.

I Aarene fra 1930 til 1940 er der sket yderligere Formindskelse af Udvidelseskontoen, saaledes at den i 1940 kun udgjorde 31,7 Mill. Kr. Dette skyldes, at i Regnskabsaarene 1930/31 til 1936/37 overførtes ikke alene hele den reglementerede Henlæggelse til Udvidelseskontoen til Dækning af Underskudet paa det løbende Regnskab, men af de tidligere Aars Henlæggelser overførtes yderligere 19,2 Mill. Kr. til Driftsregnskabet. I Aarene 1937/38, 1938/39 og 1939/40 var Henlæggelserne beregnet til ialt 22,4 Mill. Kr., men heraf blev atter 15,8 Mill. Kr. overført til Dækning af det løbende Regnskabs Underskud.

Efter Planen fra 1923 skulde Udvidelseskontoen for hvert af Anlægene bringes op paa $^1/_3$ af den oprindelige Anlægskapital uden Afskrivning, hertil svarer ved Udgangen af 1939/40 et Beløb paa 83,8 Mill. Kr. I Aarene 1921/22 til 1939/40 henlagdes der af Virksomhedernes Overskud ialt 134,9 Mill. Kr., men da der til Dækning af Driftsregnskabernes Underskud er blevet overført 103,2 Mill. Kr., udgjorde Udvidelseskontoen pr. 31. Marts 1940, som vi har set, kun 31,7 Mill. Kr., eller kun godt en Trediedel af det Beløb, den skulde have været paa, saafremt det havde været muligt at overholde Henlæggelsesplanen fra 1923.

Passivpost *B. Stadens Nettoformue* maa efter Sagens Natur i Hovedtabellen blive en Differencepost mellem Aktivernes samlede Sum og de hidtil behandlede Passivposter. Det bemærkes, at naar Nettoformuen ikke gennem hele Perioden kan identificeres med den Konto, der i Kommunens officielle Regnskaber betegnes Stadens almindelige Formue, saa skyldes dette, at sidstnævnte Konto opfanger den aarlige Nettobevægelse paa Kommunens Vinden- og Tabskonto, medens den her beregnede Nettoformue er paavirket af den Bearbejdelse af Kommunens officielle Statusregnskab, der har fundet Sted; f. Eks. erindres om, at indtil 1904 regnedes i Kommunens officielle Regnskaber de nuværende A-Ejendomme ikke med til Kommunens Formue.

Naar man her afstaar fra at gøre nærmere Rede for Udviklingen i Tallene for Stadens Formue, er dette desuden ogsaa begrundet i, at efter den i det foregaaende foretagne Gennemgang af Kommunens Status turde det være klart, at Kommunens Formue, som ogsaa allerede anført i Indledningen S. 413 f., ikke kan opfattes i samme forretningsmæssige Forstand, som Tilfældet er for Privatpersoner og private Forretningsvirksomheder. Det Spørgsmaal, der kommer i Betragtning, er, om det københavnske Bysamfund, d. v. s. Københavns Borgere og de i Byen virkende Virksomheder, foruden Løsningen af de almindelige kommunale Opgaver, der bestaar i Betaling for Tjenesteydelser, Varer, Understøttelser m. v., ogsaa evner at forrente og afskrive den i Kommunens Ejendomme og Anlæg bundne Kapital. Som allerede foran anført er med andre Ord *Borgernes Skatteevne i Forbindelse med Byens Beskatningsret det egentlige kommunale Aktiv.*

Som Maal for Kommunens Velstand vil man ud fra de anførte Betragtninger derfor finde det uden egentlig Mening at foretage Beregninger over »Kommunens Formue pr. Indbygger« til forskellige Tidspunkter eller »Formuens Andel af de samlede Aktiver«, saaledes som det ofte ses gjort.

Noget andet er, at det ud fra de tidligere anførte Betragtninger om Ønskeligheden af, at Kommunen er saa uafhængig af Laanemarkedet som muligt, er af særdeles stor

Interesse at være klar over, hvor stor en Andel *Egen-Kapitalen*, altsaa de foran behandlede Passivposter VI til IX, udgør af de samlede Passiver, eller anderledes udtrykt, *hvor stor en Andel af de samlede Aktiver Kommunen selv ejer.*

En saadan Beregning giver — med det Forbehold, som Ændringer i Posteringsmaaden gennem de hundrede Aar betinger — for hvert af de i det foregaaende betragtede Aar følgende Tal:

	1841	1862	1882	1904	1914	1920	1930	1940
Aktiver = Passiver ialt Mill. Kr.	6,6	22,7	55,7	158,0	244,8	488,2	595,8	816,3
Egen-Kapital – –	5,2	11,5	32,4	55,9	41,4	62,7	133,0	141,8
– pCt.	79	50	58	35	17	13	22	17

I forrige Aarhundrede arbejdede Kommunen altsaa i væsentlig Grad med egne Midler. I indeværende Aarhundrede har Kommunen maattet optage betydelige Laan, og i Aaret førend Sparekommissionen blev nedsat, d. v. s. i 1920, var Kommunens Egen-Kapital sunket til at udgøre 13 pCt. af samtlige Aktiver. Den derefter førte Konsolideringspolitik, bl. a. ved Etableringen af Udvidelseskontoen, bragte en Vending i Tallene, og i 1930 var Kapitalkontoen steget til 22 pCt., men Suspensionen af Henlæggelserne til Udvidelseskontoen samt Forbruget af de tidligere henlagte Beløb til denne Konto og til den ekstraordinære Afskrivningskonto har ikke alene standset den Konsolidering, der var i Gang, men har bragt Kommunens Egen-Kapital ned paa 17 pCt. af det samlede Aktivbeløb.

KØBENHAVNS KOMMUNES PASSIVER 1841–1940.

	31/12 1841	31/12 1862	31/12 1882	31/3 1904	31/3 1914	31/3 1920	31/3 1930	31/3 1940
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
I. Stadens Laan[1].								
A. Indenlandske Laan	30	10.255	22.543	–	–	101.443	76.711	233.199
B. Dobbeltmøntede Laan	–	–	–	97.156	185.992	175.414	151.690	117.538
C. Udenlandske Laan	–	–	–	–	–	55.973	129.129	149.713
Ialt	30	10.255	22.543	97.156	185.992	332.830	357.530	500.450
II. Prioritetsgæld og Bankhæftelser	203	276	149	862	5.504	19.828	62.965	81.559
III. Udgiftsrestancer[2]	–	39	40	1.204	2.997	44.948	21.173	16.268
IV. Anden Gæld[3]	1.110	372	24	2.659	8.376	27.183	16.399	65.534
V. Deposita og Fonds[4]	55	317	556	191	541	768	4.721	10.689
VI. Kommunens Selvforsikringer	–	–	–	44	265	449	1.979	3.590
VII. Pensionskontoen	–	–	–	–	–	388[5]	28.007	53.867
VIII. Konto for ekstraordinære Afskrivninger	–	–	–	–	–	11.402	11.330	359
IX. Kapitalkonto.								
A. Specielle Formuekonti:								
a. Baandlagte Kapitaler[6]	2.206	2.987	2.789	2.084	2.142	2.156	2.017	1.864
b. Gaver til særlige Formaal[7]	–	–	–	–	–	–	–	2.281
c. Begravelsesv. Formue	–	–	–	118	327	430	518	518
d. Udvidelseskonto	–	210[8]	1.215[8]	–	–	–	44.288	31.715
Ialt	2.206	3.197	4.004	2.202	2.469	2.586	46.823	36.378
B. Stadens Nettoformue	3.040	8.260	28.370	53.658	38.630	47.858[9]	44.860	47.572[10]
Kapitalkonto ialt	5.246	11.457	32.374	55.860	41.099	50.444	91.683	83.950
Tilsammen	6.644	22.716	55.686	157.976	244.774	488.240	595.787	816.266

[1]) Omfatter Obligations-, Bank- og Sparekasselaan samt Laan hos Staten, dog ikke Laan optaget af f. Eks. Fattigvæsenet eller Begravelsesvæsenet, inden de indgik under Kommunens Administration.

[2]) Omfatter før 31/3 1930 kun Udgiftsrestancer ved Hovedkassen, fra og med 31/3 1930 tillige Institutionernes Udgiftsrestancer. I 1940 er hertil henført 4,6 Mill. Kr., der var hensat til Afholdelse af resterende Luftværnsforanstaltninger.

[3]) Herunder Fattigvæsenets Gæld i Aarene 1841 og 1862 samt Gæld overtaget ved Indlemmelser og fra Begravelsesvæsenet, Kapitalmellemværendet med Frederiksberg vedrørende Sporvejsoverenskomsten, Gæld vedrørende Ordningen af Banegaardsforholdene, Versurposter samt fra og med 31/3 1930 en Del af Institutionernes Passivposter.

[4]) Omfatter bl. a. Fonden til kunstneriske Formaals Fremme, arvingløse Kapitaler, Gravstedsfonden samt fra og med 31/3 1930 desuden Deposita ved Institutionerne; derimod er det pr. 31. Marts 1940 i Kommunens officielle Status optagne Beløb for deponerede Effekter ved Stadens Hovedkasse (8,6 Mill. Kr.) ikke medtaget her.

[5]) Omfatter alene de for Tiden fra 1/10 1919 til 31/3 1920 henlagte $2^1/_2$ pCt-Pensionsbidrag af Tjenestemandslønninger m. v. med Fradrag af Enkeforsørgelsespræmier i H. t. Vedtægtens § 116.

[6]) Omfatter navnlig Hospitalernes og Forsørgelsesvæsenets Legatkapitaler. I 1841 og 1862 er Fattigvæsenets Obligationsbeholdninger betragtet som identiske med den senere posterede Legatformue.

[7]) Findes første Gang specificeret paa Status ultimo 1936/37. Af det da opførte Beløb — 2.159.770 Kr. — var 1.662.540 Kr. ikke tidligere optaget i Kommunens Status.

[8]) Er det til Gasværkernes Fornyelses- og Udvidelsesfond henlagte Beløb.

[9]) Heraf Driftsoverskud overført til 1920/21: 3.286.441 Kr.

[10]) Heraf Driftsoverskud overført til 1940/41: 2.404.005 Kr.

Anm. Kommunens Garantier for Laan til Byggeforeninger m. v. androg pr. 31. Marts 1940 ca. 53 Mill. Kr.

TABELBILAG

TIL KOMMUNENS ØKONOMI

AFSNIT III

TABEL I A.

STADENS JORDER OG FASTE EJENDOMME 1841–1923/24.

	Udgifter	Indtægter				Overskud
		Jorder og Ejendomme	Heraf Ejendomme	Gade- og Bolværksafgifter[1])	Ialt	
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1841–44 gennemsnitlig....	28	41	–	—	41	13
1845–49 —	36	63	–	1	64	28
1850–54 —	40	65	–	1	66	26
1855–59 —	59	65	–	1	66	7
1860–64 —	44	56	–	1	57	13
1865–69 —	26	66	–	1	67	41
1870–74 —	34	106	–	—	106	72
1875–79 —	36	153	–	—	153	117
1880–84 —	46	208	–	4	212	166
1885–89 —	50	274	–	11	285	235
1890–94 —	48	286	–	24	310	262
1895–99 —	66	347	–	36	383	317
1900–04/05 —	92	447	–	51	498	406
1905/06–09/10 —	145	582	115	65	647	502
1910/11–14/15 —	330	1.044	451	88	1.132	802
1915/16–19/20 —	983[2])	1.975	1.096	141	2.116	1.133
1920/21–23/24 —	4.769	5.234	3.669	241	5.475	706

[1]) Omfatter indtil 1885 kun Bolværksafgifter.
[2]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

Anm. 1. I Aarene indtil 1862 er medregnet samtlige Udgifter vedrørende det i 1861 ophævede Kæmnerkontor, hvis Forretninger deltes mellem det nyoprettede Skattekontor og Økonomiforvalterens Kontor, hvorfra Direktoratet for Stadens faste Ejendomme, Kommunens Beboelsesejendomme samt Raadhusforvalterens Kontor har udviklet sig.

Anm. 2. I Aarene 1859–61 er der posteret Renter svarende til Kapitalmellemværendet med Stadens Hovedkasse. Først i 1910/11 optræder der atter Renteudgifter, men Forrentningen omfatter dog kun de af Kommunen selv opførte Stenhuse. Fra 1920/21 forrentes Statusværdierne af samtlige Husejendomme, og fra 1924/25 forrentes ogsaa Jorderne.

Anm. 3. I Tiden efter 1904/05 er der regelmæssigt foretaget Afskrivninger paa enkelte Bygninger og Anlæg, f. Eks. Langeliniepavillonen, ligeledes foretoges der Afskrivninger paa Træhusene, derimod normalt ikke paa Stenhusene.

TABEL I B.

STADENS JORDER OG FASTE EJENDOMME 1924/25–1938/39.

	Udgifter	Heraf				Indtægter	Heraf				Overskud
		Forrentning af		Ordinær Afskrivning	Ejend.overskud anv. til Afskr.[1])		Jorder	Forventet Værdistigning[2])	Ejendomme	Gade- og Bolværksafgifter	
		Jorder	Ejend.								
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1924/25–29/30 gsntl...	8.869	2.599	3.601	33	475[3])	8.891	2.141	500	5.961	289	22
1930/31–34/35 — ..	12.424	2.296	5.594	40	502	12.525	2.128	608	9.443	346	101
1935/36–38/39 — ..	13.619	2.026	6.022	60	301	13.718	2.152	680	10.497	389	99

[1]) I Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning af 27/6 1929 anvendes Overskudet af Beboelsesejendommene til Nedskrivning af Statusværdien, jfr. S. 432 f.
[2]) I Henhold til Kommunalbestyrelsens Beslutning af 2/7 1923 krediteres Stadens Jorder fra og med 1924/25 for et Beløb, der skønsmæssigt svarer til Værdistigningen, jfr. nærmere S. 418 f.
[3]) Gennemsnit af Aarene 1928/29–29/30, jfr. Note 1.

TABEL II. BIDSTRUP GODS

	1841–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–59 gsntl.	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Udgifter	27	34	33	33	30	24	25	27
Heraf:								
Skovarbejde	4	7	9	11	8	8	10	11
Forrentning	–	–	–	–	–	–	–	–
Indtægter	63	78	90	117	88	96	107	119
Heraf Skovindtægter	12	25	34	41	40	42	46	45
Overskud	36	44	57	84	58	72	82	92

[1]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.
Anm.: For Aarene før 1920/21 er der ikke i Kommunens Regnskaber posteret nogen Forrentning for Bid-

OG SKOVDISTRIKT.

1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
26	29	30	34	38	45	50	125[1])	195	173	230	211
9	11	12	15	16	20	21	68	84	73	117	99
–	–	–	–	–	–	–	–	31	34	39	39
114	106	108	105	119	150	160	313	178	126	245	242
37	35	30	32	40	51	53	134	156	108	222	220
88	77	78	71	81	105	110	188	÷17	÷47	15	31

strup Gods og Skovdistrikt. — Tallene omfatter ikke Bidstrupgaard, hvis Indtægter og Udgifter i de officielle Regnskaber er opført paa Sct. Hans Hospitals Regnskab.

TABEL III. TORVE-

	1879–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.
Torve- og Slagtehallerne	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Udgifter	70	190	360	384
Heraf:				
Lønninger	20	50	95	110
Renter	–	115[2])	124	130
Afskrivning	–	–	–	–
Indtægter	109	238	376	438
Heraf Lejeindtægter og lign.[3])	23	27	29	26
Driftsoverskud	39	48	16	54
Regnskabsmæssigt Overskud[4])	39	35	2	÷ 1
Grønttorvet				
Udgifter	–	1[2])	2	2
Heraf:				
Lønninger	–	–	–	–
Renter	–	–	–	–
Afskrivning	–	–	–	–
Indtægter	–	–	–	–
Driftsoverskud	–	÷ 1	÷ 2	÷ 2
Regnskabsmæssigt Overskud[6])	–	÷ 1	÷ 2	÷ 2
Torvevæsenets samlede regnskabsmæssige Overskud	39	34	0	÷ 3

VÆSENET.

1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
473	601	937	1.783[1])	2.228	1.921	2.215	3.567
131	179	348	686	1.038	912	947	1.123
167	153	203	196	223	205	494	1.093
–	60	63	66	73	83	142	352
525	604	997	1.677	2.444	2.075	1.992	3.266
37	40	491	627	1.400	1.463	1.516	2.545
52	3	60	÷ 106	216	154	÷ 223	÷ 301
7	3	60	÷ 106	170	53	÷ 223	÷ 301
2	3	47[5])	65	102	111	98	282
–	–	10	22	41	41	40	42
–	–	31	34	40	35	28	151
–	–	4	5	5	5	4	33
–	–	82[5])	94	141	164	184	276
÷ 2	÷ 3	35	29	39	53	86	÷ 6
÷ 2	÷ 3	35	29	36	29	51	÷ 6
5	0	72	÷ 77	206	58	÷ 193	÷ 326

[1]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Kommunens Dyrtidsregnskab.
[2]) Gennemsnit af Aarene 1888 og 1889.
[3]) Hertil er foruden egentlige Lejeafgifter henført Indtægter fra Salgshaller. De øvrige Indtægter er bl. a. Stadeafgifter, Stald- og Foderafgifter, Slagteafgifter, Indtægter ved Destruktionsanstalten, Køleanlæget m. v.
[4]) For Aarene 1888 til 1903/04 lig Driftsoverskudet med Fradrag af Henlæggelser til den i H. t. Kommunalbestyrelsens Beslutning af 17/6 1889 etablerede Fornyelsesfond og for Aarene siden 1924/25 efter Fradrag af Henlæggelser til Udvidelseskontoen.
[5]) Gennemsnit af Aarene 1913/14 og 1914/15. I Aarene 1910/11–12/13 var den gennemsnitlige aarlige Udgift 4.000 Kr.
[6]) For Aarene siden 1924/25 Driftsoverskudet efter Fradrag af Henlæggelser til Udvidelseskontoen.
Anm. 1. Fisketorvets samlede Udgifter udgjorde i de tre Perioder 1926/27–29/30, 1930/31–34/35 og 1935/36–38/39 gennemsnitlig aarlig 28.000 Kr. i hver Periode, og de samlede Indtægter var tilsvarende 31.000 Kr. i hver Periode.
Anm. 2. Torvedirektoratets samlede Udgifter udgjorde i de tre Perioder 1926/27–29/30, 1930/31–34/35 og 1935/36–38/39 gennemsnitlig aarlig 30.000 Kr., 74.100 Kr. og 88.100 Kr., og de samlede Indtægter var tilsvarende 300 Kr., 50.400 Kr. og 66.600 Kr., i de to sidste Perioder væsentligst Lejeindtægt af Avishuse og Stadeafgift af Gadehandel.

TABEL IV. GASVÆRKERNE.

	1858–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
Indtægter.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Gassalg	713	840	997	1.526	1.906	2.173	2.744	3.579	4.970	6.859	7.796	13.825	23.403	12.497	11.895	10.412
Biprodukter	126	239	417	563	600	650	1.031	1.248	2.014	2.522	3.410	13.097	8.300	4.608	4.363	4.905
Andre Indtægter	26	34	30	34	33	5	13	23	39	34	74	276	320	277	294	260
Ialt...	865	1.113	1.444	2.123	2.539	2.828	3.788	4.850	7.023	9.415	11.280	27.198	32.023	17.382	16.552	15.577
Udgifter.																
Fremstillingsudgifter m. v.	510	666	993	1.324	1.369	1.543	2.380	2.908	4.888	6.143	7.765	25.360[1])	23.808	11.730	11.182	10.462
Pensionskonto	–	–	–	1	2	8	24	32	37	91	166	243	574	379	303	234
Renter af Anlæg[2])	} 148	144	154	244	334	333	{ 359	456	752	1.100	1.250	1.202	1.488	1.235	1.064	997
Afskrivning[2])							–	–	–	883	705	816	1.204	1.593	1.839	1.310
Ialt...	658	810	1.147	1.569	1.705	1.884	2.763	3.396	5.677	8.227	9.886	27.621	27.074	14.937	14.388	13.003
Driftsoverskud	207	303	297	554	834	944	1.025	1.454	1.346	1.188	1.394	÷423	4.949	2.445	2.164	2.574
Heraf henlagt til Fornyelsesfonden og Udvidelseskontoen[3])	68	73	82	184	263	287	196	305	471	–	–	–	1.319	1.107	866	1.030
Regnskabsmæssigt Overskud	139	230	215	370	571	657	829	1.149	875	1.188	1.394	÷423	3.630	1.338	1.298	1.544

TABEL V. ELEKTRICITETSVÆRKERNE.

	1892–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
Indtægter.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Salg af Elektricitet samt Maalerafgift	216	571	1.649	3.568	6.179	12.418	20.878	20.890	26.188	34.775
Andre Indtægter	4	19	19	42	96	178	424	834	521	578
Ialt...	220	590	1.668	3.610	6.275	12.596	21.302	21.724	26.709	35.353
Udgifter.										
Fremstillingsudgifter m. v.	90	184	560	1.087	1.782	8.946[1])	9.861	7.034	7.668	11.100
Pensionskonto	–	–	–	–	1	9	182	197	212	248
Renter[4])	85	152	309	407	596	666	1.746	1.555	1.779	3.240
Afskrivning[5])	–	–	–	325	584	787	1.927	2.944	3.693	4.335
Ialt...	175	336	869	1.819	2.963	10.408	13.716	11.730	13.352	18.923
Driftsoverskud	45	254	799	1.791	3.312	2.188	7.586	9.994	13.357	16.430
Heraf henlagt til Fornyelsesfonden og Udvidelseskontoen[6])	45	146	230	–	–	–	1.708	4.410	5.343	6.572
Regnskabsmæssigt Overskud	0	108	569	1.791	3.312	2.188	5.878	5.584	8.014	9.858

TABEL VI.
VARMEVÆRKERNE.

	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.
Indtægter	1.201	2.214
Udgifter.		
Varmens Fremstilling m. v.	704	1.277
Pensionskonto	5	9
Renter	111	192
Afskrivning[7])	113	202
Ialt...	933	1.680
Driftsoverskud	268	534
Heraf henlagt til Udvidelseskontoen[8])	107	214
Regnskabsmæssigt Overskud	161	320

[1]) Inklusive Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

[2]) I Aarene 1858–1888 angiver de anførte Beløb Renter og Amortisation til Hovedkassen af Gasværkernes Anlægskapital. Der beregnedes hertil ialt 5 pCt. af Kapitalen ved Aarets Begyndelse, heraf regnedes et Beløb svarende til 4 pCt. af den tilbagestaaende Del af Hovedkassens Tilskud som Rente, medens Resten af de 5 pCt. var Amortisation af dette Tilskud. Amortisationen havde ingen Indvirkning som Afskrivning paa den bogførte Værdi af Anlægskapitalen. Denne Amortisationsberegning ophørte i 1888, hvorefter der fra 1889 kun svaredes 4 pCt. Rente af Hovedkassens Tilskud, indtil 1901 som hidtil dog med Fradrag af de amortiserede Beløb. Fra 1904/05 etableredes en for hele Kommunen fælles Afskrivningskonto, hvis Beløb for Gasværkernes Vedkommende — 3 pCt. af Kapitalen — er medregnet i nærværende Oversigt. Denne fælles Afskrivningskonto ophævedes med Udgangen af 1909/10, og herefter bogførtes Afskrivningerne paa de respektive Institutioners Bilag. Samtidig nedsattes Afskrivningsprocenten for Gasværkerne til $2^1/_2$ pCt. I 1919/20 forøgedes Afskrivningsprocenten til $3^1/_2$ pCt. og Rentefoden til 5 pCt., men Forrentningen omfattede dog ikke de Beløb, der effektivt blev henlagt til den samme Aar oprettede Udvidelseskonto. For de efter 1. April 1936 bevilgede Anlæg er der indført mere differentierede Afskrivningsregler, jfr. Regnskabskommissionens Betænkning (B. F. 1935/36 Till. S. 442 f.). Fra 1938/39 forrentes ogsaa Henlæggelserne til Udvidelseskontoen.

[3]) Henlæggelserne til *Gasværkernes Fornyelsesfond* (siden 1878 Fornyelses- og Udvidelsesfond) udgjorde for 1858 og 1859 hele Gasværkernes Overskud, i 1860 til 1876 henlagdes 2 pCt. af Anlægskapitalen, derefter indtil 1904/05, da Fonden indgik i Stadens almindelige Formue, som Hovedregel 3 pCt. af Anlægskapitalen, dog suspenderedes Henlæggelserne helt eller delvis i Aarene 1891–93, 1898 og 1901 til Fordel for Dækning af et regnskabsmæssigt Underskud paa det samlede Regnskab. De siden 1921/22 foretagne Henlæggelser til Kommunens *Udvidelseskonto* udgjorde i Aarene 1921/22, 1922/23 og 1923/24 henholdsvis 1,0, 1,5 og 1,5 Mill. Kr.; i Aarene 1924/25–26/27 Halvdelen og siden 1927/28 de $^2/_5$ af Driftsoverskudet.

[4]) Indtil 1937/38 inkl. svarede Elektricitetsværkerne ikke Rente af de til Udvidelseskontoen henlagte Beløb.

[5]) Afskrivningsprocenten var 1904/05–18/19 3 pCt. og derefter 4 pCt. af den bogførte Værdi. For de efter 1. April 1936 bevilgede Anlæg gælder der dog mere differentierede Regler, jfr. Regnskabskomm.s Betænkning (B. F. 1935/36 Till. S. 442 f.).

[6]) Henlæggelserne til *Elektricitetsværkernes Fornyelses- og Udvidelsesfond* udgjorde i Aarene 1892 til 1896 hele Elektricitetsværkernes Overskud, og fra 1897 til 1903/04 henlagdes 3 pCt. af Anlægskapitalen. Til Kommunens Udvidelseskonto henlagdes i Aarene 1921/22, 1922/23 og 1923/24 henholdsvis 1,0, 1,0 og 1,5 Mill. Kr., i Aarene 1924/25 til 1926/27 henlagdes Halvdelen og siden 1927/28 de $^2/_5$ af Driftsoverskudet.

[7]) Afskrivningsprocenten har udgjort 4 pCt. af den bogførte Værdi, jfr. dog for Tiden efter 1. April 1936 Note 5.

[8]) D. v. s. $^2/_5$ af Driftsoverskudet.

Anm.: Indtil 1904/05 opførtes der paa Belysningsvæsenets Regnskaber ikke nogen Indtægtspost for Salg af Gas eller Elektricitet til *Belysning af offentlige Gader og Veje;* fra 1904/05 dækkedes Udgifterne af Vej- og Kloakvæsenet (Stadsingeniørens Direktorat). I den første Periode efter denne Ordning — 1904/05–09/10 gsntl. — androg Udgiften til offentlig Belysning 743.000 Kr., hvoraf 664.000 Kr. for Køb af Gas og 79.000 Kr. for Køb af Elektricitet.

TABEL VII. SPORVEJENE.

	1911/12[1]) –14/15 gsntl.	1915/16– 19/20 gsntl.	1920/21– 24/25 gsntl.	1925/26– 29/30 gsntl.	1930/31– 34/35 gsntl.	1935/36– 38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Driftsindtægter	8.182	13.206	28.703	25.289	26.958	29.389
Heraf Kørselsindtægter	8.120	13.056	28.562	25.123	26.786	29.189
Driftsudgifter.						
Trafiklønninger	2.708	6.391[2])	12.879	10.676	10.245	11.333
Strøm- og Benzinforbrug	1.557	1.993	2.378	1.312	1.435	2.075
Vedligeholdelse af Ejendomme, Vogne og Spor samt Administration m. v.[3])	2.420	4.142	9.146	8.473	8.512	9.666
Pensionsudgifter	40	138	1.265	1.144	1.126	1.147
Renter[4])	709	870	1.236	1.087	1.050	1.036
Afskrivninger[5])	337	490	1.429	1.534	1.875	2.148
Ialt	7.771	14.024	28.333	24.226	24.243	27.405
Driftsoverskud	411	÷ 818	370	1.063	2.715	1.984
Heraf:						
Henlæggelse til Udvidelseskontoen	–	–	883[6])	701	1.358	992
Frederiksberg Kommunes Andel	–	–	–	–	407[7])	258[8])
Regnskabsmæssigt Overskud[9])	411	÷ 818	÷ 513	362	1.317	967

[1]) Regnskabsaaret 1911/12 omfattede kun de 8 Maaneder 1/8 1911–31/3 1912.

[2]) Inklusive Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

[3]) Herunder Forpagtningsafgift til A/S Frederiksberg Sporveje, hvilken Afgift udredes i Aarene 1919/20–37/38.

[4]) Forrentningsprocenten, der indtil 1. Juli 1919 udgjorde 4 pCt., har fra 1. Juli 1919 til 31. Decbr. 1937 været opgjort i Henhold til Overenskomsten med Frederiksberg Kommune og ansattes fra 1. Januar 1938 til 5 pCt. Se endvidere Anmærkningen.

[5]) Afskrivningsprocenten fastsattes ved Overtagelsen i 1911 til 2 pCt., forhøjedes fra 1. April 1919 til 3 pCt. og fra 1. April 1920 til 5 pCt., men nedsattes atter fra 1. April 1924, jfr. Sparekommissionens Betænkning, til 4 pCt. Fra 1. April 1936 indførtes mere detaillerede Afskrivningsregler for de efter denne Dato givne Kapitalbevillinger, jfr. Regnskabskommissionens Betænkning af 1935. Se endvidere Anmærkningen.

[6]) Tallet er Femaarsgennemsnittet af det i Aarene 1922/23 til 1924/25 henlagte Beløb paa ialt 4.416.700 Kr.

[7]) Femaarsgennemsnittet af det i Aarene 1933/34 og 1934/35 afgivne Beløb paa ialt 202.000 Kr.

[8]) I Perioden 1. April 1935–31. Decbr. 1937 var Frederiksberg Kommunes Andel i Overskudet ialt 465.200 Kr., men i Perioden 1. Januar 1938–31. Marts 1939, hvor Frederiksbergs Andel i Overskudet opgjordes efter den nye Overenskomsts Regler, var Beløbet ÷ 13.300 Kr. Som Følge af en samtidig med Fornyelsen af Overenskomsten mellem Københavns og Frederiksbergs Kommunalbestyrelser angaaende Sporvejs- og Omnibusdrift i de to Kommuner foretagen Regulering af Frederiksberg Kommunes Andel i Overskudet i den gamle Overenskomstperiode er de anførte Overskudsandele for Aarene 1933/34 til 1937/38 paa tilsammen Kr. ca. 667.200 reduceret med Kr. ca. 353.800. Dette Beløb, der i Kommunens Regnskab ikke er godskrevet Sporvejenes Regnskab, men overført til Vinden- og Tabskonto, er i Oversigten fradraget i Frederiksberg Kommunes Andel i Overskudet 1935/36–38/39.

[9]) Se Anmærkningen.

Anm.: Ved Overtagelsen af A/S De københavnske Sporveje den 1. August 1911 takseredes de overtagne Anlæg af Taksationskommissionen til 16.685.000 Kr.; dette Beløb nedsattes ved Hof- og Stadsrettens Dom af 21. Februar 1916 til 15.269.000 Kr. Da Afskrivning og Forrentning i Aarene 1911/12–15/16 var sket paa Grundlag af en for højt ansat Anlægskapital, godskreves der i 1916/17 Sporvejene 405.000 Kr., hvoraf 267.000 Kr. som for meget beregnet Rente og 138.000 Kr. som for meget beregnet Afskrivning. Beløbet opførtes under Diverse Driftsindtægter. Saafremt Afskrivning og Forrentning straks fra Overtagelsen var sket paa Grundlag af den af Hof- og Stadsretten fastsatte Overtagelsessum, vilde det regnskabsmæssige Overskud i Aarene 1911/12–14/15 gsntl. have været ca. 100.000 Kr. større og for Aarene 1915/16–19/20 ca. 60.000 Kr. mindre end anført i Oversigten.

TABEL VIII. RENTEUDGIFTER OG RENTEINDTÆGTER.

	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79[1] gsntl.	1880–84[1] gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–02 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Renteudgifter	447	433	483	649	874	969	1.125	1.565	2.386
Renteindtægter	196	292	315	345	524	713	965	1.382	1.812
Heraf Ejendomme og Anlæg[2]	111	104	95	166	220	254	560	755	1.205
Nettoudgift	251	141	168	304	350	256	160	183	574

	1903/04–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Renteudgifter.								
Stadens Laan, Renter	3.432	4.078	7.014	9.481	15.960	15.751	19.392	21.387
– – , Omkostninger ved Laanenes Forrentning og Indfrielse (Valutatab)	21	27	74	215	1.986	480	4.299	5.804
Afskrivn. paa Kurstab v. Laanenes Stiftelse (Kurstab + Provision m. m.)	–	–	–	50	317	353	1.217	2.140
Prioriteter	29	45	140	330	1.824	2.524	3.232	3.530
Pensionskonto	–	–	–	–	420	1.053	1.700	2.257
Andre Renteudgifter	33	34	30	32	23	76	121	480
Ialt...	3.515	4.184	7.258	10.108	20.530	20.237	29.961	35.598
Renteindtægter.								
Ejendomme og Anlæg	1.678	1.941	2.805	4.158	13.510	17.284	20.779	25.335
Heraf:[3]								
A-Ejendomme	–	–	–	–	5.041	6.345	7.723	10.250
B- —	–	–	–	–	3.451	6.441	8.002	8.032
C- —	–	–	–	–	5.018	4.498	5.054	7.053[4]
Panteobligationer	466	506	468	570	1.338	1.620	2.262	2.502
Tilgodehavender for Anlæg	42	115	146	245	717	1.098	1.533	1.322
Kassebeholdn., Obligationer og Aktier m. m.	243	413	1.125	2.031	3.108	2.577	1.615	779
Ialt...	2.429	2.975	4.544	7.004	18.673	22.579	26.189	29.938
Nettoudgift	1.086	1.209	2.714	3.104	1.857	÷2.342	3.772	5.660

[1]) De paa Kommunens Driftsregnskab i Aarene 1875–82 posterede Renteudgifter og -indtægter vedrørende Erhvervelsen af Fæstningsterrænet er ikke medregnet i denne Oversigt.

[2]) Det vil sige Renter af de i Gasværkerne, fra 1888 desuden i Kvægtorvet m. v. og fra 1892 endvidere i Elektricitetsværkerne og Alderdomshjemmet, anbragte Kapitaler.

[3]) Jfr. om denne Inddeling Statusafsnittet S. 420 f.

[4]) De til Udvidelseskontoen henlagte Beløb forrentes først af de respektive Virksomheder (C–Ejendomme og Anlæg) fra og med 1938/39; for dette Aar udgjorde dette Rentebeløb ca. 1.250.000 Kr.

TABEL IX. FORSKELLIGE KOMMUNALE VIRKSOMHEDER.

	1917/18–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Københavns Kommunes Kørselsafdeling:					
Udgifter	3.613	4.507	3.769	3.761	3.938
Indtægter	3.798	4.595	3.946	4.010	4.142
Driftsoverskud	185	88	177	249	204
Heraf henlagt til Udvidelseskonto[1]	–	20	88	83	–
Regnskabsmæssigt Overskud	185	68	89	166	204
Københavns Kommunes Haandværksafdeling:					
Udgifter	423	2.072	2.255	2.658	2.948
Indtægter	530	2.282	2.446	2.903	3.224
Driftsoverskud	107	210	191	245	276
Heraf henlagt til Udvidelseskonto[2]	–	145	16	–	–
Regnskabsmæssigt Overskud	107	65	175	245	276
Folkekøkkenerne:[3]					
Udgifter	2.826	3.067	2.374	1.798	2.285
Indtægter	2.306	3.080	2.395	1.785	2.123
Driftsoverskud	÷ 520	13	21	÷ 13	÷ 162
Heraf henlagt til Udvidelseskonto	»	13	12	17	»
Regnskabsmæssigt Overskud	÷ 520	0	9	÷ 30	÷ 162
Udsalgsstederne:					
Udgifter	–	673	792	689	965
Indtægter	–	665	749	675	812
Driftsoverskud	–	÷ 8	÷ 43	÷ 14	÷ 153
Heraf henlagt til Udvidelseskonto	–	÷ 3	»	»	»
Regnskabsmæssigt Overskud	–	÷ 5	÷ 43	÷ 14	÷ 153

[1]) Henlæggelser fandt kun Sted i Aarene 1924/25 til 1932/33.
[2]) - - - - - - 1920/21 - 1925/26.
[3]) I Modsætning til de officielle Regnskaber indgaar Bruttoomsætningen med andre kommunale Institutioner i Oversigtens Tal, hvorimod Restaurationsskatten, der betaltes i Aarene 1922/23–29/30, er fradraget.

Anm.: Under Udgifterne er i Aarene 1917/18–19/20 medregnet Dyrtidstillæg til Personalet, som afholdtes af Dyrtidsregnskabet.

TABEL X. BEGRAVELSESVÆSENET.

	Drifts-udgifter	Heraf			Drifts-indtægter	Over-skud
		Forrent-ning	Afskriv-ning	Pensions-udgifter		
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1900–04/05 gennemsnitlig	204	35		–	209	5
1905/06–09/10 —	312	52		–	309	÷ 3
1910/11–14/15 —	443	61		–	469	26
1915/16–19/20 —	1.070	79		–	1.029	÷ 41
1920/21–25/26 —	2.102	166		–	2.088	÷ 14
1926/27–29/30 —	1.941	139	51	78	2.004	63
1930/31–34/35 —	2.022	154	34	75	2.093	71
1935/36–38/39 —	2.338	141	39	72	2.397	59

Anm.: Sundby Krematorium, Blomstergartneriet, Planteskolen og de katolske Kirkegaarde indgaar i ovenstaaende Oversigt kun med deres Nettoresultat, der er placeret under Driftsindtægter. Administrationsgodtgørelsen fra Bispebjerg Krematorium til det almindelige Begravelsesvæsen er fra 1. April 1926 fradraget under saavel Indtægter som Udgifter. Posterne Forrentning og Afskrivning vedrører kun det almindelige Begravelsesvæsen.

TABEL XI. CENTRALADMINISTRATIONEN.

	Samlede Udgifter		Samlede Udgifter
	1000 Kr.		1000 Kr.
1841–44 gennemsnitlig	147	1890–94 gennemsnitlig	612
1845–49 —	154	1895–99 —	695
1850–54 —	162	1900–04/05 —	976
1855–59 —	213	1905/06–09/10 —	1.363
1860–64 —	245	1910/11–14/15 —	1.694
1865–69 —	263	1915/16–19/20 —	3.134[1])
1870–74 —	288	1920/21–24/25 —	7.060
1875–79 —	391	1925/26–29/30 —	7.259
1880–84 —	451	1930/31–34/35 —	7.778
1885–89 —	565	1935/36–38/39 —	10 229

[1]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

TABEL XII A. FORSØRGELSESVÆSENET 1840–1891.

Kommunens Udgifter.	1840–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–59 gsntl.	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–91 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1. Det almindelige Fattigvæsen[1]	115	138	131	189	213	244	225	230	306	387	440
2. Almindelig Hospital[2]	136	149	159	242	236	229	249	296	364	376	422
3. Sct. Johannes Stiftelse[2][3]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	194	259
4. Arbejdshuse[2][4]	27	25	31	65	70	61	54	44	47	29	27
5. Tvangs- og Arbejdsanst. paa Ladegaard[2]	26	37	40	53	62	77	63	82	94	103	105
6. Urefund. Hospitalskur (1859 og tidl. Sct. Hans Hospital)[5]	68	66	61	90	125	225	275	300	345	402	407
7. Administrationsudgifter v. Forsorgen i Byen[6]	5	6	6	10	16	20	45	73	84	95	104
8. Pensionsudgifter[7]	3	4	4	5	8	7	8	8	8	12	14
9. Andre Udgifter[8]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	45[9]	58
Ialt...	380	425	432	654	730	863	919	1.033	1.248	1.631[10]	1.836

[1]) Posten omfatter Udgifter til Almisse og Interimshjælp, Medicin, Beklædningshjælp med Fradrag af Skolebørns Arbejdsfortjeneste, endvidere Udgifterne til Toldbodpladsens Huse og Fattiggaarden, der opførtes 1859, og som var bestemt til Optagelse af husvilde, samt forskellige andre Udgifter. Til og med 1853 er Udgifterne til Forplejning i Arbejdshusene medregnet her. [2]) Ekskl. Refusioner og Industriprovenu. [3]) Sct. Johannes Stiftelse toges i Brug i 1885. [4]) Udgifterne til Forplejning i Arbejdshusene er først medregnet i disses Regnskaber i 1854, jfr. Note 1. [5]) Sct. Hans Hospital overgik Juli 1860 til Mag. 2. Afd.s Bestyrelse. Indtil dette Tidspunkt omfatter de anførte Beløb Udgifterne ved Sct. Hans Hospitals Drift dog ekskl. Udgifter til Forrentning og Amortisation af Hospitalets Gæld. Indtægter og Udgifter vedr. Landbruget er overført til Stadens Jorder og faste Ejendomme. Beløbene vedr. urefunderet Hospitalskur stiger stærkt efter Kommunehospitalets Aabning i 1863 og efter Udvidelsen af Sct. Hans Hospital i 1871. [6]) Omfatter indtil 1872 hovedsagelig kun Lønninger til Læger og Sygevartersker. I 1872 ansattes lønnede Distriktsforstandere. [7]) Herunder ogsaa Pensioner vedr. Fattigskolevæsenet, indtil dette i 1875 overgik til det almindelige Skolevæsen, og indtil 1862 ogsaa Fattigvæsenets Centraladministrations Pensioner. [8]) Herunder Tilskud til Begravelsesvæsenet for Frijordsbegravelser (fra 1885), Tilskud til filantropiske Institutioner (fra 1887) og Underholdsbidrag i H. t. Lov af 20. April 1888. [9]) Ved Beregning af Tallet er der taget Hensyn til, at de Beløb, der indgaar i Andre Udgifter, jfr. Note 8, ikke forekommer i samme Antal Aar. [10]) Tallet angiver Gennemsnitsbeløbet for hele Femaarsperioden uden Hensyn til, at en Del af Udgifterne ikke er forekommet i alle Aarene, jfr. Note 8; da der derimod ved Beregningen af Andre Udgifter er taget dette Hensyn, jfr. Note 9, giver en Sammentælling af Enkeltbeløbene ikke det anførte Ialttal.

TABEL XII B. FORSØRGELSESVÆSENET 1892–30/9 1933.

Kommunens Udgifter.	1892–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–30/9 1933 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1. Alderdomsunderstøttelse og Aldersrente[1]	350	420	652	1.063	1.623	2.705	7.966	6.401	6.462
2. Enkebørnsunderstøttelse	–	–	–	–	102[2]	164	248	207	187
3. Invalideudgifter	–	–	–	–	–	–	301[3]	606	677
4. Egentlig Fattighjælp[4]	1.348	1.270	1.587	1.972	2.346	3.846	5.356	5.250	6.093
Heraf:									
a. Alm. Hosp. og Sct. Johannes Stiftelse[5]	607	595	767	909	1.065	1.751	1.866	1.360	1.235
b. Ladegaarden og Arbejdsanstalten Sundholm	125	104	138	166	159	382	674	502	447
c. Urefunderet Hospitalskur	171	174	258	351	437	431	469	515	332
5. Uegentlig Fattighjælp[6]	467	506	573	692	820	1.191	2.654	3.318	4.080
Heraf urefunderet Hospitalskur	411	440	454	465	491	520	977	1.065	1.188
6. Underholdsbidrag	40	39	57	161	606	949	1.091	1.281	1.235
7. Værgeraadsudgifter	–	–	–	63[7]	103	213	306	317	295
8. Tilskud til Understøttelsesforeningen, Hjælpekassen og ekstraordinær Arbejdsløshedsunderstøttelse	–	–	40[8]	126	271	95[9]	5.147	5.732	11.592
9. Forebyggende Børneforsorg, Daghjem og Plejehjem.	–	–	–	–	7[2]	64	122	230	274
10. Tilskud til anerkendte Arbejdsløshedskasser	–	–	–	211[10]	191	312	1.437	1.520	1.529[11]
11. Tilskud til filantropiske Institutioner	7	10	23	42	77	87	346	250	248
12. Administrationsudgifter ved Forsorgen i Byen m. v.[12]	138	140	173[13]	200	243	341	728	634	632
13. Pensionsudgifter[14]	16	17	19	29	49	69	–	–	–
14. Andre Udgifter[15]	–	–	–	–	–	1.259	634	454	453
Ialt[16]...	2.366	2.402	3.087	4.419	6.355	11.295	26.045	26.200	33.538

[1]) Herunder De Gamles By og Helene Michaelsens Hjem for ældre Kvinder. [2]) Det anførte Beløb refererer sig til Udgiften i 1914/15. [3]) Det anførte Beløb refererer sig til Udgiften i 1924/25. [4]) Herunder Børneoptagelseshjemmet Kildevang (opr. 1918) med Filialer. [5]) Sct. Johannes Stiftelse nedlagdes i 1919. [6]) Herunder Tuberkuloseplejehjemmet (opr. 1919), Kystsanatoriet Kastaniegaarden (opr. 1928) og Udgifter i H. t. Influenzaloven samt til Frijordsbegravelser. [7]) Gennemsnit af Aarene 1906/07–09/10. [8]) Det anførte Beløb refererer sig til Udgiften i 1904/05. Der blev endvidere i 1903/04 af Stadens Laan afholdt en Udgift paa 50.000 Kr., der bogførtes paa Kapitalregnskabet og derfor ikke er medregnet i ovenstaaende Tabel. [9]) Eksklusive de Beløb, der posteredes paa Dyrtidsregnskabet. [10]) Gennemsnit af Aarene 1908/09–09/10. [11]) Gennemsnit af Aarene 1930/31–32/33. [12]) Herunder Centralarbejdsanvisningskontoret, der aabnedes i 1901. [13]) Ved Beregningen er der taget Hensyn til, at Centralarbejdsanvisningskontoret først aabnedes 1901. [14]) Beløbene angiver de faktisk afholdte Pensionsudgifter paa Forsørgelsesvæsenets Budget. Efter 1. April 1920 er Henlæggelserne til Pensionsfonden opført paa de enkelte Institutioners Regnskaber. [15]) Omfatter Kursus for Arbejdsløse, Foranstaltninger mod Bolignøden og Tilskud til Sygekasser for kronisk Syge. Endvidere er hertil henført de i Aarene 1915/16–19/20 til Personalet ydede Dyrtidstillæg, der afholdtes paa Dyrtidsregnskabet, men derimod ikke Dyrtidstillæg til Understøttede, f. Eks. Alderdomsunderstøttede, Arbejdsløse m. m. Ved Beregningen af de anførte Beløb er der taget Hensyn til, at de enkelte Poster, der indgaar i Andre Udgifter, ikke altid er forekommet i alle Aar indenfor hver Periode. [16]) Medens Gennemsnitstallene for de enkelte Udgiftsposter refererer sig til det Antal Aar, hvori den paagældende Udgift er forekommet indenfor de anførte Perioder, saa angiver Tabellens Ialttal Gennemsnitsbeløbet uden Hensyn til, at enkelte af Posterne ikke er forekommet i alle Aarene. Af denne Grund vil en Sammentælling af Enkeltbeløbene ikke for alle Perioderne give de anførte Ialttal.

TABEL XII C. FORSØRGELSES-VÆSENET 1/10 1933–1938/39.

	1/10 1933–1934/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.
Kommunens Udgifter.		
Arbejdsanvisning og Arbejdsløshed[1])	4.238[2])	2.856
Folkeforsikring:		
a. Sygeforsikring for Ubemidlede	106	456
b. Invaliderente	449	696
c. Aldersrente	6.690	8.733
Folkeforsikring ialt	7.245	9.885
Offentlig Forsorg:		
a. Børneværn	1.024	1.428
b. Børnebidrag til enlige Forsørgere	244	244
c. Særhjælp	3.534	4.043
d. Kommunehjælp uden Tab af Valgret og Valgbarhed	21.833	19.991
e. Kommunehjælp med Tab af Valgret og Valgbarhed	1.716	1.881
f. Fattighjælp	340	525
g. Refusioner og forskellige Indtægter[3])	÷ 4.958	÷ 7.340
Offentlig Forsorg ialt	23.733	20.772
Forsørgelsesvæsenets Institutioner[4]):		
a. De Gamles By, Helene Michaelsens Hjem, Boliger for Aldersrentenydere	380	797
b. Alm. Hospital og Plejestiftelse	606	841
c. Arbejdsanstalten Sundholm	149	192
d. Børne- og Optagelseshjem, Dag- og Fritidshjem	331	453
e. Husvildeforsorg	64	92
Kød-, Flæske-, Mælkerabatmærker og lign.	70	756
Forebyggende Børneforsorg	150[2])	224
Andre Udgifter[5])	213	109
Administrationsudgifter ved Forsorgen i Byen[6])	1.304	1.765
Tilsammen	39.945[7])	38.742

[1]) Herunder ogsaa Udgifter vedrørende Ungdomsarbejdsløshed, Beskæftigelsesforanstaltninger, Højskoleophold og Tilskud til Brændselsindkøb til arbejdsløshedsforsikrede samt Udgifter til Centralarbejdsanvisningskontoret.
[2]) Tallet angiver Gennemsnittet for Tiden 1/4 1933–31/3 1935.
[3]) Omfatter foruden Refusioner fra andre Kommuner og fra private samt Renter af Forsørgelsesvæsenets Formue navnlig Refusioner fra det mellemkommunale Refusionsforbund og (fra 1937/38) Tilskud fra den fælleskommunale Udligningsfond.
[4]) I de anførte Tal indgaar Refusioner fra Folkeforsikring og offentlig Forsorg.
[5]) Herunder Udgifter vedrørende tidligere Love.
[6]) Udgifterne til Kommunelæger opføres under Folkeforsikring og offentlig Forsorg, Udgifterne til Kommunal Sygepleje under offentlig Forsorg.
[7]) Da de anførte Beløb for Udgiftsposterne, Arbejdsanvisning og Arbejdsløshed samt forebyggende Børneforsorg refererer sig til Tiden 1/4 1933–31/3 1935, giver en Sammentælling af Enkeltbeløbene ikke det anførte Ialttal.

TABEL XIII. HOSPITALS-VÆSENET.

	1863–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.		
Udgifter.															
Lønninger og Pensioner[1])	87	96	134	158	211	261	327	488	755	1.068	2.762[2])	6.149	5.313	5.595	6.903
Forplejning	110	139	171	211	252	339	388	651	943	1.123	2.454	2.890	1.792	1.680	2.201
Medicin og Forbindsstoffer	25	34	46	54	58	72	90	152	205	234	446	684	662	736	984
Beklædning, Vedligeh. af Bygninger og Inventar	35	53	72	92	175	213	248	328	440	474	857	1.279	1.036	944	752
Andre Udgifter[3])	83	121	141	158	218	261	315	568	845	943	3.158	4.366	3.267	3.370	4.410
Ialt	340	443	564	673	914	1.146	1.368	2.187	3.188	3.842	9.677	15.368	12.070	12.325	15.250
Forrentning	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	956	992	1.159	1.304
Afskrivning	–	–	–	–	–	–	–	–	–	180	265	383	378	438	497
Tilsammen	340	443	564	673	914	1.146	1.368	2.187	3.188	4.022	9.942	16.707	13.440	13.922	17.051
Indtægter.															
Patienters Kur og Pleje m. m.	98	117	152	166	184	444	520	646	749	883	1.200	1.929	1.635		1.208
Tilskud fra Staten[4])	–	–	–	–	–	–	–	–	219[5])	256	284	409	451	2.964[6])	2.051[7])
Overført fra Forsørgelsesvæsenet[8])	112	121	123	145	137	148	174	269	389	473	469	588	716		841
Ialt	210	238	275	311	321	592	694	915	1.314[9])	1.612	1.953	2.926	2.802	2.964	4.100
Nettoudgift	130	205	289	362	593	554	674	1.272	1.874	2.410	7.989	13.781	10.638	10.958	12.951

[1]) Omfatter kun Lønninger og Pensioner, der vedrører egentlige Hospitaler og lignende; Udgifter vedrørende Hospitalsdirektorat, Visitation af Patienter, Kommunal Sygepleje o. lign. Formaal, der ikke vedrører de enkelte Hospitalers Drift, er opført under Andre Udgifter.
[2]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.
[3]) Herunder er, foruden de under Note 1 nævnte Beløb, indbefattet forskellige Udgifter, der ikke opføres paa Hospitalsvæsenets Bilag, men som dog nærmest vedrører dette, f. Eks. Tilskud til Rigshospitalets Fødeafdeling, de samv. Sygekassers Massageklinik og andre Tilskud paa Bilag 22, Forskellige Udgifter.
[4]) Omfatter fra 1906/07–29/30 Tilskud i H. t. forskellige Love om Statsstøtte til tuberkuløses Sygebehandling med Fradrag af den Del, der vedrører Forsørgelsesvæsenets Institutioner. For 1935/36–38/39 omfatter Beløbet saavel det samlede Tilskud fra Staten som fra den fælleskommunale Udligningsfond, jfr. Note 7.
[5]) Tallet angiver Gennemsnittet af Aarene 1906/07–09/10.
[6]) Paa Grund af ændret Lovgivning pr. 1. Oktober 1933 kan der ikke anføres Beløb for de enkelte Poster.
[7]) Tilskudet fra den fælleskommunale Udligningsfond ydedes første Gang i 1937/38; Tilskudet, der i Henhold til Overgangsbestemmelserne ved Lovens Ikrafttræden i det første Aar kun blev givet med 60 pCt. af det normale Beløb, udgjorde i 1937/38 og 1938/39 henholdsvis 1.199.284 Kr. og 1.998.807 Kr.
[8]) Indtil 1/10 1933, da Socialreformen traadte i Kraft, ydede Forsørgelsesvæsenet ikke fuld Refusion til Hospitalsvæsenet for sine Patienter, men der er hvert Aar i Kommunens Beretning anført, hvilket Beløb Refusionen vilde have andraget, saafremt den skulde have fundet Sted; disse Beløb er her posteret som Indtægt for Hospitalsvæsenet og som Udgift for Forsørgelsesvæsenet. Efter 1/10 1933 yder Forsørgelsesvæsenet fuld Refusion for sine Patienter.
[9]) Tallet angiver Gennemsnitsbeløbet for hele Femaarsperioden uden Hensyn til, at der kun er ydet Tilskud fra Staten fra 1906/07, jfr. Note 4; da der derimod ved Beregningen af Statstilskudet er taget dette Hensyn, jfr. Note 5, giver en Sammentælling af Indtægterne ikke det anførte Ialttal.

TABEL XIV. SINDSSYGEVÆSENET.

	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Udgifter.																
Lønninger og Pensioner	25	29	36	50	66	76	80	99	117	167	234	597[1]	1.576	1.438	1.552	2.426
Forplejning	72	97	126	159	183	195	242	225	268	318	409	846	1.059	717	626	930
Medicin og Forbindsstoffer	2	2	4	5	5	6	7	5	6	9	13	26	44	37	44	131
Beklædning, Vedligeh. af Bygn. og Inventar	26	36	47	69	83	95	100	114	113	126	159	322	538	392	420	549
Andre Udgifter	34	33	49	60	82	75	85	87	100	111	137	632	537	272	290	724
Ialt	159	197	262	343	419	447	514	530	604	731	952	2.423	3.754	2.856	2.932	4.760
Forrentning	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	257	286	331	438
Afskrivning	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	61	65	99	114	139	179
Tilsammen	159	197	262	343	419	447	514	530	604	731	1.013	2.488	4.110	3.256	3.402	5.377
Indtægter.																
Patienters Kur og Pleje m. m.	40	59	81	117	125	152	173	182	141	324	382	447	723	690	}	575
Tilskud fra Staten[2]	–	–	–	–	–	59	101	119	179	254	279	626	1.031	639	2.551[3]	2.959
Overført fra Forsørgelsesvæsenet[4]	98	105	154	177	199	265	364	439	558	427	455	483	859	864	}	7
Ialt	138	164	235	294	324	476	638	740	878	1.005	1.116	1.556	2.613	2.193	2.551	3.541
Nettoudgift	21	33	27	49	95	÷ 29	÷ 124	÷ 210	÷ 274	÷ 274	÷ 103	932	1.497	1.063	851	1.836

[1]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.
[2]) Tilskud i H. t. Lov Nr. 46 af 7. Maj 1884 og Refusion i H. t. Lov Nr. 181 af 20. Maj 1933. Tilskud fra Staten ydedes første Gang i 1885.
[3]) Paa Grund af ændret Lovgivning pr. 1. Oktober 1933 kan der ikke anføres Beløb for de enkelte Poster.
[4]) Indtil 1/10 1933, da Socialreformen traadte i Kraft, ydede Forsørgelsesvæsenet ikke fuld Refusion til Sindssygevæsenet for sine Patienter, men der er hvert Aar i Kommunens Beretning anført, hvilket Beløb Refusionen vilde have andraget, saafremt den skulde have fundet Sted; disse Beløb er her posteret som Indtægt for Sindssygevæsenet og som Udgift for Forsørgelsesvæsenet. Efter 1/10 1933 yder Forsørgelsesvæsenet fuld Refusion for sine Patienter.

TABEL XV. SUNDHEDSVÆSENET.

	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–08/09 gsntl.	1909/10–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–33/34 gsntl.	1934/35–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Udgifter.										
Hospitalsudgifter	220	264	242	226	319	322	450	273	230	–[1])
Desinfektionsudgifter	30	24	26	30	38	55	93	73	60	55
Modarbejdelsen af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte	–	–	–	40[2])	46	61	132	119	108	127
Foranstaltninger til Udryddelse af Rotter	–	–	–	22[3])	22	19	40	49	54	59
Tuberkulosebehandling	–	–	–	–	5	10	25	27	54	316
Andre Udgifter	49	38	45	52	58	106[4])	244	235	222	331
Ialt	299	326	313	340[5])	488	573	984	776	728	888
Indtægter	184	208	190	177	254	265	374	232	217	294
Heraf Statstilskud	183	206	189	176	252	256	365	230	215	290
Nettoudgift	115	118	123	163	234	308	610	544	511	594

[1]) Fra 1/4 1934 posteres Hospitalsudgifterne og de tilsvarende Refusioner under Hospitalsvæsenet.
[2]) Gennemsnit af Aarene 1906/07–08/09.
[3]) Gennemsnit af Aarene 1907/08–08/09.
[4]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.
[5]) Tallet angiver Gennemsnitsbeløbet for hele Femaarsperioden uden Hensyn til, at en Del af Udgifterne ikke er forekommet i alle Aarene; da der derimod ved Beregningen af to af Udgiftsposterne er taget dette Hensyn, jfr. Note 2 og 3, giver en Sammentælling af Enkeltbeløbene ikke det anførte Ialttal.

Anm.: I Aarene 1841 til 1859 omfattede Udgifterne til Sundhedsvæsenet væsentlig kun Lønning til Stadsfysikus (fra 1858 Stadslægen) og udgjorde 2–3.000 Kr. aarlig. I 1860 kom Udgiften til Sundhedskommissionen til, og Beløbet udgjorde i 1860–64 gennemsnitlig ca. 5.000 Kr., men steg indtil 1884 til ca. 10.000 Kr. I 1885–89 beløb Sundhedsvæsenets Udgifter sig til 27.000 Kr. gsntl. aarlig, idet det dog bemærkes, at i Aaret 1889, da de økonomiske Virkninger af Epidemiloven af 1888 sporedes, var Udgifterne 61.100 Kr.

TABEL XVI. SKOLEVÆSENET.

Udgifter.	1841–44 gsntl.[1]	1845–49 gsntl.[1]	1850–54 gsntl.	1855–59 gsntl.	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–04/05 gsntl.	1905/06–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Lønninger	–	–	69	105	149	186	248	465	657	925	1.240	1.605	2.161	3.046	4.134	6.858[2]	13.234	12.468	12.497	13.526
Pensioner	–	–	1	1	2	4	5	16	21	38	61	87	99	169	286	422	1.202	1.146	1.183	1.228
Forrentning[3]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	876	977	1.257	1.589
Afskrivning[3]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	140	180	297	329	413	526
Beboelsesomk., alm. Driftsudgifter	–	–	32	46	35	31	46	73	104	157	202	251	364	576	789	1.749	3.239	2.473	2.552	3.204
Andre Udgifter[4]	–	–	25	42	61	75	97	130[5]	119[5]	170	246	278[5]	358	434	682	1.341	2.693	2.386	2.929	3.563
Ialt	52	76	127	194	247	296	396	647[6]	899[6]	1.290	1.749	2.214[6]	2.982	4.225	6.031	10.550	21.541	19.779	20.831	23.636
Indtægter	6	13	21	30	35	41	49	57	65	86	104	124	294	438	635	1.606	5.674	5.631	5.569	7.754
Heraf Statstilskud[7]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	183[8]	264	457	1.587	5.533	5.439	5.360	7.553
Nettoudgift	46	63	106	164	212	255	347	590	834	1.204	1.645	2.090	2.688	3.787	5.396	8.944	15.867	14.148	15.262	15.882

[1]) For Aarene 1841–49 kan Udgifterne ikke specificeres paa samme Maade som senere.
[2]) Inklusive Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.
[3]) I Aarene 1841–61 indgaar der i Skolevæsenets Regnskaber Udgifter til Forrentning og Amortisation; disse Beløb er i Oversigten opført under Beboelsesomkostninger.
[4]) Herunder indtil 1875 Udgiften til Fattigvæsenets Skoler; iøvrigt er de betydeligste Udgiftsposter herunder: Fortsættelseskursus og frivillig Ungdomsskole, Skolehygiejne, Gymnastik o. lign. samt anden særlig Undervisning.
[5]) Tallet er beregnet under Hensyn til, at enkelte af de Poster, der indgaar under Andre Udgifter, ikke er forekommet i hele Perioden.
[6]) Tallet er beregnet som Gennemsnit for hele Perioden uden Hensyn til, at enkelte af de Poster, der indgaar under Andre Udgifter, ikke er forekommet i hele Perioden; da der derimod ved Beregningen af Beløbet under Andre Udgifter er taget dette Hensyn, jfr. Note 5, vil en Sammenlægning af Enkelttallene ikke give det anførte Ialttal.
[7]) Omfatter Statstilskud til det almindelige Skolevæsen i H. t. Lov Nr. 47 af 24/3 1899, Lov Nr. 128 af 27/5 1908 og Lov Nr. 675 af 22/12 1919, til den højere Undervisning i H. t. Lov Nr. 169 af 20/3 1918 og Overenskomst af 8/8 1919, til Dagarbejdsskolen i H. t. Lov Nr. 72 af 14/4 1905 og Lov Nr. 420 af 30/6 1919 og til Kurskolen for tuberkuløse Skolebørn i H. t. Lov Nr. 55 af 1/4 1912 og Lov Nr. 145 af 12/3 1918. Endvidere er hertil henregnet Tilskud fra den fælleskommunale Udligningsfond i H. t. Lov Nr. 100 af 14/4 1937, hvilket Tilskud for Aaret 1937/38 udgjorde 60 pCt. af det normale Beløb, for 1938/39 var det 3.221.000 Kr.
[8]) Gennemsnit af Aarene 1901–04/05.

TABEL XVII. POLITI- OG FÆNGSELSVÆSENET. BORGERVÆBNINGEN.

Politi- og Fængselsvæsenet.	1841–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–59 gsntl.	1860–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–37/38[1]) gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Udgifter	167	225	236	274	319	456	512	668	797	953	1.090	1.384	1.755	2.192	2.856	5.549[2])	8.998	8.430	8.242	9.974
Heraf:																				
Renter og Afskrivning	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	26	26	34	244	563	561	549
Pensionsudgifter	4	4	4	5	12	26	24	26	32	45	71	92	110	147	218	280	465	438	424	477
Indtægter	9	40	47	53	76	111	103	119	121	136	138	139	141	141	144	206	643	689	697	791[3])
Nettoudgift	158	185	189	221	243	345	409	549	676	817	952	1.245	1.614	2.051	2.712	5.343	8.355	7.741	7.545	9.183
Borgervæbningen (fra 1870 Københavns Væbning)	25	24	27	24	24	24	17	15	13	13	13	13	13	12	–	–	–	–	–	–

[1]) Fra 1. April 1938 overgik Politi- og Fængselsvæsenet til Staten. I Regnskabsaaret 1938/39 posteredes paa Kommunens Regnskab en samlet Politiudgift paa ca. 2,4 Mill. Kr., heraf var 1,3 Mill. Kr. Afskrivning af de af Kommunen tidligere ejede Bygninger og 1,0 Mill. Kr. Afdrag og Forrentning til Staten af Pensionsbyrden for Personalet ved Politi- og Fængselsvæsenet. Udover disse Beløb afholder Kommunen fortsat Udgiften til Pensioner m. v. til de inden Politiets Overgang til Staten pensionerede Tjenestemænd; i 1938/39 1,1 Mill. Kr.

[2]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Kommunens Dyrtidsregnskab.
[3]) Desuden ydedes i 1937/38 af den fælleskommunale Udligningsfond et Tilskud paa 5.106.000 Kr.

TABEL XVIII. VEJ- OG KLOAK-VÆSENET (Stadsingeniørens Direktorat).

Udgifter.	1862–64 gsntl.	1865–69 gsntl.	1870–74 gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.	1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gsntl.	1930/31–34/35 gsntl.	1935/36–38/39 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Vedligeholdelse og Forbedring af Gader og Veje, Vandløb m.m.	69	74	104	170	168	174	240	315	450	593	710	1.169	2.421	2.350	1.997	2.261
Omlægning af offentlige Gader m.m.[1]	128	162	96	125	312	364	275	335	229	356	325	603	1.064	751	723	673
Renholdelse, Vanding (og anden Støvdæmpning) af Gader og Veje	124	117	102	133	146	241	381	413	650	645	700	1.563	2.388	2.093	2.260	2.779
Den offentlige Belysning[2]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	743	915	1.052	2.460	1.770	1.926	2.050
Kloakpumpestationerne med afskærende Ledninger + Rensningsanlæg	–	–	–	–	–	2	4	15	72	119	158	368	401	388	335	408
Plantninger, Sports- og Legepladser	2	3	5	16	27	32	38	72	77	104	166	331	689	604	666	863
Lønninger m.m.[3]	15	16	18	25	30	35	40	55	84	147	243	757[4]	592	842	930	1.024
Pensionsudgifter	»	»	»	»	0	2	3	5	6	10	27	56	234	210	215	230
Oplagspladser m.m.	15	26	18	65	78	53	50	81	130	191	131	218	484	425	400	313
Diverse Udgifter											134	226	471	335	306	502
Ialt	353	398	343	534	761	903	1.031	1.291	1.698	2.908	3.509	6.343	11.204	9.768	9.758	11.103
Renter[5]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	460	694	1.453	2.106
Afskrivninger[5]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17	70	114	256	762	1.658	2.687
Tilsammen	353	398	343	534	761	903	1.031	1.291	1.698	2.925	3.579	6.457	11.920	11.224	12.869	15.896
Indtægter[6]	»	»	»	»	13	92	146	153	119	36	147	523	652	694	842	879
Nettoudgift	353	398	343	534	748	811	885	1.138	1.579	2.889	3.432	5.934	11.268	10.530	12.027	15.017

[1]) Herunder fra 1882 Udgifterne til Brolægning af makadamiserede offentlige Gader samt Brolægning af private Gader, der overtages af det offentlige.

[2]) Indtil 1904/05 er Udgifterne hertil afholdt af Belysningsvæsenet.

[3]) Herunder er medregnet Udgifterne ved Stadsingeniøren samt dennes Kontor, der indtil 1925/26 opførtes under Kommunens Administrationsudgifter. — Posten, der nærmest kan opfattes som Vej- og Kloakvæsenets Administrationsudgifter, omfatter ikke Lønninger, der i de officielle Regnskaber er henført til Specialposter under Vej- og Kloakvæsenet.

[4]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

[5]) Renter og Afskrivninger vedrører ikke alene Vej- og Kloakvæsenets Maskiner og Bygninger, men ogsaa de siden 1911/12 paa Statusposten »Diverse Anlæg, der tjener kommunale Formaal« opførte Kapitaludgifter til Gader, Veje, Broer, Kloakanlæg m. v., jfr. Side 439 f. Afskrivningsprocenten har for Ejendommenes Vedkommende siden 1904/05 været 1 pCt., jfr. dog Regnskabskommissionens Betænkning, B. F. 1935/36 Till. S. 442 f.; for Kapitaludgifterne til Gader, Veje, Broer samt Kloakanlægene m. m. har der først fundet Afskrivninger Sted fra 1911/12, indtil 1/4 1924 var Afskrivningsprocenten sædvanligvis 2 pCt., efter 1/4 1924 forhøjedes den til 5 pCt., jfr. Sparekommissionens Indstilling, B. F. 1923/24 Till. S. 328 f.

[6]) Indtægter ved Udførelsen af Arbejder for andre Institutioner og for private samt Honorar m. v. vedr. Projektering og Udførelse af Arbejder bevilgede paa Kapitalformuen.

Anm.: For *Perioden 1841–61* udgjorde Vej- og Kloakvæsenets Udgifter følgende Beløb:

	1841–44 gsntl.	1845–49 gsntl.	1850–54 gsntl.	1855–59 gsntl.	1860–61 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Brolægningsvæsenet[1]	74	109	134	250[3]	203[3]
Vejvæsenet[2]	25	41	77		
Dagrenovations- og Kloakarbejder	54	61	96	163	129
Den offentlige Gadebelysning	29	33	41	62	86
Samlede Udgifter = Nettoudgift	182	244	348	475	418

[1]) D. v. s. Gadearbejder indenfor Byportene.

[2]) D. v. s. Gade- og Vejarbejder paa Stadens Grund udenfor Byportene.

[3]) Herunder fra 1858 Stadsingeniørembedet.

TABEL XIX. VANDFORSYNINGEN.

	Udgifter ved Vandindvinding, Oppumpning og Fordeling	Pensionskonto	Renter af Anlæg	Afskrivning[1])	Udgifter ialt
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1841–44 gennemsnitlig..	64	3	–	–	67
1845–49 —	87	3	–	–	90
1850–54 —	84	3	–	–	87
1855–59 —	108[2])	3	–	–	111
1860–64 —	87	6	–	–	93
1865–69 —	107	4	–	–	111
1870–74 —	132	3	–	–	135
1875–79 —	189	3	–	–	192
1880–84 —	197	2	–	–	199
1885–89 —	212	3	–	–	215
1890–94 —	236	3	–	–	239
1895–99 —	315	6	–	–	321
1900–03/04 —	465	10	–	–	475
1904/05–09/10 —	554	15	–	230	799
1910/11–14/15 —	756	18	–	292	1.066
1915/16–19/20 —	1.938[3])	24	–	359	2.321
1920/21–24/25 —	2.752	116	1.218	626	4.712
1925/26–29/30 —	2.329	107	1.605	840	4.881
1930/31–34/35 —	2.418	106	1.786	978	5.288
1935/36–38/39 —	3.026	116	2.316	1.227	6.685

[1]) Afskrivningsprocenten har siden 1904/05 været 2 pCt., idet der dog for de efter 1. April 1936 bevilgede Anlæg gælder mere differentierede Regler, jfr. Regnskabskommissionens Betænkning, B. F. 1935/36 Till. S. 442f.

[2]) Heri er inkluderet nogle Udgiftsposter vedrørende de nye Anlæg, der muligvis burde betragtes som Kapitaludgifter.

[3]) Inklusive Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

TABEL XX. BRANDVÆSENET.

Udgifter.	1870–74[1]) gsntl.	1875–79 gsntl.	1880–84 gsntl.	1885–89 gsntl.	1890–94 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Lønninger og Uniformer	88	113	134	192	202
Fremføring af Køretøjer[3])					17
Vedligeholdelse af Slukningsmateriel, Brandtelegraf, Kontorinventar m. m.....	13	16	21	25	18
Pensionsudgifter.....	1	3	3	6	9
Renter	–	–	–	–	–
Afskrivning	–	–	–	–	–
Andre Udgifter[4])	15	19	23	28	25
Ialt...	117	151	181	251	271
Indtægter[5])	5	5	5	2	6
Nettoudgift.....	112	146	176	249	265

1895–99 gsntl.	1900–03/04 gsntl.	1904/05–09/10 gsntl.	1910/11–14/15 gsntl.	1915/16–19/20 gsntl.	1920/21–24/25 gsntl.	1925/26–29/30 gnstl.	1930/31–34/35 gnstl.	1935/36–38/39 gsntl.
1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
236	300	433	603	1.079[2])	2.091	1.827	1.723	1.955
15	19	28	33	87	76	40	26	28
22	27	38	39	89	196	192	224	274
17	29	38	53	99	159	151	150	153
–	–	–	–	–	100	83	113	119
–	–	13	14	14	96	105	50	84
30	42	55	58	102	143	164	167	170
320	417	605	800	1.470	2.861	2.562	2.453	2.783
9	3	3	2	2	14	18	17	18
311	414	602	798	1.468	2.847	2.544	2.436	2.765

[1]) D. v. s. fra 1/8 1870 til 31/12 1874.

[2]) Herunder Dyrtidstillæg til Personalet ydet paa Dyrtidsregnskabet.

[3]) Indtil 1919/20 Udgifter til Hestehold, fra 1919/20 til 1929/30 dels til Hestehold, dels til Benzin og Olie og fra 1930/31 i det væsentlige kun til Benzin og Olie.

[4]) Herunder Brændsel, Belysning, Bygningsvedligeholdelse, Kontorudgifter m. v.

[5]) Væsentlig Lejeindtægter.

Anm.: Indtægter og Udgifter vedrørende Teatervagter o. lign., der i nogle af Aarene ikke opførtes paa Brandvæsenets Regnskab, er ikke medregnet i Oversigten.

TABEL XXI.

NØDTØRFTSANSTALTER OG BADEANSTALTER.

	Nødtørftsanstalterne			Varmtvandsbadeanstalterne[1])			Søbadeanstalterne[2])		
	Udgift	Indtægt	Nettoudgift	Udgift	Indtægt	Nettoudgift	Udgift	Indtægt	Nettoudgift
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
1870–74 gennemsnitlig	–	–	–	–	–	–	1	»	1
1875–79 — ..	–	–	–	–	–	–	10	»	10
1880–84 — ..	–	–	–	–	–	–	6	»	6
1885–89 — ..	5	9	÷ 4	4	»	4	8	»	8
1890–94 — ..	10	17	÷ 7	4	»	4	9	»	9
1895–99 — ..	12	22	÷10	6	»	6	3	»	3
1900–04/05 — ..	23	30	÷ 7	14	5	9	7	10	÷3
1905/06–09/10 — ..	47	42	5	27	11	16	24	19	5
1910/11–14/15 — ..	70	44	26	81	41	40	45	26	19
1915/16–19/20 — ..	140	97	43	250	102	148	56	24	32
1920/21–24/25 — ..	324	173	151	405	300	105	108	42	66
1925/26–29/30 — ..	274	103	171	330	281	49	77	34	43
1930/31–34/35 — ..	256	84	172	515	365	150	94	35	59
1935/36–38/39 — ..	265	75	190	561	329	232	91	31	60

[1]) Ekskl. Kommunehospitalets Badeanstalt. I Aarene 1885 til 1917/18 omfatter Udgiftstallene ogsaa Kommunens Tilskud til Hambroes Badeanstalt.

[2]) I Aarene fra 1850, da den første kommunale Søbadeanstalt aabnedes, til 1869 laa Kommunens Udgift mellem 2 og 400 Kr. aarlig.

TABEL XXII. KOMMUNEBIBLIOTEKERNE.

	Netto-udgift[1])		Netto-udgift[1])	Stats-tilskud[2])
	1000 Kr.		1000 Kr.	1000 Kr.
1885–89 gennemsnitlig	19	1915/16–19/20 gennemsnitlig	172	–
1890–94 —	16	1920/21–24/25 —	526	96
1895–99 —	18	1925/26–29/30 —	541	92
1900–03/04 —	22	1930/31–34/35 —	628	113
1904/05–09/10 —	31	1935/36–38/39 —	729	135
1910/11–14/15 —	67			

[1]) Ekskl. Raadhusbiblioteket, der er henført til Centraladministrationen.

[2]) I H. t. Lov Nr. 160 af 5. Marts 1920, Lov Nr. 222 af 1. Maj 1923, Lov Nr. 124 af 31. Marts 1931 og Lov Nr. 128 af 7. April 1936.

SAGREGISTER [1])

Abel Cathrines Stiftelse 217, 223
Administrationsbygninger 421
Afgifter, Kommunale. 330, 341, 356, 366, 373, 384
se iøvrigt under de forskellige Afgifter.
Afskrivningsregler, Kommunens ... 311, 323, 417
Akcise og Havnepenge 343, 357
Aktieselskaber 168, 174, 175, 178
Aktiver, Kommunens 420
Alderdomshjem 231, 236, 237, 253, 423
Alderdomsunderstøttelse 230, 470
Aldersrente 231, 244, 247, 253, 254, 470
Aldersrenteboliger 247, 426
Almindelig Hospital. 119, 216, 220, 225, 235, 236, 246, 250, 420, 470
Andelslejligheder 94
Arbejderboliger 68, 87, 88, 93
Arbejdsanstalten 210, 234, 246, 251
Arbejdshusene 213, 225, 249, 470
Arbejdsløn 146
Arbejdsløse, Hjælp til 207, 209, 222, 227, 233, 241, 248, 249, 319, 470
Arbejdsplan, Kommunens 327
Arealskatten . 72, 333, 346, 348, 361, 369, 375, 379
Assistenshusafgift 343, 357
Automobiler 183, 198
Avnstrup Sanatorium 122, 426

Baandlagte Kapitaler, Kommunens 452
Badeanstalter 135, 412
Badeværelse, Lejlighedernes Forsyning med 96
Baghusbebyggelse 64, 92
Balders Hospital 122, 426
Banegaarde 4, 7, 9, 11, 28, 170, 184, 202
Banegaardsterrænet 30, 86
Banker 165, 171, 188
Barselpleje, Den kommunale 125
Beboelsesejendomme 62, 91
— Kommunens 429
Beboelsesforhold 62
Beboelsesforhold indenfor Bykvarterer 84
Bebyggelsesformer, Typiske 34
Bebyggelsesplaner 3, 66, 74
Befolkningens Fordeling efter:
Alder 52
Erhverv 53
Fødested 51
Indkomst 58
Køn 52
Ægteskabelig Stilling 53
Befolkningsforhold 39
Begravelser 143
Begravelseshjælp 223
Begravelsesvæsenet 143, 397, 423
Belysning, offentlig 408, 409
Belysningsvæsenet 389, 436
Benzinafgift 384
Beskæftigelsesforanstaltninger for unge Arbejdsløse 249
Betalingsskoler 262
Bidstrup Gods og Skove 388, 429
Biografteatre, Afgift af 384
Bispebjerg Hospital 122, 423
Blegdamshospitalet 121, 422
Boliger for Aldersrentenydere 247, 426
Boligforeninger 68, 90, 93
Boligforhold 62, 91
Boligtilsyn 73, 74, 82
Bomafgifter 344, 356, 368
Borgerskabspenge 344, 356, 367, 374, 385
Borgervæbningen 407
Borgervæbningsskat 333, 336, 346
Boserup Sanatorium 122, 426
Brandstationer 422
Brandvæsenet 411
— Bidrag til 349, 361, 369, 378, 379
Broanlæg 439
Brolægningsskat 335, 336, 346, 348, 361, 369, 375, 379

[1]) Henvisningerne til Statusafsnittet refererer sig kun til den første Side, hvor den paagældende Ejendom er nævnt.

Brolægningsvæsenet 408
Brugsforeninger 181, 196
Brændeafgift 344, 357
Brændevinsafgift 344, 358, 367, 374, 384
Bydele, Vækst 45
Byggeforeninger se Boligforeninger.
Byggeforhold 3, 62
Byggelovgivning 69
Byggeomraader 76
Bygningskommissionen 70, 76
— Afgifter ved 342, 356, 367, 374, 385
Bygningsmyndigheder 70, 76
Byplanlægning 3, 76
Børneforsorg 115, 215, 218, 223, 236, 237, 243, 245, 248, 470
Børnehospitalet paa Fuglebakken 122, 426
Børneinstitutioner 237

Centraladministrationen 397, 425
Centralkontoret for hjemløse Mænd 241
Centralvarme, Lejlighedernes Forsyning med 97
Christians Plejehuses Depot 217
Cykler 184

Dagarbejdsskolen 271
Dagbefolkning 48
Dagrenovationens Fjernelse 131, 408
Demarkationsterrænet 4, 16, 22, 66
Destruktionsanstalt 117, 439
Detailhandlen 167, 180, 195, 200
Detailpriser 147
Diagnosecentral, Kbhvns. Kommunes 115
Diligenceforbindelser 169, 185
Distriktslæger, Fattigvæsenets, se Kommunelæger.
Driftsvirksomheder, Kommunens 389, 435
Drikkevand 107, 109
Dronning Louises Børnehospital 122, 123
Drosker 169, 183, 199
Dyrtidsforanstaltninger 160, 227, 242, 319
Dyrtidslove 227, 317, 319, 370
Dyrtidsskatter 370, 373
Dyrtidsudgifter 319
Dækningsafgift 376
Dødelighed 50

Egen-Kapital, Kommunens 450
Ejendomme, Kommunens 14, 387, 420
Ejendomsskatter, Kommunale 331, 346, 359, 368, 375
Ejendomsskyld, Kommunal .. 359, 368, 375, 379
Eksamensfri Mellemskole 270
Elektricitetsværkerne 391, 437
Elektrisk Lys, Lejlighedernes Forsyning med 96
En gros Handlen 165, 177, 194, 200
Enkebørnsunderstøttelse 232, 252, 470
Epidemilovgivningen 114
Epidemiske Sygdomme 114
Erhvervsforhold 53, 165
Erhvervskommuneskat 352, 361, 370, 381

Fabrikker 167, 174, 191
Faste Ejendomme, Kommunens 387, 420
Fattigdirektionen 206, 223
Fattigdistrikter 208, 224, 232
Fattigforstandere 208, 224
Fattighjælp 206, 232, 244, 252, 470
— uegentlig 227, 232, 244, 252, 470
Fattigskat 334, 336, 346
Fattigskoler 208, 218, 227, 262
Fattigvæsenet 206, 399
— Afgifter til 341, 356, 367, 374, 385
Fjerkræhal 117, 439
Finseninstituttet 123
Fisketorv 389
Flæskehal 117, 439
Flyveforbindelser 202
Folkeforsikring 244, 472
Folkekøkkenerne 242, 397, 439
Folketal 39
— indenfor Kvarterer 45
Forbrug, Befolkningens 148
Forenede Skoler, De 276, 278
Forlystelsesafgift 341, 358, 367, 374, 384
Formue, Kommunens 413, 450
Formueskat, Kommunal 352, 362, 371
Fornyelsesfond 390, 453
Forsikringsselskaber 165, 173, 190
Forsorg, Den offentlige 206, 399
Forstadskommunerne 44, 284, 296
Forsørgelsesvæsenet 206, 399
Forsørgelsesvæsenets Ejendomme 420
Fortsættelseskursus, Kommunens 271
Forældreraad 265
Frederiksberg Kommune, Forholdet til . 280, 286, 381
Frederiks Hospital 119, 222
Friboliger i offentlige Bygninger, Skat af 343, 356, 367, 373
Frihavnen 9, 179
Friluftsskolen 269
Friskoler 262

Fællederne ... 9, 10, 14, 430
Fælleskommunale Udligning, Den. 328, 472, 476
Fæstningsterrænet ... 4, 6, 8, 16, 66, 430
Fødevareforbrug og -priser ... 147
Fødselshyppighed ... 49
Fødselsoverskud ... 40, 51
Fødselsstiftelsen ... 119

Gadeanlæg ... 3, 66, 439
Gadefejning ... 131
Gade- og Bolværksafgifter ... 461
Gamles By, De ... 236, 424
Gammelholms Bebyggelse ... 6, 25, 71
Garveriafgift ... 344, 356, 367, 374
Gasværkerne ... 389, 436
Gebyrer ... 330, 341, 356, 366, 373, 384
Gjentofte Kommune, Forholdet til ... 283, 290
Grundkredse ... 76
Grundskatter ... 332, 346, 349, 361, 369, 375, 379
Grundskyld ... 375
Grundstigningsskyld ... 360, 375
Grønttorvet ... 389, 439
Gymnasier ... 273
Gæld, Kommunens ... 443

Haandværket ... 167, 177
Haandværksafdelingen ... 397, 439
Handelsflaaden ... 166, 179, 195
Handelsforeninger ... 180
Handelsforhold ... 165, 178, 193
Havnen ... 7, 9, 11, 167, 179, 195
Hjemløse, Foranstaltninger for ... 240, 249
Hjemmesygepleje, Den kommunale ... 125
Hjælpekassen ... 233, 241, 245
Hjælpeklasser ... 268
Hjælpeskat ... 339, 340
Hospitaler ... 420
Hospitalsvæsenet ... 119, 401
Hovedstadssamfundet ... 43, 280
Hovedstadsudligningen ... 286, 328
Hundeafgift ... 343, 358, 367, 374, 384
Husejendomme, Kommunens ... 429
Husholdningsregnskaber ... 147
Huslejeforhold ... 98
Huslejeskat ... 353
Husstande ... 97
Husvildeforsorg ... 222, 225, 239, 248, 253
Hygiejniske Forhold ... 106

Indbyggertal, se Befolkningsforhold.
Indbyrdes Undervisning ... 258, 266
Indførsel af Varer ... 166, 178, 193
Indkomstskat ... 309, 316, 317, 326, 350, 361, 369, 380
Indkvarteringsskat ... 333, 336
Indlemmede Distrikter ... 10, 26, 36, 42, 89
Indtægter, De kommunale Virksomheders .. 386
— Kommunens samlede ... 302
Indtægtsforhold, Befolkningens ... 58, 148
Indtægtsrestancer, Kommunens ... 441
Industrien ... 167, 174, 187, 190, 198
Invalideforsikring ... 243, 244, 472

Jagttegn, Afgift af ... 384
Jernbaner ... 4, 7, 9, 11, 13, 28, 170, 184, 202
Jorder, Stadens ... 13, 14, 387, 429

Kalvebodterrænet ... 430
Kapitalkonto, Kommunens ... 452
Karantænelovgivning ... 114
Kirkegaarde ... 143
Kirkeskoler ... 259, 272
Klasselotteriafgift ... 343, 357
Kloaker ... 108, 110, 125, 128, 408, 439
Klosetafgift ... 349, 361, 368, 378, 379
Kohold ... 108, 113, 118
Koleraepidemien 1853 ... 5, 67, 112, 225
Kommune, se næstfølgende Ord.
Kommunebibliotekerne ... 412
Kommunehjælp ... 244, 254, 472
Kommunehospitalet ... 120, 421
Kommunelæger ... 208, 222, 230, 245
Kommunens Boligbyggeri ... 94, 431
Kontrollen med Næringsmidler ... 113, 116, 117, 118
Kortstemplingsafgift ... 343, 357
Kreaturhold ... 108
Kreditforeninger ... 165, 173
Kurskolen ... 269
Kursus til Præliminæreksamen ... 270
— Studentereksamen ... 270
Kvartprocentafgiften ... 341, 358, 367, 373, 385
Kvægtorvet ... 117, 438
Kælderbeboelser ... 91
Kældersumpe ... 71, 109
København, se efterfølgende Ord.
Kødbyen ... 118, 388, 439
Kødkontrol ... 113, 116, 117
Køkkenforhold, Lejlighedernes ... 95
Kønssygdomme ... 115
Kørselsafdelingen ... 396, 439

Laan, Stadens ... 443
— Renter af ... 394, 448
Ladegaarden ... 210, 220, 224, 234, 470
Lavsforhold ... 167, 171
Ledige Lejligheder ... 99, 104
Lejligheder, Antal ... 84, 94
Lejlighedernes Areal ... 95
— Værelseantal ... 95
— Udstyr ... 95, 101
Lejlighedstypernes Udvikling ... 101
Levefod, Befolkningens ... 148
Ligbrændinger ... 144
Ligningsmyndigheder ... 338, 339, 351, 352, 362
Ligningsskat ... 333, 334, 336, 346
Lossepladser ... 132
Lufttrafik ... 202
Lygteskat ... 333, 336, 346
Lægeforeningens Boliger ... 68, 87, 93

Mellemskolen ... 269, 270, 275, 277
Motorafgifter ... 367, 374, 384
Motorkøretøjer ... 183, 198
Mælkeforsyning ... 118
Mælkekontrol ... 113, 116, 118

Natbefolkning ... 48
Natbeværtning m. v., Afgift for Tilladelse til ... 358, 367, 385
Natrenovationens Fjernelse ... 108, 125
Næringsfrihedens Indførelse ... 171
Næringslivet ... 165
Næringsskat ... 337, 340
Nødtørftsanstalter ... 130, 412

Obligationer og Aktier, Kommunens Beholdning af ... 440
Omnibusser ... 169, 182, 198
Opfostringshuset ... 220, 223, 272
Optagelsesanstalter for Børn ... 215, 236, 237, 246
Overbefolkede Lejligheder ... 98

Panteobligationer, Kommunens ... 440
Parcelforeninger ... 11
Parker ... 7, 8, 10, 13, 16, 27, 84, 132, 419
Passiver, Kommunens ... 443
Pengeinstitutter ... 165, 171, 188
Pensionskonto, Kommunens ... 321, 395, 450
Personlige Skatter til Kommunen 337, 350, 361, 369, 380
Pesthuspenge ... 343, 356, 367, 374, 385
Plejebørn, Tilsyn med ... 115, 223, 243
Plejestiftelse, Kbhvns ... 246
Politi- og Fængselsvæsenet ... 406, 442
Politistationer ... 421
Postvæsenet ... 169, 170, 185, 204
Prioritetsgæld, Kommunens ... 395, 450
Priser ... 147
Privatskoler ... 259, 273

Raadhuset ... 422
Raad- og Domhuset ... 421
Radiumstationen ... 123
Rationering af Fødevarer m. v. ... 162
Regnskab, Kommunens ... 301
Regnskabsreformer ... 304, 311, 313, 321, 415, 432, 454
Rekognition ... 343, 356, 367, 374, 385
Renholdelse af Gader ... 108, 131, 224, 408
Renholdningsselskab, Kjøbenhavns Grundejeres ... 129
Renlighedstilstand, Byens ... 106
Renovationsforhold ... 108, 125
Renovationsskat ... 333, 336, 346
Renteudgifter og -indtægter, Kommunens ... 322, 394, 448
Repetitionsklasser ... 268
Rudolph Berghs Hospital ... 121, 426

Sanering af usunde Boliger og Bykvarterer 78, 431
Sangskolen ... 272
Sct. Elisabeths Hospital ... 123
Sct. Hans Hospital ... 120, 122, 218, 421
Sct. Johannes Stiftelse ... 227, 236, 251, 253, 470
Sct. Josephs Hospital ... 123
Selskabsskat ... 352, 361, 381
Selvforsikringer, Kommunens ... 450
Sengepladser paa Hospitalerne ... 124
Sindssygevæsenet ... 120, 122, 218, 403
Sjettepenge ... 344, 356
Skattedirektoratet, se under Ligningsmyndigheder.
Skattedirektoratet, Afgifter ved ... 367, 374, 385
Skatter, Kommunale ... 303, 309, 316, 317, 326, 330
Skatteraadet ... 362
Skattevalg ... 365, 369
Skatteydere, Antal Indkomst- 355, 366, 372, 383
Skibsfarten ... 166, 179, 195
Skoleafgift ... 278, 384
Skolebadning ... 139
Skolebespisningen ... 143, 271
Skolebygninger ... 256, 263, 421
Skoledirektionen ... 256, 260, 261
Skolehygiejnen ... 141

Skolekommissioner ... 260, 264, 265
Skolelæger ... 141
Skolepsykologisk Kontor ... 142, 269
Skoletandplejen ... 142
Skolevæsenet ... 256, 405
Skovdistrikt, Bidstrup ... 388, 429
Skovindtægter ... 462
Slagteboder ... 117, 438
Slagtehuse ... 117, 439
Slagtetvang ... 113
Slumkvarterer ... 78, 431
Socialkontorer ... 245
Sociallovgivning ... 206
Socialreformen ... 244
Sparekasser ... 165
Sporvejene ... 7, 11, 182, 197, 393, 438
Sprøjteskatten ... 335, 336
Stadsingeniørens Direktorat ... 408
Stadskonduktørembedet, Afgifter ved .. 342, 356, 367, 374, 385
Stadslægeembedet ... 112
Status, Kommunens ... 413
Stiftelser, Forsørgelsesvæsenets 210, 234, 246, 420
Straffeanstalter, Bidrag til ... 334, 336
Stærke Drikke, Afgift og Handel med. 344, 358, 367, 374, 384
Sundby Hospital ... 121
Sundhedsfarlige Næringsbrug ... 108, 111
Sundhedsforhold ... 63, 73, 106
Sundhedslovgivning ... 112
Sundhedsplejersker ... 115, 248
Sundhedsvedtægt ... 73, 112
Sundhedsvæsenet ... 112, 404
Sundholm ... 234, 237, 246, 251, 423
Svømmehal ... 137
Sygdomme ... 112, 114
Sygeforsikring ... 244, 472
Sygehjælp ... 208, 221, 222, 232, 233, 245
Sygehuse ... 119, 222
Særklasser og -skoler ... 142, 268, 271
Søbadningen ... 140, 412

Teaterafgift ... 343, 356
Telefon ... 187, 204
Telegraf ... 187, 204
Thorvaldsens Museum ... 421
Tiendepenge ... 344, 356
Tillægsskat paa faste Ejendomme ... 377, 379
Topografi ... 3
Torvevæsenet ... 117, 388, 438
Trafikforhold ... 169, 182, 197
Transithandlen ... 178
Trommesalen ... 117
Tuberkulosebekæmpelsen ... 114, 141, 474
Tuberkuloseplejehjem ... 114, 237, 424
Tvangsarbejdsanstalten ... 210, 234, 246, 252
Tvangsauktionsejendomme, Kommunens ... 431

Ubebyggede Grunde, Kommunens ... 429
Uddeling af Mærker til Næringsmiddelindkøb til trængende Personer ... 248
Udenrigshandlen ... 166, 178, 193
Udførsel af Varer ... 166, 178, 193
Udgifter, De kommunale Virksomheders ... 386
— Kommunens samlede ... 302
Udgiftsrestancer, Kommunens ... 450
Udligning, Den fælleskommunale . 328, 472, 476
Udligningen mellem Hovedstadskommunerne ... 286
Udsalgssteder, Kbhvns. Kommunes ... 397
Udstillinger ... 175, 183
Udvidelseskonto, Kommunens ... 323, 453
Understøttede, Antal under Forsørgelsesvæsenet ... 249
Understøttelsesforening, Kbhvns. .. 228, 229, 233, 241
Undervisning ... 218, 256

Vaccination ... 113
Vandafgifter 334, 336, 343, 346, 358, 367, 373, 376, 379, 385
Vandforbruget ... 135
Vandforsyningen 107, 109, 110, 133, 410, 421
Vandringsoverskud ... 40, 48
Varebeholdninger og Driftskapitaler ... 441
Varmeværkerne ... 393, 438
Varmtvandsbadeanstalter ... 136, 412
Varmtvandsinstallation, Lejlighedernes ... 97
Vartov ... 217, 223, 425
W. C.-Installation, Lejlighedernes ... 96
W. C.-Systemet ... 110, 126, 128, 130
Vej- og Kloakanlæg ... 408, 421, 439
Vej- og Kloakvæsenet ... 408
Veneriske Sygdomme ... 115
Vestre Hospital ... 121, 423
Vielsepenge ... 345, 357
Voldterrænets Bebyggelse, se Fæstningsterrænet.
Vægterskat ... 333, 336, 346, 349
Værgeraadet ... 244, 245, 470
Værneklasser ... 268

Økonomi, Kommunens ... 301
Øresundshospitalet ... 120, 422